«МАТЕНАДАРАН»
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ
ИМ. МАШТОЦА ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

ИСТОРИЯ И ПОУЧЕНИЯ ХИКАРА ПРЕМУДРОГО

(АРМЯНСКАЯ РЕДАКЦИЯ)

КНИГА I

Критический текст и предисловие
А. А. МАРТИРОСЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1969

«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ
ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ

(ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ԳԻՐՔ Ա.

Աշխատասիրությամբ՝
Ս. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1969

Այս հուշարձանն ստեղծվել է մեր թվագրությունից առաջ VII դարում, ասորա-բաբելական միջավայրում։

Ներկայացվում է զրույցի հայկական խմբագրությունն իր տարբերակներով, որոնցից երկուսը XIV դարի են, շատ ավելի հին, քան մինչ այժմ հայտնի բոլոր խմբագրությունները (ասորական, արաբական, հունական, սլավոնական, եթովպական)։

Տարբերակներից չորսը հրատարակվում են առաջին անգամ։ Դրանց օգնությամբ կարելի է պարզել և ճշտել Խիկարի նախնականին վերաբերող կարևոր հարցեր։

Մ ո ր ս՝

ՆՈՒՇԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ

հիշատակին

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խիկարի զրույցը և նրա աղբյուրները 7
Повесть о Хикаре и ее источники 53
La legende de Khikar et ses sources 62

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՕՍՔ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ

(տարբերակ AB)

Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան 75
Խրատք Խիկարայ իմաստնոյ, զոր պարտ է զի ամենայն հարք այսպէս խրատեն զորդիս և վարդապետք զաշակերտեալսն 77
Այլ խրատք Նադանայ քուեր որդոյն իւրոյ, զոր ետ Խիկար 119
Պատառիկներ 125

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ

(տարբերակ C)

Պատմութիւն և խրատ Խիկարայ իմաստնոյ 137
Խօսք և խրատ և իմաստութիւն Խիկարայ. խրատն այս է Խիկարայ, զոր ուսոյց Նադանայ 140
Հարցումն թագաւորաց որդւոց և պատասխանիք Խիկարայ 152

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ԻՄԱՍՏՆՈՅՆ ԽԻԿԱՐԱՅ

(տարբերակ D)

Պատմութիւն և խրատք իմաստնոյն Խիկարայ 177

ԽՐԱՏՔ ՊԻՏԱՆԻՔ ԵՒ ՕԳՏԱԿԱՐՔ, ԶՈՐ ԱՍԱՑԵԱԼ Է ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ

(տարբերակ EF)

Խրատք պիտանիք և օգտակարք, զոր ասացեալ է Խիկարայ իմաստնոյ . 221

ԽԱՒՍՔ ԽԻԿԱՐԻ՝ ԴՊՐԱՅՊԵՏԻ ԵՒ ԻՄԱՍՏՆԱՅՍԻՐԻ ՍԵՆԵՔԱՐԻՄԱՅ ԱՐՔԱՅԻ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԵՒ ՆԻՆՈՒԷԻ

(տարբերակ G)

Խաւսք Խիկարի՝ դպրայպետի և իմաստնայսիրի Սենեքարիմայ արքայի Ասորեստանի և Նինուէի 247

ԽՕՍՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ՀԱՄԱՐԱԿԱՑ

(տարբերակ Լ)

Խօսք իմաստասիրաց և խրատք համարակաց 271

ԱԼԻՄ ԽԻԿԱՐՆ ՍՈՅԼԱՏԻԿԻ ՆԱՍԱՀԱԹ

(Հայ թուրքերեն խմբագրություն)

Ալիմ խիկարն սոյլատիկի նասահաթ 303

ՈՒՍԼՈՒ ԽԻԿԱՐՆԻՆԿ ՍՈԶՈՒ ԷՍԻ ԱԽԸԼԸ

(Հայ ղփչաղերեն խմբագրություն)

Ուսլու խիկարնինկ սոզու էսի ախըլը։ Այդքանըյ տայ օկուդու քի օկուդլան-կայլար ատամ օղլանլարը։ Տայ ադայ օղունայ օկուդ պէրկայ տայ էսի-նայ ալկայլար 325

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ, ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Աղյուսակներ 337
Աղբյուրներ 352

ԽԻԿԱՐԻ ԶՐՈՒՅՑԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Խիկարի զրույցը, ինչպես Գիլգամեշի վեպը, Արևելքի հնագույն երկերից է, որ պահպանվել ու հասել է մեզ, կտրելով գրեթե երկու և կես հազարամյակի մեծ ուղի։ Բայց եթե Գիլգամեշի վեպը այդ ամբողջ ճամփան անցավ իր հերոսի նման անսովոր մեկ թռիչքով[1], ապա Խիկարի զրույցը՝ անվերջ դեգերումներից հետո, մինչև որ հանգրվաներ ժամանակակից տպագիր գրքերում։

Ճամփորդելով գրավոր և բանավոր ուղիներով, այն ենթարկվել է բազմաթիվ փոխակերպումների և մթագնել իր նախնական պարզ նկարագիրը։

Որքան բարդ ու հարուստ է զրույցի անցած ուղին, այնքան բարդ ու հարուստ է նրա մասին եղած բանասիրությունը, որ շուրջ երեքհարյուրամյակ ջանադրաբար հայտարարներ է փնտրում։

Զրույցը հրապուրում է բանասիրությանը, որովհետև արևելյան բնորոշ և հազվագյուտ երկ է, ունի հետաքրքիր թեմա և օժտված է վաղեմիության հմայքով։

Այն հասել է մեզ բազմաթիվ խմբագրություններով. արամեերեն, ասորերեն, հունարեն, հայերեն, եթովպերեն, արաբերեն, սլավոներեն, ռումիներեն, ղփչաղերեն և այլն։

Զրույցն արտահայտվում է գեղարվեստական ճկուն ձևերի մեջ։ Պատմություն է ապերախտ քեռորդու մասին, ընդմիջարկված խրատներով, առակներով և հանելուկներով։ Ոչինչ չի տուժի, եթե

---

[1] 1872 թվականին Գիլգամեշի վեպը պնակիտներից ընթերցեց Ջորջ Սմիթը։ Պնակիտների ոչ լրիվ մի շարք Օ. Ռասամը Լոնդոն էր ուղարկել Քույունջիկի բլուրը պեղելիս բացված արքայական գրադարանից։ Այդպես, հազարամյակներ այն անհայտ էր և թաղված բլրի տակ և միանգամից հրապարակ եկավ այն տեսքով, ինչ, թերևս, գիտեր Աշուրբանիպալը։

դրանք ավելացվեն կամ կրճատվեն։ Ուստի տարբեր ժամանակներում հասարակական առանձին շերտերի կողմից փոխվել են կամ լրացվել, համաձայն իրենց ըմբռնումների։

Այդպիսով այն անվերջ նորացվել է, պահպանելով իր հարատև հմայքը։

Զրույցը կարող է հեշտությամբ մերվել ազգային գրականությունների հետ։ Հենց այդպես էլ եղել է դեռ շատ վաղուց։ Մի տեղ ասված է, որ Խիկարը ծագումով հրեա էր, հին կտակարանում նա Տովբիտի եղբորորդին է՝ Աքիաքարոս (Ἀχιάχαρος)։ Հույները նրան սեփականել են՝ կապելով Եզովպոսի հետ, արաբները համարել «Հազար ու մեկ գիշերների» հերոսներից մեկը, Խիկարի ռուսական խըմբագիրը չի մոռացել շեշտելու, որ նա իր որդուն ռուսերեն էր սովորեցնում, իսկ մեր մատենագրության մեջ Խիկարը հայացվել է։ Մի ճառընտիրում ասված է, որ նա ոչ թե Խիկար է, այլ Խոկայր, «զի խոհիվ իմաստութեամբ հանապազ խոկմամբ ամենեցուն տայր խրատս և առակօք կրթէր»։

Այնուհետև, դարերի ընթացքում Խիկարի շուրջը կուտակվում է այնքան մեծ գրականություն, որ մթագնվում է նրա ինքնությունը և, նույնիսկ, բուն երկը՝ զրույցը, դիտվում անհարազատ։

Խիկարը հայ գրականության, հատկապես անգիր դպրության համար կատարում է նույն դերը, ինչ Վարդանը առակագրության մեջ։ Նա հանդես է գալիս իբրև հավաքական հեղինակ։ Այստեղ արդեն զուտ ազգային բնույթ ունի և կապը ասորա-բաբելական Ախիկարի հետ պայմանական է։

Զրույցի բանասիրական քննությունն անցել է երկու շրջան։

Նախապես հրատարակվելով «Հազար ու մեկ գիշերների» շարքի մեջ, այն ճանաչվում է իբրև արաբական հեքիաթ։ Ասեմանին առաջինը նկատեց, որ զրույցը չափազանց նման է Եզովպոսի կենսագրության երկրորդ մասին, Պլանուդեսի կողմից կազմված[2], իսկ Գ. Հոֆմանը 1880 թվականին իր «Auszüge aus syrischen Akten persicher Märtyrer»[3] գրքում անցողակի շատ հետաքրքիր դիտողություն արեց, տեսնելով Տովբիտի և Խիկարի մեջ ինչ-որ ազգակցություն։

---

[2] Bibliotheca orientalis Clementino-Vaticana, 3m Pars 1, № 21, Roma 1724, էջ 286։

[3] Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, übersetzt und durch Untersuchungen zur historischen Topographie, erläutert von Georg Hoffmann, Leipzig, 1880, էջ 182—183։

Այսպիսով, այդ թեման կապվեց երեք նշանավոր արժեքների՝ Սուրբ գրքի, Եզովպոսի և «Հազար ու մեկ գիշերների» հետ։

Հենց այդ առնչությունները էլ դարձան առաջին շրջանի բանասիրության հիմնական առանցքը։

1907 թվականին Էլեֆանտինում հայտնաբերվեցին հրեական համայնքի պապիրուսներ, որոնց մեջ նաև Խիկարի զրույցից մի քանի թերթ։ Պապիրուսները հասնում են մինչև մեր թվագրությունից առաջ V դար։

Սկսվում է Խիկարի ուսումնասիրության նոր շրջանը։

Շատ խնդիրներ, որոնք այնքան իրարամերժ վարկածներ են ծնել, դարձան պարզ և հեշտալույծ։

Եթե V դարում արդեն գոյություն է ունեցել Խիկարի արամեական բնագիր, ապա հասկանալի է, որ այն չի կարող փոխառված լինել Տովբիտի գրքից, կամ վերաձևված նրա ակնարկների հիման վրա, որովհետև Տովբիտի գիրքը կազմվել է II դարում մեր թվագրությունից առաջ։ Խիկարը անվերապահ Սուրբ գրքի աղբյուրներից մեկն է։ Այդպես, նրանից է փոխառված նաև Եզովպոսի կենսագրության երկրորդ ընդարձակ բաժինը և այլն։

Պապիրուսներն իրենց հետ բերին նոր հետաքրքրություն։ Արամեական ծվենված բնագիրը իր ընթերցումներով շատ է տարբերվում մինչ այդ հայտնի բոլոր խմբագրություններից։

Ե՞րբ է կազմվել այն և ի՞նչ ծագում ունի։

Երբ անհայտ էին էլեֆանտինյան պապիրուսները, հենվելով Տովբիտի գրքի հետ Խիկարի առնչության վրա, անվստահ դիտվում էր բնագրի հրեական ծագում։ Այժմ ավելի համարձակ վերարծարծվեց եբրայական նախնականի խնդիրը։

Սակայն դա բերեց լուրջ ընդդիմություն[4], որը հենց սկզբից հղի էր իր բացասմամբ[5]։

---

[4] Տե՛ս Թ. Նոլդեքեի գրախոսականը E. Sachau-ի գրքի առթիվ (Literarisches Zentralblatt, 1911, № 47, սյուն 1503—1507), ինչպես նաև՝ առանձին ընդարձակ հոդվածը՝ Untersuchungen zum Achigar-Roman von Th. Nöldeke (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse, neue Folge, Band XIV), Լիդզբարսկու գրախոսականը՝ Deutsche Literaturzeitung, 1911, № 47, Ռուդոլֆ Սմենդի հոդվածը (Theologische Literaturzeitung, 1912, № 13). Ed. Meyer, Der Papyrusfund von Elephantine. Documente einer jüdischen Gemeinde aus der Perserzeit und das älteste erhaltene Buch der Weltliteratur. Leipzig, 1912, էջ 102—128։

[5] **Николай Дурново,** Материалы и исследования по старинной литературе. К истории повести об Акире, М., 1915, էջ 57—88։

Եվ այդպես խնդիրը մնաց առկախ։

Այս է երկրորդ շրջանի բովանդակությունը։

Բանասիրությունը, չնայած իր մեծ ջանքերին, որոշակի արդյունքի չկարողացավ հասնել։ Բազմաթիվ հարցեր դեռ մնում են անլույծ։ Իսկ այժմ մեծ հետաքրքրությունից հետո տիրում է մի տեսակ ընդարմություն, երբ քննախույզ միտքը հոգնում է տեվական լարումից։

* * *

Աղբյուրագիտական տեսակետից ևս գրույցի շուրջը բավական աշխատանք է կատարվել, ձգտելով բավարարել բանասիրության պահանջները։

Շատ ավելի վաղ, քան եթե գրույցը հայտնի կդառնար խիկարի անունով, այն ծանոթ էր եվրոպական ընթերցողին Եզովպոսի կենսագրությունից, որ ավանդել է Պլանուդեսը, և երկրորդ մասը նույնն է գրույցի բովանդակության հետ, ներկայացնելով, իհարկե, առանձին խմբագրություն։ Առաջին անգամ հրատարակված է Միլանում (Vita Esopi Fabulatoris), *1476 թվականին* Rynucius-*ի լատինական թարգմանության ուղեկցությամբ։ Այնուհետև հաջորդում են բազմաթիվ հրատարակություններ.* Esopi Fabulae et Vita graece cum Aldi Manucii interpretatione, *Լուվեն, 1503 թիվ,* Vita et Fabulae Esopi... *Վենետիկ, 1505 թիվ*[6], *Բազել, 1518, 1524, 1530, Լիոն, 1535, Փարիզ, 1546, Անտվերպեն, 1565, 1567, 1574, Լայպցիգ, 1741, Վենետիկ, 1747։ Առավել կարևոր են Ա. Էբերհարդի և Ա. Վեստերմանի*[7] *հրատարակությունները։*

Վեստերմանի բնագիրը իրենից ներկայացնում է մի նոր խմբագրություն։ Ռ. Հարրիսը օգտվել է Էբերհարդից։

Եզովպոսի գրույցը բազմաթիվ անգամ թարգմանվել է եվրո-

---

[6] *Այս հրատարակությունը Ա. Գրիգորիսը համարում է առաջինը, որ կատարվել է* Aldus-*ի կողմից, բայց հենց նրա անունը կապվում է Եզովպոսի գրքի հետ ավելի վաղ՝ Լուվենում, 1503 թվականին։ Գրիգորիսը հենվում է կրումբախերի վրա, որի մոտ ցանկը սկսվում է վենետիկյան հրատարակությամբ։ Տե՛ս* Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453) von Karl Krumbacher, München, 1897, § 395, *էջ 897։*

[7] **A. Eberhard,** Fabulae Romanenses graece conscriptae, Leipzig, 1872 A. Westermann, Vita Esopi, ex Vratislaviensi ac partim Monacensi et Vindobonensi codicibus nunc primum edidit, Brunswig et Londres, 1845.

պական լեզուներով Լաֆոնտենի հրատարակությունների հետ և առանձին[8]։

Հայերեն լույս է տեսել 1818 թվականին, ֆրանսերենից Մինաս վարդապետ Բժշկյանի թարգմանությամբ. «Առակք Եզոպոսի, յորում բովանդակին առակք, որ յածին յանուն Եզոպոսի առակախօսի և վարք նորին...»[9]։ Այնուհետև մինչև ութսունական թվականները հրատարակվել է չորս անգամ՝ 1827, 1849, 1860 և 1886 թվականներին։

Եզովպոսի բնագրից անկախ, «Հազար ու մեկ գիշերների» շարքի մեջ, 1788 թվականին հրատարակվում է Խիկարի ֆրանսերեն թարգմանությունը արաբերենից, որ կրում է Շավի-Կոզոտի անունը[10]։ Դա Գալանի «Հազար ու մեկ գիշերների» թարգմանության շարունակությունն է։ Թարգմանիչը չափազանց ազատ է վարվել բնագրի հետ, շատ տեղերում ուղղակի մի կողմ թողնելով աղբյուրը։

1806 թվականին Գալանի և Կոզոտի թարգմանությունը իր ծանոթագրություններով և ուղղումներով հրատարակում է Caussin de Perceval-ը[11]։ Իհարկե բնագիրն այստեղ ավելի հարազատ է ներկայացված, բայց իր նախօրինակից չէր կարող շատ հեռանալ։

Անհրաժեշտ է հիշել Ագուրին ևս։ Նա բնագրին միջամտում է, ոչինչ չավելացնելով սակայն, խմբագրում և դուրս է նետում այն տեղերը, որ իր կարծիքով ավելորդ են և չեն հրապուրի ֆրանսիական ընթերցողին[12]։

---

[8] Եզովպոսի ընդարձակ մատենագիտությունը տե՛ս Կ. Կրումբախեր, § 297, Ignatios, էջ 716—717, § 395 Leben des Aesop, էջ 897—898. Francois Nau, Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien, Paris, 1909, էջ 138։

[9] Լրիվ խորագիրն է. Առակք Եզոպոսի, յորում բովանդակին առակք, որ յածին յանուն Եզոպոսի առակախօսի և վարք նորին թարգմանեալ գաղղիական լեզուէ յաշխարհաբառ լեզու յաւելմամբ զանազան ծանոթութեանց, ոտանաւոր իմաստից և բարոյական խրատուց... ի Հ. Մինաս վարդ. Բժշկեան, Վենետիկ, ի Վանս Ս. Ղազարու, 1818 (ՌՄԿԷ)։ Այս հրատարակությունից մի օրինակ պահվում է Երևանի Մյասնիկյանի անվ. պետական գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդում, 874 համարի տակ։

[10] Nouveaux contes arabes ou supplément aux Mille et une nuits, etc. par l'abbè C... Paris, 1788, հտ. 4։ Մ. Գալանի թարգմանած «Հազար ու մեկ գիշերների» այս լրացումը կատարել է Կոզոտը, նրան օգնել է Շավին, ծագումով արաբ։

[11] Les Mille et une nuits. Contes arabes, traduits en français par M. Galland, continués par M. Caussin de Perceval, Paris, 1806, հտ. 8, էջ 167—220։

[12] «Հազար ու մեկ գիշերների» ընդարձակ մատենագիտությունը տե՛ս «Юбилейный сборник в честь Всеволода Феодоровича Миллера», изданный его учениками и почитателями, М., 1900, էջ 231—240։

Հրատարակվում են նաև ոչ մեծ թվով բնագրեր։

1875 թվականին C. H. Cornill-ը եթովպական խմբագրության հետ տալիս է արաբական մի օրինակ, Գոթայի 2652 ձեռագրից[13]։ 1890 թվականին Սալհանին Բեյրութում առանձին գրքով և որպես «Հազար ու մեկ գիշերների» 5-րդ հատորի լրացում, հրատարակում է մի նոր բնագիր, երկու աղբյուրների հիման վրա[14]։ Այն հարուստ է Բիբլիայից արված շատ նորմուծություններով, որոնք գրչական ծագում ունեն։ Սալհանիի օգտագործած ձեռագրերը XVIII դարից այն կողմ չեն անցնում։ 1894 թվականին Մարկ Լիցբարսկին հրատարակում է նոր սիրիական և արաբական բնագրերը զուգահեռ, Զախաուի № 339 ձեռագրից և հաջորդ տարին թարգմանում գերմաներեն, նույն ամսագրում[15]։ Եվ վերջապես Ագնես Սմիթը Խիկարի նշանավոր ժողովածուի մեջ (1898 թ.) իր բաժինն է բերում։ Նա արաբական խմբագրությունը ներկայացնում է Քեմբրիջի 2886 (k1) և Բրիտանական թանգարանի 7209 (k2) ձեռագրերով, անգլերեն թարգմանության ուղեկցությամբ[16]։ Սմիթը օգտվում է նաև Սալհանիի բնագրից։ Այս վերջին հրատարակությունից բնագիրն ռուսերեն է թարգմանում Ի. Կուզմինը 1920 թվականին և զետեղում «Мудрость Хикара и басни Лукмана» ժողովածուի մեջ, Ի. Կրաչկովսկու խմբագրությամբ և առաջաբանով[17]։

Ասորական բնագիրը հրատարակվել է որոշակի թվով ձեռագիր օրինակներից։

Գիտնականների ուշադրությունը գրավել են հիմնականում երեք աղբյուր. Բրիտանական թանգարանի № 7200 ձեռագիրը (XII—XIII դար), որտեղ կա Խիկարի մի փոքրիկ հատված։ Այս հատվածի հիման վրա Հոֆմանը կապ տեսավ Խիկարի և Տովբիտի գրքի միջև,

---

[13] **C. H. Cornill**, Das Buch der weisen Philosophen nach dem Aethiopischen untersucht und zur Erlangung des Doctorgrades bei der Phil. Fac. zu Leipzig eingereicht, Leipzig, 1875.

[14] **Salhani**, Contes arabes, Beyrouth, 1890.

[15] **M. Lidzbarski**, Die neu-aramäischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin, I *մաս, 1894,* II *մաս, 1895, էջ 1—41։*

[16] The Story of Ahikar, From the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Greek and Slavonic Versions, by F. C. Conybeare, Rendel Harris and Agnes Smith Lewis, London, 1898, *էջ 87—118, բնագիրը՝ էջ 1—32։*

[17] Мудрость Хикара и басни Лукмана, переводы Ив. Плат. Кузьмина и М. А. Салы, под редакцией и с предисловием И. Ю. Крачковского, Петербург, 1920, *էջ 15—60* (Всемирная литература, Арабы, выпуск № 54, Петербург, MCMXX)։

Քեմբրիջի № 2020 և Բեռլինի Զախաուի 336 ձեռագրերը։ 1898 թվականին Հարրիսը հրատարակում է № 7200 բնագրի հատվածը և № 2020 ամբողջական բնագիրը անգլերեն թարգմանության հետ միասին[18]։ Նույն № 2020 ձեռագրից է կատարել իր թարգմանությունը Դիլլոնը 1898 թվականին և լրացումների համար հաճախ դիմել է արաբական և նոր արամեական ձեռագրերի, որով ընկնում է բնագրի գիտական ճշգրտությունը[19]։ Գիտնականներն իրենց ուսումնասիրությունների մեջ ձեռագիր վիճակում օգտվել են Զախաուի բնագրից, բայց այն առաջին անգամ թարգմանաբար հրատարակում է F. Nau-ն 1909 թվականին իր «Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien» գրքում Քեմբրիջի № 7200 ձեռագրի համեմատությամբ և այլ խմբագրությունների զուգորդումով[20]։ Հարրիսի անգլերեն օրինակից օգտվում է Ա. Գրիգորևը ռուսերեն թարգմանության համար, որը ներկայացնում է երեք խմբագրությունների հետ, նախ՝ 1908—1909 թվականներին Մոսկվայի համալսարանին առընթեր Ռուսաստանի Պատմական և Հնագիտական ընկերության Ընթերցումներում և ապա՝ 1913 թվականին[21]։ Ասորական խմբագրությունը 1958 թվականին դարձյալ թարգմանվում է ռուսերեն, այս անգամ բնագրից[22]։ Թարգմանիչներն հավանաբար նկատի են ունեցել Հարրիսի օրինակը (Քեմբրիջի № 2020 ձեռագիրը)։

Nau-ն 1920 թվականին «Revue de l'Orient Chrétien»-ում հրատարակում է երեք տարբերակ, ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին[23]. Բեռլինի Զախաուի № 162 ձեռագիրը, Գրաֆենի և Բոնիանի օրինակները։ Առաջին բնագիրը թերի է և, ինչպես Զախաուն է գտնում, այն կարելի է անկասկած համարել XV դարի գրչ-

18 The Story . . . էջ 56—84, բնագիրը՝ էջ 33—72։

19 The Contemporary Review, London, 1898, էջ 369—386։

20 Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien (fils d' Anael, neveu de Tobie). Traduction des versions syriaques avec les principales différences des versions arabes, arménienne grecque, neo-syriaque, slave et roumaine par François Nau, Paris, 1909, էջ 145—280։

21 Чтения в Императорском обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете, 1908 год, кн. III, отд. II, Материалы историко-литературные, էջ 2—128 и 1909 год, кн. III, отд. II, էջ 129—235, **Ал. Дм. Григорьев,** Повесть об Акире премудром. Исследование и тексты, Москва, 1913, Приложения, էջ 2—235։

22 «От Ахикара до Джано», перевод с сирийского А. Белова и Л. Вильскера, М.—Л., 1960, էջ 11—36։

23 Documents relatifs a Ahikar, textes syriaques édités et traduits par F. Nau (Extrait de la Revue de l'Orient Chrétien, t. XXI), Paris, 1920.

չություն։ Գրաֆենի բնագիրը ընդօրինակված է 1908 թվականին, հետաքրքիր մի աղբյուր, որ չի նկատավել բանասերների կողմից, իսկ Բոնիոնի ձեռագիրը «թերևս գրված է XVI—XVII դարերում և լրացված ժամանակակցի ձեռքով»։ Առաջին մասը Գրաֆենի հետ նույնն է, իսկ լրացումը իրենից ներկայացնում է անկախ տարբերակ։

Nau-ն այս հրատարակության սկզբում գրում է. «1910 թվականի շրջանում մենք կազմել էինք ասորական ծանոթ բոլոր բնագրերն ընդգրկող Ախիկարի մի ժողովածու։ Ներկա աշխատությունը առանձնացնում ենք դրանից»[24]։ Այդ անշուշտ կարևոր երկի ճակատագիրը մեզ անհայտ է։

Սլավոնական խմբագրության մասին առաջին անգամ հպանցիկ հիշատակվում է 1800 թվականին «Ироическая песнь о походе на половцов...» գրքում, մի ծանոթագրության մեջ[25]։

1816 թվականին Կարամզինը իր «Պատմության» 3-րդ հատորում բերում է այդ բնագրից մի փոքր հատված[26]։ 1842 թվականին Պոլևոյը հրատարակում է հետագա խմբագրության լրիվ մի օրինակ[27]։ 1855 թվականին Պիպինը իր ուսումնասիրության մեջ բերում է Խիկարի զրույցը XVII դարի Ռումյանցևյան թանգարանի ձեռագրից, որը կրում է 363 համարը և նույն թանգարանի № 27 ձեռագրից մի հատված[28]։

---

[24] Documents ... էջ 14։

[25] Ироическая песнь о походе на половцов удельного князя Новаг рода-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с перележанием на употребляемое ныне наречие. Москва, 1800 г., էջ VII: Այդ էջի տողատակում նշված է, որ գրաֆ Ալեքսեյ Իվանովիչ Մուսին-Պուշկինի գրադարանում պահվում է մի ձեռագիր, 323 էջից, որի մեջ կա նաև Խիկարի բնագիրը, որը թվարկվում է «Ասք Իգորի գնդից» առաջ ... 4 Синогрип царь Адоров Иналивския страны. 5. Слово о плъку Игореве, Игоря Святъславля, внука Ольгова. Դա ասքը պարունակող այն ձեռագիրն է, որը այրվել է։

[26] Մենք օգտվել ենք 5-րդ հրատարակությունից։ **Н. М. Карамзин**, История государства Российского, СПб, 1842, примечания к III тому Истории государства Российского, սյունակ 106, ծանոթագրություն № 272։

[27] Московский телеграф № 11, 1825, էջ 227—235։

[28] **Пыпин А.**, Очерки старинной русской литературы (статья первая): (Отечественные записки. Журнал учено-литературный, издаваемый Андреем Кравским, том XCVIII, вторая книжка, СПб, 1955 էջ 141—142։

1860 թվականին Գրիգորի Կուշներևի կողմից նորից հրատարակվում է Ռումյանցևյան № 363 ձեռագրի բնագիրը և մի տարբերակ Պոգոդինյան № 1772 ձեռագրից[29]։

1861 թվականին Ռուս պատմության և հնագիտության Մոսկվայի ընկերության գրադարանի № 189 ձեռագրից Ֆ. Բուսլաևը կրճատումներով հրատարակում է սլավոնական հնագույն խմբագրության բնագիրը (XV դար)[30], նույնը լրիվ և հնագրական ամենաբծախնդիր ճշգրտությամբ ներկայացնում է Գրիգորևը[31]։

1868 թվականին Վ. Յագիչը հրատարակում է Կուկուլևիչի հավաքածուի 1468 և 1520 թվականների ձեռագրերից սերբական բնագրեր Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku-ի 9-րդ գրքում և առանձին[32]։ Եվ ապա այդ երկու տարբերակներից կազմած համահավաք բնագիրը 1892 թվականին հրատարակում է Byzantinische Zeitschrift-ում գերմաներեն[33], որով սլավոնական խմբագրությունը մատչելի է դառնում եվրոպական ընթերցողին։ Այդ միջամտված օրինակը 1898 թվականին թարգմանվում է անգլերեն[34]։

1886 թվականին Ե. Բարսովը ներկայացնում է XVI դարի սերբական մի աղբյուր Չերտկովյան քաղաքային գրադարանից, այն անվանելով «Թանկագին հուշարձան»[35]։ Բնագիրը վերահրատարակում է Գրիգորևը իր գրքի լրացումներում[36]։

Այնուհետև 1915 թվականին Նիկոլայ Դուրնովոն Խիկարի մասին իր արժեքավոր աշխատության մեջ հրատարակում է սլավոնա-

---

[29] Памятники старинной русской литературы, издаваемые гр. Григорием Кушеревым-Безбородко, под ред. Н. Костомарова, СПб., 1860, выпуск второй, էջ 359—364 և 364—370։

[30] Историческая хрестоматия. . . Составлено на основании наставления для образования воспитанников военно-учебных заведений. . . Ф. Буслаевым, из сборника, находящегося в библиотеке Московского общества Истории и Древностей Российских (отд. 1, № 189), М., 1861, էջ 644—656։

[31] Чтения . . . 1908, кн. III, отд. II, էջ 2—128, 1909 г., кн. III, отд. II, стр. 129—235, „Повесть об Акире премудром". 1913, էջ 2—235։

[32] Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku, IX, Zagreb, 1868, էջ 137—150 (Jagic V. Prilozi k historiji knjizevnosti naroda hrvatskoga i srbskoga):

[33] Byzantinische Zeitschrift, I Band, I Heft, Leipzig, 1892, էջ 107—126։

[34] The Story . . . էջ 1—23։

[35] **Барсов Е. В.**, Акир премудрый во вновь открытом сербском списке XVI в. Издание Императорского общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете. Чтения в Императорском обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете, кн. III, 1886, էջ 1—11։

[36] Повесть об Акире премудром, էջ 236—264։

կան երկու բնագիր Սոլովեցկյան վանքի № 46 (XVI դար) և Բելգրադի ժողովրդական գրադարանի № 828 ձեռագրերից[37]*։ 1916 թվականին Պերետցը Լոնգվինովի հավաքածուի XVIII դարի ձեռագրից հրատարակում է հետագա խմբագրության մի տարբերակ, փոքրիկ բայց հետաքրքիր առաջաբանով*[38]*, վերջապես Մ. Ռեշետարի ժողովածուում 1926 թվականին տպագրվում է XVI դարի մի բնագիր*[39] *(1520 թվականի գրչություն), որը առիթ տվեց Ն. Դուրնովոյին հանգելու սլավոնական թարգմանության ուղիների մասին կարևոր հետևությունների։*

Հայկական խմբագրությունն առաջին անգամ տպագրվել է 1708 թվականին Սարգիս դպրի կողմից[40]*։ Դա Խիկարի անունով զրույցի ամենահին հրատարակությունն է։*

Ինչպես որ արաբական խմբագրությունը ներկայացվում է «Հազար ու մեկ գիշերների» հեքիաթաշարով, այնպես էլ հայկականն ուղեկցում է «Պղնձե քաղաքի պատմությանը», բայց և երկու դեպքում զրույցը նրանց հետ ոչ մի առնչություն չունի։

Այնուհետև զրույցը հրատարակվել է բազմաթիվ անգամ, միշտ ուղեկցելով «Պղնձե քաղաքի պատմությանը»[41]*։*

1894 թվականին Կովկասյան ցեղերի և տեղանքի նկարագրության նյութերի ժողովածուում տպագրվում է Խիկարի բանավոր

---

[37] **Дурново Н.**, Материалы и исследования по старинной литературе, I. К истории повести об Акире (отдельный оттиск из 2 выпуска IV тома Трудов Славянской Комиссии Императорского московского археологического общества), М., 1915, *էջ 20—36, 37—44։*

[38] **Перетц В. К.**, К истории текста повести об Акире премудром (отдельный оттиск из «Известий» Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук; т. XXI, кн. I, *էջ 268—278)* Петроград. 1916, *էջ 7—17։*

[39] Зборник за истору езык и кньижевност српског народа, I, кн. XV, 1926.

[40] *«Գիրք պատմութեան վասն Պղնձէ քաղաքին եւ հարցմունք աղջկանն եւ մանկանն եւ Պատմութիւն Խիկարայ և Փահլուլ թագաւորին», 1708, էջ 83—123։ Մի օրինակ պահվում է գրականության թանգարանի Սունդուկյանի ֆոնդում։*

[41] *1731, 1749, 1757, 1792, 1807, 1814, 1820, 1834, 1850, 1857, 1861, 1862, 1908, 1911 թվականներին։ Այս շարքից մեզ անծանոթ է 1862 թվականի տպագրությունը, որի մասին նշում կա Զարբհանալյանի մոտ։ Տե՛ս «Հայկական մատենագիտություն», Վենետիկ, 1883, էջ 383։ «Պղնձե քաղաքի» հրատարակությունների ցանկը Հ. Անասյանի «Հայկական մատենագիտության» մեջ լրացման կարիք ունի (տե՛ս էջ 623)։*

գրույցի մի գրառում, որ կատարել է Բայանդուրի ուսումնարանի տեսուչ Բունիաթյանը[42]։

1898 թվականին Ա. Ա. ստորագրությամբ հոդված է տպագրվում «Բազմավեպի» մեջ, որտեղ գրույցը բերվում է քաղվածաբար մի ձեռագրից, լրիվ բնագիրը թողնելով «Հարմար առիթի»[43]։ Վերջապես, նույն թվականին երեք բանասերների նշանավոր գրքում հրատարակվում է Ֆ. Կոնիբերի կազմած համեմատական բնագիրն անգլերեն թարգմանության հետ միասին[44]։

Կոնիբերի այս աշխատանքը ընդհանուր ճանաչում է գտնում բանասիրության կողմից։ Nau-ն նրանից է օգտվում իր սարական բնագրի համադրությունների համար, իսկ Ֆեթթերը թարգմանում է գերմաներեն[45]։

Սրանով մենք սպառում ենք Խիկարի հայկական խմբագրության հրատարակությունները։

Զրույցը հրապարակ է եկել և այլ լեզուներով. 1850 թվականին՝ ռումիներեն, Անտոն Պանի կողմից, որը այնուհետև վերահրատարակվել է 1854, 1872 և 1880 թվականներին, ինչպես նաև Մ. Գաստերի երկու հրատարակությունները[46], վրացական օրինակը տպագրվել է 1900 թվականին[47]։

1902 թվականին խախանովը Մոսկվայի հնագիտական ընկերության Սլավոնական հանձնաժողովի նիստում հայտնում է Խիկարի մի այլ վրացական բնագրի մասին, որը ավելի ամբողջական է և հստակ[48]։

---

[42] «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа». Издание Управления Кавказского учебного округа, вып. 19, Тифлис, 1894, էջ 206—219։

[43] «Բազմավէպ», Հոկտեմբեր, 1898, էջ 488—492։

[44] The Story ... էջ 125—162, անգլերեն թարգմանությունը՝ էջ 24—55։

[45] Theologische Quartalschrift. In Verbindung mit mehreren Gelehrten hrsg. von D. v. Funk, D. v, Schanz, D. Velser, D. Vetter, D. Koch, D. Sägmüller, Professoren der Kath. Theologie an der K. Universität Tübingen, 1904, էջ 330—364։

[46] Pann Anton: Inţeleptul Archir si nepotul său Anadam. Bucureşti 1850. Gaster M., Archir si Anadam: Literatura populară română, Bucureşti 1883, էջ 106—109։ Gaster M., Contributions to the History of Ahikar and Nadan: Journal of the Royal Asiatis Society, 1900, էջ 301—309։

[47] «Очерки по истории грузинской словестности», вып. 3, М., 1901, էջ 169—180 և 423—427։

[48] Протокол 59-го заседания Славянской комиссии Императорского московского археологического общества -18 января 1902, Древности. Труды Славянской Комиссии Императорского московского археологического общества, том. III, издан под редакцией М. И. Соколова, М., 1902, էջ 51։

1935 թվականին պրոֆ. Յորդան Իվանովը բուլղարական խմբագրությունը հրատարակում է կրճատումներով, XVI դարի Լովչանական ժողովածուից (Ловчанский сборник)[49]։

Այդ խմբագրության մասին դեռևս 1878 թվականին տեղեկացնում է բուլղար նշանավոր պատմաբան Իրեչեկը, բայց, որովհետև երկար ժամանակ մնում էր անհայտ, ռուս բանասիրության մեջ չի համարվել հավաստի։

1964 թվականին Ժ. Դնին և Է. Տրիյարսկին հրատարակում են զրույցի հայատառ ղփչաղերեն բնագիրը, լուսանկարները և լատինական տառադարձությունը, ուղեկցելով ֆրանսերեն թարգմանությամբ, Վիեննայի Մխիթարյանների № 468 ձեռագրից[50]։

Եթովպական և նոր-արամեական բնագրերի մասին մենք արդեն հիշեցինք, մնում են Էլեֆանտինի արամեական պապիրուսները, որ ներկայացրեց հիանալի հրատարակությամբ Էդվարդ Զախաուն և ապա՝ Արթուր Ունգնադը[51]։

Պապիրուսները ռուսերեն լեզվով Զախաուի գերմաներեն թարգմանությունից, նկատի առնելով Զախաուի և Ունգնադի բնագրերը և Նոլդեքեի դիտողությունները, հրատարակում է Դուրնովոն իր «К истории повести об Акире» գրքում[52]։

Այս ոչ լրիվ թվարկումից պարզ է, թե որքան շատ աղբյուրներ են ներկայացված տարբեր խմբագրություններով։ Սակայն նրանք չեն տալիս զրույցի բնագրային ճիշտ պատկերը։

Զրույցը մեծ մասամբ ներկայացվել է մեկ կամ երկու ձեռագրերի հիման վրա, ստեղծելով ոչ թե համեմատական, այլ հավաքական բնագրեր։

---

49 **Иордань Ивановь,** Старобългарски разкази. Текстове, новобългарски преводъ и бележки, София, 1935, էջ 95—102, նոր բուլղարերեն թարգմանությունը՝ էջ 237—245։

50 **Jean Deny, Edward Tryjarski,** Histoire du sage Hikar dans la version arméno-kiptchak, Rocznik Orientalistyczny, t. XXVII, zeszyt 2, Warszawa, 1964.

51 Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer judischen Militärkolonie zu Elephantine, bearbeitet von Eduard Sachau, Leipzig, 1911, էջ XX—XXIII, աղյուսակ՝ 40—50։ Ներկայացված է բնագիրը գերմաներեն թարգմանության հետ միասին։ **Arthur Ungnad,** Aramäische Papyri aus Elephantine, Kleine Ausgabe unter Zugrundelegung von E. Sachaus Erstausgabe, Leipzig, 1911· Միայն բնագիրը։

52 **Дурново Н.,** էջ 3—19։

Հրատարակությունները չեն ընդգրկում տարբեր ենթախմբերի բոլոր, կամ որոշակի քանակի աղբյուրներ, այլ կատարվել են առանձին, երբեմն պատահական միավորներից։

Դարերի ընթացքում գրիչներն իրենց սեփական հետքն են թողել բնագրերի վրա, նույնը շարունակել են հրատարակիչները, ծածկելով զրույցը նոր, օտարամուտ շերտերով։

Նրանք քմածին ազատությամբ միջամտում են բնագրին, փոխում կամ դուրս նետում իրենց կողմից անկարևոր համարված տեղերը և հաճախ կապակցություններ ստեղծում սեփական երևակայությամբ։

Դա մեծ բարդություն է առաջացրել բանասիրության համար, դժվարացնելով աղբյուրներից օգտվելու խնդիրը։ Յուրաքանչյուր դեպքում անհրաժեշտ կլիներ ստուգել տարընթերցվածը. հեղինակային է այն, գրչի, թե հրատարակչական, բայց դրա համար պետք է նայել բոլոր հրատարակությունները և ձեռագրային աղբյուրները, որ թերևս անկարելի է։

Հենց այդ պատճառով հետազոտողների մոտ բազմաթիվ դիտողություններ և վարկածներ կորցնում են իրենց արժեքը, որովհետև հենվել են ոչ թե հարազատ, այլ ոչ ճիշտ և հետսամուտ ընթերցվածի վրա։

Երկու շրջաններում գիտնականներին հետաքրքրում էր միևնույն հարցը. որտեղից է գալիս զրույցը և ինչպիսին է եղել նրա նախնականը։

Դա ինքնին աղբյուրագիտական բնույթ ունի, և գիտական միտքը պետք է գնար այդ ուղղությամբ, մի պահանջ, որ առաջացավ բավական ուշ, երբ արդեն պարզ էր, որ բանասիրությունը անընկատ սահում է միևնույն շրջագծով։

Nau-*ն գրում է. «Ախիկարի պատմությունը շատ է տառապել թարգմանիչների և գրիչների ձեռքին։ Նրա վերակազմումը կպահանջեր հարազատության համար ամենից առաջ ձեռագրերի հնարավոր չափով մեծ քանակի վրա հենված յուրաքանչյուր խմբագրության խնամքոտ հրատարակություն և ապա՝ այդ խմբագրությունների համեմատություն»*[53]*։*

Այս պահանջը լիովին վերաբերում է և հայ խմբագրությանը, որը ասորական, արաբական և սլավոնական խմբագրությունների հետ առանձնակի արժեք է ներկայացնում։

---

[53] „Histoire et sagesse . . .", *էջ 77։*

* * *

Ինչպես տեսանք, Հայկական խիկարն ունի բավական շատ հրատարակություններ, որոնք, սակայն, երեք բնույթի են. տպագիր, բանավոր և ձեռագիր։

Տպագիրը ուղեկցում է «Պղնձէ քաղաքի պատմությանը», որը ձգվում է 1708 թվականից մինչև 1920 թվականը։ Այդ երկար շարքը գալիս է մի մայր ձեռագրից, ուշ շրջանի, խիստ աղավաղ և բարբառային շերտերով ծածկված։ Այն հիմք է ծառայել 1708 թվականի հրատարակությանը։

*Տպագրերը բաժանվում են երկու խմբի (*Fa *և* Fb*), որոնք անխառն տարբերակվում են։ Մի տեղ* Fa *մայր հրատարակությունից շեղվելով խմբագրական փոփոխություններ են մտել և ստացվել է ենթամայր տպագիր (*Fb*)։* Fa*-ից և* Fb*-ից սերողները լիակատար համապատասխանում են և եթե փոփոխություն կա, ապա միայն վրիպակային, իսկ* Fab*-ն կապվում են իրար ամենամերձ ազգակցական իրավունքով։*

Fb*-ն փորձում է խուսափել խիստ արտահայտված բարբառային ձևերից և բաց է թողնում որոշ խրատներ։ Իբրև օրինակ բերենք մի երկու ընթերցում.*

Fa	Fb
Կապած և մօհրածն։	*Կապած և կնքածն։*
Ուտել և խմելն։	*Ուտել և ըմպելն։*
Որդեակ, մի՛ այնպէս անէր, որ երթաս ի տեղ մի ւ ի քեզանէ մեծ մարդոյն ի վեր նստիս, որ չասեն թէ եկու ի վայր, որ յամօթ լինիս։ Ի վայր նիստ, որ ասեն թէ եկու ի վեր։	*Որդեակ եթէ գնաս ի հրաւիրեալ տեղիս, յորում գտանի քան զքեզ մեծ և յարգի, մի՛ նստիր ի վերին կողմն, զի յետոյ սակաւ առ սակաւ իջանես ամօթով ի ստորին կողմն։*
Մի լինիր լեղի։	*Մի լինիր դառն։*
Լցւի գանձով մինչև լցւի հողով։	*Շատանայ գանձով մինչև մտանէ ի հող։*
Ընդ մարդոյ կնոջ մի խնամախօսիր։	*Մի պատճառ լիներ հարսնացուցանելոյ զդուստրն ուրուք ընդ առն օտարի։*

և այլն։

Fb*-ն բաց է թողնում մի քանի խրատ, չխախտելով սակայն* Fa*-ին հատուկ հերթակարգը*[54]*։*

Թերևս կարելի է գայթակղվել, որ Fb*-ն սերում է այլ աղբյուրից, նկատի ունենալով որոշ ընթերցումներ, որոնք բավական ուժեղ*

[54] Fb *-ն չունի №№ 14, 28, 40, 43, 46, 48, 49, 50, 52, 53, 83, 84, 87,106 խրատները։*

են տարբերակվում, բայց ակնհայտ է, որ այդ փոփոխությունները չեն թելադրում առանձին բնագիր և ոչ, նույնիսկ, ունեն գրչական բնույթ, այլ պարզապես խմբագրված են որևէ հրատարակչի կողմից։

Փոփոխությունների մեջ բացահայտ զգացվում է լեզվի բռնազբոսիկ արհեստականություն. «Մի պատճառ լինէր հարսնացուցանելոյ զդուստրն ուրուք ընդ առն օտարի» և այլն։

Սակավ տարբերություններից մենք բերեցինք մի երկու օրինակ, իսկ գերիշխողը, ավելի ճիշտ՝ ընդհանուրը նույնությունն է։

Fb-ի մեջ մտնում են 1857, 1908, 1911 թվականների հրատարակությունները, այսինքն 1857 թվականից հետո։ Այդ նշանակում է, որ Fa-ն և Fb-ն տարբերվում են ոչ թե զուգահեռաբար, այլ մեկը հաջորդում է մյուսին։ Հավանորեն Fb-ի հիմքը 1857 թվականի հրատարակությունն է։

Երկրորդը՝ բանավորն է, բնագիր, որ պատմել է էջմիածնեցի 65-ամյա մի գեղջկուհի և գրի առել Բայանդուրի ուսումնարանի տեսուչ Բունիաթյանը։

Ինչպես Կոնիբերի հրատարակությունը Եվրոպայում, այնպես էլ այս բնագիրը ռուս բանասիրության համար առիթ դարձավ առաջին ծանոթության։ Այդտեղ էլ վերջանում է նրա դերը։

Բոգոյավլենսկին, նկատի ունենալով այս հրատարակությունը, գրում է. «Խիկար իմաստունի պատմությունը մեր նախնիներին լավ հայտնի Ակիր իմաստունի մասին հեքիաթի հայկական խմբագրությունն է ներկայացնում»[55]։

Սակայն այն չունի բնագրական որևէ արժեք և չի կարող հայ խմբագրության մասին ճիշտ պատկերացում տալ։

Միլլերը դուրս գալով գրույցի բնույթից արդեն կռահում էր. «Հեքիաթի անսովոր պահպանվածությունը էջմիածնի պառավի շրթներին մեր կարծիքով ուղղակի նշում է նրանից գրառված պատմվածքի գրքային ծագումը»[56]։

Նա հորդորում է բանասերներին գտնելու աղբյուրը. «Ցանկալի կլիներ, որպեսզի ժողովածուում հայ Խիկարի հանդես գալը հայագետներին ևս մղեր հայկական մատենադարաններում այդ հեքիաթի ձեռագրի որոնումներին»[57]։

---

[55] «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XIX, Тифлис, 1894, էջ XVII։

[56] Журнал Министерства Народного просвещения, седьмое десятилетие, часть CCC, июль, 1895, СПб, էջ 209—210։

[57] Տե՛ս նույնը՝ էջ 209—210։

Որոնումների հարկ չկա։ Ջրուցի օրինակը մեզ հայտնի տպագիրն է, որ ուղեկցում է «Պղնձե քաղաքի» բազմաթիվ հրատարակություններին։ Դա պարզորոշ ցույց է տալիս պատումների նույնությունը և խրատների բնույթը, նույնիսկ հերթակարգը։

Բերենք մի երկու զուգահեռ.

1. Որդեակ, եթէ լսես խօսք ի դուռն թագաւորաց և իշխանաց և մեծամեծաց, պահեա և մեռո զնա ի սրտի քում և մի՛ ասեր (Fb յայտներ) մարդոյ մինչև այլքն ասեն ի քեզ։

1. Если услышишь что-нибудь в доме царя или приближенных его, то никому о том не говори, пока того-же самого не услышишь от других.

2. Որդեակ, զմարդոյ կապած և մոհրածն (Fb կնքածն) մի՛ արձակեր և զարձակեալն մի՛ կապեր։

2. Завязанного и запечатанного другими не развязывай, а развязанного не запечатывай.

3. Որդեակ, լաւ է իմաստուն մարդուն հետ (Fb մարդոյն զհետ) քար կրելն, քան զանգետին հետ ուտել և խմելն (Fb ըմպելն)։

3. Лучше с умным человеком камни таскать, нежели с глупым есть и веселиться.

4. Որդեակ մի՛ լիցի զի առաքեսցեն զքեզ ի բան, և դու ոչ իմանաս զբանն և երթաս։ Յետոյ այլ ոք ուղարկեն, որ երթայ ի բանն, և դու ծաղր լինիս։

(Որդեակ, եթէ առաքեսցեն զքեզ ի տեղի ինչ վասն բանի, լաւ ի միտ առ զբանն, զոր ասելոց ես և ապա գնա, զի մի գուցէ յետոյ լինիցիս ծաղր առաջի այլոց)։

4. Если тебя посылают куда-нибудь, хорошенько разузнай, за чем идешь, и что тебе нужно сказать, чтобы впоследствии не стать посмешищем для других.

5. Որդեակ մի՛ այնպէս աներ, որ երթաս ի տեղ մի ւ՛ ի քեզանէ մեծ մարդուն ի վեր նստիս, որ չասեն թէ եկու ի վայր, որ յամօթ լինիս, ի վայր նիստ, որ ասեն թէ եկու ի վեր։

(Fb Որդեակ եթէ գնաս ի հրաւիրեալ տեղիս յորում գտանի քան զքեզ մեծ և յարգի, մի՛ նստիր ի վերին կողմն, զի յետոյ սակաւ առ սակաւ իջանես ամօթով ի ստորին կողմն)։

5. Если тебя пригласят куда-нибудь в гости или на свадьбу, не садись на первом месте, а то, когда придут постарше тебя, придется тебе пересаживаться на низшее место; лучше садись ниже всех; тогда тебе будут предлагать место все выше и выше, и, таким образом, ты займешь почетное место.

6. Որդեակ, թէ ընկերն քո հիւանդ է մի ասեր ի միտքդ (Fb մտի քում) թէ տանձ կամ խնձոր գտնում (Fb գտանեմ) և ապա երթամ տես. երթ (Fb այլ երթ) ոտիւք

6. Когда друг твой болен, то не откладывай посещения до тех пор, пока достанешь яблоко или грушу; больной, видя тебя, обрадуется, а

և տես աչօք, զի զհիւանդն դատարկ տեսանել շատ լաւ է քան զբազում կամակս ունելոյ (Fb *միրգս տանել* փխ *կամակս ունելոյ)։*

. . . .

это лучше на него подействует, нежели принесенные тобою яблоки и груши, из-за которых пришлось-бы тебе, пожалуй, отложить свидание.

. . . .

13. Որդեակ լաւ է աղջիկ որ ծնանի և շուտ մեռանի, քան թէ ապրի և ազգին իւրոյ սևերեսանք բերէ (Fb *լինի նախատինք)*[58]*։*

13. Лучше ребенку умереть во младенчестве, чем жить, служа позором своего рода[59].

Իսկապես «անսովոր պահպանվածություն»։ Միայն տպագիրը և նույն բնույթը կրող ձեռագրերի խումբը ունեն խրատների նման հերթակարգ։ Ժողովրդական զրույցի և գրավոր աղբյուրի մեջ այդպիսի համաձայնություն կարող է լինել բացառապես ուղղակի աղերսության դեպքում։ Եթե ճիշտ է, որ Բունիաթյանը գրի է առել էջմիածնեցի մի ծեր կնոջից, ապա կինն է տպագրի անմիջական փոխանցողը։

Զրույցը ժողովրդի մեջ երկարատև բանավոր ուղի չի անցել, ուստի իբրև ժողովրդական անգիր պատում ևս իրենից չի ներկայացնում որևէ հետաքրքրություն[60]*։*

Երրորդը Կոնիբերի հրատարակությունն է։ Այն անվանում ենք ձեռագրական, որովհետև հենվում է ուղղակի ձեռագիր աղբյուրների վրա։ Բնագիրը կազմելիս Կոնիբերը նկատի է ունեցել ութ ձեռագիր, որոնց առանձին ընթերցումներն իջեցրել է տողատակ։

Այս հրատարակության մասին Nau-*ն գրում է. «Միակն է, որ ունի բավարար քննական ապարատ և նոր հրատարակություն չի պահանջում»*[61]*։*

---

[58] *«Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին»... Տփխիս, 1857, էջ 80—81։*

[59] «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XIX, *էջ 207—208։*

[60] *Զրույցի մեջ տպագրից կան և որոշ շեղումներ, բայց այդ բոլորը դուրս չեն գալիս նյութի սահմաններից, այլ հետևանք են բնագրի համառոտման։ Զրույցը պատմվում է երրորդ դեմքով, որը նույնպես իր հետ որոշ փոփոխություն է բերում։ Մի տեղ միայն փոքր չափով հեռանում է իր աղբյուրից։ Խիկարը Եգիպտոս է գնում կնոջ հետ* («Хикар взял свою жену, двух мальчиков и орла и пошел к египетскому царю»), *որտեղ ինքն է թռցնում արծիվ (և ոչ արծիվներ)։ Այդ փոփոխությունը տրամաբանական հետևությունն է այն բանի, որ մինչև Եգիպտոս գնալը նա է սովորեցնում երեխաներին և կառավարում արծվի թռիչքը։ Դժվար չէր նույն դերի համար նրան տանել Եգիպտոս։*

Զրույցի մեջ չկա մի շեղում, որը անհնար լինի արտածել տպագիր աղբյուրից, կամ որը դիտվեր իբրև ժողովրդական հավելում։

[61] „Histoire et sagesse ...“, *էջ 92—93։*

Բայց դա ճիշտ չէ։

Կոնիբերի բնագիրը Տաշյանին առիթ տվեց գրելու զրույցի մասին մի հետաքրքիր աշխատանք, որին նա առաջ մտադիր էր, բայց չէր ձեռնարկում, լավագույն և նախընտրելի բնագիր չունենալու պատճառով։ Նա իր ուսումնասիրության մեջ բանասիրական բազմաթիվ հարցեր է շոշափում. զրույցի, Եզովպոսի և Տովբիտի գրքի աղերսները, հայկական խմբագրության բնույթը, նրա թարգմանական աղբյուրները, ժամանակի խնդիրը և այլն, բայց որովհետև Կոնիբերի բնագիրը ևս, չնայած իր առավելությանը, բավական աղավաղ է և նորաբանություններով լեցուն, Տաշյանին շատ հիմքեր չի տալիս հաստատուն եզրակացությունների համար։

«Ներկա հայ բնագիրը,—գրում է նա,—խճողված է ռամկաբանություններով, որոնք չեն միաբանիր թարգմանության առհասարակ ընտիր և հին գրական լեզվին հետ... Բնագիրն առհասարակ լի է ծայրեծայր աղավաղություններով, սխալ ընթերցումներով և այլն»[62]։

«Այս կետը զմեզ կստիպե ընդհատել մեր ուսումնասիրությունքն ալ,—կարդում ենք մի ուրիշ պարբերության մեջ,—մինչև հնագույն և ընտրելագույն բնագրի մը հայտնվիլն։ Առանց ասոր շատ մը խրնդիրներ, որ լուծման կսպասեն, չեն կրնար նաև ձեռնարկվիլ, առանց ապարդյուն աշխատության և ո՛չ հանված եզրակացությունք հաստատուն հիմ կրնան ունենալ»[63]։

Տաշյանը մտադիր էր ներկայացնել հայկական և մյուս խմբագրությունների համեմատական մի հրատարակություն, որը շատ օգտակար աշխատանք կլիներ։ Բայց նա հրաժարվում է այդ մտքից ևս։

«Բնագրին այս վիճակն և այն պարագան, որ մեր մատենադարանը չունինք օրինակ մը Խիկարա, ստիպեց զմեզ հետ կենալու մեր դիտավորութենեն, զոր ունեինք հրատարակել հայ բնագիրն համեմատությամբ մյուս բնագիրներուն, վասնզի ստիպված էինք բնագիրը ծայրեծայր սրբագրել, որ քիչ շատ միշտ կամայական կմնա, քանի որ վստահելի աղբյուր մը կպակսի։ Եվ այսպես կսպասենք ընտրելագույն օրինակի մը»[64]։

---

62 Հ. Տաշյան, *Մատենագիտական մանր ուսումնասիրությունք, մասն երկրորդ, է—ժ, Վիեննա, 1901, էջ 140—141։*

63 *Տե՛ս նույնը, էջ 136։*

64 *Տե՛ս նույնը, էջ 143։*

«Հայ բանասիրաց առաջին գործքն ըլլալու է այսպիսի բնագիր մը գտնել»[65],—եզրակացնում է Տաշյանը։

* * *

Խիկարի զրույցը հայ մատենագրության մեջ հնագույն կամ առաջին թարգմանությունից հետո դարերի իր երթի մեջ մթագնել է հարազատ նկարագիրը։

Եթե Սիրաքի և Սողոմոնի խրատները գրչությաններով անցել են անփոփոխ, որովհետև ընդօրինակվել են Աստվածաշնչից և Սուրբ գրքի հեղինակությունը թույլ չի տվել բնագրի հետ ազատ վարվելու, ապա Խիկարի համար այդպիսի սահմանափակում չկա[66]։ Ընդօրինակող գրիչները կատարել են բազմաթիվ հավելագրումներ և նորամուծություններ։ Ահա թե ինչու անօգուտ է որոնել մի բնագիր, որը հարազատորեն պահպաներ հայ սկզբնագրի թարգմանական օրինակը, եթե այն չի գալիս բուն թարգմանության շրջանից, ամենակարճ փոխանցումով։ Սակայն հայ մատենագրության մեջ Խիկարի մուտքը խորհրդավոր հնություն ունի, իսկ մեզ հասած հնագույն բնագիրը XIV դարից է գալիս։

Մնում է հետագա շրջանի բազմաթիվ ձեռագրերի համեմատությամբ փորձ անել վերականգնելու հայ նախնականը։ Դա բարդ է, բայց հնարավոր։

Մատենադարանում և այլ ձեռագրատներում կան Խիկարի հարյուրից ավելի օրինակ։

Սակայն որևէ ձեռագիր հիմք ընդունելով մյուս ձեռագրերի համեմատությունը և քննական բնագրի ստեղծումը այս պայմաններում անկարելի է, որովհետև ձեռագրական միավորները չեն ծածկում իրար։ Նրանք կազմում են վեց առանձին խումբ, ինչպես և պետք է ներկայացնել։

Ահա մեր օգտագործած բնագրերն ըստ խմբերի։

---

[65] Տե՛ս նույնը, էջ 140։

[66] Սուրբ գրքի մասին մեր խոսքը պայմանական է, քանի որ, այնուամենայնիվ, Սիրաքի և Սողոմոնի խրատները նույնպես փոփոխություններ են կրել։ IX դարի հեղինակ Համամ Արևելցու Սողոմոնի առակաց մեկնության մեջ բերված բառացի քաղվածքները Աստվածաշնչի հրատարակությունների հետ բավական ուժեղ տարբերություններ են տալիս։ (Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Համամ Արևելցի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 22)։

A

A1 **Խրատք Խիկարայ իմաստնոյ, զոր պարտ է զի ամենայն ճարք այսպէս խրատէն զորդիս և վարդապետք զաշակերտեալսն**

Բնագիրը պարունակում է միայն խրատականքը։ Առաջին և երկրորդ (առակավոր) խրատների մեջ կապ ստեղծելու համար պատմողական մասի փոխարեն կարմիր թանաքով գրված է. Որդ որ լսէ զխրատս և առնէ, սիրելի առնէ զանձն աստուծոյ և մարդկան և երանեմ կենաց նոցա։ Եւ որ լսէ և ոչ առնէ մանաւանդ թէ ճակատակ ես լինի և փոխանակ բարո չար ես խորհի, եթէ որդի է, թէ եղբայր, թէ աշկերտ, թէ սիրելի կամ օտար, նա զառաջիկա գրեալդ ընդունի և թէ ոչ՝ յազար եղուկ է նոցա *(էջ 50բ)։*

Սա մեզ հասած խիկարի զրույցի ամենահին օրինակն է։

Ձեռագիրը պարունակում է նաև Սիրաքի խրատները։

Ձեռագիր № 2961, ժողովածու, գրիչ՝ Մխիթար Անեցի, 1321 թ., էջ 48բ—60բ։

A2 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 1495, ժողովածու, գրիչ՝ Եփրեմ վարդապետ, 1674—1684 թ., էջ 13ա—17բ։

A3 **Խաւսք և խրատք և իմաստութիւն Խիկարայ իմաստասիրի**

Մուտքը համառոտված է, չունի այն բաժինը, ուր թագավորն իր մտահոգությունն է արտահայտում։ Առաջին խրատներին հաջորդում է խիստ համառոտված պատմություն. Զայս ամենայն ուսուցանէի Նաթանայ fեռորդոյ իմոյ ես՝ Խիկար դպիր այսպէս կարծելով, թէ զուսումս զայս, զոր ուսուցի Նաթանայ պահեսցէ ի սրտի և կացցէ ի դրան արfունի։ Ոչ գիտացի թէ զբանս իմ անտես առնէ։ Եւ նա հոսեաց որպէս փոշի ընդ հողմոյ։

Զայս եղեալ ի մտի թէ հայրն իմ Խիկար ծերացեալ է և հասեալ է յափն գերեզմանին, զառածել են միտf իւր և դողացեալ ամենայն մարմինն։

Եւ սկսաւ Նաթան վատնել զինչս իմ և կորուսանել։ Ոչ խնայէր ի ծառայս և յաղախնեայս իմ և կապել չարչարէր զնոսա։ Ի հարուածս սաստիկս կոտորեալ սատակէր զերիվարս իմ, զձիս և զջորիս։

Յայնժամ ես՝ Խիկար, յորժամ տեսի զայս ամենայն թէ Նաթան զգործս իմ այլայլեաց, խնայեցի զինչս իմ, զի մի կորայց։

Եւ սկսա խաւսել Նաթանա և ասեմ. Ինչս իմ մի մերձենար: Ասացեալ է իմաստնոց. Ձեռքն որ ոչ են վաստակել, ակն մի խնայեսցէ:

Եւ երթեալ պատմեցի ի Սենեքարիմայ արքայի: Եւ հրամայեաց Նաթանա և ասէ. Որչափ հայր քո Խիկար կենդանի է, ինչս նորա մի մերձենար:

Եւ նա ոխացեալ մահու սպասեր ինձ:

Եւ իմ գիտացեր զչարիս նորա՝ զեկեւցի արքայի, և նա եա զնաթան ի ձեռս իմ, եթէ արա որպէս և կամիս:

Խաւսել սկսա և ասեմ:

Հաջորդում են առակավոր խրատները, և, բավական անսպասելի, ընդմիջարկվում նորից պատմությամբ, որը համեմատելի է E խմբի հետ։

Ձեռագրին ծանոթ է եղել Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, որը 1893 թվականին հղել է Մառին օգտվելու համար, առակաց գրքի վրա աշխատելիս։

Ձեռագիր № 3119, ժողովածու, Կաֆա, գրիչ՝ Դավիթ Ղրիմեցի, 1694 թ., էջ 179ա—191ա։

A₄ Խրատք իմաստնոյն Խիկարէ

Բնագիրը մուտք չունի, սկսվում է խրատներից։ Պատմությունը համառոտված է և համընկնում է A₃-ին։

Ունի չափածո հիշատակագրություն.

Եթէ բանիս լինիս խնդիր,
Ոչ առնուս ի թիկունքտ բիր.
Աստէնս լինիս դու բարձր և քնտիր,
Անդէնն պարգևք առնուս դու զամէնն ձիր:

Ջանայ հիմուտ լինել ուսման,
Որ քան զոսկին է պատուական.
Ով որ ցանկայ իմաստութեան,
Արժան լինի շատ բարութեան:

Վարդ անթառամ է գիտութիւն.
Ով փափաքէ յիմաստութիւն,
Այլ որ չունի հնազանդութիւն,
Նորա անշահ է գիտութիւն:

Շարունակվում են խրատներ, որոնք հավելված են գրչի կողմից և Խիկարի հետ ոչ մի կապ չունեն։ Սկիզբը՝ Լաւ է յիստակ խորհրդով

ննջել քան պղտոր խորհրդով աղաւթս մատուցանել և վարձս ոչ առնել *(210ա)*։ *Վերջ*՝ Վասն մեղաց հաւրն զորդին մի տանջեր.—աւաց տէր զՄովսէս։ Եւ թէ հանդիպիս եզին կամ իշոյ մոլորելոյ դարձոյ առ տէրն իւր *(211ա)*։

Ձեռագիր № 2147, ժողովածու, գրիչ՝ Մինաս, 1627 թ., էջ 194ա—209բ։

A5 **Պատմութիւն Խիկարայ իմաստասիրի**

Պատմության մասը համընկնում է A3-*ին։*

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 2004, ժողովածու, գրիչ՝ Մկրտիչ Սարկավագ, 1623 թ., 60ա—75բ։

A6 **Անխորագիր**

Միայն մի քանի էջ հատված է, բայց ներկայացնում է Խիկարի բնագրի հնագույն օրինակը։ Այն հեշտությամբ կարելի է համարել XI դարի ընդօրինակություն, սակայն անվերապահ ճշգրիտ լինելու համար ընդունում ենք XII դարը։

Նկատելի է, որ պատկանում է A *խմբին։ Հրատարակում ենք լուսապատկերով։*

Ձեռագիր № 5465, Բանք Սողոմոնի, XII դար, էջ 101ա—103բ։

Այս խմբին է հարում և մի այլ բնագիր. Խրատ Խիկարայ, զոր յուսաւ Նաղան *(Ձեռագիր № 2264, էջ 173ա—180)։ Բնագիրն ունի միայն առաջին խրատները։ Սկզբում ինչ որ չափով զուգահեռ է գնում* C *խմբին։*

Խրատները խառն են, բարբառայնացված և տալիս են անկարևոր ընթերցումներ։ Համեմատել ենք, բայց ընթերցումները նկատի չենք առել։

B

B1 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և աւգտութեան**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 45, ժողովածու, Լիմ, գրիչ՝ Սարգիս Եղեսացի, 1642 թ., էջ 297բ—312ա։

B2 **Պատմութիւն և խրատք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և աւգտութեան**

Պատմությունը և առակավոր խրատները բացակայում են։ Հապավվել է բնագիրը։

Ձեռագիր № 1865, ժողովածու, Երուսաղեմ, գրիչ՝ Թորոս Եպիսկոպոս, 1656 թ., էջ 93բ—99ա։

B3 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ ամենայն մարդիք և ի միտ առնուլ, վասն շահի և օգտութեան, խիստ լաւ և պիտանի խրատ**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 679, ժողովածու, գրիչ՝ Գրիգոր Երևանցի և այլք, 1660 թ., էջ 174ա—208բ։

B4 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 3526, ժողովածու, գրիչ՝ Միքայել, 1660 թ., էջ 202ա—223բ։

B5 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ ամենայն մարդոյ վասն շահի և օգտութեան**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 3413, ժողովածու, գրիչ՝ Հակոբ Թոխաթեցի, 1709—1710 թ., էջ 13ա—45բ։

B6 **Պատմութիւն և խրատ իմաստասիրին Խիկարայ, պարտ է ամենեցուն ի միտ առնուլ, պարտ է և արժան ուշիմ ի միտ դնել**

Ամբողջական է։

Կցված է մի փոքրիկ հիշատակագրություն. Գրեցաւ բանքս խրատական իմաստասիրին Խիկարայ ի թվականիս հայոց ՌՃԼԶ-ին, փետրվարի է, օր երկուշաբթի, որ էր բակլայ խորան, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգայ զօրավարին, ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպօլսի ատարտ սորին

Ձեռագիր № 2448, ժողովածու, Պոլիս, գրիչ՝ Վարդան Գրասլեցի, 1687 թ., էջ 193բ—227։

B7 **Պատմութիւն Խիկարայ դպրապետի և իմաստասիրի, զոր պարտ է ուսումնասիրաց ի միտ առնուլ, վասն շահի և ազտութեան ամենայն մարդոյ**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 4290, ժողովածու, գրիչ՝ Մկրտում Ագուլեցի, 1571 թ., էջ 26ա—59բ։

B8 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 8076, ժողովածու, գրիչ՝ Թովմա վարդապետ, XVII դար, էջ 98ա—112ա։

B9 **Խրատք պիտանի և օգտակար Խիկարայ իմաստասիրի ասացեալ**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 2732, Աստվածաշունչ, գրիչ՝ Աստվածատուր երեց, XVII դար, էջ 317ա—322ա։

B10 **Խօսք և խրատք Խիկարայ, զոր ասաց Նաթանայ քուեր որդոյ իւրոյ**

Ունի միայն խրատականքը։

Ձեռագիր № 6643, ժողովածու, գրիչ՝ Ղուկաս, XVII դար, էջ 171բ—181ա։

B11 **Յարմարեալ պատմութիւն իմաստնոյն Խիկարայ, արարեալ խրատ վասն Նաթանայ քուեր որդոյ իւրոյ և ամենայն լսողաց և ի միտ պահողաց, զի դուռ է իմաստութեան և շահ է ամենայնի, լաւ ի միտ առնուլ**

Բնագիրը պակասավոր է, վերջից թերթեր են ընկած, բայց Համարակալումից չի զգացվում։ Ավարտվում է այս խրատով՝ Որդեակ, կեռա դառնին և արբի լեղի և չէր դառն քան զաղքատութիւն:

Ձեռագիր № 7032, ժողովածու, գրիչ՝ Ղազար, XVII դար, էջ 107բ—112բ։

B12 **Անխորագիր**

Թուղթ է պակասում 12—13, 22—23, 25—26, 26—27 թերթերի մեջ։ Համարակալումը նոր է։

Ձեռագիր № 6961, ժողովածու, XVII դար, էջ 1ա—30ա։

B13 **Խրատք և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդկան, վասն շահի և օգտութեան**

Պատմությունը չունի, սղված է գրչի կողմից, վերջից մի քանի տող թերի է, վերջանում է. Ասէ տէր ծառոյն, դու ի fn ժամանակդ.... *Նախադասությամբ։*

Ձեռագիր № 3687, XVII դար, էջ 1ա—16բ[67]*։*

B14 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է ի միտ առնուլ և իմանալ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան**

82բ և 83ա էջերի մեջ թերթեր են պակասում և ոչ քիչ։ Այդ պատճառով սղվել են 20-ից 173 խրատները։

Ձեռագիր № 697, ժողովածու, Սուչավա, գրիչ՝ Վարդան Աբեղա, 1631 թ., էջ 78ա—102ա։

B15 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 723, ժողովածու, Երուսաղեմ, գրիչ՝ Հովասափ վարդապետ, 1734 թ., էջ 205ա—241ա։

B16 **Անխորագիր**

Բնագիրն սկզբից շատ է պակասավոր ձեռագրից թուղթ ընկած լինելու պատճառով։ Սկսվում է պատմությունից՝ և ասէ հայր իմ Խիկար յոյժ պատուական և հանոյ թուեցար: *Թերթ 8—9-ի մեջ նույնպես թղթեր են ընկած։ Սղվել են պատմությունից մի փոքր հատված և առակավոր խրատներից մի քանիսը։ Առակավոր խրատներն սկըսվում են՝* է կանգուն, զտեղի ձիուն ոչ կարէ լնուլ:

Ձեռագիր № 8387, ժողովածու, XVII դար, էջ 1ա—10բ։

---

[67] *Սա 3454 ձեռագրի մի մասն է, որ առանձնացվել և կազմվել է իբրև ձեռագրական նոր միավոր 3687 համարի տակ։ Մատենադարանի ձեռագրացուցակում նրանց չափսերը տարբեր են ներկայացված (3454՝ 15,5×10,9, 3687՝ 16×10), որով ազգակցության հետքերը ջնջվել են։*

B17 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան**

Ամբողջական է:

Ձեռագիր № 8443, ժողովածու, Նոր Ջուղա, գրիչ՝ Կոստանդին դպրապետ Ջուղայեցի, 1687 թ., էջ 1ա—23ա:

B18 **Խրատ Խիկարայ, զոր ասաց քեռորդոյն իւրոյ Նատանայ, որ է այսպէս**

Ունի միայն խրատականքը:

Ձեռագիր № 2116, ժողովածու, Թավուզ, գրիչ՝ Եսայի, 1637 թ., էջ 167ա—176բ:

B19 **Անխորագիր**

Պատմությունը 115 էջում ընդհատվում է շատ տարօրինակ ձևով՝ Եւ ասէ փարաւոն. Մանեայ ինձ պարան յաւազէ: Եւ ես երթեալ ծակեցի զորմն պատի ի դէմ արեգականն առեալ յաւազ և փոշի չփէի զքո գէշ երեսրդ աղտեղի: Որդեակ եղեր ինձ որպէս որոգայթ, որ թաղեալ.... *Խրատը ընդհատվում է, որտեղ և ընդմիջարկված է մի վիճակահանության աղյուսակ իր բացատրագրով, ապա՝ 113ա էջից նորից շարունակվում է խրատը և վերջանում նույն տեղում:*

Ձեռագիր № 2492, ժողովածու, 1661 թ., էջ 95ա—109ա:

B20 **Անխորագիր**

Պակասավոր է: Սկիզբը՝ ...զօակ, բայց թէ գնաքան քուեր որդին քո ացես, *վերջ՝* ...թէ ինչ տարայց նմա, այլ երթ և տես, զի գնալն քո լո է նմա, քան զոսկի և զարծաթ:

Ձեռագիր № 3206, ժողովածու, XVI դար, էջ 11ա—13բ:

B21 **Անխորագիր**

Սկզբից թուղթ է ընկած: Սկիզբը՝ ...(իմ)աստութեամբ: Եւ ասէ արքայն. Ած զնա առ իս զի տեսից, թէ կարող իցէ:

Ձեռագիր № 5935, ժողովածու, XVII դար, էջ 1ա—26բ:

B22 **Անխորագիր**

Սկզբից թուղթ է ընկած։ Սկիզբը՝ ....սասցին թէ դեղ է նմայ, աղֆատի որդին կերաւ, սասցին թէ ֆաղցեալ է *(համընկնում է* B1-*ի 10-րդ խրատին)։*

Ամբողջ բնագիրն ընդմիջարկված է, ներկայացնում է ձեռագրից տարբեր ընդօրինակություն։

Ձեռագիր № 6110, ժողովածու, XV դար, էջ 21ա—42բ։

B23 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան:**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 8482, ժողովածու, 1664 թ., էջ 111ա—148բ։

B24 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնու ամենայն մարդոյ, վասն շահի և աւգտութեան**

Թափասավոր է։ Գրիչն ուղղակի չի շարունակել։ Վերջ՝ Որդեակ, զգաղտնիս fn մի յայտնեբր զկնոջ fn, fանզի ոչ կարէ պահել բան ի սրտի իւրում, զի կարճամիտ է և փոfrոգի և ոչ կարէ համբերել: *(Համընկնում է* B1-*ի 61-րդ խրատին)։ Բնագրի 114բ էջում այլ նյութ է (ժամանակագրության հատված)։ Էջի վերևում գրիչը այսպիսի նշում է թողել՝* Այս Երեսս գրուած էր յառաջմանէ, կիսակատար մնաց, այն կողմն գրեցաf:

Ձեռագիր № 519, ժողովածու, XVII դար, էջ 112բ—115ա։

B21—24 *օրինակները համեմատված են խմբի հետ, բայց ընթերցումները հարկ չենք համարել արտահայտելու տողատակերում, որովհետև բնագրերը մեզ հայտնի են դարձել ավելի ուշ և չեն տալիս ոչ մի կարևոր ընթերցում։*

3—904

C

C1 **Այս է իմաստութիւնք Խիկարայ դպրապետի և Սենեքարիմա արքային ասորոց և քեռորդւոյն իմոյ Ադանա և սպանումն Խիկարայ և Փարաւոնի արքային եգիպտացւոց և պատասխանիք Խիկարայ։ Ով զայս գիրս կարդայ և ի միտ առնու ամք կենացեր յաւելուն և ի մեծ հասանին։**
Խրատք Խիկարայ, զոր ասաց և ուսոյց զՆաթան
Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 1978, ժողովածու, Իլով, 1606 թ., էջ 23բ—33ա։

C2 **Խրատք և իմաստութիւն ասացեալ Խիկարի իմաստնասիրի, զոր խրատեն որդիք մարդկան և ի միտ առնուն**

Բնագիրն ընդօրինակված է Աստվածաշնչի վերջում, միևնույն գրչի կողմից։ Ունի հիշատակագրություն՝ Մինչև ցայս կատարեցաւ Խիկարս։ Գրեցաւ և խրատքս և պատմութիւնս Խիկարայ իմաստութիւն ի թվին հայոց ՋԾԿէ, յուլիս ամսոյն ի ԺԲ։ *Ծ տառը ջնջված է (=1518), բայց ոչ թե այս ձեռագրի ընդօրինակության տարին է, այլ նախագաղափար օրինակի։ Բուն հիշատակագրությունը թվագրում է 1641 թիվ.* Արդ, եղև սկիզբն գրոյս և աւարտումն ի Կոստանդինուպոլիս, ձեռամբ Աստուածատուր դպրի ի թուականութեանս հայոց ՌՂ ամի *(=1641)։*

Ձեռագիր № 2669, Աստվածաշունչ, 1641 թ., էջ 656բ—661ա։

C3 **Պատմութիւն և խրատ Խիկարայ իմաստնոյ**
Ամբողջական է։

Ունի փոքրիկ հիշատակագրություն ...Եւ կորեաւ չարն և բարձաւ ի միջոյ շնորհօքն աստուծոյ, նոյնպէս և ամենայն չարախօսք պատարին ի դիմաց ծառայիս աստուծոյ պարոն Մելիք Հախնազարին, զինքն անձնարարի զՔրիստոս, որ պահէ անփորձ ի թշնամեաց ամէն, եղիցի, եղիցի։

Ձեռագիր № 713, Շատախ գյուղ, գրիչ՝ Հովհաննես երեց, 1636 թ., էջ 94ա—112ա։

C4 **Խրատք և իմաստութիւն Խիկարայ, զոր ուսանին որդիք մարդկան**

Համեմատական բնագիր, որ հրատարակել է Կոնիբերը, հետևյալ ձեռագրերի հիման վրա.

1. Arm₁=Bod. *Բոդլեյան գրադարանի հայկական մի ձեռագիր, որը չի նկարագրված և համարակալված։ Առաջին էջը չունի։*

2. Arm₂=Ven. *Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի № 482 ձեռագիրը, XV—XVI դարերի գրչություն։*

3. Apm₃=Paris 92. *Փարիզի Ազգային գրադարանի հայկական ֆոնդի № 92 ձեռագիրը։ Այս բնագիրը ինչ-որ ազգակցություն ունի մեր Մատենադարանի № 2669 (*C₂*) բնագրի հետ։ Վերարտագրված է միևնույն հիշատակագրությունը.* Գրեցաւ խիկարս և խրատք և պատմութիւնս խիկարայ իմաստութիւն ի թվ ՋՃԿԷ յուլիս ամսոյ ԺԲ: *Կոնիբերը ոչինչ չի ասում տարեթվի մասին, արդյոք այստեղ նույնպես Ճ-ն գծով ջնջված է, թե՞ ոչ, ուստի չենք կարող ասել որ թվականն է ճիշտ՝ ՋՃԿԷ=1618, թե ՋԿԷ=1518։ Թերևս Փարիզի ձեռագիրն այն նախագաղափարն է, որ ձեռքի տակ է ունեցել* C₂*-ի գրիչը, կամ երկուսի համար էլ եղել է մի ընդհանուր աղբյուր։ Այդ բնագրերը տարընթերցվածներով ևս իրար չափազանց մոտ են։*

4. Apm₄=Paris supp 58. *Փարիզի ազգային գրադարանի հայկական ֆոնդի լրացուցիչ № 58 ձեռագիրը, XVII դար, բնագիրը լրիվ չի պահպանված։*

5. Apm₅=Paris 131. *Փարիզի ազգային գրադարանի հայկական ֆոնդի № 131 ձեռագիրը, հավանաբար XVII դար, էջ 213—228։*

6. Apm₆=Paris 69. *Փարիզի ազգային գրադարանի № 69 ձեռագիրը, XVII դար, մուտքը չունի, բնագիրն սկսվում է խրատներից։*

7. Arm₇=Bod. Canon. *Բոդլեյան գրադարանի արևելյան № 131 ձեռագիրը, կանոնգիրք, գրված է Նոր Ջուղայում, գրիչը՝ Հազրապետ, 1637 թ., 1—36 էջ։ Բնագրին հաջորդում են յոթ իմաստասիրաց և Բարեղամի ու Հովասափի պատմությունները։*

8. Apm₈=Edjm 2048. *Էջմիածնի մատենադարանի № 2048 ձեռագիրը. այժմ նոր ցուցակով կրում է 2018 համարը։ 1891 թվականին Կոնիբերը օգտվել է այս բնագրի միայն մուտքից և առաջին 18 խրատներից։*

Բնագիրը պատկանում է D *խմբին և կնկարագրվի իր տեղում։*

Կոնիբերին հայտնի են Էջմիածնի №№ 1633, 1995, 1986, 51 (նոր ցուցակով համապատասխանաբար №№ 1865, 1978, 2004, 45) ինչպես նաև՝ Բրիտանական թանգարանի մի ձեռագիր (XVIII դար) և Բեռլինի գրադարանի № 83 ձեռագիրը (1698 թիվ), բայց դրանցից նա չի օգտվել։

Նա նշում է նաև Խիկարի երեք հրատարակություն, 1708, 1731 և 1862 թվերի, որոնցից նույնպես չի օգտվել[68]*։*

C_5 **Խօսք և իմաստութիւն ասացեալ Խիկարի իմաստասիրի, զոր խրատեն որդիք մարդկան և ի միտ առնուն**

Ամբողջական է։

Բնագիրն ունի փոքրիկ հիշատակագրություն՝ Կատարեցաւ Խիկարս: Գրեցաւ և խրատքս և պատմութիւնս Խիկարայ իմաստասիրի ի թվին ՌՂ մարտի ամսոյ ԺԱ և Քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն *(119ա)։*

Ձեռագիր № 6712, ժողովածու, 1641 թ., էջ 112բ—119ա։

D

D_1 **Պատմութիւն և խրատք իմաստնոյն Խիկարայ**

Ամբողջական է։

Կոնիբերին ծանոթ է եղել այս բնագիրը[69]*։*

Ձեռագիր № 2018, ժողովածու, Ստամբուլ, գրիչ՝ Սահակ, 1621 թ., էջ 265ա—286բ։

D_2 **Պատմութիւն և խրատք իմաստուն Խիկարայ**

43 և 44 թերթերի մեջ թուղթ է պակասում, որ ընդգրկում է 57-ից մինչև 107 խրատները։

Բնագիրը չափազանց նման է D_1*-ին։ Կարելի է ենթադրել, որ* D_1*-ից է գաղափարված։ Երկու բնագրերի խրատականքը վերջանում է միակերպ հավելումով՝* Իսկ որ առնէ զխրատքս զայսոսիկ գովի յաստուծոյ և ի մարդկանէ և եղիցի փառաւոր և պատուական աստ և ի հանդերձելումն:

Ձեռագիր № 464, ժողովածու, գրիչ՝ Սուքիաս Ջուղայեցի, XVII դար, էջ 40ա—56ա։

D_3 **Պատմութիւն և խրատք իմաստնոյն Խիկարայ**

Ամբողջական է։

Շատ նման է $D_{1,2}$ *բնագրին։ Խրատականքն ունի նույն հավելումը։*

Ձեռագիր № 7993, ժողովածու, գրիչ՝ Ալեքսան, 1672 թ., էջ 273ա—287բ։

---

68 „The Story ...", էջ XXIV—XXVI։

69 *Կոնիբերը ենթադրում է, որ այն գրված է մոտավորապես 1600 թվականի շրջաններում* (about A. D. 1600)։

D₄ **Պատմութիւն և խրատ Խիկարայ իմաստնոյ**

Ամբողջական է։ D խմբի մյուս միավորների նկատմամբ ավելի շատ ընթերցումներ է տալիս։

Վրաստանի ձեռագրերի ինստիտուտի հայերեն ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 172, XVII դար, էջ 134ա—188ա։

D₅ **Բանք Խիկարայ խրատական վասն ուսման իմաստասիրաց**

Պատմությունը և առակավոր խրատները չունի, գրչի կողմից չի արտագրված։

Ձեռագիր № 8699, Ժողովածու, 1671 թ., էջ 47բ—64բ։

D₆ **Խրատ իմաստնոյ Խիկարայ**

Մուտք չունի։ Վերջից թերի է, ձեռագրից թուղթ ընկած լինելու պատճառով։ Վերջ՝ Որդեակ, եղեր դու որպէս զոչիլ նացի, որ եկեր զշտէ.... *(ընդհատվում է)։ Համընկնում է D խմբի առակավոր 12-րդ խրատին։*

Պատմության մասը խիստ համառոտված է։ D-ի հետ զուգահեռ է գնում մինչև և ոխացաւ Նաղան ընդ իս և մահու սպառնար անձին իմոյ *տողերը, այնուհետև՝* Եւ իմ զեկուցեալ արքային և ետ զնայ ի ձեռս իմ: Եւ տարեալ ի տուն իմ կապեցի շղթաիւք ի սիւն մի քարեա ի դրան սրահի իմոյ և եդի պահապան զմի ի ծառայից իմոց, զի ի մտանել և յելանելն իմ զոր ինչ ասիցեմ, գրիցէ: Եւ առեալ բիր հարկանէի ի կողս նորա: Եւ ասէ. Զի՞ ոխացար ի վերա իմ այսպէս, ով հայր իմ Խիկար: Եւ ես ասեմ ցնայ:

Բնագրի №№ 19, 27, 67, 84, 94, 105, 118, 147, 161 և 204-րդ խրատները խմբում զուգահեռ չունեն, բայց տեղադրել ենք, դիտելով որ աղբյուրին հարազատ են և ոչ՝ հետամուտ։

Ձեռագիր № 7974, Ժողովածու, XVIII դար, էջ 17ա—22բ։

Այս խմբին է հարում և մի բնագիր (ձեռագիր № 9322, էջ 2 աբ)։ Սկզբից և վերջից թերի, ձեռագրից թուղթ ընկած լինելու պատճառով։ Պահպանվել են միայն մի քանի առակավոր խրատներ։ Սկիզբ՝ ...չար է որ վարէ զիս: Որդեակ, տեսի մաքին որ ի սպանդանոցն ածին... *վերջ՝* Որդեակ, նմանեցար օձին, որ պառեցօ ի մասրենին և անկօ ի գետն և տեսեալ գայլուն և ասէ. Անայ չար ի չար են նեծեալ ... *(ընդհատվում է)։*

խառը դասավորություն ունի և հավանաբար սխալաշատ, որովհետև վերջին խրատը նույնն է սկզբի խրատի հետ, որից միայն հինգ բառ է մնացել։

Աննշան հատված է, և բնագիրը կազմելիս նկատի չենք առել։

E

E_1 **Խաւսք և խրատք Խիկարայ իմաստնոյ, զոր ետ քրոջ որդոյն իւրոյ Նաթանայ**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 3081, ժողովածու, գրիչ՝ Զաքարիա աբեղա Երզնկացի, 1617 թ., էջ 196ա—209բ։

E_2 **Խաւսք իմաստասիրացն, խրատք ճարանց իմաստնով առաքող**

Մուտքը չունի, սկսվում է խրատներից։

Ձեռագիր № 527, ժողովածու, գրիչ՝ Տրդատ, 1663 թ., էջ 53բ—63ա։

E_3 **Խաւսք իմաստասիրացն, խրատք ճարանց իմաստնով առաքող**

Մուտք չունի, սկսվում է խրատներից։

Բնագիրը բառացիորեն համապատասխանում է E_2*-ին։ Անպատճառ արտագրված է նրանից։*

Ձեռագիր № 613, ժողովածու, գրիչ՝ Զաքարիա քահանա, 1664 թ., էջ 44ա—52ա։

E_4 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ և իմաստասիրի, զոր պարտ է ի միտ առնուլ և իմանալ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան հոգւոյ և մարմնոյ**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 1403, ժողովածու, XVII դար, էջ 239ա—246ա։

E_5 **Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրին, զոր պարտ է ի միտ առնուլ և իմանալ ամենայն մարդոյ վասն շահի և ագտութեան հոգւոյ և մարմնոյ**

Ամբողջական է։ Ունի փոքրիկ հիշատակագրություն՝ Արդ. գրեցաւ խիկարայ պատմութիւնս ձեռամբ Համթեցի Ղազար վարդապետին, որ է մականուամբ Շահին, ի դուռն սուրբ էջմիածնի, թվին ՌՃԽԵ։

Ձեռագիր № 5495, ժողովածու, էջմիածին, գրիչ՝ Ղազար Համթեցի, 1696 թ., էջ 79ա—91ա։

E6 **Խաւսք և խրատք Խիկարայ իմաստնոյ, զոր ետ քրոջ որդոյ իւրոյ**

Մուտք չունի, սկսվում է խրատներից, լիովին համապատասխանում է E1*-ին։*

Բնագրին նախորդում է՝ Խաւսf իմաստնայսիրական առ աւտարս և մերձաւորս թագաւորաց, զի յուսանին սովաւ և իմաստնասցին (L11)։

Ձեռագիր № 6708, ժողովածու, 1635 թ., էջ 206ա—219ա։

Այս խմբի մեջ են մտնում նաև տպագրերը։ Համեմատության համար դիմում ենք երկու հրատարակությունների։

Fa **Գիրք պատմութեան, որ կոչի Պղնձէ քաղաք և բանք խրատականք և օգտակարք Խիկարայ իմաստնոյ և այլ բանք պիտանիք, տպագրեցեալ... ի թուին հայոց ՌՄԽԱ=1792, յունվար Ը, ի տպարանի Յոհաննեսի և Պօղոսի։**

Fb **Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին, յորում են բանք խրատականք եւ օգտակարք Խիկարայ իմաստնոյ եւ այլ բանք պիտանիք, տպագրեալ ի Տփխիս, ի տպարանի Ներսիսեան դպրոցի հայոց ընծայեցելոյ յազնուական Աղայ Գէորգայ Արծրունոյ, 1857։**

Fab*-ն լիովին արտահայտում է իրարից որոշ չափով հեռացող բոլոր տպագրերը։*

Fab*-ի մեջ մտնում են նաև XIX դարի վեց ձեռագիր, որոնք անսլայման գաղափարված են* Պղնձե fաղաfի *ժողովածուներից և ընդգրկում են տպագրի մյուս նյութերը ևս։*

1. Խրատf պիտանիf և օգտակարf, զոր ասացեալ է Խիկարայ իմաստնոյ (Fa)

Ամբողջական է։ Վերջում գրված է՝ Յիշատակարան տպողիս Ոսկերիչ Վարդան ամենաետենեալս ոգի ողորմի աստուած յուրեան ողորմեսցի, ամէն *(114ա)։*

Ձեռագիր № 8963, ժողովածու, XIX դար, էջ 45բ—70ա։

2. Խրատf պիտանիf և օգտակարf, զոր ասացեալ է Խիկարայ իմաստնոյ (Fa)

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 10166, ժողովածու, Շուշի, գրիչ՝ Մովսես Մահտեսի, 1840 թ., էջ 40ա—55բ։

3. Պատմութիւն Խիկարայ իմաստնոյ (Fa)

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 9428, ժողովածու, 1846 թ., էջ 39ա—63ա։

4 ხრატქ პიტანიქ იევ ოგტაკარქ ზორ ასაცეალ ე ხიკარა იმას-ტნუ (Fa)

(Խրատք պիտանիք և օգտակարք, զոր ասացեալ է Խիկարա իմաստնու)։

Ամբողջական է, վրացատառ հայերեն։

Պահպանակի վրա ունի մի փոքրիկ հիշատակագրություն՝ Переписал из армянской книги 1869 г. *Ձեռագրի վերջում ևս մի այլ հիշատակագրություն՝* Արտագրեցի յայրենից այս պատմութիւն 19... *Թերևս ընդօրինակության տարեթիվն է, որ չի լրացվել, բայց առաջին հիշատակագրության 1869-ը չի վերաբերում նախօրինակին, որովհետև այդ թվականին* Պոնձե քաղաքի *հրատարակություն մեզ հայտնի չէ։ Պետք է ընդունել, որ դա է ընդօրինակության տարեթիվը։*

Ձեռագիր № 9265, ժողովածու, 1869 թ., էջ 44ա—66ա։

5. Խրատք պիտանիք և օգտակարք, զոր ասացեալ է Խիկարայ իմաստնոյ (Fb)

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 8724, ժողովածու, XIX դար, էջ 43բ—64բ։

6. Խրատք պիտանիք և օգտակարք, զոր ասացեալ է Խիկարայ իմաստնոյ (Fb)

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 10107, ժողովածու, Շուշի, գրիչ՝ Անդրեաս Մուսայելեան Շուշեցի, 1868 թ., էջ 35ա—49բ։

G

Խօսք Խիկարի դպրապետի և իմաստնասիրի, Սենեքերիմայ արքայի Ասորեստանի և Նինուէի

Ինքնատիպ բնագիր է։ Ձեռագիրը քայքայված է և շատ տեղեր

մնում են անընթեռնելի։ Բնագիրը № 2961-ից հետո (A₁) ամենահինն է և միակ օրինակով կազմում է խումբ։

Ձեռագիր № 5599, Ուրել (Կիլիկիա), գրիչ՝ Ստեփաննոս, 1347 թ., էջ 222ա—232բ։

Այս խմբերով կազմված բնագրերը մենք կդիտենք իբրև տարբերակ։

Խիկարի հայկական խմբագրությունը վեց տարբերակ ունի՝ ABCDEG*։* A*-ի մեջ մտնում է մի բնագիր, որը գալիս է XIV դարից (ձեռագիր № 2961, 1321 թվականի գրչություն),* G*-ն, որ ներկայանում է մի ձեռագրով, նույնպես XIV դարի է (ձեռագիր № 5599, 1347 թվականի գրչություն), քառորդ դար միայն ավելի ուշ քան առաջինը։*

Այդ երկու բնագրերը, սակայն, արդեն բավական ուժեղ տարամիտվում են։

Դժբախտաբար A₁ *ձեռագիրը մուտք և պատմություն չունի, որպեսզի կարողանայինք համեմատել, բայց կդիմենք նույն տարբերակի մի այլ ձեռագրի՝* A₂*-ին, որն ուղղակի առնչվում է* A₁*-ի հետ։*

Բերենք մուտքից մի երկու հատված։

A

Յամի Սենեքարիմայ՝ արքայի Ասորեստանեաց և Նինուէի, ես՝ Խիկար, դպիր Սենեքարիմ արքայի, ստացայ ինձ ծառայս և աղախնեայս և ստացուածս բազումս, շինեցի ինձ ապարանս Կ և ոչ էի կարօտ ընչից, բայց զաւակ ոչ ունէի, որ ժառանգէր զինչս իմ։ Եւ յիշեցի զօր մահուան իմոյ, զի ամենեքեան ծաղր արասցեն զիս, թէ Խիկար դպիր և իմաստուն մեռաւ և ոչ կայր որդի, որ թաղեր և ոչ դուստր, որ լայր զնա։

G

Յամս Սենեքարիմայ՝ արքայի Ասորեստանի, ես՝ Խիկար դպրայպետ էի նմայ։ Մինչ դեռևս տղայ էի, հրաման եղև ինձ թէ որդի քեզ չէ հրամայած յաստուծոյ լինելոյ։

Եւ մեծութիւն յոյժ ստացեալ էր իմ։ Կ կին առի և Կ ապարան շինեցի և Կ ամաց եղէ և ոչ եղև ինձ որդի ի նոցանէ։

Տարբերությունը միայն բոլորովին անկախ շարահյուսության մեջ չէ։ G *բնագրում Խիկարին տղա ժամանակ հայտնում են, որ ինքը ժառանգ չի ունենալու («Մինչդեռ ես տղա էի հրաման եղև ինձ, թէ որդի քեզ չէ հրամայած յաստուծոյ լինելոյ»), որ նա 60 կին է առել, իսկ* A *տարբերակը՝ չունի։*

Շարունակենք։

A	G
Եւ զմտաւ ածեալ մտի առաջի չաստուածոցն և արկի խունկս և մատուցի զոհս և ընծայս բազումս և աղաչեցի այսպէս ասելով. Ով տեարք իմ չաստուածք, տուք ինձ զաւակ արու, զի մի անժառանգ մնացից։	*Յայնժամ ես՝ Խիկար, շինեցի բագինս մեծ, վառեցի հուր և արկի ի վերայ խունկս անուշահոտս և նուերս, զոհեցի զոհս և մատուցի ընծայս և այսպէս ասէի յաղաչելն իմում. Ով տեարք իմ և աստուածք, Բելշիմ և Միրշահմին, Էշարիշէ և Իշեմիշահ եթէ հրամայեցեք ինձ արու որդի, զի մի անժառանգ մնացից։*

Ինչպես տեսնում ենք բնագրերը ուղղակիորեն հեռու են իրարից և դա, նույնիսկ, շատ ավելի ուժեղ է արտահայտված, քան երկու առանձին խմբագրությունների մոտ (ասորական և արաբական)։ Այսպես.

Ասորական խմբ.	*Արաբական խմբ.*
Նինվեի թագավոր Սենեքերիմի ժամանակ, երբ ես Ախիկարս գանձապահ և դպիր էի։	*Սարհադոմի որդի Սենեքերիմի՝ Նինվեի ու Ասորեստանի թագավորի, ժամանակ ես՝ Խիկարս, նրա նախարարն էի ու դպիրը։*
Եւ երբ երիտասարդ էի, գուշակները, մոգերը և իմաստունները ինձ ասացին, թե դու երեխա չես ունենալու։	*Եվ երբ երիտասարդ էի, կախարդները, աստղագետներն ու գուշակները ինձ ասացին թե դու զավակ չես ունենալու։*
Ես մեծ հարստություն էի ձեռք բերել և լիացած էի առատությամբ։ 60 կին ունեցա և նրանց համար կառուցեցի 60 պալատ՝ մեծ, շքեղ և հոյակապ, ինչպես նաև՝ բազմաթիվ տներ, և 60 տարեկան էի, դեռևս որդի չունեի։	*Եվ ես մեծ հարստություն ունեի։ Ձեռք էի բերել մեծ բարիք, 60 կին էի առել։ Եվ հրամայեցի կառուցել ինձ 60 ապարանք՝ ճարտարապետորեն գեղեցիկ տներ, և ես 60 տարեկան էի և դեռևս որդի չունեի։*

Բնագրերի խրատականքը նույնպես չի զուգամիտվում։ Նրանք ունեն ուղղակի տարբեր շարք և անհավասար թվով խրատներ։ G բնագրում բացակայում է խրատների 57 և առակավոր խրատների 22 միավոր, A բնագրում խրատների 37 և առակավոր խրատների 2 միավոր։

Սակայն տարբերությունը դրանով չի սպառվում։ Միևնույն խրատները տալիս են բավական ուժեղ ընթերցումներ։ Բերենք մի երկու օրինակ.

A	G
1. Որդեակ, մի՛ առնուր կշռով մեծաւ և տալ փոքրով և ասել թէ շահեցայ, զի անօրէնութիւնք և չարութիւնք են առաջի աստուծոյ։ Գուցէ բարկասցի աստուած ի վերայ քո և զոր ունիցիս՝ տացէ ի ձեռս օտարաց։	*Որդեակ, մի՛ առնուր կշռով մեծաւ և տալ փոքրով և [ասաս]ցես ի սրտի քում եթէ շահեցայց և ինչք յաւելուն ի տուն իմոյ, [զի] անօրէնութիւն և չարիք են։ Գուցէ հայեսցի աստուած յերկնից և տեսանիցէ [զ]քեզ և դարձուցանիցէ զերեսս իւր ի քէն և իբրև յանօրինէ և յամբար[տաւանէ] երկինք և երկիր չեն բաւական տանել դատաստանի քո։*
2. Որդեակ, եթէ կամիցիս յաստուծոյ խնդրել ինչ, ի կամաց նորա մի՛ խոտորիր։ Պահեա զպատուիրանս նորա, երկիր ի նմանէ և սրբութեամբ կաց առաջի նորա, և յաւելցէ ի ժամանակս քո։	*Որդեակ, եթէ խնդ[րեսց]ես ինչ յաստուծոյ, զբանիւք նորայ մի՛ յանցանիցես։* *Որդեակ, պահեա զպատ[ուիր]անս աստուծոյ և զօրենս և մի՛ մոռանար և մի՛ մեղանչէր և բարի լինիցի քեզ։*
3. Որդեակ, սիրեա զկին քո, զի մարմին քո է և զհետ կնոջ օտարի մի՛ երթար, զի գործդ մահաբեր է և չար է առաջի աստուծոյ և մարդկան։	*Որդեակ, սիրեա զկին քո, զի մարմին քո է և կցորդ կենաց քոց և մայր որդոց քոց և յոյժ աշխատի սնուցանել զորդիս քո։*
4. Որդեակ, թէ կամիս իմաստուն լինել, պահեա զլեզու քո ի շատախօսութենէ և նայեա առաջի աչաց քոց և լիցիս իմաստուն առաջի ընկերաց։	*Որդեակ, եթե կամեսցիս իմաստուն լինել, յորժամ ի մէջ ընկերաց ըմբես գինի մի՛ շատախօս լինիր, ունկն դիր, զի ի բազում խօսից կռիւ լինի և կռուեն ապանութիւնք։*

Ինչպես տեսնում ենք բնագրերը որոշակիորեն հեռու են իրարից և տալիս են այնպիսի ընթերցումներ, որ դժվար կլիներ միևնույն աղբյուրից արտածել։

Մենք կարող ենք շարունակել, բայց այսքանն էլ բավական է դրանք համարելու առանձին խմբագրություն և ոչ տարբերակ։

Մյուս խմբերը կազմված են ուշ շրջանի բնագրերից, բայց դա քիչ բան է ասում, քանի որ հնարավոր է ժամանակով անհամեմատ նոր ձեռագիր, ընդօրինակված հին ու լավագույն գրչությունից, որն ավելի է արժեք ներկայացնում, քան մի հին, անկանոն բնագիր։

Տեսնենք, թե այդ տարբերակները ինչ առնչություն ունեն A և G խմբագրությունների հետ։

B-ն մեծ չափով համերաշխում է A խմբագրությանը։ Խրատների շարքը փոքրիկ բացթողումներով ծածկում է A-ին, իսկ ամբողջ բնագիրը համեմատելի է, բայց առայժմ չենք պնդում, որ B-ն ծագում է A-ից։ Միջնադարյան բնագրերը հաճախ կարող են ունենալ

տարբեր աղբյուրներ, ներկայացնել տարբեր թարգմանություններ, բայց, նույնիսկ, համեմատելիության սատիճանի համերաշխել իբար, օրինակ, ասենք, Դիոնիսիոս Արիոպագացու երկու թարգմանությունները.

Ձեռ. № 110, էջ 5ա.

Ամենայն տուրք բարի և ամենայն պարգև կատարեալ ի վերուստ են իջեալ առ ի Հօրէն լուսոյ։ Այլ և ամենայն Հայրաշարժ լուսեղինութեան յառաջ ճանապարհ ի մեզ բարետրապէս ընթացեալ։ Դարձեալ որպէս միացուցիչ զօրութիւն ի վերին կոյս ձգտեցուցանել զմեզ պարզէ և դարձուցանէ առ ժողովրդին Հօր միաւորութիւն, աստուածաբար պարզութիւն։ Քանզի ի նմանէ են ամենեքեան և ի նա որպէս սրբազանն ասաց բան։

էջ 6ա.

Եւ զիշխանականն և զերիշխանականն աստուածապետութեան Հօր լուսաւորութիւն, որ զհրեշտակաց տպաւորական նշանակօք երևէցուցանէ մեզ զերանական քահանայապետութիւնս աննիւթ և անդողդոջ աչօք մտացս ի ներքս ընկալեալ դարձեալ ի նմանէ ի պարզն նորա ճառագայթ ձգեսցուք։

Ձեռ. № 49, էջ 4ա.

Ամենայն տուրք բարի և ամենայն պարգևք կատարեալ ի վերուստ են իջեալ առ ի հաւրէն լուսոյ։ Այլ և ամենայն Հայրաշարժ լուսերեւութեան յառաջ ճանապարհ ի մեզ բարետրապէս ընթացեալ։ Դարձեալ որպէս միացուցիչ զաւրութիւն ձգտեցուցանէլով զմեզ պարզէ և դարձուցանէ առ ժողովողին հաւր միաւորութիւն և աստուածաբար պարզութիւն։ Քանզի ի նմանէ են ամենայնք և ի նա որպէս սրբազանն ասաց բան։

էջ 5ա.

Եւ զերիշխանական աստուածապետութեան հաւր լուսաւորութիւն կամ զհրեշտակաց տպաւորականաւք նշանակաւք երևեցուցանէ մեզ երանական քահանայպետութիւնս։ Աննիւթաւք և անդողդողաւք աչաւք ի ներքս ընկալեալք, դարձեալ ի նմանէ ի պարզն կոյս նորա ձգտեսցուք ճառագայթ։

Առաջին թարգմանությունը կատարվել է VIII դարում Ստեփանոս Սյունեցու, իսկ երկրորդը՝ XVII դարում Ստեփանոս Լեհացու կողմից[70]։

---

[70] Ստեփանոս Լեհացին իր թարգմանության մասին «Յառաջաբանութեան» մեջ գրում է. «Նախ քան զձեռն արկել յիրողութիւնս, արժան վարկանիմ պատճառ արտադրել, թէ վասն էր համարձակեցայ վերստին թարգմանութիւն առնել։ Մի գուցէ թուեսցի ումեք աւելորդ զոլ աշխատութիւնս մեր։

Արդ վասն զի թարգմանութիւն սրբոյն Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի էր դժուարիմաց և բնաբանն ի բազում տեղիս փոփոխեալ և մեկնութիւն առ ի սրբոյն Մաքսիմոսէ արարեալ կիսակատար թարգմանեալ, քանզի ոչ եթէ ինքն սուրբն Ստեփաննոս մեկնեաց, որպէս ոմանք կարծեն, այլ ի յունաց բարբառոյ ի մերս թարգմանեաց, վասն որոյ ես Ստեփաննոս Իլովացի յետին ի բանասիրացն ի խնդրոյ եղբարցն ուսումնասիրաց ի գուսն սրբոյ աթոռոյ էջմիածնի համարձակեցայ միւս անգամ թարգմանել ի լատինացւոց բարբառոյ ի հայոց լեզու» (ձեռագիր № 49, էջ 2ա)։

Միջնադարին այնքան էլ չի հետաքրքրում հեղինակային ինքնության հարցը։ Նրանց ավելի շատ նյութը ներկայացնելու գաղափարն է մղում, իսկ հեղինակը պահում է իրեն ստվերի տակ։ Այդ մտայնության հետևանքն է, որ հաճախ նրանք ավելորդ են համարում, նույնիսկ, անուններ դնել երկի վրա և մյուս կողմից՝ իրենց թույլ են տալիս ազատորեն քաղելու անհրաժեշտը, պակասը միայն լրացնելով։ Այդպես է վարվել Ստեփանոս Լեհացին։

Դա հնարավոր է նաև մեր բնագրի նկատմամբ։ Այն ունի ինքնահատուկ, սեփական ընթերցումներ և խրատների մի ամբողջ շարք (77 խրատ), որ բացակայում է A խմբագրությունում։ B-ն ընդգրկում է ավելի շատ թվով ձեռագրեր, քան մյուս բոլորը։ Այդպիսով այն ամենատարածված տարբերակն է։

Մյուս տարբերակները ևս չեն զուգամիտվում A կամ G խմբագրություններին։ C-ն ավելի համառոտ է, բաց է թողնում առանձին դրվագներ, ունի տարբեր շարք և խրատների այլ բնույթ չորս բանքով, որը հատուկ է միայն այդ տարբերակին։ D-ն ամենաընդարձակն է, ունի շուրջ 210 պատմողական և 40 առակավոր խրատներ, մանրամասված է նաև պատմության մեջ։ E-ն ձգտում է G խմբագրությանը, բայց ոչ բացահայտ։ C և D տարբերակները գրաբարյան են, բարբառային և ժողովրդական ձևերով միահյուս, իսկ E տարբերակը ավելի բարբառային։ Այդ չորս բնագրերն էլ թույլ են տալիս փոխադարձ ներխուժումներ, որոնք հաճախ ծածկում են իրար։

Բնագրերից յուրաքանչյուրն ունի այնպիսի ինքնահատուկ բնույթ, որ դժվար է որևէ նախապատվություն տալ։

Այդպես։ Այնքան փոփոխություններ կրած այս զրույցը, որն իր մեջ արդեն խմբագրություններ ունի, անկարելի է ներկայացնել մեկ բնագրով։ Նման փորձ արեց Կոնիբերը, բայց անհաջող։ Նրա ձեռքի տակ եղել են տարբեր խմբերի ձեռագրեր, որոնց բնույթը չի արտահայտվել։ Էջմիածնի № 2048 ձեռագիրը մեր D_1-ն է, որի միայն սկզբի 18 խրատներից է օգտվել Կոնիբերը, իսկ Canon-ը հավանաբար պատկանում է A խմբին։ Նրանց տարբերությունները ստացել են սովորական ընթերցումների բնույթ։

Համահավաք բնագիր նույնպես չի կարելի։ Առհասարակ այն չի ելնում գիտականության սկզբունքներից։ Ստեղծել մի երրորդը, հենվելով բոլոր ձեռագրերի կամ ձեռագրախմբերի նախնական դիտվող ընթերցումների վրա, բոլոր դեպքերում պայմանական է, քանի որ անկարելի է հավաստել։ Համահավաք—դեռևս չի նշանակում

աղբյուրների և բանասիրական տվյալների օգնությամբ վերակազմել բնագիր։ Դա այլ խնդիր է և մտնում է հետազոտության բնագավառը։

Միակ ուղին բնագրերը համադրությամբ ներկայացնելն է։ Դա նույն համեմատական բնագիրն է՝ ամբողջական և զուգահեռ ընթերցումներով։ Բայց այս դեպքում անհնար է տեխնիկապես, ուստի մենք հաջորդաբար կտանք բոլոր խմբերը, իսկ յուրաքանչյուր խումբ իր համար կկազմի մի համեմատական բնագիր։ Խմբերը ներկայացվում են լրիվ, նրանց կազմի մեջ մտնող ձեռագրական օրինակները՝ անհրաժեշտ դիտվող ընթերցումներով։ Այսպիսով լիովին արտահայտվում են զրույցի ձեռագրական աղբյուրները, իրենց ամբողջ բազմազանությամբ։

Բնագիրը կազմելիս նկատի ենք ունեցել ոչ թե միայն նախնական դիտվող ընթերցումները, այլ ինչ հատուկ է և բնորոշ տվյալ խմբին-տարբերակին, երբեմն եթե, նույնիսկ, նախընտրելի չէ։

Դա թերևս շեղում է ընդհանուր սկզբունքից, քանի որ գիտական բնագրի նպատակն է հնարավոր չափով հստակել աղբյուրը, կամ ձգտել հասնելու ճշգրտումների, բայց այս դեպքում անհրաժեշտաբար ընտրել ենք այլ ուղի։

Երբ հայտնի չէ թարգմանական և ոչ մի տվյալ, ինչպես և ինչ աղբյուրից է գալիս այն և երբ զրույցը հասել է մեզ մեկից ավելի տարբերակներով, հետագա գրչությամբ որևէ բնագրի մեջ նախնականը վերականգնելու խնդիրը դառնում է անիմաստ։

Ուղղումներ արվել են միայն նույն տարբերակի շրջանակներում, չդիմելով և ոչ մի փոխառության, այլապես կարող էին խախտվել տարբերակի մեջ եղած սահմանները։

Բանասիրության պահանջն է զրույցի յուրաքանչյուր խմբագրություն, բնագիր կամ տարբերակ անաղարտ ներկայացնել, որը հնարավորություն կտա պատասխանելու շատ հարցերի։

ա) Ինչ առնչություն ունեն տարբերակները միմյանց հետ և ինչպես են առաջացել։

բ) Նրանցից որն է ավելի նախնական և մոտ առաջին թարգմանությանը։

գ) Օտար որ խմբագրությունից է կատարվել թարգմանությունը։

դ) Եղել են մեկ, թե զուգահեռ թարգմանություններ։

ե) Ի՞նչ զարգացում և փոփոխություններ են ապրել տարբերակները։

զ) Որն է հայ մատենագրության մեջ հաճախ պատահող Խիկարյան առակների աղբյուրը։

Միայն տարբերակների չաղարտված պատկերը ունենալուց հետո և զուգորդաբար քննելով օտար բոլոր խմբագրությունները կարելի է խոսել զրույցի նախնական ընթերցումների մասին հայ մատենագրության սահմաններում, ինչպես և, առհասարակ, իբրև միջազգային գրական հուշարձան[71]*։*

Սակայն երբ մի տարբերակը համեմատելի է մյուսին, մենք առանձին չենք ներկայացրել, ինչպես A-ն և B-ն, և, որպեսզի ընդգրծվի, B-ի ընթերցումները տալիս ենք A խմբից հետո։

B-ի այն խոսքերը, որոնք A-ի մոտ զուգահեռներ չունեն և լիովին համեմատելի են Խոսք իմաստասիրացին (L) արտահայտել ենք նրա տողատակում։

Այդ քայլը ճիշտ կարելի է համարել միայն այն դեպքում, եթե ընդունվի, որ B-ի հավելյալ խոսքաշարը օտարամուտ է։ Մենք այդպես էլ կարծում ենք։

Այն խոսքերը, որոնք խմբի մեջ չունեն զուգահեռներ և դուրս են մնում հիմքի խոսքաշարից, իբրև հավելված, տալիս ենք տարբերակների խոսքականքից հետո։

Համեմատական բնագիրը կազմելիս առաջնորդվել ենք հետևյալ սկզբունքներով.

Սակավ դեպքում է միայն, որ միջամտում ենք հիմքի բնագրին, վրիպակներ, բացթողումներ և այլն, ինչպես նաև՝ ուղղագրական որոշ շտկումներ։

Երկգրությունների դեպքում պահպանել ենք մի ձևը, որը համարվում է ավելի ճիշտ, կամ ավելի ընդհանրական։

Աւ երկբարբառը տալիս ենք 0 նիշով և հակառակը, եթե չարաշահված է 0-ն, ինչպես 5599 ձեռագրում։

Տողատակերում չենք արտահայտել.

ա) գրչական բացահայտ վրիպակները, բայց եթե դրանք որոշ բան են հուշում, ասենք՝ ձեռագրերի մեջ ազգակցություն, պահպանել ենք։

բ) դրափոխված կամ շրջուն շարադասությամբ նախադասությունները։

գ) աւ և 0 ուղղագրական տարբերությունները։

---

71 *Այդ հարցերին կնվիրվի մեր հաջորդ աշխատանքը, որտեղ զուգահեռաբար կքննվեն նաև բանասիրական և գրականագիտական շատ խնդիրներ, որոնք արծարծվել են, բայց դեռ լուծում չեն գտել բանասիրության մեջ։*

դ) անտեղի գործածված բառաձևերջի յ կիսաձայնը և ըմեադրու-թյունը։

ե) բաղբառային կրկնվող ձևերը և այլ մանր ընթերցումներ, ո-րոնք ոչ մի բանով չեն կարող օգտակար լինել և ավելորդ կծանրա-բեռնեն տողատակերը։

A *խմբի առակավոր խրատների համեմատական բնագիրը կազ-մելիս տարընթերցվածները ավելի քիչ են հաշվի առնված, որովհետև* A₁*-ի ընթերցումները գրեթե միշտ նախընտրելի են։*

Խրատները համարակալել ենք նկատի ունենալով դիմումի հա-տուկ ձևը՝ որդեակ։ Եթե խրատը այդպես չի սկսվում, բայց ունի ան-կախ իմաստ, դիտել ենք իբրև նախորդ խրատի մի մասը և անջա-տել լատինական տառանիշերով (a, b, c, d *և այլն)։*

Կարելի է թերևս համարակալել տարբեր իմաստ արտահայտող բոլոր խրատները, բայց այդ դեպքում խմբերի մեջ նրանց համեմա-տությունը կդժվարացվեր, որովհետև մի տեղ խրատը ձուլված է նա-խորդին մի այլ տեղ արդեն ստացել է ինքնուրույն արժեք։

Տարբերակներից բացի, հրատարակում ենք գրույցի հայկական խմբագրության հետ առնչվող **Խօսք իմաստասիրաց և խրատք հա-սարակաց** *բնագիրը, որն ուղղակի կապ ունի գրույցի հետ։*

Աղբյուրը ներկայացնում ենք հետևյալ օրինակների համա-ձայն.

L

L₁ **Խաւսք իմաստասիրաց և խրատ հասարակաց**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 4724, ճառընտիր, Վան, գրիչ՝ [illegible] 1611 թ., էջ 214բ—219ա։

L₂ **Խօսք իմաստասիրաց և խրատք հասարակաց**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 4726, ճառընտիր, XVII դար, էջ 228ա—231ա։

L₃ **Խրատք իմաստասիրաց և խրատք հասարակաց**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 2890, ժողովածու, Վան, գրիչ Թովմա Մոկացի, 1718 թ., էջ 229ա—333ա։

L4 **Խօսք իմաստասիրական առ ծառայս և մերձաւորս թագաւորաց զի ուսցին սովաւ և իմաստնասցին**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 9992, ժողովածու, գրիչ՝ Պետրոս, Վենետիկ, 1709 թ., էջ 128ա—133բ։

L5 **Խաւսք իմաստասիրաց և խրատ հասարակաց**

Բնագրից բացակայում են որոշ խրատներ։ Մի թերթ այլ բովանդակություն ունի (323) և պատահաբար ընդմիջարկվել է կազմողի կողմից։

Ձեռագիր № 45, ժողովածու, Լիմ, գրիչ՝ Սարգիս Եդեսիացի, 1642 թ., էջ 321ա—322բ և 324բ։

L6 **Անխորագիր**

Թերի է, սկզբից թերթ ընկած լինելու պատճառով։ Սկսվում է՝ Որդեակ. յորժամ արհամարհիցես առաջի թագաւորաց ամենայն սիրելիք քո ատելութիւն դառնան քեզ և բարեկամքն քո հեռանան ի քէն։ *Որ համընկնում է* L1*-ի 24 խրատին։*

Ձեռագիր № 6724, ժողովածու, գրիչ՝ Պաղտասար, XVII դար, էջ 139ա—143ա։

L7 **Ի յայսուստ խրատ հոգևոր**

Անկանոն բնագիր է, ունի ընդամենը 19 խրատ, խառն դասակարգությամբ։ Սկիզբն՝ Որդեակ, ընդ անգէտ մարդոյ ամենևին մի խաւսիր, զի մի ծաղր լինիս։ *Վերջ՝* Սիրեա զհնազանդութիւն և ստացիր զխոնարհութիւն հեզութեան, զի արժանի լիցիս ժառանգել զերկիրն կենդանեաց ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերմէ, որում և զմեզ արժանիս արասցէ, մանաւանդ զստացող գրոյս տէր Զաքարէն և զկողակիցն զխանխաթուն և զորդին զտէր Յովանէս և կողակիցն Վարդիխաթուն կարդացողաց և լսողաց։

Ձեռագիր № 3239, ժողովածու, Ս. Գևորգ, գրիչ՝ Զաքարիա երէց, 1671—1675 թթ., էջ 176բ—178։

L8 **Խաւսք իմաստասիրաց, խրատք հասարակաց**

Ամբողջական է, նման է L1*-ին։*

Ձեռագրի 45ա էջում, որդեակ, ոչ եթէ ամենայն ժառանգէ զանուն մարդոյ *խրատից հետո գրիչը ընդհատում է և բերում իր հիշատակագրությունը՝* Շնորհաւք և մարդասիրութեամբ տեառն մերոյ.... *և այլն։*

4—904

Այնուհետև նույն էջի վրա շարունակում է բնագիրը, կարմիր թանաքով նորից վերնագրելով՝ **Խաւսք իմաստասիրաց, խրատ ճաշակաց:** *Թվում է թե նոր բնագիր է։*

Ձեռագիր № 5349, ճառընտիր, Ավառիս գյուղ, գրիչ՝ Հովհաննես, 1567 թ., էջ 42ա—48ա։

L_{9} **Խօսք իմաստասիրականն առ ծառայս և մերձաւորս թագաւորաց, զի ուսցին սովաւ և իմաստնասցին**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 6047, ժողովածու, XVII դար, էջ 166ա—173ա։

L_{10} **Խրատք իմաստասիրականք և խրատք ճաշարակ մարդկանց**

Պակասավոր է, ունի միայն սկզբի 15 խրատները։ Վերջ՝ **Որդեակ, ճաւաստր է զինի կենդանութեան** *(ընդհատվում է)։ Հաջորդ էջից սկսվում է այլ բնագիր։*

Ձեռագիր № 6726, գրիչ՝ Գրիգոր Դերայերցի, 1693 թ., էջ 17բ—18ա։

L_{11} **Խաւսք իմաստնայսիրականն առ աւտարս և մերձաւորս թագաւորաց, զի յուսանին սովաւ և իմաստնասցին**

Ամբողջական է։

Ձեռագիր № 6708, ժողովածու, 1635 թ., էջ 198բ—206ա։

L_{12} **Խաւսք իմաստասիրականք և խրատք ճաշարակաց որդւոց մարդկան**

Ամբողջական է, մոտ է L_{1}*-ին։*

Ձեռագիր № 2783, ժողովածու, գրիչ՝ Գրիգոր Խլաթեցի, 1410 թ., էջ 32ա—37ա։

L_{13} **Խօսք իմաստասիրականն և խրատ**

Ամբողջական է, շատ մոտ է L_{1}*-ին։*

Ձեռագիր № 3467, ժողովածու, XVII դար, էջ 143ա—150բ։

L_{14} **Այլ խրատ**

Բնագիրը խրատների քանակով և դասակարգմամբ շատ է տարբերվում L*-ից, բայց պատկանում է այդ խմբին։ Բազմաթիվ խրատներ (42—75)* L *խմբում չունեն իրենց զուգահեռները, ներկայացնում ենք վերջում։*

L_{14}*-ը Մաշտոցյան մատենադարանում* **Խօսք իմաստասիրաց և խրատք հասարակաց**-*ի ամենահին բնագիրն է, ունի փոքրիկ հիշատակագրություն՝* **Որք սիրեք զխրատս յիշեցեք զտառապեալ գրիչս և խրատն խաղաղութեան եղիցի ընդ ձեզ, որ եկն յերկնից ի գուժ արկանել երկրաւոր խաղաղութեանս, որ լի էր մեղաւք:**

Ձեռագիր № 5229, ժողովածու, գրիչ՝ Վասիլ, XIV դար, էջ 139բ—148ա։

Այս խմբի մեջ ընդգրկված է նաև մի փոքրիկ բնագիր՝ **Խրատ օգուտ**, *ընդամենը 26 խրատ և* **չորս իրք***-ի մի հատված։ Ինչ-որ առնչվում է* C *խմբի հետ։ Խրատներից երեքը իրենց զուգահեռներն ունեն* L *տարբերակում և որոշ ընթերցումներ են տալիս։*

Բնագիրն առհասարակ խրատականքի անկանոն հատված է։ Նշանակել ենք K *տառանիշով։ (Ձեռագիր № 2272, 1697—1706 թ., էջ 113 աբ)։*

Խօսք իմաստասիրաց և խրատք հասարակաց-*ի քննական բնագիրը կազմելիս համեմատել և ընթերցումներում արտահայտել ենք նաև Խիկարի* ABDE *տարբերակների մեջ եղած զուգահեռները։*

Հրատարակում ենք նաև՝

1. Խիկարի հայատառ թուրքերեն բնագիրը՝ **Ալիմ Խիկարն սօյլատիկի նասիհաթ:** *Ձեռագիրը պահվում է Զմմառի վանքում, 413 համարի տակ, էջ 43ա—66ա։ Այն անծանոթ է գիտական աշխարհին։ Բնագրի լուսապատճենը մեզ է հղել վանքի տնօրինությունը, որի համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում։*

2. Խիկարի հայատառ ղփչաղերեն բնագիրը։ Բնագրի մասին առաջին անգամ խոսում է Տաշյանն իր հետաքրքիր աշխատության մեջ։ Պահվում է Վիեննայի Մխիթարյանների ձեռագրատանը 468 համարի տակ, էջ 53բ—62ա։ Ձեռագիրը պարունակում է նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, նույնպես հայատառ ղփչաղերեն։

Տպագրվել է երկու անգամ. 1913 թվականին «The story of Ahikar...» *գրքի երկրորդ հրատարակության մեջ և 1964 թվականին* «Rocznik Orientalityczny»*-ի XXVII հատորում։*

Այսպիսով սպառում ենք զրույցի հայկական խմբագրության մատենագրությունը։ Այն ինչ չի առնչվում զրույցի հետ, բայց հյուսվել է Խիկարի անվան շուրջը (հեքիաթ, զրույց, առակ և այլն) չի ընդգրկված։

Այս նյութերը, որոնք մեծ մասամբ անծանոթ են գիտական հասարակայնությանը, կարող ենք հուսալ, որ կարթնացնեն նոր հետաքրքրություն և կօգնեն լուծելու Խիկարի զրույցի՝ հին աշխարհի նշանավոր և հազվագյուտ հուշարձաններից մեկի շուրջը միջազգային բանասիրության մեջ արծարծված շատ հարցեր։

ПОВЕСТЬ О ХИКАРЕ И ЕЕ ИСТОЧНИКИ

Подобно эпосу о Гильгамеше, повесть о Хикаре относится к древнейшим творениям Востока, которые сохранились и дошли до нас, пройдя длинный путь почти в две с половиной тысячи лет. Однако, если эпос о Гильгамеше прошел этот путь как и его герой одним необычным прыжком, то повесть о Хикаре нашла себе пристанище в современных печатных книгах после бесконечных блужданий.

Путешествуя письменными и устными путями, она претерпела многочисленные метаморфозы и утратила свой первоначальный ясный образ.

Чем сложнее и богаче путь, пройденный повестью, тем сложнее и богаче существующая о ней филологическая литература, которая около трех столетий тщетно ищет общих знаменателей.

Повесть привлекает к себе внимание филологов, так как она является характерным и редкостным восточным произведением, имеет интересную тему и обладает очарованием древности.

Она дошла до нас в многочисленных версиях—арамейской, сирийской, греческой, армянской, эфиопской, арабской, славянской, румынской, кипчакской и др.

Повесть выражена в гибких художественных формах. Это история о неблагодарном сыне, которая интерполирована поучениями, притчами и загадками. Ничто не пострадает, если число их будет увеличено или сокращено. Поэтому в разные

времена отдельные общественные слои изменяли или дополняли их соответственно своим понятиям.

Таким образом, она постоянно обновлялась, сохраняя обаяние своей долговечности.

Повесть легко сливается с национальными литературами. Так оно и было издавна. В одном месте сказано, что Хикар по происхождению еврей, в Ветхом завете он племянник Товита. Греки связывали его с Эзопом, арабы считали его одним из героев «Тысячи и одной ночи». Русский редактор Хикара не забыл подчеркнуть, что он «учит сына своего грамоте русской алевитской», а в армянской литературе Хикар арменизировался. В одном из Чарынтыров (Гомилиарий) сказано, что он не Хикар, а Хокайр (т. е. размышляющий, думающий), «ибо в своей премудрости, размышляя постоянно, он давал всем советы и воспитывал притчами».

В дальнейшем, на протяжении веков вокруг Хикара слагается такая большая литература, что даже сама повесть рассматривается как чуждая ему.

В армянской литературе, в особенности в устной, Хикар играет ту же роль, что Вардан в баснописании. Он выступает как писатель собирательный. Здесь он имеет уже сугубо национальный характер и связь его с ассиро-вавилонским Ахикаром условна.

Филологическое исследование повести прошло два периода.

Будучи сперва опубликованной в числе сказок «Тысячи и одной ночи», она становится известной как арабская сказка. Асемани первый заметил, что повесть чрезвычайно похожа на вторую часть биографии Эзопа, составленную М. Планудом, а Г. Гофман в 1880 г. в своей книге Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer сделал мимоходом очень интересные замечания, заметив какую-то родственность между Товитом и Ахикаром.

Таким образом, эта тема оказалась связанной с тремя замечательными ценностями—Священным писанием, Эзопом и «Тысячей и одной ночью».

Именно эти связи и явились основным стержнем первого периода филологических изысканий.

В 1907 году в Элефантине были обнаружены папирусы еврейской общины и в их числе несколько листов из повести о Хикаре. Древность папирусов восходит к V веку до н. э.

Начинается новый период исследования Хикара.

Многие вопросы, которые породили столько взаимоисключающих мнений, стали ясными и легко разрешимыми.

Если уже в V веке существовал арамейский текст Хикара, то понятно, что он не мог быть заимствован из книги Товита или перекроен на ее основе, потому что книга Товита была составлена во II веке до н. э. Повесть о Хикаре является также источником второго раздела биографии Эзопа.

Папирусы вновь вызвали интерес к Хикару. Разрозненный арамейский текст в своих чтениях очень отличается от всех до того известных версий. Когда он сформировался и каково его происхождение?

Когда элефантинские папирусы были еще неизвестны, ученые, опираясь на связь Хикара с книгой Товита, неуверенно говорили о еврейском происхождении текста. Ныне, уже смелее, был вновь поднят вопрос о еврейском оригинале.

Однако это вызвало серьезные возражения, которые с самого начала были чреваты отрицанием.

Итак вопрос остался открытым.

Таково содержание второго периода.

Несмотря на все усилия, филология не достигла определенных результатов. Многочисленные вопросы все еще остаются неразрешенными.

Чтобы удовлетворить филологические требования в связи с повестью, была проделана значительная работа и с точки зрения источниковедческой.

Было опубликовано большое число источников разных версий—арамейской, сирийской, арабской, греческой, славянской, румынской и других[1]. Однако они не дают верного представления о тексте повести.

Большей частью повесть представляли на основе одной или двух рукописей, создавая не сравнительный, а собирательный текст.

[1] Критический обзор источников мы дали в армянском предисловии к настоящей книге, стр. 8—16.

Публикации не охватывают все или хотя бы какое-то определенное число источников различных версий, они были напечатаны с отдельных, иногда случайных экземпляров.

На протяжении веков писцы вносили в текст различные изменения, то же продолжали делать издатели, благодаря чему в повести появились привнесенные извне наслоения.

Они весьма свободно обращались с текстом, изменяли или выбрасывали отдельные части, не имеющие, с их точки зрения, особого значения, и нередко устанавливали связи соответственно своему воображению.

Это создало большие трудности для филологов, усложнив задачу пользования источником. В каждом отдельном случае требовалось проверить разночтения, выяснить, принадлежат ли они автору, писцу или издателю, но для этого необходимо было ознакомиться со всеми изданиями и рукописными источниками, что почти невозможно. Именно по этой причине многочисленные замечания и гипотезы исследователей теряют свою ценность, так как они часто опираются на элементы, привнесенные в текст позднее.

В обоих периодах ученых интересовал один и тот же вопрос: откуда идет повесть и каков был первоначальный текст?

Сам по себе этот вопрос имеет источниковедческий характер и научная мысль должна была пойти в этом направлении—требование, возникшее довольно поздно, когда уже стало ясно, что филология незаметно оказалась в порочном кругу.

F. Nau пишет: «История Хикара очень пострадала от рук переводчиков и писцов. Ее воссоздание потребует заботливой публикации каждой отдельной версии, которая в первую очередь основывалась бы, по возможности, на большем числе рукописей и, затем, сравнении этих рукописей»[1].

Это требование полностью относится и к армянской версии, которая, наряду с сирийской, арабской и славянской версиями, представляет особую ценность.

Армянский Хикар имеет довольно много публикаций, их три рода—печатные, устные и рукописные.

---

[1] Histoire et sagesse d' Ahikar l' Assyrien..., par F. Nau, Paris, 1909, էջ 77։

Печатная публикация сопровождает «Историю о Медном городе», издание которой растянулось с 1708 по 1920 гг. Этот длинный ряд происходит от одной общей рукописи позднего периода, очень искаженной и с большим числом диалектных наслоений. Она послужила основой для публикации 1708 г.

Второй вид—устный: это текст, который был рассказан 65-летней крестьянкой Эчмиадзина и записан смотрителем Байяндурского училища Бунятовым.

Как публикация Конибера в Европе, так и этот текст послужили поводом для первого ознакомления русской филологии с армянской версией повести о Хикаре. В этом лишь и заключается роль устного текста.

Он не имеет какой-либо текстологической ценности и не может дать верного представления об армянской версии.

Источником для повести послужил известный нам печатный текст, который сопровождает многочисленные издания «Медного города». Это ясно показывают тождество сказов и характер поучений, даже их последовательность.

Если Бунятов действительно записал сказ со слов старой женщины в Эчмиадзине, то непосредственным передатчиком печатного текста была эта женщина.

Сказ в народе прошел недолгий устный путь, поэтому как произведение устного народного творчества не представляет собой какого-либо интереса.

Третье—это публикация Ф. Конибера. Мы именуем ее рукописной, так как она опирается непосредственно на рукописные источники. Составляя текст, Конибер имел в виду восемь рукописей, отдельные разночтения которых он спустил в подстрочные примечания.

Текст Конибера дал повод А. Ташяну написать о повести интересную работу, за которую он не брался раньше из-за отсутствия лучшего текста, хотя и задумал ее. В своем исследовании он рассматривает многочисленные филологические вопросы: связи между повестью Эзопа и книгой Товита, характер армянской редакции, ее переводные источники, вопрос времени и т. д., но так как и текст Конибера, несмотря на свои преимущества, довольно искажен и полон неологизмов,

то он и не дает Ташяну достаточных оснований для окончательных и правильных выводов.

«Этот момент,—читаем мы,—заставляет прервать наши исследования до появления древнейшего и наилучшего текста. Без него ряд вопросов, нуждающихся в разрешении, не может быть поднят, не породив бесплодной работы, равно как и выводы не могут иметь твердой основы»[1].

«Первое дело армянских филологов—найти такой текст»[2],— заключает Ташян.

* * *

Если притчи Сираха и Соломона прошли через списки неизменными, ибо были скопированы из Библии, а авторитет Священного писания не допускал свободного обращения с текстом, то для Хикара таких ограничений не было. Переписчики повести внесли много добавлений и нововведений. Вот почему бесполезно искать текст, который доподлинно верно сохранил бы переводный экземпляр армянского оригинала. Однако вступление Хикара в армянскую литературу имеет таинственную давность, а дошедший до нас древнейший текст восходит к XIV веку.

Остается путем сравнения многочисленных рукописей позднейшего периода восстановить армянский первоначальный текст. Это трудно, но возможно.

В Матенадаране и в других хранилищах рукописей имеется свыше 100 экземпляров Хикара. Однако невозможно создать критический текст, приняв за основу одну рукопись и сравнивая ее с другими, так как рукописные единицы не совпадают. Они составляют шесть отдельных групп, так мы и представляем их.

Тексты, составленные по этим группам, мы будем рассматривать как варианты.

Таким образом, армянская редакция Хикара имеет шесть вариантов. A_{1-5} (имеет пять рукописей и один фрагмент

---

[1] Հ. Տաշյան, *Մատենագրական մանր ուսումնասիրություններ, Վիեննա, 1901, էջ 136:*

[2] Там же, стр. 140.

XII в.), B_{1-24} (охватывает 24 рукописи), C_{1-5} (охватывает пять текстов и издание Конибера, основанное на сравнении восьми рукописей), $Д_{1-6}$ (охватывает шесть рукописей), E_{1-6} (охватывает шесть рукописей и все печатные издания), G, (представлен одной рукописью)[1].

В вариант **G** входит текст XIV в. (рук. № 5559, год 1347), на четверть века позднее, чем рукопись № 2961, 1321 года, представляющая вариант **А**.

Эти два текста настолько различны как в повествовательной части, так и в поучениях, что их можно рассматривать как две различные редакции.

А какие связи имеют другие варианты с редакциями **А** и **G**?

Вариант **В** в значительной степени соотносится с редакцией **А**. Ряд поучений с небольшими пропусками, а также почти весь текст совпадает с **А**, но пока что мы не настаиваем на том, что **В** возник из **А**. Средневековые тексты часто могут иметь различные источники, представлять различные переводы, но при сравнении могут совпадать.

Вопрос авторства не очень интересовал средневековых писателей, их побудительным мотивом была больше идея представления материала, а сам автор оставался в тени. Именно вследствие этого они нередко считали излишним даже ставить имя автора на рукописи, и в то же время позволяли себе свободно брать необходимое из других произведений, восполняя недостающее.

Это возможно и в отношении нашего текста, он имеет свойственные лишь ему собственные чтения и целый ряд поучений (числом 77), которые отсутствуют в редакции **А**. **В** охватывает большее число рукописей, чем все остальные. Таким образом, это наиболее распространенный вариант.

Другие варианты также отличаются от редакций **А** и G. С более сокращенный вариант, в нем пропущены отдельные места, он имеет отличный ряд и иной характер поучений,

---

[1] Описание текста дано в армянском предисловии, список условных обозначений см. в конце книги.

которые начинаются со слов «четыре вещи», что характерно только для него.

Самый пространный вариант—**D**, имеет больше 210 поучений и 40 притч, он более подробен и в повествовательной части. **E** ближе к редакции **G**, но не определенно. Варианты **C** и **D** написаны на грабаре (древнеармянском языке) в сочетании с диалектными и народными формами. Вариант **E** отличается еще большей диалектностью. Эти четыре текста допускают взаимопроникновения, которые нередко совпадают.

Каждый из текстов имеет такой ему лишь свойственный характер, что трудно какому-нибудь из них дать предпочтение.

Составляя текст, мы имели в виду не только чтения, рассматриваемые как первоначальные, но и все то, что свойственно данной группе, варианту.

Исправления мы производили лишь в пределах одного варианта, не прибегая ни к каким заимствованиям, ибо иначе могли нарушиться границы, существующие в самом варианте.

Филология требует, чтобы каждая версия, текст, вариант были представлены в чистом не искаженном виде.

Лишь получив верную картину всех вариантов и анализируя параллельно все иноязычные версии, можно будет говорить о первоначальных чтениях повести в пределах армянской литературы, а также вообще о повести, как памятнике мировой литературы[1].

Помимо вариантов, мы публикуем также и другие источники, связанные с армянской версией, повести.

1. «Речения мудрецов»—полный текст поучений. Он имеет непосредственную связь с повестью. Публикуется на основе 14 рукописей и параллелей, заключенных в вариантах **A, B, D, E.**

2. Турецкий текст Хикара, написанный армянскими буквами—Алым Хикарым сэойлэтики насият. Рукопись хранится в монастыре Змарры под № 413, стр. 43а—66а. Она неизвестна ученому миру. Публикуется по фотокопии оригинала, которую прислала нам конгрегация, за что выражаем благодарность.

---

[1] Этим вопросам мы намерены посвятить нашу следующую работу, где параллельно будут рассмотрены также многие филологические и литературоведческие вопросы.

3. Кипчакский текст Хикара, написанный армянскими буквами. Впервые об этом тексте говорит в своем интересном труде Ташян. Хранится в хранилище рукописей Мхитаристов в Вене, под № 468, стр. 53б—62а. Рукопись содержит также «Судебник» Мхитара Гоша на кипчакском языке, написанный армянскими буквами. Фотокопия ее и латинская транскрипция текста, сопровождаемая французским переводом, были опубликованы в 1964 г. в Варшаве Жаном Дени и Эдвардом Трииарским. Мы воспользовались этой публикацией.

4. Сложенная о Хикаре армянская народная сказка.

Таким образом, мы исчерпываем литературу армянской версии повести. То, что не имеет связи с повестью, но сложилось вокруг имени Хикара (сказы, притчи и пр.) не охвачено нами.

Надеемся, что эти по большей части неизвестные научной общественности материалы возбудят новый интерес и помогут разрешить многие вопросы, которые возникли в мировой филологии по поводу одного из известных и замечательных памятников древнего мира—повести о Хикаре.

LA LÉGENDE DE KHIKAR ET SES SOURCES

L'histoire de Khikar, tout comme l'épopée de Gilgamesh constitue l'une des œuvres les plus anciennes de l'Orient. A cours des 2500 années environ qui nous en séparent, elle n'a cessé de voyager et son périple fut très long. Si l'épopée de Gilgamesh nous est parvenue en une seule étape, la légende de Khikar, par contre, en a connu plusieurs, dont elle s'est fortement ressentie, avant de trouver refuge dans les livres imprimés de nos jours.

Elle a fait son chemin dans la tradition orale, d'une part, d'écrit en écrit, d'autre part, subissant par là même de nombreuses modifications qui en altérèrent sensiblement le contenu primitif.

Les études philologiques qui lui sont régulièrement consacrées depuis près de 300 ans, sont aussi riches et multiples que son existence entière.

Œuvre orientale originale et unique, au thème intéressant, offrant le charme de l'ancienneté, cette légende captiva toujours les philologues.

Les versions en sont nombreuses: araméenne, assyrienne, grecque, arménienne, éthiopienne, arabe, slave, roumaine, kiptchak, etc... et les formes artistiques très souples. L'histoire du fils prodigue, interpolée de sentences, de paraboles et de devinettes qu'on peut retrancher ou augmenter à son aise sans que la légende en souffre. C'est ainsi qu'à diverses époques on a pu assister à des transformations correspondant à l'idéologie de telle ou telle couche sociale.

La légende s'est vue constamment renouvelée. Elle a su nous conserver un charme éternel.

Elle est susceptible de s'assimiler aux littératures nationales, comme cela s'est produit depuis fort longtemps. On apprend, quelque part, que Khikar fut juif en même temps que l'Ancien Testament, qui le nomme Akhikar, nous dit qu'il fut le neveu de Tobie. Les Grecs ont adopté Khikar en le comparant à Esope; les Arabes ont vu en lui un héros des Mille et une nuits; le rédacteur russe de la légende n'a pas manqué de rappeler qu'il enseigna le russe à son fils; les copistes arméniens l'ont arménisé. On lit dans un Recueil d'Homélies que son nom fut Khokair (c'est-à-dire le penseur, le sage) et non point Khikar, „car (plein) de sagesse (et) constamment livré à ses pensées, il donnait des conseils à tous, et les instruisait par ses paraboles".

Par la suite, au cours des siècles, la légende accumule une littérature plus qu'abondante qui lui fait perdre de son originalité et jusqu'à son propre visage, si bien qu'on se refusait à l'y reconnaître.

Khikar joue dans la littérature arménienne, et notamment dans la littérature orale, un rôle analogue à celui de Vardan dans la fable. Il apparaît comme un auteur commun et revêt ci un caractère strictement national, n'ayant déjà plus avec l'Akhikar assyro-babylonien qu'un lien très relatif.

Les recherches philologiques s'accomplirent en deux étapes.

La légende parut tout d'abord dans les Mille et une nuits, prenant figure de conte arabe. Assémani, le premier, nota l'étrange ressemblance entre la légende de Khikar et la seconde partie de la Vie d'Esope, composée par M. Planude. En 1880, Hoffmann, dans son „Auszüge aus syrischen Akten persicher Martyrer", remarquait, à son tour, sans rien affirmer, qu'il existait une certaine parenté entre Tobie et Khikar.

Ainsi la légende se trouva rattachée à trois monuments célèbres que sont l'Ecriture Sainte, Esope et les Mille et une nuits.

Ce triple lien servit de pivot central aux études qui furent entreprises dans la première période.

En 1907, on découvrit à Eléphantine les papyrus de la communauté juive, dont quelques feuillets conservés de la légende de Khikar. Ces papyrus remontent au Ve siècle avant notre ère.

Les études khikariennes pénétraient dans leur seconde période.

De nombreux problèmes qui avaient engendré tant de contradictions n'offraient donc plus de difficultés.

La présence d'un texte araméen de la légende de Khikar, au Ve siècle avant notre ère, réfutait l'hypothèse d'un emprunt au livre de Tobie ou ncore d'une refonte des paraboles de ce dernier qui ne fut composé qu'au IIe siècle avant notre ère. La légende de Khikar est sans aucun doute l'une des sources de l'Ecriture sainte. Elle se trouve également à la base de la seconde partie plus étendue de la Vie d'Esope, etc.

Les papyrus suscitèrent un nouvel intérêt à l'égard de Khikar. Le vieux texte araméen détérioré et ses variantes diffèrent grandement de toutes les versions antérieurement connues. Quand fut-il composé et quelle en est l'origine?

Jusqu'à la découverte des papyrus d'Eléphantine et tout en s'appuyant sur la relation existant entre Khikar et le livre de Tobie, on avançait timidement l'hypothèse que la légende était peut-être d'origine juive. On crut devoir être plus hardi en ce sens de nos jours, ce qui entraîna de sérieuses objections, mais qui portaient déjà en elles-mêmes leur propre réfutation.

Le problème resta en suspens.

Ainsi se résume la seconde période.

Ces efforts, néammoins, ne donnèrent point les résultats voulus. De nombreuses questions attendent encore une solution.

La philologie l'exigeant, on entreprit d'étudier aussi les sources. Le travail fut d'importance. On en publia un grand nombre se rapportant à différentes versions (araméenne, assyrienne, arabe, grecque, slave, arménienne, roumaine, etc.)[1] qui sont loin de nous donner une image fidèle de la légende.

---

[1] On trouvera l'étude critique des sources dans la préface arménienne du présent ouvrage.

La légende fut représentée le plus souvent par un ou deux manuscrits et fut formée non pas de textes comparés mais réunis.

Les publications ne contiennent pas toutes les sources ou un nombre déterminé de celles-ci. Elles ne se sont inspiré que de textes occasionnels ou isolés.

Tout au long des siècles, les textes ont été marqués par les copistes puis par les éditeurs, la légende s'altérant toujours plus au contact d'apports nouveaux et étrangers.

Avec le texte, toutes les libertés leur sont permises. Ils modifient ou suppriment les passages qui ne leur semblent pas importants, créant des combinaisons qui ne sont que le fruit de leur imagination.

Ces phénomènes sont à la base des difficultés auxquelles se heurte la philologie qui n'a ainsi que des possibilités restreintes d'accéder aux sources. Il nous serait utile pour chacun des cas de contrôler les variantes et de dire si celles-ci sont dues à l'auteur, au copiste ou à l'éditeur, ce qui demanderait une connaissance parfaite tant des éditions que des sources manuscrites, chose encore impossible à réaliser.

Nombreuses sont les remarques ou hypothèses scientifiques qui perdent ainsi de leur valeur pour cela même qu'elles ne se fondent que sur des éléments ayant trouvé place dans le texte à une époque relativement tardive.

Au cours des deux périodes, une même question préoccupa les savants, celle de l'origine et de la forme primitive de la légende.

C'était déjà poser la question de l'étude des sources et les recherches devaient s'engager dans cette voie. On le comprit assez tard, lorsqu'il fut clair que la philologie ne faisait en somme que se répéter.

F. Nau écrit: „...l'histoire d'Ahikar a été très maltraitée par les traducteurs et les scribes. Sa reconstitution, pour être fidèle, exigerait d'abord und édition soignée de chaque version basée sur le plus grand nombre possible de manuscrits et ensuite une comparaison des versions ainsi établies"[1].

---

[1] Histoire et sagesse d'Akhikar l'Assyrien... par François Nau, Paris, 1909, էջ 77։

Cette même question concernait également la version arménienne, d'autant plus que cette dernière présente avec les versions assyrienne, arabe et slave une valeur particulière.

Le Khikar arménien possède un nombre appréciable de publications revêtant trois formes distinctes: imprimées, orales, manuscrites.

La forme imprimée accompagne l'histoire de la Cité d'airain. Elle remonte à 1708 et prend fin en 1920. Elle s'inspire du plus ancien manuscrit arménien renfermant la légende, aux altérations et aux couches dialectales nombreuses, qui a servi de base à l'édition de 1708.

Le texte oral, quant à lui, reproduit la narration d'une vieille paysanne d'Etchmiadzin, âgée de 65 ans, transcrite en son temps par le proviseur du collège de Bayandour, Bouniathian.

Ce texte fut pour la philologie russe ce que l'édition de Conybeare fut pour l'Europe: une première connaissance de la légende d'Ahikar. Ce fut d'ailleurs son seul rôle. Elle n'a aucune valeur textuaire et ne peut donner une représentation exacte de la version arménienne.

La source n'est autre que le texte imprimé de la légende qui accompagne les nombreuses éditions de la Cité d'airain, ce que prouvent la similitude des rédactions, le caractère des sentences et même l'ordre de présentation.

S'il est vrai que Bouniathian a transcrit les paroles de la paysanne d'Etchmiadzine, celle-ci a donc servi d'intermédiaire direct pour l'édition imprimée.

La voie orale suivie par la légende dans le peuple n'a pas été longue. Elle n'a donc aucun intérêt folklorique.

La troisième publication est celle de Conybeare, qui s'appuie directement sur les sources manuscrites, aussi l'appelle-t-on publication „manuscrite". Le texte critique en fut établi d'après huit manuscrits que Conybeare mentionne en bas des pages.

Le texte de Conybeare donna à Tachian l'occasion d'écrire un intéressant ouvrage, ce qu'il n'avait pu entreprendre auparavant, bien qu'il l'eût projeté, faute d'avoir sous la main un texte satisfaisant et de bon choix. Son étude concerne plu-

sieurs questions d'ordre philologique, comme les relations entre la légende, Esope et le livre de Tobie, le caractère de la version arménienne, les sources traduites de cette dernière, l'époque, etc., mais comme le texte de Conybeare, malgré ses avantages était assez diffus et abondamment pourvu de néologismes, Tachian ne put pleinement s'y référer dans ses conclusions.

„Cette circonstance,—dit Tachian,—nous oblige à interrompre nos recherches, jusqu'au jour où nous sera révélé un texte plus ancien et meilleur. De nombreuses questions restent ainsi en suspens et tout effort en vue d'une solution ne saurait être encore que vain de même que toute conclusion semblerait prématurée"[1].

„La tâche primordiale de la philologie arménienne est donc de rechercher un tel texte"[2], conclut Tachian.

Si les proverbes de Sirach et de Salomon sont restés inchangés, malgré toutes les copies, tirés qu'ils furent de la Bible dont l'autorité interdisait toute liberté à leur égard, Khikar, par contre, ne connut aucune restriction du genre. Les copistes ont procédé à de nombreux rajouts et innovations. C'est pourquoi il est inutile de rechercher un texte qui fût resté fidèle à la traduction arménienne primitive, s'ils ne doit provenir de l'époque même de cette dernière et encore par un chemin relativement court. L'apparition de Khikar dans la littérature arménienne est aussi ancienne que mystérieuse, tandis que le plus vieux texte parvenu jusqu'à nous ne date que du XIVe siècle.

Il nous faut donc reconstruire l'original arménien en comparant les nombreux manuscrits connus de la période avancée. Travail ardu, mais non impossible.

Le Maténadaran d'Erévan et d'autres bibliothèques détiennent plus de 70 manuscrits de Khikar. Etablir un texte critique dans ces conditions en prenant pour base de comparaison un manuscrit quelconque, alors que les manuscrits ne se complètent pas l'un l'autre, mais constituent au contraire six groupes distincts, est une chose difficile à réaliser.

[1] Հ. Տաշյան, *Մատենագրական մանր ուսումնասիրություններ, Վիեննա, 1901, Բ. 136։*

[2] Ibid., p. 140։

Nous considérerons ces groupes comme autant de variantes.

Ainsi, la version arménienne de Khikar possède six variantes: A_{1-5} (5 manuscrits et un fragment du XIIe s.); B_{1-24} (24 manuscrits); C_{1-5} (5 textes et l'édition de Conybeare, d'après huit manuscrits comparés); D_{1-6} Fa (6 manuscrits et toutes les éditions imprimées); G n'est représenté que par un manuscrit unique[1].

La variante A renferme un texte remontant au XIVe siècle (ms 2961, exécuté en 1321). L'unique manuscrit de G daté également du XIVe siècle (ms 5599, exécuté en 1347, c'est-à-dire, un quart de siècle après le premier manuscrit parvenu jusqu'à nous).

Ces deux textes diffèrent à tel point, tant dans leur partie narrative que dans celle des sentences qu'il est possible de les considérer comme deux rédactions distinctes.

Examinons à présent la relation qui existe entre les autres variantes et les versions A et G.

La variante B est sensiblement conforme à la version A. Les sentences, exception faite des petites omissions, recouvrent A; le texte, quant à lui, s'offre à la comparaison sans qu'on puisse encore affirmer que B provient de A. Les textes médiévaux ont souvent des sources différentes ou possèdent des traductions diverses sans que soit exclue la possibilité d'une comparaison révélant une certaine conformité.

Le Moyen âge n'accorde pas une grande importance à la personnalité de l'auteur. Ce dernier ne songeait qu'à présenter son œuvre sous le meilleur jour, restant lui-même obscur, c'est pourquoi souvent les manuscrits ne mentionnent pas le nom de l'auteur qui pouvait ainsi par ailleurs en prendre à son aise avec l'œuvre.

L'exemple est valable pour notre texte qui possède ses propres variantes ainsi qu'une longue suite de sentences (en tout 77) manquant dans la version A. B embrasse le plus grand nombre de manuscrits et se trouve être la variante la plus répandue.

---

[1] On trouvera la description des manuscrits dans la préface en langue arménienne. La liste des abréviations est donnée à la fin du présent ouvrage.

Les autres variantes ne sont pas plus parallèles aux versions A et G. C est plus abrégé; il omet certains passages; l'ordre et le caractère des sentences y diffèrent, qui commencent par les mots „quatre choses“ propres à cette version.

D est la variante la plus longue avec plus de 200 sentences et 40 paraboles et aussi plus de détails historiques. E tend à se rapprocher de la version G, mais assez discrètement. Les variantes C et D emploient le grabar, tissé de formes dialectales et populaires. E est plutôt dialectal. Ces quatre textes empiètent les uns sur les autres et souvent se recouvrent.

Leur caractère spécifique respectif complique le problème du choix à effectuer parmi eux.

Pour établir le texte, nous avons eu en vue non seulement les variantes supposées primitives, mais encore ce qui est propre à chacun des groupes-variantes.

Les corrections que nous avons pu apporter ne sortent pas des limites d'une même variante et évitent les emprunts qui l'auraient altérée.

La philologie exige que version, texte ou variante soient présentés sans modification aucune.

Nous ne pourrons jamais parler de variantes primitives de la légende dans le cadre de la littérature arménienne et, en général, d'un monument littéraire mondial[1], sans dresser un tableau exact de toutes les variantes et analyser parallèlement toutes les versions étrangères.

Outre les variantes, nous publions aussi d'autres sources relatives à la version arménienne.

1. Le texte entier des „Discours de sages“ qui est en rapport direct avec la légende. Nous le publions sur la base de 14 manuscrits et des parallèles contenus dans les variantes A, B, C, D, E, F.

2. Le texte turc en caractères arméniens—Alim Higaren söyladigi nasihat—dont le manuscrit est conversé au monastère de Bzommar sous le numéro 413, ff. 43r—66r. Il n'est pas connu des milieux scientifiques. La publication en a été pos-

[1] Notre prochain ouvrage sera consacré à ces questions. On y étudiera parallèlement de nombreux problèmes philologiques et littéraires.

sible grâce à une photocopie que nous devons à l'amabilité de la Congrégation à laquelle nous exprimons ici nos sincères remerciements.

3. Le texte kiptchak en caractères arméniens. Tachian fut le premier à parler de ce texte. Il est conservé dans la Bibliothèque des Mekhitaristes de Vienne sous le numéro 468, ff. 53v—62r. Ce manuscrit contient également le Code arménien de Mekhitar Gosch, toujours en kiptchak utilisant l'alphabet arménien. La photocopie et la transcription latine accompagnées d'une traduction française en furent publiées à Varsovie en 1964 par Jean Deny et Edward Tryjarski. C'est l'édition dont nous avons disposé.

Nous terminons ici l'histoire littéraire de la version arménienne. Nous avons omis de mentionner les contes, paraboles, etc. qui, bien que procédant d'Akhikar, ne le concernent plus.

Ces matériaux qui n'entraient pas encore dans la sphère des recherches scientifiques sauront sans doute susciter un intérêt nouveau et aider à résoudre les nombreux problèmes de philologie internationale que pose l'un des plus célèbres et des plus rares monuments de l'antiquité qu'est la légende de Khikar.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՕՍՔ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ

(ՏԱՐԲԵՐԱԿ AB)

Առաջին և երկրորդ տարբերակները ներկայացված են միասին, որովհետև մեծ մասամբ ծածկում են իրար։

Խրատականքի համար հիմք է ծառայել A_1 բնագիրը, իսկ մուտքի և պատմության համար A_2-ը, որովհետև A_1-ը մուտք և պատմություն չունի, իսկ A_{3-5}-ի մեջ համառոտված են։ B_1-ը լիովին զուգահեռ է գնում A_2-ի հետ և հաճախ տալիս է ոչ սակավարժեք ընթերցումներ։

A_1-ի 118-ին համապատասխանող խրատից հետո, B-ից ավելի քան 77 խրատ միայն պատահական զուգահեռներ ունեն A խմբում։ Այդ շարքը մենք համարել ենք օտարամուտ և ներկայացրել L բնագրի հետ։

Ուսուցող խրատների բաժնում նախ տրված են A, ապա՝ B խմբի ընթերցումները, որպեսզի անխառն տարբերակվեն, ուստի անխուսափելիորեն B-ի տարընթերցվածները երբեմն կարող են կրկնել A-ին։

Հիմքի բնագրից որոշ տարընթերցվածներ բացառիկ դեպքերում փոխարինվել են այլ ձեռագրի որևէ ընթերցումով։ Այդպիսի ուղղումների համար, եթե հիմքը A_1-ն է, B-ն ոչ մի դեպքում նկատի չի առնվել։

Պատմության բաժնում մի ամբողջ հատված՝ Եւ մարմինն իմ ապականեալ էր (էջ 113, տող 4), մինչև՝ Եւ հրամայեաց նոցա իջանել (էջ 116, տող 17) նախադասությունը հատուկ է միայն B_1-ին, $B_{10, 11, 13, 19, 20, 24}$-ը չունեն (Ձեռագրից թուղթ է պակասում, կամ հապավել է գրիչը), իսկ A_2, $B_{2, 4-9, 12, 14-17, 22, 23}$-ը տալիս են այլ, բավական տարբեր և համառոտ ընթերցում։ Հիմքում պահպանել ենք B_1-ը, չնայած ներկայանում է միակ օրինակով, որովհետև ավելի ճիշտ է և լրիվ, իսկ համառոտվածը տալիս ենք տողատակում, հիմք ընդունելով B_4-ը։

Բնագրի նկատմամբ որևէ խմբի (A կամ B) ընթերցման շեղումները, որոնք նույնիսկ երբեմն կարող են համապատասխանել նրան (բնագրին), արտահայտված են փակագծերում։

Այն խրատները, որոնք զուգահեռներ չունեն հիմքի բնագրում (A₁), բայց և չեն համընկնում L-ին, բերում ենք խրատականքի վերջում, իբրև հավելված, շարունակելով բնագրի հերթական համարակարգը և նշելով աղբյուրը։ Տարբերում ենք աստղանիշով (*)։

A_1-ը պատմության փոխարեն ունի սոսկ երեք տող, իսկ A_{3-5}-ը մի փոքր ավելի։

Առաջինը բերում ենք A_1, իսկ երկրորդը՝ A_3 բնագրերի նկարագրության մեջ։

A_3-ը բացի համառոտումից ունի նաև մի ընդարձակ պատմություն, որը զուգահեռ է E տարբերակի հետ։

Հավանաբար գրչի ձեռքի տակ է եղել A և E խմբերի երկու օրինակ և անփոփոխ արտագրելով առաջինը (որը չի ունեցել մուտք և պատմություն) ապաշնորհ ձևով համակցել է E-ն, մուտքն իր տեղում, իսկ պատմությունը դնելով առակավոր խրատներից հետո։ A_3-ի մուտքի ընթերցումները տվել ենք C (E-ի մուտքը նույնն է C-ի հետ), իսկ պատմությունը՝ E տարբերակում։

B_{21-24} օրինակները համեմատել ենք, բայց տողատակերում չենք արտահայտել, որովհետև այդ բնագրերի մասին տեղեկացել ենք բավական ուշ, և ոչ մի նոր ընթերցում չեն տալիս։

Հարմար ենք գտել այս տարբերակում խրատների տարընթերցվածները տալ յուրաքանչյուր միավորից հետո։

Բնագրի աղբյուրներն իրենց պայմանական նշաններով և խրատականքի համադրական աղյուսակը տրված են առանձին, գրքի վերջում (տես աղյուսակ I—ուսուցող խրատներ, աղյուսակ II—պատժիչ խրատներ)։ Աղյուսակում B խումբը ներկայացված է միայն B_1-ով։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՕՍՔ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ, ԶՈՐ ՊԱՐՏ Է ԻՄԱՆԱԼ ԵՒ Ի ՄԻՏ ԱՌՆՈՒԼ ԱՄԵՆԱՅՆ ՄԱՐԴՈՅ, ՎԱՍՆ ՇԱՀԻ ԵՒ ՕԳՏՈՒԹԵԱՆ

Յամի Սենեքարիմայ՝ արքայի Ասորեստանեայց և Նինուէի, ես՝ Խիկար, դպիր Սենեքարիմ արքայի, ստացայ ինձ ծառայս և աղախնեայս և ստացուածս բազումս, շինեցի ինձ ապարանս Կ և ոչ էի կարօտ ընչից, բայց զաւակ ոչ ունէի, որ ժառանգէր զինչս իմ։ Եւ յիշեցի զօր մահուան իմոյ, զի ամենեքեան ծաղր արասցեն զիս, թէ Խիկար դպիր և իմաստուն մեռաւ և ոչ կայր որդի, որ թաղէր և ոչ դուստր, որ լայր զնա։

Եւ զմտաւ ածեալ մտի առաջի չաստուածոցն և արկի խունկըս և մատուցի զոհս և ընծայս բազումս և աղաչեցի այսպէս ասելով. Ով տեարք իմ չաստուածք, տուք ինձ զաւակ արու, զի մի անժառանգ մնացից։ Եւ թէ տացէք ինձ զաւակս, որ թէ յօրն Ժ քանքար բաշխեսցէ, ոչ կարէ սպառել զինչս իմ։

Յայնժամ ձայն եղև ի չաստուածոցն առ իս, զի ասէր. Ով Խիկար, դպրապետ և իմաստուն, չէ հրամայեալ քեզ զաւակ,

---

2 B_9 *դպիր և իմաստուն,* $B_{3,7}$ *Սենեքարիմայ,* $B_{11,12,19}$ *արքային և հոգևոր հայր,* $B_{6,7}$ *արքային էի և հոգևոր հայր։*

4 $B_{12,19}$ *ընչից կամ ապրանաց։*

6 B_{14} *զիս և ասասցեն,* $B_{12,19}$ *իմաստունն* փխ *դպիր և իմաստուն։*

8 $B_{12,19}$ *զայս ամենայն զմտաւ* փխ *զմտաւ,* B_4 *աստուածոցն* փխ *չաստուածոցն,* A_5 *մատուցի խունկ և մոմ* փխ *արկի խունկս։*

9 A_2 $B_{7,12,19}$ չիք՝ *զոհս և։*

10 B_{14} *ով տէր իմ և աստուած իմ* փխ *ով տեարք իմ չաստուածք։*

11 $A_2B_{8,12,14,15,19}$ *զաւակ արու* փխ *զաւակս։*

13 B_{14} չիք՝ *ի չաստուածոցն։*

14 B_1 չիք՝ *դպրապետ և իմաստուն,* B_4 *տուեալ* փխ *հրամայեալ։*

բայց թէ առցես զՆադան քեռ որդին քո և սնուսցես զնա և նա եղիցի քեզ որդի և հաստուցանիցէ քեզ զսնունդսն քո։

Եւ յորժամ լուայ զայս ի չաստուածոցն, առի զՆադան՝ զքեռ որդին իմ միամեայ, և սնուցի զնա, և ագուցի նմա բեհեզս և ծիրանիս, և արկի մանեակ ոսկի ի պարանոց նորա, և որպէս զորդի թագաւորի շքեղաշուք զարդարեցի զնա, և ձեռօք իմովք արբուցանէի նմա կոգի և կաթն, և ննջեցուցանէի զնա ի վերայ ամղանաց իմոց, մինչև եղև է ամեայ։ Եւ սկսայ ուսուցանել նմա զդպրութիւն և զիմաստութիւն, զդարձուածս հակառակ բանից և զմեկնութիւնս առակաց։ Ի տուէ և ի գիշերի ոչ դադարէի յուսուցանելոյ զՆադան։

Եւ ի միում աւուր ասէ ցիս Սենեքարիմ արքայ. Ով Խիկար դպիր, տրտում է անձն իմ վասն քո, զի ոչ ոք է, որ յետ մահուան քո կարէ զգործս արքունի վճարել։ Եւ ասեմ. Տէր իմ արքայ, է իմ որդի, որ առաւել է քան զիս հանճարով և իմաստութեամբ։ Եւ ասէ արքայն. Ած զնա առ իս, զի տեսից, եթէ կարող իցէ կալ ի դրանն արքունի, կեցցէ, և դու ի հանգստեան եղիցիս ի կեանըս քո։

Եւ բերեալ զՆադան կացուցի առաջի արքային։ Եւ ասէ արքայն. Օրս այս օրհնեալ եղիցի, քանզի Խիկար ի կենդանութեան իւրում կացոյց զորդի իւր առաջի իմ, և այժմ Խիկար ի հանգըստեան կեցցիր։

Եւ յագեցուցեալ էի զՆադան ուսմամբ, իբրև հացիւ և ջրով։ Եւ յուսուցանելն իմ այսպէս ասէի.

— Լուր, որդեակ, բանից իմոց և զխրատս իմ գրեա ի մատենի քում և մի մոռասցիս, զի ամք կենաց քոց բազմասցին և փառօք և մեծութեամբ հասցես ի ծերութիւն։

---

4 B_3 *քեռորդին*, A_2B_4 *միամօր* փխ *միամեայ։*

7 B_3 *կոգի և մեղր* փխ *կոգի։*

8 B_1 *արծուեաց իմոց և աղաւնեաց* փխ *ամղանաց իմոց*, $B_{12,19}$ *անդամոց իմոց* փխ *ամղանաց իմոց*, $B_{6,7}$ *ծնկաց* փխ *ամղանաց*, B_3 *ամզաց* փխ *ամղանաց։*

9 $B_{12,19}$ *զամենայն իմաստութիւն*, A_5 *զնդերձուածս հմտական* փխ *զդարձուածս հակառակ*, $B_{12,19}$ *հակառակաբանից։*

12 B_1 չիք՝ *ի միում աւուր*, $B_{12,19}$ *արքայն ասորեստանեաց* փխ *Սենեքարիմ արքայ։*

17 $B_{2,3}$ *կայցես* փխ *եղիցիս*, $B_{12,19}$ *լիջիր* փխ *եղիցիս։*

23 $B_{12,19}$ *եւ տարա զնա ի տուն և յագեցուցեալ էի*, B_1 չիք՝ *ուսմամբ։*

25–26 $B_{13,14}$ *մտի* փխ *մատենի։*

ԽՐԱՏՔ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ, ԶՈՐ ՊԱՐՏ Է ԶԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՐՔ ԱՅՍՊԷՍ ԽՐԱՏԵՆ ԶՈՐԴԻՍ ԵՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ ԶԱՇԱԿԵՐՏԵԱԼՍՆ

A_2 *զարձեալ խրատք Խիկարայ դպրապետի առ Նաթանայ քեռորդոյ* փխ *խրատք-զաշակերտեալսն*, $A_{3,4}$ չիք՝ *զոր պարտ է—զաշակերտեալսն*, A_4 *իմաստնոյն Խիկարէ* փխ *Խիկարայ իմաստնոյ*, A_5 չիք՝ ենթախորագիրը։

B_{1-24} *խօսք և խրատք Խիկարայ զոր ասաց Նաթանայ քեռ որդոյ իւրոյ* ($B_{6,7}$ *ուսոյց* փխ *ասաց*, B_6 չիք՝ *քեռ որդոյ իւրոյ*, B_9 *Խիկարայ իմաստասիրի զոր ետ Դանայ քեռորդոյն և այս է խրատն զոր ասէ*, չիք՝ *զոր-իւրոյ*, B_{11} *խօսք և խրատ այսպէս* փխ *խօսք-իւրոյ*, B_{12} *և այս էր խրատն իմ զոր ուսուցանէի Նաթանայ քուեր որդոյս* փխ *խօսք-իւրոյ*, B_{12} *իւրոյ այսպէս թէ*, B_{20} չիք՝ ենթախորագիրը)։

1a. *Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքունի, մեռո՛ զնա և թաղո՛ ի սրտի քում, զի մի ումեք ասիցես։*

A_2 *արքունոյ*, $A_{3,4,5}$ չիք՝ *զնա, թաղո զնա*, $A_{4,5}$ *և* փխ *զի*, A_5 *ասասցես։*

$B_{1,18}$ չիք՛ *ինչ*, $B_{6,7}$ *արքունիս*, B_{1-24} *թաղոյ զնա և մեռոյ* (B_{18} *մոռա*, $B_{6,7}$ *պահեա* փխ *թաղո*, $B_{3,4}$ *թաղոյ զնա ի սրտի քում և մեռոյ զնա*), B_9 *մտի* փխ *սրտի*, B_{1-24} *և մի ումէք ի վեր հանցես զայն* ($B_{1,2}$ *հանիցես*, $B_{3,6,7}$ *զնա*) փխ *զի մի ումեք ասիցես։*

1b. *Զկապեալն մի՛ արձակեսցես և զարձակեալն մի՛ կապեսցես։*

A_3 *զկապն կնքեալ զի* փխ *զկապեալն*, $A_{4,5}$ *զկնքեալն մի արձակեր*. A_3 շարունակում է՝ *և զոր լսես մի յայտնեսցես և տեսանես մի ասասցես*, A_{4-5} *կնքեր* փխ *կապեսցես։*

B_{1-24} *որդեակ զկապն կնքեալ* (Այդպիսով խրատը անկախ բնույթ է ստացել), B_1 *արձակիցես*, B_{1-24} *կնքեսցես* փխ *կապեսցես։*

2. Որդեակ մի՛ համբառնար զաչս քո տեսանել զկին գեղեցիկ, օծեալ և ծարուրեալ և մի՛ ցանկասցիս ի սրտի քում, զի եթէ տացես զամենայն ինչս քո ի ձեռս նորա, ոչինչ գտանիցես, այլ դատապարտիցիս յաստուծոյ և ի մարդկանէ։

A_2 *դաչս* փխ *զաչս քո,* $A_{2,3}$ *գեղեցկացել,* A_3 *ունել* փխ *օծեալ, ի ծարուրել* փխ *ծարուրեալ, ցանկանայցես* փխ *մի ցանկասցիս, և եթէ* փխ *զի եթէ, տացես նմա, քո առաւել ի նմանէ,* A_5 *թէ* փխ *զի եթէ, ինչ* փխ *ինչս քո,* A_3 չիք՝ *ի ձեռս նորա, մարդկանէ քանզի նման է նա գերեզմանի որ ի վերոյ գեղեցիկ լինի և ներքոյ լի ժահահոտութեամբ և ոսկերաւք փտած։*

B_{1-24} *և տեսանել* (B_3 *ի* փխ *և,* $B_{4,5}$ *և տեսանես,* B_6 *տեսանելով,* չիք՝ *և,* B_{12} *ի վեր հայել* փխ *տեսանել,* B_{11} *մի տեսանեք կին*) փխ *տեսանել, ծարուրեալ և սնգուրեալ* (B_{12} *ծարուրեալ է զաչսն և սնգուրեալ երեսն*) փխ *օծեալ և ծարուրեալ, ցանկանայցես* ($B_{2,13}$ *ցանկասցես,* B_{18} *ցանկայցես*), *զի* փխ *և մի, և թէ խարձեցես* (B_9 չիք՝ *և,* B_1 *հարձեսցես,* B_{12} *մխեցես,* B_{14} *խարձիս,* B_{15} *ծախեցես,* B_{17} *վատնեսցես*) փխ *զի եթէ տացես, նմա* փխ *ձեռս նորա, ինչ աւելի* փխ *ոչինչ, գտանիցես քան զքոյն* (B_3 *ի նմայ քան զքոյն*), B_7 *օգտեսցիս* փխ *գտանիցես,* B_{17} *գտցես,* B_{1-24} *բայց միայն մեղս և ամօթ ի մարդկանէ և դատաստանք յաստծոյ* (B_7 *յամօթ և պատիժ կրես յաստուծոյ և ի մարդկանէ* փխ *մեղս-յաստուծոյ,* B_{18} *և արհամարհիլ ի դատաստանէն աստուծոյ* փխ *և դատաստանք յաստուծոյ*) փխ *այլ-ի մարդկանէ։*

3. Որդեակ, մի՛ լինիր որպէս նշենի փութոտ, որ յառաջ ծաղկի և յետոյ հասանի պտուղ նորա, այլ լեր որպէս թթենի, որ յետոյ ծաղկի և յառաջ ուտի պտուղ նորա։

A_2 *մի որպէս նշենի փութով լինիր,* A_3 *իբրև* փխ *որպէս,* չիք՝ *փութոտ,* A_4 *շուտ* փխ *փութոտ,* A_5 *լինար, զնշենի, փշոտ* փխ *փութոտ,* A_3 *հասանէ,* $A_{4,5}$ *հասնի,* A_3 *թթենի կամ թզենի, որ առաջ ուտի պտուղ նորա և ապա ծաղկի,* A_5 *իբր զթթենի որ քանց զամէն յառաջ կու ծաղկի քանց զամէնն առաջ կու հասնի* փխ *որպէս—նորա։*

4. Որդեակ, ցածո զաչս քո և կակղացո զբարբառ քո և նայեա ընդ ակամբ քո և մի՛ երևեսցիս մարդկան անզգամ։ Զի թէ աղաղակաւ տուն շինուէր, էշն յաւուրս տասն ապարանս շինէր և եթէ ի սաստիկ զօրութենէ եզինքն վարէին, լուծք յուղտոյ պարանոցէ ոչ պակասէին երբէք։

A_2 *զաչս* փխ *զաչս քո,* $A_{4,5}$ չիք՝ *ընդ,* A_2 *աւուրն,* $A_{4,5}$ *նա էշն,* A_4 *յաւուրն, կանգնէր* փխ *շինէր,* A_5 *աւուրն Ի՛ զարպաս կու շինէր,* չիք՝ *և եթէ,* $A_{2,5}$ *զօրութենէն,* A_4 *եզինք,* A_5 *երբէք վասն այն առէ թէ հնազանդութեամբ կացիր։*

B_{1-24} *զբարբառ բերանոյ,* B_1 չիք՝ *և նայեա ընդ ակամբ քո,*

B_3 չիք՝ ընդ, B_{19} *երևեսցես*, չիք՝ *մարդկան*, *եթէ ոք* փխ *թէ*, B_{1-24} *կռուող և անզգամ* փխ *անզգամ*, *աղագակաւ ոք*, B_{12} չիք *մարդկան*, B_{1-24} *յամէն օր է դարպաս շիներ*, (B_9 *ժ դարպաս*, $B_{2,3}$ *ամեն*, $B_{6,7}$ *աւուրն*, B_9 *շիներ նմա*, B_{14} *շիներ նայ*, $B_{15,18}$ *կու շիներ*, B_7 *ժ ապարանս*, B_{19} *գուալովն օրն է դարպաս շինէր*) փխ *յաւուրս տասն ապարանս շինէր*, B_{1-24} *որդեակ եթէ* փխ *և եթէ* (Այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի), *բազում* փխ *սաստիկ*, *վարէին եզինք լուծ ի պարանոցէ ուղտու ոչ պակասէր* (B_9 *պակասէր լուծն*, B_8 չիք՝ *եզինք*, $B_{2-7,19}$ *ուղտոյ*, B_{14} *յղտոյ*, B_9 *ուղտոց*) փխ *եզինք վարէին—երբէք*։

5. *Որդեակ, լաւ է մարդոյ իմաստնոյ քարինս կրել, քան ընդ առն անմտի և յիմարի ըմպել գինի*։

A_4 *իմաստնի*, *քար*, *քան թէ*, *գինի ըմպել* փխ *և յիմարի ըմպել գինի*, A_5 *լաւ է իմաստուն մարդոյ հետ քար կրել քան հետ իմար մարդոյ գինի խմել*։

B_{1-24} *ընդ իմաստուն մարդոյ*, *անզգամի և անմտի* փխ *անմտի և յիմարի*, B_{12} չիք՝ *առն*, B_6 *ըմպել և ուրախանալ*։

6. *Որդեակ, հեղցես զգինի քո և մի՛ ըմպեսցես ընդ անօրէնս և ընդ անզգամս, զի մի իբրև զնոսա արհամարհիցիս*։

A_5 *զգինին*, $A_{2,4}$ *և* փխ *զի*, A_4 *արհամարհեսցես*, A_5 *արհամարհիս*։

B_{1-24} *հեղ* (B_{18} *հեղոյ*), *քո յերկիր* (B_3 *յերկրի*), *ըմպեր*, B_9 չիք՝ *քո*, B_{1-24} չիք՝ *և ընդ անզգամս*, $B_{9,18}$ *ընդ նոսա* փխ *իբրև զնոսա*, B_{1-24} *համարեսցիս* ($B_{4,5}$ *համարեսցին*) փխ *արհամարհիցիս*։

7. *Որդեակ, ընդ իմաստունս մի՛ անզգամիցիս և մի՛ լինիր կցորդ անզգամի և անմտի, զի մի իբրև զնոսա անզգամ կոչեսցիս*։

A_2 *կցորդ մարդոյ*, *կոչիցիս*, A_3 *անզգամ մարդոյ մի լինիր սիրելի անօրինի և անմտի* փխ *ընդ—անմտի*, A_5 *ընդ իմաստունս մի անմտիր և հետ անմտին մի իմաստնանար* փխ *ընդ—կոչեսցիս*, A_4 *ընդ նոսա* փխ *իբրև զնոսա անզգամ*։

8. *Որդեակ, մի՛ լինիր կարի քաղցր. զի մի կլանիցեն զքեզ և մի՛ կարի դառն, զի մի թքանիցեն, այլ եղիցիս հեզ և հանդարտ ի գործս գնացից քոց*։

A_5 *լինար*, A_4 *կլանեն*, A_3 չիք՝ *զքեզ*, A_4 *լեղի* փխ *դառն*, A_5 *լինար* փխ *կարի*, *թքանիցեն զքեզ*, A_3 *այլ ունիցիս զկշիռն և յամենայն գործս գնացից քոց եղիցես հեզ և հանդարտ* փխ *այլ—քոց*, A_5 *գնացս քո* փխ *ի գործս գնացից քոց*։

$B_{1,4,5,9,17,18}$ չիք՝ *կարի*, $B_{6,12,19}$ *որ* փխ *զի մի*, $B_{12,19}$ *լինիր* փխ *կարի*, B_{1-24} *այլ հեզ և հանդարտ ի գործս գնացից քոց եղիցիս* (B_{19} *եղիցիս ի գնացս և ի գործս*, B_3 չիք՝ *եղիցես*) փխ *այլ—գնացից քոց*։

9. Որդեակ, մինչ կօշիկդ յոտքդ է, կոխեա զփուշն և արա ճանապարհ որդոց քոց։

A_3 մինչդեռ փխ մինչ, $A_{4,5}$ զինչ փխ մինչ, A_5 կոխէ։

$B_{1,8}$ յոտինդ, $B_{6,9}$ ի յոտինդ, B_{12} որքան կաւշիկն ոտս է քո փխ մինչ կօշիկդ յոտքդ է, չիք՝ զփուշն, B_{15} զփուշս, B_{19} որ քան փխ մինչ, B_{18} հոգոյ քո և որդոյ քո փխ որդոց քոց, B_{19} որ հետ քեզ գալոց են փխ որդոց քոց, B_6 զճանապարհն ընկերաց քոց փխ ճանապարհ որդոց քոց։

10. Որդեակ, մեծատանն որդին օձ կերաւ, ասէին դեղ է նմա, աղքատին որդին կերաւ, ասէին առ սովուն կերաւ։

$A_{3,4}$ ասէին թէ, $A_{4,5}$ կերաւ փխ է նմա, A_4 ասէին թէ ի փխ ասեն առ։

B_{1-24} ասացին թէ ($B_{1,2}$ չիք՝ թէ, B_7 թէ մահուն, B_{18} ասին, B_{19} ասեն), B_{12} ասին թէ մահու դեղ է փխ ասէին դեղ է նմա, B_7 չիք՝ նմա, B_9 և աղքատին, B_{18} դեղէց, B_6 որդի մեծատան օձ կերաւ ասացին թե դեղ է որդի աղքատին կերաւ ասացին թէ քաղցեալ է, B_{1-24} ասացին թէ քաղցեալ է (B_{14} քաղցուն կերաւ, B_{18} ասեն, $B_{12,19}$ ձուկ կերաւ ասին թէ ի սովուն է) փխ ասէին առ սովուն կերաւ։

11. Որդեակ, ընդ աներկեղի ի ճանապարհ մի՛ գնար և ընդ անզգամին հաց մի՛ ուտեր։

$A_{2,4}$ աներկիւղ, A_3 ընդ առն, A_5 հետ փխ ընդ, A_3 հաց անզամ։

12. Որդեակ, թէ տեսանիցես զթշնամին քո գլորեալ, մի՛ ծաղր առներ զնա, զի թէ կանգնի՝ հատուցանէ քեզ։

A_2 եթե փխ թէ, A_3 տեսանես, A_2 կանգնեա և նա հատուցանէ քեզ փխ մի—քեզ, A_3 կանգնեա զնա թէ կարող ես և մի ծիծաղիր զնովաւ փխ մի ծաղր առներ զնա, $A_{4,5}$ գուցէ զի կանգնիցէ և քեզ ի չար հատուցանիցէ (A_5 կանգնեսցէ և քեզ չար հատուցանէ) փխ զի թէ կանգնի հատուցանէ քեզ։

13. Որդեակ, ի թշնամոյ քո պատրաստ կաց, զի ոչ գիտես թէ յորժամ չար առնէ քեզ։

A_4 թշնամոյն, A_5թշնամուն, A_1 պատրաստեա փխ պատրաստ կաց, $A_{4,5}$ չիք՝ քո, պատրաստ լեր և զգուշ կացիր փխ պատրաստ կաց։

14. Որդեակ, մի՛ մերձենար ի կին աղաղակող և յանամօթ և ի լեզուանի, զի կորուստ բերէ քեզ։

A_3 անամաւթ և լեզուանի, A_4 անձինն փխ քեզ, A_5 անձին քում փխ քեզ, A_4 և լեզուանի և յանամաւթի փխ յանամօթ և ի լեզուանի, A_5 անըսկամ և լեզվանի և անամաւթ փխ յանամօթ և ի լեզուանի։

15. *Որդեակ, մի՛ ցանկար կնոջ գեղոյ, այլ գեղ կնոջ համեստութիւն է և սրբութիւն, իսկ իմաստունն՝ պարծանք է առնն։*

A_5 *ցանկանար, գեղեցկութիւն* փխ *գեղ,* $A_{4,5}$ չիք՝ *և սրբութիւն,* A_{2-5} *առն իւրում* (A_3 *իւրոյ,* A_4 *իւր*) փխ *առնն։*

16. *Որդեակ, թէ պատահիցէ քեզ ատելին քո չարով, ել դու ընդ առաջ նորա բարով։ Եթէ ի տարապարտուց վարէ զքեզ, քաղցրութեամբ պատասխանի տացես և դատաստան կուտեսցես ի գլուխ նորա։*

A_1 *պահիցէ* փխ *պատահիցէ,* A_5 *պարտ իցէ հանդիպեսցի* փխ *պատահիցէ,* $A_{2,4,5}$ *յառաջ* փխ *ընդ առաջ,* $A_{4,5}$ *և եթէ* փխ *եթէ, զքեզ դու,* A_3 *և թէ սաստկութեամբ հրամայէ դու* փխ *եթէ—զքեզ,* A_5 *դատաստանն կուտես ի գլուխն,* A_2 *կուտեաց* փխ *կուտեսցես, դատաստան հրոյ,* A_5 չիք՝ *նորա։*

B_{1-24} *որդեակ ընդ ատելոյն քո կակուղ խօսեա և դատաստան մեծ կուտեսցես ի գլուխն նորա* ($B_{6,7,19}$ *ատելին,* B_3 *կակղութեամբ.* B_{18} *տեսանիցես* փխ *կուտեսցես,* B_9 *խօսեաց,* B_{18} *գլխոյ*) փխ *որդեակ-նորա։*

17. *Որդեակ, անկանի անօրէնն ի չար գործոց իւրոց և կանգնի արդարն ի բարի գործոց իւրոց։*

A_3 *յանաւրէնն ի գործոց իւրոց չարաց* փխ *անօրէնն-իւրոց,* A_5 *կանկնի բարի մարդ ի գործս իւր* փխ *կանգնի-իւրոց,* A_3 չիք՝ *և—իւրոց։*

B_{1-24} *վասն* փխ *ի,* չիք՝ *իւրոց,* B_{17} *անկանին անօրէնքն, իւրեանց,* B_{1-24} *վասն բարի* փխ *ի բարի,* B_{17} *կանգնին արդարքն, իւրեանց։*

18. *Որդեակ, զքո որդին ի գանէ մի՛ խնայեր։ Որպէս պիտոյ է աղբն պարտիզի և կապն քսակի և պարան յոտս իշոյ, այնպէս պիտոյ է ծեծն տղային։ Զի թէ մի անգամ և երկիցս խրատես զնա, ոչ մեռանի և թէ թողուս զնա ի կամս իւր, գող լինի և անզգամ, և տանին զնա ի կապանս և ի սպանումն, և լինի քեզ նախատինք և բեկումն։*

A_4 *զորդին քո ի գաւազնէ* փխ *զքո որդին ի գանէ,* A_5 *մի խնահեր զգաւազանն որդոյ քո* փխ *զքո որդին ի գանէ,* $A_{2,4,5}$ *որպէս կապըն* փխ *և կապն, որպէս պարան* փխ *և պարան,* A_2 *պիտի տղին,* $A_{4,5}$ *յոտն իշուն,* A_5 *որպէս ծեծ տղային որպէս թէ Ա անկամ կամ Բ անկամ խրատիցես զտղան հանդարտութեամբ* փխ *այնպէս-մեռանի,* A_2 *երիցս* փխ *երկիցս,* A_{2-4} *խրատես զնա հանդարտութեամբ, չմեռանի, եթէ,* A_4 *կամ երկու և երիցս* փխ *երկիցս,* A_5 *գող և աւազակ լինի,* չիք՝ *և լինի—բեկումն,* A_3 *յոյժ* փխ *և բեկումն։*

B_{1-24} *զորդի քո ի խրատ և ի գաւազան* (B_2 *խրատոյ* $B_{7,18}$ *խրատու,* $B_{2,7,8,18}$ *գաւազանէ*), $B_{12,19}$ *ուսոյ զորդիս քո ի գա-*

ւ ազան և ի խրատ, փխ զքո-խնայէր, B_{1-24} զի որպէս, զանն մանկանն ($B_{4,5,18}$ զաւազանն B_2 ծեծն) փխ ծեծն տղային, որդեակ թէ մի ($B_{6,7,19}$ և փխ որդեակ),—փխ զի թե մի, խրատես հանդարտութեամբ (B_{12} խրատես զմանուկն) փխ մի անգամ և երկիցս խրատես զնա, $B_{9,11}$ աւազակ փխ անգգամ, B_{1-24} ամօթ (B_6 յամոթ յոյժ) փխ նախատինք։

19. Որդեակ, զորդին քո հնազանդեցո մինչդեռ փոքր է և կակուղ, զի մի ընդ քեզ մարտուցեալ ելանիցէ, և ի վնասու նորա կորիցես և անէծս առցես յոտարաց վասն անխրատութեան նորա։

A_2 մատուցել փխ մարտուցեալ, $A_{4,5}$ ելանիցէ յուս քո, հնազանդեցոյ զորդիս քո (A_5 զորդին), մինչև դեռ, A_2 կորուսանիցես, A_3 կորանայցես, A_4 կորուսանես, A_5 կորուսանիս, $A_{2,4}$ առնիցես, A_2 անօրէնութեան փխ անխրատութեան։

B_7 չիք՝ որդեակ (Այդպիսով խրատը միակցվել է նախորդին), $B_{9,14}$ մինչ, B_{10} ի մարտ փխ մարտուցեալ, B_2 ելանիցէ ի յուս քո, $B_{12,19}$ հակառակեսցի փխ ելանիցէ — կորիցես, B_{1-24} կորանայցես ($B_{6,9}$ կորիցես, B_{18} կորնչիցիս), B_2 անէծս և նզովս, B_{1-24} անհնազանդութեան փխ անխրատութեան։

20. Որդեակ, ստացիր քեզ էշ հաստոլոք և ձի սմբակեղ և մի՛ ստանար ծառայ փախչող և մի՝ աղախին կաքաւող կամ լեզուանի, զի մի զամենայն ստացուածս քո վատնեսցեն։

A_2 չիք՝ և մի ստանար ծառայ փախչող, $A_{4,5}$ սմպակաւոր փխ սմբակեղ, A_4 և կամ, A_5 փախչող և փխ կաքաւող, և զի փխ զի մի, A_4 վատնեն,

B_{1-24} սմբակեղ և եգն կարճագի (B_{18} եգն հաստ, $B_{4,5}$ ըմբակեալ), $B_{2,12,19}$ ստանար քեզ, B_{18} աղզող փխ աղախին, B_{1-24} լեզուանի և կաքաւող, չիք՝ զի մի վատնեսցեն։

21. Որդեակ, մի՛ ընդունիր չարախօսութիւն զումեքէ և մի՛ տար տեղի խօսից նորա, զի մի զքո խօսքդ այլոյ տարցեն։

A_3 չիք՝ տեղի, նոցա փխ նորա, A_2 այլոց տարցէ. A_3 այլոց փխ այլոյ։

22. Որդեակ, առերեսք սիրի մարդն սուտ և յետոյ արհամարհի, բայց դու ի գործոց քոց իմասցիս։

A_3 արդարասցիս փխ իմասցիս, A_5 առյերեսանց սիրէ զմարդն սուտ և յետոյ հետս սուտ կովէ այնով իմանաս ըզգործս նորա և ապայ արայ սիրելի (Այլ խրատի ազդեցությամբ խաքարված) փխ առերեսք—իմասցիս։

B_{1-24} մարդ սուտակայ առերեսս սիրէ զընկեր իւր բայց յետոյ արհամարհի այլ դու ի գործոց քոց արդարասցիս (B_6 մարդ որ, B_7 բայց փխ այլ, առերեսք սիրի մարդն սուտ է և փխ մարդ—բայց, $B_{12,19}$ մարդ որ սուտակասիրէ երեսս մարդու փխ մարդ—սիրէ) փխ առերեսք—իմասցիս։

23. Որդեակ, խօսք մարդոյ ստոյ որպէս լոր պարարտ է, և որ անմիտ է, կլանէ զնա։

A_3 *ստեա*, A_4 *լորու*, A_5 *սուտ է իբրև* փխ *ստոյ որպէս*։

B_{1-24} *խօսք սուտակայ պարարտ է քան զլոր բայց որ անմիտն է կլանէ զնա* ($B_{4,5}$ *պարտ* փխ *պարարտ*, $B_{6,7}$ *զպլոր*, B_9 *այլ* փխ *բայց*, B_{18} *կա որ* փխ *սուտակայ*, B_{19} *պարզ է քան զպիլոր*) փխ *խօսք—զնա*։

24. Որդեակ, սիրեա զհայր քո, որ ծնաւ զքեզ և զանէծս հօր և մօր քո մի՛ առցես, զի ի բարութիւն որդոց քոց խնդասցես։

A_5 *սիրէ*, A_4 *ծնաւղ է* փխ *ծնաւ*, $A_{4,5}$ չիք՝ *հօր և*, A_5 չիք՝ *բարութեան*, A_2 *խնդասցիս*։

B_{1-24} *զքեզ և մի արհամարհեր զմայր քո* ($B_{3,18}$ *զհայր* փխ *զմայր*), $B_{3,18}$ *զմայր* փխ *զհայր*, B_{19} *քո և զմայր զի ծնան* փխ *քո որ ծնաւ*, B_3 *մօր քո ի վերա քո*, $B_{4,5}$ չիք՝ *և մօր քո*, B_6 *ծնողաց* փխ *հօր և մօր*, չիք՝ *ի բարութիւն*, B_{18} չիք՝ *և մօր*, $B_{12,19}$ *առնուր* (B_{19} *առնոյր*) փխ *առցես*, B_3 *քոց դու այլ*, B_1 *վայելեսցես* փխ *խնդասցես*։

25. Որդեակ, ընդ դատախազի քո առաջի դատաւորին ցասմամբ մի՛ խօսեսցիս, զի մի անզգամ և անմիտ կոչեսցիս և պատուհաս ի դատաւորէն կրեսցես։

A_5 *թէ հետ քո տավիճուն* փխ *ընդ դատախազի քո*։

B_{1-24} *դատաւորաց* փխ *դատաւորին զի, մի պատուհաս առցես ի դատաւորէն* (B_{11} *պատուհասեսցիս* փխ *պատուհաս առցես*) փխ *զի մի—կրեսցես*, B_3 *խօսեսցիս և կամ, նոցանէ* փխ *դատաւորէն*։

26. Որդեակ, ի գիշերի առանց զինու ի ճանապարհ մի՛ ելանիցես, զի ոչ գիտես թէ ի թշնամեաց քոց ո՞ ելանիցէ ընդ առաջ քո։

$A_{4,5}$ *սրոյ ընդ ուրեք մի գնասցես զի ոչ գիտես թէ չարկամն յո՞ր կայ պահեալ կամ թէ ի թշնամեաց ոյ ելանիցէ ընդ յառաջ քո* (A_5 *ուր կայ պահած*, A_4 չիք՝ *ոյ*) փխ *զինու — քո*։

B_{1-24} *եթէ թշնամի քո* ($B_{6,7}$ *թէ*, $B_{4,5}$ *ոք* փխ *քո*) փխ *թէ ի թշնամեաց քոց ո*, B_{12} *թե քո թշնամին ուր ելանիցէ դէմ քեզ* փխ *թէ ի—առաջ քո*, B_9 *երթար* փխ *ելանիցես*, B_{19} *դեմ քեզ* փխ *ընդ առաջ քո*։

27. Որդեակ, որպէս վայելուչ է ծառ պտղովք և լեառն անտառախիտ մայրովք, նոյնպէս վայելուչ է սիրական այրուկինն՝ յորդիս, յեղբարս և յազգականս։ Եւ առն, որում ոչ կա կին կամ եղբարս, անարգ և արհամարհելի է և նման է ծառոյ միոյ, որ յանցս ճանապարհաց լինի, և ամենայն, որ անցանէ ընդ այն, տերևաթափ և ճղակոտոր առնեն զնա։

A_{2-5} *այնպէս* փխ *նոյնպէս*, $A_{4,5}$ *մայրիւք և որպէս ծառ ի մեջ պարտիզի*, A_{3-5} *այր և կին* փխ *այրուկինն*, $A_{4,5}$ *նայ* փխ *անարգ և, ծառի*, չիք՝ *և ճղակոտոր*, չիք՝ *զնա*, A_3 չիք՝ *յորդիս—զնա*։

B_{1-24} պտղովք ոստիւք (B_1 ոստովք), այնպէս փխ նոյնպէս, կինն փխ սիրական այրուկինն, ի սիրելի ազգականս ($B_{2,10,15}$ սիրելիս և յազգականս, $B_{3,12}$ սիրելիս և ազգականս, $B_{6,7}$ և ի սիրելիս և ի յազգականս) փխ յազգականս, և այր որ ոչ ունի կին և որդիս ազգականս և եղբարս. նա անարգ է և ստուեր և արհամարհեալ յամենեցունց (B_2 որդիս և ազգականս, B_3 որդի և եղբայր սիրելի և ազգական, $B_{4,5}$ չիք՝ ի, $B_{4=7}$ յամենեցուն) փխ եւ առն—արհամարհելի, B_6 չիք՝ և առն—եղբարս, B_1 ճանապարհի, ամենայն որ, նա փխ այն, B_{1-24} ճղակոտր առնէ զնա և տերևաթափ (B_{12} ճռակոտր, B_{18} տերեն թափէ, B_6 արտացէ):

28a. Որդեակ, մի՛ ասեր թէ տէր իմ անմիտ է և ես իմաստուն, այլ համբերեա նորա անմտութեան և իմաստնասցիս դու:

A_3 նմա փխ նորա, A_5 իմաստցիս:

B_{1-24} անիմաստ (B_{11} անմիտ, B_{19} անիմա) փխ անմիտ, B_1 ընկերն իմ իմար է փխ տէր իմ անմիտ է:

28b. Եւ մի՛ լինիր յաչս անձին քում իմաստուն, յորժամ ի բազմաց ոչ վկայիցիս:

A_{2-4} յանձին քո, A_3 վկայեսցիս, A_5 եւ մի լինար աչս քո իմաստուն և ի բազմաց ոչ գովիս և լինիս ամաւթալից փխ և մի—վկայիցիս:

B_{1-24} որդեակ մի իմաստուն ունիցիս զանձն քո ($B_{1,13}$ չիք՝ մի, $B_{6,7}$ քո այլ, B_{18} համարիր փխ ունիցիս) փխ և—իմաստուն (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել), B_{12} այլ փխ յորժամ:

28c. Եւ մի՛ ասեր բան զումեքէ, զի մի և այլք քեզ զնոյն ասասցեն:

$A_{2,3}$ չար փխ բան, A_2 չիք՝ մի (զի մի), A_4 որդեակ մի ասեր զ ուր զումեքէ (Այդպիսով խրատն ստացել է անկախ բնույթ), A_4 չիք՝ զնոյն, A_2 ասիցեն, A_5 որդեակ մի ասեր զուր այլոց զի ասասցեն քեզ այլք (Այդպիսով խրատն ստացել է անկախ բնույթ):

28d. Առաջի տեառն քո շատախօս մի՛ լինիցիս, զի մի անարգեսցիս:

A_2 լիցիս, A_4 լինիս, անարգիս, A_5 որդեակ առաջի քո տիրոջ մի լինիր շատայխօս զի մի արհամարհիս ի տեառնէ (Այդպիսով խրատն ստացել է անկախ բնույթ):

B_{1-24} և առաջի (Այդպիսով միակցվել է b-ին, իսկ c խրատը բացակայում է), բազմախօս (B_{18} մեծախօս) փխ շատախօս, $B_{4,5}$ լինիր, B_{18} բազմաց փխ տեառն քո:

29. Որդեակ, յորժամ ոք առաքէ զքեզ առ յայլ ոք բանս ինչ ասել, մի՛ յաւելցես ի խօսսն և մի՛ հատցես ի բանիցն, զի մի ծաղր լինիցիս և պատուհաս կրեսցես յերկոցունցն:

A_4 չիք՝ բանս, A_{2-5} ի յերկոցունց կրեսցես (A_4 յերկուցըն կրես, A_5 յերկուց) փխ կրեսցես յերկոցունցն A_5 և փխ զի, յորժամ առաքէ տէրն քո ասել քեզ ինչ խաւսս և մի աւելցուր խաւսքն նորայ և փխ յորժամ—խօսսն և։

$B_{12,19}$ թէ ոք փխ յորժամ, B_{1-24} առաքեսցէ զքեզ այլ ոք ի բան ինչ ($B_{6,9}$ առաքէ, $B_{12,19}$ չիք՝ այլ ոք, $B_{4,5}$ գայլ) փխ ոք—ասել, չիք՝ ի խօսսն, $B_{6,7,12,19}$ բանէն փխ բանիցն, B_{1-24} լինիս (B_3 լիցիս, $B_{12,19}$ լինիցիս), և արհամարհիս ($B_{4,5,19}$ արհամարհեսցիս, B_{10} արհամարհեալ, B_2 արհամարհիս ի նոցանէ, B_{18} արհամարհիս ի բանիցն) փխ և—յերկոցունցն։

30. Որդեակ, ընդ բազմութիւն որդոց քոց մի՛ խնդասցես և ի պակասիլն նոցա մի՛ տրտմիցիս, զի որդիք և ստացուածք յաստուծոյ շնորհին, զի աղքատն մեծանայ և մեծն աղքատանայ, խոնարհն բարձրանայ և բարձրն խոնարհի։

$A_{4,5}$ բազմանալ փխ բազմութիւն, խնդալ փխ խնդասցես, $A_{2,3}$ պակասելն, տրտմեսցիս, $A_{4,5}$ չիք՝ նոցա, տրտմիր, A_5 մեծատունն փխ մեծն, $A_{4,5}$ չիք՝ խոնարհն—խոնարհի։

B_{1-24} ի փխ ընդ, խնդալ (B_{19} խնդար), չիք՝ նոցա, տրտմիր ($B_{1-3,18}$ տրտմիլ), են շնորհեալ փխ շնորհին, մեծատունն աղքատանայ և աղքատն մեծանայ (B_{18} մեծն) փխ զի—աղքատանայ։

31. Որդեակ, թէ ընկերն քո հիվանդանայ, մի՛ ասեր թէ զինչ տարայց նմա, այլ երթ ոտօք և տես աչօք, և լաւ է նմա քան զքանքարս ոսկոյ և արծաթոյ։

$A_{4,5}$ հիւանդ է փխ հիւանդանայ, A_2 մի թէ զինչ օտարաց նման երթաս ի տես փխ մի—նմա, A_5 մի ասեր թէ զատարկ ոչ ի տես գնամ փխ մի—նմա, A_2 զքանդակ փխ զքանքարս, A_5 ո փխ քան։

B_{1-24} հիւանդացեալ կայ ($B_{4,5}$ հիւանդ է, B_{10} է փխ կայ) փխ հիւանդանայ, չիք՝ ոտօք, չիք՝ աչօք, զի լաւ է նմա ($B_{12,19}$ զի գնալն քո) փխ և լաւ է նմա, զարծաթ և զինչս բազումս (B_3 և քան, B_{11} քան զոսկի և այլ ամենայն ինչ) փխ զքանքարս—արծաթոյ։

32. Որդեակ, վասն չարախօսութեան ոսկի և արծաթ մի՛ առնուր, զի գործն չար է։

A_5 չիք՝ ոսկի և, $A_{4,5}$ չար է և վնասակրիչ է։

B_{1-24} կաշառ փխ ոսկի և արծաթ, ասցես, այդ գործ չար է առաջին տեառն (B_1 աստուծոյ փխ տեառն, $B_{2,6,7,12,13,19}$ չիք՝ այդ, B_3 այն փխ այդ, B_{18} այդպիսի) փխ գործն չար է։

33. Որդեակ, մի՛ հեղուր զարիւն արդար ի տարապարտուց, զի մի հեղցեն զարիւն քո փոխան նորա։

A_{2-4} մարդոյ փխ արդար, A_5 այլոց անպարտ փխ արդար ի տարապարտուց, A_{2-5} փոխանակ փխ փոխան, A_5 ընդ արեան փխ նորա։

34. Որդեակ, պահեա զբերան քո ի ստութենէ, զաչս քո յարատ հայելոյ և զսիրտ քո ի չար խորհրդոց, զձեռն քո ի զրկելոյ, զոտն քո ի վատ տեղ գնալոյ, և բարի լիցի քեզ յաստուծոյ և ի մարդկանէ և երկայն աւուրբք կացցես յերկրի. զի որ գողանայ թէ ոսկի և թէ միրգ, վրէժ պատուհասին մի է։

A_{2-5} չիք՝ *և զսիրտ քո ի չար խորհրդոց*, A_2 *գողանալոյ* փխ *զրկելոյ*, A_{3-5} *գողութենէ* փխ *զրկելոյ*, $A_{2,5}$ *լինիցի* փխ *լիցի*, $A_{2,3}$ *որ գողանայ ոսկի և որ գողանայ միրգ* փխ *որ—միրգ*, A_4 չիք՝ *զի որ—մի է*, A_5 չիք՝ *և ի—մի է*։

B_{1-24} *ստախօսութենէ և*, չիք՝ *և զսիրտ քո ի չար խորհրդոց*, *պահեա զձեռն* (B_7 *և* փխ *պահեա*, $B_{2-5,8,10,11,13,15,17}$ *որդեակ պահեա* փխ *պահեա*,—Այդպիսով խրատը արոհվել է երկուսի) փխ *զձեռն*, *գողութենէ* փխ *զրկելոյ*, *չար գնացից* փխ *վատ տեղ գնալոյ*, չիք՝ *և երկայն—յերկրի*, չիք՝ *թէ*, *և որ այլ սակաւ ինչ* ($B_{6-8,9,12,19}$ չիք՝ *այլ*, B_{11} չիք՝ *որ այլ*, B_9 *կամ* փխ *և որ այլ*, $B_{16,18}$ *և կամ սակաւ ինչս*) փխ *և թէ միրգ*։

35. Որդեակ, մի՛ մերձենար ի կին ընկերի քո, ապա թէ շնասցիս, բարկասցի աստուած ի վերայ քո և այլք շնասցեն ընդ կնոջ քո, և դու տրտմիս յոյժ։

A_3 *շնասցես*, չիք՝ *յոյժ*։

36. Որդեակ, որ լսէ զբանս իմաստնոյ այնպէս է, որպէս ի ծարաւ տօթոյ ըմպէ ցուրտ ջուր և զովանայ։ Եւ որ լսէ զբանս անմտի, որպէս զնա մոլար է։

A_2 *մոլորի* փխ *մոլար է*, A_3 *մոլոր* փխ *մոլար*։

37a. Որդեակ, մատանի ոսկի որ չէ քո, մի՛ դներ ի մատն քո։

$A_{4,5}$ *ձի որ չէ քո մի հեծնուր մատանի որ քո չէ մատըն մի դներ թէպէտ որ քաղցեալ իցես հաց որ քո չէ մի ուտեր* փխ *մատանի—մատն քո*։

$B_{4,5,11,18}$ չիք՝ խրատը, $B_{3,12,19}$ չիք՝ *ոսկի*,

37b. Եւ մի՛ ագանիր բեհեզս և ծիրանիս, որ չէ քո, զի մի ծաղր արասցեն զքեզ տեսողքն։

A_2 *տեսանողքն*։

B_{1-24} *և բեհեզս և ծիրանիս որ չէ քո մի ագանիր* (B_6 *բեհեզս* փխ *և բեհեզս*, B_3 *ագաներ*), B_6 չիք՝ *մի* (*զի մի*), B_8 *տեսանողքն*։

38. Որդեակ, յորժամ վիշտ հասանի քեզ, զաստուած մի՛ հայհոյեր, զի մի բարկասցի քեզ և տարաժամ սատակեսցէ զքեզ։

A_5 *յորժամ որ նեղութիւն* փխ *յորժամ վիշտ*, A_{2-5} *հասանի քեզ խստագոյն*։

B_{1-24} *հայհոյեսցես*, $B_{6,7,12,19}$ *բարկանայցէ*, B_6 *յարաժամ* փխ *տարաժամ*, B_{18} *սպանցէ* փխ *սատակեսցէ*։

39. *Որդեակ, մի՛ առներ կին այրի, զի յորժամ բան լինիցի, ասէ. Աւաղ զառաջին այրն իմ, և դու տրտմիս։*

$A_{4,5}$ *հանդիպի կամ նեղութիւն ասիցէ* փխ *լինիցի ասէ,* A_3 չիք՝ *և դու տրտմիս։*

B_{1-24} *առնուլ* ($B_{3,11}$ *առներ,* B_1 *առնույր*), *բան ինչ, ասասցէ* ($B_{4,5}$ *ասացէ,* B_{11} *ասէ,* $B_{12,19}$ *ասիցէ*), *տրտմիս և լինիցի կռիւ յոյժ* (B_3 *լիցի,* B_9 *լինի,* B_{18} *լնի,* B_1 *և աղաղակ* փխ *յոյժ,* B_5 *մեծ յոյժ,* B_8 *խռովութիւն յոյժ* փխ *յոյժ,* $B_{12,19}$ *խռովութիւն* փխ *աղաղակ*), B_{18} *եկաւ առաջին* փխ *աւաղ զառաջին։*

40. *Որդեակ, մի՛ սիրեր զորդի քո, առաւել քան զծառայն, զի ոչ գիտես թե ո՞ ի նոցանէ լինի քեզ պիտանի, յորժամ հասցէ քեզ նեղութիւն կամ վիշտ։*

A_3 *սիրել,* $A_{2,3}$ *զորդին։*

41. *Որդեակ, լաւ է ծառայն, որ աջոխ պատասխանէ տեառն իւրոյ, քան զորդի, թէ մեծամեծս խրոխտալով խօսի և ածէ ի բարկութիւն։*

A_2 *թէ* փխ *որ,* A_4 *քո* փխ *որ,* A_3 չիք՝ *որ,* A_5 *որ* փխ *թէ։*

42a. *Որդեակ, լաւ է բան իմաստնոյ ի հարբելութ, քան զխօսս անմտի ի ծարաւութ։*

A_3 *հարբելութեան,* A_4 *հարբածութեան, իմաստնի բանն, լրջութեան* փխ *ծարաւութ,* A_5 *ծարաւութեան։*

42b. *Լաւ է սրտմտութիւն իմաստնոյ, քան զքաղցրութիւն անըզգամի։*

$A_{4,5}$ *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել), A_4 *անմտի* փխ *անզգամի։*

42c. *Լաւ է ճնճղուկ մի ի ձեռին քո, քան զհազարս յերկինս թռուցեալ։*

A_1 *քան թէ բուծ յայլո ձեռին* փխ *քան—թռուցեալ,* A_4 չիք՝ *յերկինս,* A_5 *քան հազար ընդ յերկինս։*

B_{1-24} *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատն ստացել է անկախ բնույթ), B_1 *յօդս* փխ *յերկինս։*

42d. *Լաւ է կող մի ի ձեռին քո, քան թէ բուծ յայլոյ ձեռին։*

A_1 միակցվել է 42 c խրատին, $A_{4,5}$ *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատն ստացել է անկախ բնույթ), A_4 *բիւր* փխ *բուծ։*

42e. *Լաւ է ուլ պատարագ ի տան քո, քան զուարակ յայլում տան։*

A_{4-5} *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել), A_5 *մի տուն քո գենած* փխ *պատարագ ի տան քո, զմարաք* փխ *զուարակ։*

B_{1-24} *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել), *ուլ մի* (B_3 չիք՝ *մի*), *քան թէ եզն և* ($B_{4,5}$ չիք՝ *թէ*)։

42f. *Լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք, քանզի կոյրն աչօք արագ ուսանի զերթևեկ ճանապարհին, իսկ կոյրն մտօք թողու զերթևեկ ճանապարհին և ընդ կամակորն գնա։*

A_{4-5} *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատը ստացել է անկախ բնույթ), A_2 *կոյր մտօքն։*

B_{1-24} *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել), *կոյրն* ($B_{6,7,12,19}$ *կոյրն աչօք)* փխ *կոյրն աչօք*, B_{11} *յառաջ* փխ *արագ*, (B_{1-24} *իսկ որ կոյր է*, B_9 *քան զայն որ կոյրն)* փխ *իսկ կոյրն։*

42g. *Լաւ է անուն բարի, քան զտեսակ ցանկալի, զի գեղեցկութիւն ապականի և անուն բարի մնայ յաւիտեան։*

$A_{4,5}$ *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատը ստացել է անկախ բնույթ), A, *զգեղն* փխ *զի գեղեցկութիւն*, A_4 *յետ մնայ* փխ *մնայ յաւիտեան։*

B_{1-24} *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատը ստացել է անկախ բնույթ), *քանզի տեսքն և ինչքն ապականի և պակասի* ($B_{1,17}$ *տեսն ինչքն պակասին և ապականին*, $B_{11,12,18,19}$ *տեսակ*, $B_{6,8,9}$ *ինքն*, B_{18} չիք՝ *և ապականի)* փխ *զի—ապականի։*

42h. *Լաւ է բարեկամ մօտևոր, քան եղբայր հեռևոր։*

$A_{4,5}$ *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատը ստացել է անկախ բնույթ), A_2 *մօտաւոր, զեղբայր հեռաւոր։*

B_{1-24} *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատը ստացել է անկախ բնույթ), *զեղբայր ի հեռաստանէ բնակեալ* (B_{11} *հեռուստ*, $B_{4,5}$ *հեռաստան բնակեալ*, $B_{12,19}$ *հեռաւոր* փխ *ի հեռաստանէ բնակեալ)* փխ *եղբայր հեռևոր։*

42i. *Լաւ է ատելութիւն և խռովութիւն առն արդարոյ, քան զքաղցրութիւն և զողորմութիւն անօրինին։*

$A_{4,5}$ *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատը ստացել է անկախ բնույթ), A_2 *առն անիրաւի* փխ *անօրինին։*

B_{1-24} *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատը ստացել է անկախ բնույթ), B_3 *ընդ առն*, $B_{6,7,12,19}$ չիք՝ *և խռովութիւն*, $B_{12,15,19}$ չիք՝ *և զողորմութիւն*, B_{1-24} *առն անօրին* (B_3 *ընդ առն*, $B_{11,18}$ *անիրաւի*, $B_{14,15}$ *յանօրինի* փխ *առն անօրինի)* փխ *անօրինին։*

42j. *Լաւ է կշռատ մի պղնձոյ առն իմաստնոյ, քան Ճ կշռատ ոսկոյ առն անմտի։*

$A_{4,5}$ *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատը ստացել է անկախ բնույթ), A_2 *պղնձի*, A_{2-5} չիք՝ *առն*, A_2 *հարիւր կշռոյ*, A_{2-5} *անմտի* փխ *առն անմտի։*

B_{1-24} *որդեակ լաւ է* (Այդպիսով խրատը ստացել է անկախ բնույթ), *պղընձի իմաստնոյ* (B_3 *պղընձի առն*, B_9 *պղինձ*, $B_{6,12,19}$ *պղընձոյ)* փխ *պղնձոյ առն իմաստնոյ*, *արծաթոյ անմտի* (B_4 չիք՝ *անմտի*, B_5 *իմարի* փխ *անմտի*, $B_{12,19}$ *յիմարոյ* փխ *արծաթոյ անմտի)* փխ *ոսկոյ առն անմտի։*

42k. Հանդէս իմաստնոյ ի հրապարակս գովի և արծաթ անմտի ի խաւարի ծածկի։

A_2 *հանդերձ* փխ *հանդէս*, A_5 *հրապարակս* փխ *խաւարի*։
B_{1-24} *որդեակ հանդերձ* փխ *հանդէս* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել)։

43. Որդեակ, լաւ է առն, թէ իցէ ի վերայ նորա ձիւն և սառն և սրսուր, քան թէ մերձենայ ի կին անզգամ և լեզուանի։

A_2 *լինիցի* փխ *իցէ*, $A_{4,5}$ *սուսեր* փխ *սրսուր*, A_5 չիք՝ *և լեզուանի*։
B_{1-24} *որդեակ լաւ է մարդոյ բնակիլ ի վերա ձիւնոյ և սառին քան թէ ընդ կին անամօթ աղաղակող և լեզուան*, $B_{12,19}$ չիք՝ *մարդոյ. բնակիլ առն*, B_8 *սառուցի*, $B_{4,5,9,18}$ չիք՝ *ընդ*, B_6 *կնոջ անամոթէ* փխ *ընդ կին անամօթ*, B_7 *ընդ կնոջ անամօթի* փխ *որդեակ—լեզուանի*։

44. Որդեակ, լաւ է առն, եթէ ոք ի նեղութեան իցէ և կարէ բանիւ օգնել նմա, զի որպէս ի բերանոյ առեծու զերծուցէ զնա։

$A_{2,3,5}$ *թէ* փխ *եթէ*, A_{2-5} *բանիւք*, $A_{2,4,5}$ *զերծուցանէ*, A_2 չիք՝ *զնա*, $A_{2,4,5}$ *առեծոյ*, A_3 *առեծոյ զերծուցանէ*, A_5 *զնայ զի այդպէս բարի է առնելն*։
B_{1-24} *որդեակ եթէ ի նեղութեան ոք իցէ և կարիցես օգնել նմա այնպէս է զի ի բերանոյ առուծոյ զերծուցեր զնա* ($B_{4,5}$ չիք *եթէ*, B_3 *թէ կարասցես* փխ *և կարիցես*, B_1 *կարես*, B_6 *զինչ* փխ *զի*, B_9 *իբր թէ* փխ *զի*, $B_{12,19}$ *որպէս թէ* փխ *զի*, B_6 *զերծուեր*, B_{18} *զերծուցանես*) փխ *որդեակ—զնա*։

45. Որդեակ, ծառայ, որ մեղանչէ տեառն իւրում և երթայ առ այլս յաշխարհի, հանգիստ մի՛ գտցէ և մի՝ ողորմութիւն յաստուծոյ։

A_5 *որդեակ ծառայ որ երկու միտ է ընդ տեառն իւրում թէպէտ և սիրէ զքեզ մի վստահանայր ի նայ զինչս զի ծառայն որ առէ զտէրն իւր չէ բարեկամ* փխ *որդեակ—յաստուծոյ*, A_3 *յայլս* փխ *այլս յաշխարհի*։
B_{1-24} *իւրոյ* ($B_{6,9}$ *իւրում*), *երթիցէ այլ ումն* ($B_{4,5,7}$ *այլում* $B_{12,19}$ *այլում տեառն*, B_3 *յայլ աշխարհ*, B_{11} *յայլում աշխարհի*) փխ *երթայ առ այլս յաշխարհի*։

46. Որդեակ, ընկերի քում ուղեղ դատեցիր և բարութեամբ հասանիս ի ծերութիւն։

$A_{2,4,5}$ *ընդ ընկերի* փխ *ընկերի*, *ուղիղ*. A_2 *հասանես*։

47. Որդեակ, բարեկեցո զմիտս քո հեզութեամբ և կակղացո զլեզու քո քաղցրութեամբ և լեր առատութեամբ և բարութեամբ առ ամենայն ոք, զի հանգստեամբ վճարես զժամանակս քո։ Ապա թէ ամբարտաւանիս և սիրես զստացուածս, ատիս յաստուծոյ և ի մարդկանէ և հանգիստ ոչ գտցես յաւիտեան։

$A_{4,5}$ *բարակացոյ* փխ *բարեկեցո*, A_5 չիք՝ *առ ամենայն ոք*, A_5 *զկեանս* փխ *զժամանակս*, A_2 *և* փխ *ապա*, չիք՝ *ամբարտաւանիս*

և, A_2 բարեկեցոյ հեզութեամբ և բարութեամբ և հանդատեամբ վճարես զժամանակս քո զի մի դառնութեամբ վճարին ժամանակք քո և ոչ գտանես հանգիստ փխ բարեկեցո—քո, A_5 չիք՝ ապա թէ—յաւիտեան, A_{2-4} դտանես։

48. Որդեակ, մի՛ հպարտանար յաւուր մանկութեան քում, զի մի՛ սուր կերիցէ զքեզ և ոչ հասցես ի ծերութիւն։

$A_{4,5}$ քո փխ քում, $A_{4,5}$ հասանիս փխ ոչ հասցես։

49. Որդեակ, առաջի անարգ մարդկաց բազմախօս մի՛ լինիր, զի մի թեթևասցիս։

A_2 մարդկան, A_5 լինար, A_4 թեթևասցիս այլ ծանր առ ի խաւսել քո, A_5 թեթևասցիս այլ ծանրութիւնս քո խաւսել։

50. Որդեակ, մի՛ տար թոյլ ընկերին կոխել զոտս քո, զի մի համարձակիցի կոխել զպարանոց քո։

$A_{3,5}$ համարձակեսցի։

51. Որդեակ, հարց զայր իմաստուն բանս իմաստութեան և իմաստնասցիս։ Եւ եթէ հարցանես զայր անմիտ բանիւք բազմօք, ոչինչ իմանայ։

$A_{2,3}$ բան, A_2 թէ փխ եթէ, A_5 ոչինչ աւգտիս ի նմանէ փխ բանիւք—իմանայ, A_2 իմանաս փխ իմանայ, A_4 յիմանայր

52. Որդեակ, եթէ ի բանս ինչ առաքես զայր իմաստուն, մի՛ ինչ պատուիրեր նմա, և թէ ոչ լինի, դու ինքնին ասա։ Եւ թէ ոչ, որ զանմիտ ոք առաքես, առաջի երկուց ընկերաց պատուիրեա, թէ չէ՝ անարգանս ածէ ի վերայ քո անպիտան խօսիւք։

A_2 նորա փխ նմա, A_5 նմա բան, A_2 չիք՝ ոք, A_5 արայ փխ ասա, A_3 մարդոց փխ ընկերաց, A_5 պատուիրեայ նմայ, A_2 անարգանօք փխ անարգանս։

53. Որդեակ, փորձեա զորդին քո, եթէ իմաստուն իցէ, ապա տացես զինչս քո ի ձեռս նորա։

A_3 թէ փխ եթէ, A_4 քո ուտել հացին և տես, և թէ իցէ իմաստուն փխ եթէ իմաստուն իցէ, A_5 քո ուտել հացին, A_5 և ապայ զինչս քո տուր ի ձեռն նորա փխ եթէ—նորա։

B_2 տացես նմայ, չիք՝ ի ձեռս նորա, $B_{12,19}$ ի նա փխ ի ձեռս նորա, B_9 ձեռն նորա եթէ թեթևագոյն է մի տացես զուցէ կորուսցէ զինչս քո և դու տագնապաւ վճարես զկեանս քո։

54. Որդեակ, ի կոչնատանէ և ի հարսանեաց քան զընկերս քո յառաջագոյն հրաժարեա և այլ մի՛ դարձցես անդրէն, զի մի առնուցուս վէրս ի գլուխ քո։

$A_{4,5}$ կոչնատանէն, A_5 զընկեր, A_2 հրաժարեաց, A_{2-4} դարձցիս, A_5 դարձիս, ել գնա փխ հրաժարեա, A_{3-5} զվէրս։

B_9 հարսինս, B_{19} կնոջ օտարէ փխ կոչնատանէ, B_{1-24} վաղ փխ յառաջագոյն, դարձցիս $B_{3,4,6,8,11}$ հրաժարեաց, B_{1-24} այնպէս է զի ուղով անուշիւ օծեր զգլուխ քո (B_1 եղով) փխ անդրէն—քո։

55. *Որդեակ, այր որ խիստ է քան զքեզ, մի՛ հակառակիր ընդ նմա։*

B_{1-24} *որդեակ որ քան զքեզ զօրաւոր է* ($B_{6,7,12,19}$ *որդեակ մարդ*, B_{18} *որդեակ ոք*) փխ *որդեակ—զքեզ։*

56. *Որդեակ, զբանս հզօրաց մի՛ հոգասցես, և որ մեծ է քան զքեզ, ծառայեա նմա։*

A_5 *մեծամեծաց դու* փխ *հզօրաց*, A_5 *նմա ուղղութեամբ։*

57. *Որդեակ, թէ բարձր են սեմք տան քո իբրև կանգունս ութն, յորժամ մտանես, խոնարհեցո զգլուխ քո։*

$A_{2,4}$ *եթէ* փխ *թէ*, A_2 *սեամք*, A_4 *շեմք*, A_5 *շէմ*, *թ կանգուն* փխ *կանգունս ութն*, A_5 *մտանիցես խոնարհ կալ զգլուխս քո։*

B_{1-24} *եթէ* (B_{17} *թէ*) փխ *թէ*, *է* փխ *են*, *ինն* (B_2 *երկու*) փխ *ութն*, B_{11} *շեմք*, B_{18} *սեմ*, B_{1-24} *մտանիցես և ելանիցես, քո զի մի յետոյ ապաշաւիցես* ($B_{4,5,10}$ *ապաշաւեսցես*)։

58. *Որդեակ, մի՛ առնուր կշռով մեծաւ և տալ փոքրով և ասել թէ շահեցա, զի անօրէնութիւնք և չարութիւնք են առաջի աստուծոյ։ Գուցե բարկացի աստուած ի վերայ քո և զոր ունիցիս տացէ ի ձեռս օտարաց։*

A_2 չիք՝ *և չարութիւնք*, A_4 *չշահեցայ*, *անօրէնութիւն է և չարութիւն*, $A_{4,5}$ չիք՝ *աստուած*, A_3 *աւտար արասէ* փխ *օտարաց։*

$B_{4,5}$ չիք՝ *մեծաւ և տալ փոքրով*, B_{1-24} *քանզի այդպիսի գործք* ($B_{4,5}$ *այդպէս*, $B_{4,5,8,17}$ *գործդ*) փխ *զի*, *չարիք* (B_{15} *չարութիւնք*), B_{18} *անօրէն* փխ *անօրէնութիւնք և*, B_{1-24} *և* (B_{18} *միթէ* փխ *և*) փխ *գուցէ*, B_1 չիք՝ *ի վերայ քո*, $B_{3,11}$ *տեառն աստուծոյ*, B_3 *մի բարկասցի*, B_{1-24} *ունիս* ($B_{2,3,8,10,11}$ *ունիցիս*, $B_{7,12,19}$ *առնիցես*), *այլոց* փխ *օտարաց*, B_{18} *տացէ զինչս քո ի ձեռս այլոց պատրաստ կաց* փխ *զոր-օտարաց։*

59. *Որդեակ, մի՛ երդնուր ամենևին, և թէ երդնուս և ստես, պակասին աւուրք կենաց քոց։*

A_5 *ամենևին սուտ և իրաւ*, *եթէ* փխ *և թէ*, չիք՝ *և ստես*, չիք՝ *կենաց քոց։*

B_{1-24} *որդեակ մի երդնուլ և ստել զի մի աւուրց քոց պակասեսցի և կորնչիս* ($B_{10,12,19}$ *երդնուր*, $B_{4,5,6,7,10}$ *ստեր*, B_1 *սուտ* փխ *և ստել*, B_{18}*ստութեամբ* փխ *և ստել*, B_2 *յաւուրց*, $B_{3,7}$ *աւուրք քո*, $B_{1,10,15}$ *պակասիցէ*, չիք՝ *և կորնչիս*, B_{11} *պակասեսցին և կորնչիցիս*) փխ *որդեակ-քոց։*

60. *Որդեակ, եթէ կամիցիս յաստուծոյ խնդրել ինչ, ի կամաց նորա մի՛ խոտորիր։ Պահեա զպատուիրանս նորա, երկիր ի նմանէ և սրբութեամբ կաց առաջի նորա, և յաւելցէ ի ժամանակս քո։*

A_4 *կամիս խնդրել յինչս աստուծոյ*, A_5 *եթէ խնդրես զինչս աստուծոյ*, A_4 *երկիւղիր* փխ *երկիր*, A_5 *յաւելցի քեզ*, չիք՝ *ի ժամանակս քո։*

B_{1-24} որդեակ եթէ կամիցիս ինչ խնդրել յաստուծոյ ի կամաց նորա մի ելանիցես (B_1 կամիս, չիք՝ խնդրել, պակասիր և զոր խնդրես տա քեզ աստուած փխ ելանիցես) փխ որդեակ-ժամանակս քո։

61. Որդեակ, զոր քեզ չար թուի, ընկերին մի՛ առներ, այլ զոր ինչ սիրես. թէ արասցեն բարեկամք քո, արա և դու ամենեցուն, զի յամենայնէ բարի գտցես։

$A_{2,4}$ ընկերին քո (A_4 քում), A_3 կամիս փխ սիրես, $A_{3,4}$ արասցեն քեզ, զոր սիրես փխ զոր ինչ սիրես, A_5 որդեակ եթէ ոք արասցէ քեզ չար դու բարի արայ փոխարէն նորա փխ որդեակ-գտցես։

B_1 որ ինչ փխ զոր քեզ, ընկերին քո, չիք՝ այլ, B_{2-24} չիք՝ զոր-այլ, կամիցիս (B_1 կամիս, $B_{2-4,7}$ կամիցես, B_5 կամեսցիս) փխ սիրես, արասցեն քեզ մարդիկք (B_1 չիք՝ մարդիկք, $B_{4,5}$ մարդիկք բարեկամք քոց), չիք՝ բարեկամք քո, յաստուծոյ փխ յամենայնէ, գտցես (B_{11} գտանես) և յաւելցին ամք կենաց քոց (B_{18} ամպք կենացդ, $B_{9,18}$ չիք՝ քոց, $B_{4,5}$ յաւելցին քեզ)։

62. Որդեակ, յորժամ իցես ի մէջ արանց, թէ աղքատ ես, մի՛ յայտներ զաղքատութիւն քո, զի բանից քոց ոչ լուիցեն և արհամարհեսցիս ի նոցանէ։

A_5 սիրելեաց քոց փխ արանց, չիք՝ թէ աղքատ ես, A զաղքատութիւնդ, չիք՝ քո, A_5 զպարտ քո և զաղքատութիւնդ փխ զաղքատութիւն, A_5 արհամարհիս։

B_1 լիցես փխ իցես, B_{10} լինիցիս փխ իցես, B_{1-24} չիք՝ թէ աղքատ ես, B_{2-24} բազմաց փխ արանց, B_{19} յայտներ զպարտդ և $B_{12,19}$ քո նոցա, B_{1-24} արհամարհիս ($B_{4,5,6,7}$ արհամարհեսցիս $B_{12,19}$ արհամարհեսցեն զքեզ) փխ արհամարհեսցիս։

63. Որդեակ, սիրեա զկին քո, զի մարմին քո է և զհետ կնոջ օտարի մի՛ երթար, զի գործդ մահաբեր է և չար է առաջի աստուծոյ և մարդկան։

A_5 զի այդպիսի գործն մահ բերէ փխ զի գործդ մահաբեր է, $A_{4,5}$ չիք՝ և մարդկան։

B_{1-24} քո է և կցորդ կենաց քոց և յոյժ աշխատի սնուցանել զմանկունս քո (B_{12} կենաց է քո, B_3 ի սնուցանելն), որդեակ զհետ փխ և զհետ (Այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի), շրջիր ($B_{2,3,17,18}$ շրջեր, B_7 շրջիլ) փխ երթար, զի այդպիսի, B_1 մահ բերէ փխ մահաբեր է, $B_{6,7}$ օտարի ամենևին, B_5 ընդ օտար կնոջ փխ զհետ կնոջ օտարի, $B_{12,19}$ օտար կնոջ ամենևին փխ կնոջ օտարի։

64. Որդեակ, սիրեա զեղբայր քո հաւասար քեզ և թէ հնար լինի՝ զամենայն ոք։

B_{18} զայր փխ զեղբայր, իբրև փխ հաւասար, B_{1-24} չիք՝ և թէ հնար լինի զամենայն ոք։

65. Որդեակ, ուսո զորդին քո ի քաղց և ի ծարաւ, զի ըստ սովորութեան վարիցէ զկեանս իւր, զի որկորայքն ոչ ժուժեն, յորժամ ոչ գտանեն։

A$_2$ *վասն* փխ *ըստ*, A$_5$ չիք՝ *զկեանս իւր*, A$_5$ *զի ոչ ժամ ոչ գտանեն համբերեն այնմու ժամանակին* փխ *զի—գտանեն*, A$_1$ *ուժեն* փխ *ժուժեն*, A$_2$ *չգտանեն* փխ *ոչ գտանեն*։

B$_{1-24}$ *և* (B$_{19}$ *որդեակ* փխ *և*) փխ *որդեակ* (Այդպիսով բացի B$_{19}$-ից այլուր խրատը միակցվել է նախորդին), B$_{7,12,19}$ *ողորմութեանց* փխ *սովորութեան*, B$_{1-24}$ *իւրեանց վարեսցին և յորժամ կերակուր ոչ գտանիցեն համբերեսցեն* (B$_2$ *գտանիցի*, B$_{18}$ *կարասցեն համբերել*, B$_{19}$ *կարասցեն ժուժկալել*) փխ *վարիցէ—գտանեն*։

66. Որդեակ, թէ առաքէ տէր քո զքեզ բերել սպտուր, դու մի՛ բերեր խաղող, զի զխաղողն ուտէ և զպատուհաս սպտուրին ոչ թողու։

B$_{1-24}$ *եթէ առաքեսցէ* (B$_{4,5}$ *առաքէ*. B$_{11}$ *առաքեա*), B$_{2,6,7}$ չիք՝ *զքեզ*, B$_{4,5,9}$ *սպտոր*, B$_{3,6-8,10-13,15,19}$ *սխտոր* փխ *սպտուր* B$_{1-24}$ չիք՝ *դու բերել* (B$_3$ *բերել նմա*, B$_6$ *բերիցես նմայ*) փխ *բերեր*, B$_{11}$ *ուտեն*, *թողուն*:

67. Որդեակ, մարդոյ, որ չիք գործ ուղիղ և անուն բարի, լաւ է նմա մահ, քան զկեանք։

B$_{1-24}$ *մարդ որոյ* (B$_{1,18}$ *մարդոյ որ*), *գործք իւր ուղիղ չէ* (B$_{6,7,12}$ *գործքն*, չիք՝ *իւր*, B$_{11}$ *չեն*) փխ չիք՝ *գործ ուղիղ*, B$_{19}$ *մարդուն գործքն որ չէ ուղիղ*, B$_{1-24}$ *բարի ոչ ունի*, B$_{19}$ *այն մարդուն մեռած քան կենդանի* փխ *նմա մահ քան զկեանք*։

68. Որդեակ, լաւ է աղքատութիւն անփոխ, քան զմեծութիւն ցրուեալ։

B$_{1-24}$ *հանգստեամբ* (B$_7$ *հանգստեան*) փխ *անփոխ*, *ցնորեալ* փխ *ցրուեալ*։

69. Որդեակ, մի ասեր բան չար բարեկամի քո, այլ ծիծաղեա յերեսս նորա և ուրախ լիցիս։

A$_5$ *որդեակ բարեկամին երեսն մի յայտներ չար բան այլ ծիծաղեայ յերես նորայ զի ուրախ լինայ* փխ *որդեակ-լիցիս*։

B$_{1-24}$ *խնդա ընդդէմ* (B$_{19}$ *ծիծաղեա երեսս* փխ *խնդա ընդդէմ*, B$_{18}$ *ընդ* փխ *ընդդէմ*) փխ *ծիծաղեա յերեսս*, B *զի* փխ *և*, *լինիցիք հանապազ* (B$_{18}$ *լիցի*, B$_{19}$ *լինիցի ի մեջ ընկերաց քոց*, չիք՝ *հանապազ*) փխ *լիցիս*, B$_3$ *դու ուրախ լեր ընդ նմայ զի խնդութիւն լինի հանապազ* փխ *ծիծաղեա-լիցիս*։

70. Որդեակ, ընդ կնոջ քո խորհեսջիր, բայց զգաղտնիս քո մի՛ յայտներ նմա, զի տկար է և ոչ կարէ պահել և յայտնէ կարևորացն, կարճամիտ է և փոքրոգի, ոչ կարէ ծածկել բանս ի սրտի։

A$_5$ *զինչ որ քո ամէն կնոչտ յայտնէ ապայ սրտիդ խորհուրդն մի յայտներ նմայ* փխ *ընդ-նմա*, *տկար է բնութիւն, սրտի իւրում*։

B_{1-24} *խոնարհեսջիր* փխ *խորհեսջիր, քանզի ոչ կարէ պահել զբանս ի սրտի այլ յայտնէ մերձաւորաց իւրոց քանզի* (B_7 *զի ոչ, զբանս քո*, B_1 *սրտի իւրում*, B_{18} *սրտի քում, իւրոց քանզի կինն*) փխ *զի-կարևորացն*, B_2, *կարճոզի* փխ *կարճամիտ*, չիք՝ *և փոքրոգի*, B_{12} *քանզի կարճամիտ*, B_{18} *կարճամիտ լինի*, B_{19} *որդեակ ըամենայն բարութիւն կնոջ քո արա բայց զսրտիդ խորհուրդ քո մի յայտներ նմա զի կին մարդ կարճամիտ է և փոքրոգի ոչ կարէ պահել զբանս քո յայտնէ դրացեաց և զքեզ փորձանս ձգէ* փխ *որդեակ-ի սրտի*։

71. Որդեակ, զոր չես դրել, մի՛ առնուր և զոր չէ քո, յայլ ոք մի՛ տար։

A_4 *առնել* փխ *առնուր, մի այլոց* փխ *յայլ ոք մի*. A_5 *որդեակ որտեղ որ ձեռաւքդ չես դրել մի աններ և զոր իրք որ քո չէ այլոց բան մի տար* փխ *որդեակ-տար*։

B_3 *դու չես եդեալ* փխ *չես դրել*, B_{18} *չէ գրել* փխ *չես դրել*, B_{1-24} *մի տացես այլոց* (B_5 *տար*, $B_{12,19}$ *յայլում*) փխ *յայլ ոք մի տար*։

72. Որդեակ, խորհեա զբանս ի սրտի քում և ապա ի վեր հանցես, զի թէ փոխես զբանսն, ծաղր լինիս։ Եւ մի՛ հաներ բան դատարկ ի բերանոյ քումմէ, մինչև բազում անգամ խորհեսցիս ի սրտի քում, զի լաւ է յանցանք մարմնոյ, քան զյանցանս լեզուի։

A_5 *զի թէ շուտով ասես ծաղր լինաս ի մեջ ընկերացդ* փխ *զի—լինիս*։

B_{19} *քում ընտրեա զպիտանին*, B_{1-24} *որդեակ մի հաներ* փխ *և մի հաներ* (Այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի), $B_{12,19}$ *բեր ի լեզուդ և խօսիր զի եթէ* փխ *ի վեր հանցես զի թէ*, B_{18} *դուրս* փխ *վեր, ծաղր ոչ*, B_{1-24} չիք՝ *մինչև—քում*, B_{19} *լեզուի մի ծիծաղիր մարդիկք զի տնազելուն կռիւ լինի և ի հետ կռուոյն սպանութիւն*։

73. Որդեակ, թէ լսիցես չար զումեքէ, թաղո՛ ի սրտի քում և մի՛ հանցես ի վեր, և մի՛ ոք լուիցէ ի բերանոյ քո։

A_2 *լսես*, A_5 *լսիցես բան, չար մի ասիցես ումեք*, չիք՝ *զումեքէ*, A_4 *բերանոյտ*, չիք՝ *քո*։

B_{1-24} *եթէ լսես* ($B_{6,7,12}$ *լսիցես*) *բան*, $B_{3,9}$ *թաքոյ զնա*, B_{1-24} չիք՝ *և մի հանցես ի վեր, քո զվնասն*, B_3 *լուիցէ զվնասն*։

74. Որդեակ, ի մէջ երկուց կռուողաց մի՛ կանգնիր, զի մի իզուր մեռցիս, կամ ձաղեսցիս, կամ պատուհասեսցիս, այլ փախիր ի հեռի։

A_3 *անգանիր* փխ *կանգնիր*, A_2 *ձաղկեսցիս* փխ *ձաղեսցիս*, A_4 *ի նոցանէ*, A_5 *նմանէ* փխ *հեռի*։

B_{1-24} *որդեակ ի մէջ կռուոյ մի ականիցիս զի ապտակիս և պատուհասիս և ի զուր մեռցիս այլ փախիր և հեռի լեր* (B_{19} *մարդ*

որ կու կովին սրով զու ի մէջ նոցա մի անկանիր թէ չէ ի զուր մեռանիս, B_3 կուող, B_5 ապտակեսցիս, B_{12} պատուհասեսցիս, B_{11} մեռանիս) փխ որդեակ-ի հեռի։

75. Որդեակ, մի՛ ընդ վայր ծիծաղիր, զի ի ծաղրէն լինի կռիւ և ի կռուէն՝ սպանութիւն։

A_2 ծաղուն, A_3 ծաղրուն, A_5 և մի զանկալ անեք զի լինայ զանկլէն կռիւ կռվուն անհարկութիւն և զարձեալ լինայ սպանութիւն փխ զի-սպանութիւն, A_2 չիք՝ ի, A_3 կռվուն, A_4 կռվուն անհարկութիւն։

76. Որդեակ, թէ կամիս իմաստուն լինել, պահեա զլեզու քո ի շատախօսութենէ և նայեա առաջի աչաց քոց և լիցիս իմաստուն առաջի ընկերաց։

$A_{2,4}$ շատ խօսելու (A_4 խաւսելոյ) փխ շատախօսութենէ, A_5 չար խաւսելոյ փխ շատախօսութենէ, A_3 ընկերաց քոց, A_4 ամենեցուն փխ ընկերաց, A_5 աստուծոյ փխ ընկերաց։

B_{1-24} զբերան քո (B_6 զբեզ փխ զբերան քո, B_7 զբանս փխ զբերան, B_{19} զլեզու փխ զբերան) փխ զլեզու քո, B_{1-24} շատ խօսելոյ (B_1 շատախօսութենէ $B_{2,3}$ շատախաւսելոյ) փխ շատախօսութենէ, և հայեաց ընդ ակամբ քոյ (B_{11} պահեա, B_{12} հայեա) փխ և նայեա—քոց, ի մէջ փխ առաջի, ընկերաց քոց։

77. Որդեակ, ամենայն մարդ, որ ոչ վարի իրաւամբք և արդարութեամբ, զաւուրս իւր կարճէ։

A_4 կամ փխ ամենայն, A_5 եթէ ոչ ոք փխ ամենայն-ոչ, A_2 իւր իսկ։

B_{1-24} որդեակ մարդ որ վարէ զժամանակս իւր իրավամբք և արդարութեամբ ոչ կարճեսցին աւուրք նորա փխ որդեակ-կարճէ։

78. Որդեակ, թէպէտ և աղքատ իցես, յաւուր պատարագի յաստուծոյ մի՛ հեռանար։

$B_{4,5,7,12,18,19}$ եթէ փխ թէպէտ և, B_{1-24} պատարագաց, B_{18} պատարագի և ողորմութեան B_{1-24} հեռասցիս (B_2 հեռցիս, $B_{3,7}$ հեռանար, $B_{4,5}$ հեռասցես, B_{18} հեռանիցես սիրել զաստուծոյ) փխ հեռանար։

79. Որդեակ, մի՛ տացես զինչս քո ումեք, առանց մուրհակի և վկայի, զի մի բազմախօսութիւն լիցի։

$A_{4,5}$ առանց վկայի և առանց գրաւականի զինչս քո ումեք մի տացես զի բազմայխօսութիւն մի լիցի (A_5 զի բազում խաւսք լինի) փխ մի տացես-լիցի։

B_{1-24} որդեակ զինչս քո առանց մուրհակի և վկայի մի տացես ումեք զի մի բազում խօսք լիցի ի միջի և ի բուն բարեկամէ քումմէ հեռանայցես ($B_{12,19}$ տացես մարդոյ և, B_{18} այլոց փխ ումեք) փխ որդեակ-լիցի։

80. Որդեակ, ի բուն բարեկամէ քումմէ մի՛ հեռանար։

A_4 ի բարեկամէտ փխ ի բուն բարեկամէ քումմէ։

B_{1-24} Միակցվել է նախորդ խրատին, տես տարբերերգվածը։

81. Որդեակ, զբանս տեառն քո թէ մեծ է, մի՛ հատաներ և թէ փոքր է, մի՛ յաւելուր։

B_{1-24} չիք՝ թէ մեծ է, հատցես, $B_{6,7}$, չիք՝ տեառն, B_7 յաւելցես փխ յաւելուր։

82. Որդեակ, պահեա զհայր քո և զմայր քո, զի ի հասանել որդոց քոց խնդասցես։

A_2 հասեալ փխ ի հասանել, A_5 պատվեա փխ պահեա, զմայ փխ զմայր քո, A_4 զիոց փխ որդոց, քոց և դու, A_5 պատվիս ի նոցանէ փխ խնդասցես։

B_{1-24} պատուեա փխ պահեա, զմայր ($B_{4,5,18}$ զմայր քո) փխ զմայր քո, $B_{2,18}$ զհայր փխ զհայր քո, B_{1-24} խնդասցես յոյժ (B_{12} չիք՝ յոյժ), B_{19} խնդասցիս և դու ի նոցանէ պատուիս, B_{12} զի և դու ուրախասցիս որդիս քո փխ զի-խնդասցես։

83. Որդեակ, որոյ ձեռն լի է, նա իմաստուն է և առատ, և ամենայն ոք պատուէ զնա, և որ աղքատ է, անմիտ է և անարգ է, և ոչ ոք պատուէ զնա։

$A_{2,4,5}$ նա է իմաստուն (A_5 է այր), $A_{4,5}$ որոյ դատարկ է (A_5 որոյ ձեռն) փխ որ աղքատ է. A_4 անգէտ փխ անարգ։

B_{1-24} մարդ որոյ ($B_{7,9,18}$ մարդոյ որ) փխ որոյ, ձեռն իւր ($B_{7,18}$ չիք՝ իւր), նա է այր, իմաստուն և հանճարեղ, չիք՝ է և առատ, և որոյ ձեռքն դատարկ է նայ է այր յիմար և ստախօս փխ և որ-զնա։

84. Որդեակ, եթէ կաշառս ոք տա դատաւորի, պատուհասի յաստուծոյ, զի զաչս դատաւորին կուրացուցանէ կաշառն։

A_5 աստուծոյ զի կաշառք կուրացնէ զաչս դատաւորաց փխ յաստուծոյ-կաշառն։

85a. Որդեակ, կերայ դառնիճ և լեղի և ոչ էր դառն քան զաղքատութիւն և զպանդխտութիւն։

$A_{2,4}$ և արբի լեղի փխ և լեղի, A_3 և դարձուցի լեղի, A_5 չիք՝ դառն։

B_{1-24} և արբի լեղի փխ և լեղի, չէր փխ ոչ էր, չիք՝ և զպանդխտութիւն (Բայց այդ նշանակությամբ B_{1-24}-ի մեջ կա վերանված մի ինքնուրույն խրատ՝ Որդեակ կլայ տզրուկ և արբի ջուր հոտեալ և չէր դառն քան զօտարութիւն)։

85b. Բարձի արճիճ և երկաթ և ոչ էր ծանր քան զպարտքն։ Եւ որ պարտ է ինչ, թէպէտ ուտէ և ըմպէ, ոչ կարէ հանգչիլ։

$A_{2,4}$ բարձի աղ և բարձի արճիճ փխ բարձի-երկաթ, ծանտր, A_2 զպարտսն, A_3 բարձցի արճիճ և բարձի երկաթ, որ պարտի փխ

և որ պարտ է, A_3 և որ պարտի, A_4 զի փխ և որ պարտ է ինչ, A_5 չիք՝ և որ պարտ է ինչ, Թէպէտ ուտէի և ըմպէի ոչ հանգչէի մինչև վճարեսցի զպարտքս։

B_{1-24} որդեակ բարձի աղ և արճիճ (Այդպիսով խրատը տրոհ-վել է երկուսի), զոր պարտի ոք (B_{18} զի ոք որ պարտական լի-նի) փխ և որ պարտ է ինչ, հանգչել մինչև հանցէ զպարտսն ($B_{3,5}$ հատուսցէ, B_{19} վճարէ)։

86. Որդեակ, յաւուրս պատարագաց քոց առատաձեռնեա և մի՛ աչս արձակեր, զի ոչ հաճի աստուած։

A_2 յաւուր պատարագի զոհից քոց, A_5 առատաձեռն եղիր, A_2 աստուած և ի մարդկան անարգանս կրէ, $A_{4,5}$ նեղասրտիր փխ աչս արձակեր։

B_{1-24} զոհից փխ պատարագաց, B_3 առատաձեռն լեր, B_{1-24} նեղասրտիր (B_{18} տրտմիր) փխ աչս արձակեր, B_3 հաճի յայն-պիսոյն, $B_{6,7}$ ճանաչի փխ հաճի, B_{1-24} աստուած և ի մարդկանէ անարգիս (B_{18} ամաչիս), B_{19} առատ բռնէ զձեռն որ այլ աչք ի ձեռն քո ոչ մնայ այլ ամենեցուն հաւասար բաշխէ և թէ ոչ առատ բռնես ոչ հաճի աստուած փխ առատաձեռնեա-հաճի։

87. Որդեակ, մի՛ թողուր զլալիսն և երթար ի հարսանիսն, այլ թող զհարսանիսն և երթ ի լալիսն, զի ամենեցուն մահ կա առաջի։

$B_{6,7,12,13,19}$ չիք՝ թող զհարսանիսն և, B_{1-24} գնա փխ երթ։

88a. Որդեակ, ձի որ չէ քո, մի՛ հեծնուր։

B_{1-24} հեծանիր ($B_{2,9}$ հեծնիր, $B_{6,7}$ հեծնուր)։

88b. Եւ թէպէտ որ կարի քաղցեալ իցես, հաց որ չէ քո մի ուտեր։

B_{1-24} ես ($B_{6,7,12,19}$ իցես, $B_{12,19}$ իցես և գտցես) փխ իցես, $B_{6,18}$ ուտիցես։

89. Որդեակ, յայտնեա զխորհուրդ քո առաջի բարեկամի քո և յետ աւուրց ինչ գրգռեա զնա։ Թէ զոր ասացերն զխորհուրդն ոչ ասաց, բարեկամ քո լիցի, զի հաւատարիմ գտաւ։

A_2 չիք՝ առաջի բարեկամի քո, $A_{3,4}$ ասերն փխ ասացերն A_{2-4} ոչ ասէ զխորհուրդ քո (A_3 յայտնէ) փխ զխորհուրդն ոչ ասաց, A_5 ասէ այն է քո սիրելի բարի գտցես ի նայ փխ ասաց-գտաւ, A_4 գտաւ ի բանքն։

B_{1-24} Թէ զխորհուրդն զոր ասացեր (B_{12} քո փխ զոր ասա-ցեր), յայտնէ (B_{12} յայտնեսցէ) փխ ասաց, եղիցի փխ լիցի, գտաւ առ քեզ (B_{18} առ քեզ և ճշմարիտ բարեկամ)։

90. Որդեակ, լաւ է քեզ թէ գողասցեն զինչս քո, քան թէ գողութիւն գտցեն ի վերայ քո։

A_{2-5} չիք՝ քեզ, գտցի փխ գտցեն։

B_{1-24} չիք՝ քեղ (B_{18} քեզ), քո զամենայն (B_9 չիք՝ զամենայն), B_3 թէ այլք փխ թէ, $B_{6,7}$ գողանայցեն, B_{1-24} քան թէ գտցեն գողութիւն առ քեզ (B_8 գտցեն մի) փխ քան թէ-ի վերայ քո։

91. Որդեակ, ընդ մահ թշնամոյն քո մի՛ ուրախանար, զի կայ և քեզ մահ։

A_5 զի դու այլ ես մեռցիս փխ զի կայ և քեզ մահ։

B_{1-24} թշնամեաց քոց (B_1 թշնամոյ քո), $B_{1,8,15}$ խնդար փխ ուրախանար, B_{1-24} մահ առաջի (B_3 առաջի քո)։

92. Որդեակ, որ խնդրէ ի քէն ինչս, որ կարող ես տալ, մի՛ արգելուր, զի առցես յաստուծոյ հազարապատիկ։

$A_{4,5}$ եթէ փխ որ, խնդրէ ոք, A_{2-4} միոյն հարիւր փխ հազարապատիկ։

B_{1-24} յորժամ խնդրէ ոք (B_3 եթէ) փխ որ խնդրէ, թէ կարող ես (B_{18} այլ կատարեա զկամս նորա թէ կարող ես) փխ որ կարող ես տալ, ընկալցիս փխ առցես ի, միոյն ճապատիկ (B_5 ճ-ապատիկ և Ռ-ապատիկ) փխ հազարապատիկ։

93. Որդեակ, յորժամ տեսանիցես զծերն, պատուեա զնա և յոտն կաց առաջի նորա, զի այլք զնոյնն քեզ արասցեն։

A_2 տեսանես, A_5 արասցեն լաւ է։

B_{1-24} զի յորժամ դու ծերասցիս։

94. Որդեակ, թէ դադարեսցին գետք ի գնացից և արեգակն յընթացից. կամ քաղցրասցի լեղի, որպէս մեղր, կամ պիտանասցի ագռաւ, որպես աղաւնի, նոյնպէս թողցէ անզգամն զանօրէնութիւն իւր և անմիտն զգօնասցի։

$A_{4,5}$ սպիտակասցի (A_5 ըսպիտակեսցի) փխ պիտանասցի, A քաղցրանայ, A_5 ըզգաստասցի փխ զգօնասցի։

B_{1-24} իբրև զմեղր, սպիտակասցի (B_3 սպիտակեսցի) փխ պիտանասցի, այնպէս փխ նոյնպէս, զանզգամութիւն փխ զանօրէնութիւն, զգնացս իւր փխ զգօնասցի, B_2 զգօնասցի կամ զգնացս իւր թողցէ փխ զգօնասցի, B_{18} անզգամն զանզգամութիւն իւր թողցէ և անմիտն զանմտութիւն իւր գնացից փխ թողցէ-զգօնասցի։

95. Որդեակ, թէ պաշտոնեայ ես աստուծոյ, զգոյշ լեր և սրբութեամբ ծառայեա նմա։

$A_{4,5}$ նմա երկիւղիւ։

96. Որդեակ, մի՛ յաճախեր ի տուն բարեկամի քո, զի մի ատեսցեն զքեզ։

A_2 յաճախ փխ յաճախեր, քո գնասցես, $A_{4,5}$ զի մի թեթեւասցիս և նայ, ատեսցէ,

B_{1-24} յաճախիր ($B_{2,5,9}$ յաճախեր) ուխւքդ, զի մի յագեսցի (B_2 յագեալ), ատեսցէ (B_{17} ատիցէ), B_2 քո հանապազ։

97. Որդեակ, շուն որ թողու զտէր իւր և գա զհետ քո, քարամբք հալածեա զնա։

$A_{4,5}$ քարիւ հալածէ զնա ի քէն։

B_3 չիք՝ և գա զհետ քո, $B_{4,5,18}$ ընդ քեզ փխ զհետ քո, $B_{12,19}$ զկնի փխ զհետ, B_9 չիք՝ զհետ քո։

98a. Որդեակ, թէ չար ինչ գործես, մի՛ ոք տեսցէ, զի աստուծոյ հաճոյ գործք բարիքն են։

B_{1-24} որդեակ երկիր յաստուծոյ և զչար գործք քո մի ոք տեսցէ զի մի ուսցին ի քէն (B_{17} քէն այլքն, B_{18} քէն և զու լնիս մեղացն մասնակից) փխ որդեակ-բարիքն են։

98b. Եւ յամօթոյ, իբրև յաստուծոյ, երկիր, զի ամենայն չարիք ի լրբութենէ գործի։

A_2 որդեակ յամօթոյ (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել):

99a. Որդեակ, չար բանքն վկայ է ստութեան։

A_3 վկայեն ստութեամբն փխ վկայ է ստութեան,

B_1 բան սուտ սկիզբն ատելութեան է փխ չար-ստութեան, B_{18} բան չար և սուտ վկայութիւն չար է առաջի աստուծոյ փխ չար-ստութեան։

99b. Եւ որ ի մեղաց ոչ երկնչի, ճարակ հրոյ եղիցի։

A_{2-5} որդեակ որ փխ և որ (Այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի):

B_1 սրոյ ճարակ փխ ճարակ հրոյ։

100. Որդեակ, մի՛ ստանար ինչս յանիրաւութենէ, զի մի կորուսանիցէ զամենայն ստացուածս քո։

$A_{4,5}$ կորուսանիցես, քո ընդ նմա։

B_{1-24} ամենայն ստացուածք քո կորիցեն փխ կորուսանիցէ —քո։

101. Որդեակ, ի մարդոյ չարէ փախիր, այլ ընդ իմաստնոյ լիցին գնացք քո։

A_2 ըստ փխ ընդ, $A_{4,5}$ մարդ որ չար է փխ ի մարդոյ չարէ։ A_{2-5} եղիցին փխ լիցին։

B_1 մարդոյ որ, B_3 ի չար մարդկանէ, B_{1-24} ընդ առն, եղիցին փխ լիցին։

102. Որդեակ, ագահութիւն մայր է մեղաց և ծնիչ չարեաց։ Ողորմութիւն և ճշմարտութիւն ձեռնատու է բարեաց և սէր առ ամենայն մարդ։ Ագահութիւն կորուստ է անձինն և յիշատակ չարի։ Զի որ սիրէ զինչս, ատէ զընկերն։ Եւ ամենայն ագահ օտար է յամենայն բարի գործոց։

A_1 *ծծիչ* փխ *ծնիչ*, A_4 չիք՝ *ագահութիւն-չարեաց*, A_5 *մայր է չարեաց և ծնուցիչ մեղաց։*

B_{2-4} *ծնող* փխ *ծնիչ*, $B_{3,18}$ *մայր է ամենայն*, B_{18} *ծնաւղ ամենայն*, B_{1-24} չիք՝ *և սէր-մարդ*, *որդեակ կորուստ անձին* փխ *ագահութիւն կորուստ է* (Այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի), *չարի ագահութիւն է* (B_{18} *զամենայն աւգտութենէ լինի* փխ *ագահութիւն է*), *և ոյք սիրեն զինչս ատեն զբարեկամս* փխ *զի որ սիրէ զինչս ատէ զընկերն*, *ագահք օտար են ի* ($B_{7,18}$ *ագահ*, B_3 *յամենայն* փխ *ի*) փխ *ագահ-յամենայն։*

103a. Որդեակ, ի շահ չարեաց մի՛ մերձենար։

A_5 չիք՝ խրատը։

103b. Եւ թէ դատաւոր լինես, ուղեղ դատեսջիր, զի ի մեծ դատաւորէն ոչ պատուհասեսցիս։

A_{2-5} *որդեակ թէ* փխ *և թէ* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել), A_5 *ուղիղ դատէ զդատաստան*, $A_{4,5}$ *մի* փխ *ոչ։*

104a. Որդեակ, դատաստան անիրաւութեան մի՛ առներ։ Թէպէտ յաղթես ոսոխին, յաստուծոյ դատաստանացն երկիր։

A_4 *անիրաւութեամբ*, A_4 *երկնչիր։*

B_{1-24} *սերմաներ* փխ *առներ։* B_3 *ոսոխին քում այլ*, B_9 *զերծիր* փխ *երկիր։*

104b. Մի՛ սերմաներ ռասմ չարի, զի մի անօրէն դահճաց մատնեսցիս։

A_5 *ցաներ* փխ *սերմաներ*, A_5 *ռասմն։*

B_{1-24} *որդեակ մի կազմեր ըռազմ* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել):

105. Որդեակ, օրինացն ունկն դիր և ի չարեաց մի՛ երկնչիր, զի պատուիրանն աստուծոյ պարիսպ է մարդկան։

A_4 *պատուիրան է։*

B_{1-24} *օրինացն աստուծոյ* (B_6 *աստուծոյ երկնչիր և*), *ունկընդիր լեր* ($B_{12,19}$ չիք՝ *լեր*), B_{1-24} *մարդոյ*, B_{19} *աստուծոյ ամուր։*

106a. Որդեակ, զչարախօսութիւն յումեքէ մի՛ լսեր, քանզի սուր է, խոցոտէ զսիրտ լսողին և մի՛ տրտմիր ի բարբառոյ մարդկան, զի նախատինք է։

B_{1-24} *սուր երկսայրի*, *զլսելիս* փխ *զսիրտ*, չիք՝ *և մի—նախատինք է։*

106b. Ի մարդոց ծերոց և յիմաստնոց պատկառեա և ընդ նոսա լեր։

B_{1-24} չիք՝ խրատը։

106c. Մարդ որ սիրէ զխաղաղութիւն, հանապազ ուրախութիւն և ցնծութիւն է ի տան նորա և յանապազ գովի ի հրապարակս։

B_{1-24} որդեակ որ սիրէ (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել), յուրախութեան և ի ցնծութեան է սիրտ նորա և հրապարակս գովի յարաժամ։

107. Որդեակ, կրթեա զլեզուս քո ի խօսս բարիս և ի մէջ ընկերաց վայելուչ երևեսցիս, զի բան չար արագ հասանէ ի լսելիս մարդկան։ Եւ որ խօսի զբարի, փառք անձին իւրոյ է։

$A_{4'5}$ որդեակ մի չար բանն (Այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի), A_5 զփառս անձինն վայել է փխ փառք անձին իւրոյ է։

B_{1-24} ընկերաց քոց, B_9 բարի փխ վայելուչ, $B_{12'19}$ չար և խօսք, B_{1-24} չիք՝ և որ—իւրոյ է։

108. Որդեակ, խրատ բարոյ տացես ամենայն մարդոյ և կոչեսցիս իմաստուն, զի չարն հանապազ զչար ծնանի։

A_2 բարի, A_3 մարդկան։

B_3 ուսոյ փխ տացես, B_{1-24} իմաստուն և հանճարեղ (B_2 և հանճարեղ և գիտուն), չիք՝ զի—ծնանի, B_2 կոչեսցեն զքեզ փխ կոչեսցիս։

109. Որդեակ, ոխս թշնամոյն հան ի սրտէ, զի սերմն չար է և չար ծնանի։

A_4 սրտէ քումմէ, ոխն փխ սերմն, A_4 ընծայի ի նմանէ փխ ծնանի, A_5 չար պտուղ։

B_{1-24} զոխ և զթշնամութիւն (B_{17} զոխակալութիւն) փխ ոխս թշնամոյն, B_{18} ծնանի ի նմանէ։

110a. Որդեակ, որ զուարթ է մտօք, արեգակն է լուսաւոր և որ նենգ է և նեղ է սրտիւ, խաւար է մթացեալ։

A_5 պարզ է փխ զուարթ է։

B_6 որպէս արեգակն, B_7 արեգական նման լուսաւոր է փխ արեգակն է լուսաւոր, B_9 աստղ փխ արեգակն, B_{17} թշնամացեալ փխ մթացեալ։

110b. Որ առատ է սրտիւ, լի է բարութեամբ և որ ագահ է մտօք և ունի ինչս բազումս, ունայն է և դատարկ և կենդանի մեռեալ է։

A_2 որդեակ որ առատ (Այդպիսով խրատը ստացել է անկախ բնույթ)։

B խմբում ևս խրատը ստացել է անկախ բնույթ և իր ներքին տրոհվել երկուսի՝

a) Որդեակ որ առատ է սրտիւ լի է բարութեամբ և որ կեղծաւոր է դատարկ է յամենայն բարեաց ($B_{17'18}$ լի է ամենայն, $B_{12'19}$ զրկեալ փխ դատարկ)։

b) *Որդեակ որ ունի ինչս բազումս և ագահ է այնպիսին է կենդանի մեռեալ* (B_{18} *ագահ է սրտիւ,* B_3 *Թէպէտ կենդանի է բայց հոգւով մեռեալ է)։*

111a. Որդեակ, որ ծաղր առնէ զաղքատն, ինքն շուտ հասանի յաղքատութիւն։

B_{1-24} *զաղքատն բարկացուցանէ զատուած և, շուտով* (B_{17} *փութով)* փխ *շուտ։*

111b. Եւ որ սիրէ զշատախօսութիւն, անարգանս բերէ անձինն։

A_5 *որդեակ մի շատայխօս լինար զի անարգանք բերէ անձին քո* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել)։ A_4 *որդեակ որ սիրէ* փխ *և որ սիրէ* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել)։

112. Որդեակ, եղիցին խօսք քո ճշմարիտ և հաստատ և մի երկբան։ Ի ստութենէ բազում վնաս ծնանի և ի ճշմարտութենէ՝ բազում պատիւ և պարծանս։

A_4 *բանք* փխ *խօսք,* չիք՝ *և հաստատ,* A_2 *իսկ ստութենէ* փխ *ի ստութենէ* A_4 չիք՝ *ի ստութենէ-պարծանս,* A_5 *որդեակ եղիր ի բանս քո ճշմարիտ և մի երկբայ* փխ *որդեակ-պարծանս։*

B_{1-24} *արդար* ($B_{3,4}$ *հաստատ)* փխ *հաստատ, երկբայ* ($B_{3,4}$ *երկմիտ,* B_{18} *երկու)* փխ *երկբան, զի ստութիւն* ($B_{3,6,7}$ *ի ստութենէ)* փխ *ի ստութենէ, և ճշմարտութիւն զպատիւ և զպարծանս յամենայն ժամ* ($B_{12,19}$ *զփառս* փխ *զպարծանս)* փխ *ի ճշմարտութենէ-պարծանս։*

113. Որդեակ, յանիրաւէ փախիր, զի զանձն իւր մատնեալ է ի կորուստ և յապականութիւն։

B_{1-24} *յանիրաւէ և յանօրինէ, իւրեանց* ($B_{2,3}$ *իւրեանց ի մահ)* փխ *իւր,* B_{13} *փախիր ամենայն ժամ, Նոքա անձինս իւրեանց մատուցեալ են* փխ *զանձն իւր մատնեալ է։*

114a. Որդեակ, Թէ կամիս ինչ գործել, մի՛ յառաջ պարծիր, զի Թէ չկարես գործել, ծաղր լինիս ի մէջ ընկերաց։

B_{1-24} *Թէ ոչ կարես կատարել ծաղր լինիս բազմաց* ($B_{7,12}$ չիք՝ *Թէ,* B_{19} *Թէ խոստանաս և չի տաս հետ բարեկամիդ Թշնամի լինիս)* փխ *Թէ չկարես-ընկերաց։*

114b. Եւ Թէ կամիցիս ինչս ումեք տալ, մի՛ յառաջ խոստանար, զի բան քո հաստատ լաւ է, քան զտուրսն։

A_{4-5} *որդեակ եԹէ* փխ *և Թէ* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել), A_4 *բանք հաստատուն* փխ *բան քո հաստատ,* A_2 *զտուր* փխ *զտուրսն։*

B_{1-24} *որդեակ բան հաստատ լաւ է քան զտուրս և անհաստատ յանապազ սխալ է յամենայն բանս* (B_{17} *զտուրս և ողորմութիւն)* փխ *եւ Թէ-զտուրսն։*

114c. Եւ յորժամ ի մէջ ընկերաց ըմպես գինի, մի՛ շատախօս լինիր, զի ի բազում խօսից լինի կռիւ և ի կռւոյն սպանութիւն։

$A_{4,5}$ *որդեակ յորժամ գինի ըմպես մի շատախօսիր զի ի բազում խաւսից չար ծնանի* փխ *եւ յորժամ-սպանութիւն։*

115a. Որդեակ, փախիր յերաշխաւորութենէ, թէ ոչ՝ բազում վիշտս կրես և ոչ զերծանիս, մինչև հատուցես։

B_{1-24} *զի մի բազում վիշտս կրեսցես և դու հանցես զպարտսն* ($B_{6,7}$ *հատուցես,* B_{17} *հատուցանես)* փխ *թէ ոչ-հատուցես։*

115b. Եւ մի՛ լինիր արեան ծարաւի և մի՛ սիրեր կռիւ, զի մայր է մահու, և բնաւ մի՛ հակառակիր, զի ի հակառակ խօսից բազում որոգայթ լինի։

A_4 *որդեակ մի սիրեր զկռիւն և մի հակառակիր ընդ մարդոյ* փխ *եւ մի լինիր-որոգայթ լինի* (Այդպիսով խրատը խմբագրվել և անկախ բնույթ է ստացել):

B_{1-24} չիք՝ *և մի լինիր արեան ծարաւի, որդեակ մի սիրեր* փխ *և մի սիրեր* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել), *ամենևին* փխ *բնաւ, զայ* (B_{18} *զայ համբերեա լաւ է,* $B_{12,19}$ *զան ի վերայ մարդոյ)* փխ *լինի,* $B_{2,3}$ *մայր է ամենայն չարեաց և, հակառակիր ընդ մարդւոյ,* B_9 *յորոգայթ մահու։*

116. Որդեակ, խօսք կակուղ ջուր է, շիջուցանէ զհրացեալ գազանաբարոյ միտ մարդկան։

A_3 *բանք* փխ *խօսք,* A_{3-5} *սիրտ* փխ *միտ,* $A_{4,5}$ *մարդոյ* փխ *մարդկան։*

B_{1-24} *որդակ խօսք կակուղ որպէս զջուր է որ շիջուցանէ զկրակ այնպէս շիջուցանէ զգազանաբարոյ սիրտս մարդկան* (B_{19} *այնպես շիջուցանէ զգազանաբարւոյ մարդոյ զսիրտն որպէս ջուրն զհուրն* փխ *որպէս-մարդկան,* $B_{9,17}$ *զգազանաբարւոյ սիրտ մարդկան* փխ *զկրակ-մարդկան,* B_1 *զհուր* փխ *զկրակ,* չիք՝ *այնպէս-մարդկան)* փխ *որդեակ-միտ մարդկան։*

117. Որդեակ, ամբարտաւան մարդիկ հեռանան ի բարեկամութենէ մարդկան և ի սիրոյ և առնուն անարգանս անձին և մեկուսին յընկերաց, նոյնպէս՝ խոզամիտք և ագահք։

B_{1-24} չիք՝ *մարդկան, և բազում, մեկուսանան* փխ *մեկուսին, որդեակ խոզամիտք և ագահք ի բուն բարեկամաց քակտեցին* (B_1 *և* փխ *որդեակ)* փխ *նոյնպէս-ագահք* (Այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի և խմբագրվել):

118. Որդեակ, խոնարհութիւն մայր է խաղաղութեան և բնակարան ողորմութեան և ողջունի։

B_{1-24} *ի խոնարհութեան կալ պանծն քո հանապազ քանզի խոնարհութիւն մայր է* փխ *խոնարհութիւն մայր է,* չիք՝ *ողորմութեան և, ողջունի և որ առնէ զնա զովի յաստուծոյ և ի մարդկանէ։*

119*. Որդեակ, մի՛ գնար մէն ընդ առն բարկացողի և մի՛ կագիր ընդ նմա, զի յաչս նորա թեթև թուի արիւն քո ($58A_4$ և $82A_5$)։

A_5 չիք՝ մէն։

120a*. Որդեակ, եթէ գլուխ իցես բազմաց, մի՛ հպարտանար ի վերայ նոցա։ Լեր դու իբրև զմի ի նոցանէ և հանապազ խնամեա զնոսա, և նոքա զանձինս իւրեանց և զմահ դիցեն ի վերայ քո։ Եւ զպարգևս խոստմանց քոց մի՛ դարձուցաներ ի նոցանէ։ Հոգ տար նոցա ի սեղանս և զուրախութիւն նոցա քեզ համարեա։

A_5 մահ փխ զմահ, քև փխ քո, A_5 պարգևս փխ և զպարգևս։

120b*. Տրտմութեան մի՛ տուր զանձն քո և ի խորհուրդս մի՛ նեղեր զքեզ։ Կեանք մարդոյ ուրախութիւն սրտին է ($131A_4$ և $148A_5$)։

A_5 սրտի փխ սրտին է։

121*. Որդեակ, զքո մասն կեր խաղաղութեամբ և ի քո ընկերին պաշտդ մի՛ յարձակեր ($11B_1$)։

$B_{6,9}$ զմասն քո փխ զքո մասն, $B_{4,5,18}$ չիք՝ ի, B_2 ընկերիդ փխ ի քո ընկերին։

122*. Որդեակ, զհաց քո յայլում սեղանի մի՛ ուտիցես, զի մի զերախտիք այլոց առցես ($34B_1$)։

B_{18} երախտիք այլ ոք առցէն փխ զերախտիք այլոց առցես։

123*. Որդեակ, կլայ տզրուկ և արբի ջուր հոտեալ և չէր դառն, քան զօտարութիւն։ ($76B_1$)։

$B_{6,7,12,19}$ տաղտկալի փխ դառն, B_{18} զաքիպութիւն փխ զօտարութիւն։

124*. Որդեակ, անկելոց և տկարաց օգնական լեր, որչափ կարող իցես, քանզի այն փոխ է առ աստուած ($113B_1$)։

$B_{12,17,19}$ տնանկաց փխ տկարաց, B_{18} տկարաց հանապազ, $B_{12,19}$ առաջի աստուծոյ փխ առ աստուած։

Արդ, որ առնէ զայս ամենայն, նա եղիցի իմաստուն և փառաւոր ի մէջ մարդկան։

Կատարեցաւ խրատք Խիկարայ իմաստնոյ։

$A_{4,5}$ չիք՝ արդ-մարդկան, չիք՝ իմաստնոյ, A_2 մարդկան ամէն տունք ճխ, չիք՝ կատարեցաւ-իմաստնոյ, A_1 արդ որ լսէ զխրատս զայս և առնէ սիրելի առնէ զանձն աստուծոյ և մարդկան և երանեմ կենաց նոցա և որ լսէ և ոչ առնէ մանաւանդ թէ հակառակ ես լինի և փոխանակ բարո չար ես խորհի եթէ որդի է թէ եղբայր թէ աշկերտ թէ սիրելի կամ օտար նա զառաջիկա գրեալդ ընդունի և թէ ոչ յազար եղուկ է նոցա փխ կատարեցաւ-իմաստնոյ։

B_{1-24} կատարեցաւ բանք խրատու և առակաց զոր ասաց Խիկար Նաղանայ քեռ որդոյ իւրոյ և եղև յոչինչ (B_3 այս յետին խրատն է զոր ետ Խիկար Նաղանայ քեռորդւոյ իւրոյ վասն այն որ փոխանակ բարւոյն չար արար Խիկարայ փխ կատարեցաւ-յոչինչ, B_9 չիք՝ և եղև յոչինչ) փխ կատարեցաւ-իմաստնոյ։

* * *

Զայս ամենայն ուսուցի Նաթանայ՝ քվեր որդոյ իմոյ, այս պէս կարծելով, եթէ զուսումն զոր ուսուցի, պահեաց ի սրտի իւրում և կեցցէ ի դրանն արքունի։ Եւ ես ոչ գիտէի, թէ զբանս իմ անտես արար և հոսեաց որպէս փոշի ընդդէմ հողմոյ։ Զայս եղեր ի մտի, եթէ հայրն իմ Խիկար ծերացեալ է և հասեալ է յափն գերեզմանին, զառանցեալ են միտք իւր և դողացեալ են ամենայն մարմինքն։

Եւ սկսաւ Նաթան վատնել զինչս իմ և զամենայն ստացուածըս իմ և ոչ խնայէր ի ծառայս իմ և յաղախնեայս և ոչ՝ ի սիրելիս և ոչ՝ ի բարեկամս։ Եւ կապեալ չարչարէր զնոսա ի հարուածս սաստիկս, կոտորէր և սատակէր զերիվարս իմ յարաժամ։

Յորժամ տեսի, թէ այլափոխեաց Նաթան զգործս իւր, ապա խնայեցի յինչս իմ, զի մի կորիցէ։ Եւ ասեմ ցնաթան. Մի՛ մերձենար յինչս իմ, զի ասացեալ են իմաստունքն, թէ ձեռք որ ոչ են վաստակեալ, ակն մի խնայեսցէ։

Եւ գնացի պատմել տեառն իմոյ Սենեքարիմայ արքայի։ Եւ հրամայեաց արքայն Նաթանայ և ասէ. Որչափ հայր քո Խի-

---

1 B_{12} *այս էր խրատս և այլ բազում զոր* փխ *զայս ամենայն, որդոյս և ամենայն ասացեալքս ոչինչ եղև,* չիք՝ *իմոյ,* B_7 *իմոյ, ես Խիկար դպիրս։*

2 B_1 չիք՝ *զուսումն,* A_2 *ուսուցի նմա,* B_{12} *ես կարծէի թէ զամենայն* փխ *այսպէս--զուսումն։*

3 B_9 *արքունի և կացցէ վասն ի փոխանակ ինձ,* B_{12} *արքունի և լինի յինձի բարի յիշատակ և փառք բայց նա զիս և,* չիք՝ *և ես ոչ գիտէի թէ,*

4 B_1 չիք՝ *փոշի։*

5—7 B_1 չիք՝ *զայս եղեր-մարմինքն։*

8 B_{12} *մատնել* փխ *վատնել։*

10—11 B_{12} *այլ կապէր զնոսա և ի հարուածս չարաչարս չարչարէր զնոսա* փխ *և կապեալ--սաստիկս։*

11 B_{12} *զերիվարս և զպախրեսն։*

13 B_7 *յայնժամ ես Խիկարս յորժամ* փխ *յորժամ,* $B_{4,5}$ *իմ* փխ *իւր,* B_7 *զայս ամենայն թէ Նաղան զգործս իմ այլայլէր* փխ *թէ-ապա։*

17 B_7 *արքայի և ասացի զեղեալ գործն։*

17—18 B_{12} *եւ գնացեալ առ տէրն իմ արքայն Սենեքարիմ և նմա ծանուցի զամենայն և նա կոչեաց զնաթան* փխ *և գնացի-Նաղանայ։*

կար կենդանի է, յինչս նորա մի՛ մերձենար, այլ կացցես ի դրան արքունի, և հայր քո Խիկար կայցէ ի տան իւրում և հանգիցէ ի ծերութեան իւրում։

Ես Խիկար, յորժամ տեսի զայս ամենայն, զոր առնէր Նադան, ասացի ի սրտի իմում. Աւա՜ղ, աւա՜ղ, զիարդ անարգեաց Նադան զքաղցր խրատն իմ և զամենայն իմաստութիւնս իմ յոչինչ համարեցաւ և յոյժ անարգեաց։

Եւ ապա գնաց Նադան ի տունն արքունի և չարիս մեծամեծս խորհեցաւ ինձ, քանզի գրեաց հրովարտակս Բ. մին առ փարաւոն արքայն Եգիպտոցւոց, զի էր թշնամի տեառն իմոյ արքային Սենեքարիմայ։ Եւ էր գրեալ այսպէս.

«Ես, Խիկար դպիր Սենեքարիմայ՝ արքայի Ասորեստանեաց և Նինուէի, առ փարաւոն՝ արքայն Եգիպտացւոց գրեմ. Գիտութիւն լիցի քեզ, յորժամ հրովարտակս հասանէ առ քեզ, վաղվաղակի գումարեսցես զզօրսն քո և եկեսցես ի դաշտն Արծրունեաց, որ օր ԺԵ լինի հրոտից ամսոյ, և ես տարայց և թագաւորեցուցից զքեզ ի վերայ սոցա, առանց աշխատութեանց»։

Եւ դարձեալ գրեաց նամակ, որ ունէր օրինակ զայս.

«Ի Սենեքարիմայ արքայէ ողջոյն առ Խիկար դպիր մատենի իմոյ։ Յորժամ հասցէ առ քեզ հրովարտակս, պատրաստեսցես զզօրսդ իմ, որ ընդ ձեռամբ քոյ է, երբ օր ԺԵ լինի հրոտից ամսոյ, եկեսցես ընդ առաջ իմ ի դաշտս Արծրունեաց և յորժամ մերձ զայցես, ճակատեսցես զզօրսդ իմ, որպէս զայն, որ պատ-

---

5 B_6 *յոյժ նուաղէի և ասէի* փխ *ասացի*։

6 B_9 *զքաղցրիկ* փխ *զքաղցր*, $B_{4,5}$ *զխրատս իմ քաղցունս իմ* փխ *զքաղցր-իմաստութիւնս իմ*։

8—9 B_7 *սկսաւ չարիս գործել մեծամեծս և ի մահ մատնել կամէր զիս* փխ *չարիս-ինձ*։

9 $B_{12,14}$ *Բ թուղթս* փխ *հրովարտակս Բ*, A_2 *մինն առաքեաց*, B_{12} *մինն ինձ և միւսն*, $B_{12,14}$ *թուղթս* փխ *հրովարտակս* (Այդ ձեռագրերն այնուհետև միշտ գործածում են *թուղթ* փխ *հրովարտակ*)։

16 B_9 *Արծունեաց*, B_7 *աւուրն ԺԵ-ին ի* փխ *որ օր ԺԵ լինի*, B_{14} *ես զայցեմ ընդառաջ քո և*։

17—18 $B_{7,12}$ *աշխատանաց* փխ *աշխատութեանց*։

19 B_6 *զմիւսն* փխ *նամակ*, B_{12} *միւս գիր գրեաց ինձ* փխ *գրեաց-զայս*։

21—22 B_{12} *պատրաստեսցես և գումարեսջիր*։

22—23 B_7 *ի յրոտից ամսոյն ԺԵ-ին* փխ *երբ-ամսոյ*։

24 A_2 $B_{6,7,14}$ *մերձեսցիս* փխ *մերձ զայցես*։

բաստի ի պատերազմն ընդդէմ թշնամեաց իւրոց, քանզի դեսպանք փարաւոնի առ իս են եկեալ, զի տեսցեն զզօրսդ իմ և զարհուրեսցին»։

Եւ զգիրն առաքեաց Նաղան առ իս, որպէս թէ հրամանաւ արքային։

Եւ ինքն Նաղան կացեալ առաջի արքային ասէ. Արքայ, յաւիտեան կաց, ես աղ և հաց կերեալ եմ ի տան քո, քաւ լիցի ինձ նենգել արքայիդ, քանզի հայր իմ Խիկար, զոր առաքեցեր ի հանգիստ և ի պատիւ և ի փառս, ոչ արար ըստ հրամանի արքայիդ, այլ ստեաց աստուծոյ և արքայիդ։

Եւ էր տուեալ զթուղթն ի հաւատարիմսն թագաւորին, և նոքա ետուն ցթագաւորն, և թագաւորն ետ ցՆաղան և ասէ. Կարդա։ Եւ ընթերցաւ Նաղան առաջի արքային։ Եւ յոյժ տրտմեցաւ արքայն և հարցեալ ցայնոսիկ, որք ետուն զգիրն, թէ ո՞ ետ ի ձեզ զթուղթս զայս։ Եւ որպէս պատուիրեալ էր Նաղան, ասեն միամիտքն, թէ անցաւորք, որ յԵգիպտոս երթային, նոքա ունէին զգիրդ, և ծառայքս քո գտեալ, առաք բռնութեամբ և իբրև զնոսա հարցաք, թէ ուստի՞ էք, ասեն. Մեք բնական ծառայք եմք Խիկարայ։

Եւ տրտմեալ արքայն, ասէ ցհաւատարիմսն. Արդ, զինչ չար արարի ես Խիկարայ, զի այսպիսի որոգայթս խորհեցաւ ինձ, ընդէ՞ր հատոյց չար փոխանակ բարոյ։

Խօսեցաւ Նաղան և ասէ. Մի՛ տրտմիր, արքայ հզօր, այլ երթիցուք ի դաշտն Արծրունեաց, որպէս գրեալ է ի հրովարտակիդ և տեսցուք թէ այդպէս է, ապա հրամանք քո եղիցին։

Եւ առեալ Նաղան զարքայն և գնացին ի դաշտն Արծրունեաց։ Իսկ ես՝ Խիկար, իբրև գիտացի զգալն արքային, պատրաստեցի զզօրսն և ընդդէմ արարի, որպէս և գրեալ էր ի հրովարտակին, հրամանաւ արքային։

Իբրև ետես արքայն զզօրսն, տրտմեցաւ յոյժ։ Եւ ասէ Նաղան. Մի տրտմիր արքայ, զի ես ածից զԽիկար հայրն իմ առա-

---

1 B_1 չիք՝ *ի պատերազմն*, B_7 *իմոց* փխ *իւրոց*։
16 A_2 *հաւատարիմքն* փխ *միամիտքն*։
19 B_7 *Խիկարայ իմաստասէրի*։
22 B_7 *փոխանակ բարոյ չար արար ինձ* փխ *ընդէր-բարոյ*։
25 B_{12} *գիտասցուք թէ ճշմարիտ է* փխ *տեսցուք թէ այդպէս է*։
26 B_{12} *առ արքայն գնաթան* փխ *առեալ Նաղան զարքայն*։
28 B_1 *կացուցի* փխ *արարի*։

չի քո։ Եւ ասէ Թագաւորն. Եթէ բերես զԽիկար առաջի իմ, պարգևս մեծամեծս տաց քեզ, և ամենայն գործք արքունի քև վճարեսցին, քանզի ծառայ հաւատարիմ գտար առաջի իմ։

Եւ դարձաւ արքայն յապարանս իւր։

Եւ եկն Նադան առ իս և ասէ. Հայր իմ Խիկար, յոյժ պատուական և հաճոյ թուեցաւ արքային պատրաստել զՀեծելազօրսդ ի ճակատու։ Արդ, առաքեաց զիս առ քեզ և ասէ. Զամենայն զոր արարեր, իմաստութեամբ և բարիոք արարեր։ Արդ, տուր հրաման զօրացդ գնալ ի տեղիս իւրեանց և դու եկ, զի ի միասին ուրախ լիցուք։

Եւ ես՝ Խիկար, ելեալ գնացի առաջի արքային, իբրև թէ կատարեալ էի զհրամայեալսն և այժմ արժանի եմ պատուոյ։ Եւ ոչ գիտէի զպատուհասն, քանզի անմեղ էի։

Եւ ասէ ցիս արքայն. Դու, Խիկար, դպրապետ և իմաստուն, կացուցի զքեզ իշխան ի վերայ տան իմոյ Նինուէի և Ասորեստանեաց և խորհրդակից ինձ արարի, և դու մատնեցեր զիս ի ձեռս նեղչաց իմոց։

Եւ ետ ցիս զհրովարտակն, զոր գրեալ էր Նադան և նմանեցուցեալ էր իմոյ ձեռագրի և մատանոյ։

Եւ յորժամ ընթերցայ, լուծան ամենայն անդամք իմ, և լեզու իմ որպէս մագաղաթ գալարեցաւ։ Խնդրէի բան իմաստութեան տալ պատասխանի և ոչ գտի։ Ապշեցաւ անձն իմ, և եղէ որպէս զմի յիմարելոց և լռեալ դադարեցայ։

---

1 B_{12} *արքայն* փխ *Թագաւորն*։

2—3 $B_{7,12}$ *գործ քո յարքունիսն վճարեսցին* փխ *գործք արքունի քև վճարեսցին*։

6 B_{16} *զզօրսդ* փխ *զհեծելազօրսդ*։

7 B_1 *ձեզ* փխ *քեզ*։

8 B_1 *բարիոք է զի իմաստութեամբ արարեր* փխ *իմաստութեամբ և բարիոք արարեր*։

9 B_6 *եկ զհետ իմ*։

12 B_1 *զհրամանս նորա* փխ *զհրամայեալսն*, B_{16} *լինիցիմ պատուոյ մեծի* փխ *եմ պատուոյ*։

13 B_6 *զպատուհասն որ գալոցն էր ի վերա իմ*։

14 B_{16} *եւ իբրև մտի առաջի արքային*։

16 B_{16} *խորհրդակից զքեզ*։

17 B_{16} *թշնամեաց* փխ *նեղչաց*։

19 B_7 *մատանոյ կնքեալ*։

20 B_6 *ընթերցայ զգիրսն*։

22 B_{16} *ապաշաւեցի* փխ *ապշեցաւ*։

23 B_{16} *համբացայ* փխ *դադարեցայ*։

Յայնժամ ասէ ցիս Նաղան. Ի բաց կաց յերեսաց արքայիդ, զառածեալ ալևոր։ Տուր զանձն քո ի կապանս, զձեռսդ ի կոճեղս և զոտսդ յերկաթս։

Խօսեցաւ արքայն ցԱբուսմաք ընկերն իմ և ասէ. Տար, սպան զխիկարդ և հեռացո զգլուխ դորա ի դմանէ, իբրև կանգունս Ճ։

Եւ ես անկայ ի վերայ երեսաց իմոց, երկիր պագի արքային և ասեմ. Տէր իմ արքայ, կամեցար սպանանել զիս, կամք քո բարի եղիցին, այլ ես զանձն իմ գիտեմ, զի ոչինչ մեղայ արքայիդ։ Արդ, հրաման տուր, զի ի դրան իմում սպանցեն զիս և զմարմինս իմ առցեն ի թաղումն։

Եւ հրաման ետ արքայն այնպէս առնել։

Եւ ես առաքեցի ի ծառայից իմոց առ Արփեստան կինն իմ և ասեմ. Հան ընդ առաջ իմ կուսանս Ռ և զգեցցեն զգեստ լալոյ և լացցեն զիս, զի և ես տեսից զլալիսն իմ աչօք իմովք, մինչդեռ կենդանի եմ։ Եւ արասցես հաց և պատրաստեսցես սեղան զարդարեալ ամենայն բարութեամբ Աբուսմաքայ և պարթևացս, որ են ընդ իս և դու ելցես ընդ առաջ սոցա և տարցես ի տուն։

Եւ Արփեստան կինն իմ արար վաղվաղակի, որպէս զոր և հրամայեցի։ Եւ գնացաք ի տուն իմ, և Աբուսմաք և պարթևքն բազմեցան, և կին իմ եդ առաջի նոցա սեղան և պաշտէր զնոսա։

Եւ ես մտի ընդ նոսա ուտել հաց, և նոքա թմբրեցան ի գինոյն։ Եւ ասեմ ցԱբուսմաք ընկերն իմ. Հայեա յերկինս և նայեա աչօք քո և յիշեա զսէր եղբայրութեան մերոյ և մի՛ մեղանչեր արեան իմոյ, զի գիտես, որ անպարտ եմ։ Այլ և յիշեա զայն, որ Հայրն Սենեքարիմայ ետ զքեզ ի ձեռս իմ ի սպանումն, և ես ոչ մեղայ քեզ, զի գիտէի, որ անմեղ էիր և պահեցի զքեզ, մինչ որ

8—9 B_1 չիք՝ կամք քո բարի եղիցին։

11 B_1 տարցեն փխ առցեն, B_{16} անդ թաղեսցեն փխ առցեն ի թաղումն։

13 B_6 կինն իմ ումն։

14 $B_{6,7,9,16}$ գուսանս փխ կուսանս։

18 $B_{12,16}$ ընդ իս եկեալոց։

19 B_{12} Ափեստան, արար զամենայն։

19—20 B_1 զոր պատուիրեցի փխ որպէս զոր և հրամայեցի։

20 B_7 Աբուսմաք վազիրն։

21 B_9 պատուեր փխ պաշտէր։

23 B_{14} և տես փխ և նայեա։

23 $B_{7,16}$ հայեաց, նայեաց, B_1 նայեա յաստուած (չունեն A_2 $B_{6,12,14,16}$ օրինակները)։

23—24 $B_{12,16}$ ի վերա իմ փխ նայեա աչօք քո։

25 $B_{4,5}$ անմեղ փխ անպարտ, B_{12} մեռանիմ փխ եմ։

խնդիր արար քեզ արքայն և ապա՝ տարայ առաջի նորա, և պարգևս մեծամեծս ետ ինձ արքայն։ Արդ, նոյնպէս արա և դու և մի՛ սպանաներ զիս։ Է իմ ծառայ մի, որում անունն է Սենեփար և յոյժ նման է ինձ և է ի բանտ, քանզի մահապարտ է։ Արդ, տար զիս ի բանտն և զգեցո նմա զհանդերձս իմ և հան զնա առ պարթևսդ, զի սպանցեն։

Եւ Աբուսմաք գթացաւ ի վերայ իմ և արար զկամս իմ։ Եւ պարթևքն ի գինոյն թմբրեալ էին և ի մէջ գիշերին ելեալ սպանին զՍենեփար ծառայն իմ։

Եւ Աբուսմաք ընկերն իմ և Արփեստան կինն իմ արարին ինձ տունս գետնափոր. բարձրութիւն նորա կանգունս Գ և երկայնութիւն նորա կանգունս Ե, հաւասար սեմոց տան իմոյ։ Եւ եդին առ իս հաց և ջուր։

Եւ Աբուսմաք գնաց և պատմեաց արքային, եթէ սպանաւ Խիկար։

Յայնժամ կոչեաց արքայն զՆադան և ասէ. Գնա և արար լալիքն հօր քո Խիկարայ։

Եւ գնաց Նադան ի տունն Խիկարայ, և ոչ եղև նմա փոյթ լալոյ, այլ ժողովեաց զամենայն սիրելիս իւր ըմպել զգինի և արար ուրախութիւն մեծ փոխանակ լալոյն, զոր հրամայեաց արքայն։ Եւ զսիրելիսն Խիկարայ բռնադատեալ տանջէր և ոչ ամաչէր յԱրփեստանայ կնոջէ Խիկարայ, այլ մանաւանդ կամեցաւ պոռնկել ընդ նմա։

Եւ ես՝ Խիկար, լսէի զձայն մատակարարացն, զորս կալեալ տանջէր Նադան։ Եւ ես տանջեալ չարչարէի ի խաւարային գբին։ Հացի և պատառ մի մսի ցանկայր անձն իմ։

---

1 B_1 խնդրեաց փխ խնդիր արար։

2 $B_{12,16}$ շնորհեաց փխ ետ։

3—4 B_1 Սենեքար, $B_{12,16}$ Սենեփր։

11—12 B_6 լայնութիւն փխ երկայնութիւն։

13 $B_{12,16}$ առաջի իմ փխ առ իս։

16 $B_{12,16}$ երթ փխ գնա։

18 B_1 ողբ փխ փոյթ։

21 $B_{2,9}$ բռնաբարեալ փխ բռնադատեալ։

24 B_9 մատակարարացն իմոց։

24—25 B_1 տանջեալ չարչարէր փխ կալեալ տանջէր, B_{16} զորս տանջէր և չարչարէր փխ զորս կալեալ տանջէր։

25 B_9 տագնապէի փխ տանջեալ չարչարէի, A_2 $B_{7,14}$ տանջէի փխ տանջեալ չարչարէի, $B_{8,15,16}$ տանջէի խաւարին փխ տանջեալ-գբին, $B_{7,16}$ մսոյ։

Եւ իբրև լուաւ փարաւոն, եթէ սպանաւ Խիկար, ուրախ եղև յոյժ և գրեաց հրովարտակս առ արքայն Սենեքարիմ, բանս հարցուկս։

Եւ կոչեաց արքայն զՆադան և ասէ. Գրեա պատասխանի թղթիդ։ Եւ յիմարեալ Նադան՝ ասէ. Ոչ կարեմ առնել պատասխանի թղթիդ այդմիկ։ Եւ տրտմեալ արքայն ասէ. Աւա՜ղ Խիկար, դպիր իմ և իմաստուն։

Եւ իբրև գիտաց փարաւոն, թէ ոչ կարացին տալ պատասխանի գրոյն, առաքեաց զօրս բռնաւորս, և առին հարկս ի Սենեքարիմայ։

Եւ որչափ յամեաց Խիկար ի բանտին, բազմացաւ հարկն փարաւոնի յԱսորեստան և ի Նինուէ, որք էին ընդ ձեռամբ Սենեքարիմայ։ Եւ աղքատացան յոյժ, և աւերեցաւ երկիրն ամենայն, և տունք գանձուց թագաւորին դատարկեցան։ Եւ տրտմեալ արքայն ասէր. Աւա՜ղ Խիկար, դպիր իմ և իմաստուն, ով տայր ինձ զքեզ կենդանի, բազում ինչս տայի նմա, մինչև ցկէս թագաւորութեան իմոյ։ Եւ Աբուսմաք ոչ յայտնեաց արքային, զի յոյժ նեղասցի և գիտասցէ զօգուտն իւր ի Խիկարայ։

Եւ առաքեաց փարաւոն հրովարտակս առ Սենեքարիմ արքայ, որ ունէր օրինակ զայս. «Ի փարաւոնէ առ Սենեքարիմ՝ արքայ, ողջոյն։ Կամիմ ապարանս շինել ընդ երկինս և ընդ երկրի ի մէջ։ Տես ստէպ և առաքեա առ իս այր իմաստուն և ճարտար, զի արասցէ զկամս իմ։ Իսկ թէ անփոյթ արասցես զհրամայեալս յինէն, յարուցեալ եկից բազում զօրօք և բարձից զթագաւորութիւնդ քո»։

---

6 B_1 չիք՝ *այդմիկ*, A_2 $B_{6,7,9,15}$ *և նա ոչ կարաց գրել պատասխանի* փխ *և յիմարեալ–այդմիկ*, B_{16} *ասաց գրել հրովարտակս և նա ոչ կարաց գրել* փխ *ասէ–այդմիկ*։

6 B_6 *արքայն յոյժ*, A_2 *աւաղ զքեզ*։

7 B_{16} *իմաստուն և յոյժ տրտմեցաւ*։

11 $B_{12,16}$ *յաւելաւ* փխ *բազմացաւ*։

14 A_2 $A_{4-9,12,16}$ *արքային* փխ *թագաւորին*։

15 A_2 B_{16} *աւաղ զքեզ*։

17 $B_{4,5}$ *Աբուսմաք ոռուսի լեզուաւ Անպուհի*։

18 $B_{4,5}$ *զօգնութիւն* փխ *զօգուտն*։

19 $B_{7,12,16}$ *եւ դարձեալ*, $B_{7,15}$ *փարաւոն արքայն*։

22 B_7 *զպետս և զվարպետս* փխ *ստէպ*, $B_{12,16}$ *զպէտսն* փխ *ստէպ*։

23 B_7 *զկամս իմ և շինեսցէ յապարանս ի մէջ երկնի և երկրի և թէ զբանքս իմ անփոյթ արասցես և զհրամայեալս իմ*։

24 A_2 $B_{8,12,15,16}$ *իմ* փխ *յինէն*, $B_{12,16}$ *եկից ի վերա քո*։

Եւ իբրև լուաւ զայս Սենեքարիմ արքայ, կոչեաց զամենայն նախարարսն և զամենայն մեծամեծսն իւր, և կարդաց Նադան զգիրսն փարաւոնի։ Եւ նոքա տարակուսեալ ասեն. Այդպիսի գործոյդ Խիկարն տայր պատասխանի և այժմ Նադան, որ է ի տեղի նորա, նա արասցէ պատասխանի անհնարին գործոյդ։

Զայս իբրև լուաւ Նադան, ի ձայն բարձր աղաղակեաց և ասէ. Արքայ, յաւիտեան կաց, այդպիսի գործոյդ չաստուածքն ոչ կարեն առնել պատասխանի, թող թէ մարդիկք։

Եւ իբրև լուաւ արքայն, տրտմեցաւ յոյժ, յարեաւ ի գահոյիցն և նստաւ ի վերայ խորգոյ, կոծէր զանձն իւր և ասէր. Աւա՜ղ, Խիկար, ճարտար դպիր և իմաստուն, ի խօսից սուտակայ մարդոյ սպանի զքեզ։ Չիք քո նման, չիք քո փոխան, չիք ոք իբրև զքեզ ի դրան արքունի։ Եթէ տայր ոք զքեզ ինձ, ընդդէմ ոսկոյ կշռէի և գնէի։

Իբրև գիտաց Աբուսմաք զխոր տրտմութիւն արքային, ասէ. Տէր իմ արքայ, ով ոք որ զհրամանս տեառն իւրոյ արհամարհէ և ոչ կատարէ, մահապարտ է։ Եւ արդ, յիս կատարեալ է բանքս իմ, քանզի ոչ կատարեցի զհրամանս տեառն իմոյ արքայի։ Դու հրամայեցեր սպանանել զԽիկար, և այժմ դեռևս կենդանի է։

Եւ ասէ արքայն. Խօսեա, խօսեա, ծառայ իմ բարեգործ և հաւատարիմ, քանզի ոչ մեղար, այլ բազում բարեաց արժանացար։ Եթէ զԽիկար կենդանի ցուցանես ինձ, տաց քեզ ծիրանիս թագաւորականս և ՃՌ քանքար ոսկոյ։

---

2 $B_{7,12,16}$ *նախարարսն իւր,* B_1 *զմեծամեծսն* փխ *զամենայն մեծամեծսն*

3 B_{16} *զգիրն,* A_2 $B_{4,5,7-9,17}$ *փարաւոնի արքայի։*

4—5 B_7 *ուր է պատասխանի քո զտեղի հօր քո ոչ լինուս և ոչ առնես պատասխանի* փխ *որ է—գործոյդ,* $B_{12,16}$ *և ասէ թագաւորն այժմ ուր ես Նաթան և ուր է իմաստութիւն քո դու տուր պատասխանի թղթոյս որ ես ի տեղի Խիկարայ* փխ *և այժմ—գործոյդ։*

7 $B_{4,5}$ *աստուածքն (մյուսները՝ չաստուածքն)։*

8 A_2 $B_{4,5,7,8,15}$ *ոչ* փխ *թող։*

11 A_2 B_{16} *աւաղ զքեզ։*

11—12 B_7 *սուտ և յակամայ* փխ *սուտակայ մարդոյ։*

11—13 $B_{12,16}$ *իմաստուն և ճարտար դպրապետ իմ թէ զիարդ սպանի զքեզ ի սուտ և անիրաւ խօսից զի ոչ կա նման քեզ ի վերա երկրի* փխ *ճարտար-արքայի։*

13 B_1 *արքային* փխ *արքունի։*

15 $B_{12,16}$ *լուաւ* փխ *գիտաց։*

17 B_7 *մահապարտ է ասէ արքայ այո մահապարտ է ասէ Աբուսմաք։*

21—22 B_{16} *արժանի գտար* փխ *արժանացար։*

Եւ եկն Աբուսմաք և եհան զիս ի գետնափոր գբոյն խաւարի և տարաւ առաջի արքային։ Եւ ես անկեալ երկիր պագի նմա։ Եւ հեր գլխոյ իմոյ թաղկեալ էր, և մազ մուրուացս գիզացեալ, և մարմին իմ ապականեալ էր ի հողոյն, և գոյն երեսաց իմոց փոխեալ էր ի գոյն արծաթոյ։

Իբրև ետես արքայն, ելաց ի վերայ իմ և պատկառէր հայել յիս։ Եւ քեզ ինչ ոչ մեղայ,—ասաց արքայն, այլ Նադան քեռորդին քո։ Եւ ասեմ. Տէր իմ արքայ, յորէ յորմէ տեսա զքեզ, ընդ իս չար ինչ ոչ անցաւ։ Եւ ասէ ցիս թագաւորն. Երթ ի տուն քո, դարմանեա զանձն քո աւուրս ինչ։

Եւ ես գնացի ի տուն իմ։ Եւ իբրև դարձաւ անձն իմ յիս, դարձեալ եկի առ արքայն։

Եւ ետ արքայն զհրովարտակն ցիս, զոր գրեալ էր փարաւոն վասն Ասորեստանեաց և վասն Նինուէի, որ փախեան ամենեքեան և գնացին։

Եւ ասեմ ցարքայն. Երբ մեռայ ես և այլ ոք զտեղին իմ ոչ ելից, ամենեքեան փախեան յերկրէ քումմէ։ Արդ, հրամայեա քարոզել, թէ Խիկար կենդանի է, զի դարձցին ամենեքեան ի տեղիս իւրեանց և վասն փարաւոնի մի՛ հոգար, զի ես երթամ և առնեմ պատասխանի և զհարկն մեր զերից ամացն առից յեգիպտացւոցն։

Իբրև լուաւ զայս արքայն Սենեքարիմ, ուրախ եղև յոյժ և մեծարեաց զիս և զնախարարսն իմ և զպարգևս մեծամեծս ետ ինձ և նախարարաց իմոց և զԱբուսմաք ընկերն իմ բազմեցոյց ի գլուխ բազմականին։

---

1 $B_{7,8,16}$ *Աբուսմաք ընկերն իմ*, A_2 B_7 *խաւարային* փխ *խաւարի*։

2 B_9 *երես անկեալ* փխ *ես անկեալ*։

3 B_1 չիք՝ *գիզացեալ*, B_5 *մածուցեալ* փխ *գիզացեալ*։

4 *(էջ 113)—17(էջ 116)* A_2 $B_{4-9\ 12,14-17,22,23}$ *և մազ մորուացս գիզացեալ* նախադասությունից հետո շեղվում է այսպես՝ *Յայնժամ մեծաւ բարբառաւ աղաղակեաց արքայն և ասէ. Երանի է ինձ և երանի է օրս այս, զի տեսի զԽիկար կենդանի։*

Եւ յուղարկեաց զիս (B_{15} *համբուրեաց զիս և ուղարկեաց* փխ *յուղարկեաց զիս*) *ի բաղանիս, զի լուասցեն և օծցեն անուշ իւղովք* (B_{14} *իւղովք և խնկօք*)։ *Եւ արարին այնպէս և բերեալ հանդերձս մեծագինս ագուցին ինձ, և տարեալ* (B_9 *առեալ* փխ *տարեալ*) *թագաւորն հատոյց մերձ առ իւր։ Եւ Աբուսմաքայ, զոր խոստացեալ էր, կատարեաց լիապէս* (B_5 *լիապէս և անթերի*)։

Յայնժամ բերեալ զթուղթն փարաւոնի ետուն ցիս։ Եւ ասէ թագաւորն. Կարդա և տուր պատասխանի թղթիս։

Եւ ես ընդ առաւօտն գրեցի Դ թուղթ առ Արփեստան կինն իմ և ասեմ. Յորժամ թուղթս ի քեզ հասանի, որսալ տուր Բ ձագս արծըւու և տուր մանել լարս Բ իբրև գիրկս Ռ և հրաման տուր հիւսանցն, զի շինեսցեն աղկեա մի փայտեայ և Բ մանկանց ուսոյ զայս խօսս, որ ասեն թէ կաւ և աղիւս բերէք, ճարտարքս պարապ են և զձագս արծուոցն ուսոյ, զի թռչին դէպ յերկինս և մանկունքն ի վերայ նոցա և տան իւրեանց կերակուր Բ օրն զառն մի։

Եւ Արփեստան կինն իմ էր յոյժ իմաստուն և զամենայն, զոր ինչ ասացի, արար և ուսոյց զմանկունսն և զձագերն։

Եւ ի նոյն աւուրս դարձան ամենայն ասորեստանեայքն ի տեղիս իւրեանց։

Եւ ապա ասեմ ցարքայն. Հրաման տուր ինձ երթալ յԵգիպտոս առ փարաւոն։ Եւ հրամայեաց երթալ։ Եւ առի զզօրս իմ և գնացի և տարայ ի հետ իմ զմանկունսն և զձագերն։

Եւ իբրև հասաք յԵգիպտոս, ծանուցին յարքունիսն, թէ զոր ինչ և խնդրեցեր, եկեալ են։

Եւ տարեալ իջուցին զիս և զզօրսն իմ և արարին ընդունելութիւն, և եկեալ վաղվաղակի տարան զիս առաջի փարաւոնի, և ես երկիրպագի նմա։

Եւ ասէ ընդ իս. Զի՞նչ է անուն քո։ Եւ ես ասեմ. Արկամ է անուն իմ։ Եւ յոյժ տրտմեցաւ փարաւոն և ասէ. Անա՞րգ եմ ես յաչս տեառն քո, զի դու իշխեցեր գալ առ իս և տալ ինձ պատասխանի։ Եւ ասէ ընդ իս. Երթ յօթևանս քո և ընդ առաւօտն եկեսջիր առաջի իմ։

Եւ հրամայեաց զօրաց իւրոց, զի զգեցցին հանդերձս քըրքումս կարմիր և ինքն ագաւ բեհեզս ծիրանիս և հրամայեաց

Եւ ես առեալ ընթերցայ և ասեմ ցարքայն. Յուղարկեա զդեսպանսդ երթալ ի տեղիս իւրեանց և ես յետոյ գնացեալ կատարեցից զհրամանս փարաւոնի։

Եւ իբրև գնացին նոքա, ես Խիկար դպիր յուղարկեալ բերի Բ ձագս անգղ հաւու ($B_{12,16}$ հաւու և ասի կնոջն իմ Աֆեստանայ սնուցանել զնոսա) և բերի Բ փոքր ճարտար տղայ և ուսուցի նոցա (B_4 նորա փխ նոցա) սնուցանել զձագսն հում մսով։ Եւ իբրև հաստատեցան և զօրացան թևքն, և թռուցեալ երթային և գային։

Յայնժամ սահմանեցի սնդուկ մի փայտեայ, զվերևն ի բաց ունելով և զնէի զմանկունս անդ և լծէի զանկղսն, որ առեալ ($B_{12,16}$ առեալ զմանկունս սնդկովն ի վերա թևոց) վերանային։ Եւ ուսուցանէի այսպէս զաւուրս բազումս։ Եւ կայր ի ձեռս մանկանցն իւրաքանչիւրոցն շամփուր մի միս ($B_{12,16}$ ձեռս Բ տղայոցն շամբուր մսով)։ Եւ թէ բարձրացուցանէին զմիսն, հաւքն զհետ

կոչել զիս և ասէ. Ո՞ւմ նման եմ ես և զօրքդ իմ։ Եւ ասեմ. Նման ես դու դիցն, և զօրքդ քո նման են քրմանց նոցա։

Դարձեալ ասէ. Երթ յիջևանս քո և ի վաղիւն եկ առ իս։

Եւ ի վաղիւն հրամայեաց զօրաց իւրոց զգենուլ սպիտակ և ինքն զգեցաւ կարմիր յորդան և կոչեալ զիս ասաց. Ո՞ւմ նման եմ ես և կամ զօրքդ իմ։ Եւ ասեմ. Նման ես դու արեգականն, և զօրք քո՝ ճառագայթից նորա։

Եւ ասէ ընդ իս. Երթ յիջևանս քո և ի վաղիւն եկեսցես։

Եւ հրամայեաց զօրաց իւրոց զգենուլ թուխ, և ինքն զգեցաւ շիկագոյն։ Եւ ածին զիս առաջի իւր։ Եւ ասէ. Ո՞ւմ նման եմ ես և զօրքդ իմ. Եւ ասեմ. Նման ես դու Սինայի, և զօրք քո՝ մորենոյ նորա։

Եւ ասէ ցիս. Երթ յիջևանս քո և վաղիւն եկեսցես։

Եւ հրամայեաց զօրաց իւրոց զգենուլ ներկուածս, և ինքն զգեցաւ փետրաւս։ Եւ ածին զիս առաջի իւր։ Եւ ասէ. Ո՞ւմ նման եմ ես և զօրքդ իմ։ Եւ ասեմ. Նման ես դու դալար դաշտոյ, և զօրք քո՝ ծաղկանց նորա։

Իբրև լուաւ զայս փարաւոն, ուրախ եղև յոյժ և ասէ ընդ իս. Տէրն քո Սեննեքարիմ ո՞ւմ նման է։ Եւ ասեմ. Քաւ լիցի քեզ յիշել զարքայն իմ զՍեննեքարիմ։ Արի յոտն կաց դու և ամենայն նախարարքդ քո և ես ասիցեմ զարքայէն իմմէ, թէ որպէ՞ս իցէ։

Տրտմեցաւ և ասէ ընդ իս. Զի՞նչ է անուն քո։ Եւ ասեմ. Խիկար, ծառայ քո։ Եւ ասէ ընդ իս. Թշուառական, դեռ կենդանի՞ ես։

Եւ իբրև ելի յերեսաց նորա, հրամայեաց զօրաց իւրոց, թէ զինչ որ խօսի Խիկար, ասասջիք թէ մեք գիտեմք զայդ։

Եւ նստայ և գրեցի հրովարտակ մի. «Ի Սեննեքարիմայ առ փարաւոն ողջոյն։ Կարօտ են եղբարքն յեղբարս և թագաւորք

ելանէին և թէ ցածունէին զհետ գային (B_7 թեք ածէին և ի հետն գային և ասացի մանկանցն որ աղաղեկէին և ասէին բերեք քար և կիր ճարտարքս անխափան կայ, $B_{12'16}$ գային և զայս ամենայն ուսոյց Ափեստան կին իմ զի էր իմաստուն յոյժ)։

Եւ առեալ զնոսա, գնացի յԵգիպտոս (B_7 յԵգիպտոս առ փարաւոն արքայն) և կացեալ առաջի փարաւոնի, երկիր պագի նմա։

Եւ մեծարեաց զիս փարաւոն և նստոյց առ ինքն և ասէ. Ո՞ր են արուեստաւորքն, որ շինելոց են զտաճարն։ Եւ ասեմ. Ի ճանապարհէ աշխատեալ են և արդ՝ ննջեն։

Եւ ի վաղիւն ելեալ փարաւոն, կոչեաց զիս և ասէ. Աստ, ի վերայ քաղաքիս կամիմ շինել (B_6 շինել ապարանս, B_7 շինել տաճար), զի նայելով ի վերայ քաղաքիս՝ զուարճացայց։

ի Թագաւորս։ Արդ, արձակեա ի ձեռն հրովարտակիդ զքանքարն մեր»։

Եւ ծալեալ զհրովարտակն, մտի առաջի փարաւոնի և ասեմ. Զոր ինչ գրեալ է ի հրովարտակիս, երբեք ոչ է լուեալ քո և զօրաց քոց և ո՛չ ի քաղաքիս եգիպտացւոց։ Եւ ասեն. Լուեալ է մեր և գիտեմք զքանդ զայդ։ Եւ ասեմ. Բացէք և տեսէք և տուք զինչ գրեալ է ի հրովարտակիդ։

Եւ իբրև ընթերցան, զարմացան։

Եւ ասէ արքայն ընդ իս. Շինէ ինձ ապարանս ընդ երկինս և ընդ երկիր ի մէջ, ի վեր քաղաքիս, զի նստելով անդ՝ զուարճացայց։

Յայնժամ նստուցի զմանկունսն ի կառսն և լծեալ զարծիւսն ի նմա՝ Թռուցի։ Եւ կապեալ էի զլարսն յոտսն, և Թռեան ղէպ յերկինքն, և մանկունքն ի վերայ, և աղաղակէին մանկունքն մեծաձայն. Կաւ և աղիւս բերէք, ճարտարքս պարապ են։ Եւ զայն տեսեալ զարմացան ամենեքեան։

Եւ հրամայեաց նոցա իջանել։

Եւ յոյժ պատուեաց զիս փարաւոն և ետ ինձ զգեստս պայծառս և զարդարեաց զիս, նոյնպէս և զճարտարսն։

Եւ ասէ. Տար զարուեստաւորսդ յօթևանս քո և դու եկ առ իս, զի հարցից զքեզ բանս ինչ։

Եւ գնացի յօթևանս իմ, կերա և արբի և ուրախ եղէ։ Ապա գնացի առ փարաւոն։ Եւ ասէ ցիս. Զի՞ է, երիվարք ձեր խրխնջացին յԱսորիս, լուան կուռք մեր և վրիժեցան։

Եւ ես՝ Խիկար, ելի ի նմանէ և հրամայեցի բերել ինձ աքիս մի և կապեալ տանջէի զնա, մինչև գիտացին ամենայն քաղաքացիքն և երԹեալ ծանուցին փարաւոնի, եԹէ անարգեաց Խիկար զդիս մեր, քանզի կալեալ աքիս մի և տանջէ յանդիման մեր։

Եւ ես ասացի (B$_{16}$ ասեմ). Արքայ, յաւիտեան կաց, տուր զվարձս ճարտարացն, զի եկեալ շինեսցեն։ Ասէ փարաւոն. Երդնում ի գլուխ իմ, զի յորժամ տեսից զարուեստաւորսն քո, զի ելանիցեն յօդս ի շինել զապարանսն, բազում ոսկի և արծաԹ տաց քեզ։

Եւ ես գնացեալ պատրաստեցի և Թռուցի զհաւերն։ Եւ առեալ բարձրացան և ելին յօդն և որպէս ուսեալք էին յինէն, ձայնէին ի վայր. Քար բերեք, քարփին (A$_2$ B$_{8,14,15}$ քար և խիճ, B$_6$ կիր քար խիճ, B$_7$ քար և խիճ և կիր, B$_{12,16}$ կիր և խիճ և աղիւս, B$_{17}$ քար և կիր) բերեք, ճարտարքս պարապ են։ Եւ յոյժ զարմացաւ փարաւոն և ամենայն եգիպտացիքն։

Եւ հրամայեցի (A$_2$B$_7$ հրամայեաց) նոցա իջանել փխ և մարմին իմ ապականեալ էր (էջ 113 տող 4)—և հրամայեաց նոցա իջանել (էջ 116, տող 17)։

28 B$_9$ յանդիման չաստուածոցն։

Եւ կոչեաց զիս արքայն և ասէ. Վասն է՞ր անարգես զդիս մեր։ Եւ ասեմ. Շատ վնաս արարեալ է աքիսդ ինձ։ Աքաղաղ մի էր տուեալ ինձ թագաւորն Սենեքարիմ, և ի ժամու զարթուցանէր զիս գնալ յարքունիսն, և աքիսդ յայսմ գիշերի չոգաւ յԱսորիս և խեղդեաց զաքաղաղն և եկ այսր։ Ասէ փարաւոն. Ինձ այնպէս թուի, թէ որչափ ծերացար, իմաստութիւն քո անհամացաւ։ ՅԵգիպտոսէ մինչև յԱսորիս Յ և Կ խրախս է, զի՞արդ գնաց աքիսդ յայսմ գիշերի և խեղդեալ զաքաղաղն՝ եկ այսր։ Եւ ասեմ ցփարաւոն. Եթե գիտես, որ յԵգիպտոսէ յԱսորիս այսչափ ճանապարհ է, ապա զի՞արդ լուան կուռք ձեր զխրխնջիւն երիվարաց մերոց և վրիժեցան։

Իբրև լուաւ արքայն, տրտմեցաւ յոյժ և ասէ. Եկ և մեկնեա զոր հարցանեմ քեզ։ Սիւն մի էր, և ի վերայ սեանն՝ մարք Բժ-ն, և ի վերայ միոյ միոյ մարքի՝ անիւք Լ, և ի վերայ միոյ միոյ անուի՝ Բ սուրհանդակ. մինն՝ թուխ և մինն՝ սպիտակ։ Եւ ասեմ. Զայդ ասորոց որթարածերն լաւ գիտեն։ Սիւնն, զոր ասացեր, տարին է, և մարքն Բժ-ան՝ ամիսք տարոյն է, և անիւքն Լ՝ աւուրք ամսոյն է, և Բ սուրհանդակն՝ տիւ և գիշերն է։

Եւ ասէ փարաւոն. Մանեա ինձ պարան աւազէ. երկայնութիւն նորա կանգունս Թ և ստուարութիւն նորա ըղունկ մի։ Եւ ասեմ. Տէր արքայ, հրամայեա, զի ի գանձարանէ քումմէ հանցեն օրինակ, զի տեսից և ըստ օրինակին արարից, զի մի ստուար լիցի կամ նուրբ։ Եւ ասէ փարաւոն թէ. Ի գանձարան իմ ոչ գոյ, բայց թէ դու ոչ մանես, զարծաթն ոչ տանիս, զոր իմաստութեամբ խնդրեցեր, և ես խոստացայ տալ։

Յայնժամ մտախորհ եղէ և ի թիկանց կոյս տանն ծակեցի զորմն, ուստի արևն ծագէր, և յորժամ ծագեաց արևն, խառնեցի փոշի ընդ աւազի և արկի ի լուսամուտն։ Եւ երևեցաւ շողն որպէս մանոցք, և ասեմ. Տէր իմ արքայ, հրամայեա, զի ժողովեսցեն զայդ, զի այլ մանեցից։

---

1 B_{16} ընդ փխ վասն։

7 A_2 $B_{4,5,8,14,15,17}$ ԳծԿ փխ Յ և Կ։

8 $B_{4,5}$ եհան զգլուխդ աքագողին։

9 $B_{4,5}$ Գծ և Կ խրախս է փխ այսչափ ճանապարհ է։

15 A_2 սպիտակ և ասէ պատմեա ինձ։

20 B_7 Կ փխ Թ։

28 B_7 եղև փխ երևեցաւ։

Իբրև ետես արքայն, ծիծաղեցաւ և ասէ. Օրս այս յաւուրս օրհնեալ եղիցի, զի տեսի զխիկար կենդանի առաջի դից իմոց և զիմաստութիւն մտաց սորա տեսի և փառաւորեցայ։

Դարձեալ պատուեաց զիս և ի գլուխ բազմականին կացոյց զիս և պարգևս մեծամեծս երետ ինձ և զքանքարն, զոր խնդրեցի, ետ ցիս և խաղաղութեամբ յուղարկեաց։

Եւ ես եկեալ հասի առ տէրն իմ Սենեքարիմ արքայն։ Եւ նա ել ընդ առաջ իմ և մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաւ զիս։ Եւ ասէ ցիս. Խնդրեա յինէն զոր ինչ և կամիս և տաց քեզ։ Եւ ես անկեալ, երկիր պագի արքային և ասեմ. Զոր ինչ կամիս տալ ինձ, պարգևեա Աբուսմաքայ ընկերի իմոյ և կենսատուի, բայց ինձ տացես զՆադան, զքուեր որդին իմ, զի այլ ուսումն ուսուցից նմա, զի առաջին ուսումն մոռացեալ է։

Եւ հրամայեաց արքայն տալ զՆադան ի ձեռս իմ և ասէ ցիս. Երթ և արա զոր ինչ և կամիս, զի արժան է մշակն վարձոյն։

Յայնժամ առի զՆադան, զքուեր որդին իմ և տարայ ի տուն իմ և կապեցի ընդ սիւն մի երկաթի, որ էր կշիռ նորա էճ լիտր և եդի առասան ի պարանոց նորա և հարի Ռ փայտ զլանջս նորա և Ռ՝ զթիկունսն։ Եւ կայր ի դրան սրահի իմոյ, և տայի նմա հաց կշռով և ջուր չափով և յանձն արարի զնա Բելիարայ ծառայի իմոյ և ասեմ ցնա. Յելանելն իմ և ի մտանելն, զոր ինչ ասեմ ցՆադան, գրեա ի մատենի քում։

---

2 B_1 իմ փխ դից իմոց, A_2 աչաց իմոց փխ դից իմոց, $B_{7,17}$ դիմաց իմոց փխ դից իմոց։

5 A_2 $B_{4,5,7,8,12,15,17}$ պարգևեաց փխ երետ։

ԱՅԼ ԽՐԱՏՔ ՆԱԴԱՆԱՅ ՔՈՒԵՐ ՈՐԴՈՅՆ ԻՒՐՈՅ, ԶՈՐ ԵՏ ԽԻԿԱՐ

1. Որդեակ, որ ընդ ականջն ոչ լսէ, ընդ թիկունսն լսեցուցանեն։

A_2 B_{1-24} *թիկունսն և ընդ լանջսն։*

Խօսել սկսաւ Նաղան և ասէ. Հայր, զի՞ ոխացար ընդ քեռորդոյս քո։ Ասեմ.

A_1 չիք՝ *խօսել-ասեմ,* A_2 B_{1-24} *ասէ Նաթան զի ոխացար քուեր որդոյ քում և ասէ ցնա* փխ *խօսել-ասեմ,* $A_{4,5}$ *և ասէ զի ոխացար ընդ իս* (A_4 *իս հայր*) փխ *խօսել-ասեմ։*

2. Որդեակ, ես յաթոռ պատուոյ նստուցանել զքեզ կամեցայ, և դու յաթոռոյ իմոյ կործանել զիս կամեցար, բայց անմեղութիւն իմ ապրեցոյց զիս։

A_3 *նստուցի* փխ *նստուցանել զքեզ կամեցայ, կործանեցեր,* չիք՝ *կամեցար,* $A_{2,4-5}$ B_{1-24} *յաթոռ փառաց նստուցի զքեզ և դու յաթոռոյ* (A_4 *յաթոռոյ իմմէ*) *կործանեցեր զիս,* A_2 B_{1-24} չիք՝ *բայց-զիս,* $A_{4,5}$ *զիս ի ձեռաց քոց։*

3. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս կարիճն, որ եհար զասեղն։ Ասէ. Ահա խայթոց, որ չար է քան զքոյդ։

Դարձեալ եհար զթաթ ուղտոյն, և նա հարեալ զթաթն ի վերայ կարճին, ճմլեաց և ասէ. Գերեկ, ոչ գիտացեր, թէ շունչ քո յոտս իմ է։

B_3 *ոտացն ուղտոյն,* B_3 *եղիր* փխ *հարեալ,* B_{12} *եհար* փխ *հարեալ,* A_2 B_{1-24} *զոտն* (B_7 *զթաթն* փխ *զոտն*)՝ փխ *զթաթն,* չիք՝ *կարճին* (B_{12} *նորա և* փխ *կարճին*), *ճմլեաց զնա, գիտէիր չար կարիճ, զօրութիւն* փխ *շունչ,* A_3 չիք՝ *ոչ գիտացեր։*

4. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս այծն, որ ուտէր զտօրունն։ Ասէ տօրունն ցայծն. Ոչ գիտես թէ ինև շիկեն զմորթ քո, զի՞ ուտես զիս։ Ասէ այծն. Ես ի կենդանութեանս իմում ուտեմ զքեզ, և ի մահուան իմում թող իլեն զտակ քո և շիկեն զմորթ իմ։

A_2 B_{1-24} *թէ արմատով իմով ներկեն* փխ *թէ ինև շիկեն զմորթ քո,* A_3 *ներկեն* փխ *շիկեն,* A_2 B_{1-24} *յետ մահուան իմոյ թող հանեն զարմատ քո և ներկեն* փխ *ի-շիկեն։*

5. Որդեակ, եղեր որպէս զայն, որ ձգէր նետ յերկինս և ոչ կարաց հասուցանել ի վեր, բայց զանօրէնութիւն շահեցաւ, և դարձաւ նետն ի գլուխ իւր։

A_2 B_{1-24} *ձգեաց* (B_9 *եհար և ձգեաց*) փխ *ձգէր*, *զնետ իւր* փխ *նետ*, A_2 B_{1-24} *թէպէտ դարձաւ* փխ *և դարձաւ*, A_2 *հասուցանել ի վեր*, B_{1-24} *զանօրէնութիւն իւր*։

6a. Որդեակ, այսպէս կարծէիր, թէ զտեղի նորա լնում, բայց թէ իցէ ագի խոզի երկայն իբրև կանգուն հինգ, զձիոյ տեղին ոչ կարէ լնուլ։

Եւ թէ լինիցի ասր նորա ծիրանի, զմարմնով թագաւորի ոչ անկանի։

A_2 չիք՝ *որդեակ*, A_2 B_{1-24} *դու այդպէս*, չիք՝ *նորա*, *լնում զՄիկարայ*, *ագին խոզի լինի Թ կանգուն զտեղի ձիոյն* փխ *իցէ-տեղին*, չիք՝ *և թէ լինիցի-անկանի*։

6b. Ես այսպէս ասէի, թէ կաս ի տան իմում և ժառանգես զին-չըս իմ, այլ ըստ անօրէնութեան քում ոչ հաճեցաւ զքեզ աստուած։

A_2 B_{1-24} *կարծէի* փխ *ասէի*, *կայցես* փխ *կաս*, A_{2-5} B_{1-24} *ժառանգեսցես*, $A_{4,5}$ *ապա որդեակ ըստ* (A_5 չիք՝ *ապա*) փխ *այլ ըստ*, A_2 B_{1-24} *յաջողեաց քեզ* (B_7 *հաճեցաւ* փխ *յաջողեաց*) փխ *հաճեցաւ զքեզ*։

7. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս գայլն, որ պատահեաց իշոյն և ասէ. Ողջոյն քեզ յավանակ։ Ասէ էշն. Այդ ողջոյնդ տեառն իմոյ, որ արձակեաց զպարանն յոտից իմոց և ես տեսանել զդէմս քո չար և արեանարբու։

A_2 *պատուհասեցաւ* փխ *պատահեաց*, $B_{4,5}$ *պատահեցաւ* փխ *պատահեաց*, A_2 $B_{7,12}$ *ասէ գայլն*, A_2 B_{1-24} *ասէ ցնա*, $B_{3,7}$ *իմոյ եղիցի*, A_2 B_{1-24} *զերեսդ* փխ *զդէմս*, չիք՝ *չար և արենարբու*, B_3 *տեսանել զքեզ և*։

8. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս որոգայթն, որ թաղեալ կայր յաղբըն և ունէր զհատն ի բերան իւր։ Եգիտ զնա ճնճղուկն և ասէ. Զի՞նչ գործես։ Ասէ որոգայթն. Յաղօթս կամ առ աստուած։ Ասէ ճնճղուկն. Այդ, որ ի բերանդ է, զի՞նչ է։ Ասէ որոգայթն. Քաղցելոց հացիկ է։ Եւ չանաց ճնճղուկն առնուլ զհացն։ Նա կալաւ զպարանոց նորա։ Ասէ ճնճղուկն. Թէ քաղցելոց հացն այս է, նա աստուած, որ յաղօթս կաս, այսպէս լսէ քեզ աղօթից քոց։

A_2 B_{1-24} *յաղբիւսն* փխ *յաղբն*, *տեսեալ* փխ *եգիտ*, *ասա զինչ* փխ *զինչ*, *հաց է քաղցելոց* փխ *քաղցելոց հացիկ է*, A_{3-5} *հատիկ* փխ *հացիկ*, A_2 B_{1-24} խմբում կրճատման հետևանքով աղավաղվել է բնագիրը, բացի B_7-ից։

9. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս ոջիլ հացի, որ եկեր զշտեմարանս թագաւորաց, և ինքն ումեք ոչ է օգուտ և պիտանի։

10a. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս պոյտն, որ արարին արկղ ոսկոյ, և կող նորա ի մրոյն ոչ պակասէր։

$A_{4,5}$ պտուկ փխ պոյտն, պակասէր երբեք։

10b. Դարձեալ եղեր որպէս սերմնացանն, որ ցանեաց գրիւս տասն և զկնի բազում աշխատանացն, ժողովեաց գրիւս հինգ։

A_4 չիք՝ դարձեալ, A_5 որդեակ փխ դարձեալ։

10c. Դարձեալ եղեր ինձ որպէս զոչխարն, որ զընկերն տարան ի խոհակերոցն, և զանձն իւր ոչ կարաց ապրեցուցանել ի զենմանէն։

A_4 չիք՝ դարձեալ, A_5 որդեակ փխ դարձեալ։

10d. Եղեր ինձ որպէս շունն, որ եմուտ ի հնոց բրտի և յորժամ ջեռաւ, սկսաւ հաչել ընդդէմ նորա։

$A_{4,5}$ որդեակ եղեր, B_{13} զշունն բրտին, զարթեաւ փխ ջեռաւ, յերես բրտին, փխ ընդդէմ նորա։

11a. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս խոզն, որ երթայր ի բաղանիսն։ Յորժամ ետես զնախարարսն, անկեալ ի տիղմն՝ թաւալէր ասելով թէ. Դուք ի ձերդ լուացեք և ես՝ յիմս։

A_3 և ասէր փխ ասելով թէ։

11b. Եղեր ինձ որպէս շուն ժպիրհ, որ ջիլս տեառն իւրոյ ծամեաց։

A_{2-5} B_{1-24} որդեակ եղեր, A_3 ամենայն իւրոյ փխ տեառն իւրոյ։

12. Որդեակ, սնուցի զքեզ որպէս զձագս աղուեսու։ Եւ ակն քո ի ծակ քո, մատն իմ կոգիւ ի բերան քո, և քո մատունքդ տարեալ է յաչս իմ։

$A_{2,3}$ չիք՝ որդեակ, A_2 B_{1-24} արծուի փխ աղուեսու, և մատունք քո սրեալ են յաչս իմ քանզի ակն քո չար էր տեսանել զիս (B_3 մատունք, B_{12} մատունքդ սրեցիր, $B_{4,5}$ սրեալ են) փխ եւ-յաչս իմ։

13a. Որդեակ, շուն, որ զորսն ինքն ուտէ, կերակուր գայլոց եղիցի։

A_2 B_{1-4} թողու զտէր իւր փխ զորսն ինքն ուտէ։

13b. Ձեռք, որ սնուցի և ինձ ոչ օգտէ, ուսօքն հատցի։

B_{1-24} որդեակ ձեռք, A_2 B_{1-24} օգնէ (B_{17} օգտէ) փխ օգտէ, A_5 սրով փխ ուսօքն։

13c. Եւ աչք, որ ինձ լոյս ոչ տա, ագռաւք հանցեն զնա։

B_{1-24} որդեակ փխ և, A_2 B_{1-24} հանցեն ագռաւք ձորոց փխ ագռաւք հանցեն զնա։

14. Որդեակ, զերեսս դիցն և զարքունեացն ցուցի քեզ և մեծ փառաց հասուցի, և դու ի փառաց ընկեցեր զիս։

B_{1-24} զարքունի (B_7 զարքունեացն), $B_{4,5}$ դիցեն փխ դիցն, B_{1-24} չիք՝ և մեծ փառաց հասուցի, B_7 փառաց իմոց։

15. Եղեր ինձ, որդեակ, որպէս ծառն, որ կտրէին։ Եւ ասէր ծառն. Թէ ոչ էր յինէն ի ձեռին քում, ոչ կարէիր յաղթել ինձ։

16. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս ձագ ծիծռանն, որ անկաւ ի բունոյ իւրմէ։ Եւ գտեալ զնա աքիստ մի ասէ. Թէ յինէն ի զատ լեալ էիր, ի մեծ չարիս մատնեալ էիր։ Ասէ ձագն. Բարիդ, զոր առնես ինձ, ի գլուխ քո դարձցի։

A_3 աքիստ մի ասէ գոհացիր զաստուծոյ որ, A_3 առնել կամիս փխ առնես ինձ։

17. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս զաքիստն, որ ասացին. Թող զսովորական զքարսդ քո և համարձակ լինի քեզ յարքունիս մտանել և ելանել։ Ասէ աքիստն։ Եթէ եղիցին աչք իմ արծաթի և թաթ իմ ոսկի, զսովորական բարս իմ ոչ թողից։

$A_{3,4}$ ասացին թէ, A_2 լիցի փխ լինի, A_2 B_{1-24} չիք՝ և ելանել, $A_{4,5}$ արծվի փխ արծաթի, A_2 B_{1-24} թաթ (B_7 թաղ) փխ թաթ։

18. Որդեակ, նմանեցար դու օձին, որ պատատեցաւ ընդ մասրովն և անկաւ ի գետն։ Եւ տեսեալ զնա գայլուն՝ ասէ. Ահա չար ի չար հեծեալ և չար է, որ վարէ զնոսա։

A_3 զմասրենովն փխ ընդ մասրովն։

19a. Որդեակ, տեսի զմաքին, որ սպանդանոցն ածին։ Երբ օրն չէր հասել, դարձաւ առ յընկերսն իւր և ետես զորդիս որդոց իւրոց։

A_3 տարան փխ ածին։

19b. Ես զամենայն բարիս ջամբեցի քեզ, և դու զհաց ի հողոյ արգելեր յինէն։

A_{3-5} չիք՝ ես, քեզ Նադան, A_2 B_{1-24} որդի Նաթան փխ ես, A_2 քո փխ ի հողոյ։

19c. Ես իւղով անուշիւ օծի զքեզ, և դու հողով զմարմինս իմ ապականեցեր։

B_{1-24} որդեակ իւղով, A_2 B_{1-24} զքեզ բեհեզս և ծիրանիս ագուցի քեզ, չիք՝ հողով, ապականեցեր ի տուն խաւարի ($B_{12,16}$ զիս մատնեցիր ի մահ փխ ապականեցեր-խաւարի)։

19d. Ես զքեզ արարի ծառ պտղով լիացեալ, և դու յարմատոց խլել կամեցար զիս։

$A_{3,4}$ լի պտղով փխ պտղով լիացեալ, A_3 խլեցեր փխ խլել կամեցար, $A_{4,5}$ խլեցեր զիս քեզ որդի իմ Նադան (A_5 քվեր փխ քեզ) փխ խլել կամեցար զիս։

19e. Ես բարձրացուցի զքեզ որպէս աշտարակ, որ թէ եկեսցեն յիս թշնամիք, ելից ամրացայց ի քեզ, և դու ինքնին գտար թշնամի տան իմում և կորուստ անձին իմոյ։

A_5 B_{1-24} *որդեակ ես,* A_2 B_{1-24} *զի թէ թշնամի հասանէր ի վերա իմ դու լինէիր ինձ ամուր պարսպի* (B_{1-24} *ապաստանի* փխ *պարսպի,* իսկ B_7-ը լրիվ համապատասխանում է A_1-ին) փխ *որ թէ-ի քեզ,* A_5 չիք՝ *տան իմում,* A_2 B_{1-24} չիք՝ *և կորուստ* (B_7-ը ունի)։

19f. Որդեակ, սնուցի զքեզ, որպէս մայր զանդրանիկ որդի, և դու ի կեանս իմ կորացուցիր զիս։ (9cA₂ և 20B₁)։*

B_3 *որպէս մայր զմանուկ և,* A_2 $B_{6,7,16}$ *ուսուցի* փխ *սնուցի,* A_2 $B_{6,7,14,16}$ չիք՝ *մայր,* A_2 *ուրացեր* փխ *կորացուցեր,* $B_{6,8,9}$ *կուրացուցեր* փխ *կորացուցեր։*

Խօսել սկսաւ որդին ապերախտ և անհնազանդ և ասէ. Տէր իմ Նիկար և հայր բազմերախտ, արա ինձ ըստ ողորմութեան քում։ Աստուծոյ մեղանչեն մարդիկ, և թողուն նոցա։ Եւ մի՛ մեղանչեր անձին իմոյ, և ես եղեց քեզ չար ծառայ, որպէս զմի յանցաւորաց քոց։

A_{3-4} *նազան* փխ *որդին-անհնազանդ,* A_2 B_{1-24} *առէ նաթան* փխ *խօսել-քում,* $A_{3,4}$ չիք՝ *և հայր բազմերախտ,* A_3 *թողու* փխ *թողուն, յարեան* փխ *անձին,* A_2 B_{1-24} *և աստուած թողու* փխ *թողուն նոցա և դու թող, անպիտան* փխ *չար,* չիք՝ *քոց։*

Ասէ.

20. Որդեակ, եղեր որպէս զարմաւենին, որ բուսեալ էր յափն գետոյն, և պտուղ նորա ի գետն անկանէր։ Եկն տէր ծառոյն կտրել զնա։ Ասէ արմաւենին. Թող զիս յայսմ ամի և ի միւսում ամին բերից պտուղ։ Ասէ տէրն. Դու ի ժամանակդ չես բերել ինձ պտուղ, և այժմ, որ կտրել կամիմ, զի՞արդ պիտանացիս։

A_2B_{1-24} *արմաւենի մի տնկեալ էր այր ումն* փխ *եղեր—բուսեալ էր,* A_2 B_{1-24} *նորա* փխ *ծառոյն,* A_4 *յամ մի* փխ *յայսմ ամի, բերից քեզ, պտուղ և ոչ արկից ի գետն, տէր ծառոյն,* A_4 *դու ի քում ժամն կատար* փխ *դու ի ժամանակդ,* A_1 *դու ի քում այդր չեղեր պիտանի որ ոչ քո է զիարդ պիտանացիս* փխ *դու-պիտանացիս,* A_5 *յայնժամ կտրել կամիմ զքեզ* փխ *և այժմ-պիտանացիս։*

21. Որդեակ, ասացին գայլուն, թէ ի բաց կաց ի գիհէդ, ապա թէ ոչ՝ շունք պատառեն զքեզ։ Ասէ գայլն թէ. Ի բաց կենամ, կուրանամ, զի փոշին աչացս դեղ է։

A_2 B_{1-24} չիք՝ *ապա-զքեզ, գիհին աչացս շահ է և փորոյս օգուտ* (B_{16} *դեղ է աչացս*) փխ *աչացս դեղ է։*

22. *Որդեակ, ագին շանն հաց բերէ և բերանն՝ բիր։*

$A_{2,4-5}$ B_{1-24} *տայ* փխ *բերէ,* A_4 *եւ դարձեալ ասէ որդեակ* փխ *որդեակ։*

Եւ ի նմին ժամու չարախորհ որդին կորստեան ուռեալ պատառեցաւ։

Եւ ասէ Խիկար. Ով բարի առնէ, բարոյ հանդիպի և որ փորէ խորխորատ, անձամբն լնու։

Եւ որ սիրէ զչարն, ատելի է բազմաց, և որ առնէ զբարի, փրկի ի մահուանէ։

A_{2-5} B_{1-24} *ուռաւ Նաթան* և փխ *չարախորհ-ուռեալ,* B_7 *պատառեցաւ և սատակեցու ի փառս սատանայի յայնժամ Խիկար գոհացեալ զաստուծոյ,* A_5 *փորէ հոր խորխորատ,* B_{1-24} *խորխորատ ընկերին,* B_6 *ինքեանք անկանին և ի յաւիտենական հրոյն արժանի լիցին* փխ *անձամբն լնու։* A_2 *ընկերին ինքն անկանի* փխ *անձամբն լնու,* $A_{4,5}$ B_{1-24} *իւրով լնու զնա* փխ *անձամբն լնու,* A_2 B_{1-24} *զհետ երթա բարեաց ժառանգէ զնա* (B_9 *զարքայութիւն* փխ *զնա*) փխ *առնէ-մահուանէ։*

ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ

Այս բնագիրն առհասարակ Խիկարի գրույցի գրավոր ամենահին աղբյուրներից մեկն է։ Նրան տարեկից է միայն Բրիտանական թանգարանի № 7200 ասորական ձեռագրի հատվածը, որ հրատարակել է Ռ. Հարրիսը 1898 թվականին։ Երկուսն էլ հաշվվում են 11—12-րդ դար։ Մենք նկատի չունենք էլեֆանտինի արամեական պապիրուսները (մեր թվագրությունից առաջ 5-րդ դար), որ ներկայացնում են Խիկարի բացարձակ այլ խմբագրություն։

Հայկական հնագույն այս պատառիկները, որ նոր են հայտնի դառնում, պարունակում են որոշ հատվածներ ուսուցող խրատներից և պատմությունից։ Գրված են դասական հայերենով։

Բնագրին առավել մոտ է A խումբը, ուստի և դնում ենք այդ տարբերակի մեջ, համառոտագրելով A6։

Ձեռագիրը խիստ քայքայված է (Մատենադարանի ձեռագիր № 5465, էջ 101ա—103բ)։ Թղթերը խունացել են և եզրերից թափվել։ Վերանորոգվել է վերջերս։ Քայքայված մասերը լրացվել են նոր, սպիտակ թղթերով։ Դա բարձրացրել է պատառիկների տևունակությունը, բայց դարձրել պակաս ընթեռնելի։

Պատառիկներն ունեն բնագրագիտական մեծ արժեք։ Հրատարակում ենք լուսապատկերով։

* * *

Ա. Որդեակ, կցորդ [լեր] մարդո իմաստնո, զի իմաստնասցիս եւ մի՛ կցորդ լիներ ընդ մարդո անուրինի եւ անմտի եւ անզգամի, զի մի իբրև զնա հաստատեսցիս։

Որդեակ, մի՛ քաղցրանար, զի կլանիցեն զքեզ և մի՛ դառն լինիր, զի մի թշնամանիցեն զքեզ, այլ լեր հանդարտ ի գործս քո և կերիցես զզաւրութիւն ամենայն երկրի։

Որդեակ, մինչդեռ կաւշիկս յոտս են, կոխեա զփուշս եւ արա ճանապարհ, որդոց քոց և թոռանց։

Որդեակ, մեծատան որդին աւձ եկեր, ասեն վասն դեղո եկեր, աղքատին որդին եկեր, ասեն առ սովին եկեր։

Որդեակ, կեր զմասն քո եւ ընկերին մի աչս արձակեր։

Որդեակ, ընդ աներկեղի ի ճանապարհ մի երթիցես... ընդ անամաւթի հաց մի ուտեր։

Որդեակ, թե տեսանիցես զթշնամիս քո գլորեալ, մի ծաղր առնիցես զնա, միթէ յառնիցէ կանկնիցի ի վերա ոտից իւրոց եւ հատուցանէ քեզ։

Բ. ...Հայր իմ ծերացաւ։ Հաս[եալ կա] առ ա[փ]ն գերեզմանի։ Զանցեալ է միտք իւր եւ դողացեալ է խորհուրդ նորա։ Սկսաւ վատնել զինչս իմ։ Զծառայս եւ զաղախնայս եւ զսիրելիս իմ սկսաւ տանջել առաջի աչաց իմոց։ Զձիս և զջորիս իմ եւ զամենայն եհատ։

Իբրև տեսի ես եթէ Նադան քեռորդի իմ զբանս իմ այլայլեաց, խնաեցի յինչս իմ։ Խաւսել սկսա եւ ասեմ ցՆադան. Աղէ, դու... նչս իմ մերձե[ցիր]։

Որդեակ, ասացեալ է յառակս, թէ ձեռք որ ոչ ստացաւ, ակն մի հայեսցի։ Եւ պատմեցաւ առաջի Սենեքարիմա արքաի տեառն իմոյ։

Եւ ասէ արքա։ [Նա]դան, մինչ Խիկար կենդանի է [յինչ] նորա [մի մերձենար]։

Յայնժամ Նադան քեռորդին իմ իբրև ետես զՆաբուզադան եղբայր իւր կրտսեր, զոր ստ?նման նմա սնուցի եւ ուսուցի եթե ի տան իմում կեցցէ։ Յայնժամ տր....

Գ. ...յր(ի)ց նորա։ Եւ ասէ ցիս,. երթ յասպանչականս քո եւ ի վաղիւն եկ առ իս։ Եւ հրաման ետ.... առաջի իւր եւ ասէ ցիս. Ո՞ւմ նման եմ ես եւ Նախարարք իմ ո՞ւմ նման են։

Եւ ասեմ. Նման ես դու Սինա և Նախարարք քո քրմացն։

Եւ ասէ ցիս. Երթ յասպընչականս քո։

Եւ կանխեալ են....

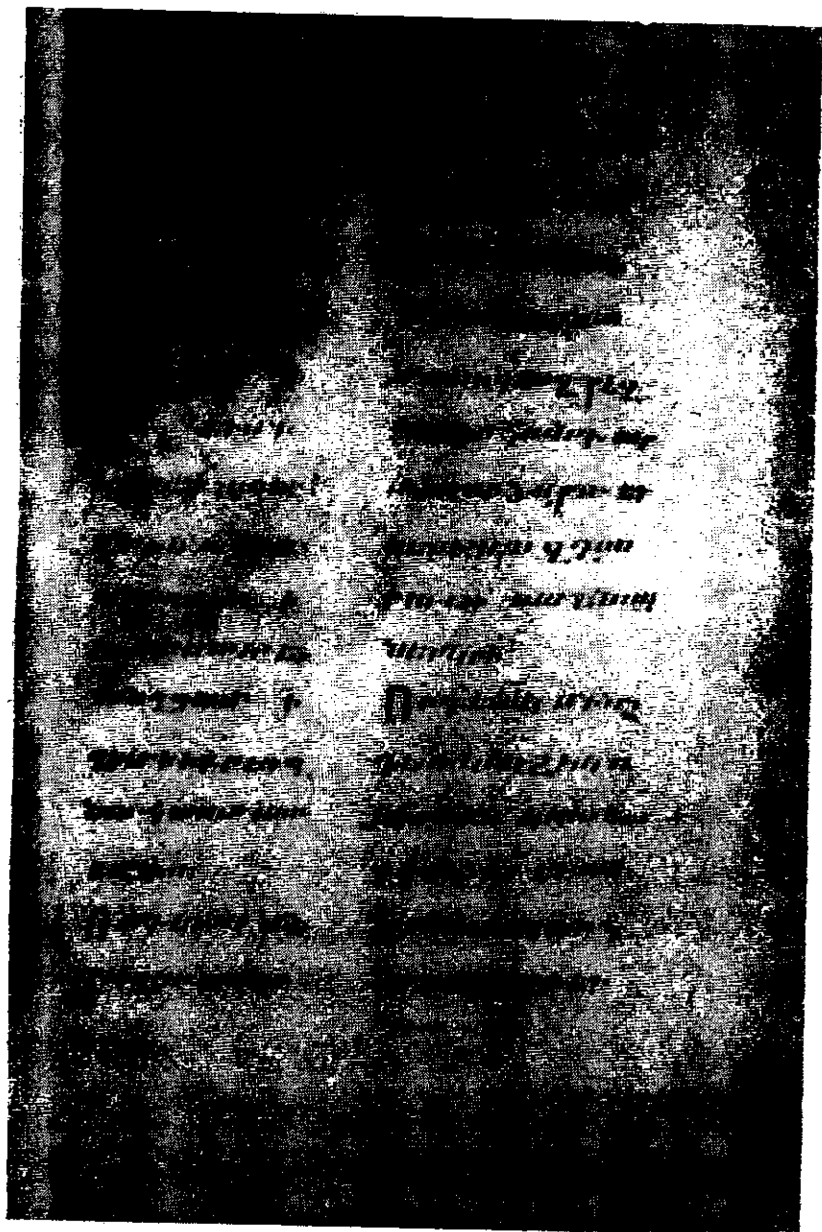
Հրաման ետ Նախարարացն, զի զգեցցին Ներկածուս եւ ինքն զգեցաւ քարտեսս։

Եւ հրամաեաց կոչել զիս եւ ասէ. Ո՞ւմ նման եմ ես եւ նախարարք իմ ո՞ւմ նման են։

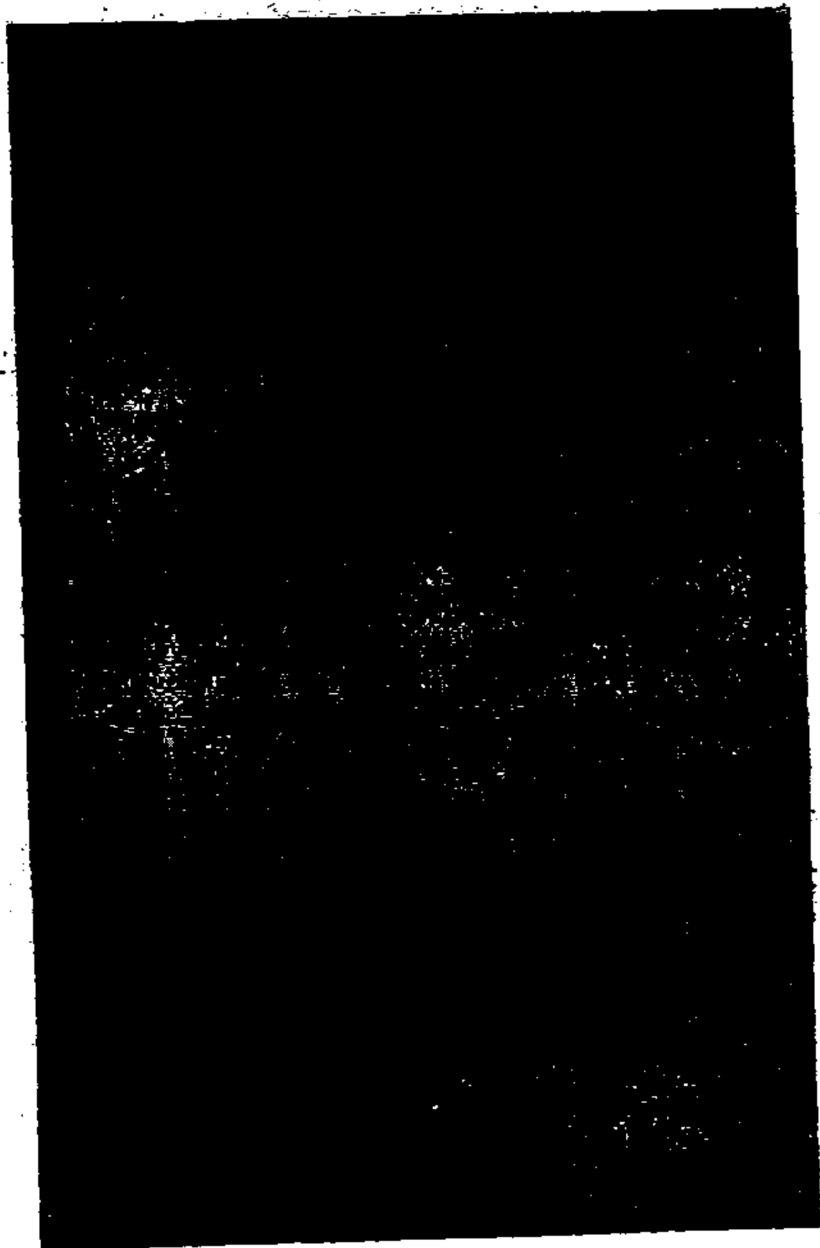
Եւ ասեմ. Նման ես դու....

Ծաղկաց նոցա։

Իբրեւ զայս լուաւ արքա, յոյժ ուրախ եղեւ եւ ասէ ցիս. Արդ, աղէ, ասա [ինձ] Սե[նեքերիմ]....

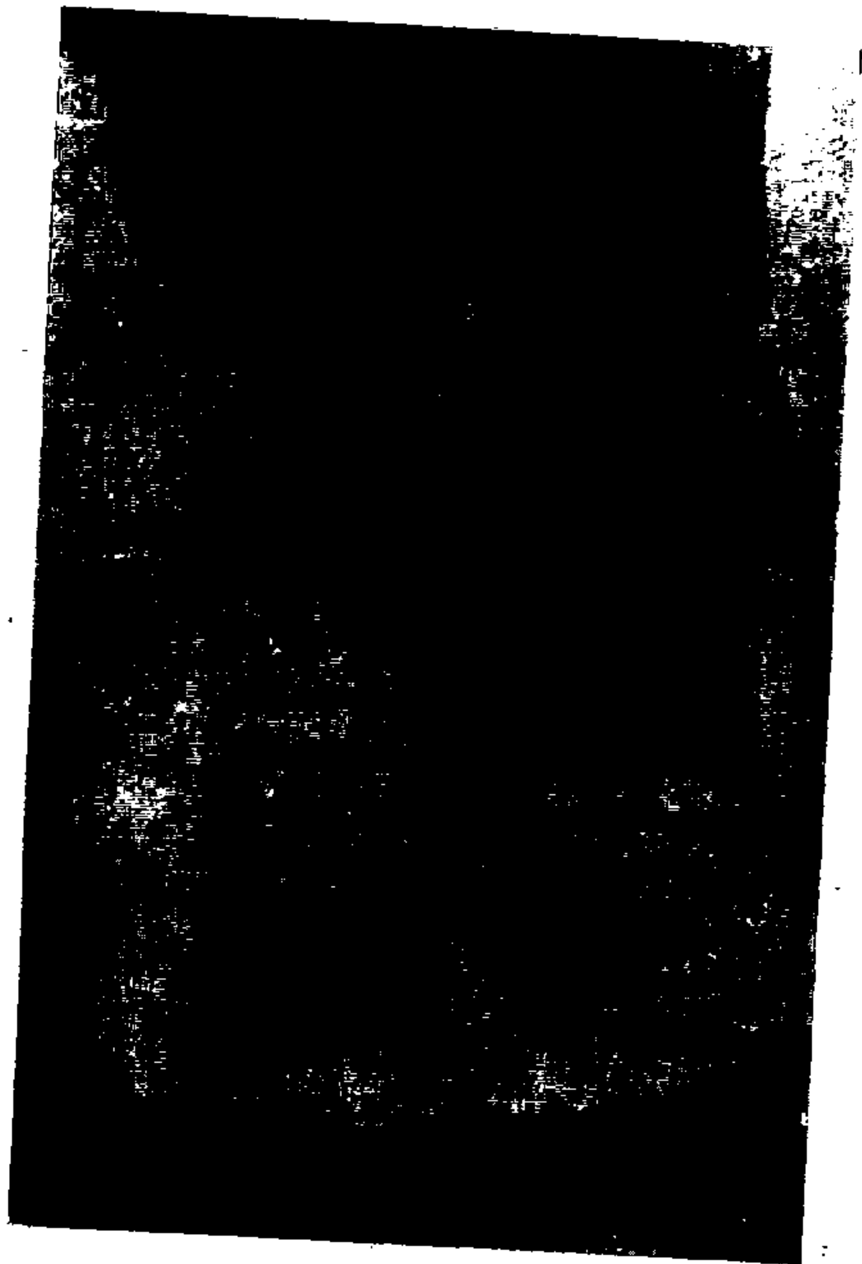
101ա

101p

102a

102a

163

103r

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ

(ՏԱՐԲԵՐԱԿ C)

Այս տարբերակը համապատասխանում է Ֆ. Կոնիբերի 1898 թվականի հրատարակությանը։

Բնագիրը սակայն կազմվել է այլ սկզբունքներով և հեռանում է Կոնիբերի օրինակից։

Կոնիբերի օգտագործած ձեռագրերը տարաբնույթ հավաքածու են և չեն պատկանում միևնույն խմբին։ Դա խանգարել է տալու աղբյուրի ճիշտ պատկերը։

Պարզ չէ, թե Կոնիբերի մոտ որ ձեռագիրն է համարվել հիմք, ուստի այստեղ նրա բնագիրն արտահայտում ենք C_4 *համառոտագրությամբ, իսկ* C_4*-ի նկատմամբ բոլոր ընթերցումները տալիս ենք փակագծի մեջ, նրա իսկ օգտագործած պայմանական նշաններով։ Բայց եթե* C_4*-ը զուգահեռ է գնում մեր բնագրին, և շեղվում է տողատակ իջեցված որևէ այլ օրինակ, բերում ենք ուղղակի նրա ընթերցումը,* C_4*-ից անկախ։*

Բնագրի համար հիմք է ծառայել C_1*-ը։ Հազվադեպ ուղղումներ կատարվել են միայն այն ժամանակ, երբ դա թելադրել է C խմբի մեջ գտնվող որևէ այլ ձեռագիր։ Ուղղումների դեպքում խուսափել ենք հենվել Կոնիբերի օրինակի վրա, որովհետև այն անխառն չէ։*

CEF *խմբերի և* A_3 *ձեռագրի մուտքը ընդհանուր է, համեմատելի (նկատի չունենք բազմաթիվ այլընթերցումները), ուստի ներկայացնում ենք միասին, տարբերակների մեջ եղած առնչությունները անսքող պահելու համար։ Հիմքը դարձյալ* C_1*-ն է։*

Բնագիրը կազմելիս ոչ թե նպատակ ենք ունեցել վերականգնել նախնականը, մի բան, որ այս տարբերակով հնարավոր չէ, այլ տալ տարբերակի ճիշտ պատկերը, ուստի այնպիսի ընթերցումներ, որոնք նախընտրելի չեն մյուս տարբերակների համեմատությամբ, բայց հատուկ են C խմբին, պահել ենք վերևում։

Երբ միևնույն խմբի մեջ չունենք ճիշտ օրինակը, սխալը թողնում ենք անփոփոխ (օր. № № 87, 97 խրատները և այլն)։

Պահպանել ենք այն տարընթերցվածները, որոնք անարժեք են, ունեն վրիպակային բնույթ, բայց կարող են հուշել ձեռագրերի ազգակցության մասին։

Տարընթերցվածների համարակալումը խրատականքի բաժնում տրված է ոչ թե ըստ տողերի, այլ ըստ խրատների։

C տարբերակի հավելյալ խրատներն անհարազատ են, որովհետև գալիս են C_4-ից և հավանաբար այնպիսի ձեռագրից են ծագում, որոնք չեն պատկանում C խմբին, բայց պահպանել ենք Կոնիբերի հրատարակությունը լրիվ ներկայացնելու համար։

Հավելյալ խրատներն ընդմիջարկել ենք պատմողական խրատներից հետո, ուր հաջորդում է **Հարցումն թագաւորաց որդւոց և պատասխանիք խիկարայ** բաժինը, բնագրային խմբից տարբերել ենք աստղանիշերով (*)։

Հավելյալ պատժիչ խրատները պատկանում են Բոդլեյան գրադարանի արևելյան № 131 ձեռագրին, որը Կոնիբերը համառոտագրում է Canon։

Աղբյուրներն իրենց պայմանական նշաններով և խրատների համակարգը տրված են գրքի վերջում (աղյուսակ III—ուսուցող խրատներ, աղյուսակ IV—պատժիչ խրատներ)։ Կոնիբերի՝ իր կողմից հավելյալ համարվող խրատների համարակալումը հայկական տառերով (կ, կա, կբ) տալիս ենք նույնությամբ C_4-ի տակ։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ

Յամս և ի թագաւորութեան Սենեքարիմայ՝ արքային Նինուէի և Ասորեստանեաց, ես՝ Խիկարս, դպիր էի Սենեքարիմայ արքայի։ Կ կին առի և Կ ապարանս շինեցի և ես՝ Խիկարս, Կ տարւոյ եղա, և ոչ եղև ինձ որդի։

Յայնժամ մտի առ չաստուածսն իմ բազում ընծայիւք, բորբոքեցի հուր առաջի չաստուածոցն և արկի խունկս անոյշս ի վերայ նորա, մատուցի ընծայս և զոհեցի զոհս, եղի ծունրս և աղաչեցի։

Եւ այսպէս ասէի յաղաչելն իմում.

Ով տեարք իմ և չաստուածք. Բելշիմ և Շիմիլ և Շահմին. հրամայեցեք և տուք ինձ արու զաւակ, քանզի ահա Խիկար կենդանի մեռանի, և զի՞նչ ասեն մարդիկ, եթէ Խիկար կենդանի

---

2 C_2 չիք՝ յամս-արքային, C_3 ամս փխ յամս և ի, չիք՝ արքային։

3 C_3 ատենադպիր, Fa,b Սենեքերիմա։

4 Fa և արարի Կ կինս փխ Կ կին առի, Fb առի ինձ Կ կինս փխ Կ կին առի, A_3 արարի փխ առի, Fb չիք՝ և ես Խիկարս։

5 $E_{4,5}$ ամի փխ տարւոյ, Կ ամաց։

6 $E_{4,5}$ գնացի փխ մտի, C_2 աստուածսն, $E_{4,5}$ չաստուածքն, Fa,b կուռքն, (Fa_1 լուծքն) փխ չաստուածսն։

7 Fa,b և վառեցի փխ բորբոքեցի, $C_{1-3,5}$ A_3 չիք՝ առաջի չաստուածոցն, C_4 չիք՝ անոյշս (Paris 58 և 131 ունեն՝ և անուշս), C_3 անոյշս անոյշս Fa,b անուշահոտս։

8 Fa,b վասն ծննդեան փխ եղի ծունրս։

10 C_1 էր աղաչելն իմ փխ ասէի յաղաչելն իմում, Fa,b ասելով փխ և այսպէս ասէի յաղաչելն իմում։

11 չաստուածք իմ, C_1 Բէշիմ և Ջրիմիլ և Շահմին, C_2 Բելշիմ Շիմիլ և Ջահմին, C_3 Բէշիմ և Շիմել և Շամին, C_4 Բելշիմ և Շիմիլ և Շամին (Paris 131 Բէլշիմ և Շիմել և Շահմին), Fa Բէլշիմ և Շահմիմ, Fb Բէլշիմ և Շահիմ։

13 Fa,b չիք՝ կենդանի և։

և իմաստուն և ճարտար մեռաւ, և ոչ կայ իւր որդի, որ թաղէ զնա և ոչ՝ դուստր, որ լացցէ զնա։ Զունիմ ժառանգ յետ մահուան իմոյ, և եթէ որդի իմ աւուրս Ժ քանքարս ծախեսցէ, ոչ կարէ սպառել զինչս իմ, այլ զի արկցէ հող ձեռօք իւրովք ի վերայ իմ, զի մի մնացից անյիշատակ։

Յայնժամ ձայն եղև ի չաստուածոցն և ասէ. Խիկար, ոչ է հրամայեալ քեզ զաւակ, բայց եթէ առցես զնադան քեռորդին քո և սնուցանիցես զնա քեզ որդի, և հատուցանիցէ զանուն քո։

Յայնժամ լուայ զայս ի չաստուածոցն և առի զնադան քեռորդին իմ Ա տարոյ և ագուցի նմա բեհեզս և ծիրանիս և եդի մանեակ ոսկի ի պարանոց նորա և, որպէս որդի թագաւորի, գեղաշուք զարդարեցի զնա և արբուցի նմա կաթն և մեղր և ննջեցուցանէի զնա ի վերայ արծուեաց և աղաւնեաց իմոց, մինչև եղև է ամաց։

Եւ ապա սկսայ ուսուցանել նմա զդպրութիւն և զիմաստութիւն և զհանճարագիտութիւն և զպատասխանիս հրովարտակաց և զդարձուածս հակառակաց խօսից։ Ի տուէ և ի գիշերի ոչ դադարէի յուսուցանելոյ զնա։ Եւ յագեցուցի զնա ուսմամբ, իբրև հացիւ և ջրով։

Ապա ասէ արքայն ընդ իս. Խիկար, դպիր և իմաստուն,

---

1 Fa,b *իմաստուն էր,* $E_{4,5}$ *մեռանի,* Fa *կայր նորա* փխ *կայ իւր,* Fb *գոյր նորա* փխ *կայ իւր։*

2 $C_{4,5}$ $E_{4,5}$ *լայ,* Fa,b *լայր, զնա զինչ ասեմ։*

3 C_4 *և ոչ եթէ որդի յետի աւուրն* փխ *և եթէ որդի իմ աւուրս* (Paris 58 ունի ճիշտ ընթերցվածը)։

4 Fa,b *զի միայն։*

6 Fa,b *չաստուածոցն իմոց.* C_1 *ասացին* փխ *ասէ,* C_4 *ասէին,* $C_{2,5}$ $E_{4,5}$ *ասէր,* Fb *թէ* փխ *և ասէ։*

8—9 C_1 *հատուցանէ զնա* փխ *հատուցանիցէ զանուն քո,* C_4 *հատուցէ քեզ զանունդս քո,* Fa,b, E_4 *հատուցէ քեզ զանուն քո,* E_5 չիք՝ *և հատուցանիցէ զանուն քո։*

10 $C_{2,3,5}$ *յորժամ* փխ *յայնժամ։*

10—11 Fa,b *և ապա առի զնաթան քեռորդին իմ առ իս որ էր մի ամի։*

11 $E_{4,5}$ *մի ամի* փխ *ա տարոյ,* $E_{4,5}$ *զգեցուցի* փխ *ագուցի։*

12 C_{1-3} $A_3F_{4,5}$ չիք՝ *եդի։*

14 C_3 *ուսուցանէի* փխ *ննջեցուցանէի,* A_3 *արծուենեաց։*

15 Bod *տարկան* փխ *ամաց։*

17 C_4 *զհանճար գիտութեան,* $E_{4,5}$ *հանճարս գիտութեան։*

17—18 A_3 *հրովարտակաց և զելսն իմուն* (Այստեղ A_3-ն ավարտվում է)։

18 C_3 *հակառակախօսից։*

գիտեմ զի ծերացեալ ես, և յետ վախճանի քո ով է, որ կատարէ ճարտարութեամբ և իմաստութեամբ զգործս արքունեաց մերոց։ Եւ ես տրտում եմ յայդմ խորհրդիդ։

Եւ ասեմ ցնա. Արքայ, յաւիտեան կաց, է իմ որդի, որ է առաւել և հանճարեղ քան զիս։ Եւ ասէ թագաւորն. Ած զնա առ իս, զի տեսից։

Եւ իբրև ածի զնա և կացուցի առաջի թագաւորին, ետես և ասէ. Յաւուրս իւրում օրհնեալ եղիցի Խիկար, զի ի կենդանութեան իւրում էած կացոյց առաջի իմ զորդի իւր, և ինքն ի հանգստեան եղիցի։

Երկիր պագի տեառն իմոյ և առեալ տարա զնադան յապարանս իմ։

Եւ այսպէս ասեմ յուսուցանելն իմում և ի խրատելն զհանճար և զխորագիտութիւն զամենայն։

---

1 C_3 *կարէ* փխ *է որ կատարէ։*

2 C_3 *իմաստութեամբ վճարել։*

3 Fa,b *և ես հանապազ, վասն այդ բանիդ* փխ *յայդմ խորհրդիդ։*

4 C_1 չիք՝ *արքայ,* Fa,b *պատասխանի ետու նմա և ասացի* փխ *և ասեմ ցնա,* չիք՝ *է (որ է)։*

5 C_5 $F_{4'5}$ Paris *131 և 58 առաւել աւելի,* Fa,b *հանճարեղ և իմաստուն է* փխ *և հանճարեղ,* C_4 չիք՝ *և հանճարեղ, քան զիս և է աւելի հանճարեղ։*

6 Fa,b *տեսից զնա։*

7 Fb *ես* փխ *իբրև ածի զնա և,* Fa,b *կացուցի զնա։*

8 $C_{1'2}$ *յաւուրս իւր աւրհնեալ եղիցի սորա* փխ *յաւուրս իւրում օրհնեալ եղիցի խիկար,* C_3 *աւուրս սորա,* Fa,b *այս օրս օրհնեալ եղիցի։*

9 Bod 58 չիք՝ *ինքն։*

11 Fa,b *և ես երկիրպագի արքային* փխ *երկիր պագի տեառն իմոյ։*

13 Canon *իմում ականջ արայ որդի իմ խօսկին և խրատն իմ գրէր ի մտանին քում և մի մոռասցիս զի ամք կենաց քոց շատանայ և փառօք և մեծութեամբ հասցես ի ծերութիւն,* C_5 *խրատելն իմում։*

13—14 C_4 E_{4-5} Fa,b չիք՝ *և ի խրատելն-զամենայն,* C_3 *և խրատելն զհանճար և զգիտութիւն և զիմաստութիւն խրատ և խօսք Խիկարայ իմաստնոյ խրատն այս է Խիկարայ զոր ասաց քեռորդուն։*

ԽՕՍՔ ԵՒ ԽՐԱՏ ԵՒ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԽԻԿԱՐԱՅ. ԽՐԱՏՆ ԱՅՍ Է ԽԻԿԱՐԱՅ, ԶՈՐ ՈՒՍՈՅՑ ՆԱԴԱՆԱՅ

1a. Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքունի, մեռո և թաղո զնա ի սրտի քում և մի՛ ումեք ի վեր հանիցես:

1b. Զկապն կնքեալ մի՛ արձակեսցես և զարձակեալն՝ մի՛ կապեսցես:

1c. Եւ զոր տեսանես, մի՛ ասել և զոր լսես, մի՛ յայտնել:

2. Որդեակ, ի համբառնալ զաչս քո տեսանել զկին գեղեցիկ, յունեալ և ծարուրեալ, մի՛ ցանկանայցես ի սրտի քում: Եւ եթէ տացես նմա զամենայն ինչս քո, առաւել ի նմանէ ոչինչ գտանիցես, այլ դատապարտիս յաստուծոյ և ի մարդկանէ: Քանզի նման է նա գերեզմանի, որ ի վերոյ գեղեցիկ լինի և ի ներքոյ՝ լի ժահահոտութեամբ և ոսկերօք մեռելոց:

3. Որդեակ, լաւ է ընդ առն իմաստնոյ քարինս կրել, քան ընդ առն անմտի գինի ըմպել:

4. Որդեակ, մի՛ լինիր իբրև զնշենի, որ յառաջ ծաղկի և յետոյ հասանի պտուղ նորա, այլ լեր որպէս ձիթենի, որ յետոյ ծաղկի և յառաջ հասանի պտուղ նորա:

1a C_4 *դրանէ*, C_4 *վերայ* փխ *վեր*:

1b Bod *կապեալ* փխ *կնքեալ*, C_2 *արձակես*, C_4 *արձակել* (Bod *արձակեսցես*), C_5 *արձակեր*, C_2 *կապես*, C_5 *կապեր*:

1c C_1 *զոր լսես մի յայտնեսցես և զոր տեսանես մի յայտնեսցես* փխ *եւ- յայտնել*, C_2 *զոր լսես միայն տես և զոր տեսանես մի ասես*, Bod չիք՝ *խրատը*:

2 C_1 չիք՝ *տեսանել*, $C_{1,2}$ *ծրարեալ* փխ *ծարուրեալ*, Canon *ոչինչ աւելի գտցես քան զքո միայն մեղս և ամօթ ի մարդկանէ և դատաստանն աստուծոյ*, Bod *ոչինչ իւիք ի նմանէ աւգտիս առաւել քան թէ դատաստան յաստուծոյ արդար իրաւանց է իմ*:

4 Ven, C_1 չիք՝ *որ յառաջ-պտուղ նորա*, C_5 *իբրև* փխ *որպէս*, $C_{2,4,5}$ *թթենի* փխ *ձիթենի*:

5. Որդեակ, ընդ իմաստնոյ մի՛ անմտիր և ընդ անմտին մի՛ իմաստնանար։

6. Որդեակ, ընդ առն իմաստնոյ կցորդ լեր, որ իմաստուն լինիս իբրև զնա և մի՛ լինիր կցորդ անզգամի և անմտի, զի մի իբրև զնոսա անմիտ կոչեսցիս։

7. Որդեակ, մի՛ լինիր կարի քաղցր, որ կլանեն զքեզ և մի՛ կարի դառն, որ թքանեն զքեզ, այլ լեր հեզ և հանդարտ ի գործս գնացից քոց և յամենայն բանս։

8. Որդեակ, մինչդեռ կոշիկդ յոտդ է, կոխեա զփուշն և արա ճանապարհ ոտից քոց։

9a. Որդեակ, մեծատան որդին օձ եկեր, և ասեն՝ դեղ է նմա, իսկ աղքատի որդին եկեր, և ասեն՝ առ սովոյ եկեր։

9b. Զքո մասն կեր և ի քո ընկերին աչք մի՛ արձակեր։

9c. Ընդ աներկիւղի ի ճանապարհ մի՛ երթար և ընդ անզգամի հաց մի՛ ուտեր։

10. Որդեակ, անկանի անօրէնն ի չար գործոց իւրոց և կանգնի արդարն ի բարի գործոց իւրոց։

11. Որդեակ, թէ տեսանես զթշնամին քո գլորեալ, մի՛ ծաղր առներ զնա, զի թէ կանգնի, չար հատուցանէ քեզ։

12. Որդեակ, մի՛ մերձենար ի կին անզգամ և բամբասօղ, զի մի արհամարհիս և կատակիս դու ի նոցանէ, և նա յափշտակէ զքեզ։

---

5 C_4 իմաստունս, $C_{2,4,5}$ իմաստանար (C_2 իմաստանայր)։

6 C_4 կցորդ լեր առն իմաստնոյ (Bod լեր ընդ), որպէս փխ իբրև, C_3 զնա փխ զնոսա։

7 $C_{3,5}$ զի մի կլանիցեն փխ որ կլանեն, C_3 զի մի թքանիցեն փխ որ թքանեն։

8 $C_{1,2,5}$ կոխէ փխ կոխեա, Canon որդոց փխ ոտից։

9a $C_{3,4}$ կերաւ, C_3 ասացին փխ և ասեն, C_{2-5} չիք՝ իսկ, C_3 օձ կերաւ ասացին թէ քաղցած էր փխ եկեր և ասեն առ սովոյ եկեր, C_4 ի սովու կերաւ։

9b C_3 բաժինն փխ մասն, Ven, Canon կեր քաղաքութեամբ, C_4 զաչսդ մի արկաներ։

9c C_3 ընդ առն։

10 Bod, 58 չար գործաւք։

11 Bod չիք՝ տեսանես, Ven քեզ եւ լինի հանապազ չարկամ։

12 C_4 բանբանասող, Ven ի նոցանէ և դու ծաղր լինիս, C_{3-5} ի նոցանէ դու և կատակիս։

13. Որդեակ, զգան որդւոյ քո մի՛ խնայեր, զի գանն մանկանն այնպէս է, որպէս աղբիւր պարտիզի, կամ կապ և մատնեհար քսակի և որպէս կապան յոտն իշոյ, այնպէս օգուտ է գանն կորճին, զի թէ հարկանես գաւազանաւ մի կամ երկու, հանդարտի և ոչ մեռանի, բայց եթէ թողուս զնա ի կամս իւր, գող լինի, և տանին զնա ի կախումն և ի սպանումն։ Եւ լինի քեզ նախատինք և բեկումն։

14a. Որդեակ, ուսո զորդին քո ի քաղց և ի ծարաւ, որ խոնարհութեամբ վարեսցէ զկեանս իւր։

14b. Զբան թշնամոյ որ ասեն, մի ընդունիցիս, զի զքոյդ նորա ասիցեն։

15. Որդեակ, առանց զինու ի ճանապարհ մի՛ երթիցես, զի մի թշնամին քո պատահեսցէ քեզ և կորնչիս։

16. Որդեակ, որպէս վայելուչ է ծառն պտղովք և ոստօք և լերինք անտառախիտ մայրօք, այնպէս վայելուչ է այր և կին, որդի և եղբայր, ազգական և բարեկամ և ամենայն զարմք։

17. Որդեակ, առն որ ոչ գոյ կին, որդի և եղբայր, ազգական և բարեկամ, զնա երկար արհամարհեն։ Եւ նման է նա ծառոյ, որ յանցքս ճանապարհի իցէ, և ամենեքեան, որ անցանեն ընդ նա, տերեւաթափ և ճղակոտոր առնեն զնա։

18. Որդեակ, մի՛ ումեք ասել չար և մի՛ լինիր շատախօս առաջի տեառն քո, զի մի անարգեսցիս ի նմանէ։

19. Որդեակ, յաւուր զոհից քոց մի՛ խոտորիր։ Գուցէ ոչ հաճեսցի տէր ի զոհս քո, զոր առնես։

---

13 Ven *զորդիդ ի ծեծ* փխ *զգան որդւոյ քո*, *ծեծ* փխ *գանն*, $C_{3,4}$ *աղբն ի* փխ *աղբիւր*, $C_{2,3,4}$ *և որպէս* փխ *կամ*, C_4 *ի իշուն ոտքըն* փխ *յոտն իշոյ*, C_4 (Ven?) *ծեծ տղային* փխ *գանն կորճին*, Bod չիք՝ *այնպէս-կորճին*, C_4 (Ven?) *զի թէ ծեծես գաւազանաւ մի կամ երկուս նայ խելաւքանայ հանդարտութեամբ ոչ մեռանի* (Bod *և 58* ինչպես բնագրում), C_5 չիք՝ *և ի սպանումն*, C_2 *կոխումն* փխ *բեկումն*։

14b C_4 *որդեակ զթշնամոյն*, C_4 չիք՝ *զբան* (Bod ունի *զբան*), Bod *քո որ ասիցէ քեզ* փխ *որ ասեն*, $C_{2,5}$ *ասէ* փխ *ասեն*, C_3 *թշնամուն*, C_5 *ընդունիս*, C_3 *ասիցեն և նա ես ոչ ընդունի*, C_4 *նոքայ* փխ *նորա*։

15 C_{2-5} *երթար* փխ *երթիցես*, Canon *զինու ի գիշերի*, C_3 *հասանի կամ պատահէ* փխ *պատահեսցէ*։

16 Ven չիք՝ *և կին*, C_4 *զարմիք*, C_3 Bod *58* չիք՝ *և ամենայն զարմք*։

17 C_4 *որոյ* փխ *առն որ*, *կամ որդի կամ եղբայր և*, C_4 *յերկար ամաւք* փխ *զնա. երկար*, C_3 *որ ի ճանապարհի*, *որք անցանի*։

18 $C_{2,4,5}$ *շատախօս լինել*։

19 C_4 չիք՝ *քոց*, C_4 չիք՝ *զոր առնես* (*58*-ը ունի)։

20. Որդեակ, մի՛ թողուր զլալիսն և երթար ի հարսանիսն, զի ամենեցուն մահ առաջի կայ, և պատուհասն մեծ է։

21a. Որդեակ, մատանի ոսկի, որ չէ քո, մի՛ դներ ի մատին քո։

21b. Եւ մի՛ ագանիր բեհեզս և ծիրանիս, որ չէ քո։

21c. Կամ ձի, որ չէ քո, մի՛ հեծանիր, զի ծաղր առնեն զքեզ տեսօղքն և որ գիտեն զքեզ։

22. Որդեակ, թէպէտ և քաղցեալ իցես, հաց, որ չէ քո, մի՛ ուտիցես։

23. Որդեակ, մարդ, որ զօրաւոր է քան զքեզ, մի՛ հակառակիլ ընդ նմա։ Գուցէ սպանանիցէ զքեզ։

24. Որդեակ, ճմլեա և մաշեա զչարն ի սրտի քում և բարի լինի քեզ յաստուծոյ և ի մարդկանէ, և բազակիս կամօքն աստուծոյ։

25. Որդեակ, թէ բարձր են սեմք տան քո երկան իբրև կանգունս է, յորժամ մտանես, խոնարհեցո զգլուխ քո։

26. Որդեակ, մի՜ առնուր կշռովն մեծ և տար փոքրովն և ասես թէ շահեցայ, զի աստուած ոչ տայ, այլ բարկասցի, և դու սովամահ կորիցես։

27. Որդեակ, մի՛ երդնուր սուտ, զի մի աւուրս քո պակասեսցին։

28. Որդեակ, օրինացն աստուծոյ ունկն դիր և ի չարէն մի՛ երկնչիր, զի պատուիրանն աստուծոյ պարիսպ է մարդկան։

29. Որդեակ, ի բազմութիւն որդւոց քոց մի՛ խնդասցես և ի պակասելն նոցա մի՛ տրտմեսցիս։

30. Որդեակ, որդիք և ստացուածք աստուծոյ շնորհին։ Աղքատն մեծանայ և մեծատունն աղքատանայ, խոնարհն բարձրանայ և բարձրն խոնարհի։

21c $C_{3,4}$ *հեծնուլ* (Bod *հեծեր*, Canon *հեծնէր*), C_4 *հեծնուլ զնա*, չիք՝ *և որ գիտեն զքեզ* (Bod *ի գիտելն զնա*, *58 որ գիտեն զքեզ*)։

22 Canon *թէպէտ և կարի*, Bod *թեպէտ և յոյժ*։

23 $C_{3,4}$ չիք՝ *մարդ* (Bod *58* ունի)։

24 C_3 *և շահիս զու յաստուծոյ* փխ *և բազակիս կամօքն աստուծոյ*։

25 C_{2-5} *շեմք*, C_3 չիք՝ *երկան*, C_4 չիք՝ *տան քո* (Bod *58* ունի), C_4 *յերկինան* փխ *երկան*, C_3 *յորժամ ի տունն, մտանես և ելանես*,

26 C_3 *մեծ կշռով*, $C_{3,4}$ *փոքր կշռովն*, C_3 *ասել*, Bod *58* չիք՝ *այլ բարկացի*, $C_{3,4}$ *կորնչիս*։

27 C_2 *աւուրց*, C_3 *աւուրք*, C_4 *յաւուրց քոց*, Bod *58 յաւուրք քո պակասցեն ի վերայ երկրի*։

28 C_3 *երկիր* փխ *մի երկնչիր*, C_4 *մարդոյ*։

30 $C_{1,4}$ *խոնարհանայ* փխ *խոնարհի*, $C_{2,5}$ *խոնարհի այլ երգ ոտիւք և տես աչաւք*... (Այդպիսով հաջորդ խրատն անիմաստ ձևով միակցվել է նախորդին):

31. Որդեակ, եթէ ընկերն քո հիւանդանայ, մի՛ ասեր թէ զինչ տանիմ նմա, այլ երթ ոտիւք և տես աչօք, զի լաւ է նմա, քան զՌ քանքարս ոսկւոյ և արծաթոյ։

32a. Որդեակ, վասն չարախօսութեան ոսկի և արծաթ մի՛ առնուր. զի գործքն մահաբեր է և չար յոյժ։

32b. Եւ մի՛ հեղուր արիւն արդար ի տարապարտուց, զի մի հեղցեն զարիւն քո փոխանակ արեան նորա։

33. Որդեակ, պահեա զլեզու քո ի չարախօսութենէ և զաչ քո յարատ հայելոյ, զձեռն քո ի գողութենէ, և բարի լինի քեզ յաստուծոյ և ի մարդկանէ։ Զի որ գողանայ ոսկի կամ այլ փոքր իրք, պատուհասն մի է և սպանումն։

34. Որդեակ, մի՛ շնար ընդ կնոջ ընկերի քո, զի մի բարկասցի աստուած և այլքն շնան ընդ կնոջ քո։

35. Որդեակ, մի՛ առնուր կին այրի, զի յորժամ բանս ինչ լինի և ասիցէ. Աւա՜ղ զառաջին այրն իմ, և դու տրտմիս։

36. Որդեակ, եթէ վրէժ հասանիցէ քեզ, յաստուծոյ մի՛ խոտորիր և տժգոհիր, զի մի բարկասցի աստուած և այլ խստագոյն ի տարաժամ սատակէ զքեզ։

37. Որդեակ, մի՛ սիրեր զորդին քո, առաւել քան զծառայքն, զի ոչ գիտես եթէ ի նոցանէ է՞, որ լինի քեզ պիտանի։

38. Որդեակ, խաշինքն, որ ի գիհէն ի զատ գնան, գայլոց մասն լինիցին։

---

31 $C_{2,5}$ չիք՝ *եթէ-նմա*, C_4 *եթէ բարձր են շէմք տան քո և ընկերն քո հիւանդանայ* (Bod, *58*, Canon չիք՝ *բարձր-քո և*) փխ *եթէ ընկերն քո հիւանդանայ*։

32a $C_{2,5}$ *չարախօս* փխ *չար յոյժ*։

32d C_4 *հեղցի*։

33 C_3 *փոքր ինչ պատուհաս մեծ է*, C_4 *պատուհասն և սպանումն մի է*։

34 C_3 *բարկասցի քեզ, զի մի և այլք շնասցեն* փխ *և այլքն շնան ընդ կնոջ քո*, C_4 *շնանան*։

35 C_3 *լինիցի*, C_1 չիք՝ *աւաղ*։

36 $C_{2,5}$ *ճըչկոհիր*, C_3 *ճըճգոհար*, C_4 *ճըճգոհիր*, C_3 *մահ տարաժամու սատակեսցէ զձեզ*։

37 $C_{2,5}$ *զծառայն քո*, C_3 *զծառայս քո*, *որն* փխ *է որ*, C_4 *եթէ ո ի նոցանէ պիտանի լինի քեզ* (Ven չիք՝ *ո* Bod *լինի բարի*, *58 եթէ ի նոցանէ որ լինի քեզ պիտանի*) փխ *եթէ-պիտանի*։

38 C_1 *գեհենէ* փխ *գիհէն*, C_3 *բաժին լինին* փխ *մասն լինիցին*։

39. Որդեակ, դատեա զդատաստան արդար ի մտի քում և զծերսն պատուեա, զի ի մեծ դատաւորէն դու պատուեսցիս և լինի բարի։

40. Որդեակ, մի՛ հպարտանար յաւուր մանկութեան քո, զի մի կորուսցէ զքեզ մանկութիւն քո։

41. Որդեակ, ընդ դատախազին առաջի դատաւորին մի՛ ցասմամբ խօսիր, այլ իմաստութեամբ։

42. Որդեակ, մի՛ տար թոյլ ընկերին քո կոխել զոտն քո, զի մի համարձակեալ կոխեսցէ զպարանոց քո։

43. Որդեակ, եթէ խնդրեսցես յաստուծոյ բարի, նախ զկամս նորա կատարեա պահօք և աղօթիւք, և ապա կատարին խնդրուածք քո ի բարին։

44. Որդեակ, լաւ է անուն բարի, քան զտեսակ ցանկալի, զի գեղեցկութիւն ապականի, և անուն բարի յաւիտեան մնայ։

45. Որդեակ, լաւ է կոյր աչօք, քան զկոյր մտօք, զի կոյր աչօք արագ ուսանի զերթևեկ ճանապարհին, իսկ կոյր մտօքն թողու զուղղորդ ճանապարհն և երթայ ընդ կամս իւր։

46. Որդեակ, լաւ է աղքատութիւն ժողովել, քան ի մեծութիւն ցրուել։

47. Որդեակ, քննեա զբանն ի սրտի քում և ապա՝ ի վեր հանիցես, զի թէ փոխես զբանն՝ քաղցր լինի։

48. Որդեակ, եթէ լսես բան չար յումեքէ, թաքո զնա ի սրտի քում կանգունս է, զի այն չարն մեռանի և ի բարին կատարի։

49. Որդեակ, մի՛ ընդ վայր ծիծաղիր, զի ընդ վայր ծիծաղին կռիւ է, և կռւոյն սպանումն է և մահ։

---

39 C_1 *արդարութեան* փխ *արդար*, C_3 չիք՝ *և լինի բարի*, C_4 *լինի քեզ*։

41 $C_{3,4}$ *դատախազին քո*, C_3 *դատաւորաց*, C_3 *բարկութեամբ մի խօսիր այլ հեզութեամբ և յաղթեսցես դու նմա* փխ *մի-իմաստութեամբ*, C_4 *ցասմամբ մի խաւսիր զի մի անգգամ և անմիտ կոչեսցիս* (Bod *անպիտան երևեսցիս* փխ *անմիտ կոչեսցիս*) *այլ զոր* (Bod չիք՝ *զոր*) *հարցանէ պատասխանի քաղցրութեամբ տացես և զդատաստան նորայ ի գլուխ նորայ կուտեսցես* փխ *մի ցասմամբ-իմաստութեամբ*։

42 C_3 *զասուն* փխ *զոտն*, *զպարանոցդ* փխ *զպարանոց քո*։

43 C_3 չիք՝ *ապա*։

45 C_3 *քանզի աչօք կուրն*, C_3 *մտօքն կուրն*, C_4 *ըստ* փխ *ընդ*։

46 $C_{3,4}$ *աղքատութեամբ*, չիք՝ *ի*, *մեծութեամբ*։

47 Bod *քննեա զբարի*, C_3 *հան զնա* փխ *հանիցես*. *զբանն և ընտրեա զբարին*, C_4 *վերայ հասանիցես* փխ *վեր հանիցես*։

50. *Որդեակ, բան սուտ և ստախօսութիւն որպէս արճիճ ծանր է, բայց յետ սակաւ աւուրց ի վերայ ջրին գայ, որպէս տերև ծառի։*

51. *Որդեակ, յայտնեա զփոքր խորհուրդն բարեկամին քո և յետ սակաւ աւուրց գրգռեա զնա և անարգէ։ Եթէ զայն խորհուրդն ոչ յայտնէ, ապա զմեծ խորհուրդն յայտնեա նմա և հաւատարիմ սիրելի պահեա զնա քեզ։*

52. *Որդեակ, առաջի թագաւորի և առաջի դատաւորի օգնական լեր ընկերին քո, զի ի բերանոյ առեւծոյ զերծուցանես զնա, և լինի քեզ անուն բարի և փառք։*

53. *Որդեակ, եթէ եկեսցէ թշնամին քո յոտս քո, թողութիւն շնորհեա նմա և ծիծաղեա ուրախութեամբ ընդ երեսս նորա և ընկալ զնա։*

54a. *Որդեակ, որ չկոչեն զքեզ, մի՛ երթար ի պատիւ և որ չհարցանեն, պատասխանի մի՛ տար։*

54b. *Ընդ հարուցեալ կամ ընդ սառուցեալ գետոյ մի՛ անցաներ, զի մի յանկարծամահ լինիցիս։*

55. *Որդեակ, փորձեա զորդին քո ի քաղց և ի ծարաւ։ Եթէ կարօղ իցէ, ապա տուր զինչս քո ի ձեռս նորա։*

56. *Որդեակ, ի կոչնատանէն և ի հարսանեացն քան զքո ընկերն յառաջ ել և այլ մի՛ դառնալ յետս, զի անուն բարի առնուս և չառնուս վէրք ի գլուխ քո։*

57a. *Որդեակ, կերա դառնիճ և արբի լեղի և ոչ էր լեղի, քան պաղքատութիւն։*

---

50 C_1 *Աւուր*, Bod *բայց պակաս յաւուրն*, C_4 *ծառոյ*։

51 $C_{3,4}$ *խորհուրդ քո, զայն փոքր*, C_4 *անարգէ զնա և* (Bod *զնա և տես*), C_3 չիք՝ *սիրելի*, C_4 չիք՝ *քեզ*։

52 C_3 *դատաւորի* փխ *առաջի դատաւորի*, C_4 *թագաւորաց, դատաւորաց, զի որպէս*։

53 C_3 *ընդունեա* փխ *ընկալ*, C_4 *զնա պատուով*։

54a C_4 չիք՝ *որ*, *երթալ*, C_1 *ուր* փխ *որ*, Bod *որ չի կոչիս ի պատիւ մի երթայր*, C_4 *ուր զքեզ*։

54b C_4 *և* փխ *կամ*, C_4 *անցանիցես*, C_1 *անընկամահ* փխ *յանկարծամահ*, Ven *անընկմահ լինիս*, C_3 *մեռանիս անմահ* փխ *յանկարծամահ լինիցիս*, C_4 *մեռանիցես* փխ *լինիցիս*։

55 $C_{3,4}$ *և թէ* փխ *եթէ*, C_3 *իցէ տանել*, C_4 *ձեռին*։

56 C_3 *դառնաս*, $C_{3,4}$ չիք՝ *յետս* (Ven ունի). Ven չիք՝ *քան-ընկերն*, Canon *էնպէսայ որ անուշ իւղով օծեցիր զգլուխ քո* (C_4-ի մյուս ձեռագրերը՝ ինչպես բնագրում՝ *զի անուն-գլուխ քո*։ Մեզ անհասկանալի է որ ձեռագրին է պատկանում *զի անուշ քո* փխ *զի անուն* ընթերցվածը, որը, ինչպես նշում է Կոնիբերը, համընկնում է ասորականի հետ):

57a $C_{3,4}$ *դառն* փխ *լեղի*։

57b. *Բարձի աղ, բարձի արճիճ և ոչ էր ծանր, քան զպարտքն, զի թէպէտ ուտէի և ըմպէի ոչ կարէի հանգչել։*

57c. *Բարձի երկաթ և քարինս ի վերայ ուսոց իմոց և լաւագոյն էր ինձ, քան զբնակիլն ընդ անգիտի և անմտի։*

58. *Որդեակ, թէ աղքատ իցես ի մէջ ընկերաց քոց, մի՛ յայտներ, զի մի արհամարհեսցիս ի նոցանէ, և բանից քոց ոչ լսեն։*

59a. *Որդեակ, սիրեա զկին քո, որպէս զմարմին քո, զի անձն քո է և կցորդ կենաց քոց և յոյժ աշխատանօք սնուցանէ զորդին քո։*

59b. *Եւ դու ուսո զորդին քո ի քաղց և ի ծարաւ, զի սովորութեամբ վարեսցէ զկեանս իւր։*

60. *Որդեակ, զգաղտ բան կնոջ քո մի՛ յայտներ, զի տկար է և փոքրոգի և յայտնէ կարևորացն և դու արհամարհիս։*

61. *Որդեակ, եթէ գինի ըմպես, պահեա զլեզու քո ի շատախօսութենէ և բարի լինի քեզ, և կոչիս իմաստուն։*

62. *Որդեակ, զինչս քո ի մարդ առանց մուրհակի և վկայի մի՛ տար։ Գուցէ ուրանայ և դու ապաշաւես։*

63. *Որդեակ, ի բարեկամէ քումմէ մի՛ հեռանար։ Գուցէ այլ ոչ գտանիցես այնպիսի խորհրդակից և բարեկամ։*

64. *Որդեակ, սիրեա զհայր քո, որ ծնաւ զքեզ և զանէծս հօր և մօր քո մի առցես, զի ի բարութիւն որդւոց քոց խնդասցես։*

65. *Որդեակ, լաւ է զի գողասցեն զինչս քո, քան թէ գտցեն ի վերայ քո գողութիւն։*

66a. *Որդեակ, առն, որում աստուած աջողեալ է, դու պատուեա զնա։*

57b $C_{3,4}$ *և* փխ *բարձի*, Canon *հանգչել մինչև հատուսցէ զպարտսն։*

57c C_3 *բարձի երկաթ ինձ լաւ էր քան թէ բնակէի ընդ անմտի* փխ *բարձի-անմտի։* C_4 *երկար* փխ *երկաթ։*

58 C_1 չիք՝ *քոց*, C_3 *քան ընկեր քո* փխ *ի մէջ ընկերաց քոց*, C_3 *յայտնեք նմա զաղքատութիւն քո։*

59a $C_{1,2,4,5}$ *սիրեա զմարմին քո և զկին քո* փխ *սիրեա զկին քո որպէս զմարմին քո*, C_3 *զի կցորդ է կենաց քո* փխ *զի անձն-քոց*, C_3 *զորդիսն քո ի քաղց և ի ծարաւ զի սովորութեամբ վարեսցէ զկեանս իւր* (Միակցվել են a և b խրատները, արտահայտելով անսովոր իմաստ):

59b C_2 *սովորութեան վառեսցէ* փխ *սովորութեամբ վարեսցէ։*

60 C_3 *զաղտնիք սրտի քո* փխ *զգաղտ բան*, C_4 *բան քո կնոջ*, C_3 *է բնութեամբ, յայտնէ զնա։*

61 C_3 *ի գինի ըմպելն* փխ *թէ գինի ըմպես։*

62 C_4 չիք՝ *ի մարդ*, C_3 չիք՝ *մի տար-ապաշաւես։*

63 C_3 չիք՝ *այնպիսի։*

65 C_3 *գողութիւն ի քեզ։*

66a C_3 *որում և* փխ *առն որում*, C_4 *մարդ որ իրենն աստուած յաջողէ։*

66b. Եւ յորժամ տեսանիցես զծերն, դու յոտն կացիր առաջի նորա և մեծարեա։

67. Որդեակ, խնամախօսութիւն մի՛ առներ, զի զբարին աստուծոյ յոզակէ տեսնուն և զմեղումն ի քենէ։

68. Որդեակ, եթէ ղաղարեն գետք ի գնացից, կամ արեգակն յընթացից, կամ քաղցրասցի լեղի որպէս մեղր, կամ սպիտակասցի ագռաւն որպէս զաղաւնի, նոյնպէս թողցէ անզգամն զանզգամութիւն իւր, և անմիտն զգաստասցի։

70. Որդեակ, շունն, որ հետ քեզ գայ, քարամբ հալածեա զնա, որ ոչ գայ։

71a. Որդեակ, գործք բարի և պատարագ անբիծ հաճոյ է աստուծոյ։

71b. Եւ յամօթոյ, իբրև յաստուծոյ, երկիր։

72. Որդեակ, խորհուրդ չար և սիրտ առնուլ ի դիւին հակառակութեան է, և համբերութիւն հիմն է ծերոց և ամրութիւն հաւատոյ։

73a. Որդեակ, որ քեզ չար թուի, ընկերին մի՛ առներ։

73b. Եւ զոր չէ քո, այլոց մի՛ տար։

74a. Որդեակ, սիրեա զճշմարտութիւն և ատեա զստութիւն։

74b. Պատուիրանացն աստուծոյ ունկն դիր և ի չարէ մի՛ երկնչիր, զի պատուիրանն աստուծոյ պարիսպ է մարդոյ։

75. Որդեակ, ի մարդոյ չարէ և ի ստախօսէ փախի՛ր, զի ագահութիւն մայր է ամենայն չարեաց, և ամենայն չարիք ի լրբութենէ ծնանի։

66в C_5 *ոտաց* փխ *յոտն*, $C_{3,4}$ *մեծարեա զնա*։

67 C_3 *զի բարին և ըռզակն յաստուծոյ առնուն և զվատն ի քէն*, C_4 *յաստուծոյ և յըռչակէ, քենէ և աւեն զքո զեմ հանաւղն*, C_5 *զմեչումն*, C_4 *զչարն* փխ *զմեջումն*։

68 C_4 *յընթացից նորա*, C_3 *անզգամութիւն իւր անմիտն* փխ *անզգամն*, *զգաստացի*, Canon *զգնացս իւր* փխ *զգաստասցի*։

70 C_4 *շուն որ թողու զտէրն իւր և գայ զհետ քո* (ven *զկնի քո*), C_5 *արեամբ* փխ *քարամբ*, Canon չիք՝ *որ ոչ գայ*, Bod *որ չի գայ*։

71b Bod *այնպէս* փխ *իբրև*։

72 C_4 *ի սիրտ առնուլն դիւրին* (Ven *և սիրտ, դիւրին*), C_3 *առն նենգաւորի հակառակութեան է* փխ *առնուլ-է*, *գործոց* փխ *ծերոց* (ven, **58** *ծերոց*), C_3 *բայց համբերութիւն հիմն է հաւատոյ* փխ *և-հաւատոյ*։

73a C_3 *որ ինչ*, $C_{3,4}$ *ընկերին քո զու* (Ven **58** չիք՝ *քո զու*)։

74a C_4 *ատեա զանօրէնութիւն և* (Ven, **58** չիք)։

74b C_3 *չարեացն*, *երկիր* փխ *մի երկնչիր*, Ven *վախել* փխ *երկնչիր*, C_3 *եղիցի քեզ* փխ *է մարդոյ*։

75 C_3 *ստախօսէ երկիր և*, Bod, **58** *ստախաւսութենէ*, C_3 *ստախօսութիւն* փխ *ագահութիւն*, Bod *մեղաց* փխ *չարեաց*, C_3 չիք՝ *և-ծնանի*։

76. Որդեակ, զդատաստան մի՛ սիրեր։ Թէպէտ և յաղթես ոսոխին, սակայն յաստուծոյ դատաստանէն երկի՛ր։

77. Որդեակ, որ ըղորդ է մտօքն՝ արեգակն է լուսաւոր և որ նենգ է սրտիւ՝ խաւար է մթացեալ։

Որ առատ է սրտիւ՝ լի է ողորմութեամբ և որ ագահ է, թէպէտ և ունի ինչ, յիմար է։

78. Որդեակ, ի տուն արբեցողի մի՛ մտաներ և թէ մտանես, մի՛ յամեր, զի ի բարուց քոց ունայն և դատարկ մնաս։

79. Որդեակ, զընկեր քո ի մօտոյ կամ ի հեռաստանէ մի՛ բամբասեր, զի բանք չար շուտ և փութով հասցէ ի տէր։

80. Որդեակ, հրամայեալ է աստուած զգինին վասն ուրախութեան, բայց ի տեղիս բոզանոցի և այլ վատթար և անպատշաճ տեղի. լաւ է աղբ ըմպել քան զգինի։

81. Որդեակ, այր արբեցող այնպէս կարծէ ի միտս իւր, թէ ես քաջ եմ և զամենայն զոր և ինչ խօսիմ իմաստութեամբ խօսիմ։ Ոչ գիտէ, թէ հանդիպի առն քաջամտի, որ ի շօշափել ձեռաց իւրոց յերկիր կործանէ զնա և ձգէ։

82. Որդեակ, թէ տեսանես զթշնամին քո գլորեալ, դու տրտմեա ի վերայ նորա, զի բարեկամ առնես, ապա թէ ծաղր առնես, յորժամ կանգնի, չար հատուցանէ։

83. Որդեակ, այր արբեցող այնպէս կարծէ, եթէ երկիրս ի շուրջ է ի գալ, ոչ գիտէ, եթէ գլուխն իւր խելագարեալ է։ Քանզի որպէս մայր է երկիր ամենայն պտղոց և պտղաբերաց, նոյնպէս մայր է գինին ամենայն չարեաց։ Անխտիր ախտիւ ախտանալ տայ և անողորմ սպանանել տա՛յ, խելագարել տայ զմարդն և յանասնոց բնութիւնն փոխէ։

---

76 Canon *զդատաստան անիրաւութեան*, $C_{4,5}$ *սիրեր զի* (C_4 *սիրել*)։

77 C_1, *58 խորդ* փխ *ըղորդ*, C_4 *ողորդ*, *արեգական նման*, C_3 չիք՝ *մթացեալ*, *աստուածանման է ողորմածն* փխ *լի է ողորմութեամբ*, *անողորմն* փխ *և որ ագահ է*։

79 C_3 *չար և գրգռութիւնք*, *շուտ և փուտ*, $C_{2,5}$, *58*, Canon *տէր և կռուիք*, *տէրն իւր*։

80 Canon *արար* փխ *հրամայեալ է*, C_3 *ի տեղիս տեղիս* փխ *ի տեղիս-տեղի*։

81 C_3 *արբեցողն* փխ *այր արբեցող*, *քան զինքն քաջ կայ* փխ *հանդիպի-ձգէ*։

82 C_3 *եթէ թշնամին քո գլորի տրտմեա այլ մի ուրախանար թէ ուրախանաս յորժամ կանգնէ քեզ չար հատուցանէ*, $C_{2,4,5}$ *առնես զնա հատուցանէ քեզ*։

83 $C_{2,5}$ *շուռ* փխ *շուրջ*, Canon, *58 շրջշրջէ* փխ *ի շուրջ է*, C_5 *գետինն* փխ *երկիր*, C_1 *մայր է գինին և* փխ *որպէս մայր է երկիր*, C_2 չիք՝ *մայր է-նոյնպէս*, $C_{2,5}$ Canon, *58 խելագրէ* փխ *տայ*, *խելագարել տայ*։

84. Որդեակ, փախիր յերաշխաւորութենէ, ապա թէ երաշխաւոր կենաս, դու այնպէս կարծէ, որ ի գրպանէ քումմէ տացես։ Ոչ միայն տալն, այլև ճոխեն զմուրուսդ։

85. Որդեակ, ստախօս մի՛ լինիր, զի եթէ զքեզ ժամ մի սուտ գտանեն, երբ զղորդն խօսիս՝ սուտ հաշուին։

86. Որդեակ, հեղցես զգինի քո և մի՛ ըմպել ընդ անզգամս և ընդ անօրէնս, զի մի՛ արհամարհեսցիս ի նոցանէ (7)։*

87. Որդեակ, յառաջ սիրէ մարդ սուտ, բայց յետոյ ատելի լինի քեզ, զի բան սուտ որպէս լոր պարարտ է, բայց որ անմիտ է, նա կլանէ զնա (17)։*

88. Որդեակ, մի՛ ասեր թէ տէրն իմ անմիտ է և ես իմաստուն, այլ համբերեա նմա անմտութեամբ և առ իմաստուն ունիցես զանձըն մինչև այլ ոք գովեսցէ զքեզ (22)։*

89. Որդեակ, ցածո զաչ քո և կակղացո զբարբառ բերանոյ քո և նայեա ընդ ակամբ քո, զի մի երևեսցիս մարդկան անզգամ, զի եթէ աղաղակաւ տաճար շինէր, էշն ամէն օրն է դարպաս շինէր և չարտախ (45)։*

90. Որդեակ, լաւ է կող մի ի ձեռին քո, քան զգէր բուծ մի յայլոց ձեռին։*

Լաւ է ճնճղուկ մի ի ձեռին քո, քան զհազարս յերկինս թռուցեալ,

Լաւ է ուլ մի պատարագ ի տան քում, քան զուարակ մի ի տան այլոց (52)։

91. Որդեակ, մի՛ անիծաներ զորդին քո, մինչև տեսանես վաղջան նորա և մի՛ արհամարհեսցես, մինչև տեսանեսցես զկատարածն և զվաղջանն և զշահն (54)։*

92. Որդեակ, հարց զայր իմաստուն բան խրատական և իմաստնասցիս։ Եւ եթէ հարցանիցես զայր անմիտ բանիւք բազմօք, նա ոչ իմանայ (64)։*

---

84 C_3 *կարծիր թէ գրոց բան քո տաս* փխ *կարծէ-զմուրուսդ*, C_2 չիք՝ *քումմէ-տալն*, Canon, *58*, C_5 *քո տաս, ի գրպանէ* փխ *տալն*։

85 C_2 Canon, *58 հաշուին և ոչ հաւատան*։

86* Par *58* չիք՝ *խրատը*, Ven *հեղցես զգինին և, անզգամին և անաւրինին*։

87* *58* չիք՝ *խրատը*, Bod *և տես եթէ* փխ *բայց*։

89* Ven *տաճար լինէր*, Canon, *69 տուն* փխ *տաճար*, Ven *ապարան* փխ *դարպաս*։

90* Ven, Canon *յերկինս*, Ven *ի տան քում պարարտ*։

92* Ven *բան խրատական*, Bod *բանս իմաստութեան*։

93. Որդեակ, եթէ զայր իմաստուն առաքես ի բան, մի՛ ինչ պատուիրել, ինքն կատարէ զբանն։ Ապա թէ զանմիտն առաքես, առաջի բազում մարդկան պատուիրէ և կամ դու գնա և զնա մի՛ յղեր (65)։*

94. Որդեակ, մարդ որ ստացուածք և ինչք բազում ունի, կոչեն զնա իմաստուն և առաքինի, և որ ինչք պակաս ունի, կոչեն զնա անմիտ և անարգ, և ոչ ոք պատուէ զնա (68)։*

95. Որդեակ եթէ առաքէ տէրն քո, թէ բեր սպտուր, խաղող մի՛ բերել նմա, զի զխաղողն ուտէ և զպատուհասն սպտուրին ոչ թողու (72)։*

96. Որդեակ, լաւ է բան իմաստնոյ յարբեցութեան, քան զբանն անմտի ի ծարաւութեան կամ լրջութեան։*

Լաւ է ծառայ ղորդ, քան ազատ և սուտ։ ։

Լաւ է բարեկամ մօտևոր, քան եղբայր հեռաւոր (73)։

97. Որդեակ, ընդ առն ունևորի և ընդ գետոյ յարուցելոյ մի՛ հակառակել, զի ագահ մարդոյ աչքն ոչ լցվի քաւել թէ հողով (81)։*

Որդեակ Նաթան ի միտ առ զխրատս և մի՛ մոռանար։

97* C_3 *մոռանար զհարցումն թագաւորաց,* Canon, *58 և ես առեմ ցնաթան որդեակ ի միտս քո փխ որդեակ-ի միտ։*

Հուտայ և Բաղիայն հարցան ի Խիկարն, և ասէ Խիկար ի Նաթան.

1. Զորս իրք զմարդոյն աչաց լոյսն շատացնէ.

Նախ՝ *ի վերայ ծաղկանց հայիլն,* Երկրորդ՝ *բոկիկ զկանաչն կոխել,* Երրորդ՝ *ի հետ ջրին ի վեր գնալ,* Չորրորդ՝ *զիւր բարեկամն տեսնուլ։*

2. Դարձեալ չորս իրք զմարդն գիրացնէ և առողջ պահէ.

Նախ՝ *փուշ հագնիլն,* Երկրորդ՝ *լսել բան հանց որ իւրն դուր գայ,* Երրորդ՝ *ի տանէ սիրտն առողջ լինայ,* Չորրորդ՝ *զհեռաւորն բարով տեսանէ։*

3. Դարձեալ Դ իրք են, որ զմարդոյն հարկիքն աւելցնէ.

Նախ՝ *ամէն բարի խօսելն,* Երկրորդ՝ *խոնարհ կենալն,* Երրորդ՝ *պակաս խօսելն և* չորրորդ՝ *ամաչէ ի մեծէ և ի փոքրէ։*

4. Դարձեալ չորս իրք են, որ զմարդոյն երեսին ջուրն տանի.

Նախ՝ *ի սիրոյ տիրութիւնն շատախօսիլ,* Երկրորդ՝ *ամէն բան ի սրտի ներս առնուլն,* Երրորդ՝ *զոր չգիտենայ պարծենայ, թէ գիտեմ,* չորրորդ՝ *ստախօսութիւն։*

Հարցին ի Խիկար, խաւսին, թէ երկիրս ինչ կայ քաղցր։ Պատասխանի ասէ. Ամօթ երեսացն։ Որ ամօթ ունի, քաղցր է նա, զի ամենայն չարիք ի լրբութենէ ծնանի։

Այս է խրատն, զոր ուսուցի ես՝ Խիկար, Նադանայ։

---

17 Bod չիք՝ *շատախօսիլ,* C_5 *տիրութիւն շատախօսիլն։*

18 C_3 *բարի չխօսելն* փխ *ի սրտի ներս առնուլն,* C_4 *և զոր ոչ գիտենայ պարծենայ* (չիք՝ Bod, *58*)*՝ ամէն բան թաքուցանելն յարել ի ներս ընկնելն և զոր ոչ գիտէ ի ներս ընկնի և ասէ* (չիք՝ Ven) փխ *ամէն բան-պարծենայ։*

19 *58 ստախաւսէ։*

20 $C_{2,4,5}$ *Պիտարխաւսին* փխ *Խիկար խաւսին։*

22 C_4 *լրբութենէ և անմտութենէ։*

* * *

Զայս ամենայն ուսուցի Նադանայ, քեռորդւոյ իմոյ, ես՝ Խիկար, դպրապետս Սենեքարիմայ արքային։ Եւ այսպէս կարծէի ի մտի իմում, եթէ զուսումն և զխրատն, զոր ուսուցի Նադանայ, կացցէ և մնասցէ և պահեսցէ ի մտի իւրում։ Ոչ գիտէի եթէ զբանս իմ անտես արասցէ և հոսեսցէ որպէս զփոշի ընդդէմ հողմոյ։

Զայս եդեալ ի մտի իւրում, եթէ հայրն իմ Խիկար կենդանի է և ծերացեալ յոյժ և հասեալ է ի դուռն գերեզմանին, զառածեալ են միտք իւր և պակասեալ են խորհուրդք իւր և ոչինչ գիտէ, սկսաւ Նադան վատնել զինչս իմ ի կորուստ։ Ոչ խնայէր ի ծառայս իմ և յաղախնեայս իմ և տանջէր զնոսա և սպանանէր և կոտորէր զձիս և զջորիս և զերիւարս իմ և զընտիր ընտիրս ի հօտէ իմմէ սատակէր։

Եւ իբրև տեսի զՆադան քեռորդին իմ զգործս իմ այլայլեաց և զինչս իմ վատնեաց, խօսել սկսայ և ասեմ. Ի բաց կաց յընչից իմոց և մի՛ մերձենար։ Գրեալ է յառակսն, եթէ ձեռք որ ոչ են վաստակեալ, ակն նորա մի խնայեսցէ։

Եւ երթեալ պատմեցի տեառն իմոյ։ Եւ նա կոչեաց զՆադան և ասէ. Որչափ Խիկար կենդանի է, յինչս նորա մի՛ ոք մերձեսցի։

Յայնժամ ետես Նադան զԲուզան եղբօր իւրոյ, զոր սնուցեալ էր ի տան իմոյ և ասէ. Խիկար հայր իմ ծերացեալ է և բանք նորա անհամացեալ։

---

1 C_3 *Նաթանայ քւեր որդւոյն իմոյ։*
2 *Սինիքարիմայ։*
4 $C_{2,5}$ չիք՝ *և պահեսցէ,* C_5 *սրտի* փխ *մտի։*
8 C_3 *ծերացեալ է յոյժ (58 և 92 կենդանի է և ծեր)* փխ *կենդանի-յոյժ։*
10 C_4 *զամենայն ինչս (92 զինչս,* Bod *զինչս նորա),*
12—13 C_3 *զխաշինս իմ կորուսանէր* փխ *զընտիր-սատակէր։*
14—15 Canon *այլափոխեաց Նաթան զգործս իւր,* Bod *այրեաց* փխ *այլայլեաց։*
16 C_3 *ամենայն ընչից։*
17 C_4 *ոչ խնայէ (92,* Canon *մի խնայեսցէ,* Bod *յինչ այն)* փխ *մի խնայեսցէ։*
18 $C_{1,2,5}$ *92 պատմեցին,* Bod, Canon *պատմեցի Սինիքերիմա։*
19—20 Ven *մի մերժեսցիս,* Canon *մի մերձենար։*
21 C_1 չիք՝ *զԲուզան,* $C_{2,5}$ *Փութան,* Ven *92 զԲուզան,* Bod *Բաւզան,* C_3 *զԲութան։*

Եւ ես իբրև լուա զայս ամենայն, յընչից իմոց ի բաց արարի զնա։

Եւ խորհուրդ արարեալ Նադան չարութեան ի մտի իւրում, գրեաց յանուն իմ թուղթ առ թշնամին Սեննեքարիմայ, արքային Նինուէի և Ասորեստանի։ Եւ ասէր այսպէս. «Ես՝ Խիկարս, դպրապետ Սեննեքարիմայ, արքային Նինուէի և Ասորեստանի, առաքեցի առ Եգիպտոցւոց թագաւորիդ։ Եթե յորժամ գիրս ի քեզ հասանի, գումարեսցես զզօրս քո և եկեսցես ի դաշտն Արծրունեաց, որ օրն ԻԵ լինի ի հրոտից, և ես հնազանդեցուցից զաշխարհս ասորոց և տաց զթագաւորն Սեննեքարիմ ի ձեռս քո առանց աշխատանաց, զի կալցես զնա»։

Եւ նմանեցուցեալ էր զձեռագիրն ձեռագրի իմոյ և կնքեալ մատանեաւ իմով։

Եւ յորժամ խնդրեցին զամենեքեանն երթալ ի տունս իւրեանց, Նադան մեն մնաց առաջի թագաւորին։ Եւ ասէ Նադան ցթագաւորն. Արքայ, յաւիտեան կաց, զի զաղուհացդ, զոր կերեալ եմ ի տան քո, ինձ քաւ լիցի տեսանել զչարիս առաջի քո։ Խիկար հայրն իմ, որ ի պատիւ և ի մեծութեան քում էր, ստեաց ինձ և քեզ և եղև ի կողմն թշնամեաց քոց։

Եւ առեալ կարդաց զհրովարտակն առաջի թագաւորին, զոր ինքն էր գրեալ։

---

3 C_4 *սրտի* փխ *մտի*։

4 Bod չիք՝ *գրեաց–թշնամին*, Ven չիք՝ *առ թշնամին*։

4—5 $C_{2,5}$ չիք՝ *արքային Նինուէի և Ասորեստանի*։

5 C_3 *եւ պատճեն գրոյն էր այսպէս* փխ *և ասէր այսպէս*։

6 C_3 *արքային յոյշ լիցի արքային*, C_4 չիք՝ *Նինուէի և Ասորեստանի*։

9 C_3 *Արծրունաց*, Canon *Արծունեաց*, C_1 *Ե* փխ *ԻԵ*, $C_{3,4}$ *հրոտից ամսուն* փխ *ի հրոտից*։

10 Ven, *92 Սինիքարիմ*, C_4 *զաթոռն Սինիքերիմայ ի ձեռն* փխ *զթագաւորն Սեննիքարիմ ի ձեռս*։

14 C_3 *բամքն* փխ *զամենեքեանն*, C_4 *զաւրքն թագաւորին գնալ*, փխ *զամենեքեանն երթալ*։

15 C_3 *մնաց* փխ *մեն մնաց*, C_4 *միայն* փխ *մեն*։

15—16 C_4 չիք՝ *Նադան ցթագաւորն*։

16 C_1 Ven չիք՝ *արքայ*, *92 թագաւոր* փխ *արքայ*։

17 C_3 *քո և ծածկել*։

19 C_4 *քոց և թուղթն զոր գրեալ էր Նաթան իմ բանիւ և նմանեցուցեալ էր զձեռագիրն իմոյ ձեռագրին*։

20 Bod *կնքեալ* փխ *գրեալ*։

Եւ իբրև լուաւ Թագաւորն, տրտմեցաւ յոյժ և ասէ. Զի՞նչ մեղանք եմ արարեալ ես Խիկարին, որ այսպէս արար ընդ իս։

Եւ վաղվաղակի գրէ Նաղան հրամանաւ արքային, թէ յորժամ ընթեռնուս զգիրդ, գումարեսցես զզօրս քո և եկեսցես ի դաշտն Արծրունեաց, որ օր ԻԵ լինի հրոտից ամսոյ և իբրև տեսցես, ճակատեսցես ընդդէմ իմ, քանզի հրեշտակք փարաւոնի առ իս են եկեալ, զի տեսցեն զզօրս իմ։

Եւ եբեր զթուղթն առ իս, և ինքն գնաց առ թագաւորն։ Եկաց առաջի նորա և ասէ. Մի տրտմիր, ով արքայ, այլ յաւիտեան կաց, երթիցուք ի դաշտն Արծրունեաց և տեսցուք թէ այդպէս իցէ, ապա զինչ հրամայեալ ես լինի։

Եւ առեալ Սենեքարիմ զզօրս իւր, եկն ի դաշտն Արծրունեաց և եգիտ զիս զօրօքն իմովք։ Եւ ես ճակատեցի ընդդէմ նորա, որպէս և հրամայեալ էր։

Եւ իբրև ետես արքայն, տրտմեցաւ յոյժ։

Խօսել սկսաւ Նաղան և ասէ. Մի՛ տրտմիր, արքայ, այլ երթիցուք ի տուն, և ես ածից զհայրն իմ Խիկար առաջի քո։

Ասէ արքայն ցՆաղան. Եթէ ածես զհայրն քո Խիկար առաջի իմ, պարգևս մեծամեծս տամ քեզ և ի վերայ ամենայն գործոց իմոց հաւատարիմ կացուցից զքեզ, և զամենայն գործ արքունեաց վճարես ճարտարութեամբ։

Եւ արքայն դարձաւ յապարանս իւր։

---

2 C_3 Խիկարայ։
3 C_3 արքային այսպէս, Ven Թագաւորին, Bod արքային Թուղթ։
5 C_1 Ե փխ ԻԵ։
9 C_3 չիք՝ այլ։
9—10 C_4 եկ փխ յաւիտեան կաց (92 յաւիտեան կաց փխ եկ)։
12—13 Canon և առեալ Նաթան զարքայն և գնաց ի դաշտն Արծունեաց։
13 C_3 ետես փխ եգիտ։
15 $C_{2,5}$ չիք՝ արքայն, արքայն փխ յոյժ։
18 $D_{3,4}$ չիք՝ զհայրն քո։ Ven չիք՝ Խիկար, C_3 և ածից Խիկար առ քեզ։
18—19 C_3 առ իս փխ առաջի իմ։
18—21 C_3 ասէ Թագաւորն Թէ ածիցես խիկար առ իս մեծ պարգևք առնուս յինէն ի վերա ամենայն իրաց կացուցից զքեզ և գործ արքունեաց իմոց քեզ լիցի վճարն փխ ասէ-ճարտարութեամբ։
21 $C_{2,5}$ քեզ վիճառես, C_4 քեզ վիճարեսցին (Bod ի ձեռս քո, Ven քեզ վիճարեն, 92 քեզ վիճարես, Canon գործք քո վիճարեսցին) փխ վճարես։

Եւ Նադան քեռորդին իմ եկն առ իս և ասէ. Սենեքարիմ արքայն առաքեաց զիս առ քեզ և ասէ. Եկն առ իս, ի միասին ուրախ լինիցիմք։

Եւ յորժամ գնացի, ասէ ցիս արքայն. Խիկար դպիր և իմաստուն, խորհրդակից իմ և իշխան իմ էիր և հրամանատու տանն Ասորոց և Նինուէացոց, և դարձեալ եղեր ի կողմն թըշնամեաց իմոց։

Եւ զթուղթն, զոր գրեալ էր Նաղան իմ բանիւ և նմանեցուցեալ էր զձեռագիրն իմոյ ձեռագրին, ետ արքայն առ իս և ասէ՝ ընթերցիր։

Եւ ես իբրև ընթերցայ, լուծաւ ամենայն անդամք իմ, և լեզու իմ որպէս մագաղաթ գալարեցաւ։ Եւ ես ափշեցայ և եղէ որպէս զմի յիմարելոց։ Խնդրէի բան իմաստութեան և ոչ գտանէի տալ պատասխանի։

Խօսել սկսաւ Նադան և ասէ ցիս. Ի բաց կաց յերեսաց արքային, ալևոր զառածեալ։ Տուր զձեռն քո յերկաթ և զոտն քո ի կոճեղս։

Եւ արքայն դարձոյց զերեսս իւր յինէն և ասէ ցԱբուսմագ նայիպին իւրոյ. Տար, սպանանեա զանիաստուած Խիկարդ և հեռացո զգլուխ դորա իբրև կանկուննս Ճ։

Եւ ես անկայ ի վերայ երեսաց իմոց, երկիր պագի և ասեմ. Արքայ, յաւիտեան կաց, կամեցար զիս ի սպանումն և բանից իմոց ոչ անսացիր։ Ես յանձնէ իմմէ գիտեմ, որ ոչինչ մեղայ և ի սրտի իմում նենգութիւն ոչ գոյ, անմեղ եմ և անպարտ։ Արդ,

---

4—7 C_3 *ասէ Թագաւորն Խիկար հրամանատու իմ Թագաւորութեանս իմ աղեկ դպրապետ և դարձեալ եղեր կողմն թշնամեաց իմոց* փխ *ասէ ցիս-իմոց։*

11 Bod *մարմինք անդամոց իմոց* փխ *անդամք իմ։*

12 C_3 *մօրադատ գլորեցաւ* փխ *մագաղաթ գալարեցաւ։*

15—16 C_3 *պատասխանի ետ Նադան և ասէ ցիս հեռի կաց ի Թագաւորէդ զառածեալ ծեր* փխ *խօսել-զառածեալ։*

16 $C_{2,4,5}$ *զառածեալ և աղճատեալ։*

18—19 C_1 *ցԱբուսմագն իւր* փխ *ցԱբուսմագ նայիպին իւրոյ,* $C_{2,5}$ *ցԱբուսմագ նայփ իւրոյ, 92 նայիպն իւր։*

21 C_1 *ասեմ ցարքայն։*

24 C_4 չիք՝ *և անպարտ։*

ողորմեա ինձ և հրամայեա, զի ի դրան իմում սպանցեն զիս և զմարմինս իմ տացեն ի թաղումն։

Եւ թագաւորն հրամայեաց Արուսմագայ, զի ի դրան իմում սպանցեն զիս։

Եւ իբրև ելի ի նմանէ, գրեցի թուղթ լալով առ Աբեստան կինն իմ։ Եւ ասեմ. Յորժամ թուղթս ի քեզ հասանի, դու հանդերձ առաջի իմ գուսանս Ո, և զգեցցին զգեստ սգոյ և դիցեն սուք և լացցին զիս, զի ես տեսից աչօք իմովք զլալականս, որ լան զիս ի կենդանութեան իմում։ Եւ դու արասցես հացս մեծամեծս, որ տաս դահճաց իմոց և խորտիկս գեղեցիկս առ ի յուտել և ի ըմպել։

Եւ Աբեստան կինն իմ յոյժ իմաստուն էր և արար որպէս և հրամայեցի։ Եկ ընդ առաջ և եմոյծ զնոսա և եդ սեղան առաջի նոցա և կերակրեաց զնոսա և ետ ըմպել նոցա գինիս հինս և անապակս, մինչև թմրեցան և ի քուն մտին։

Եւ ես և կինն իմ անկաք յոտս Արուսմագայ լալով։ Եւ ասացի ցնա. Արուսմագ ընկեր իմ, հայեաց յերկինս և տես զաստուած աչօք քո և յիշեա զաղուհացն, զոր ի միասին կերեալ եմք և յիշեա զայն, որ մատնեցին զքեզ Սեննեքարիմ արքային հօրն, և ես առեալ պահեցի զքեզ, մինչև արքայն խնդրեաց զքեզ և իբրև տարայ, առայ պարգևս մեծամեծս ի նմանէ։ Արդ, պահեա զիս և հատո զփոխարէն երախտեաց իմոց, և լինի քեզ պարգևս մեծամեծս։ Է մարդ մի ի բանտին և յոյժ

---

1 C_5 *ուրոյ սպանցէ զնա* փխ *իմում սպանցեն զիս,*

7 C_3 *կանայս* փխ *գուսանս*, C_4 *կուսանս* փխ *գուսան*, C_3 *զգեստն քո* փխ *զգեստ սգոյ*, $C_{2,4,5}$ *դիցեն ինձ։*

12—13 C_4 *զհրամայեալսն իմ կատարեաց* փխ *յոյժ-հրամայեցի* (Ven, *92*, *յոյժ-հրամայեցի*)։

13 C_4 *առաջ իմ։*

15 C_3 *արբեալ թմրբեցան*, C_4 *թմրեցան և արբեցան։*

18 $C_{2,5}$ *զաստուած քո։*

18—20 Canon *յիշեա զսէր եղբայրութեան մերոյ և մի մեղանչել արեան իմոյ զի գիտես որ ես անպարտ եմ այլև յիշեա զայն որ հայրն Սեննեքարիմայ ետ զքեզ ի ձեռս իմ ի սպանումն* փխ *յիշեա-հօրն։*

19—20 Bod *թագաւորին* փխ *արքային։*

21—22 C_{2-5} *առ նա* (C_4 *առաջի նորա*) *պարգևս մեծամեծս ետ ինձ* (C_3 *վասն չմեռանելոյն քո*) փխ *առայ պարգևս մեծամեծս ի նմանէ։*

22 C_4 չիք՝ *փոխարէն* (*92* ունի)։

23 C_4 *մեծամեծս և փոխարէն քո բարուն լինի քեզ բարի*, Bod *քեզ փոխարէն աստուծոյ*, C_3 չիք՝ *և լինի-մեծամեծս*, Ven, Bod *իմ այր* փխ *մարդ մի*, C_3 չիք՝ *յոյժ։*

նման է ինձ։ Արիւն արար ի դրանս իմ և մահապարտ է, և անուն նորա Սենեքար կոչի։ Արդ, տարցես զհանդերձս իմ ի բանտն և զգեցուցանես նմա և սպանցես զնա և կատարես զհրամանս թագաւորին։

Եւ իբրև զայս ասացի ցԱբուսմագ, գթացաւ ի վերայ իմ և արար զկամս իմ, զոր ասացի նմա։ Եւ զինուորք թմրեալք ի քնոյ, զարդեան ի հասարակ գիշերոյ և սպանին զՍենեքար ծառայն իմ և հեռացուցին զգլուխ նորա ի նմանէ կանկուսս Ծ։

Եւ ել համբաւս այս ի քաղաքս Ասորեստանեաց, եթէ Խիկար դպիր և իմաստուն մեռաւ։

Յայնժամ Աբուսմագ ընկեր իմ և Աբեստան կին իմ արարին ինձ տուն գետնափոր. երկայնութիւն նորա կանգունս է և բարձրութիւն նորա հաւասար գլխոյ իմոյ, մերձ ի դրան սեմանց տան իմոյ։ Եւ արկին զիս ի ներս և եղին առ իս հաց և ջուր։

Եւ գնաց Աբուսմագ առ թագաւորն և պատմեաց, եթէ Խիկար սպանաւ։ Եւ ամենեքեան, որ լսէին զմահն իմ, կոծէին և ապաշաւէին և ասէին. Աւա՜ղ զքեզ, դպիր, ով է որ վճարէ զգործս արքունեաց ճարտարութեամբ քո։

Յայնժամ կոչեաց արքայն զՆադան և ասէ. Երթ արա լալիք և սուգ հօր քո։

Եկն Նադան և փոխանակ լալոյ ժողովեաց զգուսանս և արար ուրախութիւն մեծ։ Եւ զծառայս իմ և զաղախնեայս իմ

1—4 C_3 *և նա նման է ինձ և մահապարտ է սպան զնա և կատարեա զհրամանս թագաւորին* փխ *և նման-թագաւորին։*

7 C_4 *գինոյ* (Ven, *92 քնոյ*) փխ *քնոյ*, $C_{2,5}$ *զՍնաքար*, C_3 *Սինաքար։*

11 C_1 *Աբերան* փխ *Աբեստան*, C_2 *Աբուստան*, C_5 *Աբուստան* փխ *Աբեստան*

11—15 C_3 *Յայնժամ արարին ինձ տուն գետնափոր երկայնութիւն նորա է կանգուն և բարձրութիւն նորա գլխահաւասար մերձ տան իմոյ և եդին զիս անդ* փխ *յայնժամ- ջուր։*

13 C_4 *հասարակ* փխ *հաւասար (92 հաւասար)։*

13—14 C_4 *սեմոց տանս (92 սեմանց տան)։*

17 Bod *իմաստուն մեռաւ* փխ *սպանաւ։*

18 $C_{2,5}$ *աւաղ է։*

19 C_4 *զգործս քո։*

20—21 C_4 *լալիք զտան։*

21 Bod չիք՝ *և սուգ։*

22 Bod *զկուսանս* փխ *զգուսանս։*

չարաչար տանջէր դառնապէս, և Աբեստան կնոջէ իմմէ ոչ ամաչէր, այլ կամէր պոռնկել ընդ նմա, որ սնուցեալ էր զնա։

Եւ ես ի գետնափոր տանն լսէի զլացն և զհառաչանս ողբոց ծառայից իմոց, և ես այլ լայի։ Եւ ցանկայր անձն իմ սակաւ հացի և պատառ մսի և բաժակի։ Եւ էի կարօտ ամենայն ընչից իմոց։

Եւ ամենայն բնակիչք Ասորեստանեաց և Նինուէացոց փախեան։

Եւ իբրև լուաւ զայս թագաւորն Եգիպտացոց, եթէ Խիկար դպրապետն մեռաւ և Նինուեացոց աշխարհն և Ասորեստան փախեան, յոյժ ուրախ եղև։ Եւ գրեաց թուղթ փարաւոն արքայն Եգիպտացոց առ Սենեքարիմ արքայն Ասորեստանեաց այսպէս. «Ողջոյն լիցի տերութեանդ և թագաւորութեանդ։ Գիտութիւն լիցի քեզ, զի կամիմ շինել ապարանս ընդ երկինքն և ընդ երկիրս ի միջի կախ։ Տես և առաքեա առ իս ճշմարիտ և ճարտար և իմաստուն այր, որ շինէ և այլ, զոր ինչ հարցանեմ, տայ պատասխանի, ապա թէ անփոյթ առնես, գամ և բառնամ զթագաւորութիւնդ և զերկիրդ աւերեմ»։

Իբրև լուաւ զայս թագաւորն, տրտմեցաւ յոյժ և առաքեա՛ց ժողովեաց զնախարարսն իւր ի խրատ, թէ զինչ առնեմք։ Ասեն նախարարքն. Ով թագաւոր, այլ ո՞վ տայ պատասխանի, բայց եթէ Նադան, որ ուսեալ է ի Խիկարէն և գիտէ զդպրութիւն նորա և սնեալ է ի տան նորա։ Նա կարէ տալ պատասխանի այդմ բանիդ, զոր գրեալ է արքայն Եգիպտացոց։

1 C_4 չարչարէր (92 չարաչար) փխ չարաչար, դառնապէս յոյժ (92 չիք՝ յոյժ)։
2 Ven, Bod նաև փխ այլ։
3—4 $C_{1,2}$, 92 զհառաչն և զբոցն, C_5 զհառաչն և զողբոցն։
4 C_4 այլ ի հետ (92 չիք՝ ի հետ)։
5 C_3 մսոյ և գինոյ փխ մսի և բաժակի։
8 $C_{2,5}$ 92 փախեան յինէն, Ven, Bod փախեան ի նմանէ։
9 $C_{1,2,5}$, չիք՝ իբրև։
10 C_4 դպիր (92 դպրապետն), և ամենայն աշխարհս Ասորեստան փխ աշխարհն և Ասորեստան։
13 C_4 չիք՝ լիցի 92 (ունի), $C_{2,5}$ տէրութեանդ քո։
15—16 C_4 ճարտար այր փխ ճշմարիտ-այր (92 ճշմարիտ-այր)։
17 Canon առնես զկամս իմ։
18 $C_{2,5}$ զթագաւորութիւն քո, $C_{2,4,5}$ զերկիրն քո աւերեցից։
20 C_4 խրատ հարցանել (92 չիք՝ հարցանել)։
21 C_4 պատասխանի այդ բանիդ։
22 C_3 գտեալ փխ գիտէ։
20—24 Canon և նոքա տարակուսեալք առեն այդպիսի գործոյդ Խիկարն տայ պատասխանի և այժմ Նաթան որ է ի տեղի նորա փխ ասեն-Եգիպտացոց։

Յայնժամ արքայն կոչեաց զՆաղան և յայտնեաց զխորհուրդն և ետ հրաման, որ զհրովարտակն ընթերցաւ Նաղան։ Եւ իբրև կարդաց զթուղթն, ի ձայն բարձր աղաղակեաց և ասէ. Ջայդ բանդ դիք և ոչ կարեն վճարել, կամ տալ պատասխանի, ես զի՞արդ կարացից վճարել։

Եւ իբրև լուաւ Թագաւորն, յարեաւ ի յոսկոյ աթոռոյ իւրոյ և նստաւ ի վերայ մոխրոյ, կոծէր ձեռօք իւրովք զերեսս իւր և ճողէր զմօրուսն և ասէր. Աւա՜ղ զքեզ, Խիկար դպիր և իմաստուն, ի խօսս մարդկան կորուսի զքեզ, քանզի վճարէիր զգործս արքունեաց իմոց։ Եթէ տայր ոք զքեզ ինձ, ես տայի նմա զինչ և խնդրէր յինէն, այնչափ զանձ ոսկւոյ։

Իբրև լուաւ զայս Աբուսմագն, ընկեր իմ, եկաց առաջի թագաւորին և ասէ. Թագաւոր, յաւիտեան կաց։ Որ զհրաման թագաւորին ոչ առնէ մահապարտ է, զի աստուծոյ հրամանքն և թագաւորին մի է։ Դու զԽիկար հրամայեցեր սպանանել, և նա դեռ կենդանի է։ Ասէ արքայն. Խօսեա Աբուսմագ ծառայ իմ և հաւատարիմ, եթէ զԽիկար կենդանացուցես ինձ, բեհեզս և ծիրանիս տամ քեզ և պարգևս մեծամեծս պարգևեմ քեզ։

Եւ Աբուսմագ, իբրև զսրաթռիչ հաւ, եկն առ իս և եբաց

---

1 Ven, Bod չիք՝ *զՆաղան։*
2 C_4 *ի Նա* փխ *հրաման (92 հրաման)։*
3 $C_{2,5}$ *զթուղթն Նաղան։*
4 $C_{2,5}$ *ինքն* փխ *դիք։*
4—6 Canon *այդպիսի գործդ չաստուածք ոչ կարեն առնել պատասխանի ոչ թէ մարդիկ իբրև լուաւ արքայն տրտմեցաւ յոյժ յարեաւ* փխ *զայդ-յարեաւ*
8 $C_{2,5}$ *զմօրուսն իւր։*
9 $C_{2,4,5}$ *քանզի դու,* C_3 *քանզի դու ճշմարիտ։*
10 C_4 *մերոց* փխ *իմոց։*
11 C_3 *զոր ինչ և խնդրիցէ զանձս ոսկւոյ և արծաթոյ։*
19 C_4 *ոսկոյ և արծաթոյ (92* չիք՝ *և արծաթոյ)։*
12 C_3 *անկաւ* փխ *եկաց։*
14—15 Bod չիք՝ *զի-մի է։*
17 C_4 *կենդանի ցուցես* (Ven *կենդանի բերցես, 92 կենդանացուցես)։*
18 Bod *հապուցից* փխ *տամ։*
17—18 C_3 *կենդանի տաս ինձ և ես տաց քեզ բեհեզս և ծիրանիս ոսկի և արծաթ և մարգարիտս* փխ *կենդանացուցես-քեզ։*
19 C_4 *Աբուսմագ իբրև լուաւ զայս ի թագաւորէն (92* չիք՝ *իբրև-թագաւորէն),* C_3 *եհաս* փխ *եկն։*

զղուռն գետնափոր տանն և ե՛հան զիս անտի, և էին երեսք իմ այլագունեալ և գլուխ իմ թաղկեալ և բղնկունք իմ իբրև զարծւոյ աճեալ։

Իբրև ետես Թագաւորն, կորացոյց զգլուխն իւր և ամաչէր հայել յերեսս իմ և հազիւ հայեցաւ յիս ամօթալից երեսօք, և ասէ ցիս. Ով սիրելի և պատուական եղբայր իմ Խիկար, երթ ի տուն քո և դարմանեա զանձն քո աւուրս Խ և ապա՝ եկեսջիր առ իս։

Եւ արարի այնպէս։ Եւ դարձեալ եկի առ Թագաւորն։

Եւ ասէ Թագաւորն. Մեղայ քեզ, հայր Խիկար, ես քեզ ինչ ոչ մեղայ, այլ Նադան քեռորդին քո, որ սնուցեալ էիր։

Եւ ես՝ Խիկարս, անկայ ի վերայ երեսաց իմոց, երկիր պագի Թագաւորին և ասեմ. Որովհետև տեսի զերեսս արքային, կենդանի եմ, և ամենայն չարիք ինձ ի բարի դարձաւ, որովհետև եգիտ ծառայս քո Խիկար շնորհս։

Եւ ասէ Թագաւորն. Լուա՞ր, զայս, ո՛վ պատուական և բարի Խիկար, եթէ զինչ է առաքեալ և ասացեալ եգիպտացին, քանզի բնակիչք Նինուէի և Ասորեստանի փախեան։

Եւ ասեմ ցԹագաւորն. Արդ, տուր քարոզ կարդալ ի դրան արքունեաց քոց, եթէ Խիկար կենդանի է, և ամենեքեան որ լսիցեն, դարձցին ի տունս իւրեանց։

Եւ հրամայեաց Թագաւորն քարոզ կարդալ, եթէ Խիկար կենդանի է։ Եւ ամենայն բնակիչք Նինուէի և Ասորեստանի դարձան իւրաքանչիւր ի տեղիս իւրեանց։

Եւ ասեմ զԹագաւորն Սենեքարիմ, եթէ վասն այդմ բանիդ, որ առաքեալ է եգիպտացին, դու մի՛ հոգար, ես երթայց և տաց պատասխանի և զհարկն Եգիպտոսի բերից առ քեզ։

---

1 C_3 բանդին փխ գետնափոր տանն, C_2 գետնայփոր, C_3 և ետես զերեսս փխ և էին երեսք։

2—3 Canon և հեր գլխոյ իմոյ թաղկեալ էր և մազ մորուսիս փխ գլուխ-աճեալ։

4 Bod Թագաւորն այսպիսի։

12 C_3 յայնժամ փխ և, C_4 չիք՝ Խիկարս։

13 $C_{1,2,5}$ որ ով փխ որովհետև։

15 C_3 շնորհս առաջի քո։

19 C_4 ցարքայն փխ ցԹագաւորն։

21 $C_{2,4,5}$ տեղիս փխ տունս, C_3 դարձեալ գան ի տեղիս փխ դարձին ի տունս իւրեանց իւրաքանչիւր ոք։

22—24 Bod չիք՝ և հրամայեաց-իւրեանց։

Իբրև լուաւ Թագաւորն, ուրախ եղև և ի գլուխ բազմականին բազմեցոյց զԱբուսմագ։

Եւ ի վաղիւն գրեցի առ Աբեստան կինն իմ այսպէս. «Յորժամ կարդաս զգիրս, դու որսալ տուր Բ ձագս արծւոյ և Բ տղայ դեռախօս և Բ կին դիեցուցանող, որ սնուցանեն զմանկտին և ասեն այսպէս. Կաւ, կիր, ծեփ, աղիւս, ճարտարքս կան խափան։ Եւ տուր մանել Բ պարան, երկայնութիւն նորա ԲԾ կանկուն և հաստութիւն նորա ըղնգուն մի և տուր արծուեացն յամէն օր Բ գառինս և տուր կապել զմանկտին ի վերայ արծուեացն և պակաս թռիչս առնել, մինչև սովորութիւն առնուն և այնպէս սովորութիւն տուր, մինչև բարձրանան ԲԾ կանկուն»։

Եւ Աբեստան կինն իմ յոյժ իմաստուն էր, արար վաղվաղակի զամենայն, զոր պատուիրեցի։

Յայնժամ արքայն հրամայեաց ինձ գնալ յԵգիպտոս։

Եւ իբրև հասի ի դուռն Եգիպտոսի, ածի զմանկտին յարկնոցն, որպէս սովորեալ էին։ Կապեցի ի վերայ արծուեացն զմանկտին։ Առեալ թռան և բարձրացան։ Եւ մանկտին աղաղակէին և ասէին. Կաւ, կիր, ծեփ, աղիւս, ճարտարքս կան խափան։ Եւ ես՝ Խիկարս, առի զգաւազան և ի հետ մտի, ուր և հանդիպէի գան հարկանէի և ասէի. Փութացե՛ք, տուք զոր խնդրեն ճարտարքն։

Երեկ արքայն և տեսեալ զարմացաւ յոյժ և ուրախ եղև և հրամայեաց իջուցանել զմեզ։ Եւ ասէ. Եկ, հանգիր յաշխատանաց քոց, կեր և արբ և վաղիւն եկ առ իս։

Եւ իբրև այգ եղև, կոչեաց զիս Թագաւորն և ասէ. Զի՞նչ է անուն քո։ Ասեմ. Աբիկամ է անուն իմ, քանզի սորուկ եմ Սենեքարիմայ արքային։

1—2 C_3 *յոյժ ուրախացաւ և ամենայն բազմականին գլուխ կացոյց Աբուսմաք* փխ *ուրախ-զԱբուսմագ*, Bod *կացոյց* փխ *բազմեցոյց*։

4 C_3 *զգիրդ գայդ* փխ *զգիրս*, Canon *ակղ հաւու* փխ *արծւոյ*, C_3 *մանուկ* փխ *տղայ*։

6—7 C_3 *բերէք զի ճարտարքս պարապ են* փխ *ճարտարքս կան խափան*։

8 C_4 *ըղնգուն մի և տուր հիւսան զուգել Բ արկնոց մանկանցն*, $C_{2,5}$ *տուր կերակուր*։

10 $C_{2,5}$ *պակասաթռիչս*։

17 $C_{2,5}$ չիք՝ *զմանկտին*, C_4 *թռան ի վեր*։

22 C_4 *եկեալ արքայն Եգիպտացոց և* (Bod *որ եկ*) փխ *երեկ-տեսեալ*։

24 C_4 *նոցա* փխ *քոց*, Ven չիք՝ *քոց*, C_4 *արբ և ուրախ լեր*։

26 C_3 *աղքատն* փխ *սորուկ*։

Եւ իբրեւ լուաւ զայս արքայն, տրտմեցաւ և ասէ. Ես այնպէս անա՞րգ թվեցայ յաչս Սեննեքարիմայ արքային Ասորեստանեաց, զի ստրուկ մի առաքեաց առ իս տալ ինձ պատասխանի։ Եւ ասէ ցիս։ Աբիկամ, երթ ի տուն քո և վաղիւն եկն առ իս։

Եւ իբրեւ վաղիւն գնացի, հրաման ետ արքայն զօրացն իւրոց, զի զգեցցին քղամիթ կարմիր, և ինքն զգեցաւ զգեստ ծիրանի և նստաւ յաթոռ իւր, և զօրքն նորա շուրջ զնովաւ։ Հրամայեաց կոչեաց զիս և ասէ. Աբիկամ, ո՞ւմ նման եմ ես և կամ զօրքս իմ ո՞ւմ նման են։ Եւ ասեմ. Նման ես դու դիցն, և նախարարք քո քրմանց նոցա։ Ասէ. Երթ յօթեւանս քո և վաղիւն եկն առ իս։

Եւ իբրեւ եկն, զգեցոյց կտաւ զօրաց իւրոց, և ինքն զգեցաւ կարմիր։ Եւ ասէ ցիս։ Ում նման եմ ես, կամ զօրքն իմ ո՞ւմ նման են։ Եւ ասեմ. Նման ես դու արեգականն, և նախարարք քո ճառագայթից նորա։

Եւ դարձեալ ասէ ցիս. Երթ յօթեւանս քո և վաղիւն եկն առ իս։

Եւ հրամայեաց նախարարաց, զի զգեցան զգեստ ներկուածոյ, և ինքն թագաւորն զգեցաւ զգեստ փետրուածոյ և նստաւ յաթոռ իւր և ասէ. Ո՞ւմ նման եմ ես, կամ զօրքս իմ ո՞ւմ նման են։ Ասեմ. Նման ես դու գալար խոտոյ, և նախարարքդ քո՝ ծաղկանց նորա։

Յայնժամ արքայն ուրախ եղեւ յոյժ և ասէ. Ասա ինձ զճշմարիտն, Սեննեքարիմ արքայն ո՞ւմ նման է։ Ասեմ. Թագաւոր, քաւ լիցի քեզ յիշել զարքայն Սեննեքարիմ, քանզի նստեալ կաս, այլ յոտն կաց, և ես ասեմ։ Իբրեւ յարեաւ ասեմ. Սեննեքարիմ

---

1 C_4 թագաւորն փխ արքայն, $C_{2,4,5}$ տրտմեցաւ յոյժ։

4 C_3 այսօր գնա փխ երթ ի տուն քո։

7 C_3 չիք՝ քղամիթ։

7—8 C_3 ծիրանի աղեկ փխ զգեստ ծիրանի։

9 C_1 ասաց փխ ասէ, C_4 զիս առ ինքն։

11 Bod զաւրք փխ նախարարք։

19 C_4 և իբրև վաղիւն գնացի (Ven չիք՝ և-գնացի). $C_{2,5}$ և ի վաղիւն. $C_{2,5}$ հրամայեաց թագաւորն։

20 C_3 փետրուածոյ սեաւ, Ven փետրուածոյս։

22 $C_{2,4,5}$ գալարոյ փխ գալար խոտոյ, Ven գաշտոյ փխ գալար խոտոյ, C_3 գալար ծառոյ, C_3 զօրքդ փխ նախարարքդ։

արքայն նման է Բելշիմի, և նախարարք նորա՝ փայլատականց նորա։ Յորժամ կամի նիւթէ զանձրև և հարկանէ զցօղն, ի բարձունս ելանէ Թագաւորիւք, որոտայ և կայծու զճառագայթս արեգականն, և յորժամ կամի. կարկուտ ածէ և մանրէ զփայտ դալար և չոր, ծակէ և հարկանէ զբոյսս դալարոյ։ Ասէ արքայն. Ասա ինձ զճշմարիտն, զինչ է անուն քո։ Ասեմ. Խիկար է անուն իմ։ Ասէ Թագաւորն. Թշուառական, կենդանացա՞ր։ Ասեմ. Որովհետև տեսի զերեսս քո, կամ կենդանի։ Ասէ Թագաւորն. Այս օր օրհնեալ եղիցի, զի Խիկար տեսի կենդանի աչօք իմովք։

Եւ անկայ ի վերայ երեսաց իմոց, երկիր պագի նմա և համբուրեցի զնա։

Ասէ Թագաւորն. Հան զայս խօսքս, թէ սիւն մի կայ, և ի վերայ սեանն՝ երկոտասան մարք, և ի վերայ նոցա՝ անիւք Լ—ք, և ի վերայ միոյ միոյ անուանցն՝ սուրհանդակք Բ—ք, մինն՝ սև և միւսն՝ սպիտակ։ Եւ ես ասեմ. Թագաւոր, զայդ ասորոց հորթարածներն գիտեն։ Սիւնն, զոր ասացիր, տարին է, մարքն Բժ-ան ամիսք են, անիւքն Լ աւուրք ամսոցն են, սուրհանդակքն. մինն՝ սև և միւսն՝ սպիտակ, ցերեկն ու գիշերն են։

Ասէ Թագաւորն. Զի՞նչ է բանս այս, որ յԵգիպտոսէ մինչև ի Նինուէ Շ փարսախ է, զիա՞րդ լուան կուսանք մեր զխրխնջուն երիվարաց ձերոց և վրիժեցան։

---

1 C_1 *Բեւշիմի,* C_3 *Բելշեմի։*

1—2 C_3 *և զօրք նորա նման են փայլատականց* փխ *նախարարք նորա փայլատականց նորա,* C_4 *փայլատակացն* փխ *փայլատականց նորա* (Bod *փայլատականց նորա*)։

2 C_3 *զանձրև սեաւ,* Bod *նիւթ առնէ անձրևաց* փխ *նիւթէ զանձրև։*

3 $C_{2,4,5}$ *Թագաւորութեամբն։*

5 C_2 *և ծագէ* փխ *ծակէ,* C_4 *ծագէ առև.* C_3 չիք՝ *ծակէ և հարկանէ զբոյսս դալարոյ,* C_1 *գնա* փխ *արքայն,* C_3 *և ասէ Թագաւորն* փխ *ասէ արքայն,* $C_{2,5}$ չիք՝ *արքայն։*

7 C_1 չիք՝ *Թշուառական։*

8 C_4 *քո արքայ,* $C_{1,2,5}$ չիք՝ *ասէ Թագաւորն։*

9 $C_{3,4}$ *օրհնեալ եղիցի օրս այս։*

11 C_3 *զոտն* փխ *զնա։*

12 Ven *խաւսքս և ասէ։*

13 C_1 չիք՝ *երկոտասան։*

14 C_4 չիք՝ *միոյ միոյ* (Bod *միոյ քսան* փխ *միոյ միոյ*)։

16 C_3 *մեր տաւարածերն,* C_1 *որդըարծերն,* C_2 *որդըածերն։*

21 C_{2-5} *ԵՃ խրասխ,* Ven, *92 խրախս* փխ *փարսախ։*

22 C_1 *վրինջեցան,* C_3 *վրէժեցան։*

Ես՝ Խիկարս, ելի ի Նմանէ և կալայ աքիս մի և յանդիմանեալ տանչէի զնա։ Յայնժամ պատմեցին Թագաւորին, եթէ Խիկար զդիսն մեր անարգէ։ Կոչեաց զիս Թագաւորն և ասէ. Խիկար, վասն է՞ր իրի զդիսն մեր անարգես և զաքիսն տանջես։ Ասեմ ցնա. Զի դա շատ վնաս արար ինձ։ Յայնժամ աքաղաղ մի ետ ինձ Թագաւորն։ Ձայն նորա քաղցր էր և ի ժամուն զարդուն առնէր զիս. երթալ յարքունիս։ Ի գիշերիս յայամիկ չոգաւ և եհատ զգլուխ աքաղաղին և եկն աստ։ Ասէ արքայն. Ինձ այսպէս թուի, թէ որչափ ծերացար, բանք քո և իմաստութիւնք քո չրեցան։ Յեգիպտոսէ մինչև ի Նինուէ Ծ փարսախ է, արդ, մի աքիս ի մի գիշերի զիա՞րդ եհատ զգլուխ աքաղաղին և եկն աստ։ Եւ ասեմ. Որպէս խրխնջիւն, զոր լուան կուսանք և վրիժեցան։

Ասէ ցիս արքայն. Թող զայդ և եկ մանեա ինձ պարան աւազէ։

Եւ իբրև եկի ես ի Նմանէ, ասէ Թագաւորն ընդ իւրքն ամենայն, եթէ զինչ խօսի Խիկարն, ասացեք թէ մեք լուեալ եմք և գիտեմք զբանդ զայդ։

Եւ ես առեալ գրեցի թուղթ այսպէս. «Սենեքարիմայ արքայէ ողջոյն առ փարաւոն արքայն եգիպտացւոց։

Կարօտ են եղբար յեղբարց և թագաւոր թագաւորաց։ Ի

1—2 C_3 *և ելի կալայ այգիս մի տանջեցի*, C_1 *յանդիմանի։*

3 $C_{2,5}$ *զդինս մեր անցանէ* փխ *զդիսն մեր անարգէ*, C_3 *անարգէ դիցն մեր*, C_4 *անարգէ և զաքիսն տանջէ։*

4 $C_{2,5}$ *վասն երկրի զդինսն* փխ *վասն էր իրի զդիսն*, C_4 չիք՝ *իրի*, *92 զդինսն.* փխ *զդիսն։*

5 Bod *վնասակ եղև* փխ *վնաս արար*, $C_{2,5}$ *վնասակար եղև։*

6 Ven, Bod չիք՝ *նորա։*

6—7 C_4 *յամենայն ժամու զարթուցանէր* փխ *ի ժամուն զարդուն առնէր։*

8 C_1 *եհան* փխ *եհատ։*

10 C_4 *շրջեցան (92 ջրեցան)* փխ *չրեցան*, C_{2-5} *Ծճ խրասխ* փխ *Ծ փարսախ։*

12 Bod *այսրն* փխ *աստ*, Canon *զի է զերիվարքն խրխնջացին յԱսորիս լուան կուռքն մեր* փխ *որպէս-կուսանք և։*

12—13 *92 վրեժեցան։*

16 Ven, Bod չիք՝ *ասէ թագաւորն*, C_3 *զօրքն* փխ *իւրքն։*

16—17 Bod *ամենայն ասէին թէ։*

19 C_4 *ի Սենաքարիմայ։*

21 Ven *կարեոր են* փխ *կարօտ են*, C_4 *յեղբարց տեսանել (92* չիք՝ *տեսանել)*, C_3 *կարօտ եմք միմեանց թագաւոր թագաւորաց որպէս եղբայրք* փխ *կարօտ են-թագաւորաց։*

ժամանակիս յայսմիկ ծախք և պարտք շատ եղեն, և արծաթ պակասեաց ի գանձուց մերոց։ Արդ, հրամայեա և տուր բերել ի ձեռն հրովարտակիդ արծաթ Ճ քանքար»։

Եւ զթուղթն պնդեցի և մտի առ թագաւորն և ասի. Յայսմ հրովարտակիս գրել եմ բան, որ ոչ քաղաքիդ և ոչ թագաւորիդ և ոչ նախարարացդ չեն լուեալ։ Եւ ասացին ամենեքան, թէ մեք լուեալ եմք զբանդ զայդ։ Եւ ասեմ. Եթէ լուեալ եք, ասացեք մինչդեռ չեք բացեալ։ Եւ ոչ կարացին ասել։ Եւ բացեալ կարդացին։ Ասեմ. Երբ լուեալ եք, զոր գրած է, տուք։ Ասէ արքայն. Եթէ զաւազեա պարանն ոչ մանես ինձ, զհարկն Եգիպտոսի ոչ տամ։

Եւ ես մտի ի տուն մի խորխորատ և ծակեցի զորմն տանն, ուստի արևն ծագէր, և ի ծագել արևուն ցայթեց ի տանն կանկունս է։ Եւ առի փոշի աւազի և արկի ի ծակն և փչէի ի նա։ Երևեցաւ, որպէս մանոցք։ Եւ ասեմ. Հրաման տուր, արքա՛յ, զի ժողովեսցեն զպարանն, և ես այլ մանեցից։

Եւ իբրև ետես արքայն, յոյժ ծիծաղեցաւ և ասէ. Օրհնեալ ես առաջի դիցն։

Եւ պարգևս մեծամեծս ետ ինձ և զհարկն Եգիպտոսի եթող և բարով և խնդութեամբ արձակեաց զիս, և գնացի։

Իբրև լուաւ թագաւորն Սենեքարիմ զգնալն իմ, ել ընդ առաջ իմ ուրախութեամբ։ Եւ իբրև ողջունեցաք զմիմեանս, առեալ տարաւ զիս յապարանս իւր և ի գլուխ բազմականին բազմեցոյց զիս և արար ուրախութիւն մեծ բազում աւուրս և պարգևս մեծամեծս շնորհեաց ինձ։

1 C_4 *շատ են եղեալ։*
2 C_1 *համարեա* փխ *հրամայեա,* C_4 *բերել ինձ։*
6 C_4 *նախարարացդ իւրոցդ (92* չիք՝ *իւրոցդ)։*
7 C_4 *եմք և գիտեմք։*
11 $C_{2,4,5}$ *տանիս* փխ *տամ։*
13 Bod, **92** *տոյն* փխ *տանն։*
15 C_4 *մանացք* (Ven *մանոցք)։*
12—16 Canon *Յայնժամ մտայխորհ եղէ և ի թիկանց կոյս տանն ծակեցի զորմն ուստի արևն ծագէր և յորժամ ծագեաց արևն խառնեցի փոշի ընդ աւազ և արկի ի լուսամուտն և երևեցաւ շաղն որպէս մանոցք և ասեմ տէր իմ արքայ հրամայեայ զի ժողովեսցին* փխ *և ես մտի-մանեցից։*
20 C_4 *խաղաղութեամբ* (Bod *խնդութեամբ)* փխ *խնդութեամբ։*
21 C_3 *արքայն գալն* փխ *թագաւորն-զգնալն,* C_4 *զգալուստն* փխ *զգնալն։*
21—22 $C_{2,5}$ *ընդդէմն* փխ *ընդառաջ։*
22 C_3 *ուրախութեամբ և գուսանօք։*
24 $C_{2,5}$ *խրախութիւն։*

Եւ ասէ ցիս. Ով հայր իմ Խիկար, խնդրեա յինէն այլ մեծամեծ պարգևս։

Երկիր պագի նմա և ասեմ. Արքայ, յաւիտեան կաց, զոր ինչ պարգևել կամիս դու, Աբուսմագայ ընկերին իմոյ պարգեվեա, որ է տուօղ կենաց ծառայից քոց, այլ տացես ինձ զՆադան քեռորդին իմ, զոր ուսուցի, զի ոչ ուսաւ զառաջին ուսումն բարիոք։

Եւ ետ արքայն զՆադան ի ձեռս իմ։

Եւ ես առեալ տարայ զնա ի տուն իմ և կապեցի զնա ընդ աղխսոյ միոյ երկաթոյ, որ էր կշռովն է քանքարոյ ի դրան սրահին իմոյ։ Եւ յանձն արարի զնա Բելիար ծառայի իմոյ և հրամայեցի գան հարկանել ի թիկունս և ի փոր նորա։ Եւ ասեմ ցնա. Ի մտանելն և յելանելն, զոր ինչ առակաւ խօսիմ ընդ սա, գրեա ի թղթի և պահեա։

Եւ տայի նմա հաց սակաւ և ջուր սակաւ։

Խօսել սկսայ և ասեմ ցնա.

---

3 Bod չիք՝ երկիրպագի նմա և, Ven չիք՝ յաւիտեան կաց։

4 Bod կամիս տուր։

6 Canon զի այլ ուսումն ուսուցից նմա փխ զոր ուսուցի։

7 Ven զարուոմն փխ բարիոք, Bod իմ փխ բարիոք։

8 C_4 զնադան քեռորդին (Ven չիք՝ քեռորդին)։

9 C_1 չիք՝ ի տուն-զնա։

13 $C_{1,2}$ արկաւ փխ առակաւ, C_3 կարգաւ փխ առակաւ։

15 Bod տացի փխ տայի։

16 C_4 այսպէս փխ ցնա։

* * *

1. Որդեակ, որ ընդ ականջս ոչ լսէ, ընդ թիկունս լսեցուցանեն։

Խօսել սկսաւ Նադան և ասէ. Ընդէ՞ր բարկացար ինձ, հայր իմ։ Մեղայ քեզ, հայր իմ պատուական։ Եթէ ողորմիս ծառայիս քո, ես եղէց քեզ մոխիր և ծառայ զամենայն աւուրս կենաց իմոց։

Եւ ես ասեմ ցնա.

2. Որդեակ, յաթոռ փառաց նստուցի զքեզ, և դու յաթոռոյ իմոյ կործանեցեր զիս։

3. Որդեակ, ես բեհեզս և ծիրանիս ագուցի զքեզ, և դու հողով զմարմինս իմ ապականեցեր։

4. Որդեակ, ես բարձրացուցի զքեզ որպէս աշտարակ, զի եթէ եկեսցէ առ իս թշնամին, ելից ամրացայց ի քեզ։ Դու ինքնին թշնամի գտար ի տան իմում։

5. Որդեակ, ես ետու զքեզ ի պատիւ և ի փառս, և դու մատնեցեր զիս ի ձեռս թշնամեաց և մահու։

6. Որդեակ, ես սնուցի զքեզ, որպէս զձագս աղուեսու. Եւ ակն քո ի ծակ քո, մատն իմ կոխեր ի բերան քո և զմատունս քո սրեր յաչս իմ։

7. Որդեակ, արդարութիւն իմ և անմեղութիւն իմ փրկեաց զիս և ապրեցոյց, և անիրաւութիւն քո ոչ աջողեաց քեզ։

---

1 C_1 *ականջ քո որ ոչ լսեաց։*

2 C_3 *ասէ Նադան* փխ *խօսել-ասել,* չիք՝ *հայր իմ պատուական,* C_4 *Խիկար* փխ *պատուական.* Ven չիք՝ *մեղայ-պատուական,* C_4 *ողորմիս ինձ։*

3 C_4 *զգեցուցի* փխ *ագուցի։*

4 C_2 *իբրև* փխ *որպէս,* C_4 *ինքնին գտար թշնամի տան իմոյ (92 թշնամին գտար ինքնին ի տան)։*

5 C_2 *թշնամու* փխ *ի ձեռս թշնամեաց,* չիք՝ *թշնամեաց և։*

6 C_4 *ուսուցի* փխ *սնուցի,* C_1 *կոկեր* փխ *կոխեր,* Canon *որդեակ սնուցի զքեզ որպէս ձակս արծուի և մատունք քո սրեալ էին ի յաչս իմ քանզի ակն քո չար էր տեսանել զիս* փխ *որդեակ-յաչս իմ։*

7 $C_{2,4,5}$ *ապրեցոյց զիս,* C_3 չիք՝ *և ապրեցոյց։*

8. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս կարիճ, որ եհար զասեղն։ Եւ ասէ ասեղն. Ահա խայթոց, որ չար է քան զքոյդ։

Դարձեալ եհար զթաթն ուղտուն, և նա եհար զթաթն ի վերայ նորայ և ճմլեաց զնա և ասէ. Գերի, ոչ գիտէիր, եթէ շունչ և հոգի քո յոտս իմ էր։

9. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս այծն, որ ուտեր զտորունն։ Ասէ տորունն. Զի՞ ուտես զիս, ոչ գիտես եթէ ինև գործեն զմորթիդ քո։ Ասէ այծն. Ես ի կենդանութեանս ուտեմ զքեզ, և ի մահուան իմոյ խլեն զտակ քո և շինեն զմորթի իմ։

10. Որդեակ, դարձեալ եղեր ինձ որպէս այն, որ ձգեաց նետ յերկինս և ոչ կարաց հանել ի վեր, այլ զանօրէնութիւն շահեցաւ։ Եւ դարձաւ նետն ի գլուխն իւր։

11. Որդեակ, եղեր ինձ սերմանահան, որ ցանեաց գրիւս Ժ և ժողովեաց գրիւս Ե և այլ պակաս։

12a. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս կացին, որ կտրէր զծառն։ Եւ ասէր ծառն. Եթէ յինէն չէիր, ինձ յաղթել ոչ կարէիր։

12b. Դու այնպէս կարծէիր եթէ զտեղի նորա լնում, բայց եթէ լինիցի ագի խոզի իբրև կանկունս է, զձիոյ տեղին ոչ կարէ լնուլ։

12c. Եւ եթէ իցէ սարն, որ ծնանի մարմնոյ թագաւորին, բայց ինքն ումեք ոչ էր օգուտ և ոչ պիտանի, այլ անպէտ և վատ։

---

8 $C_{1,2,5}$ չիք՝ *և ասէ ասեղն,* C_3 *ասեղն ցկարիճն,* C_1 *զթագն* փխ *զթաթն.* C_3 *զթաթ ըղտին,* C_1 *զթագն* փխ *զթաթն,* C_3 *զթաթ ըղտին,* C_2 *զտոյտն* փխ *ուղտուն,* C_5 *զտոյն* փխ *ուղտուն,* C_3 *որ շունչ քո* փխ *եթէ քո,* Ven չիք՝ *ուղտուն-զթաթն,* Canon *ոչ գիտէիր չար կարիճ թե զօրութիւնք քո ոտս իմ է* փխ *գերի-իմ էր։*

9 C_2 *գիտես զիս,* Bod *այսովք* փխ *ինև,* C_3 *չգիտես թե ես եմ զործի մորթոյ քո,* Canon *թէ արմատով իմով ներկեն զմորթն քո, խենդակաւ* փխ *խլեն զտակ քո։*

10 C_3 *նետն ի վեր և չկարաց հանել յերկինքն,* չիք՝ *այլ-շահեցաւ և,* C_4 *զանաւրէնութիւն իւր։*

11 C_4 *դարձեալ* փխ *որդեակ (92 որդեակ* փխ *դարձեալ), որպէս սերմանահատ։*

12a C_4 *ոչ յաղթէիր* փխ *ինձ-կարէիր (92 ինձ-կարէիր* փխ *ոչ յաղթէիր),* Ven չիք՝ *ասէր ծառն,* Canon *որպէս զծառն զոր կտրէին ասէ ծառն եթէ ոչ էիր յինէն որ ի ձեռինդ է ոչ կարէիր յաղթել ինձ* փխ *որպէս-կարէիր,* C_3 *եթէ յինէն չէր կոթ քո ոչ կարէիր յաղթել ինձ* փխ *եթէ-կարէիր։*

12b C_3 *թէ* փխ *բայց եթէ, է կանգուն* փխ *իբրև կանկունս է,* Bod *լնու,* փխ *կարէ լնուլ։*

12c $C_{2,5}$ *ծիրանի* փխ *ծնանի,* C_4 *և թէ լինի սար նորա որպէս ծիրանի թագաւորի ոչ կարէ նմանել ոչիլ հացի եկեր զմարմին թագաւորի։* C խմբի ընդօրինակություններում խրատն աղավաղված է։ Իրար են խառնվել A խմբի № 6 և 9 խրատները։

13. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս զձագ ծիծռան, որ անկաւ ի բնոյ իւրմէ։ Եւ եգիտ զնա ագիս մի և ասէ. Եթէ չինէն ի զատ էիր լեալ, այլ մեծ չարին էիր դիպեալ։ Ասէ ձագն ծիծռան, թէ զբարիդ զոր ինձ արարիր, ի գլուխ քո դարձցի։

14a. Որդեակ, շունն, որ զորսն ինքն ուտէ, կերակուր գայլոց եղիցի։

14b. Աչք, որ ինձ լոյս ոչ տայ, ագռաւք ծեծեն զնա։

14c. Ձեռք, որ ինձ չէ օգուտ, սրօք հատցեն զնա, որ ոչ է օգուտ։

15. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս որոգայթ, որ թաղեալ կայր յաղբին։ Եգիտ զնա ճնճղուկ մի և ասէ. Զի՞նչ ես։ Ասէ. Յաղօթս կամ առ աստուած։ Եւ ասէ ճնճղուկն. Եւ այդ, որ ի բերանդ է, զի՞նչ է։ Ասէ. Քաղցելոց հացիկ է։ Արձակեալ ճնճղուկն առնուլ զհատն, և կալաւ զպարանոցաւն։ Ասէ. Թէ քաղցելոց հացիկն այս էր, աստուած այսպէս լսէ աղօթից քոց։

16. Որդեակ, ասացին գայլուն, թէ ի բաց կաց ի գիհեդ։ Ասէ. Թէ ի բաց կենամ, կուրանամ, զի փոշին աչիցս դեղ է։

17. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս ոմն, որ ետես զընկերն իւր, որ դողայր, առեալ ջուր, արկ ի վերայ նորա։

18. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս շուն, որ եմուտ ի քուրայ բրտին, յորժամ ջերաւ, սկսաւ հաչել ընդդէմ բրտին։

19. Որդեակ, ասացին ագխին, եթէ թող զսովորական բանն և համարձակ լինի քեզ յարքունիս մտանել և ելանել։ Ասէ ագխն. Եթէ եղիցին աչք իմ ոսկի և թաթ իմ արծաթի, զսովորական բանն իմ ոչ թողից։

14a C_3 *ուտիցէ գայլոց կերակուր լինիցի։*

14b C_2 *ծիծեն*, Bod *լիս* փխ *ինձ*, *փորեն* փխ *ծեծեն*, C_3 *որդեակ աչք* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել), *խաւար եղիցի* փխ *ծեծեն զնա։*

14c C_4 *ուսովք* փխ *սրօք* (Ven, *92 (ս) բաւք)*, չիք՝ *որ ոչ է օգուտ (92* ունի՝ *որ ոչ է օգտ)։*

15 C_1 *թաղկեալ* փխ *թաղեալ*, $C_{3,4}$ *յաղբիսն*, Bod չիք՝ *կայր*, C_2 չիք՝ *յաղօթս*, C_4 *զինչ ես դու*, *աղցելոց* փխ *քաղցելոց*, *զհացն* փխ *զհատն*, Ven չիք՝ *քոց*, C_3 *կամեցաւ առնուլ զհացն։*

16 C_2 *քիղէդ* փխ *գիհեդ*, C_5 *գեւղէտ* փխ *գիհեդ*, C_3 *ասէ գայլն*, Bod, *92 դեղ է և շահ*, Canon *աչաց շահ է և փորուս օգուտ։*

17 $C_{2,5}$ *մոմն* փխ *ոմն*, C_2 *թողայր* փխ *դողայր։*

18 C_3 չիք՝ *ընդդէմ բրտին։*

19 Bod *զսովորութիւնդ*, Ven *լինի բանն*, Bod *համարձակեալ են ի քեզ*, C_2 չիք՝ *արծաթի*, C_1 *թադ* փխ *թաթ*, չիք՝ *և ելանել*, Canon *բարս* փխ *բանն։*

20. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս օձն, որ փաթթեցաւ ի մասրենին և անկաւ ի գետն։ Եւ գայլն ետես զնա և ասէ. Ահա չարն ի չար է հեծեալ, և չար է, որ վարէ զնոսա։

21. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս խլուրդն, որ ելաւ ի ծակէն և այլ ընդ այլ գնաց, վասն աչաց չի տեսանելոյ, և արձակեցաւ արծիւ մի, էառ զնա։ Ասէ խլուրդն. Եթէ ոչ էր զգալիքս ի վերայ իմ գալոց, յիմ տեղն էի կացեալ խաղաղական կենօք։

22. Որդեակ, զգայլուն ձագն յուսումն տարին և ասէին, թէ ասա այբ, բեն, գիմ։ Եւ նա ասէ. Այծ, բոյծ, գառն։

23. Որդեակ, զխոզն ի բաղանիս տարան, և նա անկեալ ի մուրատն, թաւալէր և ասէր. Դուք ի ձերն լուացուցեք և ես յիմս։

Խօսել սկսաւ Նաթան և ասէ. Հայր իմ Խիկար, աստուծոյ մեղանչեն, և նա թողու, յորժամ մեղայ ասեն։ Արդ, մեղայ քեզ, թող ինձ, և ես եղէց քեզ ծառայ յայսմհետէ մինչև յաւիտեան։

24. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս արմաւենի, որ բուսեալ էր յեզր գետոյն և յորժամ պտուղն հասանէր, նա ի գետն անկանէր։ Եկեալ տէր ծառոյն առ ի կտրել զնա։ Ասէ ծառն. Թող զիս յայսմ տեղւոջն, զի միւս անգամ բերից զպտուղն։ Ասէ տէր ծառոյն. Մինչև ցօրս չեղեր ինձ պիտանի, այլ ոչ պիտանասցիս։

25. Որդեակ, աստուած ապրեցոյց զիս վասն անմեղութեան իմոյ և զքեզ կորոյս վասն անիրաւութեան քո։ Աստուած առնէ ընդ իս և ընդ քեզ փոխարէն, զի ագին շանն հաց տայ և բերանն՝ բիր։

26*. Որդեակ, ես այսպէս կարծէի, թէ կացցես ի տան իմ և ժառանգեսցես զինչս իմ, այլ ըստ անօրէնութեան քում ոչ յաջողեաց քեզ աստուած։

27*. Որդեակ Նաթան, զամենայն բարութիւնս ջամբեցի քեզ, և դու զհաց և զջուր արգելեր յինէն։

28*. Որդեակ, իւղիւ անուշիւ օծեցի զքեզ, բեհեզս և ծիրանիս ագուցի զքեզ, և դու զմարմին իմ ապականեցեր ի տուն խաւարի։

---

20 C_2 մարթենին փխ մասրենին, $C_{2,4}$ տեսեալ գնայ գայլոյն։

22 C_3 ուլ փխ բոյծ։

23 Ven մուրտն փխ մուրատն, $C_{2,4,5}$ ասելով փխ և ասէր։

24 C_3 Canon այսմ ամի փխ յայսմ տեղւոջն, C_4 միւս ամի (Ven, 92 միւս անգամ), C_2 մի կտրել բերից պտուղ այլ ոչ ընկէց ի գետն փխ Թող-զպտուղն, մինչև ցայսօր չեղար պիտան այլ ոչ լինիս պիտանի։

25 C_4 անաւրէնութեան փխ անիրաւութեան, Bod դատաստան փխ փոխարէն։

29. Որդեակ, սնուցի զքեզ, որպէս զմայր զանդրանիկ որդի, և դու զկեանս իմ կորացուցեր զիս։*

Ի նմին ժամու ուռեցաւ Նաթան և պատառեցաւ։ Եւ ասեմ.

30. Որդեակ, որ բարի առնէ, բարի գտանէ, և որ այլոց խորխորատ փորէ, և խորխորատի ինքն անկանի։

Կատարի բարին ի բարի և չարն՝ ի չար։

Մինչև ցայս վայր կատարեցաւ Խիկար։

---

30 C_2 չիք՝ *բարի գտանէ,* Canon *և որ փորէ խորխորատ ընկերի անձամբ իւրով լնու,* C_2 Ven, *92* չիք՝ *անկանի ի նմա,* C_3 *եւ ի նմին ժամու պատառեցաւ Նաթանն այն և կորեաւ չարն և բարձաւ ի միջոյ շնորհօքն աստուծոյ նոյն պէս և ամենայն չարախօսք պատառին ի դիմաց ծառայիս աստուծո պարոն Մալիք Հախնազարին զինքն անձնարարի գՔրիստոս որ պահէ անփորձ ի Թշնամեաց ամէն եղիցի եղիցի* փխ *և ի նմին-Խիկար։*

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ԻՄԱՍՏՆՈՅՆ ԽԻԿԱՐԱՅ

(ՏԱՐԲԵՐԱԿ D)

Այս տարբերակը հավաքական բնագիր է, կազմված հետագայում որևէ խմբագրի կողմից։ Այդ են վկայում որոշ խրատների կրկնությունները։ Խմբագիրն օգտվելով տարբեր աղբյուրներից, շարքի մեջ վրիպումով տեղադրել է համաբնույթ խրատներ։

Բնագիրն ունի հարուստ խրատականք։ 210 ուսուցող և 41 պատժիչ խրատ։ Առանձին միավոր ենք հաշվել միայն այն խրատները, որոնք ունեն «որդեակ» սկիզբ։

Ընդարձակ է և մանրամասնած նաև պատմության բաժինը։

D տարբերակից մեզ հայտնի է միայն յոթ միավոր։ Առաջին, երկրորդ, երրորդ և հինգերորդ միավորները գրեթե ընթերցումներ չեն տալիս և համանաբար իրարից են ընդօրինակվել։ Ընթերցումներ ունեն միայն D_4 *և* D_6 *ձեռագրերը, իսկ* D_7*-ը մի փոքրիկ անկարևոր հատված է։*

Այդ նշանակում է, որ տարբերակն ավելի ուշ շրջանի խմբագրություն է և չի գտել մեծ տարածում։

Բնագրի համար հիմք է ծառայել D_1*-ը։*

Հրատարակում ենք AB և C տարբերակների սկզբունքներով։

Աղբյուրները և խրատների համադրական աղյուսակը տես գրքի վերջում (աղյուսակ V—ուսուցող խրատներ, աղյուսակ VI—պատժիչ խրատներ)։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏ ԻՄԱՍՏՆՈՅՆ ԽԻԿԱՐԱՅ

Յամս Թագաւորութեան Սենեքարիմայ, արքայի Ասորեստանեաց, ես՝ Խիկարս, դպրապետ էի ի դրան Սենեքարիմայ արքայի։ Վաթսուն ապարան շինեցի և վաթսուն կին առի և եղէ ես վաթսուն տարոյ, և ոչ եղև ինձ զաւակ։ Յայնժամ խորհուրդ արարեալ իմ և մտի առ չաստուածսն, բորբոքեցի հուր և արկի խունկս անուշս ի վերայ նորայ և անկեալ առաջի նոցա, աղաչէի և ասէի. Ով տեարք իմ և չաստուածք իմ, օգնեցէք ինձ և տուք ինձ զաւակ, զի ահա ծերացեալ եմ և հասեալ եմ յափն գերեզմանին, և զի՞նչ ասեն մարդիկք, եթէ ահա Խիկար մեռանի և ոչ կայ նմա որդի, որ թաղէ զնա և ոչ՝ դուստր, որ լայ զնա։ Եւ չունիմ ժառանգ յետ մահուան իմոյ, որ ժառանգեսցէ զինչս իմ և արկցէ հող ձեռօք իւրովք ի վերայ իմ, զի մի՛ մնացից անյիշատակ ի մէջ ազգի իմոյ։

Յայնժամ ձայն եղև ի չաստուածոցն և ասէ առ իս. Ով Խիկար դպիր, ոչ է հրամայեալ քեզ լինել զաւակ, բայց թէ առցես

2 D$_{4,5}$ *յայսմ* փխ *յամս*։
4 D$_{4}$ *և շինեցի ես Կ ապարանս*։
5 D$_{4}$ *ամաց* փխ *տարոյ*։
5—8 D$_{4}$ *և ես կայի տրտում անժառանգութեան իմոյ որ ելեալ ժառանգէր զինչս իմ յաւուր միում խորհուրդ արարի ի մտի իմում և սսի երթամ առ չաստուածն իմ և աղաչեմ միթէ լինի որ տա ինձ զաւակ և առեալ խունկս և մոմս և այլ ծխանելիս ելեալ գնացի ի տունն չաստուածոց մերոց արարի հուր կրակի և արկի խունկս անուշս ի վերա նորա և անկեալ առաջի չաստուածոց իմոց և ասէի այսպէս ով տէրք իմ* փխ *յայնժամ-ով տեարք իմ*։
9 D$_{4}$ *զաւակ ժառանգութեան որ ելեալ ժառանգէ զինչս իմ*։
11 D$_{4}$ *գոյ* փխ *կայ*։
12 D$_{4}$ *չունի*։
13 D$_{4}$ *նորա* փխ *իմ*, չիք՝ *իւրովք*, *նորա* փխ *իմ*։
13—14 D$_{4}$ *ահա մնացի* փխ *զի մի մնացից*։
15 D$_{5}$ չիք՝ *առ իս*։
16 D$_{4}$ *ահա* փխ *բայց թէ*։

զՆաթան քեռ որդին քո և սնուցանիցես զնա քեզ որդի, նա լցուսցէ զտեղի անուան քո ի մէջ ազգի քում։

Եւ յորժամ լուա ես զպատասխանիս զայս ի չաստուա-ոցն, յայնժամ առի զՆաթան քեռ որդին իմ միոյ ամաց և ագուցի նմա բեհեզս և ծիրանիս և զարդարեցի զնա իբրև զորդի թագաւորի և սնուցանէի զնա ամենայն բարութեամբ, մինչև եղև է ամաց։ Յայնժամ սկսա ուսուցանել նմա զդպրութիւնս գիտութեանց և զիմաստութիւնս հանճարոյ, զպատասխանիս հրովարտակաց և զդարձուածս հակառակախօսից։ Եւ ոչ դադարէի յուսուցանելոյ զնա զտիւ և զգիշեր, և յագեցուցանէի զնա ուսմամբ և իմաստութեամբ, իբրև զհացիւ և ջրով։

Եւ յաւուր միում ասէ ցիս արքայն Սենեքարիմ. Ով Խիկար դպիր, գիտեմք, զի ծերացեալ ես և անցեալ զաւուրբք և յետ քո ո՞վ է, որ կատարեսցէ զգործս արքունեաց մերոց, քանզի և ես տրտում եմ ի վերայ իրացս այսորիկ։ Եւ ես ասացի ցնա. Արքայ, յաւիտեան կաց և մի՛ ինչ տրտմիր վասն բանիդ այդորիկ, քանզի է իմ որդի, որ առաւել հանճարով քան զիս, և նա կատարեսցէ զամենայն գործս թագաւորութեան ձերում։

Եւ յորժամ լուաւ արքայն Սենեքարիմ զբանս իմ, զոր ծանուցի նմա, բերկրեցաւ ի սրտի իւրում և ցնծացաւ յոգի իւր և ասէ ցիս. Ածցես զորդին քո առ իս, զի տեսից զնա։

---

1 D_4 ի տան քում փխ քեզ որդի։
3—4 D_4 չաստուածոց իմոց։
4 D_4 ամաց և տարի ի տուն իմում։
5 D_4 նման փխ իբրև։
7 D_4 յետ այնորիկ փխ յայնժամ։
7—9 D_4 զվարս դպրութեան իմոյ գիտութեանց զպատասխանիս հրովարտաքաց արքունական պաղատէն փխ զդպրութիւնս–հրովարտակաց։
9—11 D_4 զամենայն իմաստութիւնս հանճարոյ իմոյ իբրև ուսմամբ և իմաստութեամբ գոցի առ աչս ամենեցուն արքունական պաղատին փխ և–ջրով։
13 D_4 դպրապետ իմ փխ դպիր, ահա փխ զի, անցեալ են, ցաւուրբք քո, յետ անցանելոյ։
14 D_4 ով կատարէ փխ ով է որ կատարեսցէ, իմոց փխ մերոց։
15 D_4 իրացդ այդ բանիդ։
16 D_4 չիք՝ ինչ, բանիցդ այդմիկ, D_5 ի վերա փխ վասն։
17 D_4 կա ինձ փխ է իմ, առաւել է լի իմաստութեամբ և։
18 D_4 կարող է կատարել զգործս թագաւորութեանդ։
19 D_4 զայս փխ Սենեքարիմ։
20 D_4 չիք՝ ի սրտի իւրում, սիրտն փխ յոգի իւր։
21 D_4 ցիս ով Խիկար, վասն թէ որում հասակի կա փխ զնա։

Յայնժամ առեալ իմ զՆաթան և զարդարեցի զնա պատուական հանդերձիւք, որպէս պատշաճն էր մտանել յարքունիս և ածի զնա առաջի Թագաւորին։

Եւ յորժամ ետես զնա արքայն, ուրախ եղև յոյժ և ասէ առաջի ամենայն մեծամեծաց իւրոց զայս ինչ. Աւուրք Խիկարայ օրհնեալ եղիցի, զի ի կենդանութեան իւրում էած կացոյց զորդի իւր առաջի իմ։ Այսուհետև ինքն ի հանգստեան եղիցի։ Յայնժամ խոնարհեալ իմ և երկիր պագեցի արքային և առեալ զՆաթան, տարայ յապարանս իմ և օրըստօրէ վարժէի զնա իմաստութիւնս և ի հանճարս։ Եւ առաւել քան զընտածին որդի իմ խնամ ածէի նմա։

Եւ յուսուցանելն իմ զգիտութիւն և զբանս խրատուց ասէի նմա այսպէս.

1—3 D_4 և ես առեալ զՆաթան քուեր որդին իմ տարի առաջի արքայի բազում զարդարանօք փխ յայնժամ-Թագաւորին։

5 D_4 չիք՝ ինչ։

6—7 D_4 զորդին փխ զորդի իւր, յայսուհետև դու Խիկար հանգստեան եղիցիս։

8 D_4 չիք՝ յայնժամ խոնհարեալ իմ, արքային իմոյ բազում պարգևս ետ արքայն որդոյն իմոյ Նաթանա։

9 D_4 ի տուն փխ յապարանս։

10 D_3 զնորածին փխ զընտածին։

11 D_5 խնամ ածի փխ խնամ ածէի։

2—13 D_4 սկսա օրըստօրէ ուսուցանել զվարս գիտութեան և իմաստութեան և խոնարհութեան այսպիսի փխ և-այսպէս։

1. Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքունի, մեռո՛ զնա և թաղո՛ և ծածկեսցես ի սրտի քում և մի՛ հանցես ի վեր և մի՛ ումեք ասիցես։

2. Որդեակ, զկապն կնքեալ մի՛ արձակեր և զարձակեալն՝ մի կապեր։

3. Որդեակ, մի՛ համբառնար զաչս քո ի տեսանել զկին գեղեցիկ, օծեալ և ծարուրեալ. և մի՛ ցանկասցիս ի սրտի քում, զի եթէ զամենայն ինչս քո տացես ի ձեռս նորա, ոչինչ աւելի գտանիցես, քան զքոյդ, այլ միայն զամօթ և զնախատինս ի մարդկանէ և վասն մեղացն զդատաստանս յաստուծոյ։

4. Որդեակ, ի լեզուէ քումմէ, որպէս յօտարէ, երկնչիցես, զի ոչ գիտես, թէ յորում ժամու ածիցէ չարիս ի վերայ քո։

5. Որդեակ, առանց դպրութեան մի՛ կացցես, զի ընթեռնելն և քննելն զիմաստս և զհանճարս աճեցուցանէ։

6. Որդեակ, ցածո՛ զաչս քո և կակղացո զբարբառ քո և քաղցր ակամբ նայեսցիս առ ամենեսեան և մի՛ երևեսցիս մարդկան անզգամ։

7. Որդեակ, եթէ աղաղակաւ տուն շինուէր, էշն յաւուրն Ժ ապարանս կազմէր և եթէ ի սաստիկ զօրութենէ եզինք վարէին, լուծ յուղտոյ պարանոցէ ոչ պակասէր երբէք։

8. Որդեակ, լաւ է ընդ առն իմաստնոյ քարինս կրել, քան ընդ անմտին գինի ըմպել։

---

3 D_4 *բայց* փխ *այլ, զնախատինս կրես, մեղացն պատիժ մեծամեծ կրես դու օր դատաստանին աստուծոյ,* չիք՝ *զդատաստանս յաստուծոյ։*

4 D_6 *զգուշացիր* փխ *երկնչիցես,* D_5 *յորժամու* փխ *յորում ժամու։*

6 D_6 *քաղցրութեամբ տար ամենեցուն զպատասխանին* փխ *քաղցր-ամենեսեան։*

7 D_5 *եթե մարդ,* D_4 *եզինք ոչ, զլուծն բայց ի յղտոյ։*

8 $D_{2,4,5}$ չիք՝ *ընդ* (Այդպիսով իմաստը փոխվում է)։

9. Որդեակ, հեղցես զգինի քո և մի՛ ըմպեսցես ընդ անօրէնս և ընդ անզգամս, զի մի՛ իբրև զնոսա արհամարհեսցիս:

10. Որդեակ, հրամայեալ է աստուած զգինին վասն ուրախութեան, բայց ի տեղիս բոզանոցի և անպատշաճ լաւ է աղբ ըմպել քան զգինի:

11. Որդեակ, զայր անմիտ և արբեցող պատգամաբեր մի՛ ուղարկեր, կամ բարէխօս, թէ ոչ՝ բազում չարիս ածէ ի վերայ քո անպիտան խօսիւք:

12. Որդեակ, որպէս երկիր, որ մայր է ամենայն բուսոց և տնկոց, նոյնպէս և արբեցութիւն մայր է ամենայն մեղաց:

13. Որդեակ, տգէտին և արբեցածին և դիւահարին խրատ մի՛ տալ և ոչ հետ նոցա սիրելութիւն մի՛ դնել:

14. Որդեակ, լեզու անմտին և արբեցողին որպէս զքիմս ասղան է, զայլ ոք ոչ կարէ հարկանել, այլ հանապազ զգլուխն իւր ծեծէ:

15. Որդեակ, այր անմիտ յորժամ գայ յանդիման առաջի թագաւորաց և կամ իշխանաց, խաբեութեամբ պատճառս պատճառելով, առաւել ես բարկացուցանէ և չարիս զարթուցանէ ի վերայ իւր:

16. Որդեակ, ընդ իմաստունս մի՛ անզգամիցիս և մի՛ լինիցիս կցորդ անզգամի և անմտի, զի մի իբրև զնոսա կոչեսցիս:

17. Որդեակ, ընդ առն վատասրտի և անզօրի մի՛ լինիր, վասն զի վատասրտութեամբն յաղթի յամենայնէ, և դու տրտմիս: Այլ լեր ընդ առն իմաստնոյ և քաջասրտի, զի յորժամ յաղթահարէ զթշնամին եթէ խօսիւք և եթէ մարտիւ և զո՛ւ ընդ նմա զօվիս և փառաւորիս, և եթէ դու յաղթիս ի թշնամոյն, նա քաջութեամբն և հանճարովն օգնէ և զերծուցանէ զքեզ:

18. Որդեակ, այր չարախորհուրդ և նախանձոտ ոչ թէ միայն ատելեաց իւրոց խորհի չար, այլ բնութիւն նորա ամենեցուն չար է: Այսպէս իմա և զբարի բնութիւն մարդկան:

---

9 D_4 *գիտես որ կու հեզցես զգինին, երբեք* փխ *իբրև*, D_5 *համարձակեցիս* փխ *արհամարհեցիս:*

12 D_4 չիք՝ *որպէս*, D_6 *չարեաց* փխ *մեղաց:*

13 D_1 *հետնոց*, D_4 *ի հետ նոցա*, D_6 *սիրելի լինիր* փխ *սիրելութիւն մի՛ դնել:*

15 D_4 չիք՝ *յանդիման*, D_6 *մեծամեծաց* փխ *թագաւորաց և կամ իշխանաց*, D_5 *յանդիման լիցի*, D_3 *ամենայն* փխ *կամ*, D_5 *բարկացուցանէ զարարիչն*, D_6 չիք՝ *ես բարկացուցանէ զնոսա:*

16 D_4 *անիմաստունս*, D_5 *անիմաստս*, D_6 *հակառակիր* փխ *անզգամիցիս*, *լինիցիր:*

17 D_{2-5} *վատասրտութեամբն և անզօրութեամբն*, D_6 *անօրէնութեամբ* փխ *վատասրտութեամբն*, չիք՝ *եթէ խօսիւք և եթէ մարտիւ*, *հանճարիւն իւրով* փխ *քաջութեամբն և հանճարովն*, D_5 *օգնէ քեզ:*

18 D_4 *չարախօս*, D_6 *միում ումեք* փխ *ատելեաց իւրոց*, *չար է և հակառակ*, չիք՝ *այսպէս-մարդն*, D_4 *իմանաս զբարի բնութիւն մարդն:*

19. Որդեակ, զմասն քո կեր խաղաղութեամբ և ի քո ընկերիդ զաշխդ մի՛ արձակեր։

20. Որդեակ, զայր լեզուանի և անբարհաւաճ մի՛ համարձակեցուցաներ մտանել ի տուն քո, զի մի և դու ի գործոց նորա ամօթ կրեսցես։

21. Որդեակ, մի՛ հակառակիր ընդ մարդ և մի՛ ընդ վայր ծիծաղիր, զի ի ծաղրուն լինի կռիւ և անհարկութիւն։

22. Որդեակ, որ զուարթ է մտօք՝ արեգակն է լուսավոր և որ նենգ է և նեղ է սրտիւ՝ խաւար է մթացեալ։

23. Որդեակ, որ առատ է սրտիւ՝ լի է ամենայն բարութեամբ և որ ագահ է մտօք, թէպէտ և ունի ինչս բազումս, դատարկ է և ունայն և կենդանոյն մեռեալ է։

24. Որդեակ, ոչ թէ իմանալն է իմաստութիւն, այլ կատարելն, զի որ գիտենայ և ոչ առնէ՝ անմիտ է։

25. Որդեակ, եթէ կամիս ինչս գործել, մի՛ յառաջագոյն պարծիր կամ խոստանար, զի թէ յետոյ ոչ կարենաս կատարել, ծաղրն լինիս դու ամենեցունց։

26. Որդեակ, մի՛ լինիր որպէս նշենի շուտ, որ յառաջ ծաղկի և յետոյ ուտի պտուղ նորա, այլ լեր որպէս թթենի, որ յետոյ ծաղկի և յառաջ ուտի պտուղ նորա։

27. Որդեակ, եթէ վայելեսցես ի բարութեան զամենայն կեանս քո յաշխարհի, զօր մահուան քո մի՛ մոռանար հանապազ։

28. Որդեակ, հայելով հայեսցես ի գերեզման ընկերին քո և յիշեսցես, զի և դու նման նմա լինելոց ես։

29. Որդեակ, մի՛ լինիր կարի քաղցր, որ կլանեն զքեզ և մի՛ կարի դառն, զի թքանիցեն, այլ եղիցիս հեզ և հանդարտ ի գործս գնացից քոց։

30. Որդեակ, մինչ կօշիկն յոտդ է կոխեա զփուշն և արա ճանապարհ որդոց քոց։

---

21 D_1 չիք՝ մարդ, D_6 ոսոխի քում թէ ունիցիս դաւ ինչ ընդ նմա զի կարող ես քաղցրութեամբ յաղթել նմա բայց դառնութեամբ ոչ փխ մարդ և-անհարկութիւն։

22 D_4 թմրեալ փխ մթացեալ։

24 D_6 գիտենալն փխ իմանալն, գիտէ փխ գիտենայ, յիմար է և անմիտ փխ անմիտ է D_5 կատարեալն, զոր փխ զի որ, D_4 գիտենայ բան ինչ։

25 D_6 չիք՝ կամ խոստանար, չիք՝ յետոյ, չիք՝ դու ամենեցուն։

27 D_4 եթէ կամիս վայելել ի բարութեամբ, մի փխ քո մի, D_6 չիք՝ հանապազ։

28 D_6 նոյնպէս փխ նման նմա։

29 D_4 մի լինիր փխ մի, $D_{1,2}$ դաղան փխ դառն, D_6 չիք՝ զքեզ, թքանեն։

31. Որդեակ, որ անժամ սերմանէ, ոչ հնձէ, և որ ոչ աշխատի ի գործս ինչ, ոչ առնու վարձս ի նմանէ։ Սոյնպէս որ ոչ խրատէ զորդիս ոչ հրահանգին։

32. Որդեակ, մեծատանն որդին օձ կերաւ, ասին՝ դեղ կերաւ, աղքատին որդին կերաւ ասին՝ ի սովոյն կերաւ։

33. Որդեակ, ընդ աներկիւղն ի ճանապարհ մի՛ երթար և ընդ անզգամին հաց անգամ մի՛ ուտեր։

34. Որդեակ, թէ տեսանիցես զթշնամին քո գլորեալ, մի՛ ծաղր առներ զնա, զուցէ կանգնիցէ և քեզ չար հատուցանիցէ։

35. Որդեակ, ի թշնամոյն քո պատրաստ լեր և զգոյշ կացիր, զի ոչ գիտես, թէ յորում ժամու չար առնիցէ քեզ։

36. Որդեակ, մի՛ մերձենար ի կին աղաղակող և լեզուանի և անզգամ, զի կորուստ բերէ անձին։

37. Որդեակ, տեսի գազան զօրեղ, և ոչ արձակեցաւ յիս, հանդիպեցայ թշնամոյն և ոչ յաղթեցայ ի նմանէ, դիպեցայ կնոջ պոռնկի և անզգամի և յաղթեցայ ի նմանէ։

38. Որդեակ, մի՛ ցանկար կնոջ գեղոյ, այլ գեղ կնոջ համեստութիւն է, իսկ իմաստունն՝ պարծանք է առն իւրում։

39. Որդեակ, եթէ պատահիցէ քեզ ատելին քո չարով, եւ դու ընդ յառաջ նորա բարով և եթէ ի տարապարտուց վարէ զքեզ, դու քաղցրութեամբ պատասխանի տացես և դատաստան կուտեսցես ի գլուխ նորա։

40. Որդեակ, անկանի անօրէնն ի չար գործոց իւրոց և կանգնի արդարն ի բարի գործոց իւրոց։

41. Որդեակ, զորդին քո ի գաւազանէ մի՛ խնայեր, զի որպէս պիտոյ է աղբն պարտիզին և որպէս կապն քսակին և որպէս պարանն ի յոտն իշոյն, այնպէս պիտոյ է ծեծն տղային, զի թէ մի՛ անգամ, կամ երկու և երիցս խրատես զնա հանդարտութեամբ, ոչ մեռանի, իսկ եթէ թողուս զնա ի կամս իւր, գող և ավազակ լինի, և տանին ի կապանս և ի սպանումն, և լինի քեզ նախատինք և բեկումն։

---

31 D_4 *յորժամ սերմանէ* փխ *որ անժամ սերմանէ*, D_5 *յորժամ ոչ* փխ *որ անժամ*, D_4 *այսպէս խրատէ զորդիս որ ոչ հրահանգին*, D_6 չիք՝ *ինչ*, չիք՝ *ի նմանէ*, *զզոնանան* փխ *հրահանգին*։

32 D_4 *ասացին թէ ի ազահի սովոյն կերաւ*։

33 D_4 *մի հաց ուտեր ոչ մի անգամ*։

35 D_6 *կացիր հանապազ*, *առնէ* փխ *առնիցէ*։ D_4 *առնէ քեզ չար*։

37 D_4 *վաղվաղակի յաղթեցայ* փխ *յաղթեցայ ի նմանէ*, D_6 *երկեա* փխ *յաղթեցայ*։

38 D_4 *իմաստուն և պարծանք առն իւրում* փխ *իսկ-իւրում*։

41 D_6 *տանին զնա*, D_4 *նախատինք ամօթ*։

42. Որդեակ, հնազանդեցո զորդին քո, մինչդեռ փոքր է և կակուղ, զի մի՛ ընդ քեզ մարտուցեալ, ելանիցէ յուս քո, և ի վնասու նորա կորուսանիս և անէծս առցես յօտարաց վասն անխրատութեան նորա։

43. Որդեակ, ստացիր քեզ էշ հաստոլոք և ձի սմպակաւոր և մի՛ ստանար ծառայ փախչող և կամ աղախին կաքաւող, զի զամենայն ստացուածս քո վատնեսցին։

44. Որդեակ, յորժամ անմտին խրատ տաս, համարեա թէ փոշի ցանեցեր ի վերայ յարուցեալ գետոյ։

45. Որդեակ, առերեսք սիրէ մարդն սուտակայ և յետոյ արհամարհէ, բայց դու ի գործոց քոց յիմասցիս։

46. Որդեակ, խօսք մարդոյ ստոյ որպէս լորու պարարտ է, և որ անմիտն է՝ կլանէ զնա։

47. Որդեակ, սիրեա զհայր քո, որ ծնաւ զքեզ և զանէծս մօր քո մի՛ առցես, զի և դու ի բարութեան որդոց քոց խնդասցես։

48. Որդեակ, ընդ դատախազի քո առաջի դատաւորին ցասմամբ մի՛ խօսեսցիս, զի մի անզգամ և անմիտ կոչեսցիս և պատուհաս ի դատաւորէն կրեսցես։

49. Որդեակ, այր, որ խիստ է քան զքեզ, մի՛ հակառակիր ընդ նմա։

50. Որդեակ, ի գիշերի առանց սրոյ ընդ ուրեք մի՛ երթայցես, զի ոչ գիտես, թէ չարկամն ուր կայ պահեալ և կամ թէ ի թշնամեաց ո՞ ելանիցէ ընդառաջ քո։

51. Որդեակ, խաշինք, որ ի գիհէն ի զատ գնան, գայլոց բաժին լինենան։

52. Որդեակ, որպէս վայելուչ է ծառ պտղովք և լեառն անտառախիտ մայրիւք և որպէս ծառ ի մէջ պարտիզի, այնպէս վայելուչ է մարդոյ ի մէջ ազգականաց իւրոց և ի կին և յորդիս իւր։ Իսկ որում ոչ գոյ կին և որդիս և ազգականս, նա արհամարհելի է և նման է ծառի միոյ, որ լինի յանցս ճանապարհաց, և ամենայն, որ անցանէ ընդ այն, տերևաթափ և ճղակոտոր առնեն զնա։

53. Որդեակ, մի՛ ասեր թէ տէր իմ անմիտ է և ես՝ իմաստուն, այլ համբերեա նորա անմտութեան, և իմաստնասցիս դու։

---

42 D_4 *մարտիցէ և ելանիցէ* փխ *մարտուցեալ ելանիցէ։*

44 D_4 *եթէ* փխ *յորժամ։*

51 $D_{2,5}$ *գեհէն,* D_4 *կերակուր գայլոց եղիցին։*

52 D_4 *անտառ խոտիւք մայրիւք* փխ *և լեառն անտառախիտ մայրիւք,* D_6 չիք՝ *ի մէջ ազգականաց իւրոց և։*

54. Որդեակ, մի՛ լինիր յաչս անձին քում իմաստուն, յորժամ ի բազմաց ոչ վկայեսցիս։

55. Որդեակ, մի՛ ասեր զուր զումեքէ, զի մի և այլք քեզ ասասցեն։

56. Որդեակ, մատնութիւն երկու ոչէս ունի։ Եթէ տեսանես զթշնամին ի սպանումն տեառն քո և ոչ յայտնես նմա՝ մահապարտ ես։

57. Որդեակ, առաջի տեառն քո մի՛ լինիր շատախօս, զի մի անարգեսցիս։

58. Որդեակ, յորժամ առաքէ զքեզ տէր քո առ այլ ոք ասել ինչս, մի՛ աւելուցուս ի խօսսն և մի՛ ինչ հատցես ի բանիցն, զի մի ծաղր լինիցիս և պատուհաս յերկոցունցն կրեսցես։

59. Որդեակ, ընդ բազմանալ որդոց քոց մի՛ խնդար և ի պակասելն մի՛ տրտմիր, զի որդիքն և ստացուածքն յաստուծոյ շնորհին։

60. Որդեակ, եթէ ընկեր քո հիւանդ է, մի՛ ասեր թէ զինչ ուղարկեմ նմա, այլ երթ ոտիւք և տես աչօք և լաւ է նմա, քան զտուրս ոսկոյ և արծաթոյ։

61. Որդեակ, պահեա զլեզու քո ի ստութենէ և զաչս քո՝ յարահայելոյ, զձեռս քո՝ ի գողութենէ և զոտս քո՝ ի վատ տեղ գնալոյ, զի բարի լինիցի քեզ յաստուծոյ և ի մարդկանէ, և երկայն աւուրբք կացցես յաշխարհի։

62. Որդեակ, վասն չարախօսութեան ոսկի և արծաթ մի՛ առնուլ, զի գործն չար է և վնասբերիչ։

63. Որդեակ, մի՛ հեղուր զարիւն մարդոյ ի տարապարտուց, զի մի հեղցեն զարիւն քո փոխանակ նորա։

64. Որդեակ, լաւ է ծառայ, որ ողոքանոք խօսի ընդ տեառն իւրում, քան որդի, որ խրոխտալով մեծամեծս խօսի և ածէ ի բարկութիւն։

65. Որդեակ, լաւ է բան իմաստնոյ ի հարբածութ, քան զխօսս անմտի ի ծարաւութ։

---

55 D_1 ումեք փխ զումեքէ, D_3 ուրէք փխ զումեքէ, D_4 ասիցեն և ով որ փորէ խորխորատ ինքեամբք ի նոյն անկանի փխ ասասցեն։

57 D_4 անարգեսցիս ի նմանէ։

58 D_4 աւելցներ, երկոցունց կողմանց, D_6 մի յետոյ ծաղր։

59 D_4 շնորհեալ է կամի աւելցնէ և կամի նուազէ։

62 D_5 չարութեան փխ չարախօսութեան, D_6 կորուստաբեր է անձին փխ գործն չար է և վնասբերիչ։

66. Որդեակ, լաւ է սրտմտութիւն իմաստնոյն, քան զքաղցրութիւն անզգամին։

67. Որդեակ, լաւ է վէրս բարեկամին, քան զհամբոյրս թշնամոյն։

68. Որդեակ, լաւ է կոյր աչօք, քան թէ կոյր մտօք, զի կոյրն աչօքն արագ ուսանի զերթևեկ ճանապարհին, իսկ կոյրն մտօք թողու զերթևեկ ճանապարհին և ընդ կամակորն գնայ։

69. Որդեակ, լաւ է բարեկամ մօտևոր, քան զեղբայր ի հեռուստ բնակեալ։

70. Որդեակ, լաւ է ատելութիւն և խռովութիւն առն արդարոյ, քան զքաղցրութիւն և ողորմութիւն անօրինին։

71. Որդեակ, զհաց քո յայլոց սեղանէ մի՛ ուտիցես, զի մի երախտիք այլոց առնուցուս։

72. Որդեակ, լաւ է ճնճղուկ մի ի ձեռս քո, քան զհազարս յերկինս թռուցեալ։

73. Որդեակ, լաւ է կող մի ի ձեռին քում, քան թէ բուծ յայլոց ձեռն։

74. Որդեակ, լաւ է ուլ պատարագ ի տան քում, քան զուարակ յայլում տան։

75. Որդեակ, լաւ է կշռատ մի պղնձոյ իմաստնոյ, քան զհարիւր կշռատ ոսկոյ անմտի։

76. Որդեակ, հանդէս իմաստնոց ի հրապարակս գովի, և արծաթ անմտի ի խաւարի ծածկի։

77. Որդեակ, լաւ է անուն բարի, քան զտեսակ ցանկալի, զի գեղեցկութիւն ապականի և անուն բարի յաւիտենական մնայ։

78. Որդեակ, նման է ցանկութիւն աշխարհիս յաչս ամենայն տեսողացն որպէս զոմն առիւծ կոչեցեալ, որ ծնաւ ի գիշերի, և սնուցին զնա ի խաւարի, և յորժամ ետես զճառագայթս արեգականն, որպէս ի դժոխս համարեցաւ զամենայն ցկեանս իւր։

---

67 D_6 քան զկամակոր։
68 D_3 չիք՝ իսկ-ճանապարհին։
69 C_5 մոտաւոր, D_{4-6} հեռուստանէ։
70 D_4 չիք՝ առն։
73 D_4 գող փխ կող, դու փխ բուծ (Այդպիսով խրատը փոխել է իր բնույթը)։
74 D_4 ուլ մի։
75 $D_{5,6}$ կշռակ, D_6 արծաթոյ փխ ոսկոյ։
77 D_4 գեղեցկութիւն կու, յաւիտեանն։
78 D_4 աստեղաց փխ տեսողաց։

79. Որդեակ, լաւ է առն, եթէ իցէ ի վերայ նորա ձիւն և սառն և սուսեր, քան թէ մերձենայ ի կին աղաղակող և լեզուանի։

80. Որդեակ, նման է տեսութիւն անզգամ կանանց իբրև գերեզմանաց բռելոց, որ ի դրուցէ քանդակեալ են ոսկով և ի ներքոյ լի են ոսկերօք մեռելոց և ժահահոտութեամբ։

81. Որդեակ, լաւ է առն, եթէ ոք ի նեղութեան իցէ և կարէ բանիւք օգնել նմա, զի այնպէս է, թէ որպէս ի բերանոյ առիւծոյ զերծուցանէ զնա։

82. Որդեակ, ծառայ, որ մեղանչէ տեառն իւրում և երթայ առ այլս յաշխարհի, հանգիստ մի՛ գտցէ և մի՛ ողորմութիւն ատաուծոյ։

83. Որդեակ, ծառայ, որ երկմիտ է ընդ տեառն իւրում, թէպէտ և սիրէ զքեզ, մի վստահանար ի նա, քանզի ծառայ, որ ատէ զտէր իւր, ոչ է քեզ բարեկամ։

84. Որդեակ, ընդ ընկերի քում ուղիղ դատեսջիր և բարութեամբ հասանիցես ի ծերութիւն։

85. Որդեակ, բարակացո զմիտս քո հեզութեամբ և կակղացո զլեզու քո քաղցրութեամբ և լեր առատութեամբ և բարութեամբ առ ամենայն ոք, և հանգստեամբ վճարես զժամանակս կենաց քոց։

86. Որդեակ, եթէ յամբարտաւանիս յանձին քում և սիրես զհակառակութիւն, ատիս յաստուծոյ և ի մարդկանէ և հանգիստ կենաց քոց ոչ գտանիս յաւիտեան։

87. Որդեակ, մի՛ հպարտանայր յաւուր մանկութեան քո, զի մի սուր կերիցէ զքեզ։

88. Որդեակ, առաջի անարգ մարդկան բազմախօս մի՛ լինիր, զի մի թեթևասցիս։

89. Որդեակ, քիչ ուտելն մարմնոյն շահ է, և սակաւ խօսելն հոգոյն շահ է, զի քիչ ուտելովն մարդն ոչ ախտանայ, բայց շատ և յաւելի ուտելովն հազարք մեռանին։

---

79 D_4 *առն և սուսեր և սուսեր* փխ *առն-սուսեր*, D *ձիւնոյ և սառին ընակեալ քան ոնդ կնոջ անզգամի ի տան միում* փխ *նորա—լեզուանի։*

80 D_6 *տեսութիւն լկտի կանանց նման է* փխ *նման է-իբրև, ոսկով և արծաթով*, D_4 *ներքոյ հողոյ։*

82 $D_{4,6}$ *յայլս աշխարհի* փխ *առ այլս։*

83 D_5 *զքեզ* փխ *զտէր իւր։*

85 D_6 *զբարբառս* փխ *զլեզու*, D_1 չիք՝ *և-քաղցրութեամբ։*

88 D_6 *շատախօս* փխ *բազմախօս։*

89 D_6 չիք՝ *քիչ ուտելն-շահ է զի, սակաւ* փխ *զի քիչ, ուտելովն բազումք ցաւոտին* փխ *և յաւելի-մեռանին*, D_4 *բազումք* փխ *հազարք։*

90. Որդեակ, խօսքն զինչ ճօհար է, ի սատաֆի մէջն դիր և յամէն տեղ մի՛ ցրուեր։

91. Որդեակ, եթէ տաս բան բարի գիտես, զհինգն խօսէ և զհինգն պահէ։

92. Որդեակ, լեզուն հարցաւ գլխոյն, թէ հալդ ինչ է։ Ասաց, թէ քանի դու լուռ կաս, նա ես խիստ հանգիստ եմ։

93. Որդեակ, որչափ որ քիչ զրուցես, այնչափ հարկիս առնուս ի մարդկանէ։

94. Որդեակ, զոտքդ ի կաւն դնես՝ ի փշոյ պատրաստ կացիր, ըզձեռքդ ի ծակն տանիս՝ ի յօձու պատրաստ կացիր։

95. Որդեակ, յամենայն մարդ խօսք մի՛ վստահանայր և զծածուկս քո մի՛ յայտներ ումեք։

96. Որդեակ, ընկեր հետ աղէկին եղիր, որ աղէկութիւնդ յաւելնայ։

97. Որդեակ, ով որ զբարեկամին բարի խրատն առէ, արժանի է, որ թշնամին ի վերայ նորա խնդայ։

98. Որդակ, հետ վատին քիչ նիստ, թէ ոչ՝ քան զամէնն որ աղէկ ես, նա վատ դու դառնաս։

99. Որդեակ, տես զարեգակն, թէ որչափ պայծառ է. բայց փոքր մի ամպ որ ի դէմն գայ, կու մթնեցնէ զինքն։ Այսպէս և վատ մարդն զաղէկն կու խանգարէ։

---

90 D_6 ի մէջ, չիք՝ մէջն դիր և յամէն ընդ վայր։

91 $D_{4,6}$ չիք՝ բարի, զմինն (D_6 մեկն) փխ զհինգն, Թ (D_6 զինն) պահէ փխ զհինգն։

92 D_6 հանդիստ եմ և խաղաղ։

93 D_4 չիք՝ որ, հարկինքս, D_6 զրուց տաս այնքան ավելի հարկինս առնուս, մարդկանէ զի շատախօսիցն շատ պատճառս ծնի չարեաց։

95 D_4 ումեք՝ զի բնութիւն նորա ոչ գիտես, D_6 զծածուկ գործդ քո, բնաւ փխ ումեք։

96 D_4 հետ ընկերիդ աղէկ եղիր (խրատը փոխում է բնույթը). D_6 բարեգործ մարդկանց փխ աղեկին, բարութիւնդ փխ աղեկութիւնդ։

97 $D_{4,5}$ չիք՝ բարի։

98 $D_{4,5}$ կու փխ դու, D_6 վատ մարդկանց մի յարիր թէ ոչ դու այլ գետ զնոքայ լինիս փխ վատին-դառնաս։

99 D_4 չիք՝ բայց, D_6 և թէ սակաւ փխ բայց փոքր մի, մթեցնէ իր զլոյսն փխ մթնեցնէ զինքն, D_4 զաղէկ մարդուն անունն կաւիրէ որ թէ հետն ի միասին լինի։

100. Որդեակ, ով մօտ ի լուսինն նստի, երեսն նման լուսոյ պայծառանայ, և ով մօտ ի սև պուտուկն նստի, նորա նման լինենայ։

101. Որդեակ, հարկևորին հարկիս արա. վասն իւր հարկիցն և անհարկուն հարկիս արա. վասն քո հարկիցդ։

102. Որդեակ, ինքեան գիտակն աստուածաճանաչ է և իմաստուն։

103. Որդեակ, եթէ ասէ ոսկին, թէ ես Հնդիստանի եմ, ինչ շահ է իւր ասելն, վասն զի մահաքն կու ճանաչէ զինքն։

104. Որդեակ, որ լսէ և ոչ առնէ, մէկ աչօքն կոյր է, և որ ոչ կամի լսել և ոչ առնել, երկու աչօքն կոյր է, իսկ որ լսէ և առնէ, երկու աչօքն ի լոյս է։

105. Որդեակ, կինն, թուր, ձի ոչ են հաւատալի։ Զշունն բտէ և զկին անզգամ ոչ, զի շունն ոչ մոռանայ զերախտիս մարդոյ, իսկ կին, թուր, ձի ոչ ճանաչեն զտէր իւրեանց։

106. Որդեակ, խնամէխօսութիւն մի՛ առներ, զի բարին յաստուծոյ և յրոզակէ առնուն, և զմեղումն ի քենէ։

107. Որդեակ, մի՛ տայր թոյլ ընկերին կոխել զոտս քո, զի մի համարձակիցի կոխել զպարանոց քո։

108. Որդեակ, հարց զայր իմաստուն բանս իմաստութեան և իմաստնացիս դու, և թէ հարցանես զայր անմիտ բանիւք բազմօք, ոչինչ յիմանայ։

---

100 D_4 է լուսի փխ լուսոյ պայծառանայ, լուսին լինի փխ ի լուսինն նստի, սև պտուկի նստի նորա նման սևանայ, D_6 չիք՝ երեսն նման լուսոյ, չիք՝ սև, պտուկն, մրոտի փխ նորա նման լինենայ։

101 D_4 Հարկևորին հարկիս արա,
Վասն իւր հարկեցն կորա.
Եւ անհարկինհարկիս արա
Վասն իւր հարկեցն կորա։

103 D_4 հանդարտ եմ փխ Հնդիստանի եմ, $D_{4,5}$ մահանքն, D_4 գիտէ ու ճանաչէ փխ կու ճանաչէ զինքն։

104 D_3 չիք՝ և որ-կոյր է, D_6 և որ ընաւ, չիք՝ և ոչ առնել, և որ փխ իսկ որ,

105 D_6 անհաւատալիք են փխ ոչ են հաւատալի, այլ կինն ի նոյն ժամայն փխ իսկ կին-իւրեանց։

106 D_5 զմէջումն փխ զմեղումն, D_4 զմեղումն ինքնէ փխ զմեղումն ի քենէ։

108 D_4 բան բազում ոչինչ օգտիս ի նմանէ փխ բանիւք-յիմանայ։

109. Որդեակ, եթէ ի բան ինչ առաքես զայր իմաստուն, մի՛ ինչ պատուիրեր նմա, և թէ ոչ լինի՝ դու ինքնին աստ, իսկ եթէ պատահի, որ զանմիտ ոք առաքես դու, առաջի երկուց ընկերաց պատուիրեա, ապա թէ ոչ՝ անարգանս ածէ ի վերայ քո անպիտան խօսիւք։

110. Որդեակ, սիրեա զկին քո, զի մարմին քո է և զհետ կնոջ օտարի մի՛ երթիցես, զի գործդ մահաբեր է։

111. Որդեակ, ուսո զորդին քո ի քաղց և ի ծարաւ, զի ըստ սովորութեան վարիցէ զկեանս իւր, զի որկորայքն ոչ ժուժեն, յորժամ ոչ գտանեն։

112. Որդեակ, փորձեա զորդին քո յուտել հացին և տես թէ իցէ իմաստուն, և ապա՝ տացես զինչս քո ի ձեռս նորա։

113. Որդեակ, մի՛ գնար մէն ընդ առն բարկացողի և մի՛ կագիր ընդ նմա, զի յաչս նորա թեթև թուի արիւն քո։

114. Որդեակ, ի կոչնատանէն և ի հարսանեաց քան զընկերս քո յառաջագոյն հրաժարեա և այլ մի՛ դարձցիս անդրէն, զի մի առնուցուս վէրս ի գլուխս քո։

115. Որդեակ, ուր չկոչեն զքեզ, մի՛ գնար և ուր չհարցանեն՝ պատասխանի մի՛ տար։

116. Որդեակ, ընդ յարուցեալ գետ մի՛ անցանել և ընդ արբեցեալսն մի՛ հակառակիլ։

117. Որդեակ, մի՛ երկու լեզու լինիր ի մէջ նմանեաց քոց և կարծիցես զքեզ սիրելի ամենեցուն, զի ոչ գիտես, թէ յորում ժամու յանդիմանեն զքեզ բանք քո, և յայնժամ ծաղր լինիս ի մէջ նոցա։

118. Որդեակ, զբանս հզօրաց մի՛ հոգասցես և որ մեծն է քան զքեզ, ծառայեա նմա։

119. Որդեակ, եթէ բարձր իցեն սեմք տան քո, իբրև կանկունս եօթն, յորժամ մտանիցես, խոնարհեցո զգլուխս քո։

120. Որդեակ, մի՛ առնուր կշռաւ մեծաւ և տալ փոքրիւ և ասել թէ շահեցայ, զի անօրէնութիւնք և չարութիւնք են առաջի աստուծոյ։ Գուցէ բարկասցի ի վերայ քո և զոր ունիցիս տացէ ի ձեռս օտարաց։

---

109 D_6 *զանմիտ ոք* փխ *ոչ լինի դու-որ զանմիտ ոք։*

110 D_4 *չար բերէ* փխ *մահաբեր է։*

115 D^1 *ուրեք ոչ կոչեն* փխ *ուր չկոչեն։*

116 D_4 *գետն մի անցաներ և ընդ հարբեցեալսն բնաւ մի ումէք խօսիր զի գէշ կու թուի թէ աղէկ խօսք այլ ասես* փխ *գետ-հակառակիլ։*

118 D_4 *հանցես* փխ *հոգասցես։*

120 D_6 *չարիք*] փխ *չարութիւնք*, D_4 *ինչս ունիս գուցէ և տացէ օտարաց* փխ *գուցէ-օտարաց։*

121. Որդեակ, մի՛ երդնուր ամենևին, և թէ երդնուս և ստես. պակասին աւուրք կենաց քոց։

122. Որդեակ, եղիցին բանք քո ճշմարիտ և մի՛ երկբայ։

123. Որդեակ, եթէ կամիս խնդրել ինչս յաստուծոյ, մի՛ խոտորիր ի կամաց նորա։ Պահեա զպատուիրանս նորա, երկիր ի նմանէ և սրբութեամբ կաց առաջի նորա, և յաւելցի քեզ։

124. Որդեակ, որ քեզ չար թուի, ընկերի քում մի՛ առներ, այլ արա զոր սիրես։ Եւ թէ արասցեն քեզ բարեկամք քո, արա և դու ամենեցուն, զի ամենայնէ բարի գտցես։

125. Որդեակ, եթէ եկեսցէ թշնամին քո յոտս քո, թողութիւն շնորհեա նմա և ծիծաղեա յերեսս նորա և ուրախութեամբ ընկալ զնա։

126. Որդեակ, յորժամ իցես ի մէջ արանց, եթէ աղքատ իցես, մի՛ յայտներ զաղքատութիւնս քո, զի բանից քոց ոչ լուիցեն, և արհամարհիս ի նոցանէ։

127. Որդեակ, եթէ առաքէ զքեզ տէր քո բերել սպտուր, դու մի՛ բերիցես խաղող, զի զխաղողն ուտէ և զպատուհաս սպտուրին ոչ թողու։

128. Որդեակ, եթէ լուիցես չար ինչ զումեքէ, թաքո ի սրտի քում և մի՛ հանցես ի վեր, և մի՛ ոք լուիցէ ի բերանոյ քումմէ։

129. Որդեակ, մարդոյ, որոյ չիք գործ ուղիղ և անուն բարի, լաւ է նմա մահ, քան զկեանք։

130. Որդեակ, լաւ է աղքատութիւն անփոխ, քան զմեծութիւն ցրուեալ։

131. Որդեակ, մի՛ ասեր բան չար բարեկամին քո, այլ հանապազ ուրախ լեր ընդ նմա։

132. Որդեակ, եթէ տեսանիցես զթշնամին քո գլորեալ, տրտմեա ի վերայ նորա, զի բարեկամ առնիցես զնա քեզ, իսկ եթէ ծաղր առնիցես զնա, և յորժամ կանգնիցի, չարիս հատուցանէ քեզ։

---

123 D_4 *քեզ ինչս։*

124 D_4 *բան որ քեզ, կամենար* փխ *առներ։*

125 D_4 *թշնամիք քո եկեսցեն առ ոտս քո,* D_6 չիք՝ *և ծիծաղեա յերեսս նորա։*

126 D_6 *թէ* փխ *յորժամ,* չիք՝ *եթէ աղքատ իցես։*

127 D_4 *յորժամ* փխ *եթէ,* չիք՝ *զքեզ, առցէ* փխ *ուտէ,* D_6 *բերեր* փխ *բերիցես։*

128 D_6 չիք՝ *և մի հանցես ի վեր։*

130 D_6 *հաւաք և հանգստեամբ* փխ *անփոխ, ցրուեալ և ցնորեալ։*

131 D_5 չիք՝ *բան.* D_6 *գովեա զնա և զուարթ դիմօք խօսեա ընդ նմա* փխ *ուրախ լեր ընդ նմա։*

132 D_6 *մի ծաղր առներ զնա զուցէ կանգնիցէ և քեզ չար հատուցանիցէ* փխ *տրտմեա-հատուցանէ քեզ։*

133. Որդեակ, ընդ կնոջ քո խորհեսջիր, բայց զգաղտնիս քո մի՛ յայտներ նմա, զի տկար է և ոչ կարէ պահել, յայտնէ կարևորաց, կարճամիտ է և փոքրոգի և ոչ կարէ ծածկել զբանս ի սրտի։

134. Որդեակ, բազում անգամ խորհեա զբանս ի սրտի քում և ապա ի վեր հանիցես, զի թէ փոխել կամիցիս, ծաղր լինենաս։

135. Որդեակ, մի՛ հաներ բան դատարկ ի բերանոյ քումմէ, զի լաւ է յանցանք մարմնոյ, քան զյանցանս լեզուի։

136. Որդեակ, ի մէջ երկուց կռվողացն մի՛ կանգնիր, զի մի ի զուր մեռցիս կամ ձաղեսցիս. այլ փախիր ի նոցանէ ի հեռի։

137. Որդեակ, մի՛ ընդ վայր ծիծաղիր և նախատեր զոք, զի ի նմանէ ծնանի կռիւք և սպանութիւն։

138. Որդեակ, ի տուն արբեցողի մի՛ մտաներ և թէ մտանես՝ մի՛ յամեր, զի մի ի բարուց քոց ունայն և թափուր մնասցես։

139. Որդեակ, եթէ կամիս իմաստուն լինել, պահեա զլեզու քո ի շատ խօսելոյ և նայեա առաջի աչաց քոց, և լիցիս պատուական առաջի ամենեցուն։

140. Որդեակ, ամենայն մարդ, որ ոչ վարի իրաւամբք և արդարութեամբ, զաւուրս իւր կարճէ։

141. Որդեակ, յաւուր պատարագի աստուծոյ մի՛ հեռանար, թէ-պէտ և աղքատ իցես։

142. Որդեակ, վասն սակաւ պատճառի ի բուն բարեկամէ քումմէ մի՛ հեռանար, զուցէ այլ ոչ գտանիցես այնպիսի խորհրդակից և բարեկամ։

143. Որդեակ, առանց գրաւականի և առանց վկայի զինչս քո ումեք մի՛ տացես, զուցէ ուրանայ և դու ապաշաւես։

---

133 D_4 թագուցաներ զբանս և ծածկեր ի սրտի իւրում փխ ծածկել զբանս ի սրտի։

136 D_6 մտանիր փխ կանգնիր, D_4 խռովիս կամ մեռանիս փխ մեռցիս կամ ձաղեսցիս։

137 D_6 զոք ծաղր առնելովն, ծաղրուն ծնանին անհարկութիւնք և այլ ևս չարիք մեծամեծք փխ նմանէ- սպանութիւն, D_4 կռիւ և սպանութիւն լինի։

138 D_4 ի տուն գինոյ շատիւ մի գնասցես զի մի բարուց և ընչից քոց յու-նայն և թափուր մնասցես փխ ի տուն-մնասցես, D_6 լինիցիս փխ մնասցես։

139 D_5 հայեաց փխ նայեա։

140 D_4 ամենայն մարդ որչափ վարի իրաւամբ և արդարութեամբ զաւուրս իւր բարիոք անցուցանէ փխ ամենայն—կարճէ։

141 D_4 և թէ որչափ փխ թէպէտ և։

142 D_4 սակաւ բան, D_5 չիք՝ քումմէ, D_6 բարեկամեզ փխ բարեկամէ քումմէ։

144. Որդեակ, որոյ ձեռն լի է, նա է այր իմաստուն և առատ, և ամենայն ոք պատուէ զնա։ Եւ որոյ դատարկ է, նա անմիտ է և անարգ, և ոչ ոք պատուէ զնա։

145. Որդեակ, եթէ կաշառս ոք տայ դատաւորին, պատուհասիր յաստուծոյ, զի զաչս դատաւորին կուրացուցանէ կաշառն։

146. Որդեակ, կերտ դառնիճ և արբի լեղի, և ոչ էր դառն քան զաղքատութիւն և զպանդխտութիւն։

147. Որդեակ, բարձի աղ և արճիճ, և ոչ էր ծանր քան զպարտքըն, զի թէպէտ ուտէ և ըմպէ, ոչ կարէ հանգչել։

148. Որդեակ, յաւուր պատարագաց քոց առատաձեռնեա և մի՛ աչս արձակեր, զի ոչ հաճի աստուած։

149. Որդեակ, ձի, որ չէ քո, մի՛ հեծնոյր և մատանի, որ չէ քո, մի դներ ի մատդ և թէպէտ և կարի քաղցեալ իցես, հաց որ չէ քո, մի՛ ուտեր։

150. Որդեակ, յայտնեա զխորհուրդդ առաջի բարեկամին քո և յետ աւուրց ինչ գրգռեա զնա։ Եթէ զոր ասերն, ոչ յայտնէ զխորհուրդ քո, բարեկամ քո լիցի, զի հաւատարիմ գտաւ ի բանսն։

151. Որդեակ, յորժամ հետ մարդոյ ծանոթանաս, մի՛ զքեզ վստահանար ի նա և թէ հազար որ քաղցրալեզու լինի, նա մի՛ հաւատալ և զծածուկս քո մի՛ բնաւ յայտնել նմա, զի դեռևս չես գործոց նորա տեղեակ։

152. Որդեակ, զխորհուրդս քո մի՛ յայտներ այլում և ասել, թէ կու ծածկէ նա, զի զքո խորհուրդ, երբ դու չպահես, նա յայլք որպէ՞ս պիտի որ պահեն։ Ոչ գիտես, որ երբ մարդն դառնանայ, նա ո՛չ եղբայր գիտէ և ո՛չ սիրելի։

---

146 D_4 չիք՝ *և արբի լեղի և, լեղի* փխ *դառն։*

147 D_6 *ըմպէ բայց։*

149 1—2 D_{1-3} *մի դներ ի մատդ* փխ *մի հեծնոյր,* D_{1-3} չիք՝ *մատանի որ չէ քո մի դներ ի մատդ,* D_6 *թէ* փխ *թէպէտ,* D_5 *ուտեր, զի անպատեհ է։*

150 D_4 *տես թե զոր ասերդ* փխ *եթէ զոր ասերն, գտար զնա ի բանսն քո։*

151 D_6 *երբ ումեմն ծանոթանաս մի շուտով հաւատար նմա թէ հազար որ շողոքորթի և բարեկամաբար վրուցէ զծածուկ գործս քո մի յայտներ նմա մինչև քանիմ անգամ փորձես զնայ* փխ *յորժամ հետ-նորա տեղեակ։*

152 D_5 *կարծելով ի մտիդ թէ կու պահէ երբ զքո խորհուրդն դու չի կարես պահել նա այլ որպէս պիտի պահէ զի ոչ գիտես թէ յերբ մարդն դառնացէ ոչ եղբայր գիտէ ոչ սիրելի և վազվազակի յայտնէ* փխ *և ասել-սիրելի,* D_6 *մի ասեր թէ զխորհուրդս իմ ասեմ նմա և նա չի յայտնել ումեք զի երբ դու չպահես զբանս քո նայ այլք որպէս տի պահեն և առաւել* փխ *զխորհուրդս քո-ոչ գիտես որ։*

13—904

153a. Որդեակ, եթէ չար ինչ գործեսցես, մի՛ ոք տեսցէ, զի աստուծոյ հաճոյքն գործք բարիք են։

153b. Եւ յամօթոյ, իբրև աստուծոյ, երկիր, զի ամենայն չարիք ի լրբութենէ գործին։

154. Որդեակ, խաբելով կեղծաւոր մարդիկ և սէր ցուցանելով յիմանան զծածուկս ընկերին և յորժամ ոչ գնան ըստ կամաց իւրեանց, զնոյն որոգայթ կազմեն ընկերին, որ գործեաց, որ նա այլ ոչ կարենայ խօսել ի դէմ նորա։

155a. Որդեակ, յորժամ քաղցր է ակն տեառնդ ի վերայ քո, յայնժամ առաւել երկիր ի նմանէ։

155b. Եւ յորժամ տեսանես զքեզ յաչս մարդկան փառաւոր, մի՛ հպարտանար ի սրտիդ և զթշնամիս քո մի՛ յոչինչ համարիր, այլ ծիծաղեա յերեսս նոցա, զի բամբասեսցեն առաջի տերանցն, զի փոքրաւորքն են զմարդոյ վկայութիւնս հաստատողքն առաջի մեծամեծաց։

156. Որդեակ, եթէ խնդրէ ոք ի քէն ինչս և կարող ես տալ, մի՛ արգելուր ի նմանէ, զի առցես յաստուծոյ միոյն զհարիւրն։

157. Որդեակ, յորժամ տեսանիցես զծերն, պատուեա զնա և յոտն կաց առաջի նորա, զի և այլք քեզ արասցեն։

158. Որդեակ, առն, որում աչողեալ է աստուած, դու պատուեա զնա և մեծարեա։

153a D_5 *բարութիւնք* փխ *բարիք*, D_6 *զի մի պատճառս լինիցիս ուսանելո նոցա և դու մասնակից լիցիս չարեաց նոցա* փխ *զի աստուծոյ-բարիք են։*

153b D_4 *իբրև աստծոյ երկիր զի թէ յլրբութեամբ առնես* փխ *եւ-երկիր* (Այդպիսով խրատը լրիվ միակցված է a խրատին), D_6 *որդեակ* փխ *և* (Այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի)։

154 D_4 *կեղծաւոր մարդիկ կամին խաբելով*, չիք՝ *և յորժամ-ընկերին*, D_6 *կեղծաւորք ոմանք սուտ սէր ցուցանելով յիմանան զծածուկ գործ մարդո և յորժամ ոչ գնաս ըստ կամաց նոցա սպառնան նովաւ որ այլ ոչ կարենաս խօսել ընդդէմ նոցա* փխ *խաբելով-ի դէմ նորա։*

155a D_4 չիք՝ *առաւել*, D_6 *խոնարհ լեր զուցէ համարձակիս և հպարտանաս* փխ *երկիր ի նմանէ։*

155b D_6 *որդեակ* փխ *և* (Այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել), D_4 *զի մի չարախօսեսցեն զքեզ առաջի տեառնդ քո զի փոքրաւորք մարդոյ վկայութիւն և հաստատողք են*, D_6 *պատուեա զամենեսեան քաղցր լեզուաւ զի մի բամբասեսցեն զքեզ առաջի տէրանցն այլ գովեսցեն և փառաւորեսցեն* փխ *ծիծաղեա-առաջի տէրանցն*, չիք՝ *յորժամ-ի սրտիդ և։*

156 D_4 չիք՝ *յաստուծոյ։*

157 D_5 չիք՝ *յորժամ*, D_4 *տեսանես։* D_6 չիք՝ *զնա։*

159. Որդեակ, եթէ դադարեսցեն գետք ի գնացից և արեգակն յընթացից, կամ քաղցրասցի լեղի որպէս զմեղր, կամ սպիտակասցի ագռաւն որպէս զաղաւնի, նոյնպէս թողցէ անզգամն զանզգամութիւն իւր և անմիտն զգօնասցի։

160. Որդեակ, եթէ պաշտոնեայ ես աստուծոյ, զգոյշ լեր և սրբութեամբ ծառայեա նմա։

161. Որդեակ, որ ի մեղաց ոչ երկնչի, ճարակ հրոյ եղիցի։

162. Որդեակ, շուն, որ թողու զտէր իւր և գայ զհետ քո, քարիւ հալածեա զնա ի քէն։

163. Որդեակ, մի՛ ստանար ինչս յանիրաւութենէ, զի մի կորուսանիցես զամենայն ստացուածս քո ընդ նմա։

164. Որդեակ, լաւ է թէ գողասցեն զինչս քո, քան թէ գողութիւն գտցի ի վերայ քո։

165. Որդեակ, ընդ մահ թշնամոյն քո մի՛ ուրախանար, զի կա և քեզ մահ։

166. Որդեակ, մի՛ յաճախեր ոտիւք ի տուն բարեկամին քո, զի մի թեթևասցիս։ Գուցէ յագեսցի և ատեսցէ զքեզ։

167. Որդեակ, ի մարդոյ չարէ փախիր, և ընդ առն իմաստնոյ եղիցին գնացք քո։

168. Որդեակ, յորժամ վիշտ հասանէ քեզ, զաստուած մի՛ հայհոյեր, զի մի բարկասցի քեզ խստագոյն և տարաժամ սատակեսցէ զքեզ։

169. Որդեակ, մի՛ առներ կին այրի, զի յորժամ նեղութեան հանդիպի և կամ այլ ինչ և ասիցէ. Աւաղ զառաջին այրն իմ, և դու տրտմիս։

170. Որդեակ, հաստատեա յառակսն, որ ասեն. Ծնիր և կոչեա որդի, գնեա և կոչեա ծառա։

171. Որդեակ, յորժամ ասիցէ կին քո, եթէ խեղդեմ զիս ի ձեռաց քոց, զգոյշ լեր անձինդ, զի զքեզ կամի խեղդել։

172. Որդեակ, ագահութիւն մայր է ամենայն մեղաց և ծնօղ ամենայն չարեաց։

173. Որդեակ, ողորմութիւն և ճշմարտութիւն ձեռնտու է բարեաց և սէր առ ամենայն մարդիկ։

---

163 D_4 *զամենայն ուղիղ։*

165 D_4 *մահ առաջի քո,* D_6 *խնդալ* փխ *ուրախանար։*

169 D_6 չիք՝ *և կամ այլ ինչ։*

170 D_4 *ծանիր* փխ *ծնիր։*

171 D_6 *խեղդիմ* փխ *խեղդեմ զիս, ձեռաց քոց ծաղր արա զնա բայց։*

174. Որդեակ, ագահութիւն կորուստ է անձին և յիշատակ չարի և ատելութիւն առ ամենայն ոք, քանզի որ սիրէ զինչս՝ ատէ զընկերն, Վասն այնորիկ ագահութիւն օտար է յամենայն բարի գործոց։

175. Որդեակ, եթէ դատաւոր ես, ուղիղ դատեսջիր, զի մի ի մեծ դատաւորէն պատուհասեսցիս։

176. Որդեակ, դատաստան անիրաւութեան մի՛ առներ, զի թէպէտ և յաղթես ոսոխին, յաստուծոյ դատաստանացն երկիր։

177. Որդեակ, մի՛ սերմաներ բռասմն չարի, զի մի անօրէն դահճաց մատնեսցիս։

178. Որդեակ, օրինաց ունկն դիր և ի չարեաց մի՛ երկնչիր, զի պատուիրանն աստուծոյ պարիսպ է մարդկան։

179. Որդեակ, խրատ բարի տացես ամենայն մարդոյ և կոչեսցիս իմաստուն։

180. Որդեակ, դատաստան միակողմանի ոչ է պարտ առնել և ոչ՝ հաւատալ չարախօսութեան մարդոյ, մինչև լուեալ իցես զպատասխանիս միւսոյն։ Ո՞ գիտէ, լինի թէ սա է սուտ և նա է ճշմարիտ, զի դեռևս չես տեղեակ, թէ զինչ է ասելոց միւսն։

181. Որդեակ, մի՛ ասիցես աղքատին և տկարին, թէ դու ինձ չար ոչ կարես առնել, քանզի տէր է վրեժխնդիր նոցա։

182. Որդեակ, զայր յականէ մի՛ խոտեր, զի բազում չարիք յանարգ մարդկաց ելանեն և ոչ ի պատուականաց։

183. Որդեակ, կրթեա զլեզուս քո ի խօսս բարիս և ի մէջ ընկերաց քոց վայելուչ երևեսցիս։

184. Որդեակ, չար բանն արագ հասանէ ի լսելիս մարդկան, և որ խօսի զբարին՝ փառք անձին իւրում է։

185. Որդեակ, երկիր յաստուծոյ, և զչար գործս քո մի՛ ոք տեսցէ, զի մի պատճառ լինիցիս ուսանելոյ նոցա։

186. Որդեակ, զոխս թշնամոյն հան ի սրտէ քումմէ, վասն զի սերմն չար է և չար պտուղ ծնանի։

---

174 D_5 *այնորիկ ամենայն,* D_4 *անիրաւ է* փխ *օտար է* D_6 *ագահք օտար են,* չիք՝ *յամենայն։*

177 D_4 *ռազմ,* D_6 *բռազմն։*

180 D_4 *լուիցես պատասխանի իրաւոյն* փխ *լուեալ-միւսոյն,* D_6 *աղաղակի ումեք* փխ *չարախօսութեան մարդոյ, իցէ զասացուածս* փխ *իցես զպատասխանիս,* չիք՝ *զի դեռևս-միւսն։*

181 D_4 *կամ տնանկին* փխ *և տկարին։*

182 D_4 *խոտորեր* փխ *խոտեր։*

184 D_4 *անարգ հասանիցէ* փխ *արագ հասանէ։*

185 D_5 *ումեք* փխ *ոք,* D_6 *թէ չար ինչ գործեսցես* փխ *երկիր-գործս քո, նոցա և դու մասնակից լիցիս չարեաց նոցա։*

187. Որդեակ, հետ խաղբի և հետ արբածի մի՛ հակառակիր և մի՛ ասեր, թէ քո չեմ։

188. Որդեակ, զմարդ, որ ի կապանս տանին և կամ յաւազակաց ի սպանումն, հեռի լեր ի նոցանէ։ Ո՞ գիտէ, թէ զինչ ասէ և կամ ում նմանեցնէ, և չարիս ծնանիցի։

189. Որդեակ, յանիրաւէն փախիր, զի զանձն իւր մատնեալ է ի կորուստ և յապականութիւն։

190. Որդեակ, որ ծաղր առնէ զաղքատն, ինքն շուտ հասանի յաղքատութեան։

191. Որդեակ, որ սիրէ զշատախօսութիւն, անարգանս բերէ անձին իւրում։

192. Որդեակ, զշարախօսութիւն յումեքէ մի՛ ընդունիր, զի որպէս զուր է, խոցանէ զսիրտ լսողին և մի՛ տրտմիր ի բարբառոյ նախատանաց, զի ընդունայն է, զի ոչնչանայ և անցանի որպէս զհողմն։

193. Որդեակ, ի մարդոց ծերոց և յիմաստնոց պատկառեա և ընդ նոսա լեր հանապազ։

194. Որդեակ, մարդ, որ սիրէ զխաղաղութիւն, հանապազ ուրախութիւն և ցնծութիւն է ի տուն նորա և գովեստ ի հրապարակս։

195. Որդեակ, ի գինարբունսն մի՛ սիրեր զշատախօսութիւն և մի՛ հակառակիր ընդ ումեք, զի ի նմանէ ծնանի կռիւք և անհարկութիւն։

196. Որդեակ, ընդ առն լեզուանոյ մի՛ կռուիր, զի այնպէս է, որպէս թէ ի վերայ հրոյ փայտ դիզես։

197. Որդեակ, խօսք կակուղ որպէս զջուր է և շիջուցանէ զհրացեալ և զգազանաբարոյ սիրտ մարդոյ, վասն զի պատասխանի խոնարհ խորտակէ զբարկութիւն։

198. Որդեակ ամբարտաւան մարդիք հեռանան ի բարեկամութենէ մարդկան և ի սիրոյ և առնուն անարգանս անձինն և մեկուսանան յընկերաց, նոյնպէս և ագահքն։

---

187 D_6 *ասել* փխ *մի ասեր*։

188 D_6 չիք՝ *և չարիս ծնանիցի*։

190 D_1 *զաղքատութիւն* փխ *զաղքատն*, D_4 *շուտով*։

191 D_4 *զախտախօսութիւն* փխ *զշատախօսութիւն*, *անարգս*, D_6 *անձինն* փխ *անձին իւրում*։

192 D_6 *զուր է որ*, չիք՝ *և մի տրտմիր–որպէս զհողմն*։

195 D_6 *մարդոյ* փխ *ումեք*, *սպանութիւնք* փխ *անհարկութիւն*։

196 D_4 *դառն* փխ *առն*։

197 D_6 *որդեակ* փխ *վասն զի* (Այդպիսով խրատը տրոհվել է), *խոնարհ և կակուղ համբերութեամբ*։

198 D_4 *քահանայքն* փխ *ագահքն*։

199. Որդեակ, բարեբարոյ մարդիք և երկիւղածք ունկնդիր լի-նին բանից օգտակարաց, եթէ յիմաստնոց և եթէ պարզամտաց և առնուն յամենայնէ զօգուտ անձինն։

200. Որդեակ, ի խոնարհութեան կալ զանձն քո հանապազ առ ամենայն ոք, եթէ առ մեծամեծս և եթէ առ աղքատս, քանզի խո-նարհութիւն մայր է խաղաղութեան և բնակարան ողջունի։

201*. Որդեակ, յորժամ արբենաս, փակեա զլեզուն քո և մի՛ բնաւ խօսիր, զի բնութիւն ձեռին քում ոչ է (12D_6 և 13D_4)։

202*. Որդեակ, մի՛ տրտմեցուցաներ զոք, և ոչ տրտմիս յումե-քէ (19D_6)։

203*. Որդեակ, այր չարագործ կարծէ ի միտս իւր, թէ զգործս իմ ծածկեմ և թաքուցանեմ։ Եւ ոչ գիտէ, թէ նման է ի շուն մեռեալ և նեխեալ դժնդակութեամբ, որ ոչ ծածկի հոտ նորա (67D_6)։

204*. Որդեակ, թէ հանդիպիս կնոջ անառակի և լրբի, հուր մեր-ձեցաւ յանկողինս քո և օձ չարագոյն յշտեմարանս քո, գազան ան-տառի ի մէջ խաշանց քոց և թշնամի սրով զինեալ ի զօրս քո (84D_6)։

205*. Որդեակ, պատրաստ լեր յագահութեան կերակրոց, զի ցաւս զարթուցանէ անձին (94D_6)։

206*. Որդեակ, բնութիւն մարդոյն նման է ջրոյ. թէ մեղր լնես քաղցրանայ, թէ սպառ լնես լեղենայ (105D_6)։

207*. Որդեակ, կին, որ արհամարհէ զայր իւր և գովէ զքեզ, եր-կիր ի նմանէ, զի նման է դեղս մահաբերս, որ թագուցեալ լինի ի վերակուրս քաղցրագոյնս (218D_6)։

208*. Որդեակ, այր ագահ և զեղխ նման է ի թռչուն գիշակեր, զի ծանրացեալ և թուլացեալ թևօքն, ոչ կարէ թռչել և դիւրաւ ըմբռնի յորսողաց։ Սոյնպ..ես և այր արբեցող և ագահ, զի թափի ի մտաց և ի զգայութեան և դիւրաւ ըմբռնի ի թշնամեաց յորոգայթս, թէ՛ հոգով և թէ՛ մարմնով (147D_6)։

209*. Որդեակ, այր անմիտ և ա..բեցող լաւ է քեզ թշնամի քան սիրելի, և ի խորհրդոց քոց հեռի արայ ..նա (161D_6)։

210*. Որդեակ, որպէս լերինք շտեմարա..նք են սառնամանեաց, նոյնպէս և սիրտ նենգաւորաց բնակարան չար..եաց (204D_6)։

Իսկ որ առնէ զխրատքս զայսոսիկ, գովի յաստ..ուծոյ և ի մարդ-կանէ և եղիցի փառաւոր և պատուական աստ և ի հան..դերձելումն։

---

199 D_5 անձին ով մարդ։

201 D_6 չիք՝ բնաւ։

210 D_6 զայս ամենայն փխ զխրատքս զայսոսիկ, D_4 հանդերձելումն ամէն, D_5 հանդերձելումն որում փառք յաւիտեանս ամէն հայր մեր որ յերկինս։

* * *

Զայս ամենայն ուսուցանէի Նադանայ, քեռորդոյ իմոյ ես՝ Խիկար դպիր, այսպէս կարծելով ի մտի իմում, եթէ պահեսցէ զխրատս իմ ի մտի և կացցէ ի դրան արքունի։ Իսկ նա հոսեաց զբանս իմ, որպէս զփոշի առաջի հողմոյ։

Զայս եդեալ ի մտի, եթէ Խիկար հայրն իմ ծերացեալ է և հասեալ է յափն գերեզմանին, զառածեալ են միտքն և մաշեալ ամենայն մարմին նորա։ Եւ սկսաւ Նադան վատնել և կորուսանել զամենայն ինչս իմ։ Ոչ խնայէր ի ձիս և ի ջորիս, ի ծառայս և յաղախնեայս, այլ չարչարեալ տանջէր զնոսա և կորուսանէր անխնայ։

Եւ յորժամ տեսի ես, եթէ Նադան զգործս իմ այլայլեաց և զինչս իմ վատնեաց, խօսել սկսայ և ասեմ ցնա, եթէ յինչս իմ մի՛ մերձենար, զի ասացեալ է յիմաստնոցն, թէ ձեռք, որ չէ վաստակել, ակն մի՛ խնայեսցէ։

Եւ երթեալ պատմեցի Սենեքարիմայ արքայի։ Եւ նա կոչեաց զՆադան և ասէ. Որչափ հայր քո Խիկար կենդանի է, յինչս նորա մի՛ մերձենար։

Եւ յայնմ օրէ ոխացաւ Նադան ընդ իս և մահու սպասէր անձին իմոյ և խորհուրդ չարութեան արարեալ ի մտի իւրում և գրեաց հրովարտակս Բ. մինն՝ առ փարաւոն արքայն եգիպտացոց։ Եւ գրեալ էր այսպէս. «Ես՝ Խիկար, դպրապետ Սենեքե-

---

2 D_{1-3} իմ փխ ի մտի իմում, D_4 մտի իւրում՝։

5 D_4 մտի իւրում։

6 D_{1-3} զառանցեալ։

8—9 D_4 ոչ ծառայս և ոչ աղախնեայս։

11 D_4 տեսի ես Խիկարս։

13—14 D_4 ձեռք որ ոչ են վաստակեալ և ակն ոչ խնայեսցէ ըստուգ են ասացեր։

15—16 D_4 և ես յաւուր միում գնացեալ պատմեցի արքային իմոյ Սենեքարիմայ արքային զոր ինչ առնէր ինձ և արքայն կոչեաց զՆաթան և բազում բանիւք զպարտեաց զնա փխ և երթեալ-զՆադան։

18 D_4 կամէր փխ սպասէր։

20—21 D_4 եգիպտացոց և միւսն այլ Սենեքարիմա արքայէն իմոյ առ իս։

րիմայ արքայի, գրեմ առ փարաւոն արքայդ եգիպտացոց։ Գիտութիւն լիցի քեզ, զի յորժամ գիրս հասանի առ քեզ, վաղվաղակի գումարեսցես զզօրս քո և եկեսցես ի դաշտն Արծրունեաց, որ օր ԺԵ լիցի հրոտից ամսուն, և ես տարայց և թագաւորեցուցից զքեզ ի վերայ սորա առանց աշխատանաց»։

Եւ դարձեալ գրեաց այսպէս. «Ի Սենեքարիմայ արքայէ ողջոյն առ Խիկար դպրապետդ իմ։ Յորժամ հասցէ գիր թագաւորութեանս իմոյ առ քեզ, ժողովեսցես զզօրս, որ ընդ ձեռամբ քո է և եկեսցես ի դաշտն Արծրունեաց, որ օր ԺԵ լիցի հրոտից ամսուն։ Եւ յորժամ մերձեսցիս, ճակատեսցես զզօրսդ ընդդէմ իմ, որպէս զայն որ պատրաստին ի պատերազմ ընդդէմ թշնամեաց, քանզի դեսպանք փարաւոնի առ իս եկեալ են, զի տեսցեն զզօրսդ մեր և զարհուրեսցին»։

Եւ զգիրն առաքեաց առ իս, որպէս թէ ի թագաւորէն։

Եւ ինքն չոգաւ առ արքայն և ասէ. Ես զաղուհացն, զոր կերեալ եմ ի տան քո, ինձ քաւ լիցի նենգել արքայիդ, զի զհայրն իմ Խիկար, զոր առաքեցեր ի հանգստեան, ոչ արար ըստ հրամանի քում, այլ եղեալ է ի կողմն թշնամեաց մերոց։

Եւ էր տուեալ զգիրն հաւատարիմն թագաւորին, և նոքա ետուն ի թագաւորն, և նա ետ ցՆադան, և ընթերցաւ Նադան,

---

21 (*էջ 199*)—2 D_4 *և էր գրեալ բերանէ իմմէ առ փարաւոն արքայն եգիպտացւոց Խիկար դպրապետս ի գրան Սենեքարիմա արքայէն ողջոյն լիցի առ փարաւոն արքայթ Եգիպտացոց գիտութիւն լիցի քոյին տերութեանդ* փխ *և գրեալ էր-քեզ։*

4—5 D_4 *և ես զօրքս սորա առհասարակ կոտորեալ տայցեմ ընդ զօրսդ քո և յետոյ տարեալ թագաւորեցից զքեզ ի վերա յաթոռոյն սորա առանց աշխատութեանց* փխ *և ես-աշխատանաց։*

6 *և դարձեալ գրեաց,*—այստեղից D_4-ում պատմվում է նույնը, բայց շարադրանքն այլ հերթակարգ ունի։ Փարավոնին հղած նամակից հետո պատմում է հետևանքները, թե ինչպես թուղթն ընկավ թագավորի ձեռքը: Նա հարցաքննում է, տրտմում, վախենում Խիկարի դավաճանությունից: Այնուհետև պատմում է, թե ինչպես Նաթանը Խիկարին է թուղթ հղում և ապա գնում թագավորի մոտ, հորդորելով, որ գնան Արծվաց դաշտ: Խիկարը գնում է:

Համեմատում ենք համապատասխանաբար. D_4 *և դարձեալ Նաթան գրեալ կրկին թուղթ ի Սենեքարիմա արքայէն առ իս այսպէս* փխ *և դարձեալ գրեաց այսպէս։*

6—7 D_4 *ողջոյն սիրոյ։*

7—8 D_4 *հասանէ գիրս թագաւորութեան։*

11 D_4 *նման* փխ *ընդդէմ։*

15 D_4 *և Նաթան չոքաւ առաջի արքային։*

որպէս և գրեալ էր։ Եւ ասէ արքայն. Ո՞վ ետ ի ձեզ զգիրս զայս։ Եւ որպէս պատուիրեալ էր նոցա Նաղան, ասացին, թէ անցաւորք, որ յեգիպտոս երթային, նոքա ունէին զգիրս զայս, և ծառայք քո տեսեալ՝ առին բռնութեամբ։ Եւ թագաւորն տրտմեցաւ յոյժ և ասէ. Զի՞նչ արարի ես Խիկարայ, որ զայսպիսի չարիս գործեաց մեզ։ Եւ ասէ Նաղան. Մի՛ տրտմիր, արքայ, այլ երթիցուք ի դաշտն Արծրունեաց և տեսցուք, թէ այդպէս իցէ, յայնժամ զինչ և հրամայես՝ արասցուք։

Եւ ել թագաւորն և գնաց ի դաշտն Արծրունեաց։

Իսկ ես՝ Խիկարս, յորժամ տեսի զզայն թագաւորին, պատրաստեցի զզօրս իմ ընդդէմ նորա, որպէս և գրեալ էր առ իս։

Եւ յորժամ ետես թագաւորն, տրտմեցաւ յոյժ։ Եւ ասէ Նաղան. Մի՛ տրտմիր, արքայ։ Ես ածից զԽիկար առաջի քո։

Եւ զայս լուեալ թագաւորին՝ դարձաւ յապարանս իւր։

Յայնժամ եկն Նաղան առ իս և ասէ. Հրաման տուր զօրացդ երթալ ի տեղիս իւրեանց, և դու եկ առ թագաւորն։ Եւ ես ելեալ գնացի խնդութեամբ, որպէս թէ կատարեցի զհրամայեալսն, և այժմ արժան եմ պատուոյ։

---

19 (էջ 200)—4 D_4 և այսպէս նմանեցուցեալ էր զգիրն իմոյ գրին և զմատնեհարն իմոյ մատանեացս և արարեալ ընդ կամակից ի դրան արքունեաց զերկս այլս և տարեալ ետ զթուղթն ի նոսա և նոքա տուեալ թագաւորին և թագաւորն կոչեաց զնաթան զի ընթերցցի նայ էր ամենայն հրովարտակք դրան արքունի և նա ընթերցաւ և լուաւ թագաւորն զբանն այն զահի հարաւ և յոյժ բարկացաւ ի վերայ Խիկարա և նայեցեալ զգիրն և զմատնեհարն որ Խիկարայ էր կամէր նոյն ժամայն սպանանէր և եհարց արքայն զհաւատարքն և ասաց ով ետ ի ձեզ գիրս այս և նոքա որպէս ուսեալ էին Նաթանա ասացին անցաւորք որ յեգիպտոս երթային նոքա ունէին զգիրս զայս և մեք ըմբռնութեամբ առաք զգիրս զայս փխ եւ էր տուեալ-բռնութեամբ։

1 D_1 չիք՝ արքայն։

7 D_4 երթիցուք ամսոյ ԺԵ-ին։

8 D_4 արասցուք հօրն իմ Խիկարա։

9 D_4 և թագաւորն եղեալ առնէր պատրաստութիւն գնալ ի դաշտն այն որ օրն էր հրոտից ամսոյն ԺԵ։

11 D_4 զզօրս իմ քաջամարտիկ գնալ, առ իս որ և օրն էր հրոտից ամսոյն տասնուհնգին։

12 D_4 յորժամ գնացի ի դէմ նորա յայնժամ, Նաղան ցարքայն։

13 D_4 քո և զինչ որ հրամայես նմա արասցուք անպատճառ։

14 D_4 և արքայն լուաւ զայս։

15 D_4 չիք՝ առ իս։

16 D_4 զի երթիցեն փխ երթալ, թագաւորն հրամայէ զքեզ։

17 D_4 խնդութեամբ առ թագաւորն։

17—18 D_4 կարծելով ի մտի իմում թէ կատարեցի զհրամանն արքային փխ որպէս թէ-պատուոյ։

Եւ յորժամ կացի ես առաջի արքային, ասէ ցիս. Ով Խիկար դպիր, որ խորհրդակից մեր էիր և հրամանատու տանն ասորոց, և այժմ ընդ է՞ր եղեր ի կողմն թշնամեաց մերոց և նենգեցեր մեզ։ Եւ ես ասեմ. Զի՞նչ է այդ զոր ասէքդ։ Յայնժամ զթուխթն, զոր գրեալ էր Նաթան իմ քանիւ և նմանեցուցեալ էր զգիրն իմոյ գրի, ետ արքայն ցիս և ասէ՝ ընթերցիր։ Եւ իբրև ընթերցայ ես, լուծաւ ամենայն անդամս իմ, և լեզու իմ զալարեցաւ, և ես յափշեցայ և եղէ որպէս զմի ի յիմարելոց. խնդրէի բան իմաստութեան և ոչ կարէի տալ պատասխանի։

Յայնժամ ասէ Նաթան ցիս. Ի բաց կաց յերեսաց արքայիդ, է, ալևոր զառածեալ և աղճատեալ։ Տուր զձեռն քո յերկաթ և զոտն քո ի կոճեղս։

Եւ արքայն դարձոյց զերեսս իւր յինէն և ասաց ցԱբուսմաք վազիրն իւր, թէ տար, սպանեա զանաստուած Խիկարդ։

Յայնժամ անկայ ես ի վերայ երեսաց իմոց և ասեմ. Արքայ, յաւիտեան կաց, ես զանձէ իմմէ չար ինչ ո՛չ գիտեմ, և ի սրտի իմում չարութիւն ո՛չ գոյ, այլ հրաման արքայիդ եղիցի։ Բայց զայս խնդրեմ, զի հրաման տացես ի դրան իմում սպանանել զիս։

Եւ հրամայեաց այնպէս։

Եւ յորժամ ելի յերեսաց արքային, գրեցի առ Աբեստան կին իմ, եթէ հանցես ընդ առաջ իմ զուասնս և լալականս, զի լացցեն զիս, և ես ի կենդանութեան իմում տեսից զսուգ իմ, և դու արասցես խորտիկս զեղեցիկս և ըմպելիս անուշահամս ի կերակրել զնոսա։

Եւ Աբեստան կինն իմ արար զամենայն, որպէս և ասացի և ել ընդ առաջ իմ և եմոյծ զմեզ ի տուն։ Եւ եդ սեղան և կերակրեաց զնոսա և արբեցոյց նոցա գինիս հինս, մինչև թմրեցան ամենեքեան և ի քուն մտին։ Յայնժամ ես և Աբեստան կինն իմ

---

4 D_4 ով արքայ փխ զոր ասէքդ։
7 D_4 և տեսի զբանն զոր գրեալ կայր յայնժամ լուծաւ ամենայն մարմինս իմ և կապեցաւ լեզու իմ փխ լուծաւ լեզու իմ։
8 D_4 զալարեցաւ աղիք իմ։
10 D_4 երթ ի բաց փխ ի բաց կաց։
11 D_4 պիտի ձեռն քո և ոտդ ի կոճեղս երկաթի փխ տուր-կոճեղս։
18 D_4 խնդրեմ ի հրամանուցէդ։
20 D_4 և հրամայեաց արքայն այնպէս արասցեն փխ և հրամայեաց այնպէս:
21 D_4 գրեցի թուխտ:
22 D_4 կինն փխ կինն իմ։
28 D_4 չիք՝ և արբեցոյց-հինս։
29 D_4 ի խմելն զգինին հին փխ ամենեքեան, և ամենեքեան ի զինուորացն։

անկաք յոտս Աբուսմաքայ, և ասեմ. Ով Աբուսմաք, յիշեա զաղուհացն, զոր կերեալ եմք և հայեաց յաստուած և մի՛ սպանաներ զիս, այլ պահեա ի թագստի, որպէս գիտես։ Եւ յետ աւուրց փոշիմանի արքայն և խնդրէ զիս։ Եւ յորժամ տացես զիս կենդանի, պարգևս մեծամեծս առցես վասն իմ։ Է ումն ի բանտին ի ծառայից իմոց և է մահապարտ, զի արիւն արար ի դրան իմում։ Տացես զհանդերձս իմ և զգեցուցես նմա և բերեալ սպանցես զնա ըստ հրամանաց թագաւորին։

Իսկ Աբուսմաք գթացաւ ի վերայ իմ և արար որպէս և ասացի։ Եւ զինուորքն, թմբրեալք ի գինոյն, զարթեան ի մէջ գիշերին և սպանին զծառայն իմ։

Եւ ել համբաւ ընդ ամենայն երկիր, եթէ Խիկար դպիր մեռաւ։

Յայնժամ Աբուսմաք ընկերն իմ և Աբեստան կինն իմ արարին ինձ տուն գետնափոր, մերձ դրան իմոյ և արկին զիս անդ և տային հաց և ջուր չափով։

Եւ գնաց Աբուսմաք առ թագաւորն և ասաց, եթէ սպանաւ Խիկար։ Եւ որք լսէին զմահն իմ, աւաղէին և ասէին. Ո՞վ ոք վճարեսցէ զգործս արքունեաց ճարտարութեամբ Խիկարայ։

Եւ կոչեաց արքայ զՆադան և ասէ. Երթ և արա սուգ ի վերայ հօր քո։ Եւ եկն Նադան և փոխանակ լալոյ ժողովեաց զուսանս և ուտէր և ըմպէր և զծառայս և զաղախնեայս իմ չարչարէր դառնապէս և յԱբեստան կնոջէ իմմէ ոչ ամաչէր, մինչ զի կամէր պոռնկել ընդ նմա, որ սնուցեալ էր զնա։

Եւ ես ի գետնափոր տունն լսէի զլացն և զհառաչն ծառա-

---

1 D_4 *ասեմք լալով* փխ *ասեմ, Աբուսմաք ընկեր իմ հայեաց երկինս և տես զաստուած քո աչօքդ և։*

2 D_4 *եմք ի միասին և յիշեա զօրն այն որ մատնեցին զքեզ Սենեքարիմա հօրն արքային և ես առեալ պահեցի զքեզ մինչև արքայն խնդրեաց զքեզ և ես տարայց առաջի արքային առի պարգևս մեծամեծս և այլ խնայեա ինձ և մի սպաններ,* չիք՝ *և հայեաց յաստուած։*

3 D_4 *թագեա զիս* փխ *պահեա, ահա գիտութիւն է որ յետ աւուրց փոշմանի* փխ *որպէս գիտես—փոշիմանի։*

5 D_4 *կենդանի առաջի արքային։*

11 D_4 *զծառայն իմ և գիտացեալ թէ Խիկար է։*

15 D_4 *իմոյ և ես մտի անդ միայն գիտութեամբ Աբուսմաքա և Աբեստան կնոջ իմոյ և այլ ոչ ոք գիտէին։*

15—16 D_4 չիք՝ *և արկին-չափով։*

18 D_4 *զմահն իմ ամենեքեան։*

20—21 D_4 *վասն հօր քո Խիկարա* փխ *ի վերայ հօր քո։*

21 D_1 չիք՝ *լալոյ։*

յից իմոց։ Եւ ես լայի ընդ նոսա, և ցանկայր անձն իմ սակաւ հացի և պատառ մի մսոյ և բաժակի, և էի կարօտ ամենայն բարութեանց։

Իբրև լուաւ փարաւոն արքայն յեգիպտացւոց, եթէ սպանաւ Խիկարն, ուրախ եղև յոյժ և գրեաց հրովարտակս առ Սենեքարիմ արքայ և բանս հարցուկս և պատասխանիս խնդրել։

Եւ կոչեաց արքայն զնադան և ասէ, եթէ գրեա պատասխանիս եգիպտացոյն։ Եւ նա ոչ կարեաց գրել զպատասխան իւածս բանիցն։ Եւ տրտմեալ արքայն Սենեքարիմ և ասէ. Աւաղ զքեզ, Խիկար դպրապետ իմ։ Եւ մորմոքէր ի կսկծոյն։

Իբրև գիտաց փարաւոն, եթէ ոչ կարացին տալ պատասխանի գրոյն, առաքեաց զօրս բռնաւորս, և առին հարկս ի Սենեքարիմայ։ Եւ որչափ յամեաց Խիկար ի բանտին, բազմացաւ հարկն փարաւոնի յԱսորեստան։ Եւ որք էին ընդ ձեռամբ Սենեքարիմայ, աղքատացան յոյժ։ Եւ աւերեցաւ երկիրն ամենայն, և ամենայն բնակիչք Ասորեստանեաց փախեան, և տուն գանձուց արքային դատարկացաւ։

Եւ յոյժ տրտմեալ արքայն Սենեքարիմ և ասէ. Աւաղ զքեզ Խիկար, զի ի խօսս մարդկան կորուսի զքեզ։ Ով որ տայր զքեզ ինձ կենդանի, բազում ինչս տայի նմա և հաւասար թագաւորութեանս իմոյ պատուէի զնա։ Եւ Աբուսմաք ոչ յատնէր արքային, մինչև յոյժ նեղացի և գիտացէ զօգուտն Խիկարայ։

Եւ դարձեալ առաքէ փարաւոն հրովարտակս Սենեքարիմայ։ Եւ է այսպէս. «Ի փարաւոն արքայէ Եգիպտացոց ողջոյն առ Սենեքարիմ արքայդ Ասորեստանեաց. Գիտութիւն լիցի

---

1 D$_4$ *և ես զնոսա հանապազ աւախէի զնոսա* փխ *և ես լայի ընդ նոսա։*

2 D$_4$ *գինոյ* փխ *բաժակի։*

4 D$_4$ չիք՝ *փարաւոն։*

8 D$_4$ *զոր խնդրէ եգիպտացին* փխ *եգիպտացոյն։*

8—9 D$_4$ *տալ պատասխանի գրել զդարձուածս բանին* փխ *գրել զպատասխան իւածս բանիցն։*

14 D$_4$ *ի վերա Ասորեստանի* փխ *յԱսորեստան։*

14—17 D$_4$ *և եղեն Ասորեստան ընդ ձեռամբ ի ներքս փարաւոնի և որչափ ամեայ Խիկար ի բանտն այնչափ զօրացաւն ի վերա Ասորեստանեաց կամէր աւեր տալ և բառնալ զերկիրն և տուն գանձուց դատարկեցաւ և որք էին ընդ ձեռամբ Սենեքերիմա աղքատացան յոյժ և աւերեցաւ երկիրն ամենայն բնակիչք Ասորեստանեաց փախեան և մնաց երկիրն դատարկ* փխ *Եւ որք էին-դատարկացաւ։*

21—22 D$_4$ *նմա* փխ *արքային։*

23 D$_4$ *դարձեալ յաւուր միում։*

քեզ, վի կամիմ ապարան շինել ընդ երկինս և ընդ երկիրս ի մէջ։ Առաքեա առ իս այր իմաստուն, որ եկեալ շինեսցէն և այլ զոր ինչ և հարցանեմ, տայցեն զպատասխանիսն։ Եւ եթէ անփոյթ արասցեն զասացեալսն իմ, զամ բազում զօրօք և աւերեմ զաշխարհս քո և բառնամ զթագաւորութիւնս քո»։

Եւ յորժամ լուաւ զայս արքայն Սենեքարիմ, տրտմեցաւ յոյժ, խռովեցաւ յոգի իւր։ Եւ ժողովեաց զամենայն մեծամեծս իւր և ասէ ցնոսա, թէ զինչ արասցուք պատասխանի բանիս այսորիկ։ Եւ նոքա ասեն, եթէ ոչ այլ ոք կարող է տալ պատասխանի այդորիկ, բայց եթէ Նադան, զոր ուսեալ է ի Խիկարայ։ Նա վճարեսցէ զգործդ զայդ։

Եւ կոչեաց թագաւորն զՆադան և ետ զթուխտն փարաւոնի։ Եւ յորժամ ընթերցաւ և գիտաց, ի ձայն բարձր աղաղակեաց և ասէ. Ով թագաւոր, զայդ բանքդ դևքն ոչ կարեն վճարել, կամ տալ պատասխանի, ես զիա՞րդ կարացից։ Եւ հայրն իմ Խիկար, թէ կենդանի էր և նա ևս ոչ կարէր տալ պատասխանի բանիցդ այդորիկ։

Իբրև լուաւ Սենեքարիմ զբանս Նադանայ, յարեաւ աթոռոյ իւրմէ և նստաւ ի վերայ մոխրոյ։ Կոծէր զանձն իւր և ասէր. Աւաղ, աւաղ զքեզ, Խիկար, դպիր և իմաստուն։ Եթէ տայր ինձ ոք զքեզ կենդանի, ես տայի նմա զամենայն, զոր ինչ և խնդրէր յինէն։

Յայնժամ եկաց Աբուսմաք առաջի արքային և ասէ. Թագաւոր, յաւիտեան կաց, որ զհրամանս թագաւորի ոչ առնէ,

---

1—2 D_4 *ի յերկինս և ընդ երկրիս մէջ ապարան շինել որ ոչ հասեալ լինի երկիր միայն երկնի և երկրի միջի լինի* փխ *ապարան շինել-ի մէջ։*

3 D_4 *հարցանեմ բան իմաստութեան։*

6 D_4 *թագաւորն* փխ *արքայն։*

9 D_4 *կարէ* փխ *կարող է։*

10 D_4 *բանիցդ այդմիկ* փխ *այդորիկ։*

13 D_4 *ընթերցաւ և ոչ կարաց տալ պատասխանի,* չիք՝ *և գիտաց ի ձայն բարձր։*

14 D_4 *թագաւոր յաւիտեան կաց։*

15 D_4 *տալ բանիցդ այդմիկ։*

20 D_4 *դպրապետ* փխ *դպիր, իմաստուն կորուսի զքեզ ճարտար և խօսատու մարդկան, ո՞* փխ *եթէ։*

22 D_4 *յինէն և հաւասար թագաւորութեան իմոյ պատուէի զնա։*

23—24 D_4 *արքա* փխ *թագաւոր։*

24 D_4 *ով ոք* փխ *որ։*

մահապարտ է։ Դու հրամայեցեր զԽիկար սպանանել, և նա դեռևս կենդանի է։ Եւ ասէ Թագաւորն ցնա, թէ ով Աբուսմաք, եթե զԽիկար կենդանի ցուցցես ինձ, առցես զոր ինչ և խնդրեսցես յինէն։

Յայնժամ Աբուսմաք, իբրև զարաթռիչ հաւն, եկն առ իս և եբաց զգետնափոր տունն և եհան զիս։ Եւ էին երեսք իմ այլագունեալ և գլուխ իմ թաղկեալ և ըղնկունք իմ որպէս զարծուոյ աճեալ։

Եւ իբրև կացոյց զիս առաջի արքային, և նա կորացուցանէր յինէն զգլուխս իւր և ամաչէր հայել յերես իմ։ Եւ ասէ ցիս. Ով Խիկար դպրապետ իմ, երթ ի տուն քո և դարմանեա զանձն քո աւուրս ինչ և ապա՝ եկեսցես առ իս։

Եւ ես գնացի ի տուն իմ և դարմանեցի զանձն իմ և եկի առ Թագաւորն։ Եւ ասէ ցիս Թագաւորն. Մեղայ քեզ, հայր Խիկար, զի լսեցի Նաթանայ քւեր որդւոյ քո։ Եւ ես երկիր պագի առաջի Թագաւորին և ասեմ. Որովհետև տեսի զերեսս արքայիդ՝ կենդանի եմ, և ամենայն չարիքս իմ ի բարի դարձաւ։ Եւ ասէ Թագաւորն. Օրհնեալ է օրս այս, որ տեսի զԽիկար կենդանի։ Եւ նստոյց զիս առ ինքն և ասէ. Լուա՞ր եթէ զինչ է գրել առ մեզ Եգիպտացին։ Եւ ետ ցիս զգիրն։ Եւ ընթերցայ և ասեմ. Ո՞վ արքայ, մի՛ հոգասցես վասն բանիդ այդորիկ, այլ առաքեա զդեսպանսն երթալ ի տեղիս իւրեանց, և ես յետոյ երթեալ, կատարեցից զհրամանս փարաւոնի։

Եւ իբրև ուղարկեաց զնոսա, ասի Թագաւորին, եթէ տուր քարոզ կարդալ, եթէ Խիկար կենդանի է, և ամենեքեան որ լսիցեն, դարձցին ի տեղիս իւրեանց։

Եւ հրամայեաց Թագաւորն, և քարոզ կարդացին, եթէ Խիկար կենդանի է։ Եւ ամենեքեան, որք լուանն, դարձան ի տեղիս իւրեանց։ Եւ ուրախացաւ Թագաւորն և պատուէր զիս և զԱբուս-

---

3 D_4 կենդանացուցես, ՝չիք՝ ինձ։

9 D_4 տարաւ փխ կացոյց, արքային կացոյց։

10 D_4 ցիս արքայն։

12 D_4 երիս փխ ինչ։

13 D_4 իմ և անուշ իւղով անուշահոտեացա, ելեալ գնացի փխ եկի։

15 D_4 լսեցի զբանն։

16 D_4 Թագաւորին իմ։

22 D_4 յետ ինչ աւուրց փխ յետոյ։

24 D_4 զդեսպանքն ելեալ գնացին ի տեղիս իւրեանց առ փարաւոն արքայն փխ զնոսա։

29 D_4 եւ յոյժ ուրախացաւ։

մաք ընկերն իմ ընդ իս, որ ետ զիս կենդանի և ուրախացոյց զնա։

Եւ ես ետու բերել Բ ձագս անգղ հաւու և Բ տղայ փոքրիկ դեռախօս և ասացի սնուցանել զձագսն հում մսով և տղայսն, զի ասէին. Բերեք քար և կիր, որ գործենք։

Եւ իբրև հաստատեցան թևք ձագուցն և թռանէին, յայնժամ սահմանեցի սնտուկ մի փայտեայ, զվերևն ի բաց ունելով։ Եւ դնէի զմանկունս անդ և լծէի զանկղսն, որ առեալ վերանային։ Եւ կայր ի ձեռս մանկանցն իւրաքանչիւր շամփուր մի միս, որ թէ բարձրացուցանէին զմիսն, հաւքն ի հետ վերանային և թէ ցածուցանէին՝ նա զհետ իջանէին։

Յայնժամ առի հրաման ի թագաւորէն և գնացի յԵգիպտոս և մտի առ փարաւոն արքայն և երկիրպագի նմա։ Եւ նա մեծարեաց զիս և նստոյց առ ինքն։ Եւ խօսէաք բանս, զոր պիտոյ էր մեզ։

Եւ ասէ փարաւոն ցիս. Ո՞ւր են արուեստաւորքն, որ շինելոց են զապարանսն։ Եւ ասեմ ցնա, եթէ ի ճանապարհին աշխատեալ էին և ննջեալ հանգչին, բայց տեսցես ի վաղիւն։

---

1 D_4 *կենդանի թագաւորին։*

4—5 D_4 *սկսա ուսուցանել ձագուցն ուտել հում միս և տղայոցն ուսուցի միայն ասել թէ բերեք քար և կիր որ գործեսցաք զապարանն թագաւորին* փխ *և ասացի-գործենք։*

8—11 D_4 *և կապեալ էի պինդ պարանօք զսնտուկն և զչուանն լուծի ի մէջն անկղղոյ հաւուցն որ և առեալ վերանային եւ կայր ի ձեռս մանկանց մի մի շամփուր միս որ թէ բարձրացուցանէին շամփուրն մսով և հաւքն վերանային ընդ սնդկովն ի բարձր ելանէին և կամէին առնուլ միսն և որքան ոչ կարենային առնուլ միսն նա այլ աւելի բարձրանային սնտուկովն և տղայքն ի մէջն բարձր ձայնիւ աղաղակէին և ասէին թէ բերէք քար և կիր զի գործեսցաք զապարանն թագաւորին մինչև վերուստ ի վայր գայր ձայն տղայոցն եւ թէ զմիսն ասա և անդ շրջեցուցանէին նա հաւքն ի միսն վազէին զսնտուկ ասա և անդ վերացեալ շրջեցուցանէին և յորժամ կամենային իջանել ընդ երեսս երկրի նոյնժամայն խոնարհեցուցանէին տղայքն զշամփուրն ի վայր և հաւքն ի միսսին գային խոնարհութեամբ ընդ երեսս երկրի նոյնժամայն ատնէին զմիսն և կերակրէին* փխ *լծէի-իջանէին։*

12 D_4 *Եւ յորժամ տեսի որ հաստատեցաւ բանն և ուսուցի զայս հնարս ամենայն յայնժամ առի հրաման ի թագաւորէն իմմէ և ելեալ* փխ *յայնժամ—թագաւորէն և։*

13 D_4 *արքայն Եգիպտացոց։*

14 D_4 *բանս բազում զոր ինչ։*

Եւ ի վաղւին ասէ ցիս փարաւոն, թէ՝ աստ ի վերայ քաղաքիս կամիմ շինել զապարանսն, զի հանապազ նայիմ ի վերայ քաղաքիս և զուարճանամ։ Եւ ես ասեմ ցնա, եթէ, ով արքայ, տուր զվարձս նոցա, զի եկեալ շինեսցեն։ Եւ ասէ փարաւոն. Երդնում ի գլուխ իմ, զի յորժամ տեսանիցեմ զարուեստաւորսն քո, զի ելանիցեն յօդս շինել զապարանս, յայնժամ բազում պարգևս տացից քեզ և նոցա։

Եւ ես գնացեալ պատրաստեցի և թռուցի զհաւքն, և նոքա բարձրացան և ելին յօդս, որպէս ուսեալ էին։ Եւ մանկտին ձայնէին, թէ բերէք քար և կիր, զի շինեսցուք ապարանս թագաւորին։ Եւ զարմացեալ փարաւոն և ամենայն եգիպտացիքն։ Եւ յոյժ պատուեաց զիս արքայն և ետ ինձ հանդերձս մեծագինս, նոյնպէս և ճարտարացն, որ ընդ իս էին։ Եւ հրամայեցի նոցա իջանել ի վայր։ Եւ գնացեալ յիջևանս մեր՝ հանգեաք։

Եւ ի վաղւին գնացի առ թագաւորն, և խօսէաք ընդ միմեանս։ Եւ ասէ ցիս թագաւորն, թէ զինչ է անուն քո։ Եւ ես ասեմ. Աբիկամ է անուն իմ։ Ասէ թագաւորն. Վասն է՞ր է այդպէս անուն։ Եւ ես ասեմ. Վասն այնորիկ է, քանզի ստրուկ եմ Սենեքարիմայ արքային։

Իբրև լուաւ փարաւոն, տրտմեցաւ յոյժ և ասէ, եթէ այդպէս անարգ թուեցայ յաչս Սենեքարիմայ, որ ստրուկ մի առաքեաց առ իս տալ ինձ պատասխանի։ Եւ ասէ ցիս. Երթ ի տուն քո և ի վաղւին եկեսցես առ իս։

Իբրև վաղն լուսացաւ և ես գնացի անդ։ Եւ հրամայեալ էր թագաւորն զօրաց իւրոց, զի զգեցեալ էին հանդերձս կարմիրս, և ինքն զգեցեալ էր ծիրանիս և նստեալ յաթոռ իւր։

Եւ ասէ ցիս. Ասա ինձ, Աբիկամ. ես ո՞ւմ նման եմ և կամ իմ զօրքս ո՞ւմ նման են։ Եւ ես ասեմ, եթէ նման ես դու դիցն և նախարարքդ՝ քրմաց նոցա։ Եւ ասէ ցիս։ Երթ յիջևանս քո և ի վաղւին եկեսցես այսր։

8—10 D_4 *և գնացեալ պատրաստեցի և առեալ բերի ի մէջ քաղաքին ի տես ամենեցուն որ բազում եգիպտացւոց ի տեսութիւն և մանկտիքն բարձրացուցին զմիս և հաւքն առեալ զնստուկն բարձրացան և մանկտիքն սկսան աղաղակել և ասել թէ բերէք փխ եւ ես-թէ բերէք։*

12 D_4 *եւ ես ասեմ արքա առաքեա ի վեր քար և կիր զի շինեցեն զապարանսն և նա ասէ զարմանալի է բանքս այս զի այսօր տեսի զքանչելիս անհեղ և ես հրաման ետու մանկանցն իջանել ի վայր և արքայն յոյժ մեծարեաց զիս փխ և յոյժ պատուեաց զիս արքայն։*

13 D_4 *ճարտարացն իմոց։*

13—14 D_4 *և առեալ գնացաք ի յօթևանս մեր հանգեաք փխ որ ընդ իս հանգեաք։*

24 D_4 *և իբրև լուսացաւ վաղւին, ես եկեալ եմ։*

Եւ ի վաղիւն զգեցուցեալ էր զօրացն սպիտակ և ինքն զգեցեալ էր կարմիր։ Եւ ասէ ցիս. Ես ո՞ւմ նման եմ և կամ իմ զօրքս ո՞ւմ նման են։ Եւ ասեմ նմա, եթէ նման ես դու արեգականն և նախարարքդ՝ ճառագայթից նորա։ Եւ ասէ ցիս. Երթ ի տուն քո և ի վաղիւն եկ առ իս։

Եւ ի վաղիւն զգեցուցեալ էր զօրացն գոյնզգոյնս և ինքն զգեցեալ էր փետրածոյս և ասէ. Ես ո՞ւմ նման եմ և կամ իմ զօրքս ո՞ւմ նման են։ Եւ ես ասեմ. Նման ես դու դալարոյ և զօրքդ՝ ծաղկանց նորա։

Եւ լուեալ զպատասխանիս զայսոսիկ և ուրախ եղև յոյժ և դարձեալ ասէ ինձ, եթէ այժմ հարցանել կամիմ քեզ բանս և դու ասասցես ինձ զճշմարիտն։ Եւ ասէ ցիս, եթէ Սենեքարիմ արքայն ո՞ւմ նման է։ Եւ ես ասեմ. Քաւ լիցի քեզ յիշել զարքայն Սենեքարիմ, քանզի նստեալ ես։

Եւ նա յարեաւ ի վերայ ոտից, և ես ասեմ ցնա, եթէ Սենեքարիմ արքայն նման է Բելշիմի և նախարարք նորա՝ փայլատականց նորա։ Յորժամ կամի ածէ զանձրև և հարկանէ ցօղ, եղանէ ի բարձունս և որոտա թագաւորութեամբ և կալնու զճառագայթս արեգականն։ Եւ յորժամ կամի ածէ կարկուտ և մանրէ զփայտ զշոր և զդալար և ծագէ արև և զուարճացուցանէ զբոյսս դալարոյ։

Եւ ասէ ցիս Թագաւորն, եթէ ասա ինձ զճշմարիտն, զի՞նչ է անուն քո։ Եւ ես ասեմ. Խիկար է իմ անունն։ Եւ ասէ Թագաւորն. Ով Թշուառական, կենդանացա՞ր։ Եւ ես ասեմ. Որովհետև տեսի զերեսս քո, կամ կենդանի։

Եւ ասէ արքայն. Օրհնեալ է օրս այս, զի զԽիկար կենդանի տեսի աչօք իմովք։ Եւ ես անկեալ երկիր պագի նմա։ Եւ նա ուրախ եղև յոյժ, և ասացաք զամենայն անցս, զոր անցեալ եղև ընդ մեզ։ Եւ գոհացաք զաստուծոյ։

Յայնժամ եհարց ընդ իս և ասէ, եթէ կայր սիւն մի և ի վերայ նորա՝ ԺԲ մարգք և ի վերայ նոցա՝ անիւք Լ, Լ և ի վերայ

6 D_4 *և վաղիւն ելեալ գնացի տեսի որ զգեցուցեալ էր։*

15 D_4 *յարեաւ յաթոռոյն և եկաց ի վերա ոտիցն* փխ *յարեաւ ի վերայ ոտից։*

16 D_4 *Բելշէմի։*

21 D_4 *դալարոյ և ահէ նորայ սասանի ամէն բոլոր երկիր։*

24 D_4 *թագաւորն եթէ ասա ինձ, թշուառական յերբ։*

28—29 D_4 *և սկսա խօսել զամենայն անցս զոր եբեր Նաթան ընդ գլուխս իմ զամենայն պատմեցի փարաւոնի արքային և նա զարմանայր և փառս ետունք աստուծոյ* փխ *և ասացաք-զաստուծոյ։*

միոյ անուանցն՝ սուրհանդակք Բ, Բ, մինն՝ սև և միւսն՝ սպիտակ։

Եւ ես ասեմ. Ով արքայ, զայդ ասորոց հովիւքն այլ գիտեն։ Սիւնն տարին է, մարգն ԲԺ ամիսքն են, անիւքն Լ աւուրքըն են, սուրհանդակքն՝ սև և սպիտակ, տիւ և գիշերն է։

Ասէ արքայն. Զի՞նչ է այս, որ յԵգիպտոսէ մինչև ի Նինուէ ԵԾ խրախս է. զի՞արդ լուան կանայք մեր զխրխնջիւնն երիվարաց ձերոց և վրիժեցան։

Իսկ ես ելեալ ի դուրս, կալայ աքիս մի և տանջէի զնա։ Եւ պատմեցին Թագաւորին, եթէ Խիկար անարգէ զգիսն մեր։ Եւ կոչեաց զիս Թագաւորն և ասէ. Ընդ է՞ր անարգես զդիսն մեր և տանջես զաքիսդ։ Եւ ես ասեմ ցնա, եթէ վնաս մեծ արար սա ինձ, զի Թագաւորն իմ տուեալ էր ինձ աքաղաղ մի, որ ձայն նորա կարի քաղցր էր, և նա զարթուցանէր զիս ի ժամու երթալ յարքունիս, և սա ի գիշերիս յայսմիկ շոգաւ և եհատ զգլուխ աքաղաղին և եկն աստ։ Եւ ասէ Թագաւորն ցիս, եթէ որչափ ծերացար բանք և իմաստութիւն քո չրեցան։ Յեգիպտոսէ մինչև ի Նինուէ ԵԾ խրախս է, և մին աքիս ի միում գիշերի որպէ՞ս կարէ գնալ անդ և գործել զոր ասեսդ։ Եւ ես ասեմ. Որպէս խրխնջումն, զոր լուան կանայք ձեր և վրիժեցան։

Ասէ արքայն, եթէ կամիմ զի մանեսցես ինձ պարան աւազի։ Եւ ասեմ. Այո, եղիցի։ Եւ ելի դուրս։

Յայնժամ Թագաւորն ասէ ընդ իւրքն ամենայն, եթէ զինչ և ասիցէ Խիկարն դուք ասացէք. Մեք ամենեքեան լուեալ եմք զբանդ զայդ և գիտեմք։

Եւ իմ գիտացեալ զխորհուրդս նոցա, առի թուղթ և գրեցի զայս. «Ի Սենեքարիմայ արքայէ ողջոյն առ փարաւոն արքայդ

---

9 D_4 *սկսա տանջել* փխ *տանջէի։*

9—10 D_4 *և գնացեալ մերձակայքն Թագաւորին պատմեցին* փխ *և պատմեցին Թագաւորին։*

11 D_4 *Թագաւորն ի ներս։*

11—12 D_4 *ով Խիկար ընդէր անարգես և տանջես զդիսն մեր զաքիսդ։*

15 D_1 *ի գիշերի միոյ* փխ *ի գիշերիս յայսմիկ։*

17 D_4 *մեծացար* փխ *ծերացար։*

20 D_4 *ժպրհեցան* փխ *վրիժեցան, ժպրհեցան և Թագաւորն այլ ոչ կարաց տալ պատասխանի և ես ելեալ գնացի յօթևան իմ և ի վաղիւն կոչեաց զիս արքայն ելեալ գնացի։*

21 D_4 *ասէ ցիս ով Խիկար* փխ *ասէ արքայն, շինես* փխ *մանեսցես։*

26 D_4 *ես լուա* փխ *իմ գիտացեալ։*

27 D_4 *արքայից արքայէ, ողջոյն սիրով։*

Եգիպտացւոց։ Կարօտ եմք եղբարք եղբարց և թագաւոր թագաւորաց։ Ի ժամանակիս յայսմիկ ծախք բազումք եղեն մեզ, և արծաթ բազում պակասեաց ի գանձուց մերոց։ Եւ արդ, զայն որ ունիմքս առ քեզ ի պահեստի արծաթ Ճ սիկղն, արդ առաքեա ի ձեռն գրոյդ»։ Եւ մտի առ թագաւորն և ասեմ. Յայսմն գրի հանց բան կա, որ ո՛չ թագաւորդ և ո՛չ նախարարքդ քո լսել չեք։ Եւ որպէս ասացեալ էր նոցա թագաւորն, ասացին ամենեքեան, թէ լուեալ եմք և գիտեմք զբանդ զայդ։ Եւ ես ասեմ. Երբ գիտէք կարդացէք զգիրս և տուք զարծաթն։

Եւ տեսեալ արքային և զարմանայր ընդ հանճարս իմ, զոր առնէի։ Եւ ասէ ցիս. Եթէ ոչ մանես ինձ պարան աւազի, ոչ տանիս զարծաթն յԵգիպտոսէ։

Եւ ես ելեալ մտի ի տուն մի և ծակեցի զորմն տանն, և ի ծագեալ արեւուն՝ ցայթեաց ի տունն։ Եւ ես առեալ փոշի աւազի, արկանէի ի ծակն և փչէի ի նա, և երևէր որպէս մանոցք։ Եւ ասեմ ցարքայն. Հրաման տուր, զի ժողովեսցեն զպարանն, և ես այլ մանեցից։

***Եւ իբրև եաես արքայն, ուրախ եղև և ասէ. Ով Խիկար, օրհնեալ ես դու առաջի դիցն։ Եւ պարգևս բազումս ետուր ինձ** և զհարկն,զոր խնդրէր՝ եթող։ Եւ օրով արձակեաց զիս։*

Եւ ելեալ գնացի աշխարհն իմ։

Եւ իբրև մերձ եղէ անդ, ել ընդ առաջ իմ արքայն Սենեքարիմ և խնդութեամբ ողջունեաց զիս և առեալ տարաւ յապարանս իւր և ի գլուխ բազմականին բազմեցոյց զիս և արար խրախութիւն մեծ և պարգևս բազումս տայր ինձ և ասէ ցիս,

---

4—5 D$_4$ *առաքեա փութով։*

9 D$_4$ *զարծաթն ահա դու-ք բերնով ձերով վկայեցիք։*

12 D$_4$ *յինէն* փխ *յԵգիպտոսէ։*

14 D$_4$ *ցաթեաց արևն։*

16 D$_4$ *ցարքայն թագաւոր։*

19 D$_4$ *դիցն և ես երկիրպագի նմա ասելով ահա այս են մանոցքն աւազեա։*

20 D$_4$ *խնդրէր ի մեզանէ, եթող զնա և ես առեալ բազում արծաթ և ոսկի և բազում պարգևս արքայէն փարաւոնի:*

21—22 D$_4$ *և ես ողջունեցի զնա արքա բարով կաց և երկրպագի առաջի արքային և ելի ի ճանապարհ և մերձ եղէ աշխարհին իմոյ* փխ *եւ ելեալ․․․ եղէ անդ։*

23 D$_4$ *զիս և ես զնա։*

25 D$_4$ *ուրախութիւն մեծամեծ* փխ *խրախուն մեծ։*

եթէ զինչ կամ է քո խնդրեա յինէն, և տաց քեզ։ Եւ ես երկիր պագի նմա և ասեմ. Զամենայն, զոր ինչ պարգևել կամիս ինձ, շնորհեա զայն Աբուսմաքայ ընկերի իմում, որ եղև պատճառ կենդանութեանս իմ, այլ ինձ տացես զՆադան, զոր ուսուցի, զի ոչ ուսաւ զառաջին ուսումն բարիոք։

Եւ արքայն ետ զնա ի ձեռս իմ։ Եւ ես առեալ զնա և տարի ի տուն իմ և կապեցի զնա շղթայիւք ի սիւն մի քարեայ, ի դրան սրահի իմում։ Եւ եդի նմա պահապան զմի ի ծառայից իմոց, զի ի մտանելն և յելանելն իմ, զոր ինչ և ասիցեմ նմա, գրեսցէ զամենայն։

Եւ իմ առեալ բիր և հարկանէի զնա։ Եւ ասէ Նադան. Զի՞ ոխացար ընդ իս, հայր։ Եւ ես հարեալ բրիւն ի կուշտս նորա, և ասեմ.

1. Որդեակ Նադան, որ ընդ ականջն ոչ լսէ, ընդ թիկունսն լսեցուցանեն։

2. Որդեակ, ես յաթոռ փառաց նստուցի զքեզ, և դու յաթոռոյ իմմէ կործանեցեր զիս։

3. Որդեակ, ես զքեզ բարի խրատիւք ուսուցանէի, և դու կամեցար ի զուր կործանել զիս, բայց անմեղութիւն իմ ապրեցոյց զիս ի ձեռաց քոց։

4. Որդեակ, եղեր դու որպէս կարիճն, որ եհար զասեղն, և ասէ. Ահա խայթոց, որ չար է քան զքոյդ։

5. Որդեակ, դարձեալ եհար զթաթ ուղտոյն, և նա կոխեալ ի վերայ նորա և ճմլեաց և ասէ. Գերեկ, ոչ գիտացիր, թէ շունչ քո յոտս իմ էր։

---

4 D_4 զոր ինչ։

5 D_4 և նա փխ զի, լուաւ փխ ուսաւ, բարիոք ոչ էր և յետինն բարիոք լինի։

9—10 D_4 զամէնն գրէ ի մէջ թղթի փխ գրեսցէ զամենայն։

11 D_4 բիր մի, սկսա հարցանել փխ և հարկանէի զնա։

12 D_4 չիք՝ բրիւն։

---

1 D_6 չիք՝ Նադան։

3 D_6 իմաստութեան վարժէի փխ բարի խրատիւք ուսուցանէի։

5 D_4 զոտուն փխ զթաթ, ճմլեաց զնա, չիք՝ գերեկ։

6. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս զայծն, որ ունէր զորորունն։ Եւ նա ասէ. Ոչ գիտես, թէ ինև շիկեն զմորթ քո, զի՞ ուտես զիս։ Եւ ասէ այծն. Ես ի կենդանութեան իմում ուտեմ զքեզ, և յետ մահուան իմոյ թող խլեն զտակ քո և շիկեն զմորթ իմ։

7. Որդեակ, եղեր որպէս զայն, որ ձգեր նետ յերկինս և ոչ կարաց հասուցանել ի վեր, այլ զանօրէնութիւն շահեցաւ։ Եւ դարձաւ նետն ի գլուխն իւր։

8. Որդեակ, այսպէս կարծէիր, թէ զտեղի նորա լնում, բայց թէ իցէ ագի խոզին երկայն իբրև կանկունս է, զձիոյ տեղին ոչ կարէ լնուլ և թէ լիցի ասրն նորա ծիրանի, զմարմնով թագաւորի ոչ ագանի։

9. Որդեակ, ես այսպէս ասէի, թէ կացցես ի տան իմում և ժառանգեսցես զինչս իմ։ Իսկ ընդ անօրէնութեան քում ոչ հաճեցաւ քեզ աստուած։

10. Որդեակ, եղեր որպէս զգայլն, որ պատահեաց իշոյն և ասէ. Ողջոյն քեզ, յաւանակ։ Եւ ասէ էշն, թէ այդ ողջոյնդ տեառն իմոյ, որ արձակեաց զպարան յոտից իմոց և ետ տեսանել զդէմս քո չար և արենարբու։

11. Որդեակ, եղեր որպէս զորոգայթն, որ թաղեալ կայր յաղբն և ունէր զհատն ի բերանն։ Տեսեալ զնա ճնճղուկն և ասէ. Զի՞նչ գործես։ Եւ նա ասէ, թէ յաղօթս կամ առ աստուած։ Ասէ ճնճղուկն. Այդ որ ի բերանդ է, զի՞նչ է։ Ասէ որոգայթն. Քաղցելոց հատիկ է։ Եւ չանաց ճնճղուկն առնուլ զհատն։ Եւ նա կալաւ զպարանոց նորա։ Ասէ ճնճղուկն. Թէ քաղցելոց հատն այս է, այն աստուածն, որ յաղօթս կաս առ նա, այսպէս լուիցէ աղաչանաց քոց։

12. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս զոչխլ հացի, որ եկեր զշտեմարանս թագաւորաց, և ինքն ումեք ոչ է օգուտ և պիտանի։

---

6 D_4 զքեզ յինէն փխ զտակ քո։
7 D_6 չիք՝ հասուցանել ի վեր։
8 D_4 ոչ կարէ աղվոր ձիոյ տեղն լնուլ, թագաւորի ի արտաքնոցէ։
9 D_6 չիք՝ այսպէս, բայց փխ իսկ, D_4 ըստ փխ ընդ։
10 D_4 ողջոյն ընդ, իմոյ եղիցի խնդրեմ որ արձակես զպարանն յետին ոտացս և յորժամ տեսես զգայլն յետին կողմանէ եհար զնա էշն և արիւ-նարբու արար, չիք՝ որ-արենարբու։
11 D_4 յորոգայթն փխ նա, առ յօղս և առ աստուած աղաչեմ փխ եթէ յաղօթս կամ առ աստուած, և անկաւ որոգայթն ի պարանոց նորա, D_6 չիք՝ առ նա։
12 D_6 զու փխ ինձ, շտեմա... Այստեղ ընդհատվում է բնագիրը։

13. Որդեակ, եղեր դու որպէս պտուկ, որ արին արկղ ոսկոյ, և կոզ նորա ի մրոյն ոչ պակասէր երբէք։

14. Որդեակ, եղեր դու որպէս սերմանացան, որ սերմանեաց գրիւս Ժ և, յետ բազում աշխատանաց, ժողովեաց գրիւս Ե։

15. Որդեակ, եղեր դու որպէս զոչխարն, որ զընկեր իւր տանին ի խոհակերոցն և զանձն իւր ոչ կարաց ապրեցուցանել ի զենմանէն։

16. Որդեակ, եղեր որպէս զշունն, որ եմուտ ի հնոց բրտին և յորժամ ջեռեաւ, սկսաւ հաչել ընդդէմ նորա։

17. Որդեակ, զբարիս ջամբեցի քեզ, և դու հաց հողոյ արգելեր յինէն։

18. Որդեակ, ես իւղով անուշիւ օծի զքեզ, և դու աղտիւ զմարմինս իմ ապականեցեր։

19. Որդեակ, ես յապարանս ոսկէզօծս սնուցի զքեզ, և դու ի ներքո հողոյ բնակեցուցեր զիս։

20. Որդեակ, ես արարի զքեզ ծառ լի պտղով, և դու յարմատոց խլեցիր զիս։

21. Որդեակ, ես բարձրացուցի զքեզ, որպէս աշտարակ, զի թէ եկեսցեն յիս թշնամիք, ելայց և ամրացայց ի քեզ, և դու ինքնին գտար թշնամի և կորուստ անձին։

22. Որդեակ, ես վարժէի զքեզ յիմաստութիւնս, և դու զչարիս կամեցար անձին քում։

23. Որդեակ, զգայլուն ձագն յուսումն տվին, եթէ ասա այբ, բեն, գիմ։ Եւ ասէ. Այծ, բուծ, գառն։

24. Որդեակ, եղեր որպէս զխոզն, որ տարան ի բաղանիս և յորժամ ետես զնախարարսն, անկեալ ի տիղմն թաւալէր ասելով. Դուք ի ձերդ լուացէք, և ես՝ յիմս։

25. Որդեակ, եղեր դու որպէս զշուն ժպիրհ, որ զջիլս տեառն իւրոյ ծամեաց։

26. Որդեակ, ես սնուցի զքեզ որպէս զձագս աղուեսաց։ Եւ ակն քո ի ծակ քո, մատն իմ կոգիւ ի բերան քո, զմատունքդ սրել-ես յաչս իմ։

---

13 D_4 պուտուկ, պեղ փխ արկղ, չէք՝ երբէք։
19 D_4 սնուցեր փխ բնակեցուցեր։
20 D_4 խզեցեր փխ խլեցիր։
21 D_4 եղեր փխ գտար, անձէն իմոյ։
23 D_4 թէ այբուբեն ասա փխ եթէ-գիմ։
26 D_4 աղուէնոյ փխ աղուեսաց։

27. Որդեակ, շուն, որ զորսն ինքն ուտէ, կերակուր գայլոց եղիցի։

28a. Որդեակ, ձեռք, որ սնուցի և ինձ ոչ օգնէ, ուսովն հատցի։

28b. Եւ աչք, որ ինձ լոյս ոչ տայ, ագռաւք հանցեն զնա։

29. Որդեակ, զերեսս դիցն և զարքունիս ցուցի քեզ և մեծ փառաց հասուցի զքեզ, և ի փառաց ընկեցեր զիս։

30. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս ղծառն, որ կտրէին, և ասէր. Թէ ոչ էր յինէն ի ձեռին քում, ոչ կարէիր հատանել զիս։

31. Որդեակ, եղեր որպէս զձագ ծիծռան, որ անկաւ ի բունոյ իւրմէ, և եգիտ զնա աքիսն և ասէ. Եթէ յինէն ի զատ լեալ էիր, ի մեծ չարիս մատնեալ էիր։ Ասէ ձագն. Զբարիսդ, զոր կամիս աքիս, ի գլուխ քո դարձցի։

32. Որդեակ, եղեր որպէս զաքիսն, որ ասացին թէ թող զսովորական բարս քո և համարձակ լիցի քեզ յարքունիս մտանել և ելանել։ Եւ նա ասէ. Եղիցին աչք իմ արծաթի և թաթք իմ ոսկի, զսովորական բարս իմ ոչ թողից։

33. Որդեակ, նմանեցար օձին, որ պատեցաւ ի մասրենի և անկաւ ի գետն։ Եւ տեսեալ գայլուն և ասէ. Ահա չար ի չարն է հեծեալ և չար է, որ վարէ զնոսա։

34. Որդեակ, տեսի զմաքին, որ ի սպանդանոցն ածին և երբ օրն չէր հասեալ, դարձաւ առ ընկերս իւր և ետես զորդիս որդոց իւրոց։

Եւ ասէ Նաթան. Տէր իմ Խիկար, արա ինձ ողորմութիւն, զի մարդիկ աստուծոյ մեղանչեն։ Եւ ես եղեց քեզ չար ծառայ, որպէս զմի յանցաւորաց քոց։

Եւ ես ասեմ ցնա.

35. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս զայն, որ ետես զընկերն, զի դողայր, և նա առեալ ջուր, սրսկեր ի վերայ նորա։

36. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս զարմաւենին, որ բուսեալ էր յեզր գետոյն, և պտուղ նորա ի գետն անկանէր։ Եւ եկն տէր ծառոյն կտրել զնա։ Իսկ նա աղաչէր զնա և ասէր. Թող զիս և ի միւսում ամին բերից պտուղ, որպէս և կամիս։ Եւ ասէ տէր ծառոյն. Դու ի քում ժամանակիդ ոչ ես բերեալ ինձ պտուղ շահաւէտ, և այժմ, որ կտրել կամիմ, զիարդ պիտանասցիս։

---

29 D_4 *զերիս* փխ *զերեսս, զու* փխ *ի։*
31 D_1 չիք՝ *ասէ ձագն*, D_4 չիք՝ *աքիս։*
33 D_4 *գայլուն զնա։*

37. Որդեակ, ասացին գայլուն, թէ ի բաց կաց գիհէդ, ապա թէ ոչ՝ շունք պատառեն զքեզ։ Եւ նա ասէ. Եթէ ի բաց կենամ, կուրանամ, զի փոշի նոցա աչացս դեղ է։

38. Որդեակ, որ արտաքոյ ճանապարհին ընթանայ, փշալից եղեալ պատառին ամենայն մարմին նորա։

Այսպէս և որ զչարիս գործեսցեն և արտաքոյ պատուիրանին ընթասցեն, չարաչար կորնչեն յանօրէնութենէ գործոց իւրեանց։

39. Որդեակ, ագին շանն հաց տայ և բերանն՝ բիր։ Նմանապէս և գործք մարդոյ օգնեսցեն։

40. Որդեակ, որ զքարինս զգւէ, ատամնաթափ լինի, և որ ի ծով սերմանէ, զձկունս կերակրէ, և որք սիրեն զանօրէնութիւնս, յանձինս իւրեանց տուժեսցեն զփոխարէնն։

Եւ ի նոյն ժամուն ուռաւ Նադան և պատառեցաւ։

Եւ ասէ Խիկարն. Ով բարի առնէ, բարոյ հանդիպի, և որ փորէ խորխորատ, անձամբ իւրով լցցէ զնա։

Որ սիրէ զչար, ատելի է բազմաց, և որ առնէ զբարի, փրկի ի մահուանէ, աստ մարմնով ուրախասցի և անդ յաւիտենական բարիսն զուարճասցի։

Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս, ամէն։

---

38 D_4 ճանապարհին փխ պատուիրանին, չիք՝ գործոց։
39 D_4 ագահին փխ ագին։

ԽՐԱՏՔ ՊԻՏԱՆԻՔ ԵՒ ՕԳՏԱԿԱՐՔ, ԶՈՐ ԱՍԱՑԵԱԼ Է ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ

(ՏԱՐԲԵՐԱԿ EF)

Այս տարբերակը համապատասխանում է «Պղնձե քաղաքի պատմության» ժողովածուի հայտնի բնագրին։ Խիստ բարբառային է, համառոտված և այժմյան տեսքով շատ է հեռանում մայր թարգմանությունից։

Ձեռագրական աղբյուրների (E) և տպագրերի մեջ (F) կա որոշ ընթերցվածային տարբերություն։

Տպագիրը գալիս է ձեռագրից. իսկ բոլոր հրատարակությունները կազմում են երկու խումբ (Fa և Fb)։

Համեմատության համար յուրաքանչյուր խմբից ընտրել ենք մի բնորոշ տպագիր՝ Fa—1792 թվականի հրատարակությունը, Fb—1857 թվականի հրատարակությունը։

Այն ձեռագրերը, որոնք հետագայում արտագրվել են տպագրերից, ձեռագրական միավորների մեջ չենք հաշվում։

Խրատականքի և պատմության համար հիմք է ծառայել E_1-ը, իսկ մուտքի համար՝ F_1-ը, որովհետև E_1-ը մուտք չունի։

E խմբի մուտքը ներկայացված է C տարբերակում, ուստի այստեղ տալիս ենք առանց ընթերցումների։

Բնագրի մեջ հազվադեպ ուղղումներ կատարվել են E խմբի օրինակներով, իսկ Fab-ի բոլոր ընթերցումները արտահայտել ենք միայն տողատակերում։

Պահպանվել է բնագրի ուղղագրությունը։

Աղբյուրները և խրատների համակարգը տես գրքի վերջում (աղյուսակ VII—ուսուցող խրատներ, աղյուսակ VIII—պատժիչ խրատներ)։

ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ
ԽՐԱՏՔ ՊԻՏԱՆԻՔ ԵՒ ՕԳՏԱԿԱՐՔ, ԶՈՐ ԱՍԱՑԵԱԼ Ի

Ես՝ Խիկարս, դպիր էի Սենեքերիմա արքային Ասորեստանեայց։ Եւ արարի Կ կինս, և շինեցի Կ ապարանս, և ես՝ Խիկարս, եղէ Կ ամաց, և ոչ եղև ինձ որդի։

Յայնժամ մտի առ կուռքն բազում ընծաիւք և վառեցի հուր և արկի խունկս անուշահոտս ի վերայ նորա, մատուցի զընծայս և զոհեցի զոհս վասն ծննդեանն։ Եւ աղաչեցի ասելով.

Ով տեարք իմ և շաստուածք իմ. Բէլշիմ և Շահմիմ, հրամայեցէք և տուք ինձ արու զաւակ, քանզիահա Խիկարս կենդանի մեռանի։ Եւ զինչ ասեն մարդիք, թէ Խիկար իմաստուն էր և ճարտար, մեռաւ՝ և ո՛չ կայր նորա որդի, որ թաղէր զնա և ո՛չ դուստր, որ լայր զնա։ Զի՞նչ ասեմ, չունիմ ժառանգ յետ մահուան իմոյ։ Եւ եթէ որդին իմ յօրն Ժ քանքարս ծախեսցէ, ոչ կարէ սպառել զինչս իմ, այլ զի միայն արկցէ հող ձեռօք իւրովք ի վերայ իմ, և զի մի մնացայց անյիշատակ։

Յայնժամ ձայն եղև ի շաստուածոցն իմոց, և ասէ. Խիկար, ոչ հրամայեալ է լինիլ քեզ զաւակ, բայց թէ առցես զնաթան քեռորդին քոյ և սնուցես զնա որդի քեզ, և նա հատուսցէ քեզ զանուն քո։

Եւ ապա առի զնաթան քեռորդին իմ առ իս, որ էր ի մի ամի և հագուցի նմա բեհեզս և ծիրանիս և եդի մանեակ ոսկի ի պարանոց նորա, որպէս որդի թագաւորի գեղաշուք զարդարեցի զնա և արբուցի նմա կաթն և մեղր և ննջեցուցանէի զնա ի վերայ արծուոց և աղաւնեաց իմոց, մինչև եղև է ամաց։

Եւ ապա սկսա ուսուցանել նմա զդպրութիւն և զիմաստութիւն և զհանճարագիտութիւն և զպատասխանիս հրովարտակաց և զդարձուածս հակառակ խօսից։ Եւ ի տուէ և ի գիշերի ոչ դադարէի ուսուցանելոյ։ Եւ յագեցուցի զնա ուսմամբ իբրև հացիւ և ջրով։

Ապա ասէ արքայն առ իս. Դպիր և իմաստուն Խիկար, գիտեմ զի ծերացեալ ես, և յետ վախճանի քոյ ո՞վ է, որ կատարէ ճարտարութեամբ և իմաստութեամբ զգործս արքունեաց մերոց, և ես հա-

նապաստ տրտում եմ վասն այդ խորհրդիդ։ Պատասխանի ետու նմա և ասացի. Արքայ, յաւիտեան կաց, է իմ որդի, որ առաւել հանճարեղ և իմաստուն է քան զիս։ Ասէ Թագաւորն. Ած զայ առ իս, զի տեսից զնա։ Եւ իբրև ածի զնա, կացուցի զնա առաջի Թագաւորին։ Յորժամ ետես Թագաւորն, ուրախ եղև և ասէ. Այս օրս օրհնեալ եղիցի, քանզի Խիկար ի կենդանութեան իւրում էած և կացոյց զորդին իւր առաջի իմ, և ինքն ի հանգստեան եղիցի։

Եւ ես երկրպագի արքային իմոյ և առեալ տարայ զՆաթան յապարանս իմ։

Եւ այսպէս ասէի ի խրատելն իմում.

1. Որդեակ, Թէ լսես խօսք ի դուռն Թագաւորաց և իշխանաց, կամ մեծամեծաց, պահեա և մեռո զնա ի սրտի քում և մի՛ ասեր մարդոյ, մինչև այլ մարդ ասէ, ապա իմանաս։

2. Որդեակ, զմարդոյ մօհրած և զկապած մի՛ արձակեր և զարձակեալն մի՛ կապեր։

3. Որդեակ, լաւ է իմաստուն մարդոյ հետ քար կրել, քան զհետ յիմար մարդոյ և անզգամի ուտել և ըմպել։

4. Որդեակ, մի՛ լիցի, զի առաքեսցեն զքեզ ի բան, և դու ոչ իմանաս զբան և զնաս, և այլ մարդ զրկեն յետև, որ գայ հոգայ զբանն, և դու ծաղր լինիս։

5. Որդեակ, մի հանց բան աներ, յորտեղ որ երթաս, ասեն, Թէ ել և գնա, այլ հանց բան արա, որ ասեն, Թէ եկ այլվի առ մեզ։

6. Որդեակ, յորժամ կոչեն զքեզ ի պատիւ, մի՛ նստիր քան զքո լայեխիդ տեղիքն ի վեր, զի մի ասիցեն, Թէ ել յայդ տեղացդ և եկ ի վայր, և դու ամօթով լինիս։

---

1 E_2 չիք՝ կամ, չիք՝ և մեռոյ, չիք՝ մարդ, Fb յայտներ փխ ասեր, Fab այլքն ասեն ի քեզ փխ այլ մարդ ասէ ապա իմանաս։

2 $E_{4,5}$ կնքած և զմաւհրածն, Fa կապած և մօհրածն, Fb կապած և կնքածն։

3 Fab քան զանզգամին հետ ուտել և խմելն (Fb ըմպելն)։

4 Fb որդեակ եԹէ առաքեսցեն զքեզ ի տեղի ինչ վասն բանի լաւ ի միտ առ զբանն զոր ասելոց ես և ապա գնա զի մի գուցէ յետոյ լինիցիս ծաղր առաջի այլոց փխ որդեակ-լինիս, Fa երԹաս յետոյ այլ ոք ուղարկեն որ երԹա ի բանն փխ գնաս-զբանն։

5 E_2 եկեալ վաղն առ մեզ փխ եկ այլվի առ մեզ։

6 $E_{4.5}$ պատիւ կամ ի հարսանիս։ Fa մի այնպէս աներ որ երԹաս ի տեղ մի և ի քեզանէ մեծ մարդոյն ի վեր նստիս որ չասեն Թէ եկու ի վայր որ յամօԹ լինիս ի վայր նիստ որ ասեն Թէ եկու ի վեր փխ յորժամ-լինիս, Fb որդեակ եԹէ գնաս ի հրաւիրեալ տեղիս յորում գտանի քան զքեզ մեծ և յարգի մի նստիր ի վերին կողմն զի յետոյ սակաւ առ սակաւ իջանես ամօԹով ի ստորին կողմն փխ որդեակ-լինիս։

7. Որդեակ, թէ ընկեր քո հիւանդ է, մի՛ ասեր մտօքդ, թէ տանձ կամ խնձոր գտնում և ապա՝ երթամ ի տես։ Երթ ոտիւքդ և տես աչօքդ, զի հիւանդին քո դատարկ տեսն լաւ է, քան զբազում կամակս։

8. Որդեակ, մի՛ հեղուր զարիւն մարդոյ, զի մի այլ ոք հեղցէ զարիւն քո, փոխանակ արեան նորա։

9. Որդեակ, մի՛ շնար ընդ այլոց կանանց, զի մի այլք շնասցեն ընդ կնոջ քո, և դու լինիս սևերես։

10. Որդեակ, լաւ է ծառայի՝ միամտութեամբ տալ պատասխանի տեառն իւրում, քան զոր խրատելով խօսի և ածէ ի բարկութիւն։

11. Որդեակ, մի՛ տար ընկերի կոխել զոտս քո, զի մի համարձակեսցի և կոխեսցէ զպարանոց քո։

12. Որդեակ, մի՛ լինիր քաղցր, որ կլանեն զքեզ և մի՛ խիստ դառն, զի մի թքանիցեն զքեզ։

13. Որդեակ, լաւ է կոյր աչօք, քան թէ կոյր մտօք, զի կոյրն արագ տեսանէ զերթևեկ ճանապարհին, և կուրամիտ մարդն հանապազ գնա կամակոր։

14. Որդեակ, լաւ է աղջիկ, որ ծնանի և շուտ մեռանի, քան թէ ապրի և ազգին սևերեսանք բերէ։

15. Որդեակ, լաւ է կող մի ի ձեռին քո, քան թէ չարեկ մի յայլոց ձեռին։

16. Որդեակ, լաւ է ուլ մի քո տունն մորթած, քան թէ եզ մի յայլոց տունն։

17. Որդեակ, ի պարտէզ թագաւորաց մի՛ մտաներ և ընդ կնոջ դատաւորի մի՛ խօսիր։

18. Որդեակ, աչք մարդոյ ագահ է. ոչ լցւի զանձով, մինչև լցւի հողով։

---

7 E_1 առնում փխ գտնում, $E_{4,5}$ եւ քո փխ երթ, Fab զհիւանդն փխ հիւանդին քո, $E_{2,3}$ չիք՝ երթ-կամակս, $E_{4,5}$ քան զքոյ, Fab տեսանել շատ, Fa կամա՛կս ուտելոյ, Fb միրգս տանել փխ կամակս։

8 E_1 այլք փխ այլ ոք, Fab այլքն հեղցեն փխ այլ ոք հեղցէ, Fab չիք՝ փոխանակ արեան նորա։

9 Fab չիք՝ և դու լինիս սևերես։

12 Fab լինիր լեղի որ թքանեն փխ խիստ-թքանիցեն, $E_{4,5}$ որ փխ զի մի։

13 Fab մտօք կոյրն փխ կուրամիտ մարդն։

14 $E_{2,3}$ չիք՝ լաւ է, E_1 բերէ և խախկութիւն, Fa ազգին իւրոյ, Fb իւրոյ լինի նախատինք փխ սևերեսանք բերէ, E_5 լինի փխ բերէ։

15 Fa չարիք ի յայլոց ձեռքին փխ չարեկ մի յայլոց ձեռին։

16 Fab ի ձեռ փխ քո, զենած փխ մորթած, ի տունս այլոց։

17 $E_{2,3}$ զի պարտ է փխ ի պարտէզ, Fab յապարանս փխ պարտէզ։

18 Fa կշտանայ փխ լցւի։ Fb շատանայ զանձով մինչև մտանէ ի հող փխ լցւի հողով։

19. Որդեակ, մարդոյ կին մի՛ թպտրեր։ Թէ պէշ լինի, անխծանեն զքեզ, թէ աղեկ լինի, այլ ոչ յիշեն զքեզ։

20. Որդեակ, յորժամ ի դատաստան երթաս, մի՛ շատախօսիր և մի՛ ծուռ զրուցեր, թէ չէ զսուտ հանեն, և մտնաւ ի գնտան։

21. Որդեակ, յառաջն խէմիտ հետ զտաւիդ արա։ Թէ սուտ ես, մեղայ ասա, թէ չէ դատաւորն ի բանդ դնէ և բռզակդ թալանէ։

22. Որդեակ, մարդ, որ ի կախել տանին, յառաջ մի՛ երթար ի թամաշան, թէ չէ ի սրտին կսկծուն կասէ, թէ սա իմ ընկերն է, և դու խապար չունիս։

23. Որդեակ, յորժամ երթաս ի հարսանիս, կամ ի մահտուն, յառաջն հաց կեր ի ձեր տունն և ապա՝ գնա, զի թէ հարսանիս է, ի խնդութենէն հոգ չանեն զքեզ, և թէ մահտուն է, ի տրտմութենէն հոգ չանեն զքեզ, և դու անօթի մնաս։

24. Որդեակ, լաւ է ի կարմունջ գնալ հեռու, քան թէ մօտ գետ մտանել և խեղդիլ։

25. Որդեակ, Նոր դատաստան մի՛ սերմաներ անիրաւութեամբ, թէպէտ իշխանաւոր ես։

---

19 Fa ընդ մարդոյ կնոջ մի խնամախօսիր զի փխ մարդոյ—Թպտրեր, Fb մի պատճառ լինիր հարսնացուցանելոյ զդուստրն ուրուք ընդ առն օտարի զի փխ մարդոյ-Թպտրեր, յետոյ այրն վատ փխ պէշ E_1 զքեզ ընաւ և ոչինչ, Fb յիշեն ընաւ։

20 E_{2-4} շատ խաւսիր, E_5 Fab շատախօս լինիր, Fa զի մի սուտ հանցեն զքեզ փխ թէ չէ զսուտ հանեն, Fb սուտ խօսիր զի մի յետոյ մտանիցես ի բանտ փխ ծուռ-գնտան։

21 $E_{4,5}$ ընդ միտդ փխ խէմիտ հետ, Fab յառաջ զխօսքն ի միտքդ խորհիր թէ սուտ ես մեղայ ասա զի մի դատաւորն արկցէ ի բանտ և թալանէ զինչս քո (Fb զխօսքն ի մտի քում խորհեա, և տուժեսցէ զքեզ փխ և թալանէ զինչս քո) փխ յառաջն-թալանէ։

22 Fab զմարդն որ ի կախել տանին մի յառաջ նորա ընթանայր զի մի մատնէ զքեզ և ասէ թէ սա այլ իմ ընկեր է (Fb եթէ զմարդն, չիք՝ որ, մատնեսցէ, ասասցէ, ես փխ այլ) փխ մարդ-չունիս, E_{2-5} թէ չէ ասէ սայ է իմ ընկերն ($E_{2,5}$ ասէ թէ այ ալ իմ ընկերն է)։

23 Fab տունդ փխ ձեր տունն, Fb մեռելոյ տուն փխ մահտուն, E_1 խընդութեան փխ ի խնդութենէն, Fb մոռանան փխ հոգ չանեն, մնաս քաղցեալ փխ անօթի մնաս։

24 $E_{2,3}$ հեռանալ փխ գնալ հեռու, Fab կամուրջ մի հեռի գնալ անցանել լաւ է քան մտնուլ ի ջուր մօտիկ (Fb մտնել) փխ լաւ է-խեղդիլ, E_{2-5} չիք՝ և խեղդիլ։

25 E_1 անեբ փխ սերմաներ, Fab սահմաներ փխ սերմաներ, թէպէտ և իշխան լինիս ի սահմանէ զուրս մի ելաներ փխ Նոր-ես։

26. Որդեակ, մի՛ բանար զաչքդ և մի՛ հայիր ի կին գեղեցիկ, զի գեղեալ է գերեսն և ծարուրեալ է զաչսն։ Եւ թէ ծախես զամենայն ինչս քո ի սէր նորա, ոչինչ աւելի գտանես քան զկնոջ քո, բայց միայն զմեղքն և զաներեսանքն։

27. Որդեակ, թէ տեսանիցես զերիտասարդ մարդն թռուցեալ յօդս, մի՛ հաւատար գործոյ նորա, զի բան ծերոց հաստատ է, քան զտղայոց։ Օգնել բանիւ, իբրև բերանոյ առիւծոց զերծուցանես զնա։

28. Որդեակ, թէպէտ որդին քո իմաստուն է, յառաջն Ա, Բ անգամ փորձեա զնա և ապա՝ տուր զապրանքդ ի ձեռն նորա։

29. Որդեակ, ի կնոջ օտարէ և ի հարսնատանէ քան զընկեր քո յառաջ ել և գնա և այլ մի՛ դառնար, որ հարկւոր մնաս, ապա թէ դառնաս, առնուս ի գլուխ քո անարգութիւն։

30. Որդեակ, որ քան զքեզ պնդերես է, մի՛ հակառակիր ընդ նմա։

31. Որդեակ, թէ բարձր է շեմ տան քո իբրև Թ կանգուն, յորժամ մտանես, խոնարհ կալ զգլուխ քո։

32. Որդեակ, մի՛ առնուր կշռով մեծ քարով և ծախեր փոքր քարով և ասես ի մտիդ, թէ շահ արի։ Ոչ գիտես, թէ բարկանայ աստուած և զոր ունիս, առնու և տայ այլոց։

33. Որդեակ, մի՛ երդնուր և մի՛ ասեր սուտ, զի սուտ ասելն և սուտ երդումն մարդոյ արևն պակսեցնէ։

---

26 Fab վատնես փխ ծախես, առաւել փխ աւելի։ $E_{2,3,5}$ գտանես ի նա, E_4 գտանես ի նոսա, Fab զաներեսութիւն։

27 Fb չիք՝ մարդն, գործոց, բայց երիտասարդ որդւոյն ոչ (Fb բայց երիտասարդին ոչ) փխ քան զտղայոց, Fa անհա օրինակ սորա ասացեալ է թէ իբրև բերան առիւծու որ զերծուցանէ զնա փխ օգնել-զնա Fb չիք՝ օգնել-զնա։ E_1 չիք՝ բերանոյ։

28 Fab յառաջագոյն փխ՝ յառաջն Ա Բ անգամ, զինչս քո փխ զապրանքդ, $E_{2,3}$ քո փխ ի ձեռն նորա։

29 E_5 տանէ փխ ի հարսնատանէ, Fa լինիս փխ մնաս, դառնաս փոխարէն հարկացդ, Fa չիք՝ ի գլուխ քո։

30 Fab ով որ քան զքեզ պինդ երես է, E_1 նմա զի վերջքն չար է։

31 Fab քո առաւել, E_1 թէ շտեմարանք քո բարձր է փխ թէ բարձր է շեմ տան քո, Fa այլ որ փխ յորժամ, Fab խոնարհեցո փխ խոնարհ կալ, Fb ի մտանելն քո ընդ այն փխ յորժամ մտանես։

32 Fab չիք՝ քարով, ասեր ի սրտի քում թէ շահեցայ (Fb մտի փխ սրտի), որ փոխանակ ի յայն փոքր շահուն (Fb չիք՝ փոքր) փխ թէ, առնու ի ձեռաց քոց։

33 Fab զմարդոյ կենաց պակասութիւն բերէ, $E_{2,3}$ աւրերն պակասեցուցանէ, E_4 օրէն պակասեցուցանէ, E_5 ումրն փխ արևն։

34. Որդեակ, թէ կամիս խնդրել ինչ յաստուծոյ, ի կամաց նորա մի՛ հեռանար։ Եւ զոր խնդրես, տացէ քեզ աստուած։

35. Որդեակ, զինչ բան որ քեզ չար թւի, ընկերին քո մի՛ կամենար։

36. Որդեակ, զոր ինչ որ կամիս, թէ արասցեն քեզ բարեկամք քո, արա և դու ամենեցուն, զի յամենայնէ բարի գտցես։

37. Որդեակ, յորժամ իցես ի մէջ մարդկաց, մի՛ յայտներ զպարտք և զպակասութիւն քո, զի ի նոցանէ շահ ոչ լինի քեզ, և արհամարհիս ի մէջ նոցա։

38. Որդեակ, սիրեա զկին քո, զի մարմին քո է և աշխատանօք անուցանէ զորդի քո, և կցորդ կենաց քոց է։

39. Որդեակ, սիրեա զեղբայր քո հաւասար քեզ, զի ի հասանել որդոց քոց՝ խնդասցես։

40. Որդեակ, ուսո զորդի քո ի քաղց և ի ծարաւ, զի սովորեն համբերել, յորժամ հանդիպի ժամանակ սովոյ կարասցեն ժուժկալել։

41. Որդեակ, թէ առաքէ տէր քո, թէ բեր սպասուր, մի՛ բերեր խաղող, զի ուտէ զխաղողն և զսպասուրն ի քէն պահանջէ։

42. Որդեակ, մարդուն գործքն, որ չէ շիտակ և չունի անուն բարի, լաւ է այն մարդն մեռած, քանց կենդանի։

43. Որդեակ, թէ լինիս մարդոյ ղոնախ, օձ և կարիճ դնեն առաջի քո, ի մէկալ իջևանն մի՛ գանգատիլ։

---

34 Fab խնդրել բանս, չիք՝ աստուած։

35 Fa անէր փխ կամենար, անէր և զոր ինչ բարին է կատարէ և արասցէ քեզ բարեկամ և դու յամենեցունց բարի գտցես։

36 E_{2-5} չիք՝ որդեակ (Այսպիսով խրատը միակցվել է Նախորդին), Fb թէ կամիս գտանել յամենեցունց զբարիս արա դու այլոց զբարիս փխ զոր-գտցես, Fa միակցվել է Նախորդին։

37 Fab լինիս փխ իցես, E_1 նոցա և այլ ոչ անեն քեզ զառաջին պատիւն։

39 Fa հաւասար ընդ, Fb իբրև զանձն քո փխ հաւասար քեզ, E_1 քոց հաւասար։

40 Fab ուսանիցեն փխ սովորեն, համբերել նեղութեան և։

41 $E_{2,3}$ սուտ է փխ ուտէ, զըսպասուն ինքնէն ոչ թողու փխ զսպասուրն ի քէն պահանջէ, $E_{4,5}$ սպասուրին քենն ոչ թողու։

42 Fab մարդոյ գործք որ ոչ է բարի փխ մարդուն գործքն որ չէ շիտակ, բարի յաշխարհի։

43 Fa յորժամ լինիս այլոց տան հիւր եթե օձ և կարիճ բերեն առաջի քոյ մի քալէջեան և մի գանկատիր փխ թէ լինիս-գանգատիլ, $E_{2,3}$ խոնախ։

44. Որդեակ, մի՛ ասեր բան չար բարեկամի քո, այլ ծիծաղեա յերեսս նորա, և ուրախ լինի ի մէջ ընկերաց քոց։

45. Որդեակ, զամենայն բարութիւն կնոջ քո արա, բայց զսըր-տիդ խորհուրդն մի՛ յայտներ, զի կին մարդ տկար է, ոչ կարէ պա-հել զբան քո, յայտնէ դրացեաց և զքեզ ի փորձանս ձգէ։

46. Որդեակ, ապրանք, որ քո չէ, մի՛ առնուր և մի՛ այլոց տար։

47. Որդեակ, խորհեա զբանն ի սրտիդ, ընտրեա զպիտանին և ապա՝ բեր ի լեզուդ և խօսիր։ Եւ թէ զինչ գայ բերանդ խօսիս, ծաղր լինիս։

48. Որդեակ, երկու մարդ որ կռվին սրով, դու ի մէջ նոցա մի՛ անկանիր, թէ չէ ի զուր մեռանիս։

49. Որդեակ, մի՛ դատարկ բան խօսիր և ծիծաղիր զմարդիկ, զի տնազելուն կռիւ լինի և ի կռւոյն՝ սպանութիւն։

50. Որդեակ, թէ կամիս, որ իմաստուն լինիս, պահեա զլեզուդ ի չար խօսելոյ։

51. Որդեակ, թէ կանչելով մարդ տուն շինէր, էշն օրն Ը դար-պաս կու շինէր, և թէ ի սաստիկ զօրութենէ եզինն վարին, լուծն ի յըղտուն պարանոցէն ոչ ելանէր։

52. Որդեակ, թէ աղքատ ես, յաւուրս պատարագաց սատուծոյ մի՛ հեռանար։

53. Որդեակ, մի՛ տացես բռզակն քո առանց գրի և վկայի, զի մի բազում խօսք լինի յետոյ ի միջին, և ի բուն բարեկամէն քակտիս։

54. Որդեակ, զբան աղային քո մի՛ յաւելուր, թէ փոքր է, և թէ մեծ՝ մի պակասեցուցաներ զհրամայեալսն։

---

45 E_1 *խորհուրդն քո*, Fab *զխորհուրդ սրտի քոյ*, E_5 *մարդ* փխ *կին մարդ*, Fab *կինն* փխ *կին մարդ*, *դրացեաց քոց*, *և դու անկանիս ի փորձանս և ի նեղութիւն* (Fb *փորձութիւնս*) փխ *և զքեզ ի փորձանս ձգէ*։

47 Fb *որդեակ նախ, սրտի քում և*, Fb *զի մի յետոյ ծաղր լիցիս այլոց* փխ *բեր ի-լինիս*։

48 Fa *ընդ կռւիլն և ընդ ծեծուիլն* փխ *որ կռվին սրով դու*, Fb *եթէ տե-սանես զկռուիլն երկու մարդոյ ընդ միմեանս մի մտանեք ի մէջ նոցա*, Fab *զի մի* փխ *թէ չէ*, $E_{2,3}$ *սրով զքեզ հատանեն և դու մեռնիս* փխ *ի զուր մեռանիս*։

49 Fa *դատարկաբանութիւն, զի մարդն ի նուազելոյն* փխ *զմարդիկ զի տնազելուն*։

52 Fa *ես յամենայն*։

53 Fa *ապրանք* փխ *բռզակն*, *գնի* փխ *գրի*, չիք՝ *յետոյ ի միջին*, $E_{2,3}$ *բարեկամին հետ լինիս կռիւ* փխ *բարեկամէն քակտիս*։

54 $E_{2,3}$ *մի մեծացներ մի պակասեցուցաներ* փխ *և թէ մեծ մի պակասե-ցուցաներ զհրամայեալսն*, $E_{4,5}$ չիք՝ *զհրամայեալսն*։

55. Որդեակ, պատուեա զհայր քո և զմայր, զի ի հասանել որդոց քոց և դու ի նոցանէ պատուիս։

56. Որդեակ, շալկեցի երկաթ և ի վերայ՝ արճիճ, և ոչ էր ծանր, քան զպարտքն։ Թէպէտ որ ուտէ և ըմպէ, ոչ կարէ հանգչել, մինչև վճարէ զպարտսն։

57. Որդեակ, յաւուր զոհից քոց առատ բռնեա զձեռն քո, որ աչք ի ձեռն քո ոչ մնայ, և ոչ հաճի աստուած, և ի մարդկանէ անարգիս։

58. Որդեակ, մեծատան որդին օձ կերաւ, ասեն, թէ դեղ է նմա, աղքատին որդին ձուկ կերաւ, ասեն, թէ ի սովուն է։

59. Որդեակ, ձի որ քո չէ, մի՛ հեծնուր։ Թէպէտ որ կարի քաղցեալ ես, հաց, որ քո չէ, մի՛ ուտեր։

60. Որդեակ, յայտնեա զխորհուրդ քո բարեկամիդ և յետ քանի մի աւուր փորձեա զնա և սակաւ մի կռուեա ընդ նմա։ Թէ պահէ զբան քո ի սրտին մէջն և ոչ յայտնէ, նա բարեկամ է, սիրեա զնա։

61. Որդեակ, լաւ է գողանալ զամենայն ինչս քո, քան թէ զտանեն մի գողութիւն ի վերայ քո։

62. Որդեակ, ընդ թշնամեաց կորուստ մի՛ խնդար, զի առաջի քո կայ մահ։

63. Որդեակ, յորժամ տեսանես զծերն, յոտն կաց և պատուեա զնա, զի այլք արասցեն քեզ զնոյն։

64. Որդեակ, թէ դադարեն գետք ի գնացից և կամ քաղցրանայ ծով, որպէս մեղու, կամ սպիտականայ ագռաւ, որպէս զաղաւնի. այնպէս թողու անզգամն զանզգամութիւն, կամ անմիտն զգայուն լինի։

---

55 Fab տացես և դու զնոյն (Fb զտացես) փխ և-պատուիս։

56 Fa արճիճ և երկաթ փխ երկաթ և ի վերայ արճիճ։

57 E_1 մնայ այլ ամենեցուն հաւասար բաշխէ և թէ առատ ոչ բռնես։

58 $E_{2,3}$ ասեն յամենեքեան, Fa, $E_{4,5}$ մեծատան որդին թէ օձ ուտէ կասեն թէ վասն բժշկութեան կերաւ և թէ աղքատն ուտէ կասեն թէ սովալլուկ մեռանելոյն կերաւ ($E_{4,5}$ կերաւ փխ ուտէ, ասեն փխ կասեն թէ, E_4 եկեր փխ կերաւ) փխ մեծատան-սովուն է։

59 E_1 ուտեր այն է կարի լաւ։

60 $E_{2,3}$ աւր վրա փխ նմա։

61 Fa գողոց տալ փխ գողանալ, $E_{2,3}$ ի քէն փխ ի վերայ քո, Fb մի գողանար զինչս մարդկանց զի մի զուցէ աստ մահու մեռանիցիս և անդ յանշէջ հուրն այրիցիս փխ լաւ է-ի վերայ քո։

62 Fab թշնամւոյն կորստեան։

64 Fab չիք՝ ծով, սպիտակի, Fa զաղաւնի նա, Fb նոյնպէս փխ այնպէս, Fab զանզգամութիւն իւր, Fb չիք՝ կամ անմիտն զգայուն լինի, $E_{2,3}$ անզգայուն լինի փխ անզգամն-լինի։

65. Որդեակ, մի՛ յաճախեր ի տուն բարեկամի քո, զի մի յաւելցի ատել զքեզ։

66. Որդեակ, ագահութիւն մայր է ամենայն չարեաց և ծնուցիչ է մեղաց։ Ողորմութիւն ձեռնտու է ամենայն բարեաց։

67. Որդեակ, որ սիրէ զխաղաղութիւն, ի դատաստանէն հեռի կացցէ։ Որ հանապազ յօժարի ի դատաստան, մայր է չարեաց, յիմարեալ է և ոչ գիտէ զինչ առնէ։

68. Որդեակ, օրինացն աստուծոյ ունկնդիր լեր, զի պատուիրանն աստուծոյ ամուր պարիսպ է մարդոյ։

69. Որդեակ, շատախօսութիւն զումեքէ մի՛ լսեր, զի կարի խոցոտէ զսիրտ մարդոյ լսողին և ապականէ զբարք մարդոյ, զի նախատինք է։

70. Որդեակ, սովորեցո զլեզուն քո ի բարին խօսել ի մէջ ընկերաց քոց։

71. Որդեակ, թէ խրատ բարի տացես ամենայն մարդոյ, կոչիս իմաստուն, զի չարն հանապազ ի չար մարդուէն ծնանի։

72. Որդեակ, որ պայծառ է մտօք, իբրև զարեգակն լուսաւորէ զինքն, որ պիղծ է սրտիւ և նենգ է մտօք, խաւար է խորհրդով, որ ագահ է մտօք՝ մարդ և ունի ինչս բազումս, ունայն է և կենդանի մեռեալ։

73a. Որդեակ, թէ կամիս գործ մի գործել, յառաջն մի՛ պարծենար, լինի թէ չկարենաս և ծաղր լինիս։

73b. Եւ թէ կամիս մարդոյ ինչս տալ, յառաջն մի՛ պարծենար, կամ խոստանալ, զի թէ պարծենաս և չտաս, հետ բարեկամիդ թըշնամի լինիս։

---

65 Fab *յագեալ ատիցեն* փխ *յաւելցի ատել։*
66 Fab *ծնուցիչ ամենայն։*
67 Fab *պատրաստ կաց* փխ *հեռի կացէ, դատաստան նա,* $E_{2,3}$ չիք՝ *որ հանապազ-առնէ,* Fab *մայր է ամենայն մեղաց և։*
69 $E_{2,3}$ *կարէ* փխ *կարի,* Fab *մի ասեր և,* չիք՝ *լսողին, զփառք* փխ *զբարք,* Fa *զի մեծ, նախատինք մեծ։*
70 Fb *կրթեա զլեզուդ քո խօսել զբարի ի մէջ ամենեցուն* փխ *սովորեցոքոց։*
71 Fb չիք՝ *ամենայն,* Fa *զտցես զու իմաստուն կոչիս* փխ *տացես-իմաստուն,* Fb *գտանես զու զբարի* փխ *կոչիս իմաստուն։*
72 Fb *որ ամբարտաւան է աչօք և ագահ սրտիւ. Այնպիսի մարդն թէպէտ և ունի* փխ *որ պայծառ է-ունի,* $E_{2,3}$ *որ պայծառ է մտաւք և խաւար է խորհրդով որ ագահ է մտօք մարդ և յունի ինչս բազումս յունայն է և կենդանի մեռեալ* (աղավաղված), $E_{4,5}$ *զմարդն* փխ *զինքն, մտօք և,* Fa չիք՝ *զինքն, այնպիսի մարդն թէպէտ և* փխ *մարդ և։*
73 Fab չիք՝ *թէ-լինիս* (73a), $E_{2,3}$ *որդեակ և թէ* փխ *և թէ* (Այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի), Fab *և մի* փխ *կամ,* Fb *զի մի զուցէ յետոյ ոչ կարիցես տալ և լինիցիս ծաղր և այպն ալլոց* փխ *զի թէ-լինիս։*

74. Որդեակ, մի՛ ցանկար մարդոյ արեան և մի՛ սիրեր զկռիւ, այլ սիրէ զխօսք կակուղ, զի կակուղ խօսքն շիջուցանէ զհրաբորբոք, զազանացեալ սիրտ մարդոյ։

75. Որդեակ, յորժամ ըմպես գինի, մի՛ շատախօսիր, զի շատախօսիս՝ կռիւ լինի, և հետ կռւոյն՝ սպանութիւն։

76. Որդեակ, անբարտաւան մարդն հեռի և օտար է յընտանեաց և բարեկամաց և թէ բազում անգամ ջանայ սիրոյ, առնու անարգանս անձին իւրոյ և հեռանայ ընկերաց, նոյնպէս ագահ մարդն և խոզամիտն։

77. Որդեակ, խոնարհութիւն մայր է խաղաղութեան, բնակարան է ողջունի և զաւուրս մարդոյն խաղաղութեամբ առնէ։

78. Որդեակ, մինչ կոշիկդ յոտքդ է, կոխեա զփուշն և արա ճանապարհ, որ հետ քեզ գալոց են։

79. Որդեակ, ջանա որ, քանի կենդանի ես, շահիս անուն բարի, զի լաւ է մարդոյն անուն բարի, քան զգեղ զովելի, զի գեղեցկութիւն հիւանդութեամբ և մահուամբ ապականի, և անուն բարի մնայ յաւիտեան։

80. Որդեակ, լաւ է ստանալ ձի սմբակեղ և էշ ստվարոլոք, քան զծառայ փախչող և ստախօս։

81. Որդեակ, մի՛ երաշխաւոր լինիր բարեկամին քո, զի բազում վիշտս կրես մինչև վճարես զպարտս նորա, և ցաւի մորուսդ։

---

74 Fa *և խօսք որ* փխ *զի կակուղ խօսքն*, Fb *որ* փխ *զի կակուղ խօսքն։*

75 $E_{4,5}$ Fab *շատախօս լինիր*, Fa *խմես* փխ *ըմպես*, *յետոյ խռովութիւն և սպանութիւն* փխ *հետ կռւոյն սպանութիւն*, Fb *ծնանի կռիւ և յետոյ խռովութիւն զուգէ և սպանութիւն*, $E_{4,5}$ Fab *շատ խօսիցն* (Fab *ի շատ խօսից*), E_5 *սպանութիւն լինի։*

76 E_1 չիք՝ *և բարեկամաց*, Fab *բարեկամաց իւրոց* (Fb *իւրոց այլ խոնարհն միշտ մերձ է ոչ միայն ընտանեաց և բարեկամաց իւրոց այլև հեռաւորաց և անծանօթից*), $E_{4,5}$ *անգամ առնու նա զանս անձին իւրոյ* փխ *ջանայ-իւրոյ*. Fb չիք՝ *և թէ բազում-խոզամիտն*, E_1 *ոչ կարէ* փխ *առնու-իւրոյ և*, Fa *սիրով նա*, չիք՝ *նոյնպէս-խոզամիտն։*

77 Fa *խաղաղութիւն մայր է ամենայն բնական ողջունի խոնարհութեան*, Fb *խաղաղութիւն մայր է ամենայն առաքինութեան* փխ *խոնարհութիւն մայր է խաղաղութեան։*

78 Fab *ընկերի քում որ ընդ քեզ է գալոց* փխ *որ հետ քեզ գալոց են։*

79 Fa *և շահիր* փխ *որ-շահիս*, Fb *և ստացիր* փխ *որ-շահիս*, Fab *քան թէ։*

80 Fa *սմակել* փխ *սմբակեղ*, Fb *ծոյլ և պղերգ* փխ *սմբակեղ*, Fab *ըստվարուք* փխ *ստվարոլոք։*

81 $F_{2,3}$ *ճարես* փխ *վճարես*, Fb *զի յետոյ*, $E_{2,3}$ *սիրտն քո* փխ *մորուսդ*, Fab չիք՝ *և ցաւի մորուսդ։*

82. Որդեակ, թէ հանդիպիս կնոջ անզգամի, հնազանդի՛ր նմա, կամ փախի՛ր ի նմանէ։

83. Որդեակ, ի լեզուէ քումմէ վախեցիր, քան զօտար թշնամոյն, զի ոչ գիտես, թէ յորժամ գայթակղեցուցանէ զքեզ։ Լեզու անմիտ և արբեցողի, որպէս նետ ի լարս աղեղան, զայլ ոք ոչ կարէ հարկանել, այլ հանապազ զգլուխ ծեծէ։

84. Որդեակ, լաւագոյն է քեզ թշնամութիւն ընդ առն իմաստնոյ, քան սիրելութիւն առն անմիտ մարդոյ։

85. Որդեակ, այր անմիտ և արբեցող ի բան մի զրկեր, զի թէ ուզես, այլ բազում չարիս ածէ ի վերայ քո։

86. Որդեակ, թէ անմտին խրատ տաս, այնպէս է քո խրատն, որպէս թէ ոք ցանէ փոշի ի վերայ ելման գետոյ։

87. Որդեակ, չար իմաստնոյ որպէս փաթերակի գայ ի ժամանակի, բայց անմիտն յամենայն ժամ չար ուզէ իւր անձինն։

88. Որդեակ, չար, անմիտ և լեզուանի և ամբարհաւաճ մարդ ի տուն քո մի՛ տանիր, զի ի գործոց նորա ամօթու լինիս։

89. Որդեակ, թէ լինիս տէր աշխարհիս, զմահ քո մի՛ մոռանար յամենայն ժամ։

90. Որդեակ, արար աստուած զկինն վասն ուրախութեան, բայց տես մի՝ լի ըմպեր քան զգինի։

91. Որդեակ, փառաւոր առնէ գինին երբեմն զմարդիկ և երբեմն՝ ծաղր և ամօթալի առնէ։

---

82 $E_{2,3}$ *քան զաւտար* փխ *ի նմանէ։*

83 Fa *զի այլ ոք ոչ կարէ հարկանել զքեզ եթէ ոչ զնա* փխ *զի ոչ-ծեծէ,* Fb *զի այլ ոք ոչ կարէ այնչափ վնասել զքեզ եթէ ոչ նա* փխ *զի ոչ-ծեծէ,* $E_{2,3}$ *է ի չար* փխ *ի լարս,* $F_{2,3}$ *զայլս քո* փխ *զայլ ոք։*

84 $E_{2,3}$ չիք՝ *ընդ առն իմաստնոյ,* Fab *քան թէ,* E_{2-5} Fab *անմտի* փխ *անմիտ մարդոյ,* $E_{4,5}$ Fa *սիրելութիւն ընդ։*

85 Fb *ի գործ ինչ մի առաքեր* փխ *ի բան մի զրկեր.* Fb չիք՝ *թէ ուզես այլ,* Fa *և թէ կուզես որ* փխ *զի թէ ուզես, քո ուղարկեաւ։*

86 Fab *անմիտ մարդոյ խրատ տալն,* չիք՝ *քո խրատն,* չիք՝ *վերայ,* E_{2-5} Fab *գնացման* (Fb *գնացս*) փխ *ելման։*

88 E_1 *չարմիտ* փխ *չար-լեզուանի,* Fa *մացներ* փխ *տանիր,* Fb *ի մէջ տան քո մի ընդունիր* փխ *ի տուն քո մի տանիր,* Fa *զտանիս* փխ *տանիր։*

89 E_{2-5} Fab չիք՝ *յամենայն ժամ,* Fb *մոռանար և որչափ մեծութեան հասանիս այնքան ի խոնարհութեան կալ զանձն քո։*

90 Fab *ած զգինի վասն ուրախութեան բայց տես թէ լինի թէ ըմպէ գինին զքեզ* (Fb *մի գուցէ* փխ *լինի թէ,* *զքեզ զի փառաւոր առնէ երբեմն զմարդն և երբեմն ամօթալից և ծաղր*), $E_{2,3}$ չիք՝ *լի։*

91 Fb խրատը միակցվել է նախորդին, E_1 *առնէ զմարդն։*

92. Որդեակ, լաւ է քեզ կուել ընդ մարդոյ զինուորի, քան ընդ կնոջ անզգամի։

93. Որդեակ, մարդ չարախորհուրդ և նախանձոտ ոչ միայն ատելեաց խորհի չարութիւն, այլ բնութեամբ ամենեցուն հակառակ կայ։

94. Որդեակ, մարդ չարաբարոյ և ամբարտաւան, յորժամ տեսնու զխոովութիւն ընկերի իւրոյ, ցնծայ և ուրախ լինի և կարծէ ի միտս իւր, թէ փառս ինչ յաւելցաւ նմա։

95. Որդեակ, յորժամ քաղցրանայ աչք աստուծոյ ի վերայ քո, առաւել վախեցիր ի նմանէ, զի մի՛ յետոյ մեղադրես անձին քո։

96. Որդեակ, յորժամ տեսանես զքեզ առ աչս տեառն քո և թագաւորաց փառաւորեալ, և ամենայն մարդ սիրէ զքեզ, և յորժամ արհամարհիս յաստուծոյ, յայնժամ թագաւորք և իշխանք և ամենայն սիրելիք քո ատեն զքեզ։

97. Որդեակ, մի՛ ասեր աղքատին, թէ դու ինձ չար ոչ կարես առնել։ Տես զի բազում չարիք անարգ և ոչինչ մարդուէն եղանեն և ոչ՝ պատուականէն։

98. Որդեակ, կին օտար, որ սիրէ զքեզ և ասէ, թէ դու լաւ ես քան զիմ այրն, մի՛ հաւատար դու նմա, զի կին պոռնիկ նման է շան, որ խառնակի յամենայն շան։

99. Որդեակ, մի՛ վախեցուցաներ զսիրտ քո հետ նոր բռնած սիրելուդ, մինչև քանիցս անգամ փորձես զչարն և զբարին։

100. Որդեակ, մի՛ լրբալեզու լինիր ի մէջ ընկերացդ, զի կարծես զքեզ սիրելի լինել նոցա։ Յորժամ յանդիմանեն զքեզ, լինի բան քո ամօթալից։

---

93 Fab *ատելեացն առնէ զչարութիւն* փխ *ատելեաց խորհի չարութիւն։*

94 Fab *զկռվութիւն* (Fb *զկռիւ*) փխ *զխոովութիւն*, *մտի իւրում* փխ *միտս իւր*, Fb *յաւելու յանձին իւրում* փխ *յաւելցաւ նմա։*

95 Fb *երկնչիր ի պատուիրանացն նորա որով յաչս թագաւորաց հաճոյ երևիս և ամենայն մարդ սիրէ զքեզ և յորժամ արհամարհիս յաստուծոյ յայնժամ թագաւորք և իշխանք և ամենայն սիրելիք քո ատեն զքեզ* փխ *վախեցիր-անձին քո*, Fa *երկնչիր* փխ *վախեցիր*, *յետև* փխ *մի յետոյ։*

96 $E_{2,3}$ *յառաջ* փխ *առ աչս*, Fa *տեառն աստծոյ*, Fb միակցվել է նախորդ խրատին:

97 Fab *և անարգանք* փխ *անարգ և*, Fb չիք՝ *տես*, E_{2-5} Fa *պատուական մարդոյն* (Fa *մարդկաց*), Fb չիք՝ *և ոչ պատուականէն։*

98 $E_{2,3}$ *որ սիրէ զքեզ* փխ *դու նմա*, Fab *խառնակի ընդ*, *շանց* (Fb *շանց և նման է գերեզմանի բոելոյ որ ի ներքս լի է դարշահոտութեամբ*)։

99 Fa *քանի մի ինչ* փխ *քանիցս*, *գնա չարեօք և բարեօք* փխ *զչարն և զբարին*, EF բնագրում պետք է լինի՝ *վառեցուցանէր* փխ *վախեցուցանէր։*

100 $E_{2,3}$ *շնայլեզու* փխ *լրբալեզու*, Fab *և կարծեր թէ սիրելի ես նոցա այլ* (Fb *զի* փխ *այլ*) փխ *զի-նոցա։*

101. Որդեակ, լերինք շտեմարանք սառեցան, և սիրտ նենգաւորաց բնակարան չարեաց են։

102. Որդեակ, կին պոռնիկ նման է գերեզմանաց բռելոց, որ ի ներքոյ են գարշահոտութեամբ։

103. Որդեակ, մի՛ այլոց կին կատարեր զցանկութիւն քո, զի օտար կինն նման է աղի ջրի, զի որչափ խմես առաւել ծարաւիս։

104. Որդեակ, ոչ ամենայն մարդ ժառանգէ զանուն մարդոյ, այլ որ իմաստուն է, զի որպէս հուր ի լուսոյ և ի տապոյ բորբոքի, որպէս արեգակն ի ճառագայթից երևի լուսաւոր, որպէս առիւծն ուժովութեան գովելի և որպէս բազան սրընթաց առ ի սաչելոյ թևացն մեծարի յաչս թագաւորաց, նոյնպէս պարտ է մարդոյ, որ լինի դպիր և իմաստուն, զի գովի յաչս թագաւորաց և մեծամեծաց։

105. Որդեակ, առն խոզամտի սիրելի ոչ կայ երբեք, զի մարդ խոզամիտ ասէ յիւր մտին, թէ կեանքս ոչ անցանէ և ըռզակ իմ ոչ պակասի։ Աստուած տայ նմա մահ և զինչքն նորա յայլոց տայ, և չունենայ անուն բարի, որ յիշեն զնա։

106. Որդեակ, այր անմիտ, յորժամ արբենայ, յօժարի ի կռիւ, կարծէ ի միտս, թէ մեծագոյն է քան զայլսն և ոչ գիտէ, թէ հանդիպի առն քաջասրտի, և սպանէ զինքն։

---

101 Fb *որդեակ որպէս*, Fab *սառաց են* փխ *սառեցան*, *և նենգաւորք* (Fb *նոյնպէս և նենգաւորք*) փխ *և սիրտ նենգաւորաց*։

102 Fa *գերեզմանի բռելոյ*, Fb միակցվել է № 98 խրատին, Fa *ներքս լի է* փխ *ներքոյ են*։

103 Fb *մի զհետ*, $E_{2,3}$ *այլ* փխ *այլոց*, Fab *կանանց*, $E_{2,3}$ *աղջրի*, E_1 *այնչափ* փխ *առաւել*, Fab *որ որքան* փխ *զի որչափ*, Fb *ըմպես* փխ *խմես*, Fa *առաւելագոյն*, Fb *այնքան* փխ *առաւել*, Fab *ծարաւիս և զանուն վատ ժառանգես*։

104 Fa *զի որ իմաստուն է նման է* փխ *ոչ-զի*, Fb չիք՝ *ոչ ամենայն-զի*, *հուր միշտ*, չիք՝ *ի լուսոյ և*, Fab *և լուսաւորէ զարարածս և կամ*, *որ ուժեղութեամբն*, $E_{2,3}$ չիք՝ *սրընթաց առ ի սաչելոյ թևացն*, Fb *գովի* փխ *մեծարի*, Fa *թևացն գովի ևս առաւել*, Fb *նոյնպէս և իմաստունն միշտ իմաստութեամբ իւրով պայծառ երևի ի մէջ ամենեցուն և մանաւանդ ի թագաւորաց և ի մեծամեծաց և յիշխանաց պատիւ ընդունի* փխ *յաչս-մեծամեծաց*։

105 Fab *գոյ* փխ *կայ*, $E_{2,3}$ չիք՝ *մարդ*, Fab չիք՝ *մարդ խոզամիտ*, *ի սրտի իւրում* փխ *յիւր մտին*, Fab *պակասի և ոչ գիտէ թէ* (Fb *թէ յանկարծ*), *այնպիսեաց* փխ *նմա*, Fb *ինչքս* փխ *ըռզակ իմ*, $E_{2,3}$ չիք՝ *զնա*, Fb *որք ոչ երբէք յիշեն զնա* փխ *տայ և-զնա*։

106 Fb *ոչ գոյ մեծ և հզօր քան զինքն* փխ *մեծագոյն է քան զայլսն*, Fab *թէ յորժամ*, *առն քաջ* փխ *քաջասրտի և*, Fb *ուրումն քաջի յաղթի ի նմանէ զուցէ և տայցէ սպանանել զինքն* փխ *առն—զինքն*։

107. Որդեակ, յորժամ արբենաս, լեզուդ ի քեզ կապէ, զի խելքդ ի քէնէ գնացեր է։

108. Որդեակ, որպէս հողն մայր է ամենայն տնկոց, նոյնպէս արբեցութիւնն մայր է ամենայն չարեաց։

109. Որդեակ, թէ իշխան ես աշխարհի և մարդկան, պահեա զանձն քո ի զեխութենէ, զի առ քեզ են հոգք երկնաւորաց և երկրաւորաց։

110. Որդեակ, տեսի գազան կատաղեալ, արձակեցայ յիս և ո՛չ վախեցայ ի նմանէ, հանդիպեցայ թշնամոյ իմոյ և ո՛չ յաղթեցայ ի նմանէ, հանդիպեցայ կնոջ լեզուանոյ և յաղթեցայ ի նմանէ։

111. Որդեակ, մի՛ լինիր փոյթ, իբրև զնշենի, որ յառաջն ծաղկի և յետոյ ուտվի, այլ լեր հնազանդ, հեզ և հանդարտ, որպէս զթզենի, որ յառաջն ուտվի պտուղ նորա և յետոյ ծաղկի։

112. Որդեակ, անարգի անօրէնն վասն չարեաց իւրոց և կանգնի արդարն վասն բարի գործոց իւրոց։

113*. Որդեակ, միշտ խորհեա զաղքատն և զտնանկն, զի յաւուր չարէ փրկէ աստուած զանձն քո (44 Fb)։

Որդեակ Նաթան, զայս ամենայն ուսուցի քեզ, ի միտ առ և կատարեա զամենայն և լինիս իմաստուն ի մէջ ընկերաց քոց և յաչս թագաւորաց երևելի լինիս։

---

108 E_1 չիք՝ որպէս $E_{2,3}$ որպէս յարբեցութիւն մայր է ամենայն չարեաց նոյնպէս հողն մայր է ամենայն տնկոց փխ որպէս–չարեաց։

109 Fab վասն զի ի փխ զի առ. չիք՝ երկնաւորաց և, երկնաւորաց ամենայն։

110 Fab ի վերա իմ փխ յիս, Fb երկեա փխ վախեցայ, Fa յաղթեաց զիս փխ յաղթեցայ ի նմանէ, Fb նմանէ բայց։

111 E_1 չիք՝ հեզ. Fa ապայ փխ յետոյ, հնազանդ և պտղաբերեա զհեզութիւն, Fa չիք՝ հեզ-ծաղկի, չիք՝ նորա։

112 Fab անկանի փխ անարգի, չար գործոց փխ չարեաց, Fb և ոչ կարէ կանգնիլ վերստին բայց թէև անկանի արդարն անդէն կանգնի վասն բարեաց իւրոց փխ և կանգնի–իւրոց։

113 $E_{2,3}$ լինիս այս է ուսումն թէ միտքդ պահես և Քրիստոսի փառք յաւիտեան, $E_{4,5}$ երանելի փխ երևելի։

* * *

Այս է ուսումն, որ ուսուցի ես՝ Խիկարս, քվեր որդոյն իմոյ Նաթանայ։ Եւ ես գիտէի, թէ զամենայն բանս իմ պահեալ էր ի մտի։ Նա որպէս փոշի, որ լնուս ի վերայ եղման գետոյ, որ կորնչի, նա այնպէս արար զխրատս իմ։

Յառաջն տվի նորա զտունս իմ և զծառայքս, զինչս և զստացուածս և զիշխանութիւնս և արարի ատենադպիր Սենեքարիմայ թագաւորին։ Եւ նա սկսաւ ինձ չարութիւն առնել։ Զծառայքս իմ ոչ խնայէր և զինչս իմ վատնէր և զբազում խրատս իմ անտես առնէր։ Եւ ես՝ Խիկարս, յորժամ տեսի զՆաթանայ չարութիւն, գնացեալ թագաւորին իմոյ ասի։ Եւ ասէ թագաւորն առ Նաթան, թէ մի մերձենար յինչս Խիկարայ։ Եւ ես ելեալ գնացի ի տունս։

Եւ Նաթան սկսաւ յիւր մտին չարիս գործել Խիկարայ դպրի։

Գնաց Նաթան ի դուռն թագաւորին, գրեաց թուղթ մի գաղտ յանուն իմ և կնքեաց իմ մօհրովս և ղրկեաց փարաւոն թագաւորին, որ չար կամէր իմ թագաւորին՝ Սենեքարիմայ։ Եւ գիրն էր այսպէս. «Խիկար իմաստասիրէս ողջոյն քեզ, փարաւոն արքայ։ Յորժամ գիրս առ քեզ հասանի, փութով առ զզօրքդ և եկ ի դաշտն Արծւոյ, որ օրն ԻԵ լինայ հրոտից ամսոյն։ Առցես զՍենեքարիմայ թագաւորութիւն, առանց պատերազմի»։

Եւ Նաթան ընկէց դաղտաբար զթուխտն ի դուռն թագաւորին, և այլք գտին զթուղտն և տարան առ թագաւորն։

---

3 $E_{2,3}$ *գնացման* փխ *եղման*։
7 E_5 *անել* փխ *առնել*։
10 E_5 *գնացի* փխ *գնացեալ*։
11 A_3 *նորա* փխ *Խիկարայ*։
15 A_3 *քաղաքին* փխ *թագաւորին*։
16—17 E_5 *փարաւոնին* փխ *փարաւոն թագաւորին*։
18 A_3 *գրէր գիրն* փխ *գիրն էր*։
21 A_3 *առանց պատճառի և*։

Եւ Նաթան դարձեալ թուղթ մայլ գրեաց յիմ թագաւորին բերնէն և առ խս ուղարկեաց։ Եւ այսպէս էր գրեալ ի մէջ թըղթին. «Խիկար, յորժամ թուխտս, որ ի քեզ հասնի, հեծել ժողովեա և եկ ի դաշտն Արծունեաց, որ օրն Ին լինայ հրոտից ամսոյն, և պատերազմեա հետ փարաւոնի, զի դեսպանք եկեալ են առ խս ի փարաւոնէ»։

Եւ տվեալ զթուխտն Նաթան առ հաւատարիմն թագաւորին, և բերեալ զԲ թուխտն եառւն առ թագաւորն։ Եւ տեսեալ թագաւորն զթուխտն, զահի հարեալ և ոչ գիտէր զինչ առնէր Խիկարայ։ Յայնժամ Նաթան, որ դպիր էր թագաւորին, ասէ, թէ հայրըն իմ Խիկար ոչ գիտաց զերախտիսն քո և զթագաւորութիւնդ կամի խափանել։

Դեսպանին հրամայեաց և բերին զԽիկար, բարկութեամբ հարցին զբան թխտին։ Յայնժամ կապեցաւ լեզուս և գնաց իմաստութիւնս յինէն։ Շատ լացի և ողբացի, թէ չունիմ խապար յայտ թխտերոյդ, և նոքա ոչ լսեցին, այլ հրամայեաց սպանանել զիս։

Յայնժամ Նաթան քեռորդին իմ կապեաց զձեռս իմ յետևս։ Յառաջին խրատս իմ այս էր, թէ զարձակեալն մի՛ կապեր։ Նա յառաջն զիս կապեաց։

Եւ աղաչեցի զթագաւորն, թէ տուր զիս յԱնբուսմաք զորապետն, որ տանի զիս յիմ դուռն գլխատէ և զգլուխն իմ Ծ կանկուն ի մարմնոյս հեռի թաղէ։

Եւ առեալ տանէին զիս։ Եւ ես գաղտն խապար ղրկեցի Արբուստան կնոջն իմոյ, թէ Ռ գուսան լալով բեր առաջի իմ, որ լան զիս։ Եւ կինն իմ իմաստուն էր, արար զոր ինչ ասացի։ Եւ արար պատիւ և արբոյց զամենեսեան, որք եկեալ էին յըսպանումն իմ։ Եւ անկեալ ամենեքեան՝ քնացան։ Եւ ես՝ Խիկարս, կապեալ կայի երկաթով, զարթուցի զԱնբուսմաք զորապետն, որ բերեալ էր զիս յսպանումն և աղաչեցի զնա և

---

1 $E_{4,5}$ այլ թուղթ մի։
2 E_1 ղրկեաց փխ ուղարկեաց։
5 $E_{2,3}$ թեսպանք փխ դեսպանք։
13 $E_{2,3}$ թեսպանին։
15 $E_{4,5}$ ողորմացի փխ ողբացի։
21 $E_{4,5}$ յԱբուսմակ։
25 A_3 Արուստան, $E_{2,3}$ կուսակ փխ գուսան։
29 A_3 երկաթի կապանօք փխ երկաթով։
29—30 E_{3-5} ընկերն իմ փխ զորապետն։

ասի. Գիտես եղբայր, որ ժամանակ մի Թագաւորն քեզ բարկացաւ և ետ զքեզ ի յիս, թէ տար սպանէ զդա։ Եւ ես տարեալ պահեցի զքեզ։ Եւ յորժամ զղջացաւ, ափսոսաց զքեզ և ասաց. Աւաղ զքեզ Աբուսմաք, կենդանի պիտէիր։ Յայնժամ բերի զքեզ Թագաւորին և բազում պարգևս առի ի նմանէ։ Նոյնպէս դիր զիս գաղտ հօրն ի տան իմում, և ես ունիմ ինձ ծառայ մի մահապարտ և մարդասպան, և կու նմանի յիս։ Հան զհալաւն իմ և հագո ծառային իմոյ և զարդո զօրքն քո և շուտով կտրեա զգլուխ ծառային իմոյ և տար թաղեա զգլուխն Ծ կանկուն ի մարմնոյն հեռի։

Եւ արար Նաբուսմաք այնպէս և գնաց առ Թագաւորն, թէ սպանի զխիկար։

Յայնժամ ուրախացաւ Նաթան և գայր ի տուն իմ, ուտէր և ըմպէր և աղտեղէր զծառայքն իմ, յանկարգ և չար։ Եւ կամէր չարիս գործել ընդ կնոջն իմոյ։ Եւ ես ի հորն էի և լսէի ականջով իմով զձայն գուսանաց և զխաղուց և զպագշոտել կնոջ իմոյ, և ես մահ խնդրէի և ոչ գտանէի։

Լսեց փարաւոն արքայն, թէ Խիկար սպանեալ է, ուրախացաւ և գրեաց թուխտ Սենեքարիմայ թագաւորին. «Ծանուցումն լիցի քեզ, որ կամիմ շինել դարպաս մի ի մէջ երկնից և երկրիս, անսուն և անգերան։ Ղրկէ ինձ ճարտար և իմաստուն մէյմար, որ եկեալ շուտով կատարէ, և թէ ոչ ղրկես, բազում հեծելով գամ և աւերեմ զերկիրդ և զաշխարհդ և առնում ի քէն զհարկն»։

Յորժամ կարդացին զթուխտն առաջի Սենեքարիմայ արքային, զարհուրեցաւ և կոչեաց զիւր իմաստունքն և զմեծամեծքն և ասէ. Զխիկար սպանեցաք, այլ ո՞վ կարէ տալ պատասխանի փարաւոնի։ Ասացին մեծամեծքն. Արքայ, յաւիտեան կաց, կայ որդեգիր մի Խիկարայ Նաթան անուն, հանճարեղ և իմաստուն քան զխիկար։

Կոչեաց Թագաւորն զՆաթան և ետուր կարդալ զթուխտն և ասէ. Կարե՞ս տալ պատասխանի փարաւոնի։ Եւ ասէ Նաթան. Այդ անհնար է ի մարդկանէ։ Յայնժամ տարակուսեալ Թագաւորն և ասէ. Վայ մեզ, ոչ գիտեմք զինչ տամք պատասխանի փարաւոնի արքային։ Լայր Սենեքարիմ և ասէր. Աւաղ զքեզ

---

7 E_{2-4} մարդասպան զոր կապեալ կայ ի բանտին։

11 $E_{4,5}$ Աբուսմաք։

19 E_{2-5} արքային փխ թագաւորին, A_3 թագաւորին իմոյ։

Ի բերան, Խիկար իմաստուն։ Ինչ մարդ որ զքեզ կենդանի ինձ բերէր, կշռովն ոսկի տայի նմա։ Եւ ասէ Աբուսմաք. Ով որ բերէ առաջի քո զԽիկար կենդանի, փոխանակ նորա սպանանես զնա։ Եւ ասէ Թագաւորն. Փոխանակ սպանանելոյն պատւեմ զնա։

Եւ գնացեալ Աբուսմաք, հանեալ զԽիկար ի հորոյն և եբեր առաջի Թագաւորին։ Եւ յորժամ ետես Թագաւորն զԽիկար կենդանի, յարեաւ աթոռոյն և անկեալ զպարանոցաւն, համբուրէր զնա և ասէր. Ով Խիկար, մեռեալ էիր և կենդանացար։

Եւ ուրախացաւ Թագաւորն յոյժ և հրամայեաց Խ օր զԽիկար պատւել և յետոյ բերեալ առաջի իւր և ետ կարդալ զթուխտըն։ Եւ ասէ Խիկար. Մի վախեր, ով Թագաւոր, ես երթամ տամ պատասխանի փարաւոնի արքայրին և առնում զհարկն և գամ։

Եւ ես՝ Խիկարս, ղրկեցի թուխտ առ Աբեստան կինն իմ, թէ բռնէ երկու ձագս արծւոյ և մանել տուր երկու պարան երկայն և բերել տուր Բ ծծկեր տղայ և բեր Բ կին, որ պահեն զտղայքն և ուսուցանեն տղայոցն կանչել, թէ կաւ, ծեփ և աղիւս բերէք, հանէք ի վեր։ Եւ Բ տղայն յամէն օր կապեա ի վերայ ձագու արծւին և թռո յօդն պարանով և իջո ի վայր, մինչև կատարեալ ուսանին զելանելն և զիջանելն։ Եւ կինն իմ Աբեստան իմաստուն էր և փութով կատարեաց զհրամանս իմ։

Եւ ես առի հրաման ի Թագաւորէն և գնացեալ առի զերկու ձագն արծւին և զերկու տղայն և եդի ի սնտուկն և ելեալ գնացի առ փարաւոն արքայն յԵգիպտոսի և իջայ ի տուն մի և թողի զսնտուկն ի տունն այն և գնացի առաջի Թագաւորին։

Եւ ասէ փարաւոն. Ո՞վ ես դու և կամ ուստի՞ գաս։ Եւ ես ասի. Աբիկամ է անուն իմ, և ղրկեաց Սենեքարիմ արքայն կատարել զհրամանս քո։ Եւ ասի. Բերեալ եմ ճարտարքս, որ շինեն

---

1 A_3 *իմաստուն կենդանի պիտէիր։*
2 E_2 *Աբուսմաք ով Թագաւոր։*
5 A_3 *զնա և մեծարեմ։*
13 $E_{2,3}$ *Թագաւորին* փխ *փարաւոնի արքային*, E_5 *փարաւոնին* փխ *փարաւոնի արքային։*
14 A_3 *Աբուստան։*
16 E_5 *բերել տուր* փխ *բեր։*
20 A_3 *Ամբուստան։*
27 A_3 *Աբիկէ* փխ *Աբիկամ։*
28 $E_{4,5}$ *ես ասացի* փխ *ասի։*

դարպաս յօդս։ Եւ ասէ փարաւոն. Զի՞նչ են պետք ճարտարացն ի պէտս պարսպին։ Եւ ես ասի. Բերել տուր կաւ, ծեփ, աղիւս։ Եւ նոքա բերին։

Եւ ես գնացի կապեցի զերկու տղայն ի վերայ երկուց արծուոց ճագուն և թռուցի դէպի յօդն։ Եւ տղայքն աղաղակելով կանչէին, թէ բերէք կաւ, ծեփ և աղիւս, որ շինեմք դարպաս։ Եւ ոչ ոք կարէր ինչ հանել ի վեր։ Եւ ես առի գաւազան մի և ծեծեցի զօրքն փարաւոնի, և նոքա փախեան և անկան ի դարպասն փարաւոնի։ Եւ ելեալ փարաւոն ետես զճագն արծուոցն և զձայն տղայոցն և զարմացաւ յոյժ և եմուտ ի դարպասն և ասէ յիւր մտին, թէ շատ իմաստուն է սա քան զԽիկար։ Եւ ոչ գիտէր, թէ Խիկար է։

Եւ ասէ թագաւորն. Ստոյք ասա ինձ, ո՞վ ես դու։ Եւ ես ասի, թէ Խիկարն եմ։ Եւ ասէ փարաւոն. Ով թշուառական, կենդանացա՞ր։ Եւ ասէ փարաւոն. Զինչ որ ասեմ, կատարեա։ Եւ ասէ. Զի՞նչ է այն, որ սիւնն ի վերայ սնի, մայրք երկոտասան ի վերայ մայրից, անիւք Լ ի վերայ անվից, սուրհանդակք երկուս. մինն սև և միւսն սպիտակ։

Ասէ Խիկար. Սիւնն տարին է, Բժ-ան մայրքն ամիսք տարոյն է, Լ անիւքն աւուրք ամսոյն են, Բ սուրհանդակքն տիւն և գիշերն է։

Եւ ասէ փարաւոն. Մանեա ինձ պարան յաւազէ։

Եւ ես երթեալ ծակեցի զորմն պատին, դէմ արեգականն։ Եւ ի ծագել արեգականն, առեալ աւազ և փոշի, շփէի յերկու ափիս մէջն և տայի ի դէմս արեգականն, որ տանէր ոլոր, ոլոր ի ծակն ի ներս։ Եւ ես կանչէի. Կծկեցեք շուտով զպարանն։ Եւ զահի հարեալ փարաւոն, ապուշ մնայր։

Եւ յայնժամ փարաւոն պատուեաց զիս և ետ ինձ բազում խալիաթ և զհարկն թագաւորին իմոյ։

Եւ ողջունեցի զփարաւոն և ելեալ գնացի առ թագաւորն իմ Սենեքարիմ, անկայ յոտս նորա և համբուրեցի։ Յայնժամ ու-

---

2 $E_{4,5}$ *դարպասին* փխ *պարսպին։*
6 A_3 *աղաղակէին* փխ *կանչէին։*
9 A_3 *եկեալ* փխ *ելեալ։*
14 $E_{4,5}$ *փարաւոն ով Խիկար։*
19 E_1 *Սիրաք* փխ *Խիկար։*
24 A_3 *փչէի* փխ *շփէի։*
29 A_3 *թագաւորութեան* փխ *թագաւորին։*
30 E_5 *զփարաւոն արքայն։*
31 E_5 A_3 *առ ոտս* փխ *յոտս։*

թախացաւ արքայն, իբրև ետես զիս, և ասէ. Խիկար, զինչ խնդրես յինէն և տաց քեզ։ Եւ ես ասի. Իմ խնդիրքն այն է ի քէն, որ զՆաթան քեռորդին իմ, որ է ինձ որդէգիր և աշակերտ, տաս ի յիս, զի այլ ուսումն կայ, զայն ալ ուսուցանեմ և լինի կատարեալ։ Զառաջին խրատն իմ ոչ պահեաց ի մտի, զոր ուսուցի քաղցրութեամբ, հիմի ուսուցանեմ դառնութեամբ։

Թագաւորն ետ զՆաթան ի ձեռս իմ և ասէ. Զինչ որ քո կամքն է, զայն արա։

Եւ ես առեալ զՆաթան, երկաթի կապանօք տարայ ի տունս իմ և եդի ի պարանոցն նորա ԾԾ լիտր երկաթ և յանձնեցի զնա ի Բելիար ծառայն իմ և ետու թուխտ և թանաք և ասեմ. Յելանելն իմ և ի մտանելն իմ, զինչ որ առնեմ Նաթանայ, գրեա՛ զամենայն։

Նախ և առաջի զարկի ի թիկունս Նաթանայ Ռ բիր և ասի.

1. Մարդոյ ականջն, որ ոչ լսէ, ի թիկունս ծեծելով լսեցուցանել պարտ է։

Հաց և ջուր կշռով տայի։ Ո՛չ մեռանէր և ո՛չ ապրէր։

Խօսեցաւ Նաթան և ասէ. Զի՞ ոխացար ընդ քեռորդոյ քում։ Եւ ես ասեմ.

2. Որդեակ Նաթան, յաթոռ փառաց նստուցի զքեզ, և դու յաթոռոյ իմոյ ընկեցեր և կործանեցեր զիս։

3a. Որդեակ, Եղեր ինձ որպէս կարիճ, որ եհար զասեղն, որ ասեղին խայթոցն չար է քան զքոյդ։

Դարձեալ եհար զթաթ ըզտուն, և նա հարեալ զթաթն ի վերայ կարճին և սատակեաց զնա։

3b. Եւ դարձեալ եղեր որպէս զվայրենացեալ եզն, որ արկցէ զտիրոջ վարոցքն և վիրաւորի իւր ոտքն։

4. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս այծն, որ ուտէ զտորունն և ասէ. Ես ի կենդանութեանս ուտեմ զքեզ, թող յետոյ հանեն զտակ քո և ներկեն զմորթս իմ։

---

3 Fab զի եղեր, կարիճն այն, ծայրն փխ խայթոցն, զիւրն փխ զքոյդ, և զարձեալ իբրև զայն որ եհար զտից (Fb չիք՝ իբրև զայն որ) փխ դարձեալ եհար զթաթ, որդեակ զի փխ և դարձեալ, եղեր ինձ, էարկ զտաճն Fb զտորգն) և անկաւ վարոցն և վիրաւորեցաւ փխ արկցէ-վիրաւորի։

4 Fab կենդանութեան իմում, զքո քոքն (Fb արմատն), փխ զտակ քո։

5. Որդեակ, եղեր ինձ այն ոգէտ մարդն, որ ձգեաց նետ յեր-կինս, թէպէտ ոչ կարաց հասուցանել, զանօրէնութիւն շահեցաւ։ Եւ դարձաւ նետն ի գլուխ իւր։

Նոյնպէս և դու կամեցար սպանանել զիս, այլ անմեղութիւն իմ ապրեցոյց զիս։

6a. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս այրն այն, որ դողայր ի ցրտոյն, և այլ ոմն բերեալ պաղ ջուր, լնոյր ի վերայ նորա։

6b. Դու նոյնպէս կարծէիր, թէ զտեղի նորա լնում, բայց թէ իցէ ագի խոզին ինն կանգուն երկայն, զտեղի ձիուն ոչ կարէ լնուլ։

7. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս արջն, որ հանդիպեցաւ իշոյ միոյ և ասէ. Ողջոյն քեզ, էշ։ Ասէ էշն. Այդ ողջոյնդ իմ տիրոջն պարա-նոցն, որ զիս արձակեաց ի մսրէն, որ քեզ հանդիպեցայ և տեսի զքո գէշ երեսդ աղտեղի։

8. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս որոգայթ, որ թաղեալ կայր յաղ-բիսն։ Եւ եկեալ ճնճղուկն՝ ասէ. Զի՞նչ գործես։ Ասէ ակնատն. Աղօթս առնեմ առ աստուած։ Ասէ ճնճղուկն. Զի՞նչ է այդ ի բերանդ։ Ասէ ակնատն. Քաղցելոց հացիկ է։ Եւ վաղեաց ճնճղուկն առնուլ զհատն յակնատէն, և անկաւ ակնատն ի վիզ ճնճղկին։ Եւ ասէ ճնճղուկն. Քաղցելոց հացն այդ է, ապա այդպէս լսէ աստուած աղօթից քոց։

9. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս շունն, որ եմուտ ի հնոցն բրտին և յորժամ տաքցաւ, սկսաւ հաչել յերեսս բրտին։

---

5 $E_{4,5}$ *որպէս յայն* փխ *այն ոգէտ մարդն,* Fab *որպէս այրն այն* փխ *այն ոգէտ մարդն,* Fa *նետ դէպ, հասուցանել այլ։*

6 Fab *որդեակ զի թէ ագի խոզին ութն կանգուն երկայն լինի ի տեղի ձիոյն ոչ կարէ լինի* փխ *զու-լնուլ։*

7 Fab *որդեակ զի, արջն այն, ողջոյն ընդ,* չիք՝ *էշ,* Fa *պարանոցն լինի,* Fb *ի վիզն տեառն իմոյ եղիցի* փխ *իմ տիրոջն պարանոցն,* Fab *որ եկի և հանդիպեցայ քեզ, չար* փխ *աղտեղի։*

8 Fab *որդեակ զի, որոգայթն այն, կայցես աստ* փխ *գործես, հաց* փխ *հացիկ է, զհացն* փխ *զհատն,* Fb *նորա* փխ *ճնճղկին,* $E_{4,5}$ *ճնճղուկն թէ։*

9 Fab *որդեակ զի, շունն այն որ դողայր ի ցրտոյն, և մտաւ* (Fb *եմուտ*) փխ *որ եմուտ, ընդ երես* փխ *յերեսս։*

16—904

10. Որդեակ, եղեր դու որպէս զայն ագահ շունն, որ ունէր հաց մի ի բերանն և երթայր յեզերք գետոյն։ Եւ տեսեալ շուն մի այլ ի մէջ գետոյն և հաց մի ի բերանն։ Եւ ձգեաց զիւր հացն ի բերանոյն և անկաւ ի ջուրն, զի առցէ զայնիր հացն, այլ ոչ շուն եգիտ և ոչ հաց։ Եւ զիւր ձգած հացն շուն մի այլ առեալ գնաց։ Ինքն խեղդեցաւ ի ջուրն և զրկեցաւ յիւր հացէն։

Նոյնպէս եղեր և դու. զիմ հացն խլել կամեցար և զրկեցար ի քո հացէդ։

Ասէ Նաթան. Մեղայ քեզ, հայր, այլ չի գործեմ զինչ գործեցի։ Մի՛ չարչարեր զիս և մի՛ հատուցաներ չար փոխանակ չարի։

11. Ասէ Խիկար. Ծառ մի բուսեալ էր յեզերք գետոյն, և մարդ մի ծառայէր նմա մինչ ի ժամ պտղոյն։ Եւ յորժամ հասանէր պտուղն, թափէր ի գետն և կորնչէր։ Եւ յորժամ մարդն եկեալ պտուղ խնդրէր, ոչ գտանէր։ Բ, Գ տարի զայս արար և ոչ շահեցաւ ի պտղոյն, յետոյ կտրեաց զծառն և ընկէց ի ջուրն և ասէ. Այսչափ երախտեացս մինչև հիմա զի՞նչ արիր, որ այլ համբերեմ նա զինչ տի անես։

Արժան ես այդ չարչարանացդ։ Ոչ կայ հնար ազատիլ ի ձեռաց իմոց, մինչև մեռանիս։

Ինչ մարդ, որ բարոյն չար հատուցանէ՝ իբրև զնաթան, պիտի կորնչի աստ և ի հանդերձեալն։

---

10 Fab *որդեակ զի, ինձ* փխ *դու*, $E_{4,5}$ *տեսեալ* փխ *տեսեալ*, Fab *ջրին* փխ *գետոյն*, *բերան նորա*, *ձգեալ* փխ *և ձգեաց*, $E_{2,3}$ *եգիտ ոչ հաց*, Fab *հացն և իբրև հասաւ ի մէջ գետոյն* (Fb *եհաս*), չիք՝ *և զիւր—գնաց*, Fb *զրկեցար դու*։
Fab *և դարձեալ Նաթան աղաչանօք ասէ առ իս* փխ *ասէ Նաթան*, *չարաչար տանջեր* փխ *չարչարեր*, չիք՝ *և մի-չարի*։

11 Fab *և ես ասացի առա տամ քեզ օրինակ մի* փխ *ասէ Խիկար*, *զի որպէս ծառն այն որ բուսեալ էր յեզր գետի միոյ*, չիք՝ *մինչև ի ժամ պտղոյն, և երբ գայր տէրն ոչ գտանէր զպտուղն և աշխատեցաւ այրն այն Բ և Գ տարի այլ ի հասանիլ պտղոյն թափէր ի ջուրն և ոչ շահէր ի նմանէ և ապա կտրեաց զծառն և ձգեաց ի ջուրն ասելով այսքան աշխատեցայ զինչ շահեցայ որ այսուհետև գտանեմ նոյնպէս և դու եղեր ինձ զի յառաջագոյն այսչափ խրատս տուի քեզ և ոչ լսեցիր այժմ զինչ պիտի լինիս արժանի ես յայդ չարաչարանացդ մինչև մեռանիս և սպանի զնա և բարձաւ չարն ի միջոյ և եղև խաղաղութիւն արդ զինչ մարդ որ բարւոյն չար հատուցանէ իբրև զնաթան կորնչելոց է յորմէ փրկեսցէ զմեզ Քրիստոս աստուած մեր և նմա* (Fb *շահեցայ մինչև ցայժմ, եւ շահեցայց* փխ *գտանեմ*, *խրատ ետու*, *լուար*, *եւ չունիս լսել վասն որոյ* փխ *զինչ պիտի լինիս*, *մեռանիցիս*, *և ապա սպանի*, *փոխանակ բարւոյն*, *հատուցանէ* փխ *հատուցանէ*, *չարաչար մահուամբ կորնչի* փխ *կորնչելոց է*, *նմա փառք յաւիտեանս ամէն*) փխ *և յորժամ-հանդերձեալն*։

ԽԱՒՍՔ ԽԻԿԱՐԻ՝ ԴՊՐԱՑՊԵՏԻ ԵՒ ԻՄԱՍՏՆԱՑՍԻՐԻ ՍԵՆԵՔԱՐԻՄԱՅ ԱՐՔԱՅԻ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԵՒ ՆԻՆՈՒԷԻ

(ՏԱՐԲԵՐԱԿ Ը)

Սա բացառիկ և արժեքավոր բնագիր է, հեռանում է հայկական խմբագրության մյուս տարբերակներից։

Ունի միակ օրինակ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագիր № 5599, 1347 թվականի գրչություն, էջ 222ա—232բ։ Թղթի եզրերը մաշված են, որից բնագրի որոշ բառեր ջնջվել, կամ դարձել են անընթեռնելի։

Ձեռագրի 227ա էջի կեսից («Որդեակ, ի հետ խաբածի և ի հետ հարբածի») մինչև 228ա էջը լրիվ («Պարգևս մեծամեծս տաց քեզ») գրիչը փոխվում է։ Նույն երկրորդ գրչինն են նաև 229բ էջի կեսից («Ով է ի ձենջ, որ կարող է երթեալ») մինչև 230ա էջը («Խիկար, լուեալ է քո եթէ եգիպտացիքն ինչ յղեցին»)։

Ամբողջ բնագիրը գրված է կարմիր, իսկ 231ա—232բ էջերը՝ սև թանաքով։ Այս հատվածը թերևս ընդօրինակել է մի երրորդ գրիչ։

Բնագրի ջնջված կամ անընթեռնելի տեղերը փորձել ենք վերականգնել։ Մեր կողմից առաջադրվող որևէ ընթերցում առել ենք ուղղանկյուն փակագծերի մեջ։ Ուր բաց է մնում և հնարավոր չէր վերականգնել, նշել ենք բազմակետով (....)։ Այդ տեղերը ենթադրում են մեկից ոչ ավելի բառ կամ բառի հատված։

Բնագիրը ներկայացվում է հարազատորեն։ Թույլ չենք տալիս ուղղագրական, կամ որևէ այլ կարգի միջամտություն, բացի մի դեպքից. երբ գրիչն անտեղի ու կապակցությունը արտահայտում է օ տառով (օրինակ. փարաօն, զօակ, մեռօ) փոխել ենք ու-ի։ Գրության այդ ձևն ունի առաջին ընդօրինակողը։

Ուղղել ենք բացահայտ վրիպակները, խաթարված ձևերն իջեցնելով տողատակ։

222ա ԽԱՒՍՔ ԽԻԿԱՐԻ՝ ԴՊՐԱՅՊԵՏԻ ԵՒ ԻՄԱՍՏՆԱՅՍԻՐԻ ՍԵՆԵՔԱՐԻՄԱՅ ԱՐՔԱՅԻ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԵՎ ՆԻՆՈՒԷԻ

Յամս Սենեքարիմայ արքայի Ասորեստանի ես՝ Խիկար, դպրայպետ էի նմայ, Մինչ դեռևս տղայ էի, հրաման եղև ինձ, թէ որդի քեզ չէ հրամայած յաստուծոյ լինելոյ։ Եւ մեծութիւն յոյժ ստացեալ էր իմ։ Կ. կին առի և Կ. ապարան շինեցի և Կ. ամաց եղէ, և ոչ եղև ինձ որդի ի նոցանէ։

Յայնժամ ես՝ Խիկար, շինեցի բագին մեծ, վառեցի հուր և արկի ի վերայ խունկս անուշահոտս 'և նուէրս, զոհեցի զոհս և մատուցի ընծայս և այսպէս ասէի յաղաչելն իմում. Ով տեարք իմ և աստուածք. Բէլշիմ և Միրշահմին, Էշարիշէ և Իշեմիշահ, եթէ հրամայիցէք[1] ինձ արու որդի, զի մի՛ անժառանգ մնացից, զի ահայ մեռանիմ, և զի՞նչ ասեն ինձ մարդիք. Աւաղ զքեզ Խիկար, դպրայպետ և [ի]մաստուն, մեռաւ և ոչ ոք է որդի, որ թաղէ զնայ և զաւակ, որ յիշատակ լինի նմայ։ Արդ, աղաչեմ զձեզ, տեարք իմ և աստուածք իմ, տու[ք] ինձ որդի արու, զի յորժամ մեռանիմ, արկցէ հող ձեռօք [իւր]ովք ի վերայ իմ։

Յայնժամ լուան նոքայ ինձ, և այսպէս բար[բա]ռ լսելի եղև ինձ և ձայն յաստուածոցն իմոց, որ ասէին. Ով Խիկար [դպր]այպետ և իմաստուն, այս լսելի եղիցի քեզ, զի ի հետ մահ[ու քո, որպէս] ամենայն ինչ քո ի ձեռս մեր է, այլ չէ հրամայած քեզ յաստուծոյ զաւակ լի[նելոյ]։ Մի տրտմիր, զի ահայ Նադան քեռորդին քո, զի եթէ առցես և սնուցես և արասցես զնայ քեզ յորդեգիրս, և նայ հատուսց[է քեզ] զանուն քո և կարող է զամենայն ինչ ուսանել։

---

[1] Գրչի օրինակի մեջ եղել է **հրամայեցէք**, բայց նա սխալվել է և գրել **հրամարեցէք**, ապա նկատելով՝ **հ**-ի գլխին ավելացրել է **ր**, մոռանալով մյուս ուղղումը կատարելու։ Այդպիսով բնագրում մնացել է **հրամարեցէք**:

Եւ յորժամ լուայ ես՝ [Խիկարս] այս, կարդացի առ աստուած իմ և ասեմ. Ով աստուածք իմ և տեարք իմ, ես [Ննջեց]ուցանեմ զնայ ի վերա բարձուց իմոց և ի ծոց իմ կրեմ զնայ, [զի] արկցէ[1] հող ձեռօք իւրօք ի վերայ իմ։ Զայս ծանուցանե[, զի թէ] ‖ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց ուտիցէ և
222բ ըմբիցէ, ինչ իմ ոչ պակասէ։

Եւ այլ ոչ ետուն պատասխանի։

Եւ ես ըստ հրամանի նոցայ արարի։ Առի զնադան քեռորդին իմ միամեայ, մինչ դեռևս տղայ էր։ Եւ ագուցի նմայ բեհեզս և ծիրանիս և մանեակ[2] ոսկի ի պարանոց նորայ և իբրև որդի թագաւորի, շքեղացուցի զնայ և ձեռօք իմովք արբուցանէի նմայ կաթն և կոչեցի սնուցանողս, որ սնուցանէին զնայ եղով և մեղրով և շաքրով, և ննջեցուցանէի զնա ի վերայ ծնկաց իմոց, արծուաց և աղաւնեաց։ Եւ սնաւ քեռորդին իմ և զուարճացաւ։ Եւ ուսուցի նմայ դպրութիւն և զիմաստութիւն և զհանճար և զգիտութիւն։ Եւ իբրև եկն արքայ, ուստի երթեալն էր, ասէ ցիս արքայ. Ով Խիկար դպրայպետ և իմաստուն խորհրդակից իմ, յորժամ ծերացի[ս] և վախճանեսցիս, ո՞վ պահեսցէ զիս։ Խօսել սկսայ ես՝ Խիկար, և ասեմ. Արքայ, յաւիտեան կաց, է իմ քեռորդի մի իմաստուն և հանճարեղ, և զդպրու[թիւն] իմ առաւել գիտէ, քան զիս։ Ասէ արքայ. Ած զնայ առ իս և ցոյց ինձ, զի զքեզ արձակեցից, զի հանկըստեամբ վարեսցես զծերութիւն քո ի տան քո, մինչև ժամանակք քո լցցին կենաց։

Յայնժամ տարայ զնաթդան քեռորդին իմ առաջի արքային։ Տէր իմ այսպէս ասէ. Օրս այս յաւուրս օրհնեալ եղիցի, զի ի կենդանութեան իւրում էած կացուց Խիկար զորդի իւր [առ]աջի իմ, և ինքն ի հանկըստեան եղիցի, զի ի փաստակոց որ առ իս՝ [բ]արւոյ կատարեցաւ։

Եւ առեալ զնայ արքային և արկ ի վերայ նորա ...նկս և այսպէս ասաց. Զի Խիկար զորդի իւր կացուց ի դրան իմ[ում ի] կեանս իմ, և զինքն հրամայեցի ի հանկիստ։

Եւ ես՝ Խիկար, փառաց [կ]այի, երկիր պագի և ոչ դադարէի յուսուցանելոյ զորդին իմ, մինչև [յագե]ցուցի զնայ ուսմամբ, իբրև հացիւ և ջրով։

Եւ յուսուցանել նմայ [իմում] և ասէի ցնայ խրատ.

---

1 Ձեռագրում՝ արկոցէ:

2 Ձեռագրում՝ մանակ:

1. Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան ար[քունի], մեռոյ և թաղոյ զնայ ի սրտի քում և մի՛ մոռասցիս և կամ ի վեր հա[նիցես]։ Գուցէ հանդիպեսցի ի թագաւորէն քեզ տանջանք և բանդ։

2. ‖ Որդեակ, մի՛ լիներ շտապկոտ, իբրև զնշենի փութոտ,
223ա *սանիցես, մի՛ ումեք ասասցես։*

3. Որդեակ, զկապ կնքեալ մի՛ արձակեսցես և զարձակեալն մի՛ կապեսցես։

4. Որդեակ, եթէ հայեսցիս և տեսանիցես զեղեցկացեալս և ծարուրեալս, սնդրեալս և պաճուճեալս, մի՛ ցանկանայցես ի սրտի քում, զի թէ զամենայն ինչս և զզանձս քո վատնեսցես և աւելի ի նմանէ ինչ ոչ գտանիցես, բայց միայն զմեղս և զանօրէնութիւն շահեսցիս և պատիժս սաստիկս յաստուծոյ և ի մարդկանէ։

5. Որդեակ, մի՛ լինիր[1] շտապկոտ, իբրև զնշենի փութոտ, որ յառաջն ծաղկէ և յետոյ [հ]ասանի պտուղ նորայ, այլ լեր որպէս թթենի, որ յետոյ ծաղկէ և յառաջ ուտի պտուղ նորայ։

Այլ եղիցիս դու հեզ և հանդարտ ի [գ]ործս գնացից քոց, և բարի լիցի քեզ։

6. Որդեակ, ցածոյ զաչս քո և կակղացոյ զբարբառ քո և նայեա ընդ ակամբ և մի՛ երևեսցիս մարդկան անըսգամ, զի թէ աղաղակաւ տաճար շինուէր, էշն աւուրն Չ ապարան շինէր և եթէ ի սաստիկ զօրութենէ և ի խիստ [ուժովն] եզինք վարէին, ապայ լուծ և արօր ոչ պակասէր ի պարա[նոցէ] ուղտուց։

7. Որդեակ, լաւ է ընդ իմաստնոյ քարինս կրել, քան ըն[դ առ]ն յիմարի և անըսգամի խմել գինի։

8. Որդեակ, հեղցես զգինի յ[ոտս] արդարոց և մի՛ ըմբեսցես զնայ ընդ անօրէնս և ընդ ան[ըսգ]ամս, զի մի իբրև զնոսայ անըսգամ և անմիտ կոչեսցիս։

9. Որդեակ [ընկ]եր լեր մարդոյ իմաստնոյ և իմաստնասցիս իբրև զնայ [և մի՛ ը]նկեր լինել մարդոյ անօրինի, և չար լինիցի քեզ։

10. Որդեակ [մի՛ աս]եր չար զումեքէ, բայց եթէ ասիցես՝ չարարարին ա[սես]։

11. Որդեակ, մի՛ բազմայխօս լինիցես[1] առաջի տեառն քո, զի մի յան[դիմ]անեսցեն զքեզ։

---

[1] *Ձեռագրում՝* լինիցե:

12. Որդեակ, մի՛ թէ առաքեն զքեզ ուրեք, և դու [ոչ] գիտիցես և զկնի գայլ ոք առաքեն, և դու ծաղր լին[իցես]։

223բ 13. ‖ Որդեակ, յաւուր մատաղաց, կամ պատարագաց մի՛ ագահ երևեսցիս, զի ոչ հաճի աստուած, և ի մարդկանէ անարգանս առնուս։

14. Որդեակ, մի՛ թողուր զլալիսն և գնալ ի հարսանիսն, զի ամենեցուն մահ առաջի կայ։

15. Որդեակ, յորժամ ի կոչնայտունս մեծարիցիս[1], մի՛ նստցիս բարձր քան զընկեր քո, քանզի ասիցեն քեզ, թէ յարի աստի, և բազում տրտմութիւն գայ քեզ։

16. Որդեակ, ձի, որ չէ քո, մի՛ հեծանես, զի բազումք արհամարհեն զքեզ, որք ճանաչեսցեն։

17. Որդեակ, մատանի, որ չէ քո, մի՛ դներ ի մատին քո և անդերձ[2], որ չիցէ քո, մի՛ ագաներ բեհեզս և ծիրանիս ատարս, զի ծաղր արասցեն տեսողքն։

18. Որդեակ, զքո մասն կեր և ընկերին մի՛ աչս արձակեր և զհաց ընկերի քո մի՛ ուտիցես, որ չէ քո, և ոչ լինիս քա[ղց]ած։

19. Որդեակ, այր, որ խիստ է քան զքեզ, մի՛ հակառակիր ընդ նմայ և մի՛ լին[իր] թշնամի մարդոյ, որ ուժով է քան զքեզ, զի մի՛ խորհեսցի քեզ չարութիւն, և բարի լինիցի քեզ։

20. Որդեակ, ջնջեայ զչարութիւն ի սրտէ քումէ և զոխս [և] զխռովութիւն հան ի սրտէ, զի սերմն չար է և չար ծնանի։

21. Որդեակ, եթէ բ[ար]ձր է շեմք տան քո, իբրև կանկուն է, յորժամ մտանես, խոնարհեց[ոյ] զգլուխ քո և ապայ՝ մտանիցես, եթէ չհանդիպեսցի ցածայգոյն և դ[իպ]եսցի ընդ երեսս քո։

22. Որդեակ, մի՛ առնուր կշռով մեծաւ և տալ փոքրովն և [սաստ]ցես ի սրտի քում, եթէ շահեցայց և ինչք յաւելուն ի տան իմոյ, [զի] անօրէնութիւն և չարիք են։ Գուցէ հայեսցի աստուած յերկնից և տեսանիցէ [զ]քեզ և դարձուցանիցէ զերեսս իւր ի քէն և իբրև յանօրինէ և յամբար[տաւանէ] երկինք և երկիր չեն բաւական տանել դատաստան ի քո։

23. Որդեակ, մի [երդնուց]ուս սուտ յաստուածս և ստիցես, թէ՝ յորաց քոց պակասէ։

24. Որդեակ, եթէ խնդ[րեսց]ես ինչք յաստուծոյ, զբանիւք նորայ մի՛ յանցանիցես։

---

[1] Ձեռագրում՝ մեծարիցի։

[2] Ձեռագրում՝ անդրերձ։

25. Որդեակ, պահեայ զպատ[ուիր]անս աստուծոյ և զօրէնս և մի՛ մոռանար և մի՛ մեղանչէր, և բարի լինիցի քեզ։

26. Որդեակ, [ընդ բ]ազմութիւն որդոց քոց մի՛ խնդասցես և ընդ պակասիլն նոցայ մի՛ [տրտմեսցես, զ]ի որդիք և ստացուածք յաստուծոյ շնորհին, զի մեծն աղքատանայ և խո[նարհն] բարձրանայ և բարձրն խոնարհի։

224ա 27. Որդեակ, զհետ անդաստանաց ‖ քոց և ստացուածոց մի՛ աշխատիր, զի ստացուածք և մեծութիւնք յաստուծոյ շնորհին։

28. Որդեակ, թէ ընկերն քո հիւանդանայ, մի՛ ասեր թէ զինչ տարայց նմայ, [այ]լ ե՛րթ ոտիւք և տե՛ս աչօք և բանս քաղցունս ասայ նմայ, զի լաւ է, քան թէ Ծ. քանքար ոսկոյ տարցես նմայ։

29. Որդեակ, մի՛ հեղցես զարիւն մարդոյ ի տարայպարտուց, զի մի հեղցեն զարիւն քո փոխանակ արեան նորայ, և չար լինիցի քեզ առաջի աստուծոյ և մարդկան։

30. Որդեակ, պահեայ զլեզու քո ի չարայխօսութենէ, զձեռն քո ի գողութենէ և զաչս քո յարատ հայելոյ, զի որ գողանայ ոսկի և կամ[1] միրգ, վրեժ պատուհասին մի է։

31. Որդեակ, մի՛ շնասցես ընդ կնոջ աղուհացկերի քո, զի մի տեսանիցէ աստուած և բարկանասցէ ի վերայ քո և արկցէ ի սիրտ այլոց, և շնասցեն ընդ կնոջ քո, և դու տրտմիս։

32. Որդեակ, զխորհուրդ քո ընդ կնոջ խորհիջիր, բայց զգաղտնիս քո մի՛ յայտներ նմայ, զի կարճամիտ է և փոքրոգի, ոչ կարէ ծածկել զբանս ի սրտի, յայտնէ կարևորաց իւրոց և եղբարց և տայ ծեծել զքեզ։

33. Որդեակ, որ լսիցէ զբանս իմաստնոց և պահիցէ ի սրտի իւրում, այնպէս է, որպէս թէ գտանիցէ ջուր ցուրտ և զովանայ և ըմբիցէ ընդ կամս իւր։

34. Որդեակ, յաւուր չարի մի՛ հայհոյեսցես զաստուած, զուցէ լսիցէ և բարկասցի ի վերայ քո։

35. Որդեակ, մի՛ սիրեսցես զծառայս քո առ[աւ]ել, քան զընկերս քո, զի ոչ գիտիցես, թէ ո՞ր պիտանի լինիցի քեզ ի նոցանէ, և մի՛ սիրեր զորդի քո առաւել, քան զծառայն։

36. Որդեակ, լաւ իցէ ծառայ, [որ] միամտութեամբ և ողորմնօք տայ պատասխանի տեառն իւրոյ, քան որդի, [թէ] մեծայմեծս խրոխտալով խօսի և ածէ ի բարկութիւն և թէ քան

[1] Ձեռագրում՝ մամ:

[մեծ]այմեծս մատուցանիցէ պատուական խորտիկս և բազմայզանս?։

37. Որդեակ, որ մեղանչիցէ տեառն իւրոյ և երթայ առ այլս[1] յաշխարհի, հան[գիստ մի] գտցէ։

38. Որդեակ, շուն, որ զորսն ինքն ուտէ, կերակուր գայլոց եղիցի։

39. [Որդեակ], զգաստաստան քո ուղեղ կտրեցեր և բարեաւ հասցես ի ծե[րութիւն]։

40. Որդեակ, ցածոյ զաչս քո և կակղացոյ զբարբառ քո, զի ագի շանն [հաց բերէ] || և բերանն՝ բիր։

224բ 41. Որդեակ, մի՛ պանծար ի մանկութիւն քո, զի մի կորուսցէ զքեզ։

42. Որդեակ, մի՛ տալ թոյլ ընկերին կոխել զոտն քո, զի մի համարձակիցի կոխել զպարանոցդ։

43. Որդեակ, մի՛ լինի կարի քաղցր, զի մի կլանիցեն զքեզ և մի՛ կարի դառն, զի մի թքանիցեն, այլ լեր հեզ և հանդարտ ի գործս գնացից քոց։

44. Որդեակ, հարց զայր իմաստուն բանիւք իմաս[տ]նօք և փութով իմաստնացիս։

45. Որդեակ, մարդ, որ մեծայտուն է և ունի ինչս բազումս, նայ առատ է, և ամենայն ոք պատուէ զնայ։

46. Որդեակ, որ ոչ ունի ինչս, աղքատ է, անարգ և անմիտ, և ոչ ոք պատուէ զնայ։

47. Որդեակ, եթէ կաշառ ոք[2] դատաւորին տայ, պատուհասի յատուծոյ, զի զաչս դատաւորին կուրացուցանէ կաշառն։

48. Որդեակ, կերայ դառն ինչ և արբի լեղի և ոչ էր դառն, քան զաղքատութիւն։

49. Որդեակ, բարձի աղ և բարձի առճիճ և ոչ էր ծանր, քան զպարտքն։ Որ պարտի ոք, զի թէպէտ ուտէ և ըմբէ, ոչ կարէ հանկչել, զի այնպէս ծանրացաւ ի վերայ, որ պարտ իցէ ոք ումեք։

50. Որդեակ, բարձի երկաթ և բարձի քար և ոչ ծանրացաւ ի վերայ իմ, իբրև առն, որ բնակեալ է ի տան աներոջ իւրոյ։

51. Որդեակ, մեծայտանն որդին աւձ եկեր, ասեն դեղ է նմա, աղքատին որդին եկեր, ասեն առ սովին եկեր։

---

[1] Ձեռագրում՝ այրս։

[2] Այս բառից հետո բնագրում ավելորդ կրկնվում է՝ եթէ։

52. Որդեակ, եթէ ա[ղք]ատ ես և ի մէջ աղքատաց բնակեալ, մի՛ ասեր, թէ աղքատ եմ ես, [զի] մի արհամարհեսցեն զքեզ և լինիցի սիրտ նոցայ իբրև... չեռուցեալ, զի թէ հարկանես զայր անմիտ բրօք բա[զմօք], ոչ առնու ի միտ։

53. Որդեակ, եթէ առաքես ուրուք պատգա[մաւոր] զայր իմաստուն, մի՛ յաճախել պատուիրել նմայ և եթէ զ[այր ան]բզգամ և անմիտ առաքես, առաջի երկուց և երից վկայ[ից պատուիրեա], կամ դու քեզէն երթ և գնայ մի առաքել, թէ չէ վնասս բ[երէ զքեզ]։

54. Որդեակ, ուսոյ զորդին քո ի քաղց և ի ծարաւ, զի ըստ
225ա սով||որութեանն վարեսցեն զկեանս իւրեանց, զի որկորքն ոչ ժուժեն, յորժամ ոչ գտանեն։

Եւ յորժամ փորձես զորդին քո, ապայ տացես զինչս քո ի ձեռս նորայ։

55. Որդեակ, ի կոչնայատանէն և ի հարսանաց քան զընկերս քո յառաջայգոյն հրաժարեայ և այլ մի՛ դարձցիս յետս, եղով անուշիւ օծանիլ, ապայ թէ յետս դարձար, գուցէ առնուցուս զանս և վէրժս ի գլուխ քո։

56. Որդեակ, այր, որ խիստ է քան զքեզ, մի՛ հակառակիր ընդ նմայ, գուցէ առնուցու զքեզ և դիցէ յորմ անդր։

57. Որդեակ, ընդ մարդոյ, որոյ որդիք և ինչք ստացուածք շատ է, մի՛ կռուիր։

58. Որդեակ, սիրեայ զկին քո, զի մարմին քո է և կցորդ կենաց քոց և մայր որդոց քոց և յոյժ աշխատի սնուցանել զորդիս քո։

59. Որդեակ, զեղբայր քո առաւել սիրեայ, քան զամենիսեան, զի յոյժ պիտոյ են քեզ։

60. Որդեակ, եթէ առաքեսցէ տէր քո բերել սպտուր, խաղող մի՛ բերել նմայ, զի զխաղողն ուտէ և զպատուհաս սպտրին ոչ թողու։

61. Որդեակ, լաւ է բանք իմաստնոյ յարբունոյթ, քան մարդոյ անմտի և անըզգամի ի ծարաւութ։

62. Որդեակ, [ամ]ենևին մարդոյ երեշխնոր մի՛ կենաս, զի եթէ չլսես ինձ, մո[ր]ադ? ցաւի և յետոյ վճարես և յոյժ տրտմիս։

63. Որդեակ, լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք, զի կուրն արագ ուսանի զերթևեկ ճան[ապ]արհին, իսկ կոյրն մտօք թողու զուղղ ճանապա[րհ և] երթայ ընդ կամայկորն։

64. Որդեակ, լաւ է կնոջ, թէ յորժամ [ծնանի]ցի՝ մեռցի, քան արտաքոյ տրտմեցուցանէ զնոսայ և ...ուին այնոցիկ, որ սնուցանեն զնոսայ։

65. Որդեակ, լաւ է ծառ[այ հաւ]ատարիմ, քան որդի ազատ և ճշմարտութիւն ի նմայ [ոչ գոյ]։

Լաւ է բարեկամ մերձաւոր, քան եղբայր հեռաւոր։

66. Որդեակ, [լաւ է ա]նուն բարի, քան տեսակ ցանկալի,
225բ զի զեղեցկու[թիւն այս] ‖ ականի և անուն բարի յաւիտեան մնայ։

67. Որդեակ, լաւ է մահ, քան զկեանս։

Լաւ է ձայն լալոյ, քան զձայն հարսանեաց։

68. Որդեակ, լաւ է կող մի ի ձեռին քո, քան երբուծ մի յայլոյ ձեռին։

69. Որդեակ, լաւ է ուլ զենած ի տան քո, քան զուարակ յայլոյ տան։

70. Որդեակ, լաւ է ճնճղուկ[1] մի ի ձեռին քո, քան թէ Ռ՝. ընդ երկինս թռուցեալ։

71. Որդեակ, լաւ իցէ մարդոյն այնմիկ, եթէ իցէ ի վերայ ձիուն, սառն և սոսուռ, քան եթէ մերձեսցի ի կին անըսգամ և լեզվանի և բամբասող։

72. Որդեակ, զայս գիտասջիր, զի թէ դադարեսցեն գետք ի գնացից և կամ արեգակն յընթացից և կամ սպիտակասցի ագռաւ իբրև զաղաւնի և կամ քաղցրասցի լեղի իբրև զմեղր, նոյնպէս թողցէ անըսգամն զանըսգամութիւն իւր և անմիտն սգաստասցի[2]։

73. Որդեակ, մի՛ տացես զինչս քո առանց մուրհակի և վկայի, զի մի յետոյ զղջասցիս։

74. Որդեակ, եթէ կամեսցիս իմաստուն լինել, յորժամ ի մէջ ընկերաց ըմբես գինի, մի՛ շատախօս լինիր, ունկն դիր, զի ի բազում խօսից կռիւ լինի և կռուեն սպանութիւնք։

75. Որդեակ, ի բարեկամաց քո[ց] մի՛ հեռենար, զի գուցէ այլ ոչ ևս լինիցին ըստ սրտի քում։

76. Որդեակ, եթէ առաքէ զքեզ տէր քո ուրեք, եթէ մեծ իցէ բանն, մի՛ հա[տցես] ի բանիցն և եթէ փոքր է, մի՛ մեծացուցաներ, զի գուցէ [ո]չ ևս լինիցին ըստ նմանութեան, և մի՛ յաւելցես ի խաւսս։

---

[1] Ձեռագրում՝ ճնճուկ:

[2] Ձեռագրում՝ ստաստացի:

77. Որդեակ, պատուեայ զՀայր քո և զմայր և ի բարութիւն որդւոց ք[ոց խնդ]ասցես։

78. Որդեակ, ի պարտեզ թագաւորաց մի՛ մտանէր և [ընդ] կնոջ դատաւորաց մի՛ խօսիր։

79. Որդեակ, լաւ է թէ գողասցին [զինչս ք]ո, քան թէ գտցի ի վերայ քո գողութիւն։

80. Որդեակ, եթէ [տեսան]ես զծերն, պատուեայ զնայ և յոտն կաց առաջի [նորա], և այլք զնոյն քեզ արասցեն։

226ա 81. Որդեակ, մարդոյ, որոյ ‖աստուած յաջողեալ է, նոյնպէս և դու պատուեայ զնայ։

82. Որդեակ, մի՛ Հակառակիր[1] ընդ մարդոյ յաւուրս նոցայ և մի՛ ընդ գետոյ՝ ի յորդութեան նորայ։

83. Որդեակ, ակն մարդոյ ագաՀ է. ոչ լցցի զանձով, մինչև լցցի Հողով։

84. Որդեակ, մարդոյ կին մի՛ խօսեսցիս, զի եթէ չար ինչ լինիցի, անիծանեն զքեզ և եթէ բարի՝ ոչ յիշեն զքեզ։

85. Որդեակ, մի՛ յաճախեր ի տուն բարեկամի քո, զի մի ատիցեն զքեզ, և ինքն ընդ ինքն տրտընջեսցէ։

86. Որդեակ, շուն, որ թողու զտէր իւր և գայ զՀետ քո, քարեամբք Հալածեայ զնայ։

87. Որդեակ, օրէնք և պատուիրանք և Հաճուքն աստուծոյ գործք բարիքն են։

88. Որդեակ, ի մարդոյ ամօթոյ, իբրև յաստուծոյ, երկիր և ամաչեայ։

89. Որդեակ, խորՀրդոց բարեաց ցանկացիր, զի մարդիք տեղիք չարութեան են։

90. Որդեակ, Համբերութիւն ծերոց Հիմն է։

91. Որդեակ, զոր ինչ քեզ չար թուի, ընկերին քո մի՛ առներ։

92. Որդեակ, մի ոք տեսցէ զքեզ, զի գործես զան[ար]ժանս։

93. Որդեակ, սիրեայ զճշմարտութիւն և ստութիւն իբրև զմաՀ տես։

94. Որդեակ, վկայք չար բանք ստութեան քո են։

95. Որդեակ, գեղ կնոջ քո մի՛ Հնազանդեցուսցէ զքեզ, այլ խորՀուրդ նորայ.

96. Որդեակ, ի մարդոյ լեզվանոյ փախիր և ստոց, զի ագաՀութիւն և ստութիւն մաՀ է չարեաց։

---

[1] Ձեռագրում ճակառիր:

97. Որդեակ, ի մէջ երկուց կռուողաց մի՛ [մ]տանիցես, չի մի ի զուր մեռցիս, կամ ձաղեսցիս և պատու[հաս]եսցիս, փախիր հեռի:

98. Որդեակ, զդատաստանս անիրաւու[թեան] մի՛ սերմանեսցես, զի մի տրտմութեամբ հնձեսցես:

99. Որդեակ, յոր[ժա]մ ի դատաստան գնաս, առաջի դատաւորին ցասմա[մբ] մի՛ խօսիցես և մի՛ աղաղակ բառնար, թէ չէ ասեն ց[քեզ.] Այդ լեզուիդ ի դէմ ով կենայ և տռայովն զշլն...?

100. Որդեակ, ընդ քո խսմին ի ճանապարհն դատես[ցես:
226բ Թ՚է] ‖ սուտ լինիցիս, մեղայ ասայ նմա, ապայ թէ ոչ լսես, տարցէ զքեզ առաջի դատաւորին, և դիցեն զքեզ ի բանդ, և անդի ոչ ելանիցես:

101. Որդեակ, մարդոյ, որ ի սպանումն տանին և կամ յաւաղակաց՝ ի կախումն, առաջի նորայ մի՛ գնար, թէ չէ ասէ եթէ իմ ընկեր է և մեծ վնաս բերէ քեզ:

102. Որդեակ, ի գիշերի առանց զինու ի ճանապարհ մի՛ ելանել, զի ոչ գիտես, թէ ի ճանապարհի ի թշնամեաց քոց պատահեսցին և ելանիցեն ընդ առաջ քո և վնաս բերեն քեզ:

103. Որդեակ, յորժամ ի շեն ուրուք կամիցիս մտանել, մինչ դեռ[1] ձեր տունն լինի, առջև հաց կեր, զի թէ հարսանիս լինի, ի խնդոյն պետ չառնեն քեզ և կամ մահ լինի՝ ի տրտմութենէն:

104. Որդեակ, ի զատարան լավ է գնալ և ի հեռի, քան ի գետն և ի մոտ:

105. Որդեակ, բուք օրն ի ճանապարհ մի՛ ելանել, զի ո[չին]չ վտանկեսցէ զքեզ:

106. Որդեակ, ընդ կրակն մի՛ վանիր ու ասէ [ե]թէ կումաշ հանեմ, թէ ոչ՝ մեծ որոգայթ լինի և մահ:

107. Որդեակ, [ն]որ դատաստան մի՛ սերմանիցես անիրաւութեամբ[2], զի մի՛ տրտմ[ու]թեամբ հնձեսցես, թէպէտ և յաղթող ես:

108. Որդեակ, ի շահս չարեաց մի՛ [գն]ասցես և զողոց ականջ մի՛ դնես:

109. Որդեակ, զչարայխօսութիւն [զ]ումեքէ մի՛ լուիցես, զի սուտ է նայ:

[1] Ձեռագրում՝ ինչո, վերջին տառի (ո) վրա պատիվ է դրված:

[2] Ձեռագրում՝ արիրաւութեամբ:

110. Որդեակ, մի՛ յափտակիր [չա]րէ և մարդոց ստոց, որ աղտեղացուցանէ զսիրտս [իմ]աստնոց։

111. Որդեակ, երկնչելն աստուծոյ բարի է, և չերկնչելն՝ մահ է և կորուստ։

112. Որդեակ, խրատ առջիր ամենայն մարդոյ [և կոչես]ցիս իմաստուն և ոչ եթէ որոյ պարտ միայն իցէ, [որո]ւմ չեն արժանի. թէ կոչեսցի նայ իմաստուն, այլ [մարդոյ] իմաստնոյ, որպէս սրով սպանանէ զանմիտն?։

227ա 113. ‖ Որդեակ, խափանելն զչարն առաւել քաջութիւն է։

114. Որդեակ, որ ընդարձակ է. մտօքն, պայծառ է քան զարեգակն և վայելուչ։

115. Որդեակ, որ ագահ է, ոչ աստ շահի և ոչ ի յաստուծոյ դատաստանին, այլ զտանջանսն կրիցէ։

116. Որդեակ, որ ծաղր առնէ զաղքատն, ինքն շուտ հասանէ յաղքատութիւն, և նայ ոչ է առաւել քան զնայ։

117. Որդեակ, եթէ կամեսցիս ինչս տալ մարդոյ, մի՛ յառաջ պարծիր։

Եւ զոր ինչ կամիս գործել և յետոյ չկարես վճարել և գործել, ծաղր լինիս ամենեցուն։

118. Որդեակ, եթէ նստեալ իցես ի մէջ ընկերաց, ըմբես գինի, մի՛ շատախաւս լինիլ։

119. Որդեակ, ի հետ խաբածի և ի հետ հարբածի մի՛ ասեր, թէ չեմ քո։

120. Որդեակ, ամբարտաւութեւին մարդոյ անարգէ զնա, և խոնարհութիւն՝ բազում առնէ զպաքն։

121. Որդեակ, մեծով գինի մի՛ խմեր, թէ չէ վնաս լինի քեզ և փոխիս յառողջութենէ։ Գովեն ոչ զքեզ, այլ բամբասեն։

Այս ուսումն է, զոր ուսուցի ես Նայդանայ քեռորդոյ իմոյ, թէ պահեսցէ և կացէ ի դրան արքունի։ Եւ զայս ոչ լուայ, եթէ Նայդան զբանս իմ ոչ պահեաց, այլ երան երետ, այլ որպես հողմ փոշի։

Եւ այսպէս ասէ Նադան, թէ խեկար հայր իմ ծերացեալ և հասեալ կայ յափն գերեզմանի, [քան]զի անցեալ միտքն և կորուսեալ են իմաստք նորա։

Եւ սկս[աւ] վատնել և կորուսանել զինչս իմ, ոչ խնայէր ի ծառայ[ս] իմ և յաղախնայս։ Եւ զսիրելիսն իմ սկսաւ տանջել և [չար]չարել առաջի իմ և զձիս իմ և զջորիս իմ և զընտիր [ընտ]իրսն զուգեաց, զոր լաւն էր, զամենայն հատոյց։ Եւ ես

իբրև տե[սի], եթէ Նաթան քեռորդին իմ զբանս իմ այլայլեաց,
227բ [խնայ]||եցի յինչս իմ, զի մի կորիցէ։

Խաւսել սկսա և ասեմ ցՆաթան. Որդեակ իմ, յինչս իմ մի՛ մերձենար, զի գրեալ է Սողոմոն իմաստունն յառակսն և ասացեալ, թէ ձեռք, որ ոչ է վաստակեալ, ակն մի՛ խնայեսցէ։

Եւ այս ասացեալ առաջի արքային իմոյ, զի երթեալ պատմեցի ես նմա։ Յայնժամ ասէ արքայ ցՆաթան[1]։ Մինչև Հայր քո Խիկար կենդանի է, յինչս նորա մի մերձենար։

Եւ յայնժամ Նաթան՝ քեռորդին իմ, բարկացաւ յոյժ և չոգաւ ի դուռն արքունի և չար ի սրտի իւրում խորհէր և գրեաց թուղթ այսպէս. «Ես՝ Խիկար, դպրապետ Սինաքերեմայ՝ արքայի Ասորեստանի և Նինուէի, պարսից արքայի՝ Փարաւոնի, ողջոյն։ Յորժամ հրովարտակս առ քեզ հասանի, փութով առցես զզօրս քո և հասցես յառաջ իմ յԱսորեստանիս, և զթագաւորութիւնս տաց քեզ առանց կռուի և պատերազմի»։

Եւ դարձեալ գրեաց միւս այլ թուղթ առ Հայրն իւր Խիկար. «Ի Սենէքարիմայ արքայէ ողջոյն առ Խիկար դպրապետ և իմաստուն։ Ընթեռնուլ հրովարտակիս իմոյ, գումարեսցես զզօրս իմ զամենայն և յորժամ մերձեցայց ես առ քեզ, կարգե[ս]ցես ճակատեսցես զօրս, որպէս այն եկեսցեն ի պատերազմ, [քանզի] դեսպան[2] եկն ի փարաւոնէ առ իս, թէ եկ ի պատերազմ, որ զիր[ս] տեսանեմք»։ Եւ ետ բերել զթուղթն ի հաւատարիմս թագաւ[որին]։ Եւ կացուցին զնայ առաջի իմ, և ինքն Նաթան կայր առ[աջի] արքայի, և զզօրքն ամենայն խնդրէին ի տունս իւրեանց գնալ։ [Յ]որժամ արձակեցան զօրքն ամենայն յիւրաքանչիւր իւր տունս, [յայ]նժամ յառաջ կացեալ Նաթան, ասէ ցարքայն. Արքայ [յաւի]տեան կաց, ես եմ աղ կերեալ ի տան քո, քաւ լիցի արքա[յ դա]ւել, կամ տե-
228ա սանել զչարիս ի տան քո և ոչ ծածկեց||ից, զի Խեկար Հայր իմ, զոր առաքեցեր ի Հանգիստ և ի պատիւ, ոչ արար ըստ պատուոյ արքայիդ, ոչ եղև ի կողմ հրամանաց քոց։

Եւ էր տուեալ զթուղթն ի բարէկամս թագաւորին և պատուէր տուեալ նմայ, եթէ հարցանիցէ թագաւորն զքեզ, ասասցես թագաւորին պատասխանի, թէ յանցաւորաց ճանապարհորդաց բռնութեամբ առաք զթուղթս զայս։

---

1 Ձեռագրում՝ ցԱդան:

2 Ձեռագրում՝ դեստան:

Յայնժամ յառաջ կոչեցեալ Նաղան յայրն, որ զթուղթն էր տուեալ, և եդիր զթուղթն առաջի արքային։

Եւ առեալ Նաղան, եցոյց զթուղթն, զոր կնքեալն էր մատանաւ հայրն իւրոյ Խիկարայ եւ եբաց առ ի կարդալ։ Եւ իբրև լուաւ զայս արքայ, դարձեալ ասէ ցնա, որ զթուղթն ունէր. Ո՞վ ետ ի քեզ զթուղթս զայս։ Եւ նայ զինչ որ Նաղան իւր խրատ էր տուէր, ասաց թագաւորին։ Յայնժամ թագաւորն. Զի՞նչ մեղայ ես Խիկարայ, ո՛վ աստուածք, զի այսպէս կամեցաւ առնել ընդ իս չարիս փոխանակ բարոյ իմոյ։ Խաւսել սկսաւ Նաղան և ասէ. Մի՛ տրտմիր, տէր իմ արքայ, այլ երթեսցուք ի դաշտն Արծէրունի, որպես և գրեալ է ի հրովարտակիս յայսմիկ և գիտասցուք և տեսցուք, թէ այդպէս է և ապայ՝ զինչ և հրամայեսցես լինի։

Եւ առեալ Նաղանայ քեռորդոյ իմոյ զՍինէքարիմ արքայն, եկն եգիտ զիս և զզօրսն իմ, որ [ընդ]իս էին։

Եւ իբրև տեսի զարքայ, կարգեցի ճակատեցի [զզօրսն] իմ ի դէմ նորա ի պատերազմ։

Եւ իբրև ետես զայն արք[այ, տրտ]մեցաւ։ Խաւսել սկսաւ Նաղան և ասէ ցարքայ. Մի՛ երկն[չիր], տէր իմ արքայ, այլ երթ դու ի տուն քո, և ես ածից զԽ[իկար] հայր իմ առաջի քոյ Ասէ արքայ ցՆաղան. Թէ դու [ածես] զԽեկար առաջի իմ,
228բ պարգևս մեծամեծս տաց [քեզ և] ‖ ի վերայ դրան իմոյ հաւատարիմս կացուցից զքեզ, զի միայմիտ և բարեկամ գտար ինձ։

Եւ դարձաւ արքայ ի տուն իւր։

Եւ Նաղան քեռորդին իմ եկն առ իս և ասէ. Հրաման տուր զօրացդ, զի երթիցեն ի տունս իւրեանց, և դու եկն առ իս, զի ի միասին ուրախ եղէց։ Եւ իբրև եկի առաջի արքային, յայնժամ ասէ ցիս արքայն. Դու, Խիկար՝ դպրայպետ Ասորեստանի և Նինուէի, ես[1] հրամայեցի քեզ ի պատիւ և ի մեծութիւն, և դու դարձար ի մենջ և եղեր ի կողմն թշնամեաց մերոց։ Եւ ետ զթուղթն ի ձեռս իմ, զոր էր Նաղան նմանեցուցեալ ձեռնայգրի իմոյ։ Եւ իբրև կարդացի, ես՝ Խիկար, լուծան ամենայն աղիք իմ, և լեզու իմ իբրև զմագաղաթ գալարեցաւ։ Խնդրէի բան իմաստութեան և ոչ գտանէի ի սրտի իմում և ոչ կարացի ամենևին տալ պատասխանի։

---

[1] Ձեռագրում՝ և:

Յայնժամ խօսել սկսաւ Նադան քեռորդին իմ և ասէ անօրէնն, զոր սնուցի ես, և ասէ ցիս. Ի բաց գնայ յերեսաց արքայից, ալևոր զառանցեալ և աղճատեալ, եսոուր զձեռս քո ի կոճեղս և զոտս քո յերկայթս:

Յայնժամ արքա դարձուց զեր[ե]սս իւրոյ յինէն և ասէ ցԱբուսմակ ընկեր իմ. Տար [եսպ]ան զԽիկար և հեռացոյ զգլուխ իւր ի նմանէ իբրև կանկունս Ճ: Եւ ասեմ ցարքայ. Արքայ, յաւիտեան կաց, [թէ]և կամեցար սպանանել զիս և բանից իմոց ոչ անս[աց]եր, այլ ես յանձն իմ գիտեմ, զի ոչինչ մեղայ: Արքայ, այժմ հրամայեաց, զի ի դրան իմումս անցեն զմարմինս իմ, սպանցեն և տարցեն ի թաղումն:

229ա ‖ Եւ ասէ արքայ ցԱբուսմագ. Երթ սպան զԽիկար առ դրան իւր:

Եւ ես՝ Խիկար, առաքեցի առ Աբեստան կին իմ և ասեմ. Հան ընդ առաջ իմ կուսանս Ռ, զի զգեստին հանդերձս տըրտականս և կոծ եղեալ լացցեն դառնայպէս և ելցեն ընդ առաջ իմ, զի զլալիսն աչօք իմովք տեսից:

Եւ Աբեստան կին իմ յոյժ իմաստուն էր, արար վաղվաղակի, զոր ինչ առաքեցի առ նայ: Արար հաց և ընթրիս և ել ընդ առաջ նոցայ և եմուծ առաջի իմ զնոսայ ի տուն իմ: Եւ մտի ես ուտել հաց ընդ նոսայ: Եւ Աբեստան կին իմ ծառայէր զնոսայ և աղաչէր ըմբել գինի, և ըմբեցին գինի և արբեցան: Յայնժամ խաւսել սկսայ ես՝ Խիկար, և ասեմ ցԱբուսմաք ընկեր իմ. Հայեաց յաստուած և յիշեայ զայն, զի զքեզ մատեաց գլխով քո հայր Սենեքարիմայ արքայի և ետ զքեզ ի ձեռս իմ սպանանել զքեզ: Եւ գիտացի, զի չէիր ինչ մեղուցեալ, ոչ սպանի [զք]եզ, այլ պահեցի մինչև ինքն արքայ խնդիր արար քեզ, և առի [տ]արայ զքեզ առաջի նորայ, և պարգևս մեծայմեծս ետ ինձ: [Ար]դ, դու պահեայ զիս և հատոյ զերախտիսն ի մի սպանանե[լ], զի մի՛ չար լինի քեզ: Եւ իմ ծառայ մի, որում անուն էր Ս[եփար] և յոյժ նման է ինձ և է ի բանդի, զի մահայպարտ է: [Հրոմայ]եայ ծառայից քոց, զի հանցեն և սպանցեն զնայ, [հեռաց]ուցեն զգլուխ նորայ ի նմանէ իբրև կանկունս Ճ: [Եւ Աբու]սմաք լուաւ ինձ և գթացաւ ի վերայ իմ և առ զհան[դերձըս], և տարան ի բանդն և ագուցին Սեփարայ ծառային [իմ, որ]
229բ ‖արկեալ էր իմ ի բանդն: Եւ ծառայք նորայ հանին և սպանին զՍեփարայ ծառայ իմ: Եւ ել համբաւս այս ի քաղաքս և ի գեաւղս և ի գաւառս Ասորեստանի և Նինուէի, թէ Խիկար, դպրայպետ և իմաստունն մեռաւ:

Եւ յարեան Աբեսմագ և Աբեստան կին իմ, փորեցին և արարին ինձ տուն գետնայփոր և եդին առ իս հաց և ջուր։ Եւ չոգան պատմեցին Սենեքարիմայ տեառն իմոյ, թէ Խիկար մեռաւ։ Յայնժամ լուան ամենեքեան առհասարակ, և բնակիչքն Ասորեստանի և Նինուէի ցրուեցան։ Եւ յորժամ լուաւ[1] փարաւոն արքայ վասն Խիկարայ, թէ մեռաւ, յոյժ ուրախ եղև։ Յայնժամ փարաւոն արքայ ետ գրել հրովարտակս և առաքեաց առ Սենեքարիմ. «Ի փարաւոնէ արքայէ ողջոյն Սինայքարիմայ արքայի։ Այլ զայս ծանուցանեմ քեզ, կամիմ շինել ապարանս մէջ ընդ երկինս և ընդ երկիր։ Տես այր մի իմաստուն և ճարտար և առաքէ այսր, զի եկեալ շինեսցէ և վասն այլ ամենայն բանի հարցայքննութեան, զոր ինչ և հարցից, պատասխանի առնէ, ապայ թէ անփոյթ առնես և ոչ առաքես, ժողովեալ և տուր բերել զհարկն Ասորեստանի և Նինուէի զմեր կա[յս]»։

Եւ յորժամ լուաւ զհրովարտակն, և ընթերցան առաջի ամեն[եց]ուն, և ասէ ցնոսայ. Ով է ի ձէնջ կարող է երթալ յԵգիպտոս [առն]էր պատասխանի փարաւոնի։

Եւ պատասխանի տուեալ զաւր[ացն ա]սեն ցարքայն. Դու գիտես, արքայ, զի իրք, որ ի յայդ ի Նմանէ, [Խիկար] երթայր և կատարէր, և այժմ Նադան քեռորդի նորա [գիտէ] զդպրութիւն նորայ, նայ երթայ և պատասխանի առնէ [փարաւ]ոնի։ Եւ իբրև լուաւ զայս Նադան, ի ձայն բարձր աղա-
230ա ղակ || եաց և ասէ. Զայդ իրս դիքն ոչ կարեն վճարել, իսկ ի մարդէ ո՞յ իցէ կարող վճարել զբանս զայդ։

Եւ իբրև լուաւ զայս արքայ, յոյժ տրտմեցաւ, յարեաւ էջ յաթոռո՛յ իւրմէ և նստաւ ի վերայ մոխրոյ։ Քուրձ զգեցաւ և այսպէս ասէր. Աւաղ զքեզ Խիկար, դպրապետ և իմաստուն, զի խաւս մարդկան կուրուսի զքեզ։ Ոյ ով տար զքեզ ի ժամու յայսմիկ, ընդ ձոյլ ոսկոյ կշռէի զքեզ և գնէի։

Եւ յորժամ լուաւ զայս յԱփուսմակ, ասէ ցարքայն. Որ զբանս տեառն իւրոյ արհամարհէ, մահապարտ է։ Դու զԽեկար հրամայեցեր սպանանել, և նայ դէռևս կենդանի է։ Յայնժամ խաւսել սկսաւ արքայ և ասէ. Խաւեսաց Աբուսմակ ծառայ իմ, բարի և հաւատարիմ, ո՛չ մեղար, այլ բազում բարեաց առիթ գտար, զի եթէ զԽիկար կենդանի ցուցես ինձ, բազում քանքարս և ծերանիս ագուցից քեզ։

[1] Գրիչն այս անհրաժեշտ բառը վրիպել է։

Եւ ի նմին ժամու, իբրև սլանալ հողմոյ, եկն առ իս։ Եւ բացին զդուռն գետնափորին։ Ելի ես և եկի առաջի արքային տեառն իմոյ և անգեալ ի վերա երեսաց իմոց. երկիր պագի նմայ։ Եւ զգլխոյ իմոյ թաւալեալ էին, և մարմին իմ ապականեալ ի հող[ոյ], և ըղնկունք իմ աճեցեալ իբրև զարծուի։

Եւ յորժամ ետես [զ]իս արքայ, ելաց ի վերա իմ և ամաչէր հայել[1] յերեսս իմ։ Եւ ասէ ցիս. Ես քեզ ինչ ոչ մեղայ, այլ Նադան քեզ որդ[եգիր], զոր սնուցեալ էիր։ Եւ ասեմ. Տէր իմ արքայ, որովհետև տե[սի զեր]եսս քո, տրտմու յիս ոչինչ է, այլ ուրախութիւն։ Եւ ասէ արքայ. [Խիկ]ար, երթ ի տուն քո և դարմանայ զանձն քո յաւուրս [քառաս]ուն։

Յայնժամ գնացի տուն իմ, և դարձաւ սիրտ [ի յ]իս և եկի առաջի արքային։ Խաւսել սկսաւ արքայ և [ասէ]. Խիկար, լուեալ է քո, եթէ եգիպտացիքն ինչ յղեցին [առ մեզ]։

230բ ‖ *Եւ ասեմ ցարքայն. Իբրև լուան, եթէ ես մեռայ և զտեղի իմ չէ լից ոք, վասն այնորիկ փախեան ամենեքեան ի զաւռետ և վասն որոյ առաքեաց առ քեզ փարաւոն արքայ։ Հոգս մի՛ լիցի քեզ, զի ես երթայց առաջի փարաւոնի և պատասխանի տաց նմայ և զհարկն եգիպտացոցն բերից քեզ։*

Եւ իբրև լուաւ զայս արքայ, յոյժ ուրախ եղև և պարգևս մեծայմեծս ետ ինձ և զիս և զԱբուսմագ ընկեր իմ բազմեցուց ընդ իւր։

Եւ ի լինել առաւօտուն, առաքեցի առ Աբեստան կին իմ և ասեմ. Հրաման տուր բերել Բ ձագս արծուոյ և տուր մանել պարան Բ յերկայն և հրաման տուր հիւսանցն, զի տաշեսցեն և յօրինեսցեն կու[պ]այս Բ փայտեղէնս և առ քեզ մանկունս տարեղէնս և ստընդիացի[2] կանայս Բ, որ ուսուցանեն զմանկունս և այսպէս ասեն. Կաւ, ծեփ, աղիւս յաւերայք հանեք, ճարտարքս պարապ են։ Եւ ա[պ]այ, զամենայն, զոր ինչ պատուիրեցի, արար[3] վաղվաղակի, զի քաջ իմաստուն էր։

Եւ հրաման ե[տ] արքայ, և առի զաւրս իմ, որ ընդ իս, և գնացի։ Եւ իբր[եւ] հասի ես յօթևանսն առաջինսն, հրաման ետու զաւ[րաց] բանակել։

Եւ հանի զմանկունսն և պնդեցի ի վերայ [արծ]ուացն և արկի առասանս ընդ ոտս նոցայ։ Թռա[ն արծու]ին և վերացան ի յերկինս, և սկսան մանկունսն, որ պ[ատուիրեալ] էր զնոսայ։

---

[1] *Ձեռագրում այս բառը կրկնված է։*

[2] *Ձեռագրում՝* ընընդիացի:

[3] *Ձեռագրում՝* առայ:

Եւ իբրև հասի ես յԵգիպտոս, չոգայ [առ դուռ]ն փարաւոնի[1] և ասեմ. Յիմացուցէք արք արքայ[ին], թէ զայրն, զոր խնդրեցեր ի Սենեքարիմայ արքա[յէն, արդ] առաքեաց։

231ա Եւ արքայն փարաւոն հրաման ետ, և ես ասեմ. ‖ Բերեալ եմ ճարտարք, որ շինեն դարպաս յօդս։ Եւ ասէ փարաւոն. Զի՞նչ պէտք են ճարտարացն ի պէտս դարպասին։ Եւ ես ասի. Բերել տուր կաւ, ծեփ, աղիւս։ Եւ նոքա բերին։

Եւ գնացի կապեցի զԲ տղայն ի վերա Բ արծուց ձագին և թռուցի յօդն։ Եւ տղայքն աղաղակելով կանչէին, թէ բերէք կաւ, ծեփ և աղիւս բերէք, որ շինիմք դարպաս։ Եւ ոչ ոք կարէր հանել ինչ ի վեր։ Եւ ես առի գաւազան և ծեծեցի զօրքն փարաւոնի։ Եւ նոքա փախեան և անկան ի դարպասն փարաւոնի։ Եւ ելեալ փարաւոն, ետես զձագս արծուոց և զձայն տղայոցն և զարմացաւ յոյժ։ Եւ եմուտ ի դարպասն և ասէ իւր մտին, թէ սա շատ իմաստուն է քան զԽիկար։ Եւ ոչ գիտէր, թէ Խիկար է։ Եւ ասէ թագաւորն. Ստոյքն ասա ինձ թէ ով ես դու։ Եւ ես ասի, թէ Խիկարն եմ։ Եւ ասէ փարաւոն. Ով թշուառական, կենդանացա՞ր։

Եւ ասէ փարաւոն. Ով Խիկար, զինչ որ ասեմ կատարեայ։ Եւ ասէ. Զի՞նչ է ան սիւնն ի վերա սնի[2], մայրք ԲԺնի վերա մայրից, անիւք Լ ի վերա անւից, սուրհանդակ եր[կուք՝], մինն՝ սև և մին՝ սպիտակ։ Ասէ Խիկար. Սիւնն տարին է, ԲԺն մայրքն ամիսք տարւոյն, Լ անիւքն աւուրք ա[մսոյ]ն են, Բ սուրհանդակքն՝ տիւ և գիշերն։

Եւ փարա[ւոն] ասէ. Մանեա ինձ պարան յաւազէ։

Եւ երթալ ծա[կեցի] զորմն պատին դէմ արեգական, որ տանէր ոլոր, [ոլոր] ծագն ի ներս։ Եւ ես կանչէի, թէ կծկեցէք շուտ[ով]։

231բ ‖ Եւ զահի հարեալ փարաւոն, ապուշ մնայր։

Եւ յայնժամ փարաւոն պատուեաց զիս և ետ ինձ բազում խլաթս և զհարկ թագաւորին իմոյ։

Եւ ողջունեցի զփարաւոն և ելեալ գնացի առ թագաւորն իմ Սինեքարիմ և անկայ առ ոտս նորայ և համբուրեցի։ Յայնժամ ուրախացաւ արքայն, յորժամ և ասէ. Խիկար, զի՞նչ խնդրես յինէն, որ տաց քեզ։ Եւ ես ասեմ. Իմ խնդիրքն այն է ի քէն, որ զՆաթան զքեռորդին իմ, որ է ինձ որդեգիր և աշա-

---

[1] Հավանաբար պետք է լինի արքայից:

կերտ է, տայս ի չիս, զի այլ ուսումն կայ պակաս, որ զայլն այլ ուսուցանեմ, որ լինի կատարեալ։ Զառաջին խրատն իմ ոչ պահեաց ի մտի, զոր ուսուցի քաղցրութեամբ, հիմի ուսուցանեմ դառնութեամբ։

Եւ ասէ թագաւորն. Զինչ որ քո կամքն է, զայն արայ։

Եւ ես առեալ զնաթան երկաթի կապանօք, տարա ի տունս իմ և եդի ի պարանոց նորա Շ լիտր երկաթս և յանձնեցի զնա ի Բելիար ծառայն իմ և ետու թուխթ և թանաք և ասեմ. Յելանելն իմ և ի մտանելն իմ, զինչ որ ասնեմ, զամէն գրեալ Նաթանայ։

Նախ և առաջին զարկի Ռ բիր ի թիկունս և ասէ թէ.

1. Մարդոյ, որ ականջն չլսէ, ի թիկունս ծեծելով լսեցուցանել պարտ է։

Հաց և ջուր կշռով տայի, որ ո՛չ մեռանէր և ո՛չ ապրէր։

2. Որդեակ Նաթան, յաթոռ փառաց նստուցի զքեզ, և դու [յա]թոռոյ իմոյ ընկեցեր և կործանեցեր զիս։

Խաւսեցաւ [Նաթան] և ասէ. Զի՞ ոխացար ընդ քեռորդոյ քում։

Եւ ես ասեմ.

3. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս կարիճ, որ եհար զասեղն։ [Եւ աս]եղին խաթոցն չար է, քան զքոյդ։ Դարձեալ ե[հար] զթաթ ուղտուն, և նա հարեալ զթաթն ի վերա [կարճ]ին և սատակեաց զնա։

232ա *Եւ դարձեալ եղար որպէս || վայրենացեալ եզն, որ զտիրոջն արկցէ զվարքն և վիրաւորի իւր ոտքն։*

4. Որդեակ, եղեր որպէս այծն, որ ուտէ զտորունն[1]*, և ես կենդանութեանս ուտեմ զքեզ, թող յետոյ հանեն զտակն քո և ներկեն զմորթս իմ։*

5. Որդեակ, եղեր ինձ այն, որ ձգեաց նետ յերկինս, թէպէտ ոչ կարաց հասուցանել, զանօրէնութիւն շահեցաւ։ Եւ դարձաւ նետն ի գլուխն իւր։ Նոյնպէս և դու կամեցար սպանանել զիս, այլ անմեղութիւն իմ ապրեցոյց զիս։

6. Որդեակ, եղեր ինձ որպէս այրն այն, որ դողայր ի ցրտոյն և այլումն բերեալ պաղ ջուր, լնոյր ի վերա նորա։

Դու նոյնպէս կարծէիր զտեղի նորա լնում, բայց[2] *իցէ ագի խոզին Թ կանգուն երկայն, զտեղի ձիոյն ոչ կարէ լնուլ։*

---

[1] *Ձեռագրում՝* զպարիւնն։

[2] *Ձեռագրում՝* բաց։

7. Որդեակ, եղեր ինձ առչն, որ հանդիպեցաւ իշոյ միոյ[1] և ասէ. Ողջոյն քեզ։ Ասէ էշն. Այդ ողջոյնդ ի յիմ տիրոջն պարանոցն, որ զիս արձակեաց ի մորէն, որ քեզ հանդիպեցայ և տեսի զքո գեշ երեստ[2] չար։

8. Որդեակ, եղեր ինձ որոգայթ, որ թաղեալ կայր յաղբիսն։ Եւ եկ ճնճղուկն ասէ. Զի՞նչ գործես։ Ասէ ակնատն. Ա[ղօ]թս առնեմ առ աստուած։ Ասէ ճրնճղուկն. Զի՞նչ է ի բերանդ։ Ասէ ակնատն. Քաղցելոց հացիկ է։ Եւ վազեաց ճրնճըղուկն առնուլ զհացն յա[կնա]տէն, և անկաւ ակնատ ի վիզ ճրնճղկին։ Եւ [ասէ] ճրնճղուկն. Քաղցելոց հացն այդ է, ապա
232բ ա[յդ]||պէս լսէ աստուած աղօթից քոց։

9. Որդեակ, եղեր որպէս շունն, որ եմուտ ի հնոցն բրտին և յորժամ տաքցաւ, և սկսաւ հաչել յերես բրտին։

10. Որդեակ, եղեր դու որպէս զան ագահ շուն, որ ունէ հաց մի ի բերանն և երթայր յեզր գետոյն։ Եւ տես շուն մի այլ ի մէջ գետոյն և հաց մի բերանն և ձգեաց զիւր հացն ի բերանոյն և անկաւ ի ջուրն, զի առցէ զայնոր հացն, այլ ոչ շուն եգիտ և ոչ՝ հաց։ Եւ զիւր հացն շուն մի այլ առեալ գնաց։ Ինքն խեղդեցաւ ի ջուրն և զրկեցաւ ի յիւր հացէն։

Նոյնպէս եղար և դու. զիմ հացն խլեցիր և զրկեցար ի քո հացէդ։

Ասէ Նաթան. Մեղա քեզ, հայր, այլ չգործեմ զինչ գործեցի, մի՛ չարչարեր զիս և մի՛ հատուցաներ չար փոխանակ չարի։

Ասէ Խիկար.

11. Ծառ մի բուսեալ էր յեզր գետոյն և յորժամ հասանէր պտուղն, թափէր ի գետն և կորընչէր։ Եւ յորժամ մարդն եկեալ պտուղ խնդրէր և ոչ գտանէր։ Բ և Գ տարի զայս արար և ոչ շահեցաւ ի պտղոյն։ [Յե]տոյ կտրեաց զծառն և ընկէց ի ջուրն [և] ասէ. Այսչափ երախտեացս մինչև հիմա [զի՞նչ ես] արել, որ այլ համբերեմ նա զի՞նչ տի առ[նես]։

Արժան ես այդ չարչարանացդ։ Ոչ կայ [հնար] քեզ ազատիլ ի ձեռաց իմոց, մինչև մե[ռցիս]։

Ինչ մարդ բարոյն չար հատուցանէ [որպէ]ս Նաթան, պիտի կորընչի աստ և ի հանդերձեալն, ամէն։

---

1 Ձեռագրում՝ իմոյ:

2 Ձեռագրում՝ երերեստ:

ԽՕՍՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑ
ԵՒ ԽՐԱՏՔ ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ
(ՏԱՐԲԵՐԱԿ Լ)

Այս բնագիրը միջնադարյան, թերևս հայկական հողի վրա ծագած մի երկ է, որ երբեմն ընդօրինակվել է առանձին, տարբեր խորագրերով, բայց մտել է Խիկարի զրույցի խրատականքի մեջ և դիտվել իբրև նրա մի հատվածը։

Զրույցի հայկական խմբագրության համարյա բոլոր տարբերակներն առավել կամ պակաս չափով ներծուլել են այս աղբյուրը։

Մենք այն հրատարակում ենք զրույցի բնագրից անկախ ընդօրինակությունների հիման վրա։

Ընդգրկում է 14 միավոր։ Համառոտագրում ենք L *տառանիշով։*

Բնագրի համար հիմք է ծառայել L_1*-ը (Մատենադարանի ձեռագիր № 4724)։*

Բնագրի հետ համեմատվել են զրույցի բոլոր տարբերակների զուգահեռները և արտահայտվել տողատակերում։

Ուղղումներ թույլ են տրված միայն L *խմբի ընթերցումներով։*

B *տարբերակի զուգահեռները կազմում են չափազանց մեծ թիվ, գրեթե ծածկում* L *բնագիրը, ուստի չկրկնելու համար և ընդունելով, որ Խիկարի զրույցին անհարազատ է, չենք տվել* AB *տարբերակի մեջ։*

Զրույցի ընթերցումներն արտահայտում ենք տարբերակներում կիրառված միևնույն համառոտագրություններով։

Բնագրի աղբյուրները և խրատների համադրական աղյուսակը տես գրքի վերջում (աղյուսակ IX)։

L_{14}*-ն ունի հավելյալ խրատներ։ Տեղադրել ենք բուն շարքի վերջում, տարբերել աստղանիշով (*)։ Նախ տրված է բնագրի, ապա՝ փակագծի մեջ, հավելյալ խրատը պարունակող օրինակի* (L_{14}) *հերթական համարը։*

Խրատների տարընթերցվածները տալիս ենք յուրաքանչյուր միավորից հետո, ինչպես AB *բնագրում։*

ԽՕՍՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ

1. Որդեակ, նախ ի լեզուէ քումմէ երկիցես, որպէս յօտար թշնամւոյ, զի ոչ գիտես յորում ժամու ածէ ի վերայ քո չարիս։

1. L_{14} *իբրեւ ի* փխ *որպէս,* D_{1-5} չիք՝ *նախ,* L_{13} $B_{3-5,12,19}$ *երկիր,* $L_{4,9,11}$ D_6 *զգուշացիր* (L_9 *զգուշ կացէր)* փխ *երկիցես,* $L_{4,9-12}$ B_{1-24} *գիտես թէ,* B_{1-24} *յորժամ* (B_9 *յորում ժամու,* $B_{12,18,19}$ *երբ),* D_5 *յորժամու,* B_{18} *զի զու,* B_{1-24} D_{1-6} *որպէս յօտարէ երկիցես* ($B_{4,5,18}$ *երկիցես որպէս յօտար թշնամւոյ,* D_{1-6} *երկընչիցես),* E_{1-6} *որդեակ ի լեզւէ քումմէ վախեցիր քան զաւտար թշնամոյն զի ոչ գիտես թէ յորժամ զայթակղեցուցանէ զքեզ լեզու անմիտ և արբեցողի որպէս նետ ի լարս աղեղան զայլ ոք ոչ կարէ հարկանել այլ հանապազ ըզգըլուխս ծեծէ* (E_2 *է ի չար* փխ *ի լարս, զայլս քո,* $E_{4,5}$ *նետ է),* Fa,b *որդեակ ի լեզուէ քումմէ վախեցիր քան զօտար թշնամւոյ զի այլ ոք ոչ կարէ հարկանել զքեզ եթէ ոչ զնա* (Fb *երկնչիր* փխ *վախեցիր, այնչափ վնասել* փխ *հարկանել, նա* փխ *զնա),* L_7 *և զգոյշ լեր յանպատաշաճ խաւսից զի լեզու անմտին որպէս նետ ի քիմս աղեղան է այլ զգլուխ թեև զայլ ոք ոչ հարկանէ այլ զգլուխ իւր ծեծէ* փխ *զի ոչ-չարիս,* L_{14} *թէ յորում աւուր ածէ չար ի վերայ քո* փխ *յորում-չարիս։*

2. Որդեակ, լեզու անմտի և արբեցողի որպէս նետս ի քիմս աղեղան, թէև զայլ ոք ոչ հարկանէ, այլ զգլուխ իւր հանապազ ծեծէ։

2. B_{1-24} D_{1-6} L_2 *անմտին և արբեցողին* (B_3 *անմտի և արբեցողի),* B_{1-24} D_{1-24} չիք՝ *նետս,* B_{1-24} D_{1-6} *զքիմս աղան է* փխ *ի քիմս աղեղան թէև* (B_{18} *աւղան* փխ *աղեղան,* $B_{4,5}$ *զքիմք,* B_{18} *ի քիմս),* B_{1-24} D_{1-6} *կարէ հարկանել,* L_4 *և* փխ *թէև, ոչ կարէ,* $L_{4,5,9-12}$ չիք՝ *հանապազ,* B_{18} *զգլխովն,* L_8 *ծիծէ* փխ *ծեծէ,* L_{14} *ի լեզուանոյ և յանմտէ և յարբեցողէ փախիր զի որպէս նետք ի քիմս աղեղան են և զայլ ոք ոչ կարեն հարկանել այլ հանապազ զգլուխս իւրեանց ծեծեն* փխ *լեզու-ծեծէ,* E խմբում խրատը ձուլվել է նախորդին, L_7-ում՝ նույնպես:

3. Որդեակ, լաւագոյն է թշնամութիւն ունել ընդ առն իմաստնոյ, քան թէ ընդ առն անմտի և լեզուայնոյ բարեկամութիւն։

3. L_{9-12} B_{1-24} E_{1-6} Fa,b *լաւ է քեզ* (L_{9-12} $B_{4,5}$ Fa E_{1-6} *լաւագոյն,* Fb չիք՝ *քեզ*), B_{1-24} E_{1-6} Fa,b չիք՝ *ունել,* L_7 *լաւագոյն է ունէք,* L_8 չիք՝ *ընդ,* B_{1-24} E_{1-6} Fa,b *սիրելութիւն ընդ առն անմտի և լրբի* ($B_{2,6-8,10,12,15,19}$ *զբարեկամութիւն,* E_2 Fa,b չիք՝ *և լրբի,* $E_{1,3-5}$ *անմիտ մարդոյ*) փխ *թէ-բարեկամութիւն,* $L_{4,9-12}$ *սիրելութիւն* փխ *բարեկամութիւն* L_5 *սիրայիութիւն* փխ *բարեկամութիւն* $L_{9,11}$ չիք՝ *առն* (II), L_7 *քան թէ սիրելութիւն ընդ առն անմտի լեզուայնոյ և բարկացողի* փխ *քան թէ-բարեկամութիւն։*

4. Որդեակ, զայր անմիտ և արբեցող մի՛ առաքեր պատգամաւոր, զի ուզելովն քեզ բարիս ոչ հանդիպի, այլ բազում չարիս ածէ ի վերայ քո անմտութեամբն իւրով։

4. B_{13} *և բարկացող,* L_4 *քան զբարիս* փխ *քեզ բարիս,* B_{1-24} *պատգամաւոր մի յուղարկեր և բարէխօս քանզի ոչ կամենա զբարիս գործել այլ բազում չարիս ածէ ի վերայ քո* ($B_{6,7,12,19}$ *զուգեր* փխ *յուղարկեր,* B_9 *այլ գչար և ածէ ի վերա քո բազում չարիս,* B_{18} *կամէ,* $B_{12,19}$ *կարէ նա* փխ *կամենա*) փխ *մի-իւրով,* D_{1-6} *պատգամաւոր մի ուղարկեր կամ բարէխօս թէ ոչ բազում չարիս ածէ ի վերա քո անպիտան խօսիւք* փխ *մի-իւրով,* E_{1-6} Fa *ի բան մի զրկեր զի թէ ուզես այլ բազում չարիս ածէ ի վերա քո* (Fa *և թէ կուզես որ բազում չարիս ածէ ի վերա քո ուղարկեա*) փխ *մի-իւրով,* Fb *ի գործ ինչ մի առաքեր զի բազում չարիս ածէ ի վերայ քո* փխ *մի-իւրով։*

5. Որդեակ, այր անմիտ և արբեցող լաւ է քեզ թշնամի, քան սիրելի։

Եւ ի խորհրդոց քոց հեռի կացո զայր անմիտ։

5. B_{1-24} *լաւ է նա* (B_9 չիք՝ *նա*), B_{1-24} *քան թէ,* $L_{4,9,11}$ *կացցէ,* L_9 չիք՝ *զայր անմիտ,* B_6 *լաւ է քեզ թշնամի սիրելի քան թէ բարեկամ արբեցող և անմիտ* փխ *այր-սիրելի,* B_7 *լաւ է քեզ թշնամութիւն առն անմտի և արբեցողի քան թէ սիրելի և խորհրդակից լինել ընդ նմա* փխ *լաւ է քեզ-անմիտ,* B_{1-24} *արա զնա* փխ *կացո զայր անմիտ,* L_4 չիք՝ *զայր անմիտ։*

6. Որդեակ, անմտին խրատն այնպէս է, որպէս փոշի ցանես ի վերայ հողմոյ, կամ ի վերայ յարուցեալ գետոյ։

6. $L_{9,11}$ *ի հողմ* փխ *ի վերայ հողմոյ,* B_{1-24} *եթէ անմիտին խրատ տաս նմա* փխ *անմտին խրատն,* B_3 *այսպէս թուի* փխ *այնպէս է որպէս,* L_7 *թէ զանմիտն խրատես* փխ *որդեակ անմտին խրատն,* B_{1-24} չիք՝ *ի վերայ հողմոյ,* B_{18} *որպէս ցանես ի վերա յարուցեալ գետոյն ալիւր* փխ *որպէս-գետոյ,* $B_{12,19}$ *ելման* փխ *յարուցեալ,* D_{1-6} *յորժամ անմտին խրատ տաս համա-*

րեա թէ փոշի ցանեցեր ի վերա յարուցեալ գետոյ, E_{1-6} թէ անմըտին խրատ տաս այնպէս է քո խրատն որպէս թէ ոք փոշի ցանէ ի վերայ գնացման գետոյ ($E_{1,3}$ եւման), Fa,b անմիտ մարդոյ խրատ տալն այնպէս է որպէս թէ ոք փոշի ցանէ ի գնացման գետոյ։

7. Որդեակ, չարն իմաստնոյն և գիտնակին որպէս փաթերակ գայ, իսկ անմիտն յամենայն ժամ չարիս բերէ անձին իւրում։

7. E_{1-6} չիք՝ և գիտնակին, $L_{2,3,4,7,9-13}$ գիտնականին փխ գիտնակին, L_7 չիք՝ որդեակ, $L_{5,7,9,10,12,13}$ E_{1-6} գայ ի ժամանակի, չար ուգէ փխ չարիս բերէ, $L_{4,9,11}$ չիք՝ անձին իւրում։

8. Որդեակ, զայր լեզուային և ամբարտաւան մի՛ համարձակեցուցաներ ի տուն քո, զի մի և դու ի գործոց նորա ամօթով լիցիս։

8. L_{14} B_{1-24} D_{1-6} ամբարհաւաճ, E_{1-6} չար անմիտ և լեզուանի և ամբարհաւաճ մարդ ի տուն քո մի տանիր, L_7 ընդ առն անըզգամի և լեզուայնոյ մի յարեհար, E_{1-6} չիք՝ մի և դու, D_{1-1} ամօթ կրեսցես։

9. Որդեակ, եթէ վայելեցես զամենայն կեանս աշխարհիս, զօր մահուան քո մի՛ մոռանար, այլ հանապազ ի միտ կալ, թէ մեռանելոց եմ։

9. B_{1-24} D_{1-5} վայելեսցես ի բարութեան (B_{18} ի բարութենէ, $B_{12,19}$ վայելեսցես զամենայն բարութիւնս ի), D_{1-6} կեանս քո, L_4 վասն մահու որդեակ, աշխարհիս սախըն, B_6 աշխարհիս ապա, B_{1-24} այլ յիշեա հանապազ ($B_{2,3,6,8,10,12,15,19}$ չիք՝ այլ յիշեա հանապազ) փխ այլ-եմ, D_{1-6} ի միտ կալ թէ մեռանելոց եմ, E_{1-6} Fa,b որդեակ թէ լինիս տէր աշխարհիս զմահ քո մի մոռանար յամենայն ժամ ($E_{2,4,5}$ Fa,b չիք՝ յամենայն ժամ, Fb մոռանար և որչափ մեծութեան հասանիս այնքան ի խոնարհութեան կալ զանձն քո) փխ որդեակ-մեռանելոց եմ, L_7 բարութիւն փխ կեանս, L_{14} զմահ քո մի մոռանար փխ զօր-մեռանելոց եմ։

10. Որդեակ, նստելով առ գերեզմանի ընկերի քո, յիշեսցես անդ և ասասցես ի մտի քում, թէ և՛ ինձ պատրաստ է այս։ Եւ արտասուեա վասն մեղաց քոց։

10. $L_{4,11}$ տեսցես և յիշեսցես և ասիցես, L_9 տեսցես փխ յիշեսցես անդ և ասասցես, $L_{4,8,9,11}$ և բազմութիւն ստացուածոց քոց փխ վասն մեղաց քոց, A_5 B_{1-24} որդեակ նայելով նայեաց ի գերեզմանս ընկերի քո և զմահ քո յիշեա և արտասուեա (A_5 B_3 և դու, $B_{9,17}$ նայեսցես, B_{18} հայեա, A_5 նայեա), D_{1-6} որդեակ հայելով հայեսցես ի գերեզման ընկերին քո և յիշեսցես զի և դու նման նմա լինելոց ես, L_{14} յորժամ հայիս ի գերեզմանս ընկերի քո զմահ քո յիշեա և ատեա զբազմութիւն ստացուածոց քոց փխ նստելով-քոց։

11. Որդեակ, յորժամ տեսանիցես զընկեր քո մեռեալ, մի՛ զանց առնիցես ի նմանէ, այլ երթ և ողբա և մի՛ զընկերն, այլ զանձն քո, զի նոյն օր պատրաստական է քեզ կարճել և զքեզ ի կենաց քոց։

11. A_5 B_{1-24} $L_{4,9,11,14}$ վաղճանեալ փխ մեռեալ, L_{14} չիք՝ ի նմանէ, L_{10} և ոչինչ փխ մի զանց, B_{1-24} A_5 L_{14} ընթացիր փխ երթ, L_7 զնա փխ զընկերն, B_{1-24} A_5 զանձն քո և ապա զընկեր քո քանզի և նոյն օր քեզ կայ պատրաստեալ (B_1 պատահեալ, B չիք՝ և ապա զընկեր քո, B_{18} նոյնպէս փխ նոյն էր), L_{14} նախ զքեզ և զընկեր քո զի նոյն կայ պարտս և առաջի քո փխ և մի զընկերն-քոց։

12. Որդեա՛կ, ի վերայ մեռելոյ իջո արտասուս և ողբա զնա վասն մեղաց նորա և մի՛ անտես առներ զթաղումն նորա։ Դառնացո զաղիսդ և ջերմացո կոծ և արա սուգ ըստ արժանեաց նորա օր մի վասն բասրանաց և ի վաղիւն մխիթարեա զսիրտ քո վասն հրամանացն աստուծոյ։

12. L_2 ի մեռեալս, L_5 չիք՝ և ողբա զնա, L_7 չիք՝ որդեակ, L_2 եղբայրսիրանաց փխ բասրանաց, L_{10} բարանաց փխ բասրանաց, L_3 բարսանաց փխ բասրանաց, $L_{5,7}$ չիք՝ դառնացո–աստուծոյ։

13. Որդեակ, արար աստուած զգինին վասն ուրախութեան, բայց ի տեղիս տեղիս լաւ է զլեղին ըմպել քան զգինին, վասն զի է՛ ժամանակ, որ փառաւոր առնէ գինին զորդիս մարդկան և երբեմն ծաղր ու ամօթալից կացուցանէ։

13. $L_{4,11}$ վասն գինւոյ որդեակ արար, B_{1-24} A_5 աղբ փխ զլեղին, B_6 զատն խմել փխ զլեղին ըմպել, $L_{4,9,11}$ B_{1-24} E_{1-6} A_5 որդեակ երբեմն փխ վասն զի է ժամանակ (Այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի) L_2 B_{1-24} E_{1-6} Fa,b A_2 զմարդ փխ զորդիս մարդկան, L_{10} ծաղր առնէ, B_{17} ամօթ լիցի և ծաղրացուցանէ, $B_{12,19}$ E_{1-6} Fa,b առնէ փխ կացուցանէ (E_1 առնէ զմարդն), D_{1-6} որդեակ հրամայեալ է աստուած զգինին վասն ուրախութեան բայց ի տեղիս բազմոցի և անպատշաճ լաւ է աղբ ըմպել քան զգինի, E_{1-6} որդեակ արար աստուած զգինին վասն ուրախութեան բայց տես մի լի ըմպեր զքան գինի (E_2 մի ըմպել քան զգինի) փխ որդեակ-զգինին, Fa,b որդեակ ած զգինի վասն ուրախութեան բայց տես մի լինի թէ ըմպէ գինին զքեզ (Fb մի զուցէ փխ մի լինի թէ), K հրամայեալ է աստուած գինին ուրախութեան տեղի բայց տեղի բազմոցի և վատթար և անպատշաճ տեղի լաւ է աղ ըմպել քան թէ գինի, L_{14} որդեակ, եա աստուած զգինի յուրախութիւն և ոչ յարբեցութիւն իսկ արբեցողացն ի տեղիս տեղիս լաւ է ըմբել աղբ քան զգինի զի ամաւթալից առնէ որդիս մարդկան։

14. Որդեակ, ի գինարբուս մի՛ քաջանար, զի զբազումս կորոյս գինին։

14. $L_{2,3,8}$ գինի արբունս, (L_8 արբումն), $L_{5,10,12}$ գինարբուս, L_7 չիք՝ որդեակ, պարծենար, L_9 կորուսանէ փխ կորոյս զգինին։

15. Որդեակ, հաւասար է գինին կենդանութեան մարդկան, եթէ արբցեն զնա չափով։

15. L_7 չիք՝ որդեակ, ըմպեն փխ արբցեն, L_2 չափաւոր։

16. Որդեակ, չեն ինչ կեանք կարօտելոյն ի գինոյ, զի նա հաստատեալ է յուրախութիւն մարդկան։

Ցնծութիւն սրտի և ուրախութիւն անձին գինի, որ ըմպիցի ի ժամուց բաւական։

Դառնութիւն հոգւոյ գինի, որ շատ ըմպիցի, զի կասեցուցանէ զոյժն և դնէ վէրս, կորուսանէ զխելս և մերժէ զերկիւղն աստուծոյ, թուլացուցանէ զմարմինն և բթեցուցանէ զմիտս, տանի զահ ի սըր-տաց և զամօթ յերեսաց։

16. L_7 չիք՝ որդեակ, L_2 կուրացուցանէ փխ բթեցուցանէ, L_5 չիք՝ զի կասեցուցանէ-յերեսաց, L_7 լերդի է փխ անձին, L_7 յոր-ժամ ըստ պատշաճին լիցի բաւական փխ որ-բաւական, L_7 մտաց փխ սրտաց։

17. Որդեակ, լաւ է քեզ կռուել ընդ զրեհաւորի, քան ընդ կնոջ անզգամի, լեզուանոյ և բարկացողի։

17. $L_{4,9,11}$ վասն կնոջ որդեակ, L_{14} լավագոյն է փխ լաւ է, L_{14} B_{1-24} ընդ առն, A_3 F_{1-6} Fa,b ընդ մարդոյ, $L_{4,9,11}$ լեզուանոյ և անզգամի փխ անզգամի-բարկացողի, L_5 կնոջ պոռնկի անզգամի և լեզուայնոյ և բարկացողի, B_{1-24} և անամօթի փխ լեզուանոյ և բարկացողի, L_{14} A_3 E_{1-6} Fa,b չիք՝ լեզուանոյ և բարկացողի, $B_{6,7,18,19}$ հզօրի և զրեհւորի, B_9 զինուորի փխ զրեհաւորի, B_{17} զօրաւորի փխ զրեհաւորի։

18. Որդեակ, յորժամ ասէ ցքեզ կին քո թէ խեղդեմ զիս ի նեղոյ քումմէ, դու զգուշացիր անձին քում, զի կամի խեղդել զքեզ։

18. L_{14} եթէ փխ յորժամ, B_{1-24} D_{1-6} A_5 չիք՝ ցքեզ, $L_{4,9,11}$ $B_{2,12,19}$ խեղդեմ ես, A_5 խեղդեմ զիս, L_{14} ընդ քեզ փխ ցքեզ, $L_{2,4,9,11}$ նեղութենէ, B_{1-24} D_{1-1} A_5 ձեռաց քոց ($B_{12,19}$ ձեռօք իմովք) փխ նեղոյ քումմէ, զգուշ լեր ($B_{4,18}$ զգուշ կացիր, B_5 զգուշացիր) փխ զգուշացիր, L_{14} յարենէ քումմէ դու զգուշ լեր փխ ի նեղոյ-քումմէ։

19. Որդեակ, այր անմիտ յորժամ գայ ի յանդիմանութիւն առաջի Թագաւորաց խաբէութեամբ պատճառս պատճառելով, առաւել բարկացուցանէ զսիրտ Թագաւորին և զարթուցանէ ի վերայ իւր չարիս:

19. B_3 չիք՝ յանդիմանութիւն, D_{1-6} յանդիման (D_5 յանդիման լիցի, D_4 չիք՝ յանդիման) փխ ի յանդիմանութիւն, $B_{12,19}$ Թագաւորաց յանդիման, D_{1-6} Թագաւորաց և կամ իշխանաց (D_3 ամենայն փխ կամ), B_2 առ առաջի, L_4 չիք՝ խաբէութեամբ, L_8 չիք՝ պատճառս, L_5 առաջի Թագաւորաց ի յանդիմանութիւն խաբէութեան, B_{1-24} D_{1-6} առաւել ևս, B_{17} պատճառելով խօսի, D_5 բարկացուցանէ զարարիչն, B_{1-24} Թագաւորաց (B_{17} Թագաւորին փխ Թագաւորեն), B_{1-24} D_{1-6} չարիս զարթուցանէ ի վերա իւր, չիք՝ զսիրտ Թագաւորին:

20. Որդեակ, այր չարախորհուրդ և նախանձոտ ոչ թէ միայն ատելեաց իւրոց խորհի չար, այլ բնութիւն նորա ամենեցուն հակառակ կայ, և ոչ ումեք կամի նա զբարիս:

20. $L_{4,9,11}$ վասն նենգաւորաց որդեակ, L_2 չիք՝ այր, E_{1-6} Fa,b մարդ փխ այր D_4 չարախօս փխ չարախորհուրդ E_{1-6} չիք՝ իւրոց, չարութիւն փխ չար, Fa,b ատելեացն առնէ զչարութիւն փխ ատելեաց իւրոց խորհի չար, L_{14} թշնամեաց փխ ատելեաց, L_{14} E_{1-6} Fa,b բնութեամբ փխ բնութիւն նորա, L_3 չիք՝ ումեք. B_{1-24} է (B_{18} է և չար առէ ամենայն մարդոյ փխ կայ), $L_{4,14}$ B_{1-24} E_{1-6} Fa,b չիք՝ և ոչ ումեք կամի նա զբարիս, $B_{12,19}$ չար է և հակառակ փխ հակառակ կայ, D_{1-6} չար է փխ հակառակ կայ, չիք՝ այսպէս իմա և զբարի բնութիւն մարդկան փխ և ոչ ումեք կամի նա զբարիս, A_5 չար է ամենեցուն հակառակ է փխ ամենեցուն հակառակ կայ, $L_{9,11}$ չիք՝ և ոչ ումեք կամի նա զբարիս:

21. Որդեակ, այր չարաբարոյ և ամբարիշտ յորժամ տեսցէ զխռովութիւն ընկերի իւրոյ, ցնծայ և ուրախ լինի և կարծէ ի միտս իւր, թէ փառս յաւելու ինձ:

21. B_{18} չարափառ փխ չարաբարոյ, A_5 չարախորհ և ամբարիշտն, E_{1-6} Fa,b մարդ փխ այր, ամբարշտական փխ ամբարիշտ, A_5L_{13} չիք՝ այր, Fa զկռուութիւն փխ զխռովութիւն, L_{14} Fb զկռիւ փխ զխռովութիւն, B_{1-24} E_{1-6} Fa,b փառս ինչ, B_{1-24} յինքըն ($B_{4,5}$ ի յինքըն, B_{18} ինքըն և զատուած աղաչեա) փխ ինձ, $B_{12,19}$ աւելցաւ նմա փխ յաւելաւ ինձ, L_{14} եթէ փառք ինչ յաւելան նմա, A_5 փառսն ինչ աւելնու իինքըն, E_{1-6} Fa յաւելցաւ ի նա (E_{1-3} նըմայ, Fa ի նմա), Fb յաւելու յանձին իւրում, L_4 որդեակ կայր այժմս մարդիք չար և ամբարիշտք յորժամ տեսանեն զխռովութիւն ընկերաց իւրանց ցնծայն և ուրախ լինին և կարծեն ի միտս իւրեանց թէ փառքեր աւելաւ:

22. Որդեակ, մինչ քաղցր է քեզ աչք տեառն քո երկիր ի նմանէ, զի անձին քում դու ես բարեխօս և մի՛ բարկացուցաներ զնա ի վերայ անձին քում։

22. $L_{4,9,11}$ B_{1-24} *յորժամ քաղցր է ակն* ($B_{2,10}$ չիք՝ *յորժամ*, B_3 *թէպէտ* փխ *յորժամ*, B_{18} *մինչդեռ* փխ *յորժամ*), B_3 *քո բայց*, L_9 չիք՝ *քեզ*, B_{1-24} *չլինի թէ բարկացուցանես* ($B_{2,3,7,8}$, *չի լինի*) փխ *մինչ քաղցր է քեզ աչք*, $L_{4,9,11}$ *քո և դու քեզէն լինիս անձին քո*, $L_{5,12,13}$ B_{1-24} *քո և դու լիցիս քեզէն մեղադիր անձին քո* փխ *անձին քում*, L_{14} *յորժամ քաղցր է ակն տեառն քո ի վերայ քո երկիր ի նմանէ զի մի բարկացուցանես և լինիս մեղադիր անձին քո*, D_{1-6} *յորժամ քաղցր է ակն տեառնդ ի վերա քո յայնժամ առաւել երկիր ի նմանէ և յորժամ տեսանես զքեզ յաչս մարդկան փառավոր մի հպարտանար ի սրտիդ և զթշնամիս քո մի յոչինչ համարիր այլ ծիծաղեա յերեսս նոցա զի բամբասեսցեն առաջի տերանցն զի փոքրաւորքն են զմարդոյ վկայութիւնս համատողքն առաջի մեծամեծաց*, E_{1-6} Fa,b *յորժամ քաղցրանայ աչք աստուծոյ ի վերա քո առաւել վախեցիր ի նմանէ զի մի յետոյ մեղադրես անձին քո* (Fa,b *երկնչիր*, Fa *յետև*, *յանձին քում*, Fb չիք՝ *ի նմանէ-անձին քո*, *երկնչիր ի պատուիրանացն նորա որով յաչս թագաւորաց հաճոյ երևիս և ամենայն մարդ սիրէ զքեզ և յորժամ արհամարհիս յաստուծոյ յայնժամ թագաւորք և իշխանք և ամենայն սիրելիք քո ատեն զքեզ*) փխ *մինչ-անձին քում*։

23. Որդեակ, յորժամ տեսանես զքեզ յաչս թագաւորաց փառաւոր և սիրեցեալ, թէպէտ և բազում են թշնամիք քո, ամենեքեան իբրև հաւատարիմ սիրելոյ վկայեն քեզ։

23. L^2 չիք՝ *զքեզ*, A_5 B_{1-24} *հզօր* փխ *սիրեցեալ* (B_{18} չիք՝ *հզօր*), L_{14} *հաւատարիմ* փխ *սիրեցեալ*, B_{1-24} A_5 *օգնեսցեն քեզ ի վկայութեան* (B_1 *վկայութեամբ*, B_{15} *զքեզ*, B_{18} *ի սուտ վկայութեամբ*) փխ *վկայեն քեզ*, L_{14} *երկնչին ի քէն* փխ *իբրև-վկայեն քեզ*, E_{1-6} Fa *առ աչս տեառն քո և թագաւորաց փառաւորեալ և ամենայն մարդ սիրէ ըզքեզ և յորժամ արհամարհիս յաստուծոյ յայնժամ թագաւորք և իշխանք և ամենայն սիրելիք քո ատեն զքեզ* (Fa *աչս տեառն*, *փառաւորելի եղիր*, E_2 *յառաջ* փխ *առ աչս*) փխ *յաչս-վկայեն քեզ*։

24. Որդեակ, յորժամ արհամարհեսցիս յաչս թագաւորաց, ամենայն սիրելիք քո յատելութիւն դառնան քեզ և բարեկամք քո հեռի կացցեն ի քէն։

24. $L_{14,17}$ *թագաւորի*, L_9 *առաջի* փխ *յաչս*, B_{1-24} *ատելի լինին* (B_{18} *դառնան*) փխ *յատելութիւն դառնան* $L_{4,5}$ *հեռաստանն* փխ *հեռի*, B_{1-24} *ի հեռաստանէ կայցեն* (B_9 *հեռացեալ* փխ *ի հեռաստանէ*) փխ *հեռի կացցեն ի քէն*, $L_{9,11}$ *հեռանան* փխ *հեռի կացցեն*, L_{14} չիք՝ *քեզ*, E_{1-6} Fa ձուլվել է № 23 խրատին, Fb ձուլվել է № 22 խրատին, L_{14} *բարեկամքն հեռանան* փխ *քո հեռի կացցեն*։

25. Որդեակ, մի՛ երբեք ասիցես աղքատին, թէ դու չար ինչ ոչ կարես առնել, զի բազում չարախօսութիւնք յանարգ մարդոյն ելանեն, զի չարքն առնեն զչարն և ոչ՝ լաւաբարոյքն։

25. B_{1-24} E_{1-6} Fa,b չիք՝ *երբեք*, B_{18} *առեսցես զաղքատն* փխ *ասիցես աղքատին*, L_{14} *ինձ* փխ *ինչ*, B_{1-24} *երբեք ինձ չար* ($B_{7,19}$ *չարիս ինձ*) փխ *չար ինչ*, $L_{4-6,9,11}$ B_{1-24} E_{1-6} Fa,b *չարիք*, (Fa,b *չարիք և անարգանք*) փխ *չարախօսութիւնք*, B_{19} E_{1-6} Fa *առնել տես*, B_{1-24} $L_{4-6,9,11-13}$ *մարդոց ելանեն և ոչ ի պատուականաց* B_{18} *ի նենգաւոր մարդուց* փխ *յանարգ մարդոյն* B_{19} E_{1-6} *անարգ և յոչինչ մարդուէն* փխ *յանարգ մարդոյն*, $L_{4-6,9,11,14}$ B_{1-24} E_{1-6} Fa,b չիք՝ *զի չարքն-լաւաբարոյքն*. D_{1-6} a) *որդեակ մի ասիցես աղքատին և տկարին թէ դու ինձ չար ոչ կարես առնել քանզի տէր է վրէժխնդիր նոցա* b) *որդեակ զայր յականէ մի խօսեր զի բազում չարիք յանարգ մարգկաց ելանեն և ոչ ի պատուականաց* (D_4 *կամ տնանկեն*, D_5 *ինչ* փխ *ինձ*, $D_{4,5}$ *ականէ*, D_4 *խօսըբեր*) փխ *որդեակ-լաւաբարոյքն*։

26. Որդեակ, լաւագոյն է քեզ շուն մի ի սիրողաց քոց, զի շաղղապատի զքև, քան թէ ատելի ոք գոչէ ընդդէմ քո։

26. B_{1-24} *լաւ է* փխ *լաւագոյն է քեզ*, L_{14} *զատելի որ* փխ *թէ ատելի ոք*, $L_{2,3,8,12,13}$ *գոչէ*, B_9 *գոչէ ի յերեսս քո* B_{18} *զի եկեալ հաչէ ընդ երեսս քո քան թէ ատելիք քո գոչէ ընդդէմ քո* փխ *զի շաղշապատի-ընդդէմ քո*։

27. Որդեակ, ծառայ, որ երկմիտ է տեառն իւրոյ, թէպէտ և սիրէ զքեզ, մի՛ վստահանար ի նա, զի ծառայ, որ մոռանայ զտէր իւր, նա ոչ է քեզ բարեկամ։

27. $L_{4,6,9,11}$ *վասն ծառայից որդեակ*, B_{1-24} *տեառն իւրոյ երկմըտիցէ* (B_3 *երկմտիցէ տեառն իւրոյ*, B_{18} *տան* փխ *տեառն*), $L_{4,6,9,11}$ D_{1-6} *երկմիտ է ընդ*, B_{1-24} *մի երբեք* (B_3 *բայց մի* փխ *մի երբեք*), B_{1-24} *բերէ զքեզ բարի այլ չար* (B_{18} *չար պատրաստէ ի վերա քո*, B_{19} *չար բերէ*) փխ *է քեզ բարեկամ*, B_3 *նա ամենևին*, D_{1-6} *ատէ* փխ *մոռանայ*, L_{14} *ի տեառնէ իւրմէ երկմիտեցէ թէպէտ և սիրէ զքեզ դու ի նա մի վստահանար զինչս քո զի շուն որ առնու զտէր իւր նա ոչ բերէ քեզ բարի* փխ *երկմիտ է-բարեկամ*։

28. Որդեակ, կին, որ արհամարհէ զայր իւր և ասիցէ ցքեզ, թէ գեղեցիկ ես դու քան զայրն իմ և հաճոյ ես աչաց իմոց, դու իբրև ի չար գազանէ, յօձէ կամ յընձէ, փախիր ի նմանէ և հեռի կացցէ ի խորհրդոց քոց, քանզի այնպիսին նման խառնեալ շան, որ երթայ զհետ ամենայն մարդոյ։

Դարձեալ, կին պոռնիկ նման է մահաբեր դեղոյ, որ թագուցեալ է ի կերակուրս քաղցրագոյնս։

28. B_{18} *եկեալ ասիցէ*, $L_{4,9,11}$ *վասն կնոջ որդեակ*, L_{14} *թողու* փխ *արհամարհէ*, B_3 *քան զառաջին*, B_{1-24} A_5 *երկիր ի նմանէ որ-*

պէս յինձն ի գազանէ (B_2 յինձ գազանէ. B_3 յինձըն գազանէ, B_{18} փախիր և երկիր չար գազանէ) փխ զու-նմանէ, L_{14} առաւել քան յընձուէ երկիր ի նմանէ և հետ արա զնա փխ զու իբրև-հեռի կայցէ, L_5 չիք՝ կամ, A_5 փախզիր փխ փախիր, B_{1-24}, A_5 շան խառնակելոյ, L_{14} կին պոռնիկ փխ այնպիսին, շան որ խառնեալ փխ խառնեալ շան որ, B_6 խորհրդոցն այն, B_{18} մարդոյ մեղանչէ, B_{1-24} A_5 նման է ի դեղս մահաբեր (B_{18} մահաբերի և մարդասպանի, B_{17} դեղոյ մահաբերի), L_{14} որդեակ փխ դարձեալ (Այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի), B_{1-24} A_5 լինի փխ է, B_1 քաղցրահամս փխ քաղցրագոյնս, B_9 քաղցրագոյնս և վնասէ զքեզ, A_5 չիք՝ կերակուրս, E_{1-6} Fa,b կին աւտար որ սիրէ զքեզ և ասէ թէ դու լաւ ես քան զիմ այրն մի հաւատար դու նմայ զի կին պոռնիկ նման է շան որ խառնակի յամենայն շուն (Fa,b ընդ ամենայն շանց, E_2 որ սիրէ զքեզ փխ դու նմայ, Fb եթէ կին սիրէ զքեզ, շանց և նման է գերեզմանի բռելոյ որ ի ներքս լի է գարշահոտութեամբ) փխ կին-քաղցրագոյնս։

29. Որդեակ, առն նենգաւորի պատուած ոչ գոյ յերկինս։

29. B_{18} նենգաւորի և անամաւթի, L_{14} B_{1-24} չիք՝ յերկինս, գոյ և առն լեզուանոյ խաղաղութիւն ոչ գոյ յերկրի և ոչ հանգիստ (B_{18} երկո ի նմանէ որ հանգիստ զանես փխ յերկրի և ոչ հանգիստ, B_1 հանգիստ և այր ամբարտաւան պականեցի ի կենաց իւրոց, L_{14} չիք՝ յերկրի և ոչ հանգիստ)։

30. Որդեակ, կնոջ լեզուանոյ և անամօթի մի՛ լինիր մերձակայ, զի ոչ գոյ խաղաղութիւն ի նմանէ, ո՛չ անձինն և ո՛չ մերձաւորին։

31. Որդեակ, այր ամբարիշտ և ամբարտաւան կարճեցի ի կենաց իւրոց վասն հպարտութեան բարուցն զոր ունի։

31. $L_{4,6,8,9,11\ 13}$ վասն հպարտութեան որդեակ այր ամբարտաւան պականեաց ($L_{12,13}$ չիք՝ վասն հպարտութեան), L_5 չիք՝ ամբարիշտ և, B_1 և փխ որդեակ (Այդպիսով միակցվել է նախորդին), $L_{4,9,11}$ հպարտ փխ հպարտութեան, B_{1-24} A_5 այր անբարտաւան պականեցի ի կենաց իւրոց (B_9 պակասի, B_3 իւրոց և զրկեցի, B_{18} աւուր փխ ի) փխ այր-ունի։

32. Որդեակ, մի՛ փոխանակեսցես զգործն աստուծոյ ընդ աշխարհիս, զի այս անցանէ և այն յաւիտեան մնայ։

32. L_{14} փոխանորդեր փխ փոխանակեսցես, L_2 անցաւոր է փխ անցանէ, L_{13} աշխարհիս և զմեծութիւն արհամարհեա, B_{1-24} մի փոխեր զգործն աստուծոյ վասն կենաց և ցանկութեան աշխարհի զի թէ գեղեցիկ էր ցանկութիւն աշխարհիս կարող էր աստուածութիւն հաղորդակից լինել բնութեան կենաց աշխարհի (B_1 ընդ փխ վասն, չիք՝ բնութեան, B_{18} աշխարհիս նա, B_{19} կարգ լինել բնութեան աշխարհիս) փխ մի-մնայ, L_{14} վասն ցանկութեան աշխարհիս փխ ընդ-մնայ։

33. Որդեակ, զցանկութիւն աշխարհիս և զմեծութիւն արհամարհեա, զի թէ բարի էր, կարող էր աստուածութիւն հաղորդակից առնել զինքն բնութեան կենցաղոյս։

33. B_{1-24} խրատը ամբողջությամբ միակցվել է նախորդին. L_{13} *առեա* փխ *և զմեծութիւն արհամարհեա։*

34. Որդեակ, նման է ցանկութիւն աշխարհիս յաչս ամենայն մարդկան որպէս առիւծ մի, որ ծնաւ ի գիշերի և սնաւ ի խաւարի և յետոյ, իբրև ետես զճառագայթս արեգականն, որպէս ի դժոխս համարեցաւ զամենայն զկեանս իւր։

34. L_1 չիք՝ *ամենայն* B_{1-24} A_5 D_{1-6} *ամենայն տեսողաց* (B_3 *տեսողացն ամենայն*, D_4 *աստեղաց*) փխ *մարդկան*, *ոմն առիւծ* (D_{1-6} *առիւծ կոչեցեալ*), *սնուցին զնա* փխ *սնաւ*, $L_{4,6}$ *առիւծ մի ծնեալ*, B_{1-24} A_5 D_{1-6} *երբ ետես* (B_9 D_{1-6} *և յորժամ* փխ *երբ*, A_5 չիք՝ *երբ*, B_{18} *երբ ելեալ*, $B_{12,19}$ *երբ տեսաւ*) փխ *և յետոյ իբրև ետես*, B_{18} *խաւար տեղի*, A_5 *լուսնոյ* փխ *արեգականն*, B_{17} *զդժոխս համարեաց* փխ *ի դժոխս համարեցաւ*, B_{18} *իւր որ անդ էր կացեալ*, L_{14} *այսորիկ առեծու ու ծնեալ լինի ի գիշերի և սնոյց զնա ի խաւարի և ի դժոխս մատնեցաւ* փխ *յաչս-զկեանս իւր։*

35. Որդեակ, այր իմաստուն, յորժամ փառաւորի յաշխարհիս, հետևող լինի պատուիրանացն աստուծոյ և գովելի է ամենայն սրբոց, զի նման է արեգական, որ քանի բարձրանայ, առաւելուն ճառագայթ նորա։

35. $L_{4,6,9,11}$, B_{1-24} A_5 *որչափ* փխ *յորժամ*, $B_{6,7,12,19}$ չիք՝ *յաշխարհիս*, B_{1-24} A_5 *յաշխարհի ընդունի զմեծութիւն և*, B_{1-24} A_5 *գործոյն* (A_1, $B_{4,5,9}$ *գործոցն*, B_1 *դրոյն*) փխ *պատուիրանացն*, B_2 *հետևի գործոյն* փխ *հետևող լինի պատուիրանացն*, B_{1-24} A_5 *արեգական բարձրագոյն*, B_3 *գովի յամենայն* փխ *գովելի է ամենայն*, B_{2-24} A_5 *զի որչափ* փխ *որ քանի*, $L_{4,7,9,12,13}$ *նորա երկրի յամարայնայ ժամանակի*, L_5 *նորա յաշխարհի*, L_{14} *որչափ և փառաւորի ընդունի և հետևող լինի գործոցն աստուծոյ* փխ *յորժամ-ճառագայթ նորա։*

36. Որդեակ, այր ծոյլ և ամբարհաւաճ, որչափ և փառաւորի և ընդունի զմեծութիւն, արհամարհէ զճշմարտութիւն և անարգէ զսրբութիւն, ատելի լինի սրբոց և թշնամի եկեղեցւոյ։ Նման է նա չարորոտ ամպոց, որ երբեմն զօրանայ, յաճախէ յերկիր զկարկուտ և զկայծակունս, ապականէ զերկիր և արմատախիլ առնէ զբոյսս դալարի։

36. B_{1-24} A_5 *հեզգ* փխ *ծոյլ*, L_1 *արհամարհէ զմեծ* B_{18} *և թէ ատիցէ* փխ *արհամարհէ*, B_{1-24} L_2 A_7 չիք *լինի*, $L_{4,6}$ B_{1-24} A_5 չիք՝ *և անարգէ զսրբութիւն*, B_{1-24} A_5 չիք՝ *չարորոտ*, B_{1-24} A_2 *ամպոց որ մթացեալ լինի և խաւարագունի* (A_5 *խաւարեալ գունի*), $L_{4,6}$ B_{1-24} *յորժամ* (B_3 *իսկ յորժամ*) փխ *երբեմն* $B_{6,8}$ *և աճէ* փխ *յաճախէ*, B_9 A_5 *զուարճանայ* փխ *զօրանայ*։ L_{12}

երբ փխ երբեմն, B_{1-24} A_5 և զերկիր ապականէ և արմատախիլ առնէ զբոյսս դալար կարկտիւ իւրով (B_{18} կարկտիւ և խորշակով) փխ յերկիր-դալարի, $L_{4,6,9,11}$ զպտուղս երկրի և զբոյսս դալարոյ փխ զերկիր-դալարի, L_{14} հեղգամիտ և ամբարհաւաճ որչափ փառաւորի արհամարհէ զմեծութիւնն և ատելի լինի սրբոց և թշնամի աստուծոյ փխ ծոյլ-դալարի։

37. Որդեակ, թագաւոր բարեմիտ կանգնէ զաշխարհս բարեմտութեամբն իւրով, և իշխան քաղցրաբարոյ սիրելի է զօրաց իւրոց։

37. B_{1-24} թագաւոր բարի կանգնէ զաշխարհ և թագաւոր չար և պիղծ թէպէտ և վայելէ զթագաւորութիւն ի կեանս իւր բայց յոյժ խռովութիւն և չարիս ցուցանէ ի վերա երկրի և ինքն նիւթէ կորուստ անձին իւրոյ (B_3 կանգնէ զերկիր, B_1 առժամանակ մի փխ ի կեանս իւր, B_2 չիք՝ բայց-երկրի, B_1 չիք՝ յոյժ, $B_{4,5}$ յարուցանէ փխ ցուցանէ, B_6 չիք՝ և պիղծ, B_{18} ինքն ինքնին, բերէ փխ նիւթէ, B_{18} թէ թագաւորն և կամ իշխանն բարի լինի կանգնի և հաստատի ամենայն երկիրն իւր թէ թագաւորն չար լինի և պիղծ...) փխ թագաւոր-իւրոց:

38. Որդեակ, թագաւոր ամբարտաւան և մեղսասէր, թէպէտ և վայելէ զմեծութիւն թագաւորութեան աշխարհիս ի կեանս իւր, առաւել զարթուցանէ ի վերայ զօրաց աշխարհին և կորուստ բերէ իւր անձին։

38. $L_{4,6,9,11,12}$ իւր այլ, $L_{4,6,9,11}$ կորուստ անձին իւրոյ բերէ L_8 չիք՝ թագաւորութեան, B_{1-24} միակցվել է նախորդ խրատին։

39. Որդեակ, իշխան ագահ և զեղխ ի մարտս պատերազմի դիւրաւ ըմբռնի յորսորդաց և կործնչի յորոգայթ մահու։

39. $L_{4,6,9,11}$ ըմբռնէ որպէս թռչուն գիշակեր որ ծանրանան թևք նորա և B_{1-24} այր ագահ և զեխ ի մարտս պատերազմի նման է ի թռչուն գիշակեր զի ծանրանայ և թևքն թուլացեալ դիւրաւ ըմբռնի յորսողաց և կործնչի նմանապէս և այր զեխ և արբեցող թափի ի մտաց և դիւրաւ ըմբռնի յորոգայթ (B_3 որ ի մարտս ի պատերազմն լինի նա փխ ի մարտս պատերազմի, նման է նա, $B_{2-5,8,9,18}$ նոյնպէս փխ նմանապէս, B_3 յորոգայթ մահու, $B_{4,5}$ յորոգայթ սատանայի, $B_{4,5,17}$ թռչնոյ գիշակերի, $B_{12,19}$ թռչնոց գիշերոյ, $B_{6,7,12,19}$ յորոգայթ փխ յորսորդաց, $B_{6,7}$ չիք՝ և կործնչի յորոգայթ, B_{18} զեխամոլ, ոչ կարէ մարտնչել ի մարդս պատերազմի, ծանրանա ընդ մարտնչելն, շուտով անկանի փխ դիւրաւ ըմբռնի) փխ իշխան-մահու։ $L_{12,14}$ որպէս հաւ գիշակեր որ ծանրանան թևք և դիւրաւ ըմբռնի յորսորդաց և կործնչի յորոգայթ մահու փխ յորսորդաց և-մահու։

40. Որդեակ, այր աբբեցող և գինամոլ թափի ի մտաց և ոչ կարէ զգուշանալ անձին իւրոյ, այլ դիւրաւ անկանի յորոգայթ։

40. $L_{5-7,9,11-13}$, *յորոգայթ մահու*, L_{14} *ագահ և արբեցող նման է իբրև գթոչուն գիշակեր, որ ծանրանան թևք նորա և դիւրաւ ըմբռնի յորսողացն* փխ *արբեցող–յորոգայթ։*

41. Որդեակ, այր անմիտ կարծէ ի սրտի իւրում, թէ յորժամ տեսանէ ի թագաւորաց և յիշխանաց յորոգայթս նեղութեան, շնորհս ինչ յաւելու յինքն և ոչ իմանայ, թէ թշնամիք նոցա նեղեն զաշխարհըս, և ինքն այլ ի կորուստ մատնի ընդ նոսա։

41, B_{1-24} *այր անմիտ կարծէ ի սիրտս իւր թէ յորժամ մտանէ ի նեղութիւնս թագաւորաց ի փառս իւր յաւելու և ոչ իմանա թէ դիւրաւ ըմբռնի ի մահ* ($B_{2-1,18}$ *միտս* փխ *սիրտս*, B_3 *փառս ինչ յաւելու յինքն*, B_6 *մեծութիւն* փխ *նեղութիւնս*, B_{18} *մահ և մեռանի*) փխ *այր–ընդ նոսա*, L_{14} *եթէ յորժամ ի նենգութիւն մտանեմ շնորհս յաւելում ինձ ոչ գիտէ եթէ դիւրաւ ըմբռնի* փխ *ի սրտի–ընդ նոսա։*

42. Որդեակ, մի՛ բորբոքեր զցասումն սրտի քո ի նենգութիւն ընկերի քո, մինչև իցես փորձեալ զնա ի բարի, կամ ի չար։ Զի որ բնութեամբ նենգաւոր է, թէ զամենայն ինչս տացես ի ձեռս նորա, ոչ փոխէ զբարս իւր։

42· B_{1-24} *վառեցուսցէ զսիրտ քո ի խեթ բանից* ($B_{3,5}$ *մաքառեցուսցէ*, B_6 *վախեցուսցես*, B_{10} *վառեսցես*, B_{18} *վախուսցես*, B_9 չիք՝ *ի խեթ բանից)* փխ *բորբոքեր–նենգութիւն* B_{1-24} *ոչ ինչ ես փորձել* ($B^2{}_{,4,10,15,18}$ *գործել և փորձել*, $B_{4,5}$ *գործել* փխ *փորձեալ*) փխ *իցես փորձեալ*, B_9 չիք՝ *ընկերի քո*, L_{14} *վառիր զնա ընկերի քո մինչ չես փորձեալ զան չարով կամ բարով* փխ *բորբոքեր–ի չար։* B_{1-24} *թողցէ* փխ *փոխէ*, L_{14} *թողու* փխ *փոխէ*, $L_{8,13,14}$ *ինչս քո*, B_9 *զբարկութիւն* փխ *զբարս*, B_{18} *զբառքն և զընութիւն իւր* փխ *զբարս իւր*, $B_{12,19}$ *մի վախեցուսցես զսիրտ քո ի ըէր բանից ընկերաց քոց զի կարծես զքեզ սիրելի ամենեցուն և ոչ գիտես զի յորժամ յանդիմանեսցեն զքեզ գործք քո ամաչեցեալ ծաղր լինիցիս և զառն է քեզ այն քան զմահ* փխ *մի բորբոքեր-զբարս իւր*, E_{1-5} Fa *մի վախեցուցաներ զսիրտ հետ նոր բռնած սիրելուտ մինչև քանիցս անգամ փորձես զչարն և ըզբարին* (Fa *քանի մի ինչ, զնա չարեօք և բարեօք*) փխ *մի բորբոքեր–զբարս իւր։*

43. Որդեակ, մի երկու լեզու լինիր ի մէջ նմանեաց քոց և կարծեսցես զքեզ սիրելի ամենեցուն։ Եւ ոչ գիտիս եթէ յորում ժամու յանդիմանեսցեն զքեզ բանք քո և յայնժամ ամաչեսցես և ծաղր լինիս, և այն քեզ դառն է քան զմահ։

43. B_6 *մի պարծեսցիս ի մէջ ընկերաց քոց* փխ *մի երկու–նմանեաց քոց*, L_{14} B_{1-24} *ընկերաց* փխ *նմանեաց*, B_{1-24} *զի կարծես* (B_3 *կարծես դու*), B_{1-24} *թե յորժամ* փխ *եթէ յորում*

ժամու, գործք փխ բանք, B_6 չիք՝ բանք քո, $B_{4,5,18}$ չիք՝ յանդիմանեսցեն-յայնժամ, E_{1-5} Fab մի լռեալեզու լինիր ի մէջ ընկերացդ զի կարծես զքեզ սիրելի լինել նոցա յորժամ անդիմանեն զքեզ լինի բան քո ամօթալից (E_2 շնայլեզու, Fab և կարծեր թէ սիրելի ես նոցա այլ փխ մի երկու-քան զման, L_{14} չիք՝ և կարծեսցես-քան զման։

44. Որդեակ, մի՛ խորհիր չար ընկերի քում, զի մի և դու կորիցես չարեաւ։

44. B_{1-24} չարիս ընկերին; $L_{14}B_{1-24}$ չարաւ սատակեսցիս (L_{14} սատակեսցիս և գայր անմիտ և արբեցող դեսպան մի տաքես) փխ և դու կորիցես չարեաւ։

45. Որդեակ, լերինք շտեմարանք են սառնամանեաց, և սիրտ ննջաւորի բնակարան չարեաց։

45. L_{14} աւղոց փխ շտեմարանք, B_{1-24} ննդաւորաց, $L_{14}E_{1-5}$ սիրտք ննդաւորաց, Fa ննդաւորք փխ սիրտ ննդաւորի, Fb նոյնպէս և ննդաւորք փխ և սիրտ ննդաւորի, L_{14} բնակարանք են ամենայն։

46. Որդեակ, այր ամբարիշտ ընթանայ յանցս ճանապարհաց և պատրաստէ զզէնս իւր ի հեղուլ զարիւն և յափշտակել զինչս աղքատաց։ Բայց յետոյ տան ճաշակել նմա յարենէ իւրմէ։

46. $L_{4,6,9}$ անմիտ կայ փխ ամբարիշտ ընթանայ, L_{11} կայ փխ ընթանայ B_{1-24} L_2 ճանապարհի (B_1 ճանապարհաց), B_3 զարիւն մարդկան, B_{15} զէնս փխ զինչս, L_{14} զարիւն անպարտ, B_{1-24} ապա յարենէ իւրմէ տացէ ճանապարհին ճաշակել (B_3 ճաշակել ի ճանապարհին, $B_{12,19}$ ապա և իւր արիւնն հեղցի) փխ բայց-իւրմէ, L_{14} ճաշակումն ի փխ տան ճաշակել նմա։

47. Որդեակ, կին պոռնիկ նման է բռեալ և դեղեալ գերեզմանի, և ի ներքոյ լի դժնդակ նեխութեամբ և ոսկերօք մեռելոց։

47. 1—24 ի գերեզման բռեալ և դեղեալ (B_7 բեեռեալ փխ բռեալ, B_{18} տեղեալ և զարդարեալ), L_{14} չիք՝ բռեալ և, B_{1-24} լի է դժնդակութեամբ (B_{2-5} դժնդակութեամբ լի է) փխ լի-նեխութեամբ, B_{1-24} մեռելոտիք դարձեալ նման է ի ծառս գեղեցիկս որ ունիցի պըտուղ դառն և յորժամ նայիս ի գեղեցկութիւն ծառոյն և ճաշակես ի պտղոյն դառնութեան տրտմութեամբ ի բաց դարձուցանես զերեսս քո ի նմանէ ($B_{2,3}$ գեղեցիկ, B_{18} նմանի ծառոյ գեղեցկոյ, B_6 որդեակ դարձեալ փխ դարձեալ, B_6 ի զարդարեալ, B_{18} ճաշակիս ի նմանէ ի, դառնութենէն և տրտմութենէն, B_3 չիք՝ դառնութեան, $B_{4,1}$ գեղեցիկ ծառոյ փխ ի ծառս գեղեցիկս), L_{14} դժնդակ նեխութեան ոսկերաց փխ լի դժնդակ-ոսկերօք, D_{1-6} նման է տեսութիւն անզգամ կանանց իբրև գերեզմանաց բռելոց որ ի դրուցէ քանդակեալ են ոսկով և ի ներքոյ լի են ոսկերօք մեռելոց և ժահահոտութեամբ (D_4 ներքոյ հողոյ) փխ կին-մեռելոց, E_{1-6} Fa կին պոռնիկ նման է գերեզմանաց բռելոց որ ի ներքոյ են զարշա-

հոտութեամբ (Fa գերեզմանի բոելոյ, լի է փխ են) փխ կին-մեռելոց, L_{14} ավելացնում է՝ եւ դարձեալ նման է կին պոռնիկ իբրև գծառ գեղեցիկ որ ունի պտուղ դառնագոյն։

48. Որդեակ, կին առնակին և պոռնիկ նման է գեղեցիկ ծառոյ, որ ունի պտուղ չար և դառն, որ երբ նայիս ի գեղեցկութիւն ծառոյն, ուրախանաս և յորժամ ճաշակես ի պտղոյն դառնութենէ, տրտմութեամբ ի բաց դարձուցանես զերեսդ ի նմանէ։

48. L_2 և փխ երբ, L_{14} B_{1-24} միակցվել է նախորդ խրատին,

49. Որդեակ, յորժամ նայիս ի գեղ կանանց, աչք քո գայթակղեցուցանեն զքեզ, այլ սիրտ քո զպատշաճաւորն կրեսցէ, զի գալիք չարի և որոգայթ մահու անցանեն զքև։

49. B_{1-24} գեղեցկութիւն փխ գեղ, B_9 չիք՝ որդեակ (Այդպիսով խրատը միակցվել է նախորդին) L_{14} զի գալիք չարեաց է. գայթացուցանեն զքեզ ի խեղ խեղ ծաղու, զի նման է նա իբրև զջուր աղի որչափ յաճախես ի կերակուրն յաւելուս ի ծարաւն փխ այլ սիրտ-անցանեն զքև։ B_{18} պինդ պահեա փխ զպատշաճաւորն կրեսցէ $B_{12,19}$ հաստատուն կալ զի մի յորոգայթս մահու անկցիս փխ զպատշաճաւորն-զքև։

50. Որդեակ, մի՛ ի կին այլոց կատարեր զկամս քո, զի նման են այնպիսիքն աղի ջրոյ, որ քանի շատ ըմպեն, յաճախէ ծարաւն և որպէս բեռն աղի ծանրանան ի վերայ քո մեղք օտարին։

50. L_5 զցանկութիւն փխ զկամս, $L_{4,6,9,11}$ քո ցանկութեան, B_{1-24} A_5 մի ցանկար յայլոց կին կատարել ($B_{4,5,7,8}$, ցանկանար, B_{18} աւտար կնոջ ի փխ յայլոց կին) փխ մի ի կին այլոց կատարեր, L_{13} մեռօք տարին փխ մեղք օտարին, $B_{1-24}A_5$ է նա ի ջուր աղի զի որչափ յաճախիս յմպել յաւելո ծարաւ քո և բազմանան չարիքն և որպէս բեռն ծանր ծանրանայ է վերա քո (B_2 յաճախես, ըմպել, $B_{2-5,15}$ յաւելու, B_7 յաւելու զծարաւն, B_{18} առաւել յաւելցի, $B_{12,19}$ A_5 աւելի ծարաւիս, B_{18} չիք՝ չարիքն, B_2 չիք՝ ծանր, B_{18} ծանր այլ, B_{2-5} ծանրանան) փխ են-օտարին, E_{1-6} Fa,b A_3 մի այլոց կին կատարեր զցանկութիւն քո զի աւտար կինն նման է աղի ջրի զի որչափ խմես այնչափ ծարաւիս (E_{2-5} առաւել փխ այնչափ, $E_{2,3}$ աղջրի, Fb մի զհետ, F ըմպես, Fa առաւելագոյն ծարաւիս և զանուն վատ ժառանգես, Fb այնքան առաւել ծարաւիս և զանուն վատ ժառանգես) փխ մի ի կին-օտարին։

51. Որդեակ, ոչ եթէ ամենայն մարդ ժառանգէ զանուն մարդոյ, այլ որ իմաստունն է։ Զի որպէս հուր ի լուսոյ և ի տապոյ բորբոքի և որպէս արեգակն ի ճառագայթից լինի լուսաւոր և առիւծն յուժոյ և ի քաջութենէ լինի զօրաւոր և բազէ տեսանելովն և արագութեամբն մեծարի յարկս թագաւորաց, նոյնպէս և այր իմաստուն պատուի ի դրունս թագաւորաց։

51. L_8 չիք՝ մարդ, $L_{4,6,9,11}$ B_{1-24} իմաստուն իցէ, $B_{12,19}$ չիք՝

մարդոյ, Fa չիք՝ ոչ եթէ-մարդոյ, զի որ փխ այլ որ, նման է փխ զի, Fb չիք՝ ոչ եթէ-զի, միշտ ի տապոյ փխ ի-տապոյ, L_5 չիք՝ որպէս, լուսաւորի փխ լինի լուսաւոր, յառնլոյ փխ յուժոյ, B_{1-24} իմանի լուսատու (B_3 է փխ իմանի, $B_{4,5,7}$ նմանի) փխ լինի լուսավոր, $B_{12,19}$ E_{1-6} Fa,b երևի փխ լինի, E_{1-6} Fab որպէս առիւծն որ ուժեղութեամբն զովի (E_1 ուժովութեան զովելի) փխ և-զօրաւոր, $L_{4,6,9,11}$ կոչի փխ լինի, B_{1-24} կոչի հզօր փխ լինի զօրաւոր, L_5 չիք՝ և բազէ-թագաւորաց, B_{1-24} բազայն արագ թևօքն իւրովք զովի (B_{12} թռելովն իւրով), փխ բազէ-թագաւորաց, L_2 չիք՝ նոյնպէս-թագաւորաց, B_{1-24} իմաստուն մեծարին և տունս փխ զրունս, թագաւորաց և ի զրունս նոցա որպէս զոսկի զակունս մեծագինս (B_3 պատուականս փխ մեծագինս, B_{12} չիք՝ որպէս-մեծագինս), E_{1-6} B_{19} Fa,b և որպէս բազան սրընթաց առ ի սաչելոյ թևացն մեծարի յաչըս թագաւորաց նոյնպէս պարտ է մարդոյ որ լինի դպիր և իմաստուն զի զովի յաչս թագաւորաց և մեծամեծաց (E_1 գազան փխ բազան, $E_{2,3}$ չիք՝ սրընթաց առ ի սաչելոյ թևացն, B_{19} արագաթռելով թևացն փխ առ ի սաչելոյ թևացն, Fa,b թևոցն զովի, Fa և առաւել մեծարի ի փխ մեծարի, թագաւորաց և մեծամեծաց, չիք՝ նոյնպէս-մեծամեծաց, Fb նոյնպէս և իմաստունն միշտ իմաստութեամբ իւրով պայծառ երևի ի մէջ ամենեցուն և մանավանդ ի թագաւորաց և ի մեծամեծաց և յիշխանաց պատիւ ընդունի փխ յաչըս-մեծամեծաց) փխ և բազէ-թագաւորաց։

52. Որդեակ, այր իմաստուն և հանճարեղ յորժամ անարգի յարկս թագաւորաց, նման է ոսկոյ մաքրափայլի և ականց պատուականաց, որ երբ կորչի յերկրի և թաղի ի գուբս փողոցայց, ամենայն որ առ ուռն հարկանէ և կոխէ զնա, և ոչ իմանան զպատիւ նորա։

52. L_1 փայլի փխ մաքրափայլի, L_3 կոչի փխ կորչի, $L_{4,9,11}$ յորժամ փխ որ երբ, L_{13} չիք՝ և կոխէ, L_8 նուլնպէս և փխ որդեակ (Այդպիսով խրատը ձուլվել է ճախորդին)։

53. Որդեակ, որպէս իջանեն ամպք մրրկեալ ի վերայ գլխոց լերանց, նոյնպէս և պատրաստին որոգայթք և սպանութիւնք առն նենգաւորի։

53. $L_{4,6}$ իջանէ ամբ, L_1 չիք՝ որպէս, L_4 սպանութիւն։

54. Որդեակ, ցանկութիւն արանց և գարշութիւն կանանց ի տեսութիւն աչաց է. խաբէ և ընկղմէ զիմաստունն և յորոգայթ ածէ։

54. $L_{9,11}$ գարշ փխ գարշութիւն, B_{1-24} A_5 գեղեցկութիւն փխ գարշութիւն (Հավանաբար գեղեցկություն ընթերցվածը ավելի ճիշտ է, բայց չենք ուղղել, որովհետև L խմբում օրինակ չունենք)։ $B_{15,18}$ չիք՝ և գարշութիւն կանաց, L_6 գարշ փխ գարշութիւն, L_2 չիք՝ ի տեսութիւն աչաց է, $L_{1,13}$ խախտէ փխ խաբէ, B_{1-24} A_5 աչաց խաբէ և որոգայթ անձին գործէ (B_3 բայց յետոյ յորոգայթ) փխ աչաց-ածէ։

55. Որդեակ, լեզու նենգաւորի որպէս գրիչ արագագիր դպրի, խօսի զխաղաղութիւն և սիրտն զչարիս նիւթէ։

55. B_{1-24} *որդեակ լեզու իմաստնոյ դպրի գեղեցկի ի տախտակագիրս խօսի զխաղաղութիւն և միտք նենգաւորի որպէս զհալոց դարբնի շանթացեալ հրով կայծականցն նոյնպէս և նենգաւորն խօսի նենգութեամբ* ($B_{7,12}$ *գեղեցիկ դպրի,* $B_{4,5}$ *նենգութիւն,* $B_{2,7,8,15}$ *նենգաւորութեամբ,* B_3 *նենգաւորութեամբ* փխ *նենգաւորն խօսի նենգութեամբ, միտք մարդոյ,* B_{12} չիք՝ *ի տախտակագիրս, հալոցք* փխ *զհալոց, խօսք նորա նենգութեամբ* փխ *և նենգաւորն խօսի նենգութեամբ*) փխ *լեզու նենգաւորի-նիւթէ։*

56. Որդեակ, մատնութիւն յերկուս դէմս սահմանի։ Եթէ տեսանես զնենգաւորն ի սպանութիւն տեառն և ոչ յայտնես նմա, մահապարտ ես և դու իբրև զնա։

56. B_{1-24} *մատնելութիւն,* D_{1-6} *ունի* փխ *սահմանի,* $B_{4,5}$ *բաժանի սահմանի* փխ *սահմանի,* B_{12} *բաժանէ* փխ *սահմանի,* B_9 *ունի և սահմանի,* $L_{4,6,9,11}$, B_{1-24} A_5 D_{1-4} *տեառն քո,* B_{18} *առն միոյ* փխ *տեառն,* D_{1-6} *զթշնամին ի սպանումն* փխ *զնենգաւորն ի սպանութիւն,* B_{1-24} A_5 D_{1-6} չիք՝ *դու իբրև զնա։*

57. Որդեակ, առն խոզամտի սիրելի ոչ լինի երբեք, զի զինչսն սիրէ և ոչ՝ զսիրելին։

57. B_{1-24} *գոյ* (B_3 *գոյ յերկրի*) փխ *լինի,* L_4 *զինքն* փխ *զինչսն,* B_{1-24} *և ոչ առն նենգաւորի աստուած* (B_9 չիք՝ *ոչ առն,* B_3 *աստուած գոյ*) փխ *զի զինչսն-զսիրելին,* Fab A_3 E_{1-6} *առն խոզամտի ոչ գոյ սիրելի երբեք զի ասէ ի սրտի իւրում թէ կեանքս ոչ անցանի և բազակս ոչ պակասի և ոչ գիտէ թէ աստուած տայ այնպիսեաց մահ և զինչս նորա այլոց տայ և չունենայ անուն բարի որ յիշէն զնա* (Fb *ինչքս ոչ պակասին, գիտէ թէ յանկարծ, այնպիսւոյ, որք ոչ երբէք յիշեն զնա* փխ *տայ-զնա,* E_{1-6} A_3 *սիրելի ոչ կայ, զի մարդ խոզամիտ, ի մտի* փխ *ի սրտի իւրում, բազակ իմ,* չիք՝ *և ոչ գիտէ թէ, նմա* փխ *այնպիսեաց*) փխ *առն-ոչ սիրելին։*

58. Որդեակ, այր խոզամիտ հայի ի սակաւն և ցրուէ զամենայն ինչս իւր և շնորհս ոչ ընդունի։

59. Որդեակ, այր խոզամիտ կարծէ ի միտս իւր, թէ փառաւորեմ զանունս իմ դատարկ բանիւ։ Յաճախէ ի խոստանալն և հեղգայ ի տալն, նախատի ի մարդկանէ և յանդիմանի ի հրապարակս վասն ստութեան և խոզամիտ բարուցն իւրոց։

59. *մտի իւրում,* B_{1-24} *խոզամիտ և հպարտ,* B_{1-24} *փառաւորէ զանուն իւր* (B_{17} *զանձն* փխ *զանուն,* B_{12} *փառաւորէ անունն և,* B_3 *նորա* փխ *իւր*) փխ *փառաւորեմ զանունս իմ,* B_{1-24} *կատարելն* (B_6 *կատարելն և ոչ կարէ*) փխ *տալն,* B_7 *խոստանալն*

իւր, B_3 չիք՝ նախատի ի մարդկանէ, L_5 սուտ ասելոյն փխ ստու-
թեան, B_{1-24} վասն ստութեան և անարգեալ յանդիմանի ի մէջ հրապարակաց (B_3 չիք՝ վասն ստութեան) փխ և-իւրոց, L_{12} չիք՝ նախատի-իւրոց։

60. Որդեակ, մի՛ խոստանար ընկերի քում, զոր ոչ կարես տալ, զի մի զսիրելութիւն յատելութիւն դարձուցանես։

60. B_6 բան ինչ ընկերի փխ ընկերի, $L_{5,12}$ հաստուցանել փխ տալ, B_{1-24} կատարել փխ տալ, սիրելութիւն նորա յատելութիւն դարձցի (B_2 դարձցիս), B_{18} մի խոստովանել ընկերի քո զոր ինչ կարես կատարեա, զի մի սիրելութիւն նորա ատելութիւն դարձցի, Fa,b թէ կամիս մարդոյ զինչս տալ յառաջ մի պարծենար և մի խոստանար և թէ պարծենաս և չտաս հետ բարեկամին թշնամի լինիս (Fb պարծիր, խոստանար զի մի գուցէ յետոյ ոչ կարիցես տալ և լինիցիս ծաղր և այպն այլոց, չիք՝ և թէ-լինիս) փխ մի խոստանար-դարձուցանես։

61. Որդեակ, այր անմիտ և արբեցող յաճախապէս ընդունի զերկրպագութիւն ի մարդկանէ սուտ բանիւ իւրով, այլ զոր ինչ ասէ, ոչ լինի և ոչ կատարի։ Նման է նա փչեալ տկոյ օդալից, դատարկ և ունայն յըմպելեաց, որ զինքն ցուցանէ տեսողացն լիութեամբ, և իբրև լուծանեն զկապն, ոչ գտանեն ուրախութիւն ի նմանէ, այլ ծաղր լինի և այպանի։

61. B_{1-24} զոր ասէ և ոչ կատարէ (B_6 ոչ կատարէ զասացեալն, B_{18} զայն որ ասէ) փխ զոր ինչ ասէ ոչ լինի և ոչ կատարի, B_{18}ապա փխ այլ, B_{1-24} ի տիկ փչեալ, չիք՝ և ունայն, B_{18} ի տիկ փչա-լից քամոյ փխ փչեալ տկոյ օդալից, B_3 դատարկ յամենայն, $L_{4,9,11}$ յորժամ արձակեն փխ իբրև լուծանեն, չիք՝ և այպանի, B_{1-24} և յորժամ բացին զբերան նորա ոչ գտա ուրախութիւն ի նմա ($B_{2,3,8-10,15}$ բանան զբերանն, $B_{2,3,8,10,15}$ գտանի, B_8 գտանեն) փխ և իբրև-այպանի, L_8 ապակի փխ այպանի։

62. Որդեակ, այր խոզամիտ կարծէ ի միտս իւր, թէ կեանք իմ անանցականք են և ինչք իմ ոչ պակասին, բայց այլք յափշտակես-ցեն զբազմութիւն ընչից նորա և զանուն նորա ի բարի ոչ յիշեսցեն։

62. $L_{4,6,9,11}$ կարծիս ունի թէ փխ կարծէ ի միտս իւր, B_{1-24} կեանք իւր, ինչքն իւր (B_1 չիք՝ իւր), B_{12} իւր կեանքն անանց է փխ կեանք իմ անանցականք են, B_{1-24} բայց զայն ոչ գիտէ թէ, B_{18} զինչս իւր բազում փխ զբազմութիւն ընչից նորա $B_{4,5,9}$ իբրև փխ ի բարի, E_{1-6} Fa,b A_3 միակցվել է № 57 խրատին։

63. Որդեակ, յորժամ ի պատերազմն երթաս, մի՛ հանդիպեր առն վատասրտի, վասն զի վատասիրտն ստոր բանք է յոտս երկվա-րի քո, անարգէ զքաջութիւն քո և փութանակի գլորէ, և զթշնամին վրդովեցուցանել ոչ կարես և ի զգաստութենէ թափուր գտանիս։

63. B_{1-24} ընդ առն վատասրտի մի գնար փխ մի հանդիպեր

առն վարպարտի, չիք՝ վատասիրտն. L_3 ստորաբանք փխ ստոր բանք, B_6 այլ ստորաբանքն են յոյս երիվարի իւր այսինքն թողու և փխ զի-քո, B_{12} ստորաբանք են ոտս, B_{1-24} քո այսինքն թուշաղ (B_3 տուշաղ, $B_{4,5}$ թուշախ, B_{12} չիք՝ այսինքն թուշախ), B_{1-24} զոտսխն վաւեցուցանէ և զքեզ ափշեցուցանէ ի զգաստութենէ այլ ի մարտըս պատերազմի լեր ընկեր առն քաջասրտի զի յորժամ յաղթահարէ զթշնամին և դու ընդ նմա գովիս և փառաւորիս ի թագաւորաց և թէ յաղթիս ի թշնամոյն. քաջութեամբն իւրով կանգնէ զքեզ ($B_{4,5}$ որդեակ փխ այլ, այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի, B_{12} ժամ փխ մարտս, չիք՝ ի թագաւորաց, B_{12} չիք՝ զոտսխն-ափշեցուցանէ) փխ զթշնամին-գտանիս, B_{18} որդեակ որ յորժամ պատերազմ երթաս դու առն ընդ վատասրտի մի գնար քանզի և սիրտ քո վախացուցանէ և զքաջութիւն քո զլորի փխ յորժամ-գըտանիս, D_{1-6} որդեակ ընդ առն վատասրտի և անզօրի մի լինիր վասն զի վատասրտութեամբն յաղթի յամենայնէ և դու տրտմիս այլ լեր ընդ առն իմաստնոյ և քաջասրտի զի յորժամ յաղթահարէ զթշնամին եթէ խօսիւք և եթէ մարտիւ և դու ընդ նմա գովիս և փառաւորիս և եթէ դու յաղթիս ի թշնամոյն նա քաջութեամբն և հանճարովն օգնէ և զերծուցանէ զքեզ (D_{2-6} վատասրտութեամբն և անզօրութեամբն, D_5 օգնէ քեզ) փխ յորժամ-գտանիս։

64. Որդեակ, ի մարտ պատերազմի կցորդ լեր առն քաջասրտի և զօրաւորի, զի յորժամ յաղթահարէ զթշնամին, դու ընդ նմա գովիս և փառաւորիս առաջի թագաւորաց։ Եթէ գլորիս ի թշնամեաց, նա քաջութեամբն իւրով կանգնէ զքեզ։

64. $L_{6,9,11}$ նմին փխ նմա, L_5 գովիս և Քրիստոսի փառք յաւիտեան ամէն, $L_{4,9,11}$ և թէ փխ եթէ, B_{1-24} D_{1-6} միակցվել է նախորդ խրատին, բացի B_{18}-ից, L_5 B_{18} չիք՝ և փառաւորիս-զքեզ։

65. Որդեակ, անմիտն թէպէտ և փառաւորի առաջի թագաւորաց, այլ զբարս իւր ոչ թագուցանէ։

65. $B_{1,3}$ ի փխ առաջի, B_{1-24} զբարք իւր ոչ կարէ թաքուցանել L_1 զբանս փխ զբարս, L_{13} զբնութիւնս փխ զբարս։

66. Որդեակ, այր խողամիտ, թէպէտ և ունի ինչս բազումս, այլ նեղէ զսիրտս իւր կարօտութեամբ ընչից և զկեանս իւր կարօտութեամբ և աղքատութեամբ անցուցանէ։

66. B_{12} եթէ փխ թէպէտ և, $L_{9,11}$ չիք՝ կարօտութեամբ ընչից, $L_{4,9,11}$ դառնութեամբ փխ կարօտութեամբ, B_{1-24} նեղ է սիրտ նորա և զկեանս իւր դառնութեամբ անցուցանէ (B_{12} նեղութեամբ փխ դառնութեամբ, $B_{4,5}$ ի դառնութիւն) փխ այլ-անցուցանէ։

67. Որդեակ, այր զուարթ և առատամիտ սիրեցեալ է յաստուծոյ և ի մարդկանէ և յաւելու ի կեանս իւր զուարթութեամբ իւրով։

67. L_9 *զուարթամիտ* փխ *զուարթ և առատամիտ*, L_1 *ազատամիտ* փխ *առատամիտ*, L_8 *առամիտ* փխ *առատամիտ*, B_7 *առատաբրո* փխ *առատամիտ*, B_{10} *առատ* փխ *առատամիտ* B_{12} *առատաձեռն* փխ *առատամիտ*, B_{1-24} չիք՝ *յաստուծոյ և*, $B_{4,5}$ *օգտելու* փխ *յաւելու*, B_{1-24} *իւր և հանապազ կայ ի խնդամտին* (B_{18} *և բազում ոք, կայ յաջողի և*), չիք՝ *զուարթութեամբ իւրով*, L_5 չիք՝ *և յաւելու-իւրով*։

68. Որդեակ, եթէ կամիս իմաստուն կոչիլ ի մարդկանէ և փառաւոր երևիլ և սիրեցեալ յաստուծոյ, արհամարհեա նախ՝ զցանկութիւն մարմնոյ և մի՛ յօժարիր ի գինէմոլ արբեցութիւնս, զի բազմադիմի գայթակղեցուցանեն կին և գինի զմարդ և յօժարեն ի գործս չարեաց, հեռանան յիմաստութենէ և անկանին ի բազում խօսս, յայտնեն զխօսս թագաւորաց և խօսին սնափառութեամբ, և զխորհուրդս ընկերաց ոչ պահեն, այլ ցրուեն ի բազում տեղիս, յիմաստութենէ թափին և պաշտպանութենէ աստուծոյ թուլանան, զդատաստանս աղքատաց, որոց և այրեաց ստուգութեամբ ոչ դատին, զանձինս իւրեանց ի մահ վարեն և ոչ կարեն զգուշանալ, այլ մերկանդամ լինին առաջի թագաւորաց և ամօթալից առաջի ամենեցուն։

Զայս ամենայն արբեցութիւն և զեղխ պոռնկութիւն զարթուցանեն ի վերայ իմաստնոց։

68. B_{12} *իմաստուն լինել և*, B_{1-24} *պատուիլ յաստուծոյ և ի թագաւորաց* փխ *և փառաւոր երևիլ և սիրեցեալ յաստուծոյ*, *աշխարհի* փխ *մարմնոյ*, $L_{4,6}$ *բազում դէմս* փխ *բազմադիմի*, $L_{2,4,9,11,13}$ չիք՝ *զմարդ*, $L_{4,9}$ *գայթակղեցուցանէ զմարդ*, $L_{4,6,9}$ *յօժարեցուցանեն* փխ *յօժարեն*, B_{1-24} *յաղթել արբեցութեամբ քանզի սոքա ի բազում դէմս գայթակղեցուցանեն զորդիս* (B_3 *զորդիս մարդկան*, B_1 *զոգիս* փխ *զորդիս*) փխ *յօժարիր-գինի զմարդ*, *յօժարեն ընթանալ, և հեռանալ ի ճշմարտութենէ և անարգին* փխ *հեռանան յիմաստութենէ և անկանին*, L_5 չիք՝ *հեռանան-իմաստնոց*, B_{1-24} *զխորհուրդս* փխ *զխօսս*, B_{12} *և մի արբիլ արբեցութեամբ քանզի այս գայթագղեցուցանէ զբազումս և զորդիս ընդ գործս չարս յաւժարէն և հեռանան ի ճշմարտութենէ իմաստութենէ թափին և զդատաստան որոց և այրեաց ոչ դատին* փխ *յօժարիր-ոչ դատին*, B_{1-24} *ի գործոց բարեաց հեռանան և* փխ *և զխորհուրդս-տեղիս*, L_6 *այլ* փխ *աստուծոյ*, L_9 *թագին* փխ *թափին*, B_{1-24} չիք՝ *պաշտպանութենէ աստուծոյ թուլանան*, չիք՝ *աղքատաց*, *ոչ դատեն ստուգապէս* փխ *ստուգութեամբ ոչ դատին*, L_6 *մերկ ազամ* փխ *մերկանդամ*, B_{1-24} *թագաւորաց և թշնամեաց իւրեանց* (B_{12} *իշխանաց* փխ *թշնամեաց*, չիք՝ *իւրեանց*), *յամենեցունց* փխ *առաջի ամենեցուն*, L_8 չիք՝ *և զեղխ պոռնկութիւն*։

69. Որդեակ, յորժամ հանդիպիս կնոջ անառակի, ահա մերձեցաւ հուր յանկողինս քո և օձ չարաթոյն ի շտեմարանս քո, գազան անտառի ի մէջ խաշանց քոց և գայլ յափշտակող ի փարախս հօտից քոց և թշնամի արբեալ զօրաց քոց։

69. L_5 կնոջ պոռնկի և, B_{18} յորժամ բոռնկիս հետ կնոջ աւտարաց փխ յորժամ-անառակի, B_{1-24},A_5 չիք՝ ահա (B_3 այնպէս գիտացիր թէ փխ ահա), A_5 B_{1-24} L_2 չիք՝ և գայլ-հօտից քոց, A_5 B_{1-24} թշնամի արով զինեալ ի զօրս քո (B_3 քո եղուկ և վայ է քեզ) փխ թշնամի արբեալ զօրաց քոց։

70. Որդեակ, կին պոռնիկ կարծէ ի միտս իւր, թէ զգործս իմ ես ինձէն միայն գիտեմ և թագուցանեմ։ Նման է նա սատակեալ շան, որ դժնդակ է նեխութեամբ հոտովն, և զդաժանութիւն նորա ամենեքեան ի հեռաստանէ ճանաչեն, և նախատինս առնու ի մէջ բազմամբոխ հրապարակաց։

70. L_2 որդեակ նման է, այդպիսով խրատը տրոհվել է երկուսի, $L_{5,12}$ չիք՝ միայն, B_{12} չիք՝ ես ինձէն միայն գիտեմ և, B_{1-24} A_5 ինձէն թագուցանեմ նման է նա ի շուն մեռեալ դժընդակ նեխութեամբ որ ոչ կարէ ծածկել զհոտ իւր (B_7 յինէն փխ ինձէն, $B_{4,5}$ նա որպէս, B_{17} սատկած շան, B_{10} մեռելոյ, B_{3-6} շուն սատակեալ և, B_2 նեզութեամբ, B_{17} նենգութեամբ, B_{12} նման է մեռեալ յիշոյ որ նեխութեամբ հոտեալ, B_{18} իմ թագուցանեմ որ զմարդ չիմանա այնպիսին նման է շան սատակաց և որգնած և ոչ կարէ ծածկել զնեխեալ հոգիդ) փխ ես-հրապարակաց, $L_{5,12}$ շան մեռելոյ փխ սատակեալ շան, $L_{4,5,9,11}$ հրապարակաց և ոչ գիտէ թէ հանդիպիմ ես առն քաջասրտի որ ի շօշափելն ձեռաց իւրոց թօթափէ զիս ի սգաստութենէ և զանձն իմ երկիր կործանէ։

71. Որդեակ, այր անմիտ յորժամ արբենայ ի կռիւ յօժարի և կարծէ ի միտս իւր, թէ երևելի եմ ես ի մէջ արանց քաջազինաց և զայն ոչ անդիճէ, թէ հանդիպիմ ես առն քաջասրտի, որ ի շօշափելն ձեռաց իւրոց թօթափէ զիս ի զգաստութենէ և զանձն իմ յերկիր կործանէ։

71. A_5 B_{1-24} յօժարի ի պատերազմն ($B_{2,3}$ պատերազմ) փխ ի կռիւ յօժարի, B_{12} կարծէ ի միտս իւր թէ ի պատերազմէ ի մէնջ երևելի քաջարանց փխ ի կռիւ-քաջազինաց, K այր արբեցող այնպէս կարծէ ի միտս իւր թէ ես քաջ եմ և զամենայն զոր ինչ խօսիմ իմաստութեամբ խօսիմ փխ այր-կործանէ, B_{18} երևիմ ես ի մէջ արանց արի և քաջ փխ երևելի-քաջազինաց, E_{1-6} Fa,b A_3 միտս թէ մեծազոյն է քան զայլսն և ոչ գիտէ թէ հանդիպի առն քաջասրտի և սպանանէ զինքն (Fa չկայ մեծազոյն քան զիս, Fb ոչ գոյ մեծ և հզօր քան զինքն, Fa,b թէ յորժամ, Fa առ ոմն քաջ, Fb ուրումն քաջի, յաղթի ի նմանէ զուցէ և տայցէ սպանանել զինքն) փխ ի միտս իւր-կործանէ, A_5 B_{1-24} քաջազնուաց (B_9

քաջանց, B_5 քաջասրտաց) փխ քաջազինաց, և ոչ գիտէ թէ հանդիպի փխ և զայն ոչ անդիմէ թէ հանդիպիմ, B_3 արանց պատուականաց, A_5 B_{1-24} քաջասրտի և զօրեղի, A_5 B_{1-24} նորա թափէ զնա (B_2 թաւթափէ) փխ ձեռաց իւրոց թօթափէ, L_5 զիս փխ ձեռաց-զանձն իմ, A_5 B_{1-24} զանուն նորա (B_6 զարիւն) փխ զանձն իմ, B_{17} զօրութենէ փխ զգաստութենէ։

72. Որդեակ, այր անմիտ յառաջ քան զպատերազմն պարծի և զանձն իւր գովէ և զքաջութիւն բազկի իւրոյ և ի ժամ պատերազմին նախատի յընկերաց իւրոց։

72. A_5 B_{1-24} չիք՝ *այր,* B_{18} *զբանն* փխ *զպատերազմն,* A_5 B_{1-24} L_5 չիք՛ *և զքաջութիւն բազկի իւրոյ,* B_{1-24} A_5 *նախատինս ի մէջ բազմաց լինի* (B_{18} *լինի նախատինս ի մէջ բազմաց և ծաղր լինի,* A_5 *նախատինս և արհամարհանս)* փխ *նախատի յընկերաց իւրոց,* B_{18} *ժամ վերջի և,* L_5 *և գովէ զինքն* փխ *և զանձն իւր գովէ։*

73. Որդեակ, թագաւոր տգէտ անարգէ զայր իմաստուն և թագուցանէ զիմաստութիւն նորա, որպէս զբազմութիւն զանձուց ծածկելոց յերկրի, նաև զպակասամիտս բարձրացուցանէ։

73. B_{1-24} *թագաւոր և իշխան անգէտ անարգէ զայր իմաստուն և արհամարհէ զիմաստութիւն նորա և զպակասամիտսն և զանարժանսն բարձրացուցանէ նման է նա անասնոց անբանից և անմտից* (B_1 *անգէտ որ, զբանս* փխ *զիմաստութիւն,* B_{12} չիք՝ *նման է-անբանից)* փխ *թագաւոր-բարձրացուցանէ,* $L_{6,9,11}$ *բազմութիւն,* $L_{3,12}$ *ծածկելոյ,* $L_{4,6,9}$ *ծածկեալ,* $L_{4,6,9,12,13}$ *զպակասամիտսն և զանարժանսն։*

74. Որդեակ, այր անմիտ, յորժամ արբենայ, կարծէ ընդ միտս իւր, թէ զոր ինչ խօսիմ իմաստութիւն է, բայց արհամարհեալ է առաջի թագաւորաց։

74. $L_{1,3,4,6,9,11,12,13}$ *նման է նա առն յիմարի յորժամ պարծենայ ուրախանայ և կարծէ* փխ *որդեակ այր անմիտ յորժամ արբենայ կարծէ ընդ միտս,* $L_{4,6,9,11}$ *անարգեալ* փխ *արհամարհեալ։*

Այս խրատը փոխառված է L_{14}-ից. B խումբը, ինչպես նաև՝ $L_{2,5}$-ը չունեն, բայց L խմբի մյուս ձեռագրերում խրատը բոլորովին անհարիր միակցվել է նախորդ՝ 73-րդ խրատին: Այնտեղ խոսվում է տգետ թագավորի, իսկ այստեղ՝ արբեցող, անմիտ մարդու մասին:

Հետաքրքիր է, որ K ձեռագրում այդ նույն խրատը միակցվել է 71-րդ խրատին խելացի համառոտումով:

Այսպես, չնայած L_1 հիմքի ձեռագրում խրատն անկախ հանդես չի գալիս, մենք տարբերակում ենք և ներկայացնում իբրև առանձին միավոր, հենվելով L_{14}-ի ընթերցման վրա:

75. Որդեակ, յորժամ արբենաս կափո զլեզու քո և մի՛ լինիր շատախօս, վասն զի բնութիւն քո ոչ է ի ձեռն քո։

Որպէս երկիր մայր է ամենայն տնկոց, նոյնպէս և արբեցութիւն մայր է ամենայն չարեաց։

75. B_{1-24} *փակեա* փխ *կափո* (B_{12} *փակեա զբերան և*), B_{18} L_{14} *զբերան* փխ *զլեզու*, Fa,b D_{1-6} չիք՝ *որդեակ քո*, E_{1-6} A_3 *լեզուա ի քեզ կապէ զի խելքդ ի քէնէ գնացեր է* (A_3 *պահեա որ ի խելք քո*) փխ *յորժամ-ձեռն քո*, B_{1-24} *խօսիր* փխ *լինիր շատախօս*, B_3 *չէ ի ձեռին քում* փխ *ոչ է ի ձեռն քո*, B_{18} *բնութիւնդ ամենայն ոչ լինի ի ձեռին քո* փխ *բնութիւն-քո*, $L_{4-6,9,11,12,14}$ A_3 B_{1-24} E_{1-6} Fa,b D_{1-6} *որդեակ որպէս* (E_1 A_3 D_4 չիք՝ *որպէս*, B_1 *զի* փխ *որդեակ*, B_{18} չիք՝ *որդեակ*),—այդպիսով այդ խմբերում խրատն անկախ բնույթ է ստացել, B_{1-24} *ամենայն բուսոց, և*, B_1 չիք՝ *տնկոց*, $L_{1,12}$ չիք՝ *ամենայն*, L_2 չիք՝ *նոյնպէս*, A_3 E_{1-6} Fa,b B_{19} *հողն* փխ *երկիր*, $E_{2,3}$ *որպէս յարբեցութիւն մայր է յամենայն չարեաց նոյնպէս հողն մայր է ամենայն տնկոց* փխ *որպէս երկիր-չարեաց*, B_1 *չարեաց վասն զորոյ ամենեքին մի արբենար*, D_{1-6} *մեղաց* փխ *չարեաց*, L_{14} չիք՝ *և մի լինիր շատախօս վասն*, *սոյնպէս* փխ *նոյնպէս և*։

76. Որդեակ, եթե իշխան ես աշխարհի և մարդկան, պահեա զանձն քո ի զեղխութենէ, զի ունիս հոգալ վասն երկրաւորացն և երկնաւորացն։

76. B_3 *իշխան և տէր*, $B_{6,7}$ *ես ամենայն*, L_{14} չիք՝ *աշխարհի և*, L_1 *և ամենայն*, B_{18} *տէր կաց անձին քում և պահեա զքեզ արբեցութենէ այլ առ քեզ հոգս ոչ լինի* փխ *և մարդկան-երկնաւորացն*, B_{1-24} *մարդկան տէր*, L_{14} B_{1-24} *յարբեցութենէ* (B_{14} *յարբեցութենէ և ի զեղխութենէ մեղաց*) փխ *ի զեղխութենէ*, L_{14} *երկիր* փխ *մարդկան*, $L_{4,6,9,11}$ *զի հոգալ պարտիս որպէս և վասն երկրաւորացս նոյնպէս և վասն երկնաւորացն* փխ *զի ունիս-երկնաւորացն*, B_{1-24} *ոչ լինին առ քեզ հոգք երկնաւորաց կամ երկրաւորաց* ($B_{9,12,17,19}$ *և* փխ *կամ*, B_{14} *ունիս հոգալ վասն երկնաւորաց և երկրաւորաց*) փխ *ունիս-երկնաւորացն*, A_3 B_{19} E_{1-6} Fa,b *առ քեզ են հոգք երկնաւորաց և երկրաւորաց* (Fa,b *ի քեզ են հոգք երկրաւորաց ամենայն*) փխ *ունիս-երկնաւորացն*, L_{14} չիք՝ *զի ունիս-երկնաւորացն*, L_{13} չիք՝ *որդեակ-զանձն քո ի*։

77. Որդեակ, իշխան բարեմիտ յաղթող և երևելի լինի ի մարտս պատերազմի և հարկանէ զթշնամիս իւր։

77. B_{1-24} *թագաւոր բարեսէր* փխ *իշխան բարեմիտ*, B_1 *երանելի* փխ *երևելի*, B_3 չիք՝ *երևելի*, L_{13} *երևի* փխ *լինի*, B_{1-24} *պատերազմաց և քաջութեամբ*, B_3 *իւր և վանէ*։

78. Որդեակ, այր աներկիւղ, ամբարիշտ և ամբարտաւան թէպէտ զէն և զրեհ ունի մերկանդամ է։

78. L_{14} B_{1-24} չիք՝ *և ամբարտաւան*, B_3 *թագաւոր* փխ *այր*, $L_{4,6,9,11}$ *զրեհս ունի ասկայն*, B_{1-24} *թէպէտ և ունի զէնս և զրահս ասկայն մերկանդամ է առաջի թշնամեաց իւրոց* փխ *թէպէտ-մերկանդամ է*, L_{13} *զրահ* փխ *զրեհ*, L_{14} *և ունիցի զէն և զրահ ասկայն մերկանդամ մնացի ի ձեռս թշնամեաց իւրոց* փխ *զէն և զրեհ ունի մերկանդամ է։*

79. Որդեակ, իշխան բարեմիտ շինէ զաշխարհ իւր։

80. Որդեակ, ոչ եթէ իմանալն է իմաստութիւն, այլ առնելն և կատարելն։

80. $L_{4,6}$ *և ոչ կատարես եղեր անիմաստ* փխ *այլ առնելն և կատարելն*, $L_{9,11}$ B_{1-24} D_{1-6} չիք՝ *առնելն և*, L_{14} *կարելի զի թէ իմանաս զիմաստութիւնն և ոչ կատարես անմիտ ես* փխ *առնելն և կատարելն*, B_{1-24} D_{1-6} *կատարելն զի թէպէտ իմանայ և ոչ առնէ անմիտ է* (B_{14} *թէ* փխ *թէպէտ*, B_{18} *եթէ* փխ *թէպէտ*, D_{1-6} *որ գիտենայ* փխ *թէպէտ իմանայ*, B_{14} *իմանայ զիմաստութիւն*, $B_{4,5,18}$ *խորհի* փխ *իմանայ*, B_{18} *առնէ այն*, B_{14} *կատարէ* փխ *առնէ*, B_8 *անմիտէ և յիմար*, B_{18} *անմիտ է և անարգ*, B_{14} *եղեր անմիտ և անիմաստ* փխ *անմիտ է*), L_8 չիք՝ *և կատարելն։*

81. Որդեակ, եթէ իմանաս զիմաստութիւն և ոչ կատարես, եղեր անիմաստ։

81. $L_{4-6,9,11,14}$ B_{1-24} D_{1-6} միակցվել է նախորդ խրատին, իսկ $L_{2,3,12}$-ը ունեն՝ *որդեակ զի եթէ*,-թվում է, որ դրանք էլ են միակցված եղել։

82. Որդեակ, կին շնացող ոչ միայն զանձն իւր պղծէ, այլ և զայր իւր և զհիմունս տան իւրոյ պղծալից առնէ։

82. L_2 *որ շնացաւ* փխ *շնացող*, L_{14} *ապականէ* փխ *պղծէ*, L_2 $B_{4,5}$ չիք՝ *իւրոյ*, L_{14} *զհիմն* փխ *զհիմունս տան իւրոյ*. B_{1-24} չիք՝ *պղծալից առնէ*, B_{18} *պղծալից առնէ և անկիւնս տանն հարամէ։*

83. Որդեակ, տեսի զգազան զայրացեալ, և ոչ յարձակեցաւ յիս, հանդիպեցայ թշնամւոյ սրաթափեալ և ոչ յաղթեցայ ի նմանէ, մինչև դիպեցայ կնոջ պոռնկի, լեզուանոյ և անզգամի և յաղթեցայ ի նմանէ։

83 A_3 E_{1-6} Fa,b *կատաղեալ* (Fa,b *կատաղեալ որ*) փխ *զայրացեալ*, B_{1-24} D_{1-6} *զօրեղ* (B_1 *ահեղ*), B_{14} *զօրեղ և զայրացեալ*, B_{19} *կատաղեալ* փխ *զօրեղ*) փխ *զայրացեալ*, B_3 *մերձեցաւ* փխ *յարձակեցաւ*, B_{19} A_3 Fa,b E_{1-6} չիք՝ *և ոչ*, B_{1-24} *որ արձակի* (B_7 *արձակէր*, B_{14} *որթափէր*) փխ *սրաթափեալ*, D_{1-6} չիք՝ *սրաթափեալ*, B_{19} A_3 Fa,b E_{1-6} *իմոյ* փխ *սրաթափեալ*, $B_{4,5}$ *ի վերա իմ* փխ *յիս*, B_{19} E_{1-4} *յիս և ոչ վախեցայ ի նմանէ* A_3 Fab *արձակեցաւ ի վերա իմ և ոչ վախեցայ ի նմանէ* (Fb *երկեա* փխ *վախեցայ*), B_{1-24} A_3 F_{1-5} Fa,b *հանդիպեցայ* (B_{14} *մինչև դիպեցայ*, Fb *բայց հանդիպեցայ*) փխ *մինչև դիպեցայ*, A_3 E_{1-6} Fa,b B_{19} չիք՝ *պոռնիկ*,

D_{1-6} չիք՝ մինչև, Fa գիս փխ ի նմանէ, B_{1-24} D_{1-6} չիք՝ լեզուանոյ A_3 Fa,b B_{19} E_{1-6} չիք՝ և անզգամի, D_4 վազվազակի յաղթեցայ փխ յաղթեցայ ի նմանէ, L_{14} յարեաւ ի վերայ իմ դպա թշնամոյ սրաբերեալ և ոչ յաղթեցա ի նմանէ այլ յորժամ դպա կնոջ անզգամի և յաղթեցա ի նմանէ փխ յարձակեցաւ-ի նմանէ։

84. Որդեակ, առանց գրոց կարդալոյ և քննելոյ օր ի վերայ քո մի անցուցաներ. զի զիմաստութիւն աճեցուցանէ ի քեզ և զհանճարն յաւելու։

84. L_4 կնքելոյ փխ քննելոյ, B_{1-24} D_{1-5} առանց դպրութեան մի լինիր քանզի կարդալն և ուսանիլն և քննելն զիմաստն և զըհանճարն աճեցուցանէ (B_{14} առանց գրոց կարդալոյ և քննելոյ ի վերա քո օր մի անցանիցեն զի իմաստութիւն և զհանճարն աճեցուցանէ ի քեզ փխ առանց-աճեցուցանէ, B_3 ինչ ուսանիր փխ մի լինիր, B_{18} չիք՝ զիմաստն, D_{1-6} կացցես փխ լինիր, D_{1-6} զի ընթեռնելն փխ կարդալն և ուսանիլն) փխ առանց-յաւելու։

85. Որդեակ, ի բոզէ և յարբեցութենէ փախիր, որպէս յօձէ, զի նոքա ապականեն զընութիւն խելացն և հեռացուցանեն զերկիւղն աստուծոյ ի մտաց։

85. B_{1-24} որդեակ յարբեցութենէ և ի շնութենէ փախիր և յամբարտաւանութենէ որպէս ի կատաղի շանէ հեռի լեր քանզի արբեցութիւն զընութիւն խելացն ապականէ և ամբարտաւանութիւն կողոպտէ զամենայն մարդկութիւնս և լինի անմտի և անպիտանի (B_{18} փախուստ լեր, B_{12} որդի քանզի, այդպիսով տրոհվել է երկուսի, $B_{2,9}$ անմարդի փխ անմտի, B_6 տմարդ և անպիտան, $B_{10,15}$ անմարդի և անմտի, B_{12} անմարդ և անպիտան, B_{18} իբրև անպիտան անաստւն փխ անմտի և անպիտանի, B_{14} որդեակ յարբեցութենէ և ի բոզէ և ի շնութենէ և անպարտաւանութենէ փախիր և հեռի. լեր որպէս օձէ և ի կատաղի շանէ զի նոքա յապականեն զընութիւն խելացն և հեռայցուցանեն զերկիւղըն աստուծոյ ի մտաց և լինի անմարդլ և անպիտանի) փխ ի բոզէ-ի մտաց, L_9 չիք՝ և-ի մտաց, L_{13} չիք՝ ի մտաց։

86. Որդեակ, փախիր ի հպարտութենէ, իբրև ի կատաղեալ շանէ, զի ամբարտաւանութիւն զամենայն մարդկութիւն կողոպտէ։

86. $L_{4,6,9,11}$ որպէս փխ իբրև, B_{1-24} միակցվել է նախորդ խրատին, իսկ B_{14}-ը և միակցվել է, պահպանելով L խմբին ավելի հարազատ տարընթերցվածներ և, միաժամանակ, առանձին ունի համապատասխան խրատը՝ որդեակ փախեր ի հպարտութենէ որպէս ի կատաղեալ գազանէ զի անպարտաւանութիւնք զամենայն մարդկութիւն կողոպտէ։

87a. *Որդեակ, ընդ ագէտին ամենեւին մի խօսիր, զի մի ծաղր լինիցիս։*

b. *Ընդ անխելին գինի մի՛ ըմպեր։*

c. *Եւ զանմիտն տանուտէր մի՛ դներ։ Այր մեղաւոր խելօք չինէ զտունն, և այր արդար և անխել աւերէ զտունն։ Զի այր խելօք, թէ՛ պէտ և մեղաւոր է, զիւր ախոյն և զայլոց խաղաղէ խելօքն և ծածկէ, և անգէտն հրապարակէ զիւրն և զայլոցն։*

87. a B_{1-24} չիք՝ *զի մի ծաղր լինիցիս* (B_{14}-ը՝ ունի):

b. $L_{1,13}$ *խմեր* փխ *ըմպեր*, B_{1-24} *ըմպեր զանմիտ մարդն ընկեր մի զուգեր* (B_{10} *զանմարդն* փխ *զանմիտ մարդն*. B_{12} *զյիմար մարդն ընկեր քեզ մի առներ*, B_{18} *մարդոյն ընկեր մի դառնար*), B_{12} *անգէտի* փխ *անխելին*, L_{13} *անխել մարդոյն*։

c. B_{1-24} *զանգէտ մարդն, կացուցաներ զի աւերէ զտունն* (B_{18} *կացուցաներ քանզի աւեր բազում ածէ ի վերա չենի*) փխ *դներ*, B_{12} *և զախմախ մարդն ի տունդ* փխ *և զանմիտն*, B_{14} *որդեակ այր*,– այդպիսով անկախ խրատի բնույթ է ստացել. B_{1-24} չիք՝ *այր-զայլոցն* (B_{14}-ը ունի), L_2 *մեղաւոր է բայց*, $L_{4,5,9,1}$ *այլ զիւր ամօթն* փխ *զիւր ախոյն*, L_5 B_{14} չիք՝ *խելօքն*, B_{14} *անպէտն* փխ *անգէտն*։

88a. *Որդեակ, որ յաստուծոյ երկնչի, ի նմանէ մի վախեր։*

b. *Եւ զլաւ մարդոյ տեղին անպիտանին մի՛ տար։*

c. *Զաններգն նենգաւոր մի՛ հայիր և ոչ՝ զնենգաւորն աններգ։*

d. *Զայր, որ մի անգամ ի նենգութիւն գտար, թէ յերկնից իջանէ, մի՛ հաւատար նմա և մի՛ վստահանար ի նա, զի բնութեամբ է ախտն։*

e. *Զգուսանն մի՛ սիրեր և մի՛ կոչեր զնա ի տուն քո, զի կոչնակ սատանայի է։*

f. *Զբազկաչողն և զհաւատով ուղիղն որպէս զոսկերս մարտիրոսաց պատուեա, զի այնպիսիքն հաստատութիւն եկեղեցւոյ են։*

g. *Ընդ ժամանակին մի՛ պնդեր, այլ դամսաղ լեր։*

h. *Զարի չար մի՛ հատուցաներ և ոչ՝ բամբասանս ընդ բամբասանաց։*

i. *Զգիշերն յերկար ի քուն մի՛ լիներ, այլ ի վեր կաց և աղօթեա։*

j. *Եւ զցերեկին հոգսն գիշերն հոգա։*

k. *Ընդ աղքատին իբրև ընդ իշխանին խօսեաց ի դատաստանի։*

l. *Նախ՝ դատ արա քեզէն ի միտս քո և ապա՝ խօսեաց։*

m. *Մտօքդ քննեա և որոնեա, զի մի թիւրեսցի իրաւունքն։*

n. *Իրաւարար դատաւոր լեր և մի՛ կաշառառու, զի որ կաշառ ի վերայ իրաւանց ոչ առնու, նա մի սասանեսցի։*

o. *Ի պատերազմն առանց խորհրդի մի՛ յօժարիր։*

88. a. L_7 չիք՝ *որդեակ*, այդպիսով խրատը միակցվել է նախորդին, B_{1-24} *ով ոք որ, երկնչի դու*, B_3 *ահ մի կրեր* փխ *վախեր*։
c. B_{1-24} *զանձնեզ մարդն պատուեա և ի նենգաւորն մի հայիր* (B_{12} *զանգետ, պատուեա վասն քո, նենգաւորէն փախիր*) փխ *զանձնեզն-անձնեզ*։

d. L_5 B_{14} *որդեակ զայր որ*,-այդպիսով խրատը անկախ բնույթ է ստացել, L_7 *նենգաւորութեան* փխ *նենգութեան*, $L_{4,6,9,11}$ չիք՝ *մի հաւատար նմա և*, L_7 *զերկիրս բանա մի հաւատար նմա և թէ յերկնից իջանէ մի* փխ *յերկնից-մի*։

e. B_{1-24} *որդեակ զգուսանն* ($B_{3,18}$ *զկուսանն*), այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել. չիք՝ *մի սիրեր*, չիք՝ *զնա*, B_{1-24} չիք՝ *զի կոչնակ սատանայի է*։

f. B_{14} *որդեակ զբազկաջողն*, այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել. L_5 *զբազուկ յաջողն*։

g. L_5 B_{14} *որդեակ ընդ*, այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել, L_7 *հակառակեր* փխ *պնդեր*, B_{1-24} *պատերազմիլ* (B_{12} *կռուիր*) փխ *պնդեր*, չիք՝ *այլ զամաղ լեր*, B_6 *անհաւատին* փխ *ժամանակին*։

h. B_{18} *ամենևին մի կափեր* փխ *չարի չար մի հատուցաներ*, L_5 B_{1-24} չիք՝ *և ոչ բամբասանս ընդ բամբասանաց* (B_{14} *այլ բարեաւն յաղթեա չարին* փխ *և ոչ բամբասանս ընդ բամբասանաց*)։

i. L_7 *կենար* փխ *լինեն*, B_{1-24} չիք՝ *այլ ի վեր կաց և աղօթեա*։

k. B_{1-24} *որդեակ ընդ* (B_{18} չիք՝ *որդեակ*), այդպիսով խրատն անկախ բնույթ է ստացել. B_{1-24} *որպէս* փխ *երբ*, չիք՝ *ի դատաստանի*։

e. $L_{4,6}$ *յառաջ դու* փխ *նախ*, B_{1-24} K խրատից հետո ունի՝ *ա) ի յորս շատ մի յօժարիր* (B_{18} *գնար* փխ *յօժարիր*, B_{12} *ի յորսն յշտապ մի արձակիր*), *բ) ընդ անհրահանգ մարդն մի խօսիր*։ Այս վերջինը համանմանաբար փոխադրված է № 89 խրատից։

n. L_6 *կաշառս առնու* փխ *կաշառառու*։

89a. Որդեակ, մարդ ոք, որ զինչ կամի խօսի, ընդ նմա մի խօսիր։

b. Եւ շատախօսին ունկն մի՛ դներ։

89 a. L_7 *տայ* փխ *խօսի*, $L_{4,6,9,11}$ չիք՝ *որդեակ մարդ*, այդպիսով խրատը միակցվել է նախորդին։

b. $L_{4,6,9}$ *ականջ* փխ *ունկն*։

90. Որդեակ, յամենայն ի վաստակս քո զմտաւ ած զվախճանն քո և յաւիտենից ոչ կորնչիս (42)*։

91. Որդեակ, մի՛ հակառակիր ընդ առն հզօրի, զի մի անկանիցիս ի ձեռս նորա (43)*։

92. Որդեակ, մի՛ ընդ առն մեծատան հակառակիր, զուցէ տացէ ոսկի և արծաթ և դիցէ զքեզ ի կշիռս (44)*։

93*. Որդեակ, մի՛ նախանձիր ընդ փառսն մեղաւորի, զի ոչ գտցես զկործանումն նորա (45)։

94. Որդեակ, լաւ է ծառայ հաւատարիմ, քան զազատն անհաւատ (46)։

95*. Որդեակ, մի՛ զարմանար ընդ գեղեցիկ տեսիլ մարդոյ (47)։

96*. Որդեակ, մի՛ խոտեր զայր յականէ (48)։

97*. Որդեակ, փոքր ի թռչունս է մեղու և սկիզբն քաղցրութեան է պտուղ նորա (49)։

98*. Որդեակ, լաւ է առն, թէ լինիցի ի վերայ սառն և սառսուռ մահու, քան մերձենալ ի կին լեզուանի (50)։

99*. Որդեակ, գեղոյ կնոջ մի՛ ցանկանայցես, զի նա տանի զքեզ ի յաւիտենից կորուստն (51)։

100*. Որդեակ, գինի և կին կործանէ զայր իմաստուն (52)։

101. Որդեակ, յամօթէ, իբրև յաստուծոյ, երկիր (53)։

102*. Որդեակ, որ յանդգնի մերձենալ ի կին պոռնիկ, ցեց և որդունք ժառանգեսցեն զնա (54)։

103*. Որդեակ, անձինք յանդգնողաց սատակեսցին (55)։

104*. Որդեակ, լուար ինչ բանս, մեռցի ի սրտի քում (56)։

105*. Որդեակ, մանկութիւն և անմտութիւն ընդունայնութիւն է՞ (57)։

106*. Որդեակ, զժամանակս քո հեզութեամբ կատարեա (58)։

107*. Որդեակ, որչափ մեծասցիս զանձն քո խոնարհ կալջիր և գտցես շնորհս յաստուծոյ (59)։

108*. Որդեակ, որ ինչ մեծամեծ է քան զքեզ, զայն մի՛ քններ (60)։

109*. Որդեակ, սիրտ խիստ ծանրասցի ցաւօք (61)։

110*. Որդեակ, սիրտ իմաստնոյ խոնարհի յառակս և ունկնդիր լինի պատուիրանացն աստուծոյ (62)։

111*. Որդեակ, զհուր բորբոքեալ ջուր շիջուցանէ, և զմեղս ողորմութիւն ջնջեսցէ (63)։

112*. Որդեակ, զանձինս քաղցելոց մի՛ տրտմեցուցաներ և մի՛ յապաղեր զտուրս ի տալ կարօտելոց (64)։

113*. Որդեակ, մի՛ անտես առներ զծառայ ի նեղութեան և մի՛ դարձուցաներ զերեսս քո յաղքատէն (65)։

114*. Որդեակ, մի՛ տար տեղի մարդոյ անիծանել զքեզ, զի յորժամ դառնացեալ մտօք անիծանէ զքեզ, վաղվաղակի լսէ տէր աղօթից նորա (66)։

115. Որդեակ, սիրելի արա զանձն քո ժողովրդեան քո և առաջի իշխանաց խոնարհեցո զանձն քո և խօսեա առաջի նոցա հեզութեամբ և խաղաղութեամբ (67)։*

116. Որդեակ, փրկեա զզրկեալն ի զրկողաց և մի՛ զայրանար դու ի դատաստանի (68)։*

117. Որդեակ, բարբառ քաղցր բազում բարեկամս առնէ և լեզու քաղցր յաճախէ առնուլ գովութիւն (69)։*

118. Որդեակ, բարեկամք քո եղիցին բազումք, բայց խորհրդակից քեզ մի ի հազարացն արասցես (70)։*

119. Որդեակ, [է] բարեկամ որ իբրև զթշնամի է և առեալ զնախատինս քո յայտնեսցէ նա և են բարեկամք, որ միայն հաղորդ լին[ին] սեղայնոյն և ոչինչ օգնեսցեն քեզ յաւուր նեղութեան քո (71)։*

120. Որդեակ, այսպիսի բարեկամ առաջի քո սաստէ ծառայից քոց և առաւել հովել զքեզ, և թէ նեղութիւն հասանէ քեզ, նա չարախօսէ զքէն (72)։*

121. Որդեակ, բարեկամ հաւատարիմ իբրև աշտարակ ամուր է, և որ եգիտ զնա, եգիտ գանձ մեծ։ Չիք գին հաւատարիմ բարեկամի և ոչ կշիռ վայելչութեան նորա (73)։*

122. Որդեակ, բարեկամ հաւատարիմ դեղ կենաց է, և որ երկընչի ի տեառնէ, բարեկամ է բարեաց (74)։*

123. Որդեակ, ի մանկութենէ քումմէ ընտրեա զիմաստութիւն, մինչև ի ծերութիւն (75)։*

Եւ այս բաւական խրատէ իմաստնոց, որ ուսանել կամիցին։

ԱԼԻՄ ԽԻԿԱՐՆ
ՍՈՑԼԱՏԻԿԻ ՆԱՄԱՀԱԹ

(ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Այս բնագիրն ստեղծվել է թրքախոս հայերի միջավայրում։ Թարգմանված է հայերենից։ Թարգմանության հիմքը հավանաբար տպագիրն է։

Այդպիսով Խիկարի զրույցը երևան է եկել նաև թուրք գրականության մեջ։

Բնագիրն անծանոթ է գիտական հասարակայնությանը։ Հրատարակվում է առաջին անգամ։ Այն հայտնի է մեզ միայն մի օրինակով. Զմմառի վանքի ձեռագիր № 413, որը թերևս հենց սկզբնաղբյուրն է։

Մեր ընդօրինակությունը վանքի հղած լուսապատճենի հետ համեմատեց Օ. Եգանյանը, որի համար շնորհակալություն ենք հայտնում։

Հրատարակում ենք առանց միջամտության։

ԱԼԻՄ ԽԻԿԱՐՆ ՍՈՅԼԱՏԻԿԻ ՆԱՍԱՀԱԹ

Պէն Խըկար, ասօրի Սէնէքէրիմ փատիշահն քեաթիպիյ իսիմ քի, ալդմըշ քար[ը]մ վարըտը, վէ 60 տայ էվ եաբտըմ, վէ 60 եաշը-նատաք պանա էվլաթ օլմատը։

Պիր կիւն չօք հատիյէլէր իլէ կէթտիմ փութլարըն հուզուրունայ, վէ օրտա աթէշ եաքտ[ը]մ, օլ աթէշին իչինէ թաթլը քօքուլու փու-խուրլար պըրաքտ[ը]մ, վէ սունտում օնլարայ պէնիմ հատիյէլէրի-մի, վէ քուրպան քէստիմ, պիր էվլաթ օլսուն պանայ տէյի։

Վէ իրիճայ էթտիմ քի, աման պէնիմ էֆէնտիլէրիմ վէ շահըմ, պույուրուն էմր էտին քի, պանա պիր էրքէք էվլաթ օլսուն, եօքսայ շիմտի էօլիւրիւմ։ Ջէրէ, նէ տէրլէր հալք քի, Խիկար պիր ալիմ վէ իշկիւզար ատամըտը, լաքին էօլտիւ կէթտի, պիր էվլաթ սահիպի օլմատը քի, էօլտիւկիւ վաքիթ կեօմսիւն վէ աղլէսին եօլիւսիւնիւ, նէ սօյլէմէլի էօլտիւքտէն սօնրայ պիր մէրասխօրում օլմայաճաք տիւնեայ իւստիւնտէ։

Էյէր էվլատմ քիւնտէ օն քուրուշում հարճ էթսէ, կինէ մալըմը թիւրէ տէմէզ, սալթ պուտուր միւրատըմ քի քէնտի էլճիյէզիիւլէ թօբրաք տօլտուրսուն իւստիւմէ պէն էօլտիւքտէն սօնրայ, վէ պէնի անսըն, ըռահմէթ շըքարսըն։

Օլ վաքիթ փութլար պանայ տէտիլէր քի սանա էվլաթ օլմանն քապիլի եօք. էվլաթ իստէրսէն գըգքար[տ]աշընն օղլ[ու] Նաթանը եանընա ալ սանայ օղուլլուք էյլէ քի սէնի անսըն։

Սօնրայ պու Նաթանը եանըմայ ալտ[ը]մ քի պիր եաշնտայըտը։ Պունայ խաս էսպապլար կէյտիրտիմ, պօյնունայ ալթ[ը]ն կէրտան-լըք տաքտ[ը]մ, նիճէքի ատէթտիր փատիշահ էվլաթլարընա։ Պիր էյի իւստիւնիւ պաշընը տօնաթտ[ը]մ, սիւտիւլէ պալ եէտիրտ[ի]մ, վէ քարաքուշ կեօկէրչին թիւյիւնտէն եաթաք իւստիւնտէ եաթ[ը]ր-

տ[ը]մ ույուխտում թաքի հէտի հաշընայ կիրտի։ Սօնրայ պունու օքումայա պաշլաթտ[ը]մ. հէր թիւրլիւ էլիմլէրի հօյրէթտիմ պունայ կէճէ վէ կիւնտիւզ։

Պիր կիւն փատիշահ տէտի պանա քի. Ապէնիմ քեաթիպիմ խիկար, պիլիրիմ քի արթ[ը]ք էհտիեար օլտուն, սէն չօլտիւքտէն սօնրայ նէրտէ պուլայըմ սէնին կիպի պիր ալիմ քի, պիզիմ պէյլիք ումուրունու աք[ը]լտան էլիքիլէ կեօրսիւն, կեօզէթլէսին, պէն տայ[ը]մ պունու տիւշինիւպ քասէֆէթ էտէրիմ։ Ճէվապ վէրտիմ տէտիմ քի. Տեօվլէթին տայըմ օլսուն սուլթանըմ, ալէմ չէքմէ, պէնիմ պիր էվլատ[ը]մ վար քի, պէնտէն զիեատէ ալիմ տիր։

Փատիշահ տէտի. Աւ կէթիր պուրայա կ[ե]օրէյիմ շունու պիր քէրէ։

Պունու կեօթիւրտիւմ փատիշահ[ը]ն հիւզիւրինէ։ Հաչան փատիշահ կեօրտիւ, չօք շատ օլտու վէ տէտի. Միւպարէք օլսուն պու կիւնիւմիւզէ, զէրէ խիկար քէնտի սաղլըղընտայ կէթիրտի քէնտի էվլատընը պէնիմ հուզուրումայ չքարտը քի արթ[ը]ք քէնտի ըրահաթ օլսուն։

Վէ թէմէլլահ էտիպ փատիշահայ, ալտըմ կեօթիւրտիւմ Նաթանը քէնտի սէրայըմայ, վէ օնայ պու նասահաթլարը վէրտիմ.

1. Օղուլ, էյէր պիր լաքըրտը էշիտիրսէն կէրէք փատիշահ սէրայընտան, կէրէք փաշալարտան, կէրէք պեօյիւք րիճալլար[ը]ն քօնաղընտայ, օնու բէք սաքլայ, տիշարը չըքարմայ, թաքի էլտէն տույարն սէն օ սեօզիւ։

2. Օղուլ, էլին պաղլատըղը վէ մեօհիւրլէտիկի շէյի սէն չէզմէ, վէ չէզտիկի շէյի սէն պաղլամայ։

3. Օղուլ, աք[ը]լս[ը]զ ատամըլայ պիլէ հէյիբ իշմէտէն, աք[ը]լլը ատամըլայ պիլէ թաշ տաշըմասը տահայ էյիտիր։

4. Օղուլ, պիրի սէնի պիր հէրէ հօլլարսայ, պիր շէյ սօյլէրսէ, օնու պիր էյի անլամատան կէթմէյէսին, զէրէ, քայըրսըզնը հօլլարլարտայ, արա հէրտէ իրէզիլ օլուրսուն։

5. Օղուլ, պիր հէրէ կէտէրսէն, սէնտէն պեօյիւկին իւստ եանընա օթուրմայասըն քի, տէմէսինլէր պիրազ աշաղը կէթ, վէ սէնտէ ունութմայասըն։ Աշաղը օթուր քի հօքարը պույուր տէսինլէր սանա։

6. Օղուլ, էյէր քարտաշ[ը]ն վէ տօստուն հաստայըսայ, տէմէքի արմութ եա էլմայ պուլայ[ը]մ տայ, հօյլէ կէտէյիմ, կէթ այաղընըյայ, կօր կօզինիւէ, զէրէ հաստայայ պօշ կէթմէք[1] տահայ էյիտիր, չօք հէյէճէք կեօթիւրմէքտէն։

---

[1] Այս բառը ձեռագրում կրկնված է։

7. Օղուլ, էլին քանընա կիրմէ քի, էլտէ սէնին քանընա կիրմէ-սին։

8. Օղուլ, էլին քարըսըյըլայ զինայ էթմէ քի, էլտէ սէնին քա-րընըլայ զինայ էթմէթմէսին։

9. Օղուլ, տաՀա էյի տիր քէվէքէլլի օլուպտա ճէվաբ վէրսին պիր Հզմէթքեար քէնտի աղասընայ, նէքի, եօյիւտ վէրիր կիպի սօյ-լէշիպ աղասըյլանտա օնու տարըթլմաք։

10. Օղուլ, սաքըն էլէ պատտրմայ այաղընը քի, ճէսարէթ էտիպ-տէ պօյնունայ տայ պասմասըն։

11. Օղուլ, թաթլը օլմա քի եէյէլէր սէնի, վէ աճը օլմա քի թիւ-քիւրէլէր։

12. Օղուլ, ֆիքիր իլէ քօր օլմատան, կեօզիւլէ քօր օլմասը տաՀայ էյիտիր, զէրէ քօր ատամ չաբըք սէզէր եօլուն նէրտէն կէ-տիլիպ կէլմէսինի. լաքին ֆէքիր իլէ քօր օլան տայըմ աքսի կէտէր։

13. Օղուլ, պիր ք[ը]զ քէնտի աքրապասընայ իրէզիլ օլմատան, եօլմէսի տաՀայ էյիտիր։

14. Օղուլ, էլին էվինտէ պիր եօքիւզ պօղազլանմատան, սէնին էվինտէ պիր կէչի պօղազլանմասը տաՀայ էյի։

15. Օղուլ, փատիշաՀլարըն սէրայընայ կիրմէ վէ զապիթ քա-րըսըյլայ սօՀպէթ էթմէ։

16. Օղուլ, ինսան[ը]ն կեօզիւ աճտըր, մալ վէ աՀճէ տօյուր-մազ, իլլէ պիր ավուճ թօբրախ տօյուրուր մէզէր իչինտէ։

17. Օղուլ, տիշ[ի] էՀլի իլէ չօք մաՀապէթ էթմէ, զէրէ էյէր ֆէ-նայըսայ սէնի ֆաս[ը]լ էտէրլէր. վէ էյիիսէ անմազլար սէնի։

18. Օղուլ, Հաքիմ քարըստնայ կէտէրսէն, չօք սօյլէմէ եա-լան սօյլէմէ. օլմուշու կիպի սօյլէ քի եալան շըքըրտայ զընտանայ կիրմէյէսին։

19. Օղուլ, իբտիտայ սօյլէյէճէկին լաք[ը]րտըյը էյի տիւշիւն, զէրէ էյէր եալան սօյլէրսէն սօնրայ սէն բիւշման օլուրսուն, վէ Հա-քիմ սէնի Հաբիս էտէր, զաբտ էտէր մալընը։

20. Օղուլ, պիր ատամը ասմայայ կեօթիւրիւրլէրսէ, սաք[ը]ն եօնիւսըրայ կէթմէ քի, սանայ շէրր աթմաս[ը]ն քի, պուտայ պէնիմ այաքտաշ[ը]մ տէյի։

21. Օղուլ, նէ վաքիթ տիւյիւն էվինէ եա ճօլիւ էվինէ կէտէրսէն, իբտիտայ էվինտէ եէմէկինի եէտէ, ճօյլէ կէթ, զէրէ էյէր տիւյիւն էվի-յիսէ, էվ սաՀապը սէվինճինտէն ունուտուր սէնի, ճօլիւ էվիյիսէ, ճօլիւ սաՀապը քասէֆէթինտէն ունուտուր վէ քարն[ը]ն աճ քալըր։

20—904

22. Օղուլ, պիր սույու եաքըն կէչիթտէն կէչմէտէնիսէ, պիր ուչաք քեօբրիւյէ կէտիպ կէչմէսի տահա էյիտիր։

23. Օղուլ, սաքըն զալ[ը]մլըք էտիբտէ եէնի շէրահաթ իճաթ էթմէ, վէզիր տէ օլսան ճըզըրտան չըքմայ։

24. Օղուլ, սաք[ը]ն պաքմայ տիլպէր ավրատէ, զէրէ եիւզինէ պօյայ սիւրէր, կեօզինէ սիւրմէ չէքէր, պիւթիւն մալընը տախի չիւրիւթսէն օնուն ուզուրունայ, պուլաճաղըն պիր շէյ տէյիլ կիւնահտան վէ իրէզիլլիքտէն քայրը։

25. Օղուլ, պիր ճահիլ քիմսէ հավայա տախի ուչարսատա, ինանմա օնուն սօզինէ. վէ էհտիեար քեամիլ ճէվապը սահէհ տիր քի, ինան։

26. Օղուլ, էվլատըն աքըլը պիլէ օլսայ, իբտիտայ թէրճիւպէ էյլէտէ, սօնրայ օնուն էլինէ ինան մալընը։

27. Օղուլ, եուզիւ սէնտէն բէրք օլանըլան իթտահը էթմէ։

28. Օղուլ, էվինին քաբուսու տօքուզ արշըն եուքսէկիսէ, իչէրի կիրէճէյին վաքիթ պաշընը էյ պիրազ։

29. Օղուլ, պիր շէյի զիեատէ ալըպտա էքսիք վէրմէ, զանն էթմէքի քազանտըն, քեար էթտին։ Պիլմէզսին քի ալլահ քազէպ էտիպտէ օ ճիզվիքեարըն եէրինէ հէբ էլինտէն մալը ալըբտա քայըըսընայ վէրիր։

30. Օղուլ, եէմին էթմէ, եալան սօյլէմէ, զէրէ եէմին վէ եալան սօզ, ինսանն էօմրիւնիւ քէսէր։

31. Օղուլ, էյէր ալլահտան պիր շէյ տիլէրսէն, չալըշ քի օնուն էմրինի էտա էթմէյէ քի, իստէտիկին սանայ վէրսին։

32. Օղուլ, պիր շէյ քի սանայ ֆէնա կեօրիւնիւր, օնու քայըըսընայ էթմէ պիր էյլիկին վարըսայ օնու էյլէ քի, տօստ էտինէսին քէնտինէ, վէ հէբիսինտէն էյլիք կեօրէսին։

33. Օղուլ, էյէր պօրճուն, եա պիր էքսիքլիկին վարըսայ քիմսէյէ սեօյլէմէ, զէրէ օնլարտան սանայ ֆայտայ եօքտուր, իլլէ նամ[ը]ն ալչաքլանտը օնլար[ը]ն եօյիւնտէ։

34. Օղուլ, սէվ քէնտի էհլինի, զէրէ իքինիզին թէնի պիրտիր, վէ սէնին էվլաթլար[ը]ն պէսլէյիպ պէօյիւտիւր վէ իլհաքտ[ը]ր սէնին եօմրիւնէ։

35. Օղուլ, քարտաշընը քէնտին կիպի սէվ քի, սէնին էվլատըն օլուրսա սէվիլսինլէր։

36. Օղուլ, էվլատընը պազը քէրէ պիրազ աճ սաքլայ քի, սըքլէթէ սապր էթմէյի եօյրէնսին քի, հաչան քըթլըք օլուրսայ պիրազ աճ քալմայա տայանսըն։

37. Օղուլ, պիր ատամ[ը]ն էյի ամէլի վէ էյի ատը եօղուսայ տիւնեայ իւզիւնտէ օլ ատէմին եօլմէսի էյիտիր։

38. Օղուլ, էլին էվինտէ միսաֆիր օլուրսան, եօյիւնէ աքրէպ վէ եըլան տախի կէթիրիրսէ կիւճէնմէ։

39. Օղուլ, սաք[ը]ն ֆէնայ սօյլէմէ տօստունայ, իլլէ կիւլ օնուն եիւզիւնէ քի, շազ օլասըն էլին եօյիւնտէ։

40. Օղուլ, էհլինտէն շէյ սաքլամայ, էլինտէն կէլտիկի քատար սէվինտիր, լաքին սըրըն աշմայ օնայ, զէրէ քարը քըզմի զայիֆ մէկրէֆ օլտուղունտան, սէնին սըրընը սաքլայամազ, վարըր քօնշուլարայ սօյլէր, վէ սօնրայ զահմէթի սէն չէքէրսին։

41. Օղուլ, պիր շէյ քի սէնին տէյիլ, օ շէյի ալըպտա էլէ վէրմէ։

42. Օղուլ, պիր շէյի էյի տիւշիւնտէ, ֆայտալըսնը սէչ տէ, սօնրայ աղզընտան չըքար օ ճէվապը, հէմէն աղզընայ կէլնի սօյլէրսին, հալք սէնի զէվքլէնիր։

43. Օղուլ, պիր եէրտէ իքի ատամ քավկա էտէրսէ, եա տեօյիւշիւրսէ, սաք[ը]ն իչինէ կիրմէ քի, պօշ եէրէ սէն կէտէրսին բաթ[ը]րտըրեայ։

44. Օղուլ, սաքըն այըն օյուն լաք[ը]րտըլար էտիպտէ կիւլմէ, զէրէ քարշըսընտաքի կիւճէնիր, օնտան քավկայ չըքար օլուր պիր ֆէսաթ։

45. Օղուլ, էյէր քի ալիմ օլմաք իստէրսէն, տիլինի քէմ սեօզլէրտէն սաքլայ։

46. Օղուլ, պիր ատամ պաղըրմայըլա էվ եաբայըրտըր, մէրքէպ քիւնտէ եէտի սէրայ եաբարըրտը։

47. Օղուլ, էյէր քի ֆուքէրէյիսէն պատարաք կեօր հէր կիւն։

48. Օղուլ, պիր քիմսէյէ շահաթըզ ահճէ վէրմէ, զէրէ սօնրայ չօք լաք[ը]րտը օլուր վէ էսկի տօստունուլան պօզուշուրսուն։

49. Օղուլ, պապանայ անանայ իքրամ էյլէ քի, էվլատընտա սանայ իքրամ իզէթ էթսին։

50. Օղուլ, քուրշուն տէմիր եուքլէնտիմ, պաքտըմ քի պօրճտան աղըր տէյիլ, վէ եէրիտիմ, իչէրիտիմ, եօտէնմէյէճէ օլմատ[ը]մ։

51. Օղուլ, պիր զէնկին էվլատն եըլան եէսէ, տէրլէր քի իլաճ եէրինէ եէտի, էյէր ֆուքարէ եէսէ, աճըքտան եէտի եօլմէսին տէյի տէրլէր։

52. Օղուլ, սէնտէ խըսըզլըք կօրմէտէն իսէ, խըսըզլար մալընը չալսա տահա էյի տիր։

53. Օղուլ, հաշան պիր էհտիեար կեօրիւրսէն այաղայ քալք, օնա իքրամ էթ քի, քայրըլարըտայ սանա էթսին։

54. Օղուլ, չօքլուք կէթմէ տօստունուն էվինէ քի, սէնտէն եիւզ չէվիրմէսին։

55. Օղուլ, ալլահըն թէնպէհլէրինի սաքլայ, գէրէ օնլար պիր մէթին քալէտիր ատամայ։

56. Օղուլ, էյի լաք[ը]րտլարայ ալըշտ[ը]ր տիլինի, էյի նասահաթ ալըրսան ալիմ օլուրսուն, գէրէ ֆէնայ ատամտան տայ[ը]մ ֆէնայ շէյ չըքար։

57. Օղուլ, պիր էյլէք խատէրսէն, էվէլի եօյինմէ, գէրէ պէլքի օլմազսայ, էտէմէսին, իրէզիլ օլուրսուն։

58. Օղուլ, ինսան[ը]ն քանընայ հասիրէթ չէքմէ, քավկատան ուզաք օլ, վէ թաթլը լաք[ը]րտըլար էթ քի, էլին, եօքէսինի տաղըտաս[ը]ն։

59. Օղուլ, շարապ իչէրսէն չօք լաֆ էթմէ, գէրէ չօք լաք[ը]րտըտան քավկա զուհուր էտէր, վէ սօնրա քան։

60. Օղուլ, տիրլիք տիւզէնլիք խատէրսէն, խօնարութիւն անասըտ[ը]ր։

61. Օղուլ, շաշըշ քի էյի ատ էտէնէսին, գէրէ էյի ատ պին կեօզէլլէրտէն էյիտիր. կեօզէլլիք պօզուլուր հաստալըղըլա եա եօլիւմիւլէ, էյի ատ պօզուլմազ տայ[ը]մ քալըր։

62. Օղուլ, պիր էտէպսիզ քարը եան[ը]նտայ պուլունուրսան օնա միւթիւ օլ, եա քաչ եան[ը]նտան։

63. Օղուլ, տիւշմանըն տիլինտէն զիեատէ սէնին տիլինտէն քօրք, գէրէ օնտան քայըր քիմսէ վուրամազ սանայ։

64. Օղուլ, աքըլսըզ ատամըլա մուհապէթ էթմէտէն իսէ, աքըլլը ատամըլայ պօղուշմասը տահայ էյիտիր։

65. Օղուլ, աք[ը]լսըզ վէ սէրհօշ ատամը պիր իշէ կեօնտէրմէ, եօքսայ չօք շէյ կէթիրիր պաշընայ։

66. Օղուլ, աքըլսըզ ատամա նասահաթ վէրմէք, աքըլ կէտէն սուեայ թօզ տօլտուրմաք կիպիտիր։

67. Օղուլ, ֆէնայ, աքըլսըզ, տիլպազ վէ մաղրուր ատէմի պրաքմայ էվինէ, գէրէ սէնի ութանտըրըր էլին [ե]օնիւնտէ։

68. Օղուլ, պիւթիւն տիւնեաեա պիլէ հեօքմ էթսէն, կէնէ եօլիւմիւնիւ ունութմայ։

69. Օղուլ, ազանըք շարապ իչ շազ օլմաք իչին, լաքին շա[րա]պ սէնի իչմէսին։

70. Օղուլ, շարապ պազը քէրէ ինսան[ը]ն քէյֆինի կէթիրիր, պազը քէրէտէ իրէզիլ պաթլամ էտէր։

71. Օղուլ, պիր էտէրսիզ ավրէթ իլէ քավկայ էթմէտէն, պիր սուլթանըլա քավկա էթմէսի տահա էյի տիր։

72. Օղուլ, ֆէնայ վէ մաղրուլ ատէմ հաչան էլին քավկասըն կեօրիւրսէն, շազ օլուր, սան[ը]ր քի քէնտինէ ֆայտայ չըքար օլ քավկատան։

73. Օղուլ, էյէր ալլահ սանայ էյլիք վէրիրսէ օ վաքիթ տահա զիյատէ քորք օնտան, զէրէ սօնրա բուշման օլուրսուն։

74. Օղուլ, հաչան պաքարսըն քի փատիշահլարտան էհտիպաըրըն վար, վէ հէրքէզ սէնի սէվիյոր, էյէր ալլահըն կէօզինտէն չըքարսան, օ վաքիթ հէրքէսին կէօզինտէն չըքարսըն։

75. Օղուլ, սաքըն տէմէ ֆուքարէյէ քի, սէն պանա նէ՞ էտէ պիլիրսին, օ թարզ ատամլարտան չօք շէյ չըքար։

76. Օղուլ, էլին քարըսը սէնի սէվիպ տէրսէ քի, սէն պէնիմ քօճամ էյիսին, սաքըն ինանմա, զէրէ պիր ֆայշէ քէլըլէրէ պէնզէր քի, հէր թիւրլիւ քէլը իլէ չիֆլէշիր։

77. Օղուլ, սաքն իւրքմէ պիր եէնի տօստուլա կէօրիւշտիւյինտէ թաքի պիրազ թէրճիւպէ էտէսին օնուն խույունու։

78. Օղուլ, պիր ֆէնա քարը, պիր տօնանմըշ մէզէրէ պէնզէր քի, իչի հէր տօլու մէքրուֆ քօքու տօլուտուր։

79. Օղուլ, էլին եօյինտէ էտէպսիզ լաքըրտը սէօյլէմէ, զէրէ սանա թազիր էտէրսէ օնլարըն եօյինտէ քէս քալըրսըն։

80. Օղուլ, զէյնի աչըք օլանըն ֆիքրի կիւնէշ կիպի չավար ըշըլար, լաքին զէյնի քաբալը վէ թամահքէր ատէմին չօք մալիտէ օլսա, կէնէ նաֆիլէ տիր, օլ ատէմ եօլիւյէ պէնզէր։

81. Օղուլ, սաք[ը]ն քիմսէ կեօրմէյեսին վէրտիյին սէքեաթը, զէրէ սօնրայ ալլահայ մաքպուլ օլմազ։

82. Օղուլ, սըրընը աչ տօստունայ, վէ պիր քաչ կիւնտէն սօնրայ թէրճիւպէ էյլէ օնու, վէ պիրտէ ազ քավկա [է]թ պիլէսինճէ, էյէր սըրընը սաքլարսայ, օ սէնին սատըքհանէ տօստունտուր, օնու չօք սէվ, էյէր քավկա էթտիկինտէ սըրըն տիշարը վէրիսէ, սանայ տիւշման-տ[ը]ր, քաչ օնտան։

83. Օղուլ, թամահքեարլըք հէր կիւնահըն քէօքիւտիւր, վէ սատաքայ հէր էյլիկի էհսան էտէրսին սանայ։

84. Օղուլ, էյէր պաշ աղրըսընտան քուրթարմաք իստէրսէն տավանտան սաքըն քէնտինի, տավայա կիրսէն հէր կիւնահ մուխաթարասընա կիրէր, վէ շաշկըն օլուր, նէ էթտիկինի պիլմէզ։

85. Օղուլ, քիմսէնին զէմինի էթմէ վէ էշիթմէ, զէրէ բէք եարալար ինսան[ը]ն եիւրէկինի, վէ էհտիպարըն պօզար։

86. Օղուլ, պիրինէ պիր չէյ վէրէճէք օլուրսան իբտիտայ եօյինմէ, զէրէ իբտիտա եօյինիւբտէ վէրմէզսէն տօստունուբ տիւշման օլուրսուն։

87. Օղուլ, մավրուլ ատամ քէնտի ատամլարընտան վէ տօստլարընտան ուզաքտըր. էյէր չօք տէֆայ չալըշըրսա մուհապէթ էթմէյէ քէնտինի խըրբալայըբ ուզաք օլուր տօստլարընտան։

88. Օղուլ, պիր քաչար, պիր եալան սօյլէր հըզմէքքեարտան, էյիտիր պիր էշշէք թապիյէթլի հըզմէթքեար։

89. Օղուլ, տուտունայ քէֆիլ օլմայ, զէրէ սօնրայ չօք սըքլէթ չէքէրսին օնուն պօրճունու եօտէմէյէ։

90. Օղուլ, ֆէնայ ֆիքիրլի ատէմ վէ քըսկանճ ատէմ եօք քի սալթ տիւշմանլարընայ քէմլիք էտէր, իլլէ հէբիսինէտէ աքսիլիք էտէր։

91. Օղուլ, էլին քարըսընայ արզու չէքմէ, զըրէ էլին քարըսը տուզլու սուեայ պէնզէր քի, նէքատար իչսէն օքատար սուսարսըն, հէմ ատընը պօզար։

92. Օղուլ, աքըլսըզ ատէմ նէքատար սէրհօշ օլուրսայ քավկայ արար վէ եօյինիր քի պէնտէն պեօյիւք եօք տէյի, պիլմէզ քի քէնտինտէն պ[ե]օյիւկէ րասկէլիրսէ չարըբար եօլտիւրիւր օնու։

93. Օղուլ, նիճէքի աղաճլար թօբրախտան պիթէր, օնճուլայըն քեօթիւլիւք տէ սէրհօշլուքտան չըքար։

94. Օղուլ, էյէր տիւնեաեա հեօքիմ էտիճիյիսէն, սաքըն պէքրիլիքտէն, զէրէ պիւթիւն տիւնեանըն քայղըսընը իւզէրինէ ալմըշ։

95. Օղուլ, ազղըն ճանավարլար կեօրտիւմ քի իւստիւմէ սէյիրթտիլէր օ քատար քօրքմատըմ, տիւշմանըլայ տալաշտըմ եէնէմէտի պէնի, լաքին պիր աճիւզէ էտէպսիզ քարը եէնտի պէնի։

96. Օղուլ, պիր քեօթիւ ատամ տիւշէր քէնտի քեօթիւ թապիյէթի սէպէպինտէն, վէ պիր էյի սալիհ ատէմ քալքար էյի ամէլլէրի սէպէպինտէն։

97. Օղուլ Նաթան, պու եօյիւթլէրիմի էյի տիւշիւն, վէ օնլարը էտա էյլէ քի աքըլլը օլասըն, վէ փատիշահլարին կեօզինէ կիրէսին։

Իշտէ պու եօյիւթլէրի եօյրէթտիմ օղլում Նաթանայ, վէ սանըրտըմ քի, հէբ եօյիւթլէրիմի սաքլայաճաք. լաքին օ նասըլ քի աքար սույուն իւստիւնէ թօզ տօլտուրուր սույուն քայըպ օլուր, եօյլէ էթտի պէնիմ նասահաթլարըմը։

Էվիմի, հըզմէթքեարլարըմը, մալըմը, սէրայըմը վէ մանսըպըմը քիւլլիւ վարիյէթիմի վէրտիմ, վէ Սէնէքէրիմ փատիշահայ տիվան քեաթիպի էթտիմ։

Վէ թէզիյէ ունութառւ հէք օ նաաահաթլէրիմի վէ պաշլատը ֆէ-նայ ամէլլէր իշլէմէյէ, վէ նաշէրի իշլէր կեօրմէյէ, վէ հըզմէթքեար-լարըմայ քըեարըտը վէ մալըմը սարֆ էտէր իտի, վէ եօյիւթլէրիմին չօղուն թութմազըտը։

Վէ օ վաքիթ օնուն պու քատար քեօթիւլիւկլիւնիւ կեօրտիւմիւսէ, կէթտիմ Սէնէքէրիմ փատիշահըմայ պիրէր պիրէր անլաթտըմ պուն-լարը, վէ փատիշահտան ֆէրման ալտըմ քի պիր տահի մալիմէ հեօքմ էթմէսին։

Փատիշահ էմր էթտի չաղըրտը հուզուրունայ, Նաթանայ պու-յուրտու քի մալըմա էմլաքըմա տօքանմասըն։ Սօնրայ քալքտըմ կէթտիմ էվիմէ։

Պու Նաթան պաշլատը ֆէնտլէր տիւշիւնմէյէ քի, պէնի փատի-շահայ կէչսին։

Պիր մեօհիւր եաբտըրտը պէնիմ մեօհիւրիւմ կիպի, զէրէ փէք էյի պէլլէմիշիտի պէնիմ մեօհիւրիւմիւն եաբըսընը, վէ պէնիմ ատը-մը օյտուրտու մեօհիւրիւն իւստինէ վէ պաստը պիր քեաղըրդայ վէ կեօյա պէնիմ աղզըմտան եազտը Մըսըր փաթիշահընայ՝ փարավօ-նայ քի պիզիմ իլէ պօզուղուտու։

Մէքթուպին սիւրէթի՝ Մաֆիր սէլամտան սօնրայ պու փա-րավօն փատիշահայ քի, պու մէքթուպ էլինէ տէյտիքտէ օ սահաթ էսկեար տէվշիր կէլ Արծունիլէր օվասընայ քի, ճէնքկիտէ էթմէտէն զաբթ էտէսին Սէնէքէրիմ փատիշահըն վիլայէթինի, տեօվլէթինի։

Պունուն կիպի պիր մէքթուպ տա պանայ եազտը փատիշահը-մըզըն աղզընտան քի սուրէթի պու տուր. Մաֆիր սէլամտան սօնրայ ալիմ խըկարըմա քի, պու մէքթուպիմ էլինէ տէյտիքտէ չաբըճաք մաֆիր էսկեար տէշիր կէլ Արծրունիլէր օվասընայ դէկտէմբէր 27-սի քի ճէնկ էտէսին փարավօնուն էսկ[ե]արի իլէ, զէրէ փարավօնուն էլ-չիսի կէլտի պանայ։ Վէ պունու եազըպ ուսուլ իլէ վարտը վէրտի պիր սատըք հանէ տէմէ քի պանա կէթիրիտի։

Օ վաքիթ աչտըմ օքուտում քեաղըրտը քի, օ սահէթ էսկեար տէ-շիրտիմ պիլմէյէրէք փատիշահըն էմրինի իճիրայ էթտիմ, պիլմէտիմ Նաթան[ը]ն ֆէնտի, տուզաղը օլտուղունու։ Վէ օ պիր քեաղըրտը քի եազմըշըտը փարավօնա պէնիմ աղզըմտան, օնու մեօհիւրլէտի վէ ուսուլիլէ կեօթիւրտիւ պըրաքտը փատիշահըն սէրայընըն քաբուսու-նա։ Վէ հըզմէթքեարլէրըն պիրիսի պուլտու օ քեաղըրտը կեօթիւրտիւ վէրտի Սէնէքէրիմ փատիշահըն էլինէ։

Օ վաքիթ մէքթուպի օքուտու հեօնքեարըն հուզուրինտէ, իւրքիւբ քասէֆէթլէնտի, պիլմէզտի նէ եաբաճաղընը էօքէսինտէն։

Օ վաքիթ պու Նաթան հեօնքեարըն հուզուրունա չըքըք թէմէննա ձթտի տէտի փատիշահա քի. Տեօվլէթին տայըմ օլսուն սուլթանըմ, պէնիմ փէտէրիմ խիկար պիլմէտի սէնին էյլիկինի վէ շալըշըեօր քի սէնին փատիշահլըղընը քալտըրսըն, պու լաքըրտըմայ խնամազան դէկտէմբէրին 27-սի օլսունտայ քալքալըմ Արծրունիյէր օվասընայ կէտէլիմ, օրտայ կեօզիւն իլէ կեօրէսին օնուն էթտիկինի:

Օ վաքիթ Սէնէքէրիմ փատիշահ քասէֆէթէ կիրիպ, վատէնին պիթմէսինէ պաքարըտը: Պէն տէ պիլմէյէրէք էսկեարիմի տէշիրտիմ վարտըմ պէքլէտիմ օլ օվատայ:

Սէնէքէրիմ փատիշահտայ օլ օվայա կէլիօրտու պէնի տէնէմէյէ. պէնտէ կեօրիւպ Սէնէքէրիմին ասկէրինի, ճէնկէ հազըրլանտըմ, դէրէ սանտըմ քի փարավօնուն էսկեարիտիր կէլէն:

Օլ վաքիթ կեօրտիւ Սէնէքէրիմ պէնիմ էսկեարիմի, քաչար. վէ պէնտէ ալտըմ էսկեարիմի պիրապ աթը սըրայ կէթտիմ քաչըրտըմ, կէլտիմ կինէ քէնտի մէքեանըմայ, վէ սէվինտիմ քի փարավօնուն էսկեարըն քաչըրտըմ տէյի:

Օ վաքիթ պու Սէնէքէրիմ քաչտը քէնտի սէրայընայ, քասէֆէթինտէն աքըլընը զայ էթտի. պիլմէզիտի պանայ նէ եաբսըն պանայ էյինէ կետէրսէմ:

Օնտան սօնրայ շըքտը Նաթան փատիշահըն հուզուրունայ վէ թէմէննահ էթտի, տէտի իշտէ կեօզիւն իլէ տեօրտիւն խիկարըն էթտիյի նամքեօ[ր]լիւկինի. սաքըն քասէֆէթ էթմէ, պէն օնու կէթիրիմ սէնին հուզուրանայ:

Սէնէքէրիմ տէտի Նաթանայ, էյէր խիկարը ալըր կէթիրիրսէն պուրայա, նէ իստէրսէն վէրիրիմ սանայ:

Նաթան թէմէննահ էթտի, քալքտը կէթտի օրտան, վէ փատիշահըն ազըընտան պիր մէքտուպ եազտը վէրտի պիր սատըքանէ ատամըն էլինէ քի, պունու կեօթիւրէ խիկարըն էլինէ վէրէսին. մէքտուպին սիւրէթի պէօյլէտիր.

Պէնիմ խիկարըմ, սէվկիւլիմ մաֆիր սէլամ տօվատան սօնրայ, չօք հօշնութ օլտում սէնին պու էյլիկինէ քի փարավօնուն էսկեարըն հէ[ր] քաչըրտըն. շիմտի էմր էյլէ ասկէրինէ քի հէրքէշ քէնտի էվինէ կէթսին, սօնրայ սէնտէ քալք կէլ պուրայա քի կեօրիւշէլիմ:

Պէնտէ օ վաքիթ օ մէքտուպու օքուտում, չօք սէվինտիմ. վէ պէնտէ էմր էթտիմ էսկեարըմէ քի հէրքէս քէնտի էվրինէ կիթսին. վէ պէնտէ քալքտըմ կէթտիմ փատիշահըլան կեօրիւշմէյէ, վէ պիլմէյէրէք կէթտիմ քարըստան իշէրի կիրտիմ. հէմէն օ սահաթ օրտա եա-

քամտան տուլթուբ կեօթիւրտիւլէր պէնի Հուզուրայ։ Օ վաքիթ փատիշահ կեօրտիւ պէնի, էմր էթտի քի օ քեաղըրտը էլիմէ վէրսինլէր։

Օ վաքիթ օքուտում տիլիմ պաղլանտը աքըլմը շաշըրտըմ, պիլմէզիտիմ քի նէ ճէվապ վէրէյիմ Սէնէքէրիմ փատիշահըմա։ Հէմէն օրտա իրիճայ էտիպ տէտիմ քի՝ էֆէնտիմ, հեօնքեարըմ, նաֆիլէ եէրէ քանըմայ կիրմէ, պէնիմ հէչ հապէրիմ եօք պու մաթտէտէն։ Տիյնէմէտի վէ էմր էթտի քի թէզ քաթլ էտին շունու։

Օ վաքիթ եէկէնիմ Նաթան էլլէրիմի արտըմայ պաղլատը. օ էյի նասահաթլարըմայ մուքապէլէ քի, էվէլտէն տէմիշիտիմ քէնտինէ քի, օղուլ չէզիլի ատամը պաղլամայ, օ իսէ իբտիտայ պէնի պաղլատը, վէ պէնտէ իրիճայ էթտիմ փատիշահա քի պէնի Արուսմաք սէրասկէրին էլինէ թէսլիմ էյլէ քի օ ալսըն պէնի կեօթիւրսիւն քէնտի էվիմին-քարըու էշիկինին իւստիւնտէ էմրինի էտա էթսին, պաշըմը քէսսին թէնիմտէն 100 արշըն ուզաք կեօմսիւն. վէ փատիշահ իստէտիյիմ կիպի պույուրտու օ սէրէսկարընայ, սէրէսկեարտա ալտը կեօթիւրտիւ պէնի պաշըմը քէսմէյէ։

Վէ պէնտէ կիզլի հապէր եօլլատըմ էհլիմէ քի ատը Աբէստան ըտը, քի վէ պին թանէ քըզ տէշիր, թիւրլիւ թահամլար պիշիր քի պէն քաթլ օլունաճաղըմ, վէ պէն քաթլ օլունտուքտան սօնրայ աքշամայ սուֆրաեա թէտարիք էյլէ վէ կէթիր օ պին քըզլարը քի իւստիւմէ աղլասընլար, եաս տութսունլար. օտա չաբըճաք էմրիմի էտա էթտի։ Օ վաքիթ պիզիմ էվէ վարտըք վէ սէրէսկեարէ եալվարտըմ քի, իզին վէր պանայ պիր զիյաֆէթ էտէյիմ տօստլարըմայ, զէրէ արթըք կեօրիւշէմէմ օնլարըլան. օտա բէք էյի տէտի, իզին վէրտի. պէնտէ պեօյլէ զիեաֆէթ էթտիմ տօստլարըմա քի եօլիմէ կէլմիշլէր իտի։ Վէ օ պին թանէ քըզլարտայ օնլարըն հուզուրունտայ իւստիւմէ աղլասընլար։

Մէնճլիստէ օլանլարըն հէբիսիտէ քասէֆէթլէնիբ սէրհօշ օլուբ եաթըլար, ույուտուլար։ Պէնտէ զէնճիր իլէ պաղլըյըտըմ, վէ պէնտէ կէթտիմ սէրէսկեարը օյանտըրտըմ, իրիճայ էթտիմ քի սէրէսկեարաէ քի, պիլիրմիսին ազիզ պիլատէրիմ քի, պիր վաքիթ փատիշահ քազէպ էթտի սանայ վէ էլիմէ վէրտի քի սէնի կեօթիւրէմ եօլտիւրմէյէ, պէնտէ ալտըմ կեօթիւրտիւմ սէնի պիր կիզլի եէրէ սաքլատըմ եօլտիւրմէտիմ. վարտըմ փատիշահայ տէտիմ քի եօլտիւրտիւմ, էմրինիզ էտա օլունտու սուլթանըմ։

Պիր վաքիթտէն սօնրայ փատիշահըն եօքէսի սավուշտու, փիւշման օլտու սէնի եօլտիւրտիւկիւնէ. տէտի՝ վախ Արուսմաք սաղ կէրէք իտի շիմտի։ Պունու էշիթտիկիմ կիպի կէլտիմ սէնի չըքարտըմ

կեօթիւրտիւմ փատիշահըն հուզուրունայ, վէ օնտան, չօք պաքշիշ ալըրմ. շիմտի եալվարըրըմ սանայ քի օնուն մուքապէլէսինի էտէ-սին պանայ։ Քաբումուն եան[ը]նտայ պիր պեօյիւք քույու վար, քիմսէ կեօրմէտէն օրայա էնտիր պէնի. վէ պէնիմ պիր հըզմէթքեա-րըմ վար քաթըլէ մուստահաքտըր, զէրէ քանլըտըր քի հալէ հաբիս-տատիր քի պէնզէր պանայ, պէնիմ ուրուպամը օնայ կէյտիր, հալ-քըտայ օյանտըր, չաբըճաք քէս պաշընը վէ պաշընը թէնինտէն 100 արշըն ուզաք կեօմ. վէ պուտայ իրիճամը քապուլ էթտի, տէտիկիմ կիպի էթտի։

Սօնրայ վարտը փատիշահայ տէտի էմրինիզէ կեօրէ եօլտիւր-տիւմ սուլթանըմ. վէ փատիշահ չօք սէվինտի։ Վէ սօնրայ Նաթան կէթտի փատիշահա քի մալըմը քէնտինէ վէրսին. փատիշահտայ պույուրտու քի խիկարըն ճէմի մալըն[ը], էմլաքընը Նաթան զաբթ էթսին։

Վէ Նաթան պէնիմ էվիմէ կիրէր չըքար, եէր իչէր, վէ հալայըք-լարըմըլայ զինայ էտէր իտի. վէ էհլիմիտէ քէնտինէ ույտուրմաք իստէրիտի, լաքին օ իստէմէզիտի, վէ պէն պունլարը հէք տուեա-րըտըմ։

Պիր վաքիթտէն սօնրայ հաշան Մըսըր փատիշահը փարավօն էշիթտի քի Սէնէքէրիմ փատիշահ խիկարը եօլտիւրմիւշ, չօք սէվին-տի, վէ պիր մէքտուպ եազտը եօլլատը քի Սէնէքէրիմ փատիշահայ քի, սիւրէթի պեօյլիտիր. Վաֆիր սէլամ վէ տեօվատէն սօնրայ, Սէնէ-քէրիմ փատիշահ մալիմին օլսուն քի սէնտէն պիր սէրայ իստէրիմ, հէվայ իւ[զ]էրինտէքի նէ տիրէյի օլսուն նէ թահտասը. պանայ պիր ուստատ մէմար եօլլա քի կէլսին չաբըճաք եաբսըն պանայ պու չէյի։ էյէր եօլլամասսան, կէլիր վիլայէթինի պասարըմ, թաճընը թահտընը երխար, սէնի եէսսիր էտէրիմ։

Հաշան աշտը իսէ Սէնէքէրիմ փատիշահ օ մէքտուպի օքուտուք-տայ, քօրքտու, վէ ճէմի իրիճալլէրին վէ ալիմլէրին չաղըրտը վէ տէտի. Պիզ խիկարը եօլտիւրտիւք, շիմտի քի՞մ ճէվապ վէրէճէք փարավօնայ։ Րիճալլէր տէտիլէր. Սուլթանըմ, օ խիկարըն պիր օղլու վար Նաթան նամինտէ քի օնտան ալիմտիր, օ վէրիր պունուն ճէ-վապընը։

Փատիշահ չաղըրտը Նաթանը օ սէհէթ, էլինէ վէրտի մէքտուպի քի ալտը օքուտու։ Փա[տի]շահ տէտի. Ճէվապընայ քատիրմիսի՞ն։ Նաթան տէտի. Սուլթանըմ ինսանըն հաթտի նէ օնու եաբմաք։

Օլ վաքիթ Սէնէքէրիմ շաշտը, պիլմէզիտի նէ էտէճէյինի վէ տէտի. Վախ խիկարըմ քի սէնի եօլտիւրտիւք. շիմտի ճէվապ վէրէ-

մէյէճէյիզ, սօնրայ չօք սըքըլէթ չէքէճէյիզ։ Գապիլ օլմատայ պիրիսի սէնի սաղ սէլիմ ալսայ հուզուրումայ կէթիրսէ, սէնին աղըրընճայ վէրիրիտի[մ] օնայ։

Աբուսմաք պու ճէվապը էշիթտիկի կիպի էյիլիբ թէմէնլահ էթտի փատիշահա վէ տէտի. Սուլթանըմ սիզ աղլայօրսունուզ խիկարըն քաթլ օլտուղունու, լաքին շիմտի պիրի ալսա օնու հուզուրունուզա կէթիրսէ սաղ սէլիմ, աճապ օնուն եէրինէ օ կէթիրէնի քաթլ էտէ՞րմիսինիզ. Եօք, նիչին քաթլ էտէյիմ, չօք հատիյէլէր վէրիրիմ օ կէթիրէնէ։

Աբուսմաք թէմէլլահ էթտի փատիշահայ, կէլտի օ սահաթ պէնի քույուտան չըքարտը վէ փատիշահըն քարշըսընա տուրտուրտու պէնի։

Վէ փատիշահ պէնի կեօրտիւկիւ կիպի թահտընտան քալքըբ պօյնումայ սարըլտը վէ տէտի. Ա խիկար սէն տիրիլտի՞ն մի։ Փատիշահ չօք սէվինտի վէ չօք հատիյէլէր վէրտի Աբուսմաք սէրէսկեարա, վէ պույուրտու քի 40 կիւնէտէք իզէթ իքրամ էթսինլէր պանայ։ Վէ քըրք կիւնտէն սօնրայ փատիշահ պէնի հուզուրունա վէ չաղըրտը, փարավօնուն քեաղըրտընը օքութտու պանայ։ Վէ օքութտուքտան սօնրայ պունայ տէտիմ քի սաքըն քասէֆէթ էթմէ. պէն կիտէր փարավօնայ ճէվապըն վէրիրիմ վէ օնուն տախի խարաճըն ալըր կէլիրիմ։ Փատիշահ չօք սէվինտի պու ճէվապըմայ։

Սօնրայ էհլիմէ խապէր եօլլատըմ քի, իքի քարաքուշ եավրուսու թութսուն վէ պիր ուզուն իբ եաբտըրսըն. իքիտէ սիւտ էմէր չօճուք կէթիրսին վէ իքիտէ քարը քի օնլարը պէսլէսինլէր վէ չօճուքլարայ քայտէ մէշք էթսինլէր քի, չամուրտան քէրբիչտէն վէրին. վէ հէր կիւն պաղլասընլար օլ իքի չօճուղու օլ իքի քարաքուշ եավրուսունուն իզէրինէ վէ օյլէ պաղլը ուչուրսուն հավայա, թաքի պիր էյի եօկրէնսինլէր էնմէյի, չըքմայը վէ եօթմէյի։

Էհլիմ պիր ալիմ քարը օլտուղունտան, օ սահաթ տէտիկիմ կիպի էթտի։ Վէ պէնտէ փատիշահտան իզին ալըտըմ, քալքտըմ էվիմէ կէթտիմ։ Վէ օլ իքի չօճուղու վէ քարաքուշ եավրուլարընը ալտըմ, քօտում պիր սանտըխ իչինէ, քալքտըմ կէթտիմ փարավօն փատիշահայ։

O վաքիթ Մըսըրա եէթիշտիմ վէ պիր էվէ քօնաք օլտում, սանտըղը օ էվէ պըրաքտըմ վէ կէթտիմ փարավօնուն հուզուրունայ չըքտըմ թէմէլլահ էթտիմ։

Փարավօն տէտի պանայ. Սէն քիմսին վէ նէրտէն կէլիեօրսուն։ Վէ ճէվապ վէրտիմ քի. Սուլթանըմ պէն էթնայ քուլունուզու Սէ-

Նէքէրիմ փատիշաՀ եօլլատը էմրինիզի էտա էթմէյէ, վէ ուստատ մէմարլարտա կէթիրմիշիմ պիլէմճէ քի Հավայ իւզէրինտէ սէրայ եաբսընլար սիզէ։

ՓատիշաՀ սիվալ էթտի քի. Ատըն նէտիր սէնին. օտա ճէվապ էթտի քի պէնիմ ատըմ Ապակա տըր։

Վէ փարավօն սիվալ էթտի պանա քի, մէմարլարայ նէ լազըմ սէրայը եաբմայ իչին։ Տէտիմ քի՝ չամուրտան քէրբիչտէն կէթիրթ քի սէրայը եաբսընլար։

ՓատիշաՀ պույուրտու քի օ սաՀաթ ալտըլար կէթիրտիլէր։

Վէ պէնտէ վարտըմ օլ իքի չօճուղու պաղլատըմ իքի քարաքուշ եավրու իւզէրինէ, Հէվաեա տօղրու ուչուրտում։

Չօճուքլար չաղըրըրլար քի՝ չամուրտան քէրբիչտէն կէթիրսինղէր սէրայը եաբալըմ, լաքին քիմսէ պիր շէյ չըքարմաղայ քատիր օլմատըլար Հէվայա. վէ պէնտէ տէտիմ քի՝ թէզ չամուր քէրբիչ վէրին եօքարը քի պօշ տուրմայընլար։

Փարավօնուն ատամլարը պունու կէօթիւրիւբ կէթտիլէր սէրայայ փատիշաՀայ նաքլ էթտիլէր կեօրտիւքլէրինի։ ՓատիշաՀ քալքըբ սէյրինէ կէլտի պաքտը քի իքի չօճուք Հավատայ պաղըրըեօրլար քի չամուրտան քէրբիչտէն կէթիրին սէրայը եաբալըմ։

ՓատիշաՀ շաշտը քալտը վէ տէտի. Շու ատամ խիկարտանտա ալիմ տիր. պիլմէզքի պէն իմ օ տէտիկի խիկար. վէ սօնրայ փատիշաՀըն Հուզուրունայ չըքտըմ թէմէլլաՀ էթտիմ։ Սիվալ էթտի պանայ քի. Տօղրու սօյլէ սէն քի՞մ սին։ Ճէվապ վէրտիմ քի. Պէն խիկարըմ։ Այ ատամ սաղալտը՞ն մը տէտի պանա. վէ սօնրայ տէտի. Ալիմ խիկար սանայ պիր սիվալըմ վար, շունուն մանէսինը վէր պանայ. «Նէ տիր օլ իքի տիրէք՝ պիր պիր իւստիւնտէ, վէ 12 չամ պիրի պիր իւստիւնտէ, օթուզ աթ պիրի պիր իւստիւնտէ, իքի սայը պիրի սիյաՀ պիրի պէյազ»։

Ճէվապ վէրտիմ տէտիմ. «Օ տիրէք եըլ տըր, 12 չամ եըլըն 12 այըտըր, օթուզ աթ այըն կիւնլէրիտիր վէ 2 սայը՝ կէճէ իլէ կիւնտիւզ տիւր։

Թէքրար տէտի պանա փարավօն. Ա խիկար քումտան պիր իբ եօր պանայ։ Պէնտէ կէթտիմ պիր տուվար տէլիկինին քարշըսընտայ տուրտում կիւն տօղուսունայ քարշը, կիւն տօղու մաՀէլ կիւնէշին ըշըղը իչէրի վուրտու, օ վաքիթ իքի ավուճումայ քում ալտըմ տութտում կիւնէշէ քարշը քի օ տէլիքտէն իչէրի կէտէրիտի քումլար «մանի-մանի» պէնտէ չաղըրըտըմ քի թէզ իբ եօրիւն։

Փարավօն իւրքտիւ շաշտը վէ պէնի Հուզուրունայ չաղըրտը, չօք

հիմայէ էթտի վէ փատրշահըմա տայ վէրկի վէքտի, վէ հէմիտէ չօք-հօշնութ օլտու։

Պէնտէ քալքտըմ կէթտիմ Սէնէքէրիմ փատիշահըմըն եանընայ. էյիլտիմ այաղընը եօքտում. վէ փարավօնուն ճէվապլէրինի հէր-թարիֆ էթտիմ։

Վէ օլ իբտիտայ քի մաթտէյի, վէ պէնիմ քապահաթըմ օլմատըղընը հէր նաքլ էթտիմ։ Հաշան պունլարը էշիթտիյիսէ, օ զէման չօքշազ օլտու Սէնէքէրիմ վէ տէտի. Պէնիմ ալիմ խիկարըմ, շիմտի չօք սէվինիեօրում սէնին սաղըղըն իչին, վէ նէքի տիլէրսէն տիլէ պէնտէն, վէրէյիմ սանայ։

Պէնտէ թէշէքիւր օլտում տէտիմ քի, սուլթանըմ պանա նէ ահճէ, նէ ըրաղպէթ իքրամ իլազըմ. անճաք պունու տիլէրիմ սէնտէն քի, պէնիմ եէկէնիմ Նաթանը պանա վէրէսին քի շըքաղըմ տըր, տահայ քուսուր չէյ եօյրէտէճէք, օնուտայ եօյրէտէյիմ քի էյի քեամիլլէնսին։

Վէ փատիշահ պույուրտու քի Նաթանը պանայ վէրսինլէր, նէքի իստէրսէն էյլէ օնայ։ Վէ պէն տութտում Նաթանը կեօթիւրտիւմ քէնտի էվիմէ, վէ պաշլատըմ տէմէյէ օնայ։

Օղլում Նաթան, օլ իբտիտայ քի տաթլըլըղըլայ վէրտիկիմ եօյիւտիւ Ֆիքիրնէ կէթիրմէտին, շիմտի սէրթլիկիլէ եօյրէտէյիմ սանայ։

Պունուն այաղընայ վուրտում տէմիրի վէ պօյնունայտա 200 օքղայ քատար պիր տէմիր սատըմ վէ Բէլիար ատլը հըզմէթքեարըմա թէսլիմ էթտիմ պունու. վէ տէտիմ քի՝ էյինէ պիր քեաղըրթըլա պիր տէ ղալէմ ալսըն վէ կիրիր շըքտըղըմտայ քէնտինէ նէ քի էտէրսէմ եազսըն։

Բէլիյարա թէմպէհ էթտիմ քի, էքմէյի վէ սույու եօլչիւ իլէ վէրսին պունայ, շօյլէքի հէմէն եօլմէյէճէք քատար։ Իբտիտայ զէրտէստէյի էնտիրտիմ պունուն սըրթընայ տէմէյիլէ.

1. Օղլում Նաթան, պիր ատամըն քուլաքլարը էշիթմէսսէ, արքասընա վուրմայըլայ էշիթտիրիրլէր։

2. Օղլում Նաթան, պէն սէնի էհտիշամ թահտընայ օթուրթտում, սէն պէնի թահտըմտան էնտիրիփ պաշաշաղը էթտին։

Նաթան տէօնտիւ տէտի քի, նէճէ ունութտուն եէյէնին օլտուղունու. վէ պէնտէ տէտիմ՝ նէշէքիլ ունութմայըմ։

3a. Օղուլ, սէն օլ աքրէպէ պէնզէտին քի, իննէյի սօքտու քի իննէնին ուճու քէնտինտէն եավուղուտու։

3b. Թէքրար օլ աքրէպէ պէնզէտին քի, տէվէնին այաղընընը վուրտու, տէվէտէ այաղըյըլան շըյնատը օլ աքրէպի քի օրտա էզիփ կէպէրթտի։

4. Օղուլ, պիր եապանի չօքիզէ տեօնտիւն քի, պօյունտուրու-ղունու պրաքըրքէն այաղընայ տիւշտիւ, պօյունտուրուք այաղըն սաքաթլատը։

5. Օղուլ, օլ կէշիյէ պէնզէտին քի, հայվան[ը]ն պիրիսինի եէր-քէն տէտի օնայ՝ նէշէ քի պէն սաղըմ, եէրիմ սէնի. տէ քօ շըքարըըն-յար պէնիմ պօյամըտա, սէնին տէրինի պօյասընյար։

6. Օղլում Նաթան, օլ ատէմէ պէնզէտին քի, կեօյա տօղրու օք աթտը ֆարզայ կեօկէ տօքանտըրամատը, անճաք էթտիյի քալտը եանընտայ, վէ օլ օք քէնտի պաշընայ կէլտի տիւշտիւ, վէ սէնտէ, եօյլէ եօլտիւրմէք իստէտին պէնի, ամմայ պէնիմ սուչսուզլուղում քուրթարտը պէնի։

7. Օղուլ, տօնուզ քույրուղու տախի 40 արշըն ուզուն օլսայ, աթըն քույրուղուն էերին տութամազ։

8. Օղուլ, օլ այըեա պէնզէտին քի, պիր մէրքէպէ բաստ կէլտի սէլամ վէրտի օնա վէ մէրքէպ տէտի օնայ. սէլամըն պէնիմ սապա-հըմըն պօյնունայ օլսուն քի, պէնի ահըրտան քօյու վէրտի քի կէլտիմ կեօրիւշտիւմ սէնին իլէ, վէ կեօրտիւմ սէնին օլ մունտար եիւզիւնիւ։

9. Օղուլ, օլտիւն պանայ օլ տուզաք կիպի քի, զիպիլ իչինտէ կեօմիւլիւ վէ պիր քուշ կէլտի տէտի օնայ. Նէ տուրուեօրսուն օրտա, տէտի օլ ֆաք. Տեօվա էտիյօրում ալլահայ։ Տէտի քուշ. Նէ՞ տիր օ աղ-զընտաքի։ Տէտի ֆաք. Աճ օլանա էքմէք։ Վէ սէյիրթտի քուշ քի ալ-սըն էքմէկի տուզաքտան. վէ ֆաք քաբտը սէրշէ քուշուն պօյնուն-տան։ Վէ տէտի քուշ. Պո՞ւ մու տուր աճա էքմէկին, վէ տէտի. Եա-ալլահ պունուն կիպի էշիտիրսէնիզ տեօվանը։

10. Օղուլ, օլ քեօբէկէ տեօնտիւն քի, սօվուքտան թիթիրէյօրու-տու, կիրտի չեօլմէքճի ֆըրընընայ, հաշան ըսընտըյըսայ պաշլատը չեօլմէքճինին եիւզիւնէ հօվլամայայ։

11. Օղուլ, օ թամահքեար քէլբէ տէօնտիւն քի, աղզընտայ պիր յօքմայ էքմէք ըսըրմըշ չայըն քէնարընտան կէտիյօրուտու, պաք-տը քի չայըն իչինտէ պիր քէլբ կէզիյօր, օնունտայ աղզընտա պիր բարչա էքմէք վարըտը. քէնտի աղզընտաքի էքմէկի պըրաքտը, աթըլտը սույա քի, օնուն էքմէկին քաբսըն. հաշան սուեուն իչինէ կիրտի, նէ քէլբի պուլա պիլտի, նէ էքմէյի. քէնտիտէ պօղուլտու, էք-մէկիտէ եէյէմէտի։ Սէնտէ պէնիմ էքմէկիմ օնուն կիպի քաբմաք միրատ էթտին ամմայ, էլինտէքի էքմէկիտէ քայըպ էթտին։

Թէքրար նիազ էթտի Նաթան պանայ վէ տէտի. Թեօպէ պէնիմ փէտէրիմ, աման պիր տահայ, էթմէմ, եէթիշիր պու քատար էզիյէթ, վէ պէն տէտիմ օնայ. Տուր սանա պիր թէմսիլ տահայ վէրէյիմ.

12. Պիր չայըն քէնարընտայ պիր աղաճ պիթմիշ իտի, վէ պու աղաճայ ատամըն պիրի թիմար էտէր իտի, վէ պու աղաճըն մէյվասը եէթիշտիքճէ չայըն իչինէ տեօքիւլիւր, զայ օլուրտու. Հաչան պու աղաճըն սահապը կէլիր իտի հէչ պիր մէյվա պուլամազըտը աղաճըն իւստիւնտէ. պու ատամ իքի-իւչ եըլ չալըշտը պու աղաճըն ուղուրունայ։ Հէչ պիր կիւն օնուն մէյվասընտան եէյէմէտի։ Էն օնունտայ օսանըպ՝ տութտու քէստի աղաճը, սուեա պըրաքտը տէմէյիւլէ. Պու քատար չալըշտըմ նէ ֆայտայ կեօրտիւմ քի, շիմտէն սօնրա կեօրէճէյիմ։

Իշտէ սէնինտէ էթտիյին պունայ տեօնտիւ, զէրէ սապիքայ օլ քատար նաասահաթ վէրտիմ սանա, սէն հէչ պիրինի տութմատընտա, շիմտէն սօ՞նրայ մը տութաճաքսըն։ Սէնի օ քատար սիյասէթլէմէյիւլէ քի թաքի եօլէնէտէք։

Պեօյլէ ազիյէթ վէրէ-վէրէ պունայ, վիճութինի քալտըրտըմ տիւնեատէն քի, օրթալըք ըրահաթ օլտու։

Վէ պեօյլէ ատամլար քէնտի փէտէրլէրինին նաասահաթը տութմազտայ, քէնտի ֆէնայ ֆէլինէ ուեարսայ, պեօյլէ նաթան կիպի քայ[ը]պ օլուր տիւնեատէնտէ վիճութի քալք[ը]պ, վէ ահրէթինտէ երքար նարի ճէհէմտէմէ մէսկեան տութար, րապպի թալէ քէնտիսի քուրթարսըն պու միսիլլի հարէթլէտէն։ Տէյէլիմ՝ ամէն։

ՈՒՍԼՈՒ ԽԻԿԱՐՆԻՆԿ
ՍՈՂՋՈՒ ԷՍԻ ԱԽԸԼԸ

(ՀԱՅ-ԴՓՉԱԴԵՐԵՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Հայ-ղփչաղերեն խմբագրությունը ստեղծվել է ղփչաղախոս հայերի միջավայրում։ Թարգմանվել է հայերենից։

Բնագիրը պահվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում, 463 համարի տակ։

Լատինական տառադարձությամբ անգլերեն թարգմանության հետ միասին առաջին անգամ տպագրվել է անգլիացի երեք գիտնականների՝ Ֆ. Կոնիբերի, Ռ. Հարրիսի և Ա. Սմիթ Լևիսի «The story of Ahikar...» *գրքում, երկրորդ հրատարակության մեջ (Քեմբրիջ, 1913 թ., էջ 86—98 և 185—197)։*

Այնուհետև նույն բնագիրը, իբրև մեռած ղփչաղերենի հազվագյուտ հուշարձան, 1964 թվականին, Վարշավայում լուսապատճենով և լատինական տառադարձությամբ հրատարակում են Ժան Դընին և Էդվարդ Տրիյարսկին։

Մենք օգտվել ենք այդ լուսապատճենից։ Բառանջատումները կատարել ենք նկատի ունենալով լատինական տառադարձությամբ ներկայացված բնագրի օրինակը։

ՌԻՍԼՈՒ ԽԻԿԱՐՆԻՆԿ ՍՈՋՈՒ ԷՍԻ ԱԽԸԼԸ։ ԱՅԴՔԱՆԸՅ ՏԱՅ ՕԿՈՒԴՈՒ ՔԻ ՕԿՈՒԴՋԱՆԿԱՅԼԱՐ ԱՏԱՄ ՕՂԼԱՆԼԱՐԸ։ ՏԱՅ ԱԴԱՅ ՕՂԼՈՒՆԱՅ ՕԿՈՒԴ ՊԷՐԿԱՅ ՏԱՅ ԷՍԻՆԱՅ ԱԼԿԱՅԼԱՐ

Էսքի դորայ տայ խանլար վախդընայ Սենէքարիմ ադըր խան պար էտի Նինուէ քերմաննինկ տայ Ասորեստաննընկ։ Մէն խիկար ուլու Կ եաշինայ պօլտում խադուն ալտըմ օղուլ խըզ պօլմատը մանկայ։ Պարտըմ Թէնկրիմ ալնընայ տայ քօբ դուրլու խուրպան էդդիմ խայդըբ չօքդում ալլարընայ տայ այդդըմ էյ մէնիմ էյալլարիմ տայ Թէնկրիլարիմ Ա ինինկ ադըյ Բիլշիմ էտի Բ ինչիսիննինկ ադըյ Շիլիմ էտի ուչունչու սունունկ ադըյ Շահմիլ էտի պույուրունկուզ տայ մանկայ էր օղուլ պէրինկիզ քի օշդայ խիկար դիրիլայ օլմիյիր։ Նէ այդքայլար Ատամ օղլանլարը քի խիկար ուլու ճարտար օլտի տայ օղուլ պօլմատը քի անը քօմկայ էտի տայ մալըն մէնկարկայ էտի օղուլ պօլկիյ էտի տայ գունտայ Ժ խանդար ալդըն դաս էդքիյ էտի պօլմաս էտի մէնիմ մալըմնը դուկադմակայ։ Օղուլ պօլկիյ էտի քի Բ խօլու պիլայ ուսդումայ Թօփրախ սալկայ էտի դէք մանկայ Ա օղուլ յիշատակ պօլկիյ էտի։ Օլ սահադ մանկայ ավազ պօլտու Թէնկրիլարիմտան տայ այդըլլար խիկար պույուրկան տըր քի սանկայ օղուլ պօլկայ սէն խարտաշընկնընկ օղլուն ալ սանկայ օղուլ սախլակայսէն տայ օսդուրկայսէն անը սէնտան սոնկրայ սէնինկ օրնունկայ։ Քի իշիդդիմ մէն պու ավազնը Թէնկրիլարիմտան ալտըմ մէն խարտաշըմ օղլուն Ա եաշինայ քիյտիրտիմ անը դուրլու դուրլու քամխայլար իչինայ տայ սալտըմ պոյունայ ալդըն զնճըլ նէչիք խան օղլունունկ իչիրտիմ տայ ետիրտիմ անըյ պարչայ սուԹ պիլայ տայ խայմախ պիլայ տայ չիյպալ պիլայ։ Տայ եուխլադըր էտիմ անը խարայ խուշնունկ տայ քուշկուրշիննինկ մօխունտան եասդըխլար ուսդունայ անկար տիրայ քի պօլտու է եաշինայ։ Մունտան սոնկրայ պաշլատըմ անկար օվրադ-

մակայ պիթիքնի էսնի ու ախըլնը տունեայնինկ պիլմախըն քիմլար քի եախշիլիխքայ ուդրու տուր ալարկայ ճուաբ ու սօզ։ Գունտուզ ու քէչայ դիյիլմատիմ օվրադմախդան թոյտուրտում անըյ էս ու ախըլ պիլայ նէչիք քիմ էսայ սուվտան տայ օթմաքդան դոյկայ։ Տաղը տայ մունտան սոնկրայ ունտատի մէնի խան խաղընայ տայ այդդը ալայ քի ուսլու խիկար քօրիյիրմէն սէնի քի խարդայըբ սէն սէնտան սոնկրայ քիմ դուկալլիսար ճարտարլխ պիլայ տայ էս ու ախըլ պիլայ մէնիմ խանլխըմնընկ քերաքին մէն աարըյ խայղուրիյիրմէն պու իշդան։ Այդդըմ խանըմ սէն խայղուրմայ պար տըր մէնիմ օղլում քի տաղը ճարտար ուսլու տայ ախըլը տըր մէնտան էսայ այդդըյ խան գելդիր ալնըմայ քի քօրիյիմ։ Քելդիրտիմ տայ դուրղուզտում խաննընկ ալընայ քօրտու խան տայ պիյանտի տայ այդդը քի ալղշը պօլկայ պու օղլաննընկ գունլարի քի խիկար գենտինինկ դիրլիխինայ դուրղուզտու օղլուն ալնըմայ քենտի դընչըխդայ պօլկայ։ Անտան սոնկրայ եուկունտում խանըմայ ալտըմ օղլումնի տայ պարտըմ բալաձըմայ պու դուըլու այդըր էտիմ օվրադքանտայ Նադան աղլըյ օղլումայ։

1. Օղլում, նե քի իշիդսանկ խան պիյ էշիքինայ անը եուրաքինկայ դուդ գիմսայկայ աչմայ պայլինի մոհուրլունի չեշմայ չէչքաննի պայլամայ տայ նե քի իշիդսանկ ալանի էդմայ տայ այդմակին։

2. Օղլում, գօզունկ աչըբ քօրքլու խաղըն գօրսանկ գիյինիշլի տայ պէզօվլու պօլմակայ քի անկար սուխլանկայեն էկար դիրլիքինկնի պարշասըն տայ պէրսանկ աղկնայ սուխլանկանընկ պօլուր եօխ էսայ ալըրսէն թէնկրիտան նալադլամախ տայ ատամլարտան անընկ ուչուն քի խաղըն գիշի օխշար Ա քօրքլու գերեզմանկայ օլ գերեզմաննընկ իչի դօլու տըր սօվաքլար պիլայ տայ սասըմախ պիլայ օլունունկ։

3. Օղլում, օխշամայ պատամ դէրաքինայ քի պարչայ դերաքլարտան պուրուն չիչաքլանիր տայ եմիշին պարչայ դերաքլարտան սոնկրայ պէրիր եօխ էսա օխշայ խապախքա քի սօնղուտայ չիչաքլանիր տա եմիշին պուրուն պէրիր։

4. Օղլում, եախշիր ախ դըր էսլի ատամ պիլայ դաշ դաշըմայ նե քի էսսիզ ատամ պիլայ շաղըր իչմայ։

5. Օղլում, էսլիլար պիլայ էսսիզ պօլմայ տայ էսզիսլար պիլայ էսլի պօլմայ։

6. Օղլում, ճահդ էդ ախըլըլար պիլայ ախըլը պօլմայ նեչիք ալար պօլմակայ քի անըզգամլարկայ տայ էսսիզ ատամիլարկայ ընկար պօլմակայսէն քի սէնի տայ էսսիզ անզգամ ունտակայլար։

7. Օղլում, եախշիրախ շաղըրընկնը դօքքայսէն նե քի էսսիզլար պիլայ տայ անըզգամլար պիլայ իչքայսէն քի պօլմակայ ալար սէնի նալադլակայլար։

8. Օղլում, պօլմայ ասըըյ դադը քի սէնի իւդքայլար տայ նի ասըր լեզի քի դուքուրկայլար եօխ էսայ պօլ խւաշ տայ դօղումլու պարչայ եախշի խըլընկանընկայ տայ եուրուկանինկայ տայ պարչայ իշինկայ։

9. Օղլում, նեչայ քի էդիքինկ այախընկայ տըր պասքըն դեկա-նաքնի տայ եօլ աչ այախընկայ։

10. Օղլում, խոճայ օղլու եիլան եսի այդդըյլար քի Հազիմլիք դիր անկար եարլընընկ եսի էսայ այդդըյլար աչլխդան եսի անընկ ուչուն քի սէնինկ ուլուշունկնու եկին տայ խադըննընկնընկ սընկա-րընայ քօզ խոյմայ նէ մալընայ նէ Թէնկրիտան խորխուսուզ ատամ պիլայ նէ էլատան ույալմաս գիշի պիլայ եօլկայ չիմայ տայ նէ օԹ-մաք դայ եմայ անընկ քիպիք պիլայ։

11. Օղլում, քօրսանկ տուշմանընկնը եըխըլըք դըր քուլմայ տայ մասխարայ էդմայ անը էկար դուրսայ սանկայ եաման էզար։

12. Օղլում, սով աԹանկնը տայ անանկնը քի Թօղուրտու սէնի տա ալմակայսէն ալարընկ խարգշըն գերայ Թէնկրինինկ տ(այ) ա-Թայնընկ անայնընկ ալղըշ պիր տիր նեչիք ալ (...) ալայ խարղըշի քի սէն տայ սուվունկայսէ (ն սէ)նինկ օղլանլարընկտան։

13. Օղլում, եամ(ան օզով) եըխըլըր քենտինինկ եամանլխընայ քօրայ տայ եախշի օզով դուրար քենտինինկ եախշիլխընայ քօրայ։

14. Օղլում, եուվուխլանմայ եաման ու Հարսըզ խադընկայ տայ բամբասէլ էդքայլար տայմայ սէնի նալադլամակայ տայ այպլամա-կայ տայ ախչանկի եկայ անընկ քիպիքդան խաչ։

15. Օղլում, դուվուշդան օկուդգան այամայ օղլունկնը դուվուշ ալայ տըր օղլանկայ նեչիք պիր Հնոյնու եայկայսէն պախչատայ տաղը տայ նէ դուրլու մոՀուր խաղնայ ուսնայ օլ դուրլու իկի տիր դօվուշ օղլանկայ էկար քի գունտայ Ա տա Բ տայ դայախ պիլայ օկուդլասայ անտան խւաշլանըր տայ անտան օլմաս էկար խոյտունկ էսայ օղլունկնու քենտի էրքինայ օղրու պօլուր տայ էլգարլար անըյ սամայ եայ քէսմայ տայ պօլուր սանկայ օլկինչայ ժալ Հէչ էսենկ-տան քեդմաս։

16. Օղլում, օվրադ օղլունկնու աչլխքայ տայ սուսամախքայ քի օքդամլիք պիլայ քեչիրմակայ քունլարին քենտինինկ տուշմա-նընկտան սով այդասայլար եօքսունմակայսէն անընկ ուչուն քի սէ-նինկքին տայ անկար այդարլար։

17. Օղլում, տուշմանընկ պար էսայ եօլտաշըղ եօլկայ չիմայ պօլմակայ քի տուշմանընկ սախլակայ եօլունկնու տայ սէն վաղդըղ օլկայսէն։

18. Օղլում, պօլմակայ քի այդքայսէն մէնիմ պիյիմ էսախս տիր տայ մէն էսլի մէն տայ սէն սէնի օկկայսէն եօխ էսայ դոզկին անընկ էսախսլիքինայ տայ ուսլուլարկայ եուվուխլանկընսէն քի օզկայլար սէնի օկ(կ)այլար։

19. Օղլում, Հէչ քիմսակա (ե)աման այդմայ տա պիյինկ ալնը-նայ գօբ (...) պօլմայ քի ատամլար ալնընայ (.....) մակայ սէնի։

20. Օղլում, խաչան սատաղայ պէրսանկ եարլընըյ աչըգմայ պէրկանինկ Թէնկրիկայ խապուլ տուկուլ տուր։

21. Օղլում, սալմայ խայղունը տայ երղլամախնը տայ անչայ տայ պազըբ պարմայ Թոյկայ եայ ֆարաՀլիքքայ զերայ գօբ դուրլու ալնըմըզկայ օլում պար տայ գօբ դուրլու փորձանք։

22. Օղլում, խայսի քի ալԹըն եուզուք սէնինկ տուկուլ անըյ պարմախընկայ խոյմայ տայ խայսի Թօն օփրախ սէնինկ տուկուլ անըյ քիյմայ տայ օլ ադ խայսի քի սէնինկ տուկուլ ադլանմայ քի քուլդքու պօլմակայսէն։

23. Օղլում, էկար աչ էսանկ տայ խայսի օԹմաք սէնինկ տու-կուլ անըյ եմայ սունմինչայ։

24. Օղլում, օլ ատամ քի սէնտան քուչլու տուր անընկ պիլայ քուրաշ դուտմայ տայ անկար ուզրու պօլմայ պօլմակայ քի եըխըբ սէնի օլտուրկայ։

25. Օղլում, նէ քի եախշի եաման իշիդսանկ անըյ եուրաքինկայ սախլայ Թէնկրիտան սանկայ եախշի պօլուր տայ արդար սէնինկ դիրլիքինկ։

26. Օղլում, էկար օվունկ պիյիք ուզուն էսայ է խուլաչ պոյունկ-նու էկիբ գիր։

27. Օղլում, ալմայ ուլու օչօվ պիլայ տայ պէրմայ գիչի օչօվ պիլայ տայ այդմայ քի սալամ էդդիմ անընկքինի Թէնկրի արդըրմաս տայ օչաշիր տայ սէն աչ դաս պօլուրսէն։

28. Օղլում, եալղան անդ իչմայ քի գունլարինկ էքսիլմակայ եալղանչինինկ գունլարի էքսիլիր։

29. Օղլում, Թէնկրինինկ պույրուխունայ տայմայ խուլախ խոյ տայ էսքի տուշմանտան խորխմայ Թէնկրինինկ պույրուխու եախշի ատամիկայ դաշ խալայ տըր։

30. Օղլում, օղլարլարընկնընկ գօբ պօլկանընայ սուվունմայ տայ էքսիլկանինայ գօբ եիղլամայ տայ գօբ խայղուրմայ։

31. Օղլում, օղլանլար ու մալ Թէնկրինինկ պէրմախի տըր էվէդ քի խոճայ եարլըլանըր տայ եարլը խոճայլանըր տայ աշախլանկան պիյիքլանիր տայ պիյիքլանկան աշախլանըր։

32. Օղլում, էկար սընկարընկ խասդայլանսա այդմայ քի նէ ճլդիյիմ անկար եօխ էսայ պար այախընկ պիլայ խադընայ տայ քօր քօզունկ պիլայ խասդայնըյ սորսանկ արդըխ դըր ալԹնտան գումուշտան էսայ քի պէրկայսէն։

33. Օղլում, եարդուտայ օլդուրսանկ օրուշ ալմայ ալԹըն եայ ինճի պու էկիրլիք պիլայ քօնունու էկրի էդմայ եօխ էսայ Թորանի գօնու էդ տայ քօնունունկ խանըն Թօքդուրտունկ էսայ սէնինկ տա դօքալար։

34. Օղլում, սախլայ դիլինկնի եաման սոզտան գօզունկնու ճաման պախմախդան ազ նեմայ տայ օղուրլատընկ էսայ օլում պիր տիր։

35. Օղլում, իդլիք էդմայ սընկարընկնընկ խադընըյ պիլայ սոնկրայ օզկայլար տայ սէնինկ սընկարընկայ դուշարլար տայ օլկինչայ պօլուր սանկա նալադլամայ։

36. Օղլում, պօլմակայ քի ալկայսէն գենտինկայ դուլ խադուննու նոկար քիմ պիլիր արատայ նեմայ դալաշ պօլտու էսայ օլ պուրունկի էյասին անկար տա սէն խայդուրուբ գուսդունուրսէն։

37. Օղլում, էկար քի սանկայ Թէնկրիտան նէ դուրլու փորձուԹին եօլուխդու էսայ պօլմակայ քի եանկըլըբ ճըճդուհէլ պօլկայսէն քի տաղըն եաման դընսըղլըխ եպերմակայ տայ վախդսըզ տունեայտան քեչիրմակայ եօխ էսայ նէ դուրլու տայ Թէնկրիտան գելայ շուքուրլու պօլ քերայ շուքուրլու աղըզ Թէնկրինի Շ պորչլու էդար։

38. Օղլում, սովմայ օղլունկնու արդըխ խուլունկտան էսայ պիլմասէն քի խայսի քերաքլի պօլուր սանկա։

39. Օղլում, տայմայ սէն սէնինկ էսինկ պիլայ եախշի սաղըշլամայ տայ խարդլարնըյ հօրմադլայ քի հորմադլանկայսէն Թէնկրիտան տայ սանկայ եախշի պօլուր։

40. Օղլում, իկիդ վախդնայ օքդամ պօլմայ քի իկիդ վախդընկայ դաս պօլմակայսէն։

41. Օղլում, պէրմայ սընկարընկայ քի այախընկայ պասքայ պօլմակայ քի պոյնունկնու տա պասքայ։

42. Օղլում, քիմսայ պիլայ եարդու ալընայ դուրսանկ պօլմակայ քի եուրաքլանիբ սօղլակայսէն եօխ էսայ նէ քի սօղլասայլար դաղըլըխ պիլայ ճուաբ պէրկայսէն պու եարդունու անընկ ուսնայ եըխարսէն։

43. Օղլում, էկար Թէնկրիտան նեմայ խուլդխայ էդսանկ ավալ անընկ պույրուխու դիպինայ պօլ տայ նէ պիլայ օրուչ պիլայ ալղշ պիլայ անտան սոնկրայ դուկալլար Թէնկրի խուլդխանկնըյ սէնինկ։

44. Օղլում, եախշիրախ դիր քի ադընկնը տայմայ եախշի չըխարկայսէն եօխ էսայ քի սէն սէնի քօրքայդքայսէն Թօնլար պիլայ քօրք քէչովլու տըր եօխ էսայ եախշի ադ խալըր մէնկի։

45. Օղլում, եախշիրախ դըր սօխուր քօզ պիլայ նէ քի սօխուր էս պիլայ սօխուրլուխ պիլայ Թէրչայ օվրանիր եուրումախնը եօլունունկ եօխ էսայ սօխուր էս պիլայ սալըր քօնու եօլնու տայ պարըր քենտի էրքինայ։

46. Օղլում, եախշիրախ դըր եարլըլխնըյ եղմակայ նէ քի խոճայլխնը սաչմակայ։

47. Օղլում, դէրկակին սէնինկ սոզունկնու իւրաքինկ պիլայ տայ անտան սոնկրայ չխար սոզունկնու աղզընկտան էկար պու իշնի պուլայ էդսանկ պարշասընայ դադը պօլուրդէն։

48. Օղլում, քիմ էսայտան եաման սոզ իշիդսանկ անըյ իւրաքինկայ դուդ է խարըշ օլ եաման օլար տայ եախշիլիքայ խայդար։

49. Օղլում, հէչ նեմակայ գուլմայ օլ քուլմախդան դալաշ պօլուր տայ օլ ուրուշդան օլում պօլուր։

50. Օղլում, եալղան սոզ տայ եալղանչիլխ ալայ աղըր տըր նէչիք խարղաշին ազ գունտան սոնկրայ եօղարըյ մինար նէչիք դերաքնինկ եաբրախըյ։

51. Օղլում, այդ սէնինկ գիչի սաղըշընկնի տօսդունկայ էկար օլ սէնինկ սաղըշընկնըյ ալանի էդմասայ պօլուրսէն անկար ուլու սաղըշընկնըյ տայ այդմակայ տա անըյ ինամլի քօնու տօսդ պօլուրսէն դուդմակայ։

52. Օղլում, տայմայ պօլուչուչի պօլ խանլար պիյլար ալնընայ սէնինկ քրիստանլիքինկայ սօզ պիլայ տայ ախչայ պիլայ ալայ դուդ քի անըյ ասլաննընկ աղզընտան խուդխարըր սէն տա օլ սանկայ հայպադ տըր տայ փառք։

53. Օղլում, էկար տուշմանընկ գելսայ այախընկայ պօշադլխ խոլմայ պօշադ անկար տայ իւրաքինկ պիլայ քուլ տայ Թէնինկ պիլայ ֆարահլան տայ եօքսուն անըյ։

54. Օղլում, խայտայ սէնի ունտամասայլար հօրմադլաք անտայ պարմայ տայ գիմ էսայ սէնտան սօզ սորմասայ անտայ ճուաբ պէրմայ տայ օլ ախըն սուվ քի պէք պուզլամիյիր անչայ տայ պադըբ իւրումայ այախընկ պիլայ պօլմակայ քի վախդըզ դաս պօլկայսէն։

55. Օղլում, սընակին օղլանլարընկնը աշխ պիլայ տայ սուամախ պիլայ տայ միսքինլիք պիլայ տայ էսքի պազըխ թօնլար պիլայ էկար դօզումլու էսայ պէր դիրլիքինկնի խօլունայ։

56. Օղլում, խաշան սէնի Հարկկայ ունտայսալար եայ դոյկայ ճաՀդ էդ պարշայ սընկարընկտան պուրուն չխքայսէն տա եանայ Բ ինչի պարմակայսէն Թէնկրիտան եախշի ադ ալըրսէն տայ դօվուշ ալմասէն պաշընկայ։

57. Օղլում, էկար եարըը էսանկ նայ սընկարլարընկ արասընայ ալանի էդմայ քի այպլանմակայսէն տայ սօզունկայ տայ խուլախ խոյմասլար։

58. Օղլում, սէնինկ սըրընկնը եաքուխունկնու խադընընկայ աշմայ անընկ ուշում քի խադըն գիշի սըր սախլամասդըր ալանի էդար խարտաշլարընայ ուրուղ քօքունայ տայ սէնի դապայլարլար։

59. Օղլում, իշքիլի պօլսանկ սախլայ դիլինկնի գօբ սօզլամախդան սանկայ եախշի պօլուր տայ ուլու ունտալիրսէն։

60. Օղլում, քիմսակայ քլասանկ դիրլիքինկնի պէրմակայ պիթիքսիզ մոՀուրսուզ դանըխսըզ պէրմայ պէրտինկ էսանկ դանար տայ սէն խայղուրուբ Հայիֆսինիրսէն դիրլիքինկնի։

61. Օղլում, եախշի տոստունկտան եիրախլանմայ էկար եիրախլանտընկ էսայ եայ դաբարսէն անընկ քի տոստ եայ դաբմասէն։

62. Օղլում, եախշիրախ դըր քի սէնինկ դիրլիքինկ օղուրլանկայ նէ քի ուսդունկայ օղուրլուխ դաբուլկայ։

63. Օղլում, քիմկայ քի Թէնկրի պէրիբ դիր սէն անըյ Հօրմադլայ տայ խարդլարնըյ քօրսանկ պօրքունկ չխար տայ դուր այախընկ ունայ անընկ ալնընայ տայ սիյլայ անըյ։

64. Օղլում, պարըը դիրլիքլի ատամկայ փախիլլիք էդմայ եայ ադաՀլի ադաՀ գիշինինկ գօզուն նեմայ Թոյտուրմաս դէք Թօփրախ։

65. Օղլում, խընամխօսլուխ էդմայ զերայ քի եախշիլիխ ու դիրլիք ու մալ Թէնկրիտան տիր տայ եարըըլխ գելտի էսայ արատայ եուրուկաննի սօքարլար։

66. Օղլում, եըղլայ տայ պարմայ տօսդունկ օվինայ քիրիբ չիմայ սոնկրայ աճըղլանըբ սօքար տայ սէնի։

67. Օղլում, իդ քի սալկայ գենտի էյասին տայ արդընկտան գելկայ դաշ ալ տայ ուր քի արդընկտան գելմասին։

68. Օղլում, եախշի խըլընկան ատամ տայ արուվ իւրաքդան ալըշ էդքան խապուլ տըր Թէնկրիկայ տա ույադդան խորխ նեշիք Թէնկրիտան։

69. Օղլում, եաման սադըշ տայ իւրաքքայ չխքան էսքի տուշ-

ման տըր տայ դողումլուք ֆունտումէնդի տըր խարդլարընկ տայ պէքլիքի տիր տիննինկ։

70. Օղլում, սով քօնուլուքնու տայ եալղաննը հէչ էդ տայմայ խուլախ խոյ թէնկրինինկ պույուրխունայ տայ էսքի տուշմանտան խորխմայ թէնկրինինկ պույրուխու եախշի ատամիկայ դաշ խալայ տըր։

71. Օղլում, եաման ու եալղանչի ատամիտան խաչ զերայ ագահլի տայ պարչայ եաման նեմայ եալղանչիլիխդան թողար։

72. Օղլում, եարղունու սովմայ էկար ուդսանկ էկար ուդմասանկ տուշմանընկնը էվէդ քի թէնկրինինկ եարղուսունտան խորխ։

73. Օղլում, քիմ քի քօնու տիր էսի պիլայ եարըխլըյ կունաշ դիր տայ քիմ քի օչաշիր խըրաքի պիլայ տայ օբքայ սուվար սայխլամայ օլ ատամ դամուխնունկ խարամղուլուխունայ օխշար տայ քիմ արուվ աչըխ քօնկուլլու տուր օլ ատամ սատաղչի տիր տայ քիմ քի ագահ տըր էկար պարըը էսայ տայ էսսիզ տիր։

74. Օղլում, ճիմրինինկ ուվունայ քիրմայ քիրսանկ տայ քէչիքմայ զերայ դիրլիքինկտան պօշ պօլուրսէն։

75. Օղլում, սընկարընկնըյ բամպաս էդմայ էկար եիրախդըն էկար եուվուխդուն զերայ եաման սոզ դէրչայ տայ դեզինտան եդար տայ ալարնընկ արասընայ դալաշ պօլուր։

76. Օղլում, թէնկրի պույուրուբ դըր չաղըրնը ֆարահլիք ուչուն եօխ էսայ եաման երտայ քերաքսիզ երտայ եախշիրախ դըր նեմայ եաման իչքայսէն նե քի իչքի։

77. Օղլում, օլ դուրլու տիր էսիրիք ատամ նէ դուրլու քի օխ քիրկայ պուրնունունկ իչինայ օզկակայ դիյմայ դէք քենտինինկ դէպասինայ։

78. Օղլում, ճիմրի ատամ օլ դուրլու սաղըշլար քենտինինկ էսինայ քի մէն պահադըր մէն տայ քաչ մէն տայ նե քի սոզլարմէն ախըլ ուս պիլայ սոզլարմէն անըյ պիլմաս դիր քի եօլուխուր անընկ քիպիք էսլի քաջ ատամիկայ քի դուդքաչօխ խօլունտան երկայ ուրար տայ օլտուրուր։

79. Օղլում, քօրսանկ տուշմանընկնը քի եադըբ դըր սէն անըյ խայղուր անընկ ուչուն քի տօսդ էդարսէն սանկայ էկար քի քուլդքու էդսանկ դուրսայ սանկայ եաման էդար։

80. Օղլում, ասըըյ էսիրիք ատամ սաղըշլար քի եր պիրկասինայ այլանիր անըյ պիլմաս պաշի այլանիյիր զերայ քի եր տիր պարչայ եմիշլարնինկ անասըյ օլ դուրլու արդըխսը իչմախ դըր պարչայ եամաննընկ անասը դիդսինմիյին եամանլխքայ սալըր տայ

եարըըղամիյին օլտուրուր ատամինի տայ քելդիրիր տայ օխշադըր ճանավարկայ։

81. Օղլում, խաչ ատամի ուչուն իւք պօլմախդան էկար եուք պօլտունկ էսայ ալայ դուդ քի դունախընկնը պէրտինկ անկար էկար վախդընայ պէրմատինկ էսայ սախալընկնը Ա Ա եուխարըլար։

82. Օղլում, եալղանչի պօլմայ էկար սէնի Ա սահադ եալղանչի դաբըլար էսայ քօնու տայ սօզլասանկ եալղանչի սաղըշլարըլար տայ ինանմասլար տայ պարչայ երտայ եալղանչի այդսարըլար։

Խայդըբ Խիկար այդըլ ուսլուլարնընկ ախըլըն Նադանկայ խարտաշը օղլունայ Դ իշ պար քի ատամնընկ քօզունունկ եարըխըն արդըըը։ Ավալկի պախքայ էրդայ շիշաքլար ուսնայ Բ ինչի եալան այախ եուրուկայ եաշիլ ուսնայ Գ ունչի քի ախըն սուվտայ եուրուկայ Դ ունչի եօլչունլարըն քօրկայ եիրախդակիլարին։ Խայդըբ Դ իշ (պ)ար քի ատամ օղլուն սեմիրդիր պուրունկի գիյինիշ Բ ինչի եախշի սոզ իշիդքայ տայմայ Գ ունչի գենտինինկ օղլանլարըյ պիլայ տայ խուլխուդանը պիլայ սօվօքլու դիրիլկայ Դ ունչի Նեմայ եաման սոզ իշիդսայ իշիդմամ իշ պօլսուն։ Ծանայ Դ իշ պար քի ատամ օղլու քենտինայ հօրմադ գելդիրիր տայմայ եախշի սօզու միսքինլիք էդքանի տայ էքսիք սօզլականի տայ ույալկանըյ ուլուտան գիչիտան։ Խայդըբ Դ իշ պար քի ատամնընկ եուզունունկ սուվուն քեդարիր պուրունկի քի աշըխ պօլկայ եաման խադընկայ Բ ինչի քի քօբ սօզլակայ տայ այդքայ քի մէնիմ քիպիք քիմ էսայ սօզլամայ պօլմաս տա պիլմաս Գ ունչի քի եախշիլարնընկ սոզու արասընայ քիրկայ տայ ուրուբ պուզկայ Դ ինչի քի այդքայ պիլիրմէն տայ եալղան սօզլակայ։ Ծանայ սորտուլար ուսլու Խիկարկայ քի նէ տիր տունեատայ դադըլ։ Այդըլ Խիկար եուզնունկ ույադըլ։ Քիմնինկ եուզունունկ ույադըլ պար օլ դադըլ տըր զերայ քի պարչայ Նեմայ Հարսըզլըխդան Թողար։ Պու էտի մէնիմ օկուդում խայսի քի մէն Խիկար այդըըմ մէնիմ խարտաշըմ օղլունայ Նաթանկայ։ Տայ մէն պիլմատիմ մէնիմ օկուդումնու հէշ էդդի տայ դօզտուրտու նեշիք Թօփրախնը ելկայ ուդրու։ Պաշլատըյ եամանլամայ խանկայ տայ պարչայ մալըմնը խազնամնըյ դիրլիքիմնի պաշլատըյ դաս էդմակայ խուլլարըմնը օլդուրմակայ խարաւաշլարըմնըյ ույադլամայ անչայ քի մէնիմ Աբէստան ադըը խադընըմայ տայ խօլ սալմայ քլատի քի անըյ քիշիտան օսդուրտու տա էսքայ գելդիրտի։ Պու իշլարնի էդքանտան սոնկրայ մանկայ պարտըմ մէն խանըմայ տայ անկլադըըմ Նադաննընկ եամանլիխըն սուրտում տայ քեդարտիմ խադըմտան տա այդըմ տաղըն սէնինկ էրքինկ եօխ դուր մէնիմ

դիրլիքիմայ։ Տաղը եաման պաշլատըյ մէնի խանկայ եամանլամայ անշայ քի պաշըմայ գելդիրտի քի խան պույուրտու քի էլգինկիզ տայ քեսինկիզ Խիկարնը։ Տայ օլ գիշիլար տայ ճալադլար մէնիմ դուզ օդմաքիմնի ունուդմատըյլար շօքուբ տայ խօլգխայ էգդիմ տայ այդդըմ պար տըր մէնտայ Ա ատամ մանկայ օխշաշ տայ օլումլու իշ էգիբ դիր անընկ պաշըն քեսինկիզ մէնիմ ուշուն տայ մէնի սախլանկըզ քերաք պօլկայմէն Ա գում մէնիմ խանըմայ։ Խիկարնը սախլատըյլար տայ գիշինի քեադիլար։ Խանկայ խապար պարտըյ քի Խիկար գեսիլտի Ասորեստան ուլուսու խայղուկայ դուշդու քեդիլար ուլուսդան տայ Փարաւոն խանկայ պէրինտիլար իշիդդի Փարաւոն խան քի Խիկար քեսիլտի։ Ուլու էլշիլար եպերտի Սենէքարէմ խանկայ քի եպեր մանկայ անընկ քի ատամ քի նէ քի սորսամ ճուաբ պէրկայ տայ նէ դուրլու ատամ քի ուլու տայ ախըլը պօլկայ քի նէ դուրլու ավատանչխ այդսամ մանկայ դուզկայ։ Սենէքարէմ խան ունտադդի ուլու պիյլարին տա սարնադըը պիթիքնի։ Այդըըյ խան տէ պու իշքայ քիմ ճուվաբ պէրիր։ Այդըըյլար խանըմ քիմ կսայ պօլմաս պու իշքայ ճուվաբ պէրճայ դէք Նադան քի Խիկարտան օվրանտի պարշանըյ։ Ունտադդի խան Նադաննը տայ այդդը պօլուր մի սէն պու իշքայ ճուաբ պէրմայ այդդըյ Նադան մէն տուկուլ եօխ էսայ մէնիմ քի Ռ տայ պօլսայ պօլմաս մունկար ճուաբ պէրմա։ Անտան սոնկրայ խան հայիֆսինտի Խիկարնը քենտինինկ պիյլարի պիլայ խորխուբ Փարաւոն խանտան քի ուլու ջերուվ պիլայ քելմակայ ուսնայ։ Տա այդդը Սէնէքարէմ խան քիմ քի մանկայ Խիկարնըյ դուրղուզտայ էտի եարըմ խանլխըմնը անկար պէրիր էտիմ։ Գելտի Աբուսմագ ադլը պիյ տայ այդդըյ մէն կիդիրի տիր Խիկար նեշիք այդդըյ պարտը տայ գելդիրտի Թէզինտան Խիկարնի տա դուրղուզտու խաննընկ ալնընայ տայ Խիկար օլու շիրէյին ալըբ էտի։ Քորտու խան տայ ասրըյ սուվունտու տայ այդըըյ ալըշըը տըր Թէնկրի քի պուկուն Խիկարնըյ օլուտան դուրղուզտու եպերտի անըյ խան քի պար արըն տայ եուվուն տայ սեմիր Խ գունտայ տիրայ քերաք սէն մանկայ։ Խաշան քի Խ գունտան սոնկրայ քելտիմ խան խադընայ այդըըյ խան սէն մէնիմ ալաֆըմնըյ իշիդդինկ մի մանկայ նէ էլշիլար գելտի Փարաւոն խանտան։ Այդըըմ խանըմ մէն պարիյիմ պոյում պիլայ տայ դուզիյիմ պու իշլարնի պարշայ պարտըյ տայ դուզտու տայ եասատըյ։ Տայ գելտի ուլու տուվունշլուք պիլայ տայ ուլու պաշխշլար պիլայ Փարաւոն խանտան։ Սենէքարէմ խանկայ խան ուզրուսունայ շխդը ուլու պիյլարի պիլայ։ Խայդըբ գելտիլար գիմլար խաշըբ էտիլար իշիդդիլար

քի խիկար դիրի տիր։ Անտան սոնկրայ այդըլյ խան նէ քլարսէն սանկա պէրիյիմ։ Այդըլ խանըմ սէնտան նեմայ քլաման դէք մանկայ խարտաշըմ օղլուն Նադաննը պէր։ Խաչան պէրտի մանկայ Նադաննըյ այդըլմ խուլումայ պայլամայ սդօլբքայ անչախ տաղըն քօբ այդմախդան սոնկրայ Ա սոզ այդըր էտիմ տայ խուլում խամչիլար էտի։ Այդըլմ օղլում Թէնկրիմ մէնիմ սախլատըյ մէնի մէնիմ անմեղլխըմ պիլայ տայ սէնի դաս էդդի սէնինկ եամանլխընկայ քօրայ Թէնկրի էդքայ սէնինկ տայ մէնիմ արամըզկայ եարղունը։

Օլ սաՀադ իշիդդի տայ չադլատըյ տայ այդըլմ օղլում եախշի խըլընկան եախշի դաբար տայ եաման խըլընկան եաման դաբար։ Տայ գիմ գիմկայ չուզուր խազսայ քենտի դուշար։ Եախշիլխ եախշիլխ պիլայ դուկալլանիր տայ եամանլխ եամանլխ պիլայ դուկալլանիր։ Պուկունկայ տիյին ճաՀդ էդսին օղուլ աԹայնընկ անայնընկ ալղըշըն ալկայ տայ քօնուլուք պիլայ եուրուկայ, ամմէն։

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ,
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

Միևնույն խմբի (տարբերակի) մեջ խրատների տեղադրությունը ցույց տալու համար կազմել ենք համադրական աղյուսակներ։

Հիմք ընդունում ենք այն ձեռագրի համարակալումը, որը տարբերակի առաջին օրինակն է (A_1, B_1, C_1, D_1, E_1)։

Միավոր ենք դիտում Որդեակ-ով սկսվող խրատները։

Եթե որևէ ձեռագրում խրատը չկա, տեղը մնում է բաց։

Հիմքի ձեռագրի հետ զուգահեռ չունեցող խրատները տրվում են վերջում, հիմքի խրատաշարից հետո։

A և B տարբերակները ներկայացրել ենք մեկ աղյուսակով, ինչպես բնագիրը։

Աղյուսակում արտահայտվել է միայն B_1-ը։ B խմբի հերթակարգի տարբերությունները այնքան էլ մեծ չեն և ապա՝ տեխնիկապես անհնար է ներկայացնել բոլոր 24 ձեռագրերի խրատները։

Բնագրերի ուսուցող և պատժիչ խրատները տալիս ենք առանձին աղյուսակներով։

IX աղյուսակը վերաբերում է Խօսք իմաստասիրաց և խրատք հասարակաց (L) բնագրին։ Հիմք ընդունել ենք L_1-ը։ Համադրել ենք նաև Խիկարի մի քանի բնորոշ ձեռագրեր, որոնք Խօսք-ից առավել շատ փոխառություններ ունեն և ներկայացնում են առանձին խմբեր (A_5, B, D, E, Fa)։

L_{14}-ն ունի բավական մեծ թվով հավելյալ խրատներ՝ 42—75, որոնք շարքի մեջ զուգահեռներ չունեն։ Տեխնիկական անհարմարության պատճառով աղյուսակում չենք տեղադրել։

Աղյուսակները կազմում են մի տեսակ համաբարբառ, որոնցով տրվում են խրատների համակարգը, համապատասխանությունները, ձեռագրական ազգակցությունը և այլն։ Աղյուսակները միաժամանակ օգնում են բնագրի մեջ գտնելու ցանկացած խրատը, այլապես կլիներ անասելի դժվար։ Ոչ մի ձեռագրում խրատները չեն համարակալված, նույնիսկ, սակավ դեպքում է, որ սկսվում են նոր պարբերությամբ։

Ուսուցող խրատներ (AB)

A_1 2961	A_2 1495	A_3 3119	A_4 2147	A_5 2004	B_1 45
1a	1a	1a	1a	24	1
1b	1b	1b	1b	25	2
2	2	2	2	26	3
3	3	3	3	27	
4	4		4	28	4/5
5	5		5	29	6
6	6		6	30	7
7	7	12	7	31	
8	8	13	8	32	8
9	9	14	9	33	9
10	10	15	10	34	10
11	11	16	11	35	
12	12	17	12	36	
13	13	18	13	37	
14	14	19	14	38	
15	15	20	15	39	
16	16	21	16	40	12
17	17	22	17	41	13
18	18	23	18	42	14/15
19	19	24	19	43	16
20	20	25	20	44	17
21	21	26			
22	22	27	21	45	18
23	23	28	22	46	19
24	24	29	23	47	20
25	25	30	24	48	21
26	26	31	26	49	22
27	27	32	27	50	23
28a	28a	33a	28a	51a	24
28b	28b	33b	28b	51b	25a
28c	28c	33c	29a	52	
28d	28d	33d	29b	53	25b
29	29	34	30	54	26
30	30	35	31	55	27
31	31	36	32	56	28
32	32	37	33	57	29
33	33	38	34	58	
34	34	39	35	59	30
35	35	40			
36	36	41			
37a	37a	42a	92a	114b	31a
37b	37b	42b			31b
38	38	43	106	128	32
39	39	44	107	129	33
40	40	45			
41	41	46	36	60	
42a	42a	47a	37	61	
42b	42b	47b	38	62	
42c	42c	47c	39	63	35
42d	42e	47e	41	65	36

A_1 2961	A_2 1495	A_3 3119	A_4 2147	A_5 2004	B_1 45
42e	42f	47f	42	66	37
42f	42g	47g	43	67	38
42g	42h	47h	44	68	39
42h	42i	47i	45	69	40
42i	42j	47j	46a	70a	42
42j	42a	47a	46b	70b	43
43	43	48	47	71	41
44	44	49	48	72	44
45	45	50	49	73	45
46	46	51	50	74	
47	47	52	51	75	
48	48	53	52	76	
49	49	54	53	77	
50	50	55	54	78	
51	51	56	55	79	
52	52	57	56	80	
53	53	58	57	81	46
54	54	59	59	83	47
55	55	60	25		48
56	56	61	61	85	
57	57	62	62	86	
58	58	63	63	87	49
59	59	64	64	88	50
60	60	65	66	90	51
61	61	66	67	91	52
62	62	67	68	92	53
63	63	68	69	93	54/5
64	64	69			56a
65	65	70	70	94	56b
66	66	71	71	95	57
67	67	72	72		58
68	68	73	73	96	59
69	69	74	74	97	60
70	70	75	75	98	61
71	71	76	76	99	62
72	72	77	77	100	63/4
73	73	78	78	101	65
74	74	79	79	102	66
75	75	80	80	103	67
76	76	81	81	104	68
77	77	82	82	105	69
78	78	83	83	106	70
79	79	84	85	107	71
80	80	85	84		71
81	81	86	86	108	72
82	82	87	87	109	73
83	83	88	88	110	74
84	84	89	89	111	
85a	85a	90a	90a	112a	75a
85b	85b	90b	90b	112b	75b

A_1	A_2	A_3	A_4	A_5	B_1
2961	1495	3119	2147	2004	45
86	86	91	91	113	77
87	87	92			78
88a	88a	93a	92a	114a	79a
88b	88b	93b	92c	114c	79b
89	89	94	93	115	80
90	90	95	94	116	81
91	91	96	95	117	82
92	92	97	96	118	83
93	93	98	97	119	84
94	94	99	98	120	85
95	95	100	99	121	
96	96	101	100	122	86
97	97	102	101	123	87
98a	98	103a	102a	124a	89b
98b	99	103b	102b	124b	89a
99a	100	104			88a
99b	101	105	103	125	88b
100	102	106	104	126	90
101	103	107	105	127	91
102	104	108	108/9	130	92/3
103a	105	109	110		
103b	106	110	111	131	
104a	107a	111a	113a	133a	94
104b	107b	111b	113b	133b	95
105	108	112	114	134	96
106a	109a	113a	115a	135a	97
106b	109b	113b	115b	135b	
106c	109c	113c	115c	135c	98
107	110	114	116/7	136/7	99
108	111	115	112	132	112
109		116	118	138	100
110a	112	117a	119a	139a	101
110b	113	117b	119b	139b	102
111a	114a	118a	120	140	104
111b	114b	118b	121	141	103
112	115	119	65	89	105
113	116	120	122		106
114a	117a	121a	123	142	107
114b	117b	121b	124	143	108
114c	117c	121c	125	144	
115a	118a	122a	127	146	109
115b	118b	122b	128		110
116	119	123	126	145	111
117	120	124	129		114
118	121	125	130	147	187/8
					115
					116
					117
					118
					119
					120
					121
				1	122

A_1	A_2	A_3	A_4	A_5	B_1
2961	1495	3119	2147	2004	45
				2	123
				3	124
				4	125
				5	126
		10			127
				6	128
					129
				7	130
				8	131
					132
				9	133
				10	134
					135
					136
					137
				11	138
				12	139
					140
				13	141
				14	142
				15	143
					144
					145
					146
					147
			60	84	148
					149
					150
					151
					152
					153
		11		16	154
				17	155
				18	156
					157
				19	158
		4			159
					160
					161
					162
		4			163
					164
					165
					166
					167
					168
				20	169
				21	170
				22	171
				23	172
					173
		6			174a
		7			174b

A₁ 2961	A₂ 1495	A₃ 3119	A₄ 2147	A₅ 2004	B₁ 45
				8	175
					176
					177
					178
					179
		9			180
					181
					182
					183
					184

A₁ 2961	A₂ 1495	A₃ 3119	A₄ 2147	A₅ 2004	B₁ 45
					185
					186
					11
					34
					76
					113
	42d	47d	40	64	
			58	82	
			131	148	

ԱՂՅՈՒՍԱԿ II

Պատմիչ խրատներ (AB)

A₁ 2961	A₂ 1495	A₃ 3119	A₄ 2147	A₅ 2004	B₁ 45
1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5
6a	6b	6a	6a	6a	7
6b	6c	6b	6b/7	6b/7	8
7	6a	7	8	8	6
8	7	8	9	9	9
9		9	10	10	
10a		10a	11a	11	
10b		10b	11b	12	
10c		11a	11c	13	
10d		11b	12a	14	
11a		12	12b	15	
11b	8a	13a	13	16	10
12	8b	13b	14	17	11

A₁ 2961	A₂ 1495	A₃ 3119	A₄ 2147	A₅ 2004	B₁ 45
13a	8c	14a	15a	18a	12
13b	8d	14b	15b	18b	13
13c	8e	14c	15c	18c	14
14		15	16	19	15
15	8f	16	17	20	16
16		17	18	21	
17	8g	18	19	22	17
18		19	20	23a	
19a		20a	21a		
19b	9a	20b	21b	23b	18
19c	9b	20c	21c	23c	19
19d		20d	21d	24	
19e	9d	20e	22	25	21
20	10a		23	26	22
21	10b		24	27	23
22	11		25	28	24
	9c				20

ԱՂՅՈՒՍԱԿ III

Ուսուցող խրատներ (C)

C₁ 1978	C₂ 2669	C₃ 713	C₄ Conyb	C₅ 6712
1a	1a	1a	1a	1a
1b	1b	1b	1b	1b
1c	1c	1c	1c	1c
2	2	2	2	2
3	4	4	4	4
4	3	3	3	3
5	5	5	5	5
6	6	6	6	6
7	7	7	8	7
8	8	8	9	8
9a	9a	9a	10a	9a

C₁ 1978	C₂ 2669	C₃ 713	C₄ Conyb	C₅ 6712
9b	9b	9b	10b	9b
9c	9c	9c	10c	9c
10	10	10	12	10
11	11	11	11	11
12	12	12	13	12
13	13	13	14	13
14a	14a	14a	15	14a
14b	14b	14b	16	14b
	15	15	18	15
15	16	16	19	16
16	17	17	20	17

C1 1978	C2 2669	C3 713	C4 Conyb	C5 6712
17	18	18	21	18
18	19	19	23	19
19	20	20	24	20
20	21	21	25	21
21a	22a	22a	26a	22a
21b	22b	22b	26b	22b
21c	22c	22c	26c	22c
22	23	23	27	23
23	24	24	28	24
24	25	25	29	25
25	26	26	30	26
26	27	27	31	27
27	28	28	32	28
28	29	29	33	29
29	30	30	34	30
30	31	31	35	31
31	31	32	36	31
32a	32a		37a	32a
32b	32b		37b	32b
33	33	33	38	33
34	34	34	39	34
35	35	35	40	35
36	36	36	41	36
37	37	37	42	37
38		38	43	
39		39	44	
40		40	46	
41		41	48	
42		42	47	
43		43	49	
44		44	50	
45		45	51	
46		46	53	
47		47	55	
48		48	56	
49		49	57	
50		50	58	
51		51	59	
52		52	60	
53		53	61	
54a		54a	62	
54b		54b	63	
55		55	66	
56		56	67	
57a	38a	57a	69a	38a
57b	38b	57b	69b	38b

C1 1978	C2 2669	C3 713	C4 Conyb	C5 6712
57c	38c	57c	69c	38c
58	39	58	70	39
59a	40a	59	71	40a
59b	40b	59		40b
60	41	60	74	41
61		61	75	42
62		62	76	43
63		63	77	44
64		64	78	45
65		65	79	46
66a		66a	80a	47a
66b		66b	80b	47b
67		67	82	48
68		68	83	49
69		69	84	50
70			85	51
71a		70a	86a	52a
71b		70b	86b	52b
72		71	87	53
73a		72a	88a	54a
73b		72b	88b	54b
74a		73a	89a	55a
74b		73b	89b	55b
75		74	90	56
76			91	57
77		75	92	58
78	42		կ	59
79	43	76	կա	60
80	44	77	կբ	61
81	45	78	կգ	62
82	46	79	կդ	63
83	47		կե	64
84	48	80	կզ	65
85	49		կէ	66
			7	
			17	
			22	
			45	
			52	
			54	
			64	
			65	
			68	
			72	
			73	
			81	

Պատժիչ խրատներ (C)

C_1 1978	C_2 2669	C_3 713	C_4 Conyb	C_5 6712
1	1	1	1	1
2	2	2	2	2
3	3	3	3	3
4	4		4	4
5	5	4	5	5
6	6		6	6
7	7	5	7	7
8	8	6	8	8
9	9	7	9	9
10	10	8	10a	10
11	11		10b	11
12a	12a	9a	11a	12a
12b	12b	9b	11b	12b
12c	12c		11c	12c
13	13		12	13

C_1 1978	C_2 2669	C_3 713	C_4 Conyb	C_5 6712
14a	14a	10	13a	14a
14b	14b	11	13b	14b
14c	14c		13c	14c
15	15	12	14	15
16	16	13	15	16
17	17		17	17
18	18	14	18	18
19	19		19	19
20	20		20	20
21	21		21	21
22	22	15	22	22
23	23		23	23
24	24	16	24	24
25	25		25	25
26	26		26	26

ԱՂՅՈՒՍԱԿ V

Ուսուցող խրատներ (D)

D_1 2018	D_2 464	D_3 7993	D_4 1724	D_5 8699	D_6 7974
1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5
6	6	6	6	6	6
7	7	7	7	7	7
8	8	8	8	8	8
9	9	9	9	9	9
10	10	10	10	10	
11	11	11	11	11	10
12	12	12	12	12	11
13	13	13	14	13	13
14	14	14	15	14	14
15	15	15	16	15	15
16	16	16	17	16	16
17	17	17	18	17	17
18	18	18	19	18	18
19	19	19	20	19	20
20	20	20	21	20	21
21	21	21	22	21	22
22	22	22	23	22	23
23	23	23	24	23	24
24	24	24	25	24	27
25	25	25	26	25	25
26	26	26	27	26	26

D_1 2018	D_2 464	D_3 7993	D_4 1724	D_5 8699	D_6 7974
27	27	27	28	27	28
28	28	28	29	28	29
29	29	29	30	29	30
30	30	30	31	30	31
31	31	31	32	31	32
32	32	32	33	32	34
33	33	33	34	33	36
34	34	34	35	34	38
35	35	35	36	35	39
36	36	36	37	36	40
37	37	37	38	37	41
38	38	38	39	38	42
39	39	39	40	39	43
40	40	40	41	40	44
41	41	41	42	41	45
42	42	42	43	42	46
43	43	43	44	43	47
44	44	44	45	44	48
45	45	45	46	45	49
46	46	46	47	46	50
47	47	47	48	47	51
48	48	48	49	48	52
49	49	49	51	49	53
50	50	50	50	50	54
51	51	51	52	51	55
52	52	52	53	52	56

D_1 2018	D_2 464	D_3 7993	D_4 1724	D_5 8699	D_6 7974
53	53	53	54	53	57
54	54	54	55	54	58
55	55	55	56	55	59
56	56	56	57	56	60
57		57	58	57	61
58		58	59	58	62
59		59	60	59	63
60		60	61	60	64
61		61	62	61	65
62		62	63	62	66
63		63	64	63	67
64		64	65	64	68
65		65	66	65	69
66		66	67	66	70
67		67	68	67	71
68		68	69	68	72
69		69	70	69	73
70		70	71	70	74
71		71	72	71	75
72		72	73	72	76
73		73	74	73	77
74		74	75	74	78
75		75	76	75	79
76		76	77	76	80
77		77	78	77	81
78		78	79	78	82
79		79	80	79	83
80		80	81	80	85
81		81	82	81	86
82		82	83	82	87
83		83	84	83	88
84		84	85	84	89
85		85	86	85	90
86		86	87	86	91
87		87	88	87	92
88		88	89	88	93
89		89	90	89	95
90		90	91	90	96
91		91	92	91	97
92		92	93	92	98
93		93	94	93	99
94		94	95	94	100
95		95	96	95	101
96		96	97	96	102
97		97	98	97	103
98		98	99	98	104
99		99	100	99	106
100		100	101	100	107
101		101	102	101	108
102		102	103	102	109
103		103	104	103	110
104		104	105	104	111
105		105	106	105	112

D_1 2018	D_2 464	D_3 7993	D_4 1724	D_5 8699	D_6 7974
106		106	107	106	113
107		107	108	107	114
108	57	108	109	108	115
109	58	109	110	109	116
110	59	110	111	110	117
111	60	111	112	111	33
112	61	112	113	112	35
113	62	113	114	113	37
114	63	114	115	114	119
115	64	115	116	115	120
116	65	116	117	116	121
117	66	117	118	117	122
118	67	118	119	118	123
119	68	119	120	119	124
120	69	120	121	120	125
121	70	121	122	121	126
122	71	122		122	127
123	72	123	123	123	128
124	73	124	124	124	129
125	74	125	125	125	130
126	75	126	126	126	131
127	76	127	127	127	132
128	77	128	128	128	133
129	78	129	129	129	134
130	79	130	130	130	137
131	80	131	131	131	138
132	81	132	132	132	140
133	82	133	133	133	141
134	83	134	134	134	142
135	84	135	135	135	143
136	85	136	136	136	144
137	86	137	137	137	145
138	87	138	138	138	146
139	88	139	139	139	148
140	89	140	140	140	149
141	90	141	141	141	150
142	91	142	142	142	151
143	92	143	143	143	152
144	93	144	144	144	153
145	94	145	145	145	154
146	95	146	146	146	155
147	96	147	147	147	156
148	97	148		148	157
149	98	149	148	149	158
150	99	150	149	150	159
151	100	151	150	151	160
152	101	152	151	152	162
153a	102a	153a	152a	153a	136
153b	102b	153b	152b	153b	135
154	103	154	153	154	163
155a	104a	155a	154a	155a	164
155b	104b	155b	154b	155b	165
156	105	156	155	156	166

D_1 2018	D_2 464	D_3 7993	D_4 1724	D_5 8699	D_6 7974
157	106	157	156	157	167
158	107	158	157	158	168
159	108	159	158	159	169
160	109	160	159	160	170
161	110	161	160	161	171
162	111	162	161	162	172
163	112	163	162	163	173
164	113	164	163	164	174
165	114	165	164	165	175
166	115	166	165	166	176
167	116	167	166	167	177
168	117	168	167	168	178
169	118	169	168	169	179
170	119	170	169	170	180
171	120	171	170	171	181
172	121	172	171	172	182
173	122	173	172	173	183
174	123	174	173	174	184
175	124	175	174	175	185
176	125	176	175	176	186
177	126	177	176	177	187
178	127	178	177	178	188
179	128	179	178	179	189
180	129	180	179	180	191
181	130	181	180	181	192
182	131	182	181	182	193
183	132	183	182	183	194

D_1 2018	D_2 464	D_3 7993	D_4 1724	D_5 8699	D_6 7974
184	133	184	183	184	139
185	134	185		185	136
186	135	186	184	186	195
187	136	187		187	196
188	137	188	185	188	197
189	138	189	186	189	198
190	139	190	187	190	199
191	140	191	188	191	200
192	141	192	189	192	190
193	142	193	190	193	201
194	143	194	191	194	202
195	144	195	192	195	203
196	145	196	194	196	205
197	146	197	195	197	206/7
198	147	198	196	198	208
199	148	199	197	199	209
200	149	200	198	200	210
			13		12
			193		204
					19
					67
					84
					94
					105
					118
					147
					161

Պատմիչ խրատներ (D) **ԱՂՅՈՒՍԱԿ VI**

D_1 2018	D_2 464	D_3 7993	D_4 1724	D_5 8699	D_6 7974
1	1	1	1		1
2	2	2	2		2
3	3	3	3		3
4	4	4	4		4
5	5	5	5		5
6	6	6	6		6
7	7	7	7		7
8	8	8	8		8
9	9	9	9		9
10	10	10	10		10
11	11	11	11		11
12	12	12	12		12
13	13	13	13		
14	14	14	14		
15	15	15	15		
16	16	16	16		
17	17	17	17		
18	18	18	18		
19	19	19	19		
20	20	20	20		
21	21	21	21		

D_1 2018	D_2 464	D_3 7993	D_4 1724	D_5 8699	D_6 7974
22	22	22	22		
23	23	23	23		
24	24	24	24		
25	25	25	25		
26	26	26	26		
27	27	27	27		
28a	28a	28a	28a		
28b	28b	28b	28b		
29	29	29	29		
30	30	30	30		
31	31	31	31		
32	32	32	32		
33	33	33	33		
34	34	34	34		
35	35	35	36		
36	36	36	37		
37	37	37	38		
38	38	38	39		
39	39	39	35		
40	40	40	40		

Ուսուցող խրատներ (EF)

E_1 3081	E_2 527	E_3 613	E_4 1403	E_5 5495	E_6 6708	Fa 1792 թ.	Fb 1857 թ.
1	1	1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5		
6	6	6	6	6	6	5	5
7	7	7	7	7	7	6	6
8	8	8	8	8	8	7	7
9	9	9	9	9	9	8	8
10	10	10	10	10	10	9	9
11	11	11	11	11	11	10	10
12	12	12	12	12	12	11	11
13	13	13	13	13	13	12	12
14	14	14	14	14	14	13	13
15	15	15	15	15	15	14	
16	16	16	16	16	16	15	14
17	17	17	17	17	17	16	15
18	18	18	18	18	18	17	16
19	19	19	19	19	19	18	17
20	20	20	20	20	20	19	18
21	21	21	21	21	21	20	19
22	22	22	22	22	22	21	20
23	23	23	23	23	23	22	21
24	24	24	24	24	24	23	22
25	25	25	25	25	25	24	23
26	26	26	26	26	26	25	24
27	27	27	27	27	27	26	25
28	28	28	28	28	28	27	26
29	29	29	29	29	29	28	
30	30	30	30	30	30	29	27
31	31	31	31	31	31	30	28
32	32	32	32	32	32	31	29

E_1 3081	E_2 527	E_3 613	E_4 1403	F_5 5495	E_6 6708	Fa 1792 թ.	Fb 1857 թ.
33	33	33	33	33	33	32	30
34	34	34	34	34	34	33	31
35	35a	35a	35a	35a	35	34a	32
36	35b	35b	35b	35b	36	34b	33
37	36	36	36	36	37	35	34
38	37	37	37	37	38	36	35
39	38	38	38	38	39	37	36
40	39	39	39	39	40	38	37
41	40	40	40	40	41		
42	41	41	41	41	42	39	38
43	42	42	42	42	43	40	
44	43	43	43	43	44	41	39
45	44	44	44	44	45	42	40
46	45	45	45	45	46	43	
47	46	46	46	46	47	44	41
48	47	47	47	47	48	45	42
49	48	48	48	48	49	46	
50	49	49	49	49	50	47	43
51	50	50	50	50	51	48	
52	51	51	51	51	52	49	
53	52	52	52	52	53	50	
54	53	53	53	53	54		
55	54	54	54	54	55	51	45
56	55	55	55	55	56	52	
57	56	56	56	56	57		
58	57	57	57	57	58	53	
59a	58a	58a	58a	58a	59a	88a	
59b	58b	58b	58b	58b	59b	88b	
60	59	59	59	59	60	89	75
61	60	60	60	60	61	54	46
62	61	61	61	61	62	55	47
63	62	62	62	62	63	56	48

E₁ 3081	E₂ 527	E₃ 613	E₄ 1403	E₅ 5495	E₆ 6708	Fa 1792 թ.	Fb 1857 թ.
64	63	63	63	63	64	57	49
65	64	64	64	64	65	58	50
66	65	65	65	65	66	90	76
67	66	66	66	66	67	91	77
68	67	67	67	67	68	59	51
69	68	68	68	68	69	92	78
70	69	69	69	69	70	60	52
71	70	70	70	70	71	61	53
72	71	71	71	71	72	86	74
73a	72	72	72a	72a	73a	62	54
73b	73	73	72b	72b	73b	93	79
74	74	74	73	73	74	63	55
75	75	75	74	74	75	64	56
76	76	76	75	75	76	94	80
77	77	77	76	76	77	65	57
78	78	78	77	77	78	66	58
79	79	79	78	78	79	67	59
80	80	80	79	79	80	95	81
81	81	81	80	80	81	96	82
82	82	82			82	68	60
83	83	83	81	81	83	69	61
84	84	84	82	82	84	70	62
85	85	85	83	83	85	71	63
86	86	86	84	84	86	72	64
87	87	87	85	85	87		

E₁ 3081	E₂ 527	E₃ 613	E₄ 1403	E₅ 5495	E₆ 6708	Fa 1792 թ.	Fb 1857 թ.
88	88	88	86	86	88	73	65
89	89	89	87	87	89	74	66
90	90	90	88	88	90	75	67
91	91	91	89	89	91	76	67
92	92	92	90	90	92	77	68
93	93	93	91	91	93	97	83
94	94	94	92	92	94	78	69
95	95	95	93	93	95	79	70
96	96	96	94	94	96	80	70
97	97	97	95	95	97	81	71
98	98	98	96	96	98	82	72
99	99	99	97	97	99	83	
100	100	100	98	98	100	85	73
101	101	101	99	99	101	98	84
102	102	102	100	100	102	84	
103	103	103	101	101	103	99	85
104	104	104	102	102	104	100	86
105	105	105	103	103	105	101	87
106	106	106	104	104	106	102	88
107	107	107	105	105	107		
108	108	108	106	106	108	103	89
109	109	109	107	107	109	104	90
110	110	110	108	108	110	105	91
111	111	111	109	109	111	106	
112	112	112	110	110	112	107	92
							44

Պատժիչ խրատներ (EF) ԱՂՅՈՒՍԱԿ VIII

E₁ 3081	E₂ 527	E₃ 613	E₄ 1403	E₅ 5495	E₆ 6708	Fa 1792 թ.	Fb 1857 թ.
1	1	1	1	1	1	1	1
2a	2a	2a	2a	2a	2a	2	2
2b	2b	2b	2b	2b	2b	3	3
3	3	3	3	3	3	4	4
4	4	4	4	4	4	5	5
5a	5a	5a	5a	5a	5a		

E₁ 3081	E₂ 527	E₃ 613	E₄ 1403	E₅ 5495	E₆ 6708	Fa 1792 թ.	Fb 1857 թ.
5b	5b	5b	5b	5b	5b	6	6
6	6	6	6	6	6	7	7
7	7	7	7	7	7	8	8
8			8	8	8	9	9
9	8	8	9	9	9	10	10
10	9	9	10	10	10	11	11

Խօսք իմաստասիրաց (L)

L_1	L_2	L_3	L_4	L_5	L_6	L_7	L_8	L_9	L_{10}	L_{11}	L_{12}	L_{13}	L_{14}	A_5	B_1	D_1	E_1	Fa
4724	4726	2890	9992	45_1	6724	3239	5349	6047	6726	6708	2783	3467	5229	2004	45_2	2018	3081	1792թ.
1	1	1	1	1		4	1	1	1	1	1	1	1		115	4	83	69
2	2	2	2	2			2	2	2	2	2	2	2		116	14	83	
3	3	3	3	3		5	3	3	3	3	3	3			117		84	70
4	4	4	4	4			4	4	4	4	4	4			119	11	85	71
5	5	5	5	5			5	5	5	5	5	5			118			
6	6	6	6	6		6	6	6	6	6	6	6			120	44	86	72
7	7	7	7	7		7	7	7	7	7	7	7					87	
8	8	8	8	8		8	8	8	8	8	8	8	3		121	20	88	73
9	9	9	9	9		9	9	9	9	9	9	9	4/5	1	122	27	89	74
10	10	10	10				10	10	10	10	10	10		2	123	28		
11	11	11	11	10		10	11	11	11	11	11	11	6	3	124			
12	12	12		11		11	12		12		12	12						
13	13	13	12/3	12		12	13	12/3	13	12/3	13	13	7	4/5	125/6	10	90/1	75/6
14	14	14		13		13	14		14		14	14						
15	15	15		14		14	15		15		15	15						
16	16	16		15		15	16				16	16						
17	17	17	14	16			17	14		14	17	17	16		127		92	77
18	18	18	15	17			18	15		15	18	18	17	6	128	171		
19	19	19	16	18			19			16	19	19			129	15		
20	20	20	17	19			20	16		17	20	20	18	7	130	18	93	97
21	21	21	18	20			21	17		18	21	21	19	8	131		94	78
22	22	22	19	21			22	18		19	22	22	20		132	155	95	79
23	23	23	20	22			23	19		20	23	23	21	9	133		96	80
24	24	24	21	23	1		24	20		21	24	24	22	10	134		96	80
25	25	25	22	24	2		25	21		22	25	25	23		135	181/2	97	81
26	26	26	23		3		26	22		23	26	26	24		136			
27	27	27	24	25	4		27	23		24	27	27	25		137	83		
28	28	28	25	26	5		28	24		25	28	28	26	11	138		98	82
29	29	29	26	27	6		29	25		26	29	29	28		139			
30	30	30	27	28	7		30	26		27	30	30						
31	31	31	28	29	8		31	27		28	31	31		12	139			
32	32	32	29	30	9		32			29	32	32	29		140			
33	33	33	30	31	10		33	28		30	33	33			140			

L_1	L_2	L_3	L_4	L_5	L_6	L_7	L_8	L_9	L_{10}	L_{11}	L_{12}	L_{13}	L_{14}	A_5	B_1	D_1	E_1	Fa
34	34	34	31		11		34	29		31	34	34	30	13	141	78		
35	35	35	32	32	12		35	30		32	35	35	31	14	142			
36	36	36	33	33	13		36	31		33	36	36	32	15	143			
37	37	37	34		14		37	33		34	37/60	37			144			
38	38	38	35		15		38	32		35	38/61	38			144			
39	39	39	36		16		39	33		36	39	39			145			
40		40		34	17	16	40	34		37	40	40	33		145			
41		41	37		18		41	35		38	41	41	34		146			
42		42	38	35	19		42	36		39	42	42	35		147		99	83
43	40	43	39	36	20	17	43	37		40	43	43	36	84	148	117	100	85
44	41	44	40	37	21		44	38		41	44	44	37		149			
45	42	45	41		22		45	39		42	45	45	38		150		101	98
46	43	46	42		23		46	40		43	46	46	39		151			
47		47	43	38	24		47	41		44	47	47	40		152	80	102	84
48	44	48	44	39	25		48	42		45	48	48	40		152			
49	45	49	45	40	26		49	43		46	49	49	41		153			
50	46	50	46	41	27		50	44		47	50	50	41	16	154		103	99
51	47	51	47	42	28		51	45		48	51	51		17	155		104	100
52		52	48	43	29		51	46		49	52	52						
53		53	49		30		52	47		50	53	53						
54	48	54	50	44	31		53	48		51	54	54		18	156			
55	49	55	51		32		54	49		52	55	55			157			
56	50	56	52	45	33		55	50		53	56	56		19	158	56		
57	51	57	53	46	34		56	51		54	57	57			159		105	101
58		58			35		57	52		55	58	58						
59	52	59	54	47	36		58	53		56	59	59			160			
60	53	60	55	48	37	18	59	54		57	62	60			161			93
61	54	61	56		38		60	55		58	63	61			162			
62		62	57		39		61	56		59	64	62			163		105	101
63		63	58		40		62	57		60	65	63			164	17		
64		64	59	67	41		63	58		61	66	64			164	17		
65		65	60		42		64	59		62	67	65			165			
66		66	61	49	43		65	60		63	68	66			166			
67	55	67	62	50	44		66	61		64	69	67			167			
68	56	68	63	51	45		67	62		65	70	68			168			
69	57	69	64	52	46		68	63		66	71	69		20	169			
70	58	70	65	53	47		69	64		67	72	70		21	170			

L_1	L_2	L_3	L_4	L_5	L_6	L_7	L_8	L_9	L_{10}	L_{11}	L_{12}	L_{13}	L_{14}	A_5	B_1	D_1	E_1	Fa
71		71	65	65	47		70	64		67	73	71		22	171		106	102
72		72	66	66	48		71	65		68	74/5	72		23	172			
73		73	67		49		72	66		69	76	73	8		173			
74	59	74	68/9	54	50		73	67/8		70/1	77	74	9/10		174	12	107/8	103
75	60	75	70	55	51		74	69		72	78	74	11		175		109	104
76	61	76	71		52		75	70		73	79	75			176			
77	62	77	72		53		76	71		74	80	76	12		177			
78	63	78								75								
79	64	79	73	56	54		77	72		76	81	77	13		178	24		
80	65	80	73	56	54		77	72		76	82				178	24		
81	66	81	74	57	55		78	73			83	78	14		179			
82	67	82	75	58	56		79	74			84	79	15		180	37	110	105
83	68	83	76	59	57		80	75			85	80			181	5		
84	69	84	77	60	58		81	76			86	81			182			
85	70/1	85	78	61	59		82	77			87	82			182			
86	72	86	79	62	60	1	83	78			88	83			183			
87	73	87	80	63	61	2	84	79			89	84			184/5/6			
88	74	88	80	64	61	3	85	79			90	85						
						19												

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. ՁԵՌԱԳԻՐ

Մաշտոցի անվան մատենադարան՝ *45, 464, 519, 527, 613, 679, 697, 713, 723, 1403, 1495, 1865, 1978, 2004, 2018, 2116, 2147, 2264, 2272, 2448, 2492, 2669, 2732, 2783, 2890, 2961, 3119, 3206, 3081, 3239, 3413, 3467, 3526, 3687, 4290, 4724, 4726, 5229, 5349, 5465, 5495, 5599, 5935, 6047, 6110, 6643, 6708, 6712, 6724, 6726, 6961, 7032, 7036, 7974, 7993, 8387, 8443, 8482, 8699, 8724, 8963, 9265, 9322, 9428, 9992, 10107, 10166.*

ՎՍՍՀ ԳԱ Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտ՝ *172.*

Զմմառի վանքի ձեռագրատուն՝ *413.*

Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրատուն՝ *468.*

2. ՏՊԱԳԻՐ

1. Գիրք պատմութեան, որ կոչի Պղնձէ քաղաք եւ բանք խրատականք և օգտակարք Խիկարայ իմաստնոյ և այլ բանք պիտանիք, տպագրեցեալ ... ի թուին հայոց ՌՄԽԱ (=1792), յունվար Ը, ի տպարանի Յոհաննեսի և Պօղոսի

2. Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքին, յորում են բանք խրատականք եւ օգտակարք Խիկարայ իմաստնոյ եւ այլ բանք պիտանիք, տպագրեալ ի Տփխիս, ի տպարանի Ներսիսեան դպրոցի հայոց ընծայեցելոց յազնուական Աղայ Գէորգայ Արծրունոյ, *1857*

3. The Story of Ahikar, from the syriac, arabic, armenian, ethiopic, greek and slavonic versions, by F. C. Conybeare, J. Rendel Harris, and Agnes Smith Lewis, London, 1898, էջ 125—162։

3. ԸՍՏ ԽՄԲԵՐԻ ԵՎ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԻ[1]

A_1 —2961	B_{14}— 697	D_3 —7993	G —5599
A_2 —1495	B_{15}— 723	D_4 — 172վր	
A_3 —3119	B_{16}—8387	D_5 —8699	L_1 —4724
A_4 —2147	B_{17}—8443	D_6 —7974	L_2 —4726
A_5 —2004	B_{18}—2116		L_3 —2890
A_6 —5465	B_{19}—2492	E_1 —3081	L_4 —9992
	B_{20}—3206	E_2 — 527	L_5 — 45
B_1 — 45	B_{21}—5935	E_3 — 613	L_6 —6724
B_2 —1865	B_{22}—6110	E_4 —1403	L_7 —3239
B_3 — 679	B_{23}—8482	E_5 —5495	L_8 —5349
B_4 —3526	B_{24}— 519	E_6 — 6708	L_9 —6047
B_5 —3413			L_{10}—6726
B_6 —2448	C_1 —1978	Fa — 1792բ.	L_{11}—6708
B_7 —4290	C_2 — 2669	— 8963	L_{12}—2783
B_8 —8076	C_3 — 713	—10166	L_{13}—3467
B_9 —2732	C_4 —1898 բ.	— 9428	L_{14}—5229
B_{10}—6643	C_5 —6712	— 9265	
B_{11}—7032		Fb — 1857բ.	K —2272
B_{12}—6961	D_1 —2018	— 8724	
B_{13}—3687	D_2 — 464	10107	

4. ՑՈՒՑԱԿ ԶՈԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ[2]

1. **Խօսք եւ խրատ Խիկարի**

Սկիզբ՝ *Ես Խիկար դպիր էի Սենեքարիմայ արքային, վաթսուն ամ և ոչ գոյր ինձ որդի, եւ ապա առի ինձ որդէգիր զքեռորդին իմ զՆաթան...*

Վերջ՝ *Եւ Հերքեալ պատառեցաւ Նաթան, եւ ես ասեմ. Ամենայն որ բարի առնէ՝ բարի գտանէ եւ որ չար՝ ի նմին սատակի։*

Զմմառի մատենադարանի ձեռագիր № 131, ժողովածու, 1649 թ., էջ 87բ—91բ։

(Տես Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, կազմեց Մեսրոպ վրդ. Քէչիշեան, միաբան Զմմառի, Վիեննա, 1964, էջ 273)։

---

[1] *Տպագիր աղբյուրները ներկայացրել ենք հրատարակության տարեթվերով։*

[2] *Այս ընդօրինակությունները գտնվում են Մաշտոցի անվան մատենադարանից դուրս, աշխարհի տարբեր ձեռագրատներում։ Կարծում ենք, որ իրենց մեջ չեն թաքցնում որևէ անակնկալ։*

2. Անխորագիր

Սկիզբ՝ [Ես՝] *Մխիթար, դպիր Սեննեքարիմ արքայի, բատացայ ինձ ծառայ...։*

Հռոմի Լևոնյան վարժարանի ձեռագիր № 36 (103), Աղոթագիրք, 1728 թվից առաջ, էջ 63ա—68ա։

(Տես Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Հռոմի Հայոց Հիւքանոցի ի ս. Վլաս և Լևոնեան Հայ վարժարանի, կազմեց Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան, Վիեննա, 1961, էջ 68)։

3. Խաւք եւ խրատք եւ իմաստութիւն Խիկար իմաստնոյ

Սկիզբ՝ *Յամս Սենիքարիմայ Նինուէի և Ասորեստանեաց՝ Ես Խիկարս դպիր էի Սենիքարիմայ արքայի. Կ. կին արարի եւ Կ. ապարանս շինեցի...*

Վերջ՝ *Եւ այս էր խրատն զոր ուսուց Նայ քեռորդոյն իւրոյ Խիկարն։ Եւ այս[պիսի] ինչ էր բանք պիտանի եւ խրայտական, զայս գրեցի ի թղտիս եւ զանպիտան ոչ գրեցի, զի լսողացդ դիւրվի եւ որ հոգէոր խրատն ոչ ընդունի, զմարմնայորս տեսանէ եւ արասցէ նայ հոգոյն և մարմնոյն շահ լինի։*

Կիպրոսի հայերեն ձեռագիր № 12 (55), ժողովածու, ԺԵ դար, էջ 166ա—176բ։

(Տես Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս, կազմեց Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան, Վիեննա, 1961, էջ 46)։

4. Պատմութիւն եւ խօսք Խիկարայ իմաստասիրի

Սկիզբ՝ *Յամի Սենեքերիմայ արքայի Ասորեստանեայց...*

Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքի ձեռագիր № 230, ժողովածու, 1628 թ., էջ 332—354։

(Տես Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշան վանուց ի Սեբաստիա, կազմեց Թորգոմ Արքեպիսկ. Գուշակեան, Վիեննա, 1961, էջ 118)։

5. Խրատ Խիկարայ իմաստնոյ

Թավրիզի ձեռագիր № 18, ժողովածու, ԺԸ դար, էջ 187բ—195ա։

(Տես Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Թավրիզի, կազմեց Հրաչեայ Աճառեան, Վիեննա, 1910, էջ 88—89)։

6. Խրատք Խիկարայ

Նկարագրության մեջ չի նշված լրիվ վերնագիրը։ Թվում է շարքի մեջ, այսպես. «Սուրբ գրքից կտորներ՝ գրաբար կամ աշխարհաբար թարգմանությամբ, Խրատք Խիկարայ, Ջինու Մաչին քաղաքներն և այլն»։

Թավրիզի ձեռագիր № 46, ժողովածու, 1880 թ.

(Տես Հ. Աճառյանի ցուցակ, էջ 110)։

7. Պատմութիւն Խիկարայ

Սկիզբ՝ *Յաւուրս Սենէքերիմայ արքային Ասորեստանի, ես Խիկարս դպրապետ էի նորա, 60 կին առի և 60 ապարան շի[նեցի],— Պահպանվել է միայն այս երկտողը։ Հաջորդ թուղթն ընկած է։*

Արմաշի վանքի ձեռագիր № 199, Գիրք հարցմանց, 1642 թ., էջ 117բ։

(Տես Հ. Թոփճեան, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ, 1962, էջ 382)։

8. Պատմութիւն և խրատք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ վասն շահի և աւգտութեան

Սկիզբ՝ *Յամի Սենիքարիմայ արքայի Ասորեստանեայց...*

Վերջ՝ *Եւ որ կատարէ զխրատս զայս, նա իմաստուն եղիցի և փառաւոր ի մէջ մարդկան։*

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագիր № 473, էջ 164ա—173բ։

(Տես Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. 4, կազմեց Ն. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1956, էջ 209)։

9. Պատմութիւն և խրատք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ վասն շահի և աւգտութեան

Սկիզբ՝ *Յամին Սենեքերիմայ արքայի Ասորեստանեայց և Նինուէի, ես՝ Խիկար, դպիր Սենեքերիմայ արքայի։*

Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր № 976, ժողովածու, 1613—1623 թ., էջ 158ա—201բ։

(Տես Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա, կազմեց Հ. Ոսկեան, 1963, էջ 562, հտ. Բ)։

10. **Պատմութիւն և խրատք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ, ի միտ առնուլ ամենայն մարդոց վասն շահի և ազատութեան**

Սկիզբ՝ *Յամի Սենեքարիմ արքայի Ասորեստանեայց և Նինուէի ես՝ Խիկար, դպիր Սենեքերիմ արքայի։*

Վերջ՝ *Եւ յորժամ նայիս ի գեղեցկութիւն ծառոյն, հաշակես ի պտղոյն դառնութեան և տրտմութեամբ բաց դարձուցանես զերեսս քո ի նմանէ։*

Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր № 977, ժողովածու, 17—18 դ., էջ 75ա—96բ։

(Տես Հ. Ոսկյանի ցուցակ, էջ 563)։

11. **Խրատք և իմաստութիւն ասացեալ է Խիկարայ**

Մի հին տպագրության թերի օրինակ, որ կցվել է ձեռագրին։

Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր № 524։

(Տես Հ. Տաշյանի ցուցակ, էջ 996)։

12. **Խօսք խրատ Խիկարայ իմաստնոյ, զոր ետ քրոջ որդւոյն իւրոյ Նաթանայ**

Սկզբից թերի է, մուտք չունի։

Սկիզբ՝ *Որդեակ, թէ լսես խօսք ի դուռն թագաւորաց և իշխանաց կամ մեծամեծաց, պահեա և մեռո ընա ի սրտի քում։*

Վերջ՝ *ինչ մարդ որ բարոյն չար հատուցանէ իբրև զնաթան, պիտի կորնչի աստ և ի հանդերձեալն։*

Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր № 240, ժողովածու, ԺԵ—ԺԶ դ. էջ 170ա—175ա։

(Տես Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, յօրինեց Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, հտ. 2, Վենետիկ, 1924)։

13. **Անխորագիր**

Սկիզբ՝ *...ումեք ի վեր հանիցես։ Չկապանքն կնքեալ մի արձակեր և զարձակեալն մի կապեսցես։*

Վերջ՝ *և որ փորէ խորխորատ, ինքն անկանի ի նմա, և կատարի բարին ի բարի և չարն ի չար։ Յայս վայր կատարեցաւ Խիկարն ի բարին, և Քրիստոսի մարդասիրին փառք յաւիտեանս, ամէն։*

Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր № 263, ժողովածու, 1628 թ., էջ 5ա—24բ։

(Տես Բ. Սարգիսյանի ցուցակ, հտ. 2, էջ 831)։

14. Խօսք և խրատ Խիկարայ իմաստնոյ, զոր ետ քրոջ որդւոյն իւրոյ Նաթանայ

Մուտք չունի։

Սկիզբ՝ *Որդեակ, թէ լսես խօսք ի դուռն թագաւորաց և իշխանաց կամ մեծամեծաց, պահեա և մեռո զնա ի սրտի քում։*

Վերջ՝ *ինչ մարդ, որ բարոյն չար հատուցանէ, իբրև զՆաթան, պիտի կորնչի աստ և ի հանդերձեալն։*

Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր № 277, ժողովածու, 17-րդ դար, էջ 55ա—72բ։

(Տես Բ. Սարգիսյանի ցուցակ, հտ. 2, էջ 936)։

15. Խրատք իմաստութեան Խիկարայ իմաստասիրի, զոր խրատեաց սովաւ իմաստունք զորդիս և բարեկամս իւրեանց

Սկիզբ՝ *Յամս թագաւորութեանն Սենեքերիմա Նինուէի յԱսորոց ես՝ Խիկարս, դպիր էի Սենեքերիմա արքային...*

Վերջ՝ *Մինչև ցայս վայր կատարեցաւ Խիկարս ի փառս Քրիստոսի աստուծոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն։*

Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր № 283, ժողովածու, 1601 թ., էջ 462բ—476բ։

(Տես Բ. Սարգիսյանի Ցուցակ, էջ 994—995)։

16. Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնել ամենայն մարդոյ, վասն շահի և աւգտութեան

Սկիզբ՝ *Յամի Սենեքերիմ արքայի Ասորեստանեաց և Նինուէի ես՝ Խիկար, դպիր Սենեքերիմ արքայի...*

Վերջ՝ *Յայնժամ ասէ Խիկար. Որ բարի առնէ բարոյ հանդիպի և որ փորէ խորխորատ ընկերին՝ անձամբն իւր լնու, որ սիրէ զչար ատելի բազմացն է և որ զհետ երթայ բարեաց՝ ժառանգէ զնա աստուած։*

Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր № 289, ժողովածու, 1595 թ., էջ 137ա—173ա։

(Տես Բ. Սարգիսյանի ցուցակ, հտ. 2, էջ 1034)։

17. Խրատք խիկարայ ասացեալ, խրատ եւ ողջէգիր Նադանայ և ասաց

Սկիզբ՝ *Որդեակ, թէ լսես խօսք ի տուն թագաւորաց և իշխանաց և մեծամեծաց, պահեա և մեռեա զնա ի սրտի քում...*

Վերջ՝ *Եւ ես ասեմ. Որդեակ, որ բարի առնէ, բարի գտանէ և որ այլոց խորխորատ փորէ, խորխորատն ինքն անկանէ ի նմայ։ Կատարի բարին ի բարի և չարն ի չար։ Մինչև ցայս վայր կատարեցաւ խիկար։*

Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագիր № 317, ժողովածու, 1696 թ., էջ 152բ—170բ։

(Տես Բ. Սարգիսյանի ցուցակ, էջ 1305)։

18. Խօսք խիկարայ իմաստնոյ, ասացեալ խրատական բանք

Սկիզբ՝ *Յամս Սենեքերիմայ, Նինուէի և Ասորեստանեաց արքայի, ես՝ խիկար, դպիր էի Սենեքերիմայ արքային...*

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագիր № 542, Հին կտակարան, 1656 թ., էջ 371ա—379ա։

(Տես Ն. Պողարյանի ցուցակ, հտ. 5, էջ 78)։

19. Պատմութիւն և խօսք խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ վասն օգտութեան

Սկիզբ՝ *Յամի Սենեքարիմայ արքայի Ասորեստանեայց...*

Վերջ՝ *և որ զհետ երթա բարեաց՝ ժառանգէ զնա։*

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագիր № 598, ժողովածու, 1699—1711 թ., էջ 85ա—98ա։

(Տես Ն. Պողարյանի ցուցակ, հտ. 5, էջ 78)։

20. Պատմութիւն և խօսք խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնու[լ] ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագիր № 642, էջ 121—146։

(Տես Ն. Պողարյանի ցուցակ, հտ. 5, էջ 220)։

21. Խաւսք և իմաստութիւն ասացեալ Խիկարի իմաստասիրի, զոր խրատին որդիք մարդկան և ի միտ առնուն

Բնագիրն ընդօրինակված է Աստվածաշնչի մեջ, բայց թե որտեղ է տեղակալված, ցուցակից չի իմացվում. Հավանաբար Աստվածաշնչի գրքերից հետո։

Ունի փոքրիկ հիշատակագրություն՝ Մինչև ցայս վայր կատարեցաւ Խիկարս։ Գրեցաւ և խրատքս և պատմութիւնս Խիկարա[յ] իմաստութիւն ի թվին Հայոց ՋՃԿԷ (—1518), յուլիս ամսոյ ի ԺԲ (=12)։

Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ձեռագիր № 44, Աստվածաշունչ, 1518 թ.։

(Տես Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիո Կարմիր վանուց և շրջակայից, կազմեց Բաբգէն կաթողիկոս Կյուլեսերեան, Անթիլիաս—Լիբանան, 1957, էջ 274)։

22. Պատմութիւն և խրատ իմաստնոյն Խիկարայ

Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ձեռագիր № 112, Աստվածաշունչ և այլք, 1621 թ., էջ 421—444։

(Տես Բ. Կյուլեսերյանի ցուցակ, էջ 573)։

23. Պատմութիւն Խիկարայ դպրապետի [Աս]որեստանի, իմաստուն և խոհեմ ճարտարապետի, արարեալ առ Նաթան քեռորդին իւր, զոր պարտ է ամենայն քրիստոնէից ուսուցանել զզաւակ իւր

Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ձեռագիր № 281, ժողովածու, 1760 թ., էջ 394—431։

(Տես Բ. Կյուլեսերյանի ցուցակ, էջ 1210)։

24. Խիկար

Ցուցակում չի տրված ուրիշ այլ տեղեկություն, միայն փակագծի մեջ ավելացված է՝ Լուսանցքի վրա նշանակված գրչեն։

Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ձեռագիր № 291, Խրատք վարուց, էջ 107—110։

(Տես Բ. Կյուլեսերյանի ցուցակ, էջ 1236)։

25. Խրատ Խիկարայ, զոր ասաց Նադանայ (Նաթանայ) քեռորդւոյն իւրոյ

Բեռլինի արքայական գրադարանի ձեռագիր № 83, էջ 1—26ա։

(*Տես* Die Handschriften-Verzeichnisse der königlichen Bibliothek zu Berlin. Zehnter Band. Verzeichniss der Armenischen Handschriften von Dr. N. Karamianz. Berlin, 1888, *էջ 65*)։

26. Խրատք Խիկարայ կամ զառանցանաց?

Նշված է Ցուցակ ձեռագիր մատենից վերծանութեան թանգարանից յՕրթագիւղ ձեռագրում։ (Կ. Պոլիս)։ Ցուցակը գտնվում է Բեռլինի կայսերական գրադարանում։ Քարամյանի ցուցակում կրում է 99 համարը։

(*Տե՛ս* Karamianz. Verzeichniss, *էջ 79*)։

27. Անխորագիր

Սկզբից թերի է։ Բնագիրն առհասարակ եղծված է։

Վրաստանի ձեռագրերի ինստիտուտի հայերեն ձեռագիր № 228, էջ 1ա—27ա։

(Տես Ս. Լալաֆարյան. Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վրաստանի ԳԱ Կ. Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտի (անտիպ), էջ 1329)։

28. Խրատք Խիկարայ իմաստնոյ, զոր պարտ է զի ամենայն ճարք այսպէս խրատէն զորդիս և վարդապէտք զաշակերտեալսն:

Սկիզբ՝ *Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքունի, մեռոյ զնա և թագոյ ի սրտի քում...*

Վերջ՝ *Ասէ արմաւենին. թող զիս յայսմ ամի և ի միւսում ամ...* (ընդհատվում է):

Բնագիրն հավանաբար ընդօրինակված է Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 2961 (A1) *ձեռագրից։*

Լենինգրադի Ասիայի և Աֆրիկայի ժողովուրդների ինստիտուտի ձեռագիր № A—43*։*

Ցանկը սրանով չի սպառվում։ Անշուշտ դուրս են մնում մեր կողմից չնկատված կամ ձեռագրացուցակներ չունեցող հավաքածուների առանձին օրինակներ։ Այսպես, մի նամակով ամերիկահայ գիտնական Հ. Քյուրդյանը տեղեկացնում է, որ իր հավաքածուի մեջ կան Խիկարի ընդօրինակություններ, որոնցից հնագույնը 1525 թվականի գրչություն է՝ Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ վ[ա]ս[ն] շահի եւ աւգտութեան, *գրված Ալեքսանդրի Վարքից հետո Մարգարա Արճիշեցի կողմից, Խառաբաստում և մանրանկարված Գրիգոր Աղթամարցի կաթողիկոսի ձեռքով*[1]*, ինչպես նաև՝ մի այլ ձեռագիր 1682 թվականի գրչությամբ և այլն։*

---

[1] *Մի հոդվածում Հ. Քյուրդյանը նույն ձեռագրի գրչության ուրիշ տարեթիվ է նշում՝ 1526 (Տես Հանդէս ամսօրեայ, 1967, 10—12, էջ 424)։*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խիկարի զրույցը և նրա աղբյուրները 7
Повесть о Хикаре и ее источники 53
La legende de Khikar et ses sources 62

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՕՍՔ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ

(տարբերակ AB)

Պատմութիւն և խօսք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան 75
Խրատք Խիկարայ իմաստնոյ, զոր պարտ է գի ամենայն հարք այսպէս խրատեն զորդիս և վարդապետք զաշակերտեալսն 77
Այլ խրատք Նադանայ քուեր որդոյն իւրոյ, զոր ետ Խիկար 119
Պատառիկներ 125

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ

(տարբերակ C)

Պատմութիւն և խրատ Խիկարայ իմաստնոյ 137
Խօսք և խրատ և իմաստութիւն Խիկարայ. խրատն այս է Խիկարայ, զոր ուսոյց Նադանայ 140
Հարցումն թագաւորաց որդւոց և պատասխանիք Խիկարայ 152

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ԻՄԱՍՏՆՈՅՆ ԽԻԿԱՐԱՅ

(տարբերակ D)

Պատմութիւն և խրատք իմաստնոյն Խիկարայ 177

ԽՐԱՏՔ ՊԻՏԱՆԻՔ ԵՒ ՕԳՏԱԿԱՐՔ, ԶՈՐ ԱՍԱՑԵԱԼ Է ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ

(տարբերակ EF)

Խրատք պիտանիք և օգտակարք, զոր ասացեալ է Խիկարայ իմաստնոյ . 221

ԽԱՒՍՔ ԽԻԿԱՐԻ՝ ԴՊՐԱՅՊԵՏԻ ԵՒ ԻՄԱՍՏՆԱՅՍԻՐԻ ՍԵՆԵՔԱՐԻՄԱՅ ԱՐՔԱՅԻ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԵՒ ՆԻՆՈՒԷԻ

(տարբերակ G)

Խաւսք Խիկարի՝ դպրայպետի և իմաստնայսիրի Սենեքարիմայ արքայի Ասորեստանի և Նինուէի 247

ԽՕՍՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ՀԱՍԱՐԱԿԱՑ

(տարբերակ L)

Խօսք իմաստասիրաց և խրատք հասարակաց 271

ԱԼԻՄ ԽԻԿԱՐՆ ՍՈՅԼԱՏԻԿԻ ՆԱՍԱՀԱԹ

(Հայ թուրքերեն խմբագրություն)

Ալիմ խիկարն սոյլատիկի նասահաթ 303

ՈՒՍԼՈՒ ԽԻԿԱՐՆԻՆԿ ՍՈԶՈՒ ԷՍԻ ԱԽԸԼԸ

(Հայ ղփչաղերեն խմբագրություն)

Ուսլու խիկարնինկ սոզու էսի ախըլը։ Այդքանըյ տայ օկուղու քի օկուդլան-կայլար ատամ օղլանլարը։ Տայ աղայ օղլունայ օկուդ պէրկայ տայ էսի-նայ ալկայլար 325

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ, ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Աղյուսակներ 337
Աղբյուրներ 352

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի «Մատենադարանի» գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Գ. Վ. Աբգարյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ժ. Մ. Աղոնց
Նկարչական ձևավորումը՝ Ն. Հ. Խանզադյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. Կափլանյան
Սրբագրիչ՝ Ա. Ս. Մաթևոսյան

ՎՖ 03313, Հրատ. 2844, Պատվեր 904, Տպաքանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 10/III 1968 թ., ստորագրված է տպագրության 17/I 1969 թ., տպագրական 22,75 մամ., հրատ. 15,6 մամ., թուղթ № 1, $60\times90^{1}/_{16}$։ Գինը 1 ռ. 18 կ.։

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է կարդալ
55	1 ն.	стр. 8—16.	стр. 10—18
61	10 վ.	4. Сложенная о Хикаре армянская народная сказка.	տողը չկարդալ
221	1 վ.	ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ ԽՐԱՏՔ ԳԻՏԱՆԻՔ ԵՎ ՕԳՏԱԿԱՐՔ, ՋՈՐ ԱՍԱՑԵԱԼ Ի	ԽՐԱՏՔ ԳԻՏԱՆԻՔ ԵՎ ՕԳՏԱԿԱՐՔ ՋՈՐ ԱՍԱՑԵԱԼ Է ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ
259	20 վ.	առաջի քու	առաջի քո։
263	2 վ.	Բժնի	Բժ-ն ի

«МАТЕНАДАРАН»
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМ. М. МАШТОЦА
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

А. А. МАРТИРОСЯН

ИСТОРИЯ И ПОУЧЕНИЯ ХИКАРА ПРЕМУДРОГО

КНИГА II

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1972

«Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն»
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ
ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ա. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ

Գ Ի Ր Ք Բ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1972

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Խիկարի զրույցը բանասիրության մեջ 7
2. Զրույցի սահմանային կազմը 35
   (Զրույցի շերտերը և հնագույն բնագիրը) . . . . —
   ա. Խոսք իմաստասիրաց . . . . —
   բ. Չորս բանք 55
   գ. Խրատանի 63
   դ. Սուրբ Գիրք 69
   ե. Գրչական և խմբագրական փոփոխություններ . . . 71
3. Հնագույն բնագրերի հարաբերությունը 80
4. Զրույցի մուտքը հայ մատենագրություն 85
   ա. Թարգմանության ժամանակը . . . . —
   բ. Թարգմանության սկզբնաղբյուրը 101
5. Զրույցի հայրենիքը 114
6. Նախամայրը և թեման 129
7. Սլավոնական խմբագրություն 153
8. Ղփչաղական խմբագրություն 189
9. Թուրքական խմբագրություն 196
10. Վրացական խմբագրություն 202
11. Խիկարի զրույցը հայ մատենագրության մեջ 209
12. Резюме 236
13. Համառոտագրություններ 267
14. Անձնանունների ցանկ 269

Խիկարի (Ախիկար) զրույցը միջազգային ճանաչում ունեցող երկ է։ Այն համարվում է Մերձավոր Արևելքի հնագույն քաղաքակրթության գեղարվեստական հազվագյուտ և բացառիկ հուշարձաններից մեկը։

Խիկարի բնագրից բավական ընդարձակ հատվածներ են պահպանվել Էլեֆանտինի հրեական համայնքի պապիրուսներում (մ. թ. ա. 5-րդ դար)։

Զրույցը բանավոր և գրավոր ուղիներով փոխանցվել է տարբեր ժողովուրդների գրականություններ և հարատևել այսօր։

Հայկական խմբագրության բնագիրը գալիս է մ. թ. 5-րդ դարից և իր ամբողջությամբ ու վաղեմությամբ գիտության համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում։

Գրքի առաջին հատորում (Գիրք Ա) հրատարակված են Խիկարի հայկական խմբագրությունը՝ վեց տարբերակներով, հայ-ղփչաղական, հայ-թուրքական խմբագրությունները և նրանց հետ սերտորեն առնչվող «Խօսք իմաստասիրաց և խրատք հասարակաց» բնագիրը։

Այս հատորը (Գիրք Բ) ուսումնասիրություն է, որը հենվում է հայկական խմբագրության գիտությանը մեծ մասամբ դեռ անծանոթ տվյալների վրա։ Գրքում քննվում են զրույցի ծագման, բնույթի, տարբեր խմբագրությունների առնչությունների, մատենագրական տարածարկման և այլ հարցեր, որոնք տեսական և չթուլացող հետաքրքրություն են առաջացրել միջազգային բանասիրության մեջ։

Խմբագիր
Լ. Ս. ԽԱՉԻԿՅԱՆ

1—6—1

Եղբորս՝

ՌՈԲԵՐՏ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ

պայծառ հիշատակին

1. ԽԻԿԱՐԻ ԶՐՈՒՅՑԸ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ինչ ճանապարհ է անցել բանասիրությունը Խիկարի շուրջ։ Այդ մասին խոսվում է Ա գրքում, բայց շատ հպանցիկ։ Փորձենք սակայն ավելի լայն չափով անդրադառնալ, որպեսզի գիրքը չմնա ընդհանուր շրջագծից դուրս։

1724 թ. Վատիկանի նշանավոր գրադարանապետ Ասեմանին առաջինը ուշադրություն դարձրեց Խիկարի զրույցին, նկատելով, որ Եզովպոսի կենսագրության երկրորդ մասի և զրույցի միջև կա մեծ նմանություն[1]։

1788 թ. հրապարակ եկավ Գալանի Հազար ու մեկ գիշերների շարունակությունը Շավի-Կազոտի հրատարակությամբ, որի երկրորդ հատորում ընդգրկված է նաև Խիկարի զրույցն իբրև Շեհերազադայի պատմած մի հեքիաթ[2]։

1880 թ. Գ. Հոֆմանը Տովբիթի գրքի մեջ ակնարկություններ տեսավ, որոնք հիշեցնում են զրույցը[3]։

Այսպես, Սուրբ գիրք, Հազար ու մեկ գիշերներ ու Եզովպոս,— ահա այն երեք մեծ առանցքները, որոնց շուրջ բանասիրությունն անհամար պտույտներ է գործել։

Բանասիրության հիմնական խնդիրն է որոշել զրույցի նախնականը և նրա հայրենիքը, ծագումը և բնույթը։ Այդ միևնույն է, թե զրույցն ինչ առնչություն ունի հնագույն աղբյուրների՝ Սուրբ գրքի, Հազար ու մեկ գիշերների և Եզովպոսի հետ։ Եվ առեղծվեցին բազմաթիվ տարամետ կարծիքներ։

---

[1] „Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana", t. III, pars I, № 21, Roma, 1724, էջ 286։

[2] Nouveaux contes arabes ou supplément aux Mille et unę nuits etc., par l'Abbé C... Paris, 1788.

[3] Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, übersetzt und durch Untersuchungen zur historischen Topographie erläutert von G. Hoffmann, Leipzig, 1880, էջ 182—183։ 1890 թվականին Հոֆմանից անկախ նույնը նկատեց նաև W. F. Kirly-ն (տե՛ս „A source of the Book of Tobit", —„Athenaeum", 1890, vol. 2, nov. 29, էջ 738—739)։

Հոֆմանը գտնում է, որ զրույցը հյուսվել է ասորի քարոզիչների կողմից Տովբիթի ակնարկների հիման վրա, իբրև պարականոն, աստվածաշնչական գաղափարներ տարածելու համար, հենց Նինվեի մոտակայքում։ Ճիշտ է, կործանված Ասորեստանից դեռ մնացել էին հիշողություններ, բայց ոչ այնքան, որպեսզի կարողանային պատմություն քաղել։ Ասորեստանի թագավոր Սենեքերիմի և նրա իմաստուն խորհրդականի մասին զրույցը շնչավորվել է Սուրբ գրքից։

1888 թ. Հոֆմանին հետևում է Ա. Մյուլլերը, զրույցի մուտքը նախ դիտելով ոչ թե ասորական, այլ արաբական գրականության մեջ[4]։ Հենվելով անունների վրա, նա ենթադրում է, որ անցումը Սուրբ գրքից արաբական գրականություն կատարվել է պարսկական հրեաների միջոցով։

Բ. Մեյսները սակայն 1894 թվականին Խիկարի ավելի վաղ հետքեր է գտնում, քան գրվել է Տովբիթի գիրքը, բայց ընդունում է նրա հրեական ծագումը[5]։ Այդ կարծիքին է նաև Մ. Լիդզբարսկին[6]։ Երկրորդ անգամ հանդես գալով՝ Լիդզբարսկին ենթադրական է դարձնում իր վարկածը, տեղ տալով նաև արամեական և հունական սկզբնաղբյուրների հավանականությանը[7]։ Վերջապես, ավելի ուշ, չի համաձայնվում Ռ. Հարրիսի հետ և ընդունում, որ զրույցը ասորական ստեղծագործություն է[8]։

Զրույցի հրեական ծագումն են պաշտպանում Կրումբախերը[9], Դիլլոնը[10], Մուրը[11], որ լիակատար հավատ է տածում Տովբիթի խոսքերի նկատմամբ և հաստատում Տովբիթի և Աքայիքարոսի ազգակցությունը։

---

[4] Zu den Märchen der Tausend und einen Nacht.—Beiträge zur Kunde der indo-germanischen Sprachen, herausgegeben von Dr. Adalbert Bezzenberger. 13 B. Vandenhoeck und Ruprecht's verlag, *1888, էջ 223—224։*

[5] „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", Leipzig, *1894, էջ 171—197։*

[6] *Նույն տեղում, էջ 671—675։*

[7] Ergänzungshefte zur Zeitschrift für Assyriologie. Semitische Studien, herausgegeben von Karl Bezold. Heft 6/7. Die neu-aramäischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin, in Auswahl herausgegeben übersetzt und erläutert von Mark Lidzbarski. Zweiter Teil. Weimar, *1895, էջ 3—4, բնագիրը՝ էջ 5—41։*

[8] „Theologische Literaturzeitung, Leipzig", *1899„ էջ 606—609։*

[9] *Karl Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Litteratur... München, *1897, էջ 897։*

[10] „The contemporary review", London, *1898, էջ 362—369։*

[11] „Revue des questions historiques", *1895*, t. *57, էջ 5—51։*

1895 թվականին Գ. Պոտանինը, փորձելով պարզել Թեոկտրիստի լեգենդի և Խիկարի սկզբնաղբյուրի առնչությունը, բերում է բազմաթիվ թուրք-մոնղոլական ավանդություններ և ցույց տալիս, որ իմաստուն թագավորի կամ իմաստուն խորհրդականի, պալատ կառուցելու, հորից դուրս գալու, հանելուկներ լուծելու և այլ մոտիվներ ընդհանրական են։ Հավանաբար լեգենդի հիմքում ընկած է եղել այդ մոտիվներից մեկը. թագավորը իր խորհրդականի հետ գնացել է աղջիկ բերելու, կամ որևէ այլ նպատակով և ճանապարհին աղետի ենթարկվել։

«Մեր կողմից արված համեմատությունները,—գրում է Պոտանինը,—բերում են մեզ այսպիսի եզրակացության. Սանահերիմի մասին զրույցը կազմվել է Կենտրոնական Ասիայում։ Այդ անվան առաջին մասում՝ Սանա մենք տեսնում ենք Օրդինյան անուններ՝ Ասենա, Սենա, Սնա, Շունա և այլն (=գայլ)»[12]։

1898 թվականին հրապարակ է գալիս անգլիացի երեք գիտնականների՝ Ռ. Հարրիսի, Ֆ. Կոնիբերի և Ա. Սմիթ Լևիսի «The story of Ahikar»[13] գիրքը։

Այս աշխատանքը մեծ դեր խաղաց զրույցի հետագա ուսումնասիրության գործում։

Առաջաբանը, որ ուղեկցում է բնագրերին (VII—LXXXIII), ստորագրված է Ռենդել Հարրիսի կողմից։ Նա բազմաթիվ զուգահեռներ տանելով զրույցի և Հին ու Նոր կտակարանների միջև, ենթադրում է, որ զրույցը հրեական ծագում ունի և նախնաբար գրվել է արամեերեն, որ այն Հիսուսի գրադարանի գրքերից մեկն է։

Այս վարկածը չեն ուզում ընդունել որոշ հեղինակներ։

Թ. Ռեյնախը գտնում է, որ զրույցը չէր կարող հրեական ծագում ունենալ, որովհետև նրա մեջ կան հեթանոսական տարրեր և որ այն սկզբնապես եղել է բաբելոնյան արևային առասպել[14]։

---

12 *Г. Потанин*, Акир повести и Акир легенды. Этнографическое обозрение, издание Этнографического отлела Имп. общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, М., 1895, № 2, էջ 105—125, Գանձակեցու կազմած մոնղոլական լեզվի փոքրիկ բառացանկում այդ բառը կա՝ չինա («գայլ-չինա»)։ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 274։

13 „The story of Ahikar from the syriac, arabic, armenian, ethiopic, greek and slavonic versions". By F. C. Conybeare, J. Rendel Harris and Agnes Smith Lewis, London, 1898.

14 *Th. Reinach*, Un conte babylonien dans la littérature juive. Le roman d'Akhikar,—Revue des études juives, t. 38, 1899, էջ 1—13։

Պ. Մարկը նույնպես չի բաժանում Հարրիսի կարծիքը, բայց նա համաձայն չէ և Ռեյնախի արևային առասպելի հետ և գտնում է, որ Խիկարի զրույցը կազմվել է. շատ բաներ վերցնելով հնդկական աղբյուրներից[15]։ Դեռ վաղուց, 1859 թվականին զրույցին հրնդկական ծագում էր վերագրում Թ. Բենֆեյը, մեծ նմանություն տեսնելով հնդկական Նանդա թագավորի և նրա նախարար Շակաթալայի պատմության միջև։ Նա գտնում էր, որ զրույցը հնդիկներից անցել է արաբական գրականություն և ապա՝ փոխանցվել հույներին[16]։

Յ. Հալևին մերժելով Ռեյնախին, զրույցը համարում է հեղինակային գործ իր հավատամքն ուրացած հրեայի մասին, որ պատժվում է աստծուց հենց դրա համար։ Նա թույլ է տալիս նույնիսկ Տովբիթի գրքի և զրույցի միևնույն գրչին պատկանելու ենթադրությունը[17]։

1901 թվականին Ն. Դրոզդովը զրույցն համարում է աստվածաշնչական թեմա, որի մասին հիշողությունը Աստվածաշնչից անկախ հարատևել է տարբեր ժողովուրդների մոտ։ Նա փորձում է ցույց տալ, որ Խիկարը մտացածին չէ, այլ պատմական անձնավորություն, և զրույցը ծագել է ասորաբաբելական միջավայրում. «Այս վերջին ենթադրության օգտին է վկայում այն փաստը,— գրում է Դրոզդովը,—որ ժողովուրդը սովորաբար իր զրույցի համար նյութը փոխ է առնում իրեն շրջապատող միջավայրից, սեփական, ազգային կյանքից և իր երևակայության կերպարներին տալիս է տեղական, ազգային բնույթ»[18]։

1904 թվականին հոդվածաշարով հանդես է գալիս Պաուլ Ցեթթերը։ Նա գտնում է, որ զրույցը սկզբնապես գրավոր է եղել և պատկանել է հրեական գրականությանը։ Ցեթթերը սակայն ընդունում է, որ հրեական բնագրի աղբյուրը հեթանոսական բնույթ

---

[15] *P. Mark*, Die Achikarsage. Ein Versuch zur Gruppierung der Quellen,—Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte, Berlin, 1902, էջ 407—411։

[16] *Th. Benfey*, Die Kluge Dirne,—Das Aussland, 1859, № 20, էջ 457—461։

[17] *J. Halévy*, Tobie et Akhiakar,—Revue sémitique d'épigraphie et d'histoire ancienne, 1900, էջ 23—77։

[18] *Н. Дроздов*, Сказания об Ахикаре или Акире Премудром и отношение их к Библии. „Труды Киевской духовной академии“, год X/П, книга V, май, Киев, 1901, էջ 81։

ունի և պետք է փնտրել Բաբելոնում, հավանաբար գրված արամեերեն[19]։

1905 թվականին Վ. Բուսեթը (Bousset) մեծ ուշադրություն է դարձնում գրույցի մեջ նկատվող հեթանոսական շերտի վրա և չի ընդունում հրեական ծագման վարկածը։ Որոշ անունների վերծանության մեջ տեսնելով պարսկական արմատներ և պաշտամունքային հետքեր, գտնում է, որ այն իր ճամփորդությունը սկսել է Պարսկաստանից, ընթացքի մեջ կորցնելով նաև Բաբելոնը[20]։

1909 թվականին Մոսկվայի Հնագիտական ընկերության Սլավոնական հանձնաժողովի առաջ Ա. Դ. Գրիգորևի զեկուցման առթիվ Օ. Ե. Կորշը իր ելույթի մեջ գտնում է, որ նախ անհրաժեշտ է փորձ անել պարզելու գրույցի ծագման ժամանակն ու միջավայրը։ «Ե՛վ լեզվի, և՛ մասնավորապես կենցաղի մեջ շատ բան մատնանշում են, որ պատմվածքը կազմավորվել է Միջագետքի շուրջ, ինչոր մի տեղ»[21],—նկատում է Կորշը։

Բանասիրության առաջին շրջանը փակվում է Ֆրանսուա Նոի (Nau)[22] և Ալեքսանդր Գրիգորևի[23] աշխատանքներով, ծավալուն մենագրություններ, որոնք շատ բաներով համընկնում են իրար։

Նոն կարճ գլուխների մեջ քննում է բազմաթիվ հարցեր և հաճախ տալիս ինքնատիպ լուծում։

Եզովպոսի և Լոխմանի մասին նա գրում է. «Եթե հնարավոր չէ հաստատել, որ Եզովպոսը արևելյան անձնավորություն է, որին սեփականել է Հունաստանը, գոնե հայտնի է, որ Եզովպոսի կենսագրությունը լրացվել է Ախիկարի պատմությամբ և որ Լոխմանը Եզովպոսի և Ախիկարի մի համակցություն է (combinaison)»։

Նա գտնում է, որ Ախիկարը նախորդել է Աստվածաշնչի այն գրքերին, որոնք որևէ բանով հիշեցնում են գրույցը։ Ժողովողի և Ախիկարի բնագրային նմանությունները գալիս են ոչ թե նրանից,

---

[19] *Paul Vetter*, Das Buch Tobias und die Achikar-Sage,—Theologische Quartalschrift, Tübingen, 1904, էջ 346—352 և 340—544։

[20] *W. Bousset*, Beiträge zur Achikarlegende,—Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums, 1905, H. 2, էջ 180—193։

[21] „Древности. Труды Славянской комиссии Имп. московского археологического общества", т. V, М., 1911, էջ 36—37 (Протокол 104-го заседания Славянской комиссии... 13 апреля, 1909 года).

[22] *François Nau*, Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien, Paris, 1909.

[23] *А. Д. Григорьев*, Повесть об Акире Премудром, М., 1913.

որ Ախիկարի խմբագիրը եղել է հրեա և օգտվել ժողովրդի հրեական բնագրից, ինչպես կարծում է Ցեթթերը, այլ որ ժողովրդի խմբագիրը ծանոթ էր Ախիկարի խրատներին, «թերևս արամեերենով, չնայած հավանական է արամեերենից թարգմանված եբրայական օրինակի գոյությունը, որին մինչև այժմ չենք հանդիպել»[24]։

Բանասիրության մեջ իշխում է երկու հիմնական կարծիք։ «Ոմանք ենթադրում են, որ հեղինակը եղել է հեթանոս,—գրում է Նոն,—և նրա գործը ինչ-որ չափով միաստվածությանն է հանգեցվել որևէ հրեայի կողմից, որը և դարձել է պահպանված խմբագրությունների նախատիպը, իսկ ոմանք էլ ենթադրում են, որ մի հրեա հեղինակ դիտմամբ բնագրին տվել է բազմաստվածության բնույթ, որպեսզի այդ օգտագործի հեթանոսների (Centils) դավանափոխման համար»[25]։

Վերջապես ինքը՝ Նոն ենթադրում է, որ բնագիրը ստեղծվել է քաբելոնյան հրեայի կողմից։

Նոն քննում է և այլ հարցեր, որոնց վերապատումն ավելորդ է։ Նա առաջին անգամ ֆրանսերեն թարգմանությամբ հրատարակում է Զախաուի № 336 ասորական ձեռագրի օրինակը, որն ուղեկցվում է S_1, S_2 լավագույն բնագրերի, ինչպես նաև՝ այլ խմբագրությունների՝ արաբական, հայկական, սլավոնական, կարևոր դիտված ընթերցումներով։ Բերված են քաղվածքներ արամեական պապիրուսներից և որոշ դիտողություններ։ Այսպիսով Նոն առաջ է դնում բանասիրության նոր շրջան, բայց նա չէր կարող որևէ վճռական քայլ անել, որովհետև պապիրուսները դեռ չէին հրատարակված։

Ա. Գրիգորևի ուսումնասիրությունը նրա երկարատև աշխատանքի արդյունքն է (շուրջ 15 տարի)։ Գիրքը լույս է տեսել 1913 թվականին, բայց մնում է առաջին շրջանի մեջ։ Նրան ծանոթ ամենաուշ գրված ուսումնասիրությունը Նոյի աշխատանքն է (1909 թ.), այն էլ վերջին պահին[26]։

Արամեական պապիրուսների հայտնաբերման մասին Գրիգորևը լսում է Միլլերից և ծանոթ է պապիրուսներին այնքան, որքան հնարավորություն է տալիս Նոյի աշխատանքը։ Զախաուի 1911

---

[24] F. Nau, Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien, էջ 111։

[25] Նույն տեղում, էջ 117։

[26] Գրիգորևը գրում է. «1909 թվականին, երբ արդեն տպագրել էի տարբեր խմբագրությունների բնագրերը և պատրաստվում էի տպագրել ուսումնասիրությունը, իմացա Ֆրանսիա Նոյի գրքի հրապարակ գալու մասին» (էջ 38)։

թվականի հրատարակությունը և նրա շուրջ ստեղծված գրականությունը Գրիգորևին մնում է անհայտ։

Այս ծավալուն երկը (բնագրի հետ միասին՝ 808 մեծադիր էջ) իբրև ամբողջ հարցի պատմությունն ամփոփող մի աշխատանք, անգնահատելի է։ Այստեղ տրված է բանասիրական բարդ ընթացքի բծախնդիր վերապատմությունը, որի կրկնելը դառնում է ավելորդ[27]*։*

Հարցերը քննվում են այսպիսի հաջորդականությամբ. «Պատմվածքի ուսումնասիրության պատմության տեսություն», «Պատմվածքի ծագումը», «Ախիկարի մասին պատմվածքի արամեական խմբագրությունը», «Ասորական խմբագրությունը», «Արաբական խմբագրությունը», «Հայկական խմբագրությունը», «Ախիկարի մասին պատմվածքը հույն գրականության մեջ», «Պատմվածքի սլավոնական խմբագրությունը», «Պատմվածքի ռումինական խմբագրությունը»։

Առաջին գլխում հաջորդաբար ներկայացված են Խիկարի շուրջ բանասիրական աշխատանքները Ասեմանիից մինչև Նո (1724—1909)։ Վրիպումները չնչին են և աներևույթ[28]*։ Երկրորդ գլուխը մասամբ նույնպես հարցի պատմություն է։ Շարադրանքն ընթանում է այսպիսի խորագրերի տակ. «Պատմվածքի ծագման հարցի բարդությունը», «Պատմվածքի արաբական խմբագրության առաջնության մասին կարծիքը», «Կելլերի փաստարկներն հօգուտ պատմվածքի ծագման Եզովպոսի կենսագրությունից» , «Մեյսների փաստարկներն հօգուտ Եզովպոսի առաջնության պատմվածքի գրավոր շարադրանքից» և այլն։*

Նախապես Գրիգորևը զգուշացնում է. «Չնայած այդ ժամանակից ապացուցված է, որ արաբական խմբագրությունը ծագել է ասորականից և հայտնագործվել է պատմվածքի արամեական խմբագրությունը, այնուամենայնիվ և այժմ հնարավոր է պատմվածքի կամ կենսագրության առաջնության մասին վեճը»[29]*։*

Մեզ թվում է հենց դրա համար, որ արաբական խմբագրությունը գալիս է ասորականից և հայտնագործվել են արամեական պապիրուսները, վեճը այլևս հնարավոր չէ։ Այն մարել է ավելի վաղ՝

---

[27] *Որոշ ուսումնասիրություններ, որ հնարավոր չի եղել ձեռքի տակ ունենալ, մեզ ծանոթ են Գրիգորևի միջոցով։*

[28] *Ն. Դուրնովոն այդ գլուխը համարելով «համարյա սպառիչ» իր գրախոսության մեջ անում է որոշ լրացումներ (տե՛ս* *Н. Дурново,* А. Д. Григорьев. Повесть об Акире Премудром. Исследование и тексты, М., 1913, *էջ 17)։*

[29] *А. Григорьев*, Повесть об Акире Премудром, *էջ 44։*

ասորական խմբագրության հետ ծանոթությունից հետո։ Ֆրանսուա Նոն, նկատի ունենալով Եզովպոսի կենսագրության մեջ Խիկարի հատվածները, գրում է. «Բոլորի կողմից ընդունված է, որ դրանք չեն պատկանում Եզովպոսին և ոչ ոք չի ժխտում, որ Ախիկարինն են»[30]։ Գրիգորևի կողմից այդ խնդրի վերարծարծումը ավելորդ մտահոգություն է։

Գրիգորևը մերժում է զրույցի հրեական ծագման վարկածը. «Ես գտնում եմ, պատմվածքի կազմելու կամ վերամշակելու գործում հրեական մասնակցության մասին առաջ քաշած փաստարկները չեն հիմնավորված,—գրում է նա,—և կարծում եմ, որ Ախիկարի մասին պատմվածքը ասորաբաբելական հեթանոսի ստեղծագործություն է»[31]։

Գրիգորևը նկատի ունի բոլոր խմբագրություններում պահպանված բազմաստվածության հետքերը և կենցաղային այնպիսի մանրուքներ, որոնք կարող են հատուկ լինել բաբելական կյանքին։

«Մեզ հայտնի հին խմբագրությունների բնագրերում չկա ոչինչ այնպիսին, որ լինելով սկզբնաղբյուրի մեջ, կարող է հակասել իմ կողմից արված հետևությանը պատմվածքի հին և զուտ հեթանոսական ծագման մասին, Ասորաբաբելոնիայում»[32]։

Բայց կա այդպիսին։ Ուշադրության է արժանի միայն առաջին փաստարկը, իսկ կենցաղային մանրամասներն ընդհանուր տեղի են և կարող են հավասարապես լինել և՛ ուրիշ երկրներում։

Գրիգորևը որոշում է բնագրի ստեղծման ժամանակը՝ «հավանապես շուրջ 674 թվականին, Քրիստոսի ծննդից առաջ»։

Երկու և կես հազարամյակից ավելի անցյալ ունեցող աղբյուրի համար ծննդյան այդպիսի թվական սահմանելը մի փոքր տարօրինակ է։

Գրիգորևի համար հայկական խմբագրության հեթանոսական շերտը մնում է չմեկնված։

Հալևին զրույցը համարում էր Ասորեստանում վերամշակված հրեական բնագիր։ Նրան հիմք էր տալիս հայ խմբագրության մեջ առկա Բելշիմ աստվածությունը։ Գրիգորևը չի ուզում համաձայնել. «Բայց այդ անունը,—գրում է նա,—գտնվում է միայն հայկական խմբագրության մեջ և չկա ասորական ու արաբական խմբագրություններում։ Դրանից կարելի է օգտվել հայկական խմբագրության

---

[30] *F. Nau*, Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien, *էջ 127։*

[31] *А. Григорьев*, Повесть об Акире Премудром, *էջ 102։*

[32] *Նույն տեղում, էջ 103։*

բնագրի կամ նախօրինակի մասին դիտողությունների, բայց ոչ մի դեպքում՝ պատմվածքի նախասկզբնական տեսքը որոշելու համար»[33]։

Սակայն քիչ անց Գրիգորևը հնարավոր է համարում և այդ. «Մնում է անպարզ հեթանոսական աստվածների հիշատակված անունները մտել են միայն հայկական խմբագրության նախօրինակում, եղել են միայն նրա բնագրում, թե գալիս են նույնիսկ նախամայր օրինակից»[34]։

Եվ վերջապես՝ «Երեք հեթանոսական աստվածների անունները (Բելշիմ, Շիմիլ, Շամին) մեծ նշանակություն ունեն, բայց դա լիովին գնահատել կհաջողվի միայն այն դեպքում, երբ կպարզվի պատմվածքի մեջ նրանց ներմուծման ժամանակը (ընկել են արդյոք դրանք հայկական պատրաստի խմբագրության մեջ, թե գտնվելիս են եղել արդեն նրա նախօրինակում), ինչպես և հատկապես ինչ աստվածություններ են պահված այդ անունների տակ»[35]։

Հաջորդ գլուխներում Գրիգորևը քննում է տարբեր խմբագրությունների բնագրային առնչությունները, նրանց սերումը և այլ շատ հարցեր։

Այս աշխատանքը արձագանք գտավ բանասիրության մեջ։ Գրախոսություններով հանդես են գալիս Ե. Կարսկին[36], Ն. Դուրնովոն[37], Վ. Իստրինը[38], իսկ Ա. Նազարևսկին տալիս է նրա պարզ ու համա-

---

33 *А. Григорьев*, Повесть об Акире Премудром, էջ 100։

34 Նույն տեղում, էջ 104։

35 Նույն տեղում, էջ 284։

36 *Е. Ф. Карский, А. Д. Григорьев*, Повесть об Акире Премудром, исследование и тексты, М., 1913. *Его же*, Повесть об Акире Премудром как художественное произведение, Варшава, 1913 (տե՛ս „Русский филологический вестник". Учебно-педагогический журнал, издаваемый под редакцией Е. Ф. Карского, т. XIX, вып. 2-й, № 2, Варшава, 1913, էջ 517—519)։ Գնահատում է Գրիգորևի 15-ամյա աշխատանքի արդյունքը, նշում, որ ռուսական բնագիրը հրատարակված է չափազանց բարեխիղճ, պահպանելով հնագրական բոլոր մանրամասնությունները, բայց քանի որ դա պատմա-գրականագիտական և ոչ թե հնագրական (палеографический) հրատարակություն է, ապա լավ կլիներ ներկայացնել ժամանակակից տառաձևերով, ինչպես Արևմուտքի գիտնականներն իրենց պատմա-գրականագիտական երկերում նույն բնագրերն հրատարակում են սովորական հունական տառաձևերով։

37 *Н. Н. Дурново*, А. Д. Григорьев. Повесть об Акире Премудром, Исследование и тексты (отдельный оттиск из Известий Отделения русского языка и словесности Имп. ак. наук, т. XX, кн. 4, 1915).

38 *В. Истрин*, А. Д. Григорьев. Повесть об Акире Премудром, Исследование и тексты, 1913. Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия, часть I, Петербург, 1914, էջ 333—365։

ռոտ վերաշարադրանքը, իր կողմից անելով փոքրիկ միջամտություններ[39]։

Մենք տեսանք, որ Գրիգորևը գրույցի ծագման հարցը քննելիս, իր ենթադրությունը հենում էր տարբեր խմբագրություններում պահպանված գիցաբանական որոշ հետքերի վրա։ Այսպես.

ա) Երբ Սենեքերիմն առաջարկում է Նաթանին լուծելու փարավոնի խնդիրները, նա շփոթված ասում է, որ աստվածներն անգամ դա չեն կարող անել, ուր մնաց մարդիկ։

բ) Փարավոնի և նրա նախարարների զգեստավորմանը Ախիկարը պատասխանում է. Նման ես դու Բել աստծուն, իսկ քո նախարարները նրա քրմերին։

գ) Մարդիկ տեսնելով, որ Ախիկարը տանջում է մի կատվի, բողոքում են փարավոնին, որ իրենց աստվածներին անարգում է։

դ) Փարավոնն Ախիկարի համար մաղթում է աստվածների օրհնությունը։

ե) Անունների մեջ հաճախ հանդիպում է ճարքու *մասնիկը, որ հիշեցնում է հեթանոսական աստվածություն։*

Դուրնովոն բերելով այս կետերը, գրում է, որ դրանք հիմք չեն տալիս բնագրի հեթանոսական ծագումը հաստատելու համար և ժխտում է նույն հաջորդականությամբ։

Հետևենք նրա առարկություններին.

Փաստարկ ա. *Բայց և հին հրեական լեզվում աստվածությունը ներկայացնելու համար սովորաբար գործածվում է հոգնակի ձև, հետևաբար ինքնին* **աստվածներ** *բառի գործածումը չի խոսում ընդդեմ հրեական ծագման։*

Փաստարկ բ. *Ախիկարը փարավոնին կարող էր համեմատել Բելի հետ, չլինելով Բելի երկրպագու, որովհետև շարունակության մեջ նա ինքը խոսում է «երկնքի աստծո» հանդեպ Բելի անզորության մասին, իսկ այդպես հրեաները կարող էին աստծուն անվանել։*

Փաստարկ գ. *Չի վկայում հեղինակի հեթանոսության մասին, այնքան որքան այստեղ երևում է եգիպտական պաշտամունքի նկատմամբ նրա ժխտական վերաբերմունքը։*

Փաստարկ դ. *Փարավոնը հեթանոս է ներկայացված, որ համապատասխան է նախորդին։*

Փաստարկ ե. *Չգիտես ինչու հրեան կամ արամեացին, որ*

---

[39] *А. А. Назаревский*, Повесть об Акире Премудром в исследовании А. Д. Григорьева, Киев, 1915 (оттиск из чтений в историческом обществе Нестора-летописца, кн. XXV, вып. I, *էջ 3—35*)։

կկամենար մշակել Ասորեստանի իշխան Ախիկարի մասին գրույցը, պետք է խուսափեր անուններից, որոնց կազմի մեջ հեթանոսական աստվածների անվանումներ կան։ Աստվածաշնչում այդպիսի անուններ, չնայած շատ հազվագյուտ, կրում են նույնիսկ բնաշխարհիկ հրեաները. Մարդոքեյ, Զորաբաբել։ Դանիելի գրքում Նաբուգոդոնոսորի արքունիքում հրեաները կրում են նաև բաբելոնյան անուններ, վերջապես, բաբելոնյան անունները, որոնց կազմի մեջ են մտնում հեթանոսական աստվածների անվանաձևերը, հանդիպում են էլեֆանտինյան հրեաների մոտ 5-րդ դարի վերջում, Քրիստոսի ծննդից առաջ, չնայած այդ հրեաները ճանաչում են միայն Յահվեին[40]։

Ինչպես տեսնում ենք, այս նրբամտորեն առաջ մղած առարկություններից հետո Գրիգորևի ասորաբաբելական վարկածը հիմնազուրկ է դառնում։

Վ. Իստրինը գնահատում է Գրիգորևի աշխատանքը, բայց և անում այսպիսի բնորոշ դիտողություն.

«Հեղինակի անսովոր մանրակրկիտությունը, որը բաց չի թողնում հուշարձանի ոչ մի մանրագույն առանձնահատկություն, հաճախ անելով նուրբ հոգեբանական դիտողություններ, հենվելով թվերի վրա, ինչպես ամեն մի վիճակագիր, այդ ամենը քննարկվող գիրքը ընթերցելու համար դարձնում են հոգնեցուցիչ։ Կարելի է վստահ լինել, որ միայն մի քանիսն այն կկարդան մինչև վերջ»[41]։

Բացի այդ, թվային մեխանիկական հաշվարկումները Գրիգորևի մոտ դրված են խմբագրությունների ծագումը կամ ազգակցությունը որոշելու հիմքում։ Բերենք պատահական մի օրինակ.

«Հայերենը հետևում է արաբերենին 116 դեպքերում (դրափոխություններում. մեծ՝ 1 անգամ, փոքր՝ 2 անգամ, բացթողումներում. մեծ՝ 6, փոքր՝ 10 անգամ, լրացումներում՝ 61 անգամ, տարբերություններում. մեծ՝ 24 անգամ, փոքր՝ 12)։

Հայերենը հետևում է ասորական S_2-ին 189 դեպքում (դրափոխություններում. մեծ՝ 4, փոքր՝ 6, բացթողումներում. մեծ՝ 11, փոքր՝ 13, լրացումներում՝ 99, տարբերություններում. մեծ՝ 47, փոքր՝ 9)։

113 դեպքերում չի կարելի որոշել, որ բնագրին է մոտ եղել հին հայկական խմբագրությունը (դրափոխություններում. մեծ՝ 1,

---

[40] *Н. Дурново*. А. Д. Григорьев. Повесть об Акире Премудром (рецензия), էջ 24։

[41] *В. Истрин*, А. Д. Григорьев. Повесть об Акире Премудром (рецензия), էջ 336։

փոքր՝ 1, բացթողումներում. մեծ՝ 2, փոքր՝ 6, լրացումներում՝ 20, տարբերություններում. մեծ՝ 48, փոքր՝ 35)»[42]։

Այնուհետև հեղինակը եզրակացություններ է անում։

Նման մեթոդով է քննում նաև մյուս խմբագրությունները։ Իհարկե դա չի կարող գիտական լինել[43]. նմանություններ, տարբերություններ, բացթողումներ, դրափոխություններ և այլն, որոնք թերևս պատահական են, մանավանդ բոլոր խմբագրություններում ձեռագրերը գալիս են համեմատաբար ուշ շրջանից, իսկ նա օգտվում է թարգմանություններից։ Գրիչները և ապա՝ թարգմանիչները կարող էին բնագրերի տեքսն այնքան փոխել, որ և պայմանավորեր նմանություններն ու տարբերությունները։

«Մենք բավականաչափ հիմք ունենք բացատրելու բազմաթիվ անճշտություններն ու անախրոնիզմները,— գրում է Նոն։— Այլ կերպ ասած, պահպանված ձեռագրերը կազմում են մի կեղծ գրականություն, բայց այդ կեղծ բնույթը գուցե բնագրերին է թելադրվել առաջին դարերի ասորի թարգմանչի, կամ գրիչների կողմից, որոնք իրար են հաջորդել առաջին դարերից մինչև 15-րդ դարը, որտեղից արդեն սկսվում են մեր ձեռագրերը»[44]։

Մի հարց ևս։ Գիրքը հղացվել է զրույցի սլավոնական խմբագրության մասին հատուկ աշխատանք գրելու պահանջից։ Այդ մասին խոսում է ինքը՝ հեղինակը։ Չնայած դրան, երկի ընդհանուր ծավալի մեջ շատ քիչ տեղ է հատկացվում սլավոնական խմբագրությանը (189 էջ)։

Գրիգորևը քննում է միայն սլավոնական մեկ տարբերակ, որը հնագույնն է և չգիտես ինչու անտեսում երկրորդ ու երրորդ տարբերակները։ Այդպես իհարկե բնագրագիտական քննությունը մնում է թերի[45]։

Մենք կարծես Խիկարի շուրջ բանասիրության առաջին շրջանի եզրագծին ենք հասնում։

Այստեղ հիմնականում խոսվեց այն վարկածների մասին, ո-

---

[42] *А. Григорьев*, Повесть об Акире Премудром, էջ 268։

[43] Ն. Պուրնովոն նույնպես այդ թվաբանական մեթոդը չի համարում ճիշտ (էջ 13—14)։

[44] *F. Nau*, Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien, էջ 117։

[45] Այդ առթիվ դժգոհություն է հայտնում Իստրինը։ Նրան համաձայն է Պուրնովոն։ Իստրինը գրում է. «Եթե Ակիրի մասին զրույցը պահպանվեր մեծ քանակությամբ ընդօրինակություններով, ապա միայն նրանց խմբավորումը ուսումնասիրողի համար դժվարություն կներկայացներ» (էջ 334)։ Բայց Ակիրի մասին զրույցը պահպանված է մեծ քանակությամբ սլավոնական ընդօրինակություններով, և պետք էր այդ դժվարությունը տանել։

րոնց հիմքում ընկած է Տովբիթի գրքի և գրույցի առնչությունը։ Բոլոր դեպքերում, երբ նրանց մեջ ընդունվում է ուղղակի կամ անուղղակի կապ, Եզովպոսի կենսագրության հատվածը համարվում է հետոմուտ (Լիցքարսկի, Մարկ), կամ գրույցի հունական բնագրի քմահաճ վերափոխումն (Ցեթթեր)։

Զրույցի և Եզովպոսի առաջնության հարցը կարելի է ասել մարեց, երբ Հոֆմանը կապ տեսավ գրույցի և Տովբիթի գրքի միջև, իսկ արաբական սկզբնաղբյուրի հարցը՝ երբ հայտնի դարձավ ասորական բնագիրը։ Այդ խնդիրները կապվում էին միմյանց հետ, որովհետև բանասիրությանը ծանոթ էր միայն Հազար ու մեկ գիշերների արաբական հեքիաթը և Պլանուդեսի կողմից ավանդված Եզովպոսի կենսագրության երկրորդ մասը։ Այն հեղինակները, որ առաջնություն են տալիս արաբական բնագրին և առհասարակ մերժում են Եզովպոսի պատմականությունը (Ցյունդել, Վագեներ, Վելսկեր, Ռոտ, Գրաուերտ, Ագուր, Լանդսբերգեր) չգիտեն ասորական սկզբնաղբյուրի գոյության մասին։ Այդպես և՝ որ պաշտպանում են Եզովպոսի առաջնության իրավունքը Խիկարի դեմ[46]։

Սկզբում գրույցը արաբական հեքիաթ էին համարում և ռուս բանասիրության մեջ Ն. Պոլևոյը[47], Ֆ. Բուսլաևը[48], Ա. Վեսելովսկին[49], Ե. Բարսովը[50], բուլղար պատմաբան Կ. Իրեչեկը[51] և ուրիշները։

Այս ամբողջ ընթացքում արծարծվել են բազմաթիվ հարցեր. գրույցի գրավոր և բանավոր ուղիները, տարբեր խմբագրությունների (ասորական, արաբական, հայկական, հունական, սլավոնական, ռումինական, եթովպական և այլն) ծագումը և հարաբերությունը, գրույցի առանձին մասերի բաղադրումը, նախասկզբնա-

[46] Տե՛ս *Otto Keller*, Untersuchungen über die Geschichte der griechischen Fabel,—Besonderer Abdruck aus dem vierten Supplementband der Jahrbücher für classische Philologie, Leipzig, **1862, էջ 309—418։**

[47] *Н. Полевой*, Древний русский перевод арабской сказки. Московский телеграф, **№ 11, 1825, էջ 227—235։**

[48] *Ф. Буслаев*, Учебные руководства для военно-учебных заведений. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков..., М., **1861, սյուն 668—680։**

[49] *А. Веселовский*, Новые отношения Муромской легенды о Петре и Февронии и сага о Рагнаре Лодброне. Журнал Министерства народного просвещения, часть C/IV, **1871, էջ 100 և 120—122։**

[50] *Е. Барсов*, Акир Премудрый во вновь открытом сербском списке XVI в., Чтения в Имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете, кн. 3, **1886, էջ 3—7։**

[51] *К. Иречек*, История болгар, Одесса, **1878, էջ 563։**

կան ընթերցումները, զրույցի հետքերը ասորական, հույն, արաբական, հայ և սլավոնական գրականությունների մեջ, զրույցի պատմականությունը և այլն։

1911 թվականին հրապարակ է գալիս է. Զախաուի գիրքը[52]։ Նա հրատարակում է էլեֆանտինում հայտնաբերված հրեական համայնքի արամեերեն պապիրուսները գիտական բարեխղճությամբ։ Ախիկարի պատառիկները տեղակայված են գրքի XX—XXIII էջերում։ Նույն թվականին պապիրուսները հրատարակում է նաև Արթուր Ունգնադը[53]։

Սկսվում է Խիկարի շուրջ բանասիրության երկրորդ շրջանը։

Խնդիրը մնում է նույնը. որտեղից է գալիս զրույցը և ինչ վաղեմություն ունի, բայց փոխվում է բանասիրության ոլորտը։ Այժմ գիտնականները զբաղվում են հիմնականում պապիրուսների քննությամբ և խնդիրը փորձում են լուծել պապիրուսների միջոցով։

Զախաուի գրքի առթիվ հանդես են գալիս Թ. Նյոլդեքեն[54], Մ. Լիցբարսկին[55], Ռ. Սմենդը[56], է. Մեյերը[57] և ուրիշներ։ Նրանք անդրադառնալով ընդհանրապես Զախաուի հրատարակությանը, կանգ են առնում նաև Խիկարի բնագրի վրա։ Թ. Նյոլդեքեն այդ հարցը քննում է մի անգամ ևս, ընդարձակ հոդվածով, որ ավելի հանգամանալից բնույթ ունի[58]։

Այս աշխատանքների մեջ կա զարմանալի համաձայնություն։ Բոլոր հետազոտողները պնդում են, որ զրույցը չի կարող հրեական ծագում ունենալ, չնայած հրեական համայնքում պապիրուսների հայտնագործումը խոսում է հակառակ վարկածի օգտին։ Դա թերևս գերմանական բանասիրության մեջ ինչ-որ տրամադրության արձագանք է, որ անհարիր է գիտությանը։

---

52 *E. Sachau,* Aramaische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militärkolonie zu Elephantine, Leipzig, 1911, էջ XX—XXIII, *տախտակ 40—50։*

53 *A. Ungnad,* Aramaische Papyri aus Elephantine. Kleine Ausgabe unter Zugrundelegung von E. Sachaus Erstausgabe, Leipzig, *1911, էջ 62—82։*

54 „Literarisches Zentralblatt", *№ 47, 1911, սյունակ 1503—1507։*

55 „Deutsche Literaturzeitung", *№ 47, 1911։*

56 „Theologische Literaturzeitung", *№ 13, 1912։*

57 *E. Meyer,* Der Papyrusfund von Elephantine. Dokumente einer jüdischen Gemeinde aus der Perserzeit und das älteste erhaltene Buch der Weltliteratur, Leipzig, *1912, էջ 102—128։*

58 *Th. Nöldeke,* Untersuchungen zum Achiqar—Roman, Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen philologisch historische Klasse, neue Folge, Bd. XIV, N. 4, Berlin, *1913, էջ 3—63։*

Այս ընդհանուր մթնոլորտից դուրս է Ֆրանսուա Նոի աշխատանքը։ Հոդվածը գրված է 1911 թվականին[59], դարձյալ Զախաուի հրատարակությունից հետո։ Հեղինակը ծանոթ է նաև բուն պապիրուսներին։

Նոն, ի տարբերություն մյուս բանասերների, նկատում է, որ պապիրուսներն ավելի երկարաբան են, քան ասորական հետագա խմբագրությունը։ «Պետք է նկատել,— գրում է նա,— որ պապիրուսները, ձայն տալով բոլոր դերակատարներին և ստիպելով հաճախ կրկնել նույն դարձվածքներն ու խոսքերը, ասորականի կրկնակի ծավալն ունեն և, կարելի է ենթադրել, որ նույն բանն էին ներկայացնում նաև չպահպանված հատվածները»[60]։

Նոն ենթադրում է, որ պապիրուսների խմբագիրը եղել է հրեա. «Նրան կարող ենք էլոիստ կոչել, որովհետև նա միայն այդ անունն է օգտագործում»[61], բայց շատ էլ վստահ չէ իր կարծիքի վրա և փնտրում է համաձայնության եզրեր. «Եթե նույնիսկ միանանք Զախաուին և նրան (Ախիկարի հեղինակին—Ա. Մ.) հեթանոս համարենք, դրանից մեր ընդհանուր դրույթը չի տուժի,— գրում է Նոն,— այլ նույնիսկ թույլ կտա կանխապես բացատրելու, թե ինչու այդ հեղինակին, որին հեթանոս ենք համարում, չէր կարող Տովբիթը նշել, բայց այդ դեպքում մեզ կմնար բացատրելու, թե ինչու հեթանոսությունը, որ այնքան ակնառու է Ասուանի վավերագրերում, Ախիկարի մոտ ոչ մի հետք չի թողել, բացատրելու նաև՝ մոնոթեիստական սաղմոսի (48 տախտակ, սյուն II) ներկայությունը։ Մենք նախընտրում ենք մոնոթեիստական մեկնությունը»[62]։

Նոն գտնում է, որ պապիրուսները ստեղծվել են Եգիպտոսից դուրս և Եգիպտոս բերվել հավանաբար 480—440 թվականներին, Բեհիսթունի արձանագրության թարգմանական օրինակի հետ միաժամանակ։

«Բնագրի լեզուն անկասկած եղել է արամեերենը,— գրում է Նոն,— մանավանդ եթե ընդունենք, որ հեղինակը հրեա է։ Հնարավոր չէ, որ նա օգտագործած լիներ սեպագիրը և ասորեստանյան լեզուն, երբ իր ձեռքին ուներ փյունիկյան այբուբենի պես կատարյալ տառեր»[63]։

---

[59] *F. Nau*, Ahikar et les papyrus d'Elephantine.—Revue Biblique Internationale, 1912, Octobre, *էջ 68—79*։

[60] *Նույն տեղում, էջ 71*։

[61] *Նույն տեղում, էջ 74*։

[62] *Նույն տեղում*։

[63] *Նույն տեղում, էջ 75*։

Նոն պապիրուսների և մեզ հասած հետագա խմբագրության միջև որևէ առնչություն չի տեսնում և զրույցի համար ընդունում է երկու հեղինակ։

«Ախիկարի զրույցը խմբագրվել է իրարից անկախ երկու հեղինակների կողմից, մեկը՝ էլիֆատ մի հրեա, որ ստեղծել է պապիրուսները և մի ուրիշ հեղինակ (արդյո՞ք նա հեթանոս արամեական էր), որ ստեղծել է արևելյան խմբագրությունները»[64]։

Այս վարկածը հավանաբար նրա մոտ ծագել է երկու տարամետ կարծիքներն համերաշխելու մտահոգությունից։

1913 թվականին լույս է տեսնում Ա. Դուրնովոյի գիրքը[65]։ Դա գիտական բարձր մակարդակով գրված աշխատանք է։ Գիրքն ունի երկու բաժին. բնագրեր և ուսումնասիրություն։ Նա հրատարակում է արամեական պապիրուսները ռուսերեն թարգմանությամբ, օգտվելով Զախաուի բնագրից, բերում է նաև Ունգնադի, Նյոլդեքեի և Լիցբարսկու առաջարկած կարևոր ընթերցումները (3—19)։ Այնուհետև՝ երկու սլավոնական բնագրեր. Սոլովեցկյան վանքի № 46 և Բելգրադի ազգային գրադարանի № 828 ձեռագրերից (20—44)։

Ուսումնասիրությունն ընդգրկված է երեք գլուխների մեջ. 1. Պատմվածքի ուսումնասիրման պատմությունից, 2. Պատմվածքի ծագման հարցի շուրջ, 3. Պատմվածքի սլավոնական թարգմանությունը։

Ինչպես տեսնում ենք, առաջին գլուխը հարցի պատմություն է, որ ընդգրկում է 1911 թվականից, այսինքն Զախաուի հրատարակությունից հետո ընկած շրջանը։ Մինչ այդ եղած գրականությանը նա չի անդրադառնում, նկատի ունենալով, որ այն քննված է Ա. Գրիգորևի կողմից։

Ե՞րբ և որտե՞ղ կարող էր ծագել Ախիկարի գրքի էլեֆանտինյան պապիրուսներով ներկայացվող խմբագրությունը։ Դուրնովոն փորձում է պատասխանել այս հարցին։ Նա բերում է երկու հնարավորություն.

1. Մի կողմից այն հանգամանքը, որ գրքի հերոսը հանդես է գալիս իբրև Ասորեստանի իշխան, գործողությունը տեղի է ունենում Ասորեստանում և բոլոր գործող անձինք ասորեստանցիներ են և կրում են ասորեստանյան կամ բաբելոնյան անուններ, կարող է հանգեցնել գրքի ասորաբաբելական ծագման մտքին։

---

[64] „Revue Biblique internationale", էջ 76—77։

[65] *Н. Дурново*, К истории Повести об Акире (Материалы исследования по старинной литературе), М., 1915.

2. Մյուս կողմից հիմքեր կան Ախիկարի և նրա էլեֆանտինյան խմբագրության համար հրեական ծագում ենթադրելու։

ա) Պատառիկները պահպանվել են էլեֆանտինյան հրեաների մոտ, գրված նույն արևմտա-արամեական բարբառով, որով խոսել են հրեաները 5-րդ դարում մեր թվագրությունից առաջ։

բ) Ախիկարի անվան միակ հիշատակությունը մինչքրիստոնեական շրջանում հանդիպում ենք Տովբիթի հրեական գրքում, որի հեղինակն Ախիկարին համարում է հրեա։

գ) Ախիկարի գրքի գրական ձևը հիշեցնում է մի քանի բիբլիական գրքերի (Տովբիթի գիրքը, Ագուրի և Լեմուելի թագավորների խրատականքը Առակաց գրքում և այլն)։ Նկատելի է համապատասխանություններ Ախիկարի և Բիբլիայում տեղ գտած Սիրաքի խրատների միջև։

Հաջորդ տողերում Դուրնովոն ցույց է տալիս, որ չկան այնպիսի անառարկելի հիմքեր, որպեսզի հնարավոր լիներ կանգնել մեկ կամ մյուս վարկածի վրա։

Մերժելով Զախաուի, Նյոլդեքեի, Սմենդի, Մեյերի և Լիցբարսկու հպանցիկ արված դիտողությունները և գտնելով, որ «որևէ լուրջ նկատառում հօգուտ այս կամ այն կարծիքի հետազոտողներից և ոչ մեկը չի բերում»[66], *Դուրնովոն գրում է. «Այդպիսով Ախիկարի էլեֆանտինյան գրքի հրեական ծագման խնդիրը իմ կարծիքով մնում է բաց»*[67]։

Դուրնովոյին հայտնի չէ էլեֆանտինյան պատառիկների մասին նոր ուսումնասիրությունը։

Հետագա խմբագրությունների նախասկզբնական բնագրի առթիվ Դուրնովոն այսպիսի դիտողություն է անում.

«Եթե նախնական համարենք այն սկիզբը, որ ունեն S1, S2, Sach *№ 162 և սլավոնական բնագրերը, ապա խմբագիրն ավելի շուտ հրեա է։ Ախիկարը աղոթելիս՝ դիմում է միակ աստծուն։ Աստված, որի հետ Եգիպտոսում Ախիկարը համեմատում է Սենեքերիմին, այդ դեպքում ինքը՝ Յահվեն է։ Աստվածները, որոնց մասին խոսում է Նադանը =* Elohim։ *Խմբագրի վերաբերմունքը մյուս աստվածների նկատմամբ բացասական է, չնայած նա ընդունում է Բելի և մյուս աստվածների գոյությունը, բայց նրանց երկնքի աստծո հանդեպ անզոր է համարում։ Ե՛վ ձևով, և՛ բովանդակությամբ գիրքը բավական մեծ համապատասխանություն է*

---

[66] *Н. Дурново,* К истории Повести об Акире, *էջ 55-56։*

[67] *Նույն տեղում, էջ 64։*

դրսևորում բիբլիական գրական հուշարձանների հետ։ Հրեաներից աստվածներին նրա անցումը լիովին հնարավոր է։

Եթե ընդունենք այն սկիզբը, որը մոտ է հայկականին, Ախիկարը աղոթում է մի քանի աստվածների, ապա գրքի խմբագիրը հազիվ թե հրեա լիներ, այլ ավելի շուտ՝ արամեացի, կամ քաղդեացի, կամ, նույնիսկ՝ փյունիկեցի։ Բայց այդպիսի ենթադրության դեպքում փարավոնի զգեստավորման դրվագի մեջ Ախիկարի համեմատության միտքը այնքան էլ պարզ չի ստացվում։ Կարելի է մտածել, թե Երկնքի աստվածը, որի հետ Ախիկարը համեմատում է Սենեքերիմին, բաբելոնյան աստված Անուն է, որը աստվածների շարքի մեջ առաջին տեղն է գրավում, բարձր է և՛ Մարդուկից, և՛ Նաբուից, և՛ Սինից, և՛ Շամաշից։ Այդ դեպքում Բելը նույնպես բաբելոնյան աստված է՝ Բել-Մարդուկ, լուսինն ու արևը նույնպես աստվածներ են։ Բայց բաբելացիների մոտ Մարդուկն այնպիսի մեծ հարգանք է վայելում, որ տարօրինակ կլիներ նրան Անուի հանդեպ ներկայացնել այդպիսի անօգնական դրության մեջ, չնայած Անուն բարձր է։ Ուստի այդ դրվագում Ախիկարի համեմատության մեջ ավելի հարմար է տեսնել երկու պաշտամունքների արտացոլում. մեկը՝ ըստ երևույթին բաբելոնյան Բելի, Շամաշի, Սինի և էլի ինչ-որ աստծո երկրպագությամբ և մյուսը՝ Երկնքի աստծո պաշտամունքի նախընտրությամբ, ընդ որում վերջին պաշտամունքին խմբագիրը տալիս է բացահայտ նախապատվություն։ Եթե այդպես է, ապա Երկնքի աստվածը Ախիկարի համեմատության մեջ կարող է նույնացվել Բելշիմի հետ, որը հիշվում է գրքի սկզբում, և նրա խմբագիրը բաբելացի չէ»[68]։

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս հարցը մնում է անորոշ («եթե... եթե»)։ Կա նաև մի ուրիշ երև։ Որոշ բնագրերում Sa, Sm, S3, Cr) սկիզբն այլ է։ Ախիկարը դիմում է նախ՝ աստվածներին, ապա՝ միակ աստծուն։ Իսկ ինչպե՞ս վարվել այս դեպքում։

Բացի այդ։ Հայկական տարբերակում չկա Բելշիմի բացահայտ նախընտրություն մյուս աստվածների նկատմամբ։ Սկզբից թվում է երեք աստվածների անուններ, իսկ համեմատության ժամանակ Բելշիմին հակադրում է դից (աստրեինում Բելին՝ Երկնքի տիրոջ հետ, որ է Բելշիմ), այնպես որ Երկնքի աստվածը, եթե արտահայտում է միաստվածության գաղափար, չի կարող նույնացվել Բելշիմի հետ, և շփոթը բոլորովին էլ պարզված չէ։

Նկատենք նաև, որ բնագրերի մեջ ճիշտ չէ գտնել երկու պաշ-

[68] *Н. Дурново*, К истории Повести об Акире, էջ 87–88։

տամունքների արտացոլում և պապիրուսների ու հետագա խմբագրությունների ծագման հարցերը հեռացնել իրարից։ Մենք առիթ կունենանք այդ խնդրին անդրադառնալու։

Գրքի վերջին ընդարձակ գլուխը նվիրված է գրույցի սլավոնական թարգմանության հնագույն և հետագա տարբերակների համեմատությանը։ Դրանով փորձ է արվում լրացնել Գրիգորևի աշխատության թերին։

Այս երկով ավարտվում է Խիկարի ուսումնասիրության, եթե կարելի է ասել, դասական շրջանը։ Այնուհետև առանձին դեպքերում բանասերները վերադարձել են այդ թեմային, շոշափելով մասնակի հարցեր, կամ տալով միայն ընդհանուր տեղեկություններ[69]։

1916 թվականին Պերետցը հրատարակում է սլավոնական հետագա խմբագրության մի օրինակ, փոքրիկ առաջաբանով, որտեղ միտք է հայտնում, որ պետք է գրույցն ուսումնասիրել ռուս գրականության ներքին կապակցությունների մեջ. «Գրիգորևի և Դուրնովոյի աշխատանքները,—գրում է նա,—բոլորովին էլ Ախիկարի ուսումնասիրության վերջը չեն, այլ միայն մեծ կամ փոքր չափով ելակետեր են տրվում, որտեղից հարկ կլիներ ապագա հետազոտողներին դուրս գալու, քանի դեռ նրանք ռուս հին գրականության մեջ այդ հետաքրքիր հուշարձանի ճակատագրի մասին չեն գա ինքնուրույն եզրահանգումների»[70]։

Պերետցի այս պահանջը դեռևս մնում է անկատար։

1920 թվականին Ֆրանսուա Նոն բնագրով և ֆրանսերեն թարգմանությամբ հրատարակում է Խիկարի ասորական մի քանի ընդօրինակություններ, իսկ վերջում՝ ծանոթագրություններով և քաղվածաբար ներկայացնում պապիրուսները։ Այստեղ նա այն միտքն է հայտնում, որ պապիրուսները թարգմանություն են. «Մեզ թվում է, որ դրանք լոկ թարգմանություններ են, ինչպես նույն ժողովածուում տեղ գտած Բիհիսթունի արձանագրությունը, ոչ միայն՝ որովհետև լեզուն մյուս փաստաթղթերի համեմատությամբ թվում է «թարգմանական արամեերեն է», ինչպես ասում է Բոնիոնը, այլ մանավանդ՝ որովհետև Ախիկարի արամեերենում, ինչպես և այն արամեերենում, որով թարգմանված է Բիհիսթունի արձանագրու-

---

[69] Տե՛ս օրինակ *И. М. Волков*, Арамейские документы иудейской колонии в Элефантине V века до р. Х., М., **1913**, էջ **63—68**։

[70] *В. Н. Перетц*, К истории текста „Повести об Акире Премудром», Птг., **1913**, էջ **1—7**։

թյունը, հատուկ անուններին հաճախ հետևում է մի ավելորդ բառ՝ իր անունը, որը ներմուծված պետք է լինի բոլոր դեպքերում ստրըկամիտ թարգմանչի կողմից: Հայր Շեյլը նշեց, որ այդ ավելորդ բառը եղել է նաև Բիհիսթունի արձանագրության պարսկական բնագրում (ինչպես ասորական տարբերակում), բայց այն խորթ է սեմիտական հանճարին»[71]:

Ինչպես գիտենք, դեռ 1911 թվականին Նոն գտնում էր, որ «բնագրի լեզուն անկասկած արամեերենն է եղել»: Այժմ նա, հրաժարվելով այդ կարծիքից, ընդունում է պարսկերենը կամ ասորերենը[72]*: Հեղինակի մասին այս անգամ չի խոսում (հրեա է թե ոչ), բայց արդեն այդ հարցն էլ դուրս է գալիս հենց իր կողմից հրեությունը պաշտպանող փաստարկով՝ «եթե ընդունենք, որ հեղինակը հրեա է, հնարավոր չէ, որ նա օգտագործած լիներ սեպագիրը և ասորական լեզուն, երբ իր ձեռքի տակ ուներ փյունիկյան այբուբենի պես կատարյալ տառեր»*[73]:

Նույն թվականին ռուսերեն հրատարակվում են Խիկարի և Լոքմանի բնագրերը[74] *Ի. Կրաչկովսկու առաջաբանով, որն ունի որոշ գրականագիտական ուղղվածություն:*

Կրաչկովսկին այսպես է բնութագրում զրույցը. «Հավանաբար ոչ այնքան բուն սյուժեն, հասարակ և ոչ բարդ, որքան բիբլիական ոճը և կենցաղային իմաստությունը, միջին մարդու պահանջներին համապատասխան, որը չի ձգտում բարձրանալ իր առօրյա կյանքի մակարդակից, համաշխարհային փառք բերեցին այս ստեղծագործությանը:

Դա եղել է ոչ միայն գրքային ուսուցողական երկ,—շարունակում է Կրաչկովսկին,—այդտեղ մարդիկ, իրենց աշխարհայացքին հենարան գտնելով, ապրել են և ապրում են մինչև այսօր»[75]:

Դյուպոն Սոմմերը ազատ թարգմանությամբ գրական հանրագիտարանի մեջ հրատարակում է պապիրուսների խրատները և կարճ տեղեկություններ հաղորդում զրույցի մասին, որ «հսկայական հաջողություն է գտել ամբողջ արևելյան աշխարհում»[76]:

---

[71] *F. Nau*, Documents relatifs à Ahikar (Extrait de la Revue de l'Orient chrétien, т. XXI), Paris, 1920, էջ 92—93:

[72] Նույն տեղում, էջ 94:

[73] „Revue Biblique internationale“, էջ 75:

[74] „Мудрость Хикара и басни Лукмана“, Птг., 1920:

[75] Նույն տեղում, էջ 7:

[76] „Histoire des littératures“ (Littératures anciennes orientales et orales). Encyclopédie de la pléiade, էջ 640—642:

1931 թվականին Ն. Դուրնովն, հենվելով Ռեշետարի կողմից հրատարակված Ակիրի գրույցի մի ընդօրինակության վրա, նոր եզրակացություններ է անում սլավոնական գրականության մեջ գրույցի հայտնվելու ուղիների մասին[77]։

Մ. Սպերանսկու[78] (1921) Վ. Իստրինի[79] (1932), Ա. Օրլովի[80] (1934) աշխատանքներն Ակիրի մասին չեն կրում հետազոտական բնույթ և ելնում են Գրիգորևի ու Դուրնովոյի տվյալներից։

Վերջին տասնամյակում գրույցի շուրջ նկատվում է ինչ-որ վերարթնացող հետաքրքրություն։

1960 թվականին ռուսերեն հրատարակվում է սարական գրական և բանահյուսական երկերի մի ժողովածու Ն. Պիգուլևսկայայի խմբագրությամբ և առաջաբանով։ Բնագրերն ասորերենից թարգմանել են Ա. Բելովան և Լ. Վիլսկերը։

Զրույցին ուղեկցող փոքրիկ առաջաբանը (մեկ և կես էջ) վերջանում է այս պարբերությամբ.

«Ժամանակակից ընթերցողի համար Ախիկար իմաստունի մասին պատմվածքը դարաշրջանի փայլուն և արժանահավատ հուշարձան է, որ ընդլայնում է մարդու մտահորիզոնը, հարստացնում միտքն ու զգացումը, պատճառում գեղարվեստական բավականություն»[81]։

1963 թվականին Սոֆիայում, սլավոնագետների հինգերորդ միջազգային կոնգրեսում, Խիկարի մասին զեկուցումով հանդես է գալիս Քիցիմիան[82]։ Դրան նախորդել է նույն թվականին նրա հրատարակած ուսումնասիրությունը[83]։

---

[77] *Н. Дурного*, Дубровницкий список повести об Акире (iz Dubrovaike proslosti. Zbornik. u čast M. Reššetara), Dubrovnik, 1931 рецензию см. „Труды института славяноведения Академии наук СССР", Л., 1932, էջ 462—463։

[78] *М. Сперанский*, К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур. „Известия отд. русского языка и словесности Российской Академии наук", том. XXVI, 1921, էջ 195—196։

[79] *В. Истрин*, Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (XI—XIII вв.), Птг., 1922, էջ 95—98։

[80] *А. Орлов*, Переводные повести феодальной Руси и московского государства XII—XVII веков, Л., 1934, էջ 56—63։

[81] „От Ахикара до Джано", Л., 1960, էջ 10։

[82] *I. Chițimia*, „L'Histoire du sage Ahikar" dans les littératures slaves et la littérature roumaine et ses rapports avec le folklore., Romanoslavica IX, Referate și comunicări prezentate la cel de-al V-lea Congres internaţional al Slaviştilor (Sofia, 17—23, IX, 1963), Bucureşti 1963, էջ 413—426։

[83] *I. Chițimia*, Povestea lui Archirie filozoful, dans Cărțile populare in

1964 թվականին Ժ. Դենին և Է. Տրիյարսկին հրատարակում են Խիկարի հայ-ղփչաղերեն բնագիրը[84]։ Հրատարակությունն ունի սոսկ լեզվագիտական բնույթ։

Խիկարի զրույցի շուրջ ծավալված բանասիրության մասին մեր ակնարկը իր ավարտին է հասնում։

Ինչպես տեսնում ենք, էլեֆանտինյան պապիրուսների քննությունը ևս զրույցի ծագման և բնույթի հարցերը լուծելու համար բավարար հիմքեր չի տալիս։

* *
*

Չնայած Խիկարը այնքան մեծ ճանաչում ունի, և զրույցն այնքան խոր հետքեր է թողել հայ մատենագրության մեջ, հայ բանասիրությունը երկար ժամանակ այդ բնագրի նկատմամբ մնացել է անհաղորդ։

Հավանաբար այստեղ դեր ունի հայ նոր գրականության մեծ հիմնադրի՝ Խաչատուր Աբովյանի գնահատականը։ «Վերքի» առաջաբանում կան այսպիսի տողեր.

«Ում հետ էլ որ խոսում էի, էն էրին թանխա տալիս, թե մեր ազգը ուսումնասեր չի, կարդալը նրա համար գին չունի, բայց ես տեսնում էի, որ էս մեր կարդալ չսիրող ազգը Ռոպենսոնի պատմությունը, Պղնձե քաղաքի հիմար գիրքը ձեռնե ձեռ էր ման ածում»[85]։

1708 թվականից ի վեր Խիկարի զրույցը տեղ է գտել Պղնձե քաղաքի պատմության գրքի մեջ, զրույցների շարքում։

«Աբովյանը հիմար որակում տալով այդ գրքին,—գրված է Աբովյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության ծանոթագրություններում,—դրանով իր անվերապահ բացասական վերաբերմունքն է արտահայտում կրոնա-բարոյական բնույթի այդ

---

[1]iteratura rominească, édition par les soins de I. C. Chițimia et Dan Simonescu, vol. 1, Bucarest, 1963.

[84] *Jean Deny*, Edward Tryjarski, Histoire du Sage Hikar, dans la version arméno kipțchak, Rocznik orientalistyczny, tom. XXVII, Warszawa, *1964, էջ 7—61։ Այս հրատարակության առթիվ Էդմոնդ Շուտցի գրախոսությունը տե՛ս* Acta Orient. Hung., t. XIX, 1966, *էջ 365—368։*

[85] **Խաչատուր Աբովյան,** *Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. Գ, Երևան, 1948, էջ 4։*

գրույցների նկատմամբ, որոնք հիմնականում հանգում են աշխարհիկ կյանքի ժխտմանը հանուն հանդերձյալ կյանքի»[36]։

Ճիշտ չէ։ Այդ զրույցները հիմնականում չեն հանգում աշխարհիկ կյանքի ժխտմանը, այլ թերևս միջնադարից եկող ամենաաշխարհիկ երկերն են, ինչպես Խիկարի զրույցը, Աղջկան ու մանկան պատմությունը, Նուշիրվանի խրատները և այլն։

Աբովյանը մերժում է Պղնձե քաղաքի գիրքը պարզապես ելնելով նոր, ազգային գրականություն ստեղծելու անհրաժեշտությունից։

1874 թվականին Գաբրիել Այվազովսկին իր «Հազար ու մի առակավոր բանքի» մեջ փորձում է պարզել խիկարի ինքնությունը.

«Խիկար իմաստունը ոչ թէ Ասորեստանեայց Սենեքերիմ թագավորին ատենադպիրն է եղեր (ինչպես որ Պղնձե քաղաքին անհամ ու անժուր պատմության հեղինակը հնարեր է), հապա ինչպես մենք կը կարծենք Արծրունյաց Սենեքերիմ թագավորին օրեբուն, այսինքն՝ ասկից 850 տարիի չափ հառաջ, Հայաստանի մեջ անվանի եղած զվարճաբան առակախոս և ժողովրդական իմաստասեր էր»[37]։

Ինչպես տեսնում ենք, Այվազովսկին չի ուզում Խիկարի անունը կապել Պղնձե քաղաքի «անհամ ու անժուր» պատմության հետ, որը նրան վերաբերող միակ երկն է։ Այդ մոտեցումը դառնում է հասկանալի։

1888 թվականին Ն. Քարամյանցը իր ցուցակի մեջ նկարագրելով մի ընդօրինակություն, հավատ չի տածում Խիկարի մասին զրույցում հաղորդած տեղեկություններին, գտնելով, որ դրանք «իհարկե չունեն պատմական արժեք»։ «Նրա անձի և նրա բազմաթիվ առակների մասին դեռևս չկա որևէ ուսումնասիրություն»— գրում է Քարամյանցը։ Նրան հայտնի է միայն Գ. Այվազովսկու աշխատանքը[38]։

1893 թվականին Այվազովսկուն հետևում է Վ. Տեր-Մինասյանը։ Նա նույնպես գտնում է, որ Պղնձե քաղաքի պատմության հետ խիկարը որևէ կապ չունի։ Պղնձե քաղաքի հեղինակն այդ

---

36 **Խաչատուր Աբովյան,** *Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. Գ, էջ 380։*

37 **Գ. Այվազովսկի,** *Հազար և մի առակավոր բանք ազգայինք և օտարք, Կ. Պոլիս, 1874, էջ ԺԱ։*

38 *N. Karamianz,* Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin (Zehnter Band. Verzeichniß der armenischen Handschriften), Berlin, 1888, *էջ 65։*

գրույցը հյուսել է «Եզովպոսի կենսագրության հետևելով, միայն անուններու փոփոխությամբ»[89]։

Խիկարի ապրած ժամանակի հարցում նա չի ուզում համաձայնվել Այվազովսկու հետ և, հավատալով ճառընտիրից մի վկայության, ենթադրում, որ Խիկարն ապրել է Զաքարիա հայրապետի օրոք, 860 թվականի շրջանում[90]։

Հայ բանասիրության մեջ Խիկարի շուրջ գիտական հետաքրքրություն է սկսվում 1898 թվականից, որ կապված է Կոնիբերի կողմից հայկական բնագրի հրատարակության հետ։

1898 թվականի հունիսին Կոնիբերը «Folklor»*-ի մեջ ծանուցում է տալիս իր հրատարակության մասին։ Դա ոգևորում է Հ. Չրաքյանին, որը Ա. Ա. ստորագրությամբ մի փոքրիկ հոդվածով հանդես է գալիս «Բազմավեպում»*[91]*։ Չրաքյանը քաղվածաբար ներկայացնում է հայկական բնագիրը մի ձեռագրից, որը պատկանում է մեր* C *խմբին, հարմար առիթի թողնելով «նոր ամբողջական հրատարակությունը»։ Բայց այդպիսի առիթ այնպես էլ չեղավ։ Նրան կանխեց հավանաբար Կոնիբերի հրատարակությունը, որը նույնպես* C *բնագրախումբն է ներկայացնում, և Չրաքյանի օրինակը չէր կարող նոր բան տալ։*

Չրաքյանը ծանոթ է Կունի, Մեյսների և Հոֆմանի աշխատանքներին։ Նա իր հոդվածը վերջացնում է այսպես.

«Աքիաքարու պատմությունը կարևոր ծանոթություններով պիտի ճոխացնե այսուհետև Տովբիթա նոր հրատարակությունքը։ Դարձյալ ինչպես հայտնի է, Խիկարու «իմաստությունը» համաձայն է Սողոմոնի Առակաց գրոց, կամ լավ ևս կօգտվի եբրայական բարոյականեն, որ Առակաց և Ժողովողի մեջ կը գտնվի, և ընթերցողք արդեն նկատած պիտի ըլլան Խիկարու և Հին կտակարանի առածից մեջ եղած նմանությունքը»[92]*։*

Դրանք Խիկարի մասին առաջին լուրջ տեղեկություններն են հայ բանասիրության մեջ։

1899 թվականին Հ. Տաշյանը «Հանդես ամսօրյա»-ում հրապարակում է մի ընդարձակ հոդվածաշար[93]*, որ հետո՝ 1901 թվա-*

---

[89] **Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյան,** *Անգիր դպրություն և առակք, Կ. Պոլիս, 1893, էջ ՋՂ—ՋԷ։*

[90] *Նույն տեղում, էջ ՋԸ—ՋԹ։*

[91] *«Բազմավեպ», 1898, էջ 488—492։*

[92] *Նույն տեղում, էջ 492։*

[93] *«Հանդես ամսօրյա», 1899, էջ 33—38, 74—79, 112—116, 129—33, 173—176։ 198—201, 236—238, 272—277, 295—299, 334—338, 372—377։*

կանին տպագրվում է առանձին[94]։ Առիթը դարձյալ Կոնիբերի, ավելի ճիշտ՝ երեք գիտնականների հրատարակությունն է։

Տաշյանը ներկայացնում է զրույցի շուրջ մինչ այդ եղած բանասիրությունը։ Նա ունի բավական հարուստ մատենագիտական տեղեկություններ[95]։ Տաշյանը հաճախ ընդմիջարկություններ ու դիտողություններ է անում տարբեր առիթներով և ամեն դեպքում փորձում է լինել հայկական խմբագրությունից։

«Խիկարա պատմությունն այնպես ինչպես առջևնիս ունինք ասորերեն, արաբերեն, հայերեն և այլն, կը ներկայանա իբրև սիրուն վեպ մը,— գրում է Տաշյանը,— բայց իր հիմնականը կրնար պատմական ըլլալ՝ գոնե չէականս»[96]։ Նա բաժանում է այն բանասերների կարծիքը, որոնք Խիկարին Եզովպոսի և Տովբիթի գրքի նկատմամբ առաջնություն են տալիս։

Տաշյանը, հետևելով Հարրիսին, ընդունում է զրույցի հրեական ծագում.

«Աքիկարու նախնականն ապահովապես Եբրայեցվոց արտաքին մատենագրության արգասիք մըն էր, այն բազմաթիվ նախաքրիստոնեական արտադրություններեն Հրեից, որոնց շատը կորսըված, բայց փոքր մաս մ՚ալ թեև հաճախ այլևայլ փոփոխությամբ՝ հասած է մեզի։ Ասոնց հետ Աքիկար ալ նույն նկարագիրն ուներ»[97]։

Տաշյանը Խիկարից և Սուրբ գրքից բերում է բազմաթիվ զուգահեռներ։ Նա հավանական է համարում Հարրիսի այն ենթադրությունը, որ Ախիկարի խրատները պետք է որ այբուբենի դասավորությունն ունենային, ինչպես Լամուելի կամ Բեն Սիրայի առածները. «Հավանական կ՚ըլլայ նախնականին միայն 22 առած ունենալն՝ սեմական այբուբենքի համեմատ,— գրում է Տաշյանը։— Այս կետը սուգիվ կարևոր է, բայց տակավին կարոտ անդրագույն հետազոտությանց, որոնք թերևս կարենան օր մը հնագույն նախնականին ձևը վերակազմել»[98]։

Այս առիթով մենք կարող ենք բերել շատ հետաքրքիր մի փաստ։ Հայ խմբագրության A տարբերակի առակավոր խրատները 22-ն են, սեմական այբուբենի թվին հավասար[99]։

---

[94] Հ. Տաշյան, Մատենագրական մանր ուսումնասիրություն, մասն Բ, Վիեննա, 1901, էջ 1—152։

[95] Մատենագիտական տեղեկություններ նա հաղորդում է դեռևս իր Ցուցակի մեջ (տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Վիեննա, 1895, էջ 1097)։

[96] Հ. Տաշյան, Մատենագրական մանր ուսումնասիրություն, էջ 32։

[97] Նույն տեղում, էջ 99։

[98] Նույն տեղում, էջ 107։

[99] «Պատմութիւն եւ խրատք Խիկարայ իմաստնոյ», գիրք Ա, էջ 342։

Տաշյանը, ընդունելով զրույցի հրեական ծագման վարկածը, նրա մեջ նկատվող հեթանոսական շերտը համարում է հետամուտ.

«Ըստ մեզ այս հեթանոսական նկարագիրն ավելի հետո զարգացած ըլլալու է, վեպի զարգացումն տվող գրչեն, դժվարավ բուն նախնականին մեջ։ Գոնե Տովբիթա հեղինակին Աքիկարի մասին ակնարկածներն ու ըրած գովությունքն (հմմտ ԺԱ 17, և ԺԴ 10) դժվարավ կը մեկնվին, եթե իր առջևն եղած գրության մեջ Աքիկար կռապաշտ հեթանոս մը ներկայացված ըլլար այնպես բացորոշ գույներով»[100]։

Անդրադառնալով հայ բնագրին, Տաշյանը փորձում է որոշել նրա թարգմանության ժամանակն ու սկզբնաղբյուրը և անում հետաքրքիր դիտողություններ, բայց չի ուզում վճռական խոսք անել, որովհետև չկա քիչ թե շատ անաղարտ բնագիր։

«Այս կետը զմեզ կը ստիպե ընդհատել մեր ուսումնասիրությունքն ալ՝ մինչև հնագույն և ընտրելագույն բնագրի մը յայտնըվիլն։ Առանց աոր շատ մը խնդիրներ, որ լուծման կը սպասեն, չեն կրնար նաև ձեռնարկվիլ՝ առանց ապարդյուն աշխատության, և ոչ հանված եզրակացությունք հաստատուն հիմ կրնան ունենալ»[101]։

Ուսումնասիրության վերջին էջերը (էջ 143—152) նվիրված են հայ-ղփչաղերեն խմբագրությանը։

Տաշյանը միանգամից Խիկարի շուրջ հայ բանասիրական միտքը բարձրացրեց միջազգային գիտության աստիճանին։

1899 թվականին նորից հանդես է գալիս Հ. Զրաքյանը «Իմաստուն Խիկարը և Տովբիթա գիրքը» հոդվածով[102]։ *Զնայած դա, ինչպես ճիշտ նկատում է Գրիգորևը*[103], *էմանուել Կոսկենի ուսումնասիրության կարճ վերքաղություն է, բայց արժանի է ուշադրության։ Կոսկենը առանձին նշանակություն էր տալիս հայ խմբագրությանը իր արտահայտիչ հեթանոսական բնույթի շնորհիվ։*

Զրաքյանը, հետևելով Կոսկենին, նկատում է, որ հայ խմբագրությունը «պահպաներ է բազմաստվածութեան գույնը», բայց «հայերեն հետնագույն օրինակներ ավրեր են քրիստոնյա խղճմըտությամբ մը,— գրում է նա,— և ավրեր են ամբողջովին ըստ վկայության պ. Կոնիբիրի և ոչ՝ մասամբ, ինչպես որ կ'ըսեն Խի-

---

[100] Հ. Տաշյան, *Մատենագրական մանր ուսումնասիրությունք*, էջ 44—45։

[101] *Նույն տեղում, էջ 136—137*։

[102] *«Բազմավեպ», 1899, էջ 160—161, 354—358, 495—497*։

[103] *А. Григорьев*, Повесть об Акире Премудрóм, էջ 24։

կարու Պատմութեան այլ թարգմանութիւնք, աստին, արտքն և այլն»[104]։

Մեզ թվում է, դա ո՛չ Կոնիբերի, ո՛չ Չրաքյանի անձնական դիտողության վրա չի հենված։ Հայ հետագա տարբերակները, որքան էլ աղավաղ, այնուամենայնիվ հեթանոսության հետքեր շատ ավելի են պահպանել, քան մյուս բոլոր խմբագրությունները. աստին, արտքը և այլն։

Չրաքյանը խոստանում է անդրադառնալ այդ հարցերին. «Կրհուսանք հետզհետե լուսաբանել խնդիրս», բայց նրա խոստումը մնում է անկատար։

Զրույցի պատմականության առթիվ Չրաքյանը գրում է. «Իմաստուն Խիկարու պատմությունը ստուգիվ ինքյան շինծու, արևելյան հին վեպերու գրական հարմարում մը է, որով պատմական ստուգության և ոչ կտոր մը ունի մեջը»[105]։

Կոսկենն այդ տեսակետն արտահայտում է իր ուսումնասիրության Դ գլխում, ուր արևելյան ժողովուրդների բանահյուսությունից բերում է բազմաթիվ սյուժեներ և համեմատում զրույցի հետ[106]։

Սրանով, կարելի է ասել, սպառվեց հայ բանասիրության հետաքրքրությունը Խիկարի նկատմամբ։

1911 թվականին Մարգարը զրույցի թեմայով հեքիաթ է գրում, որտեղ Սենեքերիմը Ալթուն թագավորն է[107]։ Դա ինքնին վկայում է, որ վերաբերմունքը Պղնձե քաղաքի զրույցների նկատմամբ սկսում է փոխվել։ Իսկ բանասերների հետաքրքրությունը վերարթնացավ ավելի ուշ։

1966 թվականին Բ. Չուգասզյանը Պղնձե քաղաքի շարքից առանձին հրատարակում է Նուշիրվանի համեմատական բնագիրը[108]։ Առաջաբանում և ծանոթագրությունների մեջ հեղինակը քննում է բանասիրական հարցեր և դիտողություններ անում խրատականքի շուրջ։

1969 թվականին մեր կողմից հրատարակվում է «Պատմութիւն

[104] «Բազմավեպ», էջ 161։

[105] Նույն տեղում, էջ 355։

[106] Չրաքյանը բերում է ճեղքված երկանաքարը կարելու խնդիրը, որ առաջարկում է Եգիպտոսի Փարավոնը Խիկարին (էջ 499)։ Բայց զրույցի մեջ, գոնե մեզ ծանոթ օրինակներում այդպիսի խնդիր չկա։

[107] Մարգար, Խիկար իմաստուն (Պղնձե քաղաքի զրույցներից), Թիֆլիս, 1911 (արտատպված «Հասկեր»-ից)։

[108] «Խրատք Նուշիրուանի», աշխատասիրությամբ Բ. Լ. Չուգասզյանի, Երևան, 1966։

եւ խրատք Խիկարայ իմաստնոյ» գիրքը (Գիրք Ա)[109]*։ Այս աշխատանքին նախորդել են հոդվածներ, որոնք տարբեր ժամանակներում տպագրվել են «Բանբեր Մատենադարանի» տարեգրքում*[110]*։*

Ասորական բնագրերը մյուս խմբագրությունների նկատմամբ դիտվում են համեմատաբար անաղարտ, որ ավելի շատ կարող են պատկերացում տալ նախնականի մասին, բայց, համենայն դեպս, մեզ հասել են ուշ շրջանից, անբավական են ու թերի։

«Հնարավոր է, որ լավագույնը գտնվի այլ խմբագրություններից մեկնումեկում և ոչ թե մեր՝ ասորական ձեռագրերում, որոնք նոր են և քիչ թե շատ տարբերվում են իրենց նախատիպից»[111]*,— գրում է Նոն, որ համեմատությամբ ներկայացնում է ասորական բնագրերը։*

Կարծում ենք հայկական խմբագրությունը հենց այն է, ինչ փնտրում էր Նոն։

Մեր աշխատանքը հենվում է «Պատմութիւն եւ խրատք Խիկարայ իմաստնոյ» Ա գրքում հրատարակված մինչ այդ անծանոթ հնագույն աղբյուրների վրա։

Պարզենք նախ աղբյուրների բնույթը։

---

109 *«Պատմութիւն եւ խրատք Խիկարայ իմաստնոյ» (Հայկական խմբագրություն), գիրք Ա, աշխատասիրությամբ Ա. Ա. Մարտիրոսյանի, Երևան, 1969։*

110 *«Խրատք եւ իմաստութիւն Խիկարայ» զրույցի հայերեն թարգմանության հարցի շուրջը», «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, 1960, էջ 77—95. «Խիկարի տեղն ու դերը հայ մատենագրության մեջ», «Բանբեր Մատենադարանի», № 8, 1967, 7—20, «Խիկարի զրույցի սլավոնական խմբագրության սկզբնաղբյուրը», «Բանբեր Մատենադարանի», № 9, 1969, էջ 23—47։ Առաջին հոդվածում որոշ կարծիքներ, ինչպես օրինակ, սլավոներենի հունարենից ծագելը և այլն մեր կողմից վերանայված են։*

111 *F. Nau,* Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien էջ 134։

2. ՋՐՈՒՅՑԻ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ

(Զրույցի շերտերը և ճնագույն բնագիրը)

Հրապարակի վրա է Խիկարի հայկական խմբագրությունն իր վեց տարբերակներով[1]։ Նրանք չեն ծածկում իրար և տարընթերցումների մի հարուստ աշխարհ են ներկայացնում։

Դանդաղ և զգուշավոր ձեռքերով պետք է մաքրել նրանց վրայից դարերի նստվածքը և փնտրել բուն շերտերը։ Դա նման է այն աշխատանքին, որ կատարում է բնախույզ մարդաբանը, ձեռքին ունենալով պատմական գործչի մի հին, պեղված գանգ։ Նա հաշվի է առնում ամեն մանրուք, չափում է ոսկրերի մեջ եղած համամասնությունները, նրանց ձևը, խոռոչների մեծությունը, փտածության աստիճանը, քննում նրա մասին եղած բոլոր տվյալները, հենվում մարդակազմության վրա և վերջապես՝ վերականգնում պատկերը։

Դա ճշմարիտ է, բայց ենթադրական։

Ինչ առնչություն ունեն տարբերակները միմյանց հետ, ինչպիսի ճանապարհ է անցել բնագիրը հայ մատենագրության մեջ, որոնք են նրա նախնական գծերը, ինչն է հարազատ կամ հետամուտ։

Ահա այս խնդիրներն են, որոնք սնում են մեր հետաքրքրությունը։

Ա. ԽՈՍՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱՑ

Տարբերակների մեջ կարելի է նկատել այնպիսի գծեր, որոնք բոլորի համար ընդհանուր են։

ա) Ամենուր Խիկարը դիմում է աստվածներին աստուածք *կամ* չաստուածք *ձևով, որոշ դեպքերում գործածելով* կուռք, *որը երկրորդային տարընթերցում է։*

[1] «Պատմութիւն եւ խրատք Խիկարայ իմաստնոյ» (Հայկական խմբագրություն), գիրք Ա, Երևան, 1969։

բ) Անունները տառադարձված են միակերպ, և եթե ոչ սակավ կան փոփոխված ձևեր, ապա, պարզապես, հետագա ստուգաբանության կամ այլագրության հետևանք են։

գ) Որոշ բնագրեր կամ բնագրային հատվածներ ծածկում են իրար։ Օրինակ B *տարբերակը համեմատելի է* A-*ին,* E (F) *բնագրի մուտքը նույնն է* C-*ի հետ։*

դ) Խրատականքի շարքերը մեծ շեղումներ են տալիս, բայց խրատներն առանձին ունեն բնագրային աղերս։

Բերենք A *և ամենից ավելի հեռացող* G *տարբերակից մի երկու զուգահեռ։*

A	G
Որդեակ, ի մէջ երկուց կռվողաց մի՛ կանգնիր, զի մի ի զուր մեռցիս, կամ ձաղեսցիս, կամ պատուհասեսցիս, այլ փախի՛ր ի հեռի։	*Որդեակ, ի մէջ երկուց կռվողաց մի՛ մտանիցես, զի մի ի զուր մեռցիս, կամ ձաղեսցիս և պատուհասեսցիս, փախի՛ր հեռի։*
Որդեակ, մի՛ տար թոյլ ընկերին կոխել զոտս քո, զի մի համարձակիցի կոխել զպարանոց քո։	*Որդեակ, մի՛ տար թոյլ ընկերին կոխել զոտն քո, զի մի համարձակիցի կոխել զպարանոցն։*
Լաւ է անուն բարի, քան զտեսակ ցանկալի, զի գեղեցկութիւն ապականի, և անուն բարի մնա յաւիտեան։	*Որդեակ, լաւ է անուն բարի, քան տեսակ ցանկալի, զի գեղեցկութիւն ապականի, և անուն բարի յաւիտեան մնա։*

Այստեղ տարընթերցվածներն ունեն սոսկ գրչական շեղումների բնույթ։

Այդպիսով A, B, C, D, E(F) *նույնիսկ՝* G *բնագրի համար, որ վճռաբար հեռացել է մյուսներից, կազմելով առանձին խմբագրություն, պետք չէ ենթադրել երկրորդ աղբյուր։ Տարբերակներն առաջացել են հետագայում, հայ մատենագրության հողի վրա և, անշուշտ, ծագում են թարգմանական մեկ նախօրինակից։*

Փորձենք մոտավոր գծերով վերականգնել նրա պատկերը։

Չորս մաս է բաղադրում զրույցի բնագիրը. մուտք, ուսուցող խրատներ, պատմություն և առակավոր կամ պատժիչ խրատներ։

Բնագրերում համեմատաբար ավելի շատ լրացումների ու փոփոխության է ենթարկվել խրատականքը։ Ժամանակն ու նախասիրություններն ավելացրել են նոր շերտեր, կամ սղել, խախտելով սահմանակցությունը։ Բոլոր խմբերի մեջ խրատների քանակը տատանվում է 85-ից 210-ի միջև, բայց քանի որ խրատները միաբնույթ չեն, ուստի այդ թիվը շատ ավելի մեծ է։

Զափազանց բարդ է տարբերակել բնագրային և հետամուտ խրատները, բայց և շատ կարևոր։ Դա նույն արժեքն ունի, ինչ որոշել որևէ առակի կամ օրենքի ինքնությունը։ Ամեն մի խրատ առանձին միավոր է, որ ապրել է իր զարգացումը, հաճախ ընկնելով գրական կամ բանահյուսական այլ ձևերի (առակ, առած, ասույթ) հիմքում։

Խրատականքի ներքին կառույցին և դասակարգմանն հետևելու համար բերենք մի աղյուսակ, որն արտահայտում է միայն տարբերակների (A, B, C, D, E, G) *և ոչ թե ձեռագրական միավորների* (A_1, A_2, A_3 *կամ* C_1, C_2, C_3, C_4 *և այլն) հարաբերակցությունը, որ ներկայացված է առանձին աղյուսակներով (տե՛ս գիրք Ա, էջ 340—350)։*

Ուսուցող խրատներ

A	B	C	D	E	G
1a	1	1a	1	1	1
1b	2	1b	2	2	3
2	3	2	3	26	4
3		4	26	111	5
4	4/5		6/7	51	6
5	6	3	8	3	7
6	7		9		8
7		5/6	16		9
8	8	7	29	12	43
9	9	8	30	78	
10	10	9a	32	58	51
11		9c	33		
12		11	34/132		
13			35		
14		12	36		
15			38		
16	12		39		
17	13	10	40	112	
18	14/15	13	41		
19	16		42		
20	17		43	80	
21					
22	18		45		
23	19		46		
24	20		47		77
25	21	41	48		99
26	22	15	50		102
27	23	16/17	52		
28a	24		53		

A	B	C	D	E	G
28b	25a		54		
28c		18	55		
28d	25b	18	57		11
29	26		58		76
30	27	29/30	59		26
31	28	31	60	7	28
32	29	32a	62		
33		32b	63	8	29
34	30	33	61		30
35		34		9	31
36					33
37a	31a	21a			17a
37b	31b	21b			17b
38	32	36	168		34
39	33	35	169		
40		37			35
41			64	10	36
42a			65		61
42b			66		
42c	35		72		70
42d			73	15	68
42e	36		74	16	69
42F	37	45	68	13	63
42g	38	44	77	79	66
42h	39		69		65b
42i	40		70		
42j	42		75		
42k	43		76		
43	41		79		71
44	44	52	81	27b	
45	45		82		37

A	B	C	D	E	G
46			84		39
47			85/86		
48		40	87		41
49			88		
50		42	107	11	42
51			108		44
52			109		53
53	46	55	112	28	54b
54	47	56	114	29	55
55	48	23	21a/49	30	19/56
56			118		
57		25	119	31	21
58	49	26	120	32	22
59	50	27	121	33	23
60	51	43	123	34	24/25
61	52	73	124	35/36	91
62	53	58	126	37	52
63	54/55	59a	110	38	58
64	56a			39	59
65	56b	14a/59b	111	40	54a
66	57		127	41	60
67	58		129	42	67
68	59	46	130		
69	60		131	44	10
70	61	60	133	45	32
71	62	73b		46	
72	63/64	47	134/135	47	
73	65	48	128		
74	66		136	48	97
75	67	49	216/136	49	
76	68	61	139	50	74
77	69		140		
78	70		141	52	
79	71	62	143	53	73
80	71	63	142		75
81	72			54	76
82	73	64		55	77
83	74		144		45/46
84			145		47
85a	75a	57a	146		48
85b	75b	57b	147	56	49

A	B	C	D	E	G
86	77	19	148	57	13
87	78	20			14
88a	79a	21	149a	59a	16
88b	79b	22	149b	59b	
89	80	51	150	60	
90	81	65	164	61	79
91	82		165	62	
92	83		156		
93	84	66	157	63	80
94	85	68	159	64	72
95			160		
96	86		166	65	85
97	87	70	162		86
98a	89b	71a	153a/185		92
98b	89a	71b	153b/185		88
99a	88a				94
99b	88b		161		
100	90				
101	91	75	167		96
102	92/93	75	172 173 174	66	
103a					
103b			175		
104a	94	76	176	25	98/107
104b	95		177		
105	96	28/74b	178	68	
106a	97		192	69	109
106b			193		
106c	98		194		
107	99		183/184	70	
108	112		179	71	
109	100		186		20
110a	101	77a	22	72a	114
110b	102	77b	23	72b	115
111a	104		190		116
111b			191		
112	105				
113	106		189		
114a	107		25	73a	
114b	108		25	73b	117
114c			195	75	118
115a	109	84		81	
115b	110			74a	
116	111		197	74b	
117	114		198	76	120
	187				
118	188		200	77	120

A	B	C	D	E	G
	115			83	
	116		14	83	
	117			84	
	118				
	119		11	85	
	120		44	86	
	121		20	88	
	122		27	89	
	123		28		
	124				
	125	80	10	90	
	126			91	
	127			92	
	128		171		
	129		15		
	130		18	93	
	131			94	
	132		155a	95	
	133			96	
	134			96	
	135		181/182	97	
	136				
	137		83		
	138			98	
	139				
	140				
	141				
	142				
	143				
	144				
	145				
	146				
	147			99	
	148		117	100	
	149				
	150			102	
	151				
	152		80	102	
	153				
	154			103	
	155			104	
	156				
	157				
	158		56		
	159			105	
	160				
	161				
	162				
	163			105	
	164		17		
	165				

A	B	C	D	E	G
	166				
	167				
	168				
	169				
	170				
	171	81		106	
	172				
	173				
	174		12 / 174b	107/108	
	175			109	
	176				
	177				
	178		24		
	179				
	180		37	110	
	181		5		
	182				
	183				
	184				
	185				
	186				
	11	9b	19		18
	34		71		
	76				
	113				
		14b			
		24			
		38	51		
		39			
		50			
		53	125		
		54a	115		
		54b	116		
		57c			
		66a	158		81
		67/69	106	19	84
		72			89/90
		41			
		74a			
		78			
		79			
		82	132		
		83/85			
		1c			2
			13		
			31		
			67		
			89		

A	B	C	D	E	G
			90		
			91		
			92		
			93		
			94		
			95		
			96		
			97		
			98		
			99		
			100		
			101		
			102		
			103		
			104		
			105		
			113		
			151		
			152		
			154		
			155b		
			163		
			170		
			180		
			187		119
			188	22	101
			196		
			199		

A	B	C	D	E	G
				4	
				5	
				6	15
				14	64
				17	78
				18	83
				20	100
				21	100
				23	103
				24	104
				27	
				43	
				67	
				82	
				87	
					27
					50
					57
					65a
					82
					87
					93
					95
					105
					106
					108
					110
					111
					112
					113
					121

Առակավոր կամ պատմիչ խրատներ

1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2
3	3	8	4/5	3a	3a
4	4	9	6	4	4
5	5	10	7	5	5
6a	7	12bc	8	6b	6b
6b	8		9		
7	6		10	7	7
8	9	15	11	8	8
9			12		
10a			13		
10b		11	14		
10c			15		
10d		18	16	9	9
11a		23	24		
11b	10		25		
12	11	6	26		
13a	12	14a	27		38
13b	13	14c	28a		
13c	14	14b	28b		
14	15		29		
15	16	12a	30		
16		13	31		

17	17	19	32		
18		20	33		
19a			34		
19b	18		17		
19c	19a		18		
19d			20		
19e	21	4	21		
20	22	24	36	11	11
21	23	16	37		
22	24	25	39		40
23	25	26	41		
	20				
	19b	3			
		5			
		7	3		
		17	35	6a	6a
		21			
		22	23		
			19		
			22		
			38		
			40		
				3b	3b
				10	10

Աղյուսակում խրատաշարերը բերված են A բնագրի համեմատությամբ։ Հպանցիկ հայացքով նույնիսկ կարելի է նկատել, թե որքան խաթարված են շարքերը, պահպանելով ազգակցության չնչին հետքեր միայն։

A տարբերակն ավարտվում է 118-րդ խրատով։ Այնուհետև գալիս են մյուս բնագրերում նրա շարքի մեջ իրենց զուգահեռը չունեցող խրատները։

Դրանք ոչ թե անմիջապես շարունակում են A տարբերակի ավարտված շարքը, այլ մեծ մասամբ տեղադրված են մինչև A-ի վերջին խրատը։ Այսպես, D բնագրի 210-րդ խրատը համընկնում է A-ի 118-րդին։

Այդպես է և B բնագիրը, որը ձգում է շարքը մինչև 186 խրատ և եզրափակում՝ 187-ով։ B-ի և A-ի վերջին խրատները նույնպես զուգահեռ են, բայց վերջին, A-ի 118-րդ խրատին համապատասխանում է B-ի 187-րդը։

Արդյոք B-ն նույնպես ներառված է A-ի ծավալի մեջ։

Նախ քննենք A և B տարբերակների հարաբերությունը։

Ինչպես ասվեց բոլոր բնագրերը ծագում են մեկ մայր օրինակից, բայց համեմատելի են միայն առաջին և երկրորդ տարբերակները (A և B)։

Հենց դա էլ հիմք է տվել, որպեսզի ներկայացնենք միասին, իբրև մեկ բնագիր։ A-ն և B-ն ուղղակի առանձին խմբեր են և ոչ՝ նույնիսկ, տարբերակ։ Ճիշտ է, յուրաքանչյուրն ունի ինքնահատուկ ընթերցումներ, սակայն դա նրանց բնույթը չի փոխում։

Բայց ինչ են թելադրում շեղումներն ու տարընթերցումները։ Բերենք մի երկու համեմատություն։

A

Որդեակ, զոր ($A_{2,4}$ *որ*) *քեզ չար թուի* (A_1 *չարութիւն*), *ընկերին* (A_2+*քո*, A_4+*քում*) *մի առներ, այլ զոր ինչ սիրես* (A_3 *կամիս փխ. սիրես*), *թե արասցեն* ($A_{3,4}$+*քեզ*) *բարեկամք քո, արա և դու ամենեցուն, զի յամենայնէ բարի գտցես։*

B

Որդեակ, որ ինչ չար թուի, ընկերին քո մի առնել (B_{2-24} *չիք՝ որ ինչ-առնել*)։ *Զոր ինչ կամիս, թե արասցեն քեզ բարեկամք քո* (B_{2-24} *մարդիկք փխ. բարեկամք*, $B_{4,5}$ *մարդիկք բարեկամք քոց փխ. բարեկամք քո*), *արա և դու ամենեցուն, զի յամենայնէ* (B_{2-24} *յաստուծոյ փխ. յամենայնէ*) *բարի գըտցես* (B_{2-24} *գտցես և յաւելցին ամք կենաց քոց*)։

Այստեղ A և B տարբերակների մեջ բոլոր ընթերցումները բացատրելի են։ Խրատն ունի երկու անկախ միավոր. ա) Զոր քեզ

չար թուի, ընկերին քո մի առներ, բ) Զոր ինչ սիրես, թէ արասցեն բարեկամք քո, արա և դու ամենեցուն, զի յամենայնէ բարի գտցես:

Առաջին հատվածը B *խմբում ընկել է, բայց այն պահպանված է* B_1 *օրինակի մեջ։* Որ ինչ-զոր, առնել-առներ *տարընթերցումները գրչական բնույթ ունեն, իսկ* որ, *ինչպես նաև՝* ընկերին քո *ձևերը կան* A *խմբում* ($A_{2,4}$)*։* A_1 *ձեռագրի* չարութիւն *ընթերցվածի համար պետք չէ հիմքեր փնտրել, որովհետև այն թյուրառեսության հետևանք է։* Չար, թուի *բառերը* A_1 *ձեռագրի նախագաղափար օրինակում գրված են եղել միասին՝* չարթուի: *Գրիչը կարծել է, թե այն համառոտված է և բաց է արել՝* չարութիւն:

Երկրորդ հատվածում A *բնագրի* սիրես *ընթերցման դիմաց* B *խումբն ամենուր ունի՝* կամիս *(կամիցիս, կամիցես, կամեսցիս)։* A-*ի մի ձեռագրում գտնում ենք նրա նմանակը՝* սիրես (A_3)*։ Թերևս հենց այս ընթերցումն է ավելի ճիշտ, որ* A *խմբում պահպանվել է մի օրինակով, իսկ* B *խմբում՝ լրիվ։*

B_{2-24}-*ի* յաստուծոյ *փոխանակ* յամենայնէ *ընթերցվածը երկրորդային է, քրիստոնեացման հետևանք և նախնաբար եղել է* յամենայնէ, *քանի որ այդ ձևը իբրև վերապրուկ գտնում ենք* B_1-*ի մոտ։* Եւ յաւելցին ամք կենաց քոց *հետագա պարզ հավելագրություն է։*

Թէ արասցեն (քեզ) բարեկամք քո B-*ում՝* բարեկամք *փոխարինվել է* մարդիկք *ընթերցումով։ Այստեղ* B_1-*ը նույնպես համերաշխում է* A-*ին՝* բարեկամք: *Բայց շատ հետաքրքիր է* B_3 *և* B_4 *ձեռագրերի ընթերցվածը՝* թէ արասցեն քեզ մարդիկք բարեկամք քոց: *Պահպանված են երկու ընթերցումներն էլ։ Ընդունելով նորը* (մարդիկք) *իբրև վերապրուկ մնացել է և նախկինը, բայց որպեսզի համերաշխվեն, տրվել է իմաստային այլ երանգ՝* որ առնեն մարդիկ քո բարեկամներին: Բարեկամք *պետք է դառնար* բարեկամաց, *բայց փոփոխությունը մնացել է կես ճանապարհին։ Հենց դա էլ ինքնին ցույց է տալիս, որ այդ երկու բառերից մեկը հետմուտ է։ Հետմուտ է* մարդիկք *ձևը, որովհետև* A *խմբի նույն ընթերցվածը պահպանվել է* B_1-*ի մոտ։*

Եթե նախորդ ընթերցումները միայն փոխադարձ առնչություն են թելադրում, ապա այս վերջինը B-*ն կախման մեջ է դնում* A-*ից։*

Մեկ այլ օրինակ. Որդեակ, պահեա զհայր քո և զմայր քո, զի ի հասանել որդոց քոց խնդասցես:

Այսպես է A *բնագիրը։ Բայց այդ խմբի օրինակներից մեկն ունի տարբեր ընթերցում՝* Որդեակ, պատվեա զհայր քո և զմայր, զի հասանել որդոց քոց պատվիս ի նոցանէ (A_5)*։*

A5-*ում* պանեա *բառը փոխվելով* պատվես, *անհրաժեշտաբար իր հետ բերել է այլ փոփոխություն՝* զի ճասանել որդոց քոց պատվիս ի ճոցանէ:

Առաջին դեպքում խրատը հորդորում է պահել, խնամել ծնողներին, որպեսզի ինքն էլ իր որդիներով խնդա, որպեսզի նրանք էլ պահեն իրեն։ Երկրորդ դեպքում՝ պատվել, հարգել նրանց, որպեսզի որդիներն էլ հարգեն իրեն։ B *բնագիրը հեռանել է* A5-*ին, սակայն այդքան հետևողականորեն չի խմբագրված։ Առաջին ընթերցումը փոխվել է, ինչպես* A5-*ի մոտ՝* պատվես, *իսկ երկրորդը՝ ոչ։ Դա արդեն ցույց է տալիս, որ նախնական է* պանեա:

Բնորոշ է B19-*ի տարընթերցվածը։ Այն պահպանել է երկու ձևերն էլ.* Որդեակ, պատվեա զհայր քո և զմայր, զի ի ճասանել որդոց քոց խնդասցիս և դու ի ճոցանէ պատուիս:

Այստեղ ևս շատ անհարիր իրար կողքի են նորն ու վերապրուկը։ Ավելորդ է՝ և դու ի ճոցանէ պատուիս:

Մի այլ օրինակ. Թողէ անզգամն զանօրէնութիւն իւր և անմիտն զգռնասցի (A—*94*)։

B *տարբերակը բոլոր ձեռագրերում* զգռնասցի-*ի դիմաց ունի* զգնացս իւր, *իսկ* B2-*ը տալիս է՝* զգռնասցի կամ զգնացս իւր թողցէ: *Այստեղ ևս փորձ է արված համերաշխելու երկու ընթերցումները։ Տեսնում ենք, թե երկրորդը՝* կամ զգնացս իւր թողցէ, *որքան թույլ է հարակցվում։*

Եւ ամենայն ազգն օտար է յամենայն բարի գործոց *(*A—*102)։* B *խմբի բոլոր ձեռագրերում՝* ի բարի գործոց, *իսկ* B3-*ն այնպես է, ինչպես* A-*ն՝* յամենայն բարի գործոց *և այլն։*

Այս օրինակները թելադրում են ընդունելու, որ B-*ն երկրորդային է և ծագել է* A-*ից։* B-*ն պետք է համարել* A-*ի տարբերակը։ Բայց չենք կարող պնդել, որ եթե* B-*ն* A-*ի տարբերակն է, ապա* B-*ի ամեն մի շեղում պետք է դիտել հետամուտ։ Հետագա որևէ տարբերակ հաճախ շատ ավելի ճիշտ ընթերցումներ է պարունակում, քան նրան նախորդող հին բնագրեր։*

Դիտենք մի ուրիշ հանգամանք։ B-*ի և* A-*ի շարքերը մինչև 118-րդ խրատը զուգահեռ են, բայց* B-*ն ունի որոշ բացթողումներ։ Այսպես, 32—37 խրատներից* B-*ն չունի 33, 35 և 36-ը, բայց զուգամիտվում է* A-*ին 29, 30, 31 հերթակարգով, կամ 53—58 խրատների միջև չկան 56, 57-ը, բայց գնում է* A-*ի հետ 46, 47, 48, 49 հաջորդականությամբ և այլն։ Դա պարզապես նշանակում է, որ* B-*ն միևնույն շարքից ուղղակի դուրս է հանել խրատներ։ Հակա-*

ռակն անկարելի է, որովհետև դրանք առկա են և օտար խմբագրություններում։ Ինչպես տեսնում ենք, նորից B-ն է շեղումներ տալիս։ Բայց դա դեռևս որոշիչ չէ, որովհետև այս կամ այն կերպ միջամտության հետքեր կարելի է գտնել և A բնագրի մեջ։

Այդպես ուրեմն, հարցը մնում է առկախ։ Հետամո՞ւտ են A-ի հավելյալ խրատները, թե՞ համառոտել է A-ն, իսկ նրա տարբերակը (B) շարքն հաղորդում է հարազատությամբ։

Այստեղ կարող է վճռաբար օգնել մի շատ կարևոր համադրություն։ Հայ ձեռագրերում ոչ սակավ հանդիպում ենք բնագրի, որը լիովին ծածկում է B-ի ձգվող խրատաշարը։

Բնագիրն արտահայտում ենք L տառանիշով։

L	B
1. Որդեակ, նախ ի լեզուէ քումմէ երկիցես, որպէս յաւտար թշնամւոյ, զի ոչ գիտես յորում ժամու ածէ ի վերայ քո չարիս։	*115. Որդեակ, նախ ի լեզուէ քումմէ որպէս յօտարէ երկիցես, զի ոչ գիտես, թէ յորժամ ածէ ի վերայ քո չարիս։*
2. Որդեակ, լեզու անմտի և արբեցողի որպէս նետս ի քիմս աղեղան, թէև զայլ ոք ոչ հարկանէ, այլ զգլուխ իւր հանապազ ծեծէ։	*116. Որդեակ, լեզու անմտին և արբեցողին որպէս զքիմս աղեղան է։ Զայլ ոք ոչ կարէ հարկանել, այլ հանապազ զգլուխ իւր ծեծէ։*
3. Որդեակ, լաւագոյն է թշնամութիւն ունել ընդ առն իմաստնոյ, քան թէ ընդ առն անմտի և յեղուալնոյ բարեկամութիւն։	*117. Որդեակ, լաւ է քեզ թշնամութիւն ընդ առն իմաստնոյ, քան սիրելութիւն ընդ առն անմտի և լրբի։*
4. Որդեակ, զայր անմիտ և արբեցող մի առաքեր պատգամաւոր, զի ուզելովն քեզ բարիս ոչ հանդիպի, այլ բազում չարիս ածէ ի վերայ քո անմտութեամբ իւրով։	*119. Որդեակ, զայր անմիտ և արբեցող պատգամաւոր մի՛ յուղարկեր և բարեխօս, քանզի ոչ կամենայ զբարիս գործել, այլ բազում չարիս ածէ ի վերայ քո։*
5. Որդեակ, այր անմիտ և արբեցող լաւ է քեզ թշնամի, քան սիրելի։ Եւ ի խորհրդոց քոց հեռի կացո զայր անմիտ։	*118. Որդեակ, այր անմիտ և արբեցող լաւ է նա քեզ թշնամի, քան թէ սիրելի, և ի խորհրդոց քոց հեռի արա զնա։*

Այս բնագիրը որդեակ-*ով սկսվող խրատականք է, որոշ ընդօրինակություններից մեջ կրում է* **Խօսք իմաստասիրաց և խրատք հասարակաց** *խորագիրը, լրիվ ծածկում է B-ին և ունի ավելի մեծ ծավալ։*

Խիկարի զրույցն է փոխառել **Խոսքից**, *թե* **Խոսքը** *պոկվելով զրույցից բազմացել է առանձին ընդօրինակություններով։ Դա միևնույն հարցն է. B-ի հավելյալ շարքը հետամուտ է, թե հարազատ։*

Զրույցի և **Խոսք իմաստասիրացի** *բնագրային աղերսը քննելու համար բերենք համապատասխանությունների մի աղյուսակ։*

Աղյուսակում արտահայտված են զրույցի բոլոր տարբերակները և A *տարբերակի մեջ ծանոթ այն միավորները, որոնց մեջ* **Խոսքին** *զուգահեռ խրատներ կան* (A_3, A_5), *իսկ* A_4*-ի միայն 60-րդ խրատն է համաձայնում* **Խոսքի** *43-րդի հետ։*

L	B	D	E	A_5	A_3
1	115	4	83		
2	116	14	83		
3	117		84		
4	119	11	85		
5	118				
6	120	44	86		
7			87		
8	121	20	88		
9	122	27	89	1	
10	123	28		2	
11	124			3	
12					
13	125/126	10	90/91	4/5	
14					
15					
16					
17	127		92		10
18	128	171		6	
19	129	15			
20	130	18	93	7	
21	131		94	8	
22	132	155	95		
23	133		96	9	
24	134		96	10	
25	135	181/2	97		
26	136				
27	137	83			
28	138		98	11	
29	139				
30					
31	139			12	
32	140				
33	140				
34	141	78		13	
35	142			14	
36	143			15	
37	144				
38	144				
39	145				
40	145				
41	146				
42	147		99		
43	148	117	100	84	
44	149				
45	150		101		
46	151				
47	152	80	102		
48	152				
49	153				
50	154		103	16	11
51	155		104	17	
52					
53					
54	156			18	
55	157				
56	158	56		19	
57	159		105		4
58					
59	160				
60	161				
61	162				
62	163		105		4
63	164	17			
64	164	17			
65	165				
66	166				
67	167				
68	168				
69	169			20	
70	170			21	
71	171		106	22	5
72	172			23	
73	173				

L	B	D	E	A_5	A_3
74	174	12	107/8		6/7
75	175		109		8
76	176				
77	177				
78					
79	178	24			
80	178	24			
81	179				
82	180	37	110		9
83	181	5			
84	182				
85	182				
86	183				
87	184/5,6				
88					

Աղյուսակը պարզորոշ արտահայտում է Խիկարի և **Խոսքի** *(L) հարաբերակցության պատկերը։*

1. Խիկարի մեջ չկա այնպիսի խրատ, որ **Խոսքը** *(L) չունենա։ Բայց Խիկարի ոչ մի բնագիր լրիվ չի ընդգրկում խրատների այն ամբողջությունը, որ առկա է L-ի մոտ։*

Տարբերակներից դուրս մնացող խրատները L բնագրի մեջ իրենց տեղում են և օրգանապես կապված շարքի հետ։ Այսպես.

«Որդեակ, ի գինարբուս մի քաջանար, զի զբաղումս կորոյս գինին (14)։

Որդեակ, հաւասար է գինին կենդանութեան մարդկան, եթէ արբցեն զնա չափով (15)։

Որդեակ, չեն ինչ կեանք կարոտելոյն ի գինոյ, զի նա հաստատեալ է յուրախութիւն մարդկան։

Ցնծութիւն սրտի և ուրախութիւն անձին գինի, որ ըմպիցի ի ժամուց բաւական։

Դառնութիւն հոգւոյ գինի, որ շատ ըմպիցի, զի կասեցուցանէ զոյժն և զնէ վէրս, կորուսանէ զխելս և մերժէ զերկիւղն աստուծոյ, թուլացուցանէ զմարմինն և բթեցուցանէ զմիտս, տանի զահ ի սրտաց և զամօթ յերեսաց» (16)։

Այս շարքին նախորդում է հարաբնույթ մի խրատ (13), որ չունի B-ն։

«Որդեակ, արար աստուած զգինին վասն ուրախութեան, բայց ի տեղիս տեղիս լավ է զլեղին ըմպել քան զգինին, վասն զի է ժամանակ, որ փառաւոր առնէ զգինին զորդիս մարդկան, և երբեմն ծաղր և ամօթալից կացուցանէ»։

Հասկանալի է, որ նրանք իրար շարունակում են։

Իրենց տեղում են **Խոսքի** *մյուս խրատները (12, 30, 52, 53, 58, 78, 88), որոնք Խիկարի մոտ չունեն զուգահեռներ։*

Այդպես, Խոսքը (L) *եղել է Խիկարի զրույցից անկախ և նրա խրատականքի աղբյուրներից մեկն է։*

2. Իր ծավալով L-*ին ամենից ավելի մոտ է* B-*ն, գրեթե ծածկում է նրան, իսկ* C, D, E *տարբերակներն անհամեմատ նոսր են և անկանոն։ Այդ նշանակում է, որ* B-*ն ոչ թե դիմել է պատահական փոխառությունների, այլ, ուղղակի,* Խոսքը *համակցել իրեն։ Եվ դրանով է* B-*ն տարբերակվում* A-*ից։*

Որքան էլ հաջող և նրբորեն է կատարվել միացումը, կարերը տեսանելի են։ Անհարազատ շարքը մտել է B-*ի 114 և 115-րդ խրատների միջև (73 խրատ), որով 115-րդը դարձել է 187 և եզրափակել շարքը։ Որ 114 և 187-րդ խրատները հաջորդել են միմյանց, ցույց է տալիս նրանց բնույթը։*

«Որդեակ, ամբարտաւան մարդիկ հեռանան ի բարեկամութենէ մարդկան և ի սիրոյ և առնուն անարգանս անձին և մեկուսին յընկերաց, նոյնպէս խոզամիտք և ագահք (114)։

Որդեակ, խոնարհութիւն մայր է խաղաղութեան և բնակարան ողորմութեան և ողջունի» (187)։

Առաջին խրատը ուղղված է ամբարտավանության և ագահության դեմ, երկրորդը՝ բնականաբար հորդորում է խոնարհ լինել և ողորմած։

A *տարբերակի մեջ խրատներն հենց այդպես էլ հաջորդում են իրար, որը հիշեցնում է* B-*ի նախնական տեսքը։* B *տարբերակի 114 և 187-րդ խրատներին համապատասխանում է* A-*ի 117 և 118-րդը, իսկ նրանց միջև եղած տարածությունը լցվել է* L-*ից փոխառված շարքով։*

L-*ի և զրույցի (*Խիկարի*) առնչության բնույթը բավական պարզ արտահայտում են բնագրային ընթերցումները։ Փոխանցումը* Խոսքից (L) *Խիկարին որոշակի հետքեր է թողել։ Առաջին խրատի մեջ* L-*ը տալիս է.* զի ոչ գիտես յորում ժամու ածէ ի վերայ քո չարիս, BD *խումբը՝* յորժամ *փոխանակ* յորում ժամու, *բայց որ նախնական է* յորում ժամու *ցույց է տալիս* B *խմբի մեջ պահպանված վերապրուկը։* B_9-*ը նման է* L-*ին՝* յորում ժամու, *իսկ անցման հետքերը տեսնում ենք* D_5-*ի մոտ՝* յորժամու: *Այդպես՝* յորում ժամու, յորժամու, յորժամ:

L *բնագիրն ունի* պահեա զանձն քո ի զեղխութենէ մեղաց, B_{1-24}-*ը՝* յարբեցութենէ *փոխանակ* զեղխութենէ մեղաց, *բայց* B_{14}-*ի մոտ անսպասելի հանդիպում ենք* յարբեցութենէ և ի զեղխութենէ մեղաց: B_{14}-*ը ոչ միայն տալիս է իր խմբին հատուկ ընթերցումը,*

այլև պահպանել է նախնական L բնագրից եկող ընթերցումը իբրև վերապրուկ և ապա՝ նույն խրատի մեջ L-ի՝ ունիս հոգալ վասն երկրաւորացն և երկնաւորացն ընթերցումի դիմաց B_{1-24}-ը տալիս է՝ ոչ լինին առ քեզ հոգք երկնաւորաց կամ երկրաւորաց, իսկ B_{14}-ը պահպանել է L-ի ընթերցումը նույնությամբ։

81-րդ խրատի պղծալից առնէ արտահայտությունը բացակայում է B-ի մոտ, բայց մնացել է առանձին օրինակներում ($B_{4, 5, 14, 18}$)։ Այդպես և 82-րդ խրատի մեջ L-ը ունի՝ մինչև դիպեցայ, B_{1-24} A_3 E_{1-5}, E_{2B} հանդիպեցայ, իսկ B_{14}-ի մոտ այնպես, ինչպես L-ը։ Այդ խրատի մեջ B_{14}-ն ունի նաև մի ուրիշ հետաքրքիր և ավելի արտահայտիչ վերապրուկ։ B խումբը տալիս է հանդիպեցայ թշնամոյ, որ արձակի, իսկ L-ը՝ հանդիպեցայ թշնամոյ սրաքափեալ: B_{14}-ը պահպանել է վերջին ընթերցումը աղավաղ՝ սրրքափեալ:

Հետաքրքիր է L-ի մի այլ ընթերցված՝ մատնութիւն յերկուս դէմս սահմանի: Սահմանի, որպես ավելի գրաբարյան ձև, հետագայում լավ չի ըմբռնվել, որի հետևանքով $B_{4, 5}$-ը վերցրել է մի ուրիշ բառ՝ բաժանի, պահպանելով նախկինը։ Մատնելութիւն յերկու դէմս բաժանի սահմանի, B_9-ը նույն մտահոգությամբ ավելացրել է՝ ունի (ունի և սահմանի): Այսպես, երկու դեպքում էլ իբրև վերապրուկ մնացել է սահմանի բառը, բայց այլ ձեռագրերում արդեն դուրս ընկել։ B_{12}-ը տալիս է միայն բաժանի, իսկ B_{1-5}-ը՝ ունի:

Այս ամբողջ ընթացքը ցույց է տալիս, որ նախնական է L-ը։

Վերջապես գրչագրական այն փաստը, որ ձեռագրերում հանդիպում ենք խոսքի անկախ ընդօրինակությունների, որոնք ունեն ընդհանուր սկիզբ և վերջ և նույն քանակի խրատներ, ինքնին շատ բան են ասում։ Մեր ձեռքի տակ եղած և ոչ մի ընդօրինակություն վերնագրի մեջ, կամ որևէ այլ կերպ չի նշում, թե գալիս է Խիկարից։ Իսկ խիկարյան բուն խրատականքը, լրիվ կամ հատվածաբար, երբ գրույցից անկախ է ընդօրինակվում, անպայման ցույց է տրվում աղբյուրը։

Վերադառնանք աղյուսակին։ Ինչպես տեսնում ենք Խիկարի բնագրերում խոսքը մուտք է գործել առանձին կղզյակներով։ Դա հենց ինքնին թելադրում է, որ Խիկարն է դիմում խոսքին, որովհետև խոսքի համապատասխան խրատները հեռու են ընկած, իսկ Խիկարի մոտ ավելի սեղմ, ինչպես օրինակ A_3-ը քաղվածաբար

վերցրել է 57, 62, 71, 74, 75, 82 խրատները և տեղադրել ուղղակի հաջորդությամբ՝ 4-ից 9-ը։ Նույնը և մյուս բոլոր դեպքերում, բացառությամբ D *խմբի։ Փոխառված շարքը խախտվում է նաև* A_5*-ի մոտ մեկ խրատով (84)։ Դա սակայն բացատրելի է։* A_4 *և* A_5 *ձեռագրերը չափազանց նման են իրար և ունեն գրչագրական ազգակցություն։* A_4*-ը* Խոսքից *միայն մի փոխառություն ունի՝ 60-րդ խրատը, որը հենց համընկնում է* A_5*-ի 84-րդին։ Հասկանալի է, որ այն վաղօրոք անցել է երկու ձեռագրերի համար ընդհանուր մի աղբյուրից և կապ չունի* A_5*-ի փոխառված շարքի հետ։ Այդպիսով դիտողությունը մնում է ճիշտ* A_5*-ի համար ևս։*

D*-ի խմբագիրը օգտվել է այլ սկզբունքով։ Նա խրատներն ազատորեն ցրել է իր բնագրի մեջ։*

Խիկարի տարբեր բնագրախմբերի փոխառությունները իրենց քանակով և տեղադրությամբ չեն ծածկում իրար, նրանք հեռու են և անզուգամետ։ Դա թույլ է տալիս մտածելու, որ զրույցի տարբերակները և նրանց մեջ ընդգրկված մասնակի ձեռագրեր իրարից անկախ են դիմել մեկ ընդհանուր աղբյուրի։

Շատ պարզ օրինակ է դարձյալ A_5*-ը։ Խիկարի հայկական, ինչպես նաև՝ օտար բոլոր խմբագրություններում շարքն սկսվում է միևնույն խրատով.* Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքունի, մեռո զնա և թաղո ի սրտի քում, զի մի ումեք ասիցես, *բայց* A_5 *ձեռագրի մեջ այդ խրատը 24-րդն է, որից հետո ձեռագիրը զուգահեռ է նույն խմբի միավորների հետ։ 1—23 խրատները փոխառված են* Խոսքից: *Հետաքրքիր է, որ եթե անտեսենք այդ շարքը, ապա 84-րդ խրատը իր տեղով ևս կհամընկնի* A_4*-ի նույն խրատին։* A_5*-ում օտարամուտ խրատները չափազանց պարզունակ են համակցվել շարքին։*

C*-ն փոխառել է միայն երկու խրատ՝ 80 և 81-րդ, իսկ* E*-ն՝ քսանինը, տեղադրելով շարքի վերջում,* G*-ն և ոչ մի խրատ չի փոխառել։*

Փոխառությունները Խոսքից *կարող են լինել կամ ուղղակի, կամ միջնորդաբար,* B *տարբերակի օգնությամբ, որովհետև* B*-ն մեծ մասամբ ընդգրկել է* Խոսքը *և կարող էր այնուհետև աղբյուր դառնալ ազգակից բնագրերի համար։*

B*-ն սակայն չի եղել* Խոսքի *միակ փոխանցողը։*

ա) E *տարբերակի 87-րդ խրատը փոխառված է, բայց դուրս է մնում* B*-ի շարքից։*

բ) Եթե բոլոր փոխառությունները B*-ից անցնեին Խիկարի*

4—864

ձեռագրախմբերը, ապա չէր կարող այդքան մեծ տարբերություն լինել նրանց տեղադրման և դասակարգման մեջ, որովհետև գրիչը կամ խմբագիրը թերևս իրեն թույլ կտար ազատ վարվելու օտար աղբյուրի հետ, իսկ B-*ն ձեռքի տակ ունենալիս՝ նա պարզապես կարող էր ընդօրինակել։*

գ) B-*ից դուրս Խիկարի մյուս բնագրերում և, նույնիսկ, հաճախ* B-*ի առանձին օրինակների մեջ պատահում են ընթերցումներ, որոնք չկան* B-*ի մոտ և ուղղակի գալիս են* L-*ից։*

Պարզ սահմանել խրատների անցման ուղիները հնարավոր չէ, որովհետև փոխառություններ կատարվել են ոչ միաժամանակ, ուրեմն ոչ միևնույն վիճակն ունեցող աղբյուրից, եթե թեկուզ բոլորի համար ուղղակի աղբյուր է եղել L-*ը, բայց ոչ* L-*ի հեղինակային բնագիրը, կամ մի օրինակ, այլ ընթերցումներով արդեն իրարից տարբերակվող ձեռագրեր։ Բայց մոտավոր ձևով կարելի է որոշել փոխանցումների ընթացքը, որոնք ունեն ընդհանուր գծեր.*

ա) Լայն խմբերով կամ կղզյակներով փոխառությունները, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են տարբերակներին և ոչ թե առանձին ձեռագրերի, կատարվել են ուղղակի Խօսfից:

բ) Առանձին ձեռագրերի մեջ պատահող խրատները գալիս են կամ Խօսfից, *կամ* B *տարբերակից, ինչպես օրինակ* A5-*ի փոխառությունն ուղղակի կապ ունի* B-*ի հետ։*

գ) Որոշ գրիչներ ձեռքի տակ են ունեցել մի օրինակ, ապա բնագիրը ուղղել կամ լրացրել են մի այլ խմբի օրինակով։ Այդպիսով բնագրի մեջ մտել են կրկնակ շերտեր։

դ) Մի անգամ որ կատարվել է փոխառություն, այնուհետև յուրաքանչյուր տարբերակ իր մեջ առանձին փոփոխություններ է կրել, որով և հեռացել նախնական աղբյուրից, կամ միմյանցից, կորցնելով անցած ճանապարհի հետքերը։

Այդ ամենը որոշ չափով նշում են Խիկարի տարբերակների առաջացման ուղիները։

Խօսfի *ընդօրինակությունները խորագրված են տարբեր ձևերով, որոնք կազմում են ընթերցումների երեք խումբ.*

ա) Խօսf իմաստասիրական առ ծառայս և մեռձաւորս քագաւորաց, զի ուսցին սովաւ և իմաստնասցին ($L_{4,9}$), Խաւսf իմաստնայսիրական առ ատաւրս և մեռձաւորս թագաւորաց, զի յուսանին սովաւ և իմաստնասցին (L_{11})։

բ) Խաւսf իմաստասիրականf և խրատf ճասարակաց որդւոց մարդկան (L_{12}), Խրատf իմաստասիրականf և խրատf ճասարակ մարդկանց (L_{10}), Խօսf իմաստասիրական և խրատ (L_{13}):

գ) **Խոսք իմաստասիրաց և խրատ հասարակաց** (Լ1, 3, 5, 8)։

Առաջին խումբն հուշում է, որ բնագիրն իմաստասիրական խոսք է և խրատ թագավորներին ու նրանց մերձավորներին, երկրորդը՝ դարձյալ իմաստասիրական խոսք, բայց խրատ բոլորին, երրորդը՝ իմաստասիրաց խոսք է, խոսք քաղված տարբեր իմաստուններից և խրատ՝ բոլորին։

Նախընտրելի է, անշուշտ, առաջին խումբը։ Իսկապես դրանք թագավորի մերձավորներին, ծառաներին և հենց իրեն՝ թագավորին ուղղված խրատներ են. «Այր անմիտ յորժամ գայ յանդիմանութիւն առաջի թագաւորաց...» (19), «Յորժամ տեսանես զքեզ յաչս թագաւորաց փառաւոր և սիրեցեալ...» (23), «Յորժամ արհամարհեսցիս յաչս թագաւորաց...» (24), «Թագաւոր բարէմիտ կանգնէ զաշխարհս և իշխան քաղցրաբարոյ սիրելի է զօրաց իւրոց» (37), «Թագաւոր ամբարտաւան և մեղսասէր» (38), «Իշխան ագահ և զեղխ...» (39), «Այր անմիտ կարծէ ի սրտի իւրում, թէ յորժամ տեսանեմ ի թագաւորաց և յիշխանաց յորոգայթս նեղութեան...» (41), «...մեծարի յարկս թագաւորաց, նոյնպէս և այր իմաստուն պատուի ի դրունս թագաւորաց» (51), «Այր իմաստուն և հանճարեղ յորժամ անարգի յարկս թագաւորաց...» (52) և այլն։

Դա միայն ուղղակի հիշատակություններն են, բայց այլ դեպքերում էլ հեղինակը միշտ նկատի ունի բարձրաշխարհիկ մարդուն։ «Զանմիտն տանուտէր մի դներ» (86), «Իրաւարար դատաւոր լեր» (87), «Ի պատերազմն առանց խորհրդոյ մի յաւժարի» (88), «Այր անբարիշտ ընթանայ յանգս ճանապարհաց և պատրաստէ զզէնս իւր ի հեղուլ զարիւն...» (46), «Այր ծոյլ և ամբարհաւաճ որչափ և փառաւորի և ընդունի զմեծութիւն...» (36), «Ծառայ, որ երկմիտ է տեառն իւրոյ, թէպէտ և սիրէ զքեզ...» (27)։

Հասկանալի է, ով տանուտեր է կարգում, ունի դատելու իրավունք, կարող է հոժարել պատերազմի, զինվառ թշնամանում է մարդկանց, մեծություն է ընդունում և ունի երկմիտ ծառա, պետք է որ ուժ և իրավունք ունենար։ Եվ եթե խոսք կա այլ խավերի մասին, ապա՝ նույն դասային դիրքերից։ Այսպես, զգուշացնում է որդուն, որ աղքատներին չարհամարհի. «Որդեակ, մի՛ երբեք ասիցես աղքատին, թէ դու չար ինչ ոչ կարես առնել, զի բազում չարախօսութիւնք յանարգ մարդոյն ելանեն, զի չարքն առնեն զչարն և ոչ՝ լաւաբարոյքն» (25)։

Խոսքը *միաբնույթ է։ Այն հյուսված է հիմնականում երկու հարցի շուրջ. չչարաշահել կինն ու գինին և ունենալ իշխանավո-*

րին կամ պալատականին վայել վարքագիծ։ Բոլոր խրատների մեջ զգացվում է միևնույն նպատակայնությունը և ոճը։ Մեկը մյուսի հետ կապված են թեմատիկ մեծ աղերսով և լրացնում կամ շարունակում են իրար։ Խրատները հաճախ ընդարձակ են և երկարաբան, բոլորովին անհարիր ժողովրդական ոճին։ Բերենք թեկուզ մի օրինակ. «Որդեակ, եթէ կամիս իմաստուն (լինել և պատուիլ յաստուծոյ և ի թագաւորաց) կոչիլ ի մարդկանէ և փառաւոր երևիլ և սիրեցեալ յաստուծոյ, արհամարհեա նախ զցանկութիւն մարմնոյ և մի՛ յօժարիր ի գինէմոլ արբեցութիւնս, զի բազմադիմի գայթակղեցուցանեն կին և գինի զմարդ և յօժարեն ի գործս չարեաց, հեռանան յիմաստութենէ և անկանին ի բազում խօսս, յայտնեն զխօսս թագաւորաց և խօսին սնափառութեամբ և զխորհուրդս ընկերաց ոչ պահեն, այլ ցրուեն ի բազում տեղիս, յիմաստութենէ թափին և պաշտպանութենէ աստուծոյ թուլանան, զզատաստանս աղքատաց, որբոց և այրեաց ստուգութեամբ ոչ դատին, զանձինս իւրեանց ի մահ վարեն և ոչ կարեն զգուշանալ, այլ մերկանդամ լինին առաջի թագաւորաց և ամօթալից առաջի ամենեցուն։

Զայս ամենայն արբեցութիւն և զեղխ պոռնկութիւն զարթուցանեն ի վերայ իմաստնոց» (68)։

Դա արդեն ոչ թե խրատ է, այլ քարոզ։

Բնագիրն հագեցված է նաև քրիստոնեական բարեպաշտության ոգով։ Ընդօրինակություններից մեկը խորագրված է՝ Ի յայսուստ խրատ ճոզնոր: *Դա պատահական չէ։ Թեկապես նրանք ունեն նաև հոգևոր բնույթ։ «Որդեակ,—հորդորում է խրատներից մեկը,—մի փոխանակեսցես զգործն աստուծոյ ընդ աշխարհիս, զի այս անցանէ և այն յաւիտեան մնայ» (32), «Որդեակ, զցանկութիւն աշխարհիս և զմեծութիւն արհամարհեա, զի թէ բարի էր, կարող էր աստուածութիւն հաղորդակից առնել զինքն բնութեան կենցաղոյս» (33) և այլն։*

Խորագրային երկրորդ խումբը ճիշտ ընթերցում պահպանել է մասամբ՝ Խօսք իմաստասիրական, *իսկ երրորդը՝ ընդհանուր խմբագրության է ենթարկվել։*

Միջնադարյան ձեռագրերում հաճախ ենք հանդիպում Բանք իմաստասիրաց, ի բանից իմաստասիրաց, խրատ իմաստնոց, բանք խրատականք ասացեալ իմաստնոց, խրատ իմաստասիրաց ասացեալ *և նման բնագրերի, որոնք քաղվածքներ են առանձին իմաստուններից և ինքնուրույն կամ թարգմանաբար ունեն բազմաթիվ ընդօրինակություններ, իսկ ճառեր, խրատներ, քարոզներ գրվում*

էին **ճառարակաց** կամ **բնաւից** համար, ինչպես, օրինակ, Շնորհալու **Թուղթ ընդհանրական**, Հովհաննես Երզնկացու **Խրատք ճառարակաց քրիստոնէից** երկերը և այլն։

Ահա հենց այս խորագրերի առնմանությամբ խմբագրվել է՝ **Խոսք իմաստասիրաց և խրատք ճառարակաց**:

Վերնագրային երեք խմբերի միջև պարզ նկատելի է անցումը։ **Առ ծառայս (ատարս) և մեծատունս թագաւորաց** սղվել է հետագայում, որովհետև թագավորության վերացմամբ մնում է անհասցե։

Որոշակի ասել **Խոսք իմաստասիրացը** թարգմանական է, թե ինքնուրույն, հնարավոր չէ։ Բնագրային տվյալներ չկան։ Բայց նկատենք, որ հեղինակը ծանոթ է Խիկարի գրույցին և օգտվել է ազատ վերքաղումներով։

Կա նույնիսկ ուղղակի փաստ։ Խրատներից մեկը («Որդեակ, անմտին խրատն այնպէս է, որպէս փոշի ցանես ի վերայ հողմոյ, կամ ի վերայ յարուցեալ գետոյ») քաղված է գրույցից, և որ կարևոր է, ոչ թե խրատաշարից, այլ պատմությունից։

Նույն խրատներն հետագայում փոխանցվել են Խիկարին, պահպանելով նախօրինակը, և առաջացել է կրկնություն։ Այդպես անխտրաբար կարող էին հավելագրել գրիչները միայն։ Ահա թե ինչու Խիկարի մոտ հաճախ գտնում ենք միաբնույթ խրատներ, բայց **Խոսքն** այդպիսի օրինակ չի տալիս։

Այսպես, սկզբում Խիկարի գրույցը աղբյուր է ծառայել **Խոսքի** համար, իսկ հետո՝ **Խոսքն** է լրացրել գրույցի խրատաշարը։

Խոսքի հեղինակը ծանոթ է գրույցին, բայց դա չի կարող հիմք տալ ընդունելու որ երկը թարգմանական չէ։ Ծանոթությունը հնարավոր էր առանց հայերենի էլ, օտար որևէ խմբագրությամբ։ Բայց **Խոսքը** գրված է անխառն, դասական գրաբարով և շոշափում է այնպիսի խնդիրներ, որոնք հարազատ են մեր մատենագրությանը։ Թերևս դա որոշ նախադրյալ է ենթադրելու, որ այն ստեղծվել է Հայ հողի վրա։

Խոսքի մեզ հայտնի ամենահին ձեռագիրը կրում է 1611 թվականը, 17-րդ դար, սակայն ընդօրինակության հանդիպում ենք և մեր Մատենադարանի № 5229 ձեռագրում, որը թվական չունի, և հնագրական ամենազգույշ տվյալներով եթե ոչ 11, ապա անպատճառ 12-րդ դարի է։

Այդ բնագիրը մյուսների նկատմամբ բավական մեծ տարբերություններ է տալիս, բայց այնպիսի տարբերություններ, որոնք հա-

ճախ նախընտրելի չեն և ենթադրում են խաթարված օրինակ։ 41-րդ խրատից հետո համապատասխանությունը չքանում է և գալիս է խրատների նոր շարք, որ L-ին հատուկ չէ, իսկ, առհասարակ, բնագիրը թույլ է տալիս բացթողումներ։ Այդ նշանակում է, որ արդեն 12-րդ դարում Խոսքի *ընդօրինակությունները հեռացել են իրենց նախնական աղբյուրից, կորելով բավական ճանապարհ։*

Դա մեզ որոշ հիմք է տալիս Խոսքի *ծագումը ենթադրելու 12-րդ դարից ավելի վաղ։*

Հեղինակը փաստորեն կատարել է արքունական պատվեր։ Դրանք խրատներ են, ուղղված թագավորի որդուն կամ մերձավորին և ելնում են ուղղակի թագավորության փաստից։ Թերևս ենթադրել Արշակունյաց հարստության վերջին շրջանը, 5-րդ դար և ոչ՝ Բագրատունիների իշխանությունը, որովհետև երկի լեզուն, ինչպես տեսնենք, ունի դասական բնույթ և չի աղարտված արաբական միջամտություններով, որը հատուկ է Բագրատունյաց շրջանին։

Խրատներից մեկն այսպես է. «Որդեակ, այր անմիտ կարծէ ի սրտի իւրում, թէ յորժամ տեսանէ ի թագաւորաց և յիշխանաց յորոգայթս նեղութեան, շնորհս ինչ յաւելու յինքն և ոչ իմանայ, թէ թշնամիք նոցա նեղեն զաշխարհս, և ինքն այլ կորուստ մատնի ընդ նոսա»։

Արդյոք սա որևէ բան չի հուշում այն շրջանի մասին, երբ նախարարներն իրենք նետեցին իրենց թագավորին յորոգայթս նեղութեան, *թեպետ նախազգուշացումը լիովին կարող է վերաբերել և հետագա ժամանակներին։*

Ամեն դեպքում նկատենք, որ այստեղ և ուրիշ այլ խրատներում արտահայտված է քաղաքական բարձր գիտակցություն։

Այդ աղբյուրի հետ, սակայն, Խիկարը առնչվել է շատ ավելի ուշ։ Ձեռագրերից ամենահինը, որ փոխառություններ ունի, 1571 թվականի ընդօրինակություն է և պատկանում է B *խմբին (*B_7*, ձեռագիր № 4290)։ Այնուհետև գրեթե բոլոր ընդօրինակությունները իրենց մեջ փոխառություն են պարունակում, բացառությամբ* A_2 *ձեռագրի, որ հարազատորեն պահել է* A *խմբի նկարագիրը։*

Խիկարի զրույցը պարունակող ամենահին ձեռագրերը՝ A_1*-ը և* G*-ն 14-րդ դարի են (*A_1*-ը 1321 թիվ, իսկ* G*-ն՝ 1347)։ Ենթադրելի է, որ այդ երկու ձեռագրերն էլ* Խոսքից *և ոչ մի փոխառություն չունեն։ Իսկ հետագայում էլ, մինչև 17-րդ դարի վերջերը,* Խոսքն *իր անկախ բնագրի նշանակությունը չի կորցրել, չնայած ավելի հաճախ ընդօրինակվել է Խիկարին միակից քան առանձին։*

17-րդ դարում երբեմն, նույնիսկ, զրույցի հետ միևնույն ձեռագրում ընդօրինակվել է նաև **Խոսքը** *(ձեռագիր № 6708, 1635 թիվ, ձեռագիր № 45, 1642 թիվ և այլն), և գրիչները չեն նկատել։*

Այսպես, **Խոսքը** *Խիկար չէ։ Պետք է հետամուտ համարել* B-*ի հավելյալ շարքը և բոլոր այն խրատները, որոնք* **Խոսքի** *հետ զուգահեռ են։*

Խոսքը *հայ մատենագրության մեջ հայտնի է 12-րդ դարից առաջ և առնչվել է Խիկարի հետ 16-րդ դարից ոչ շուտ։*

Բ. ՉՈՐՍ ԲԱՆՔ

Զրույցի երրորդ տարբերակը վերջից ունի թվերով արտահայտվող խրատներ. «Չորս իրք զմարդոյն աչաց լոյսն շատացնէ. նախ՝ ի վերայ ծաղկանց հայիլն, երկրորդ՝ բոկիկ զկանաչն կոխել, երրորդ՝ ի հետ ջրին ի վեր գնալ, չորրորդ՝ զիւր բարեկամն տեսնուլ։ Դարձեալ չորս իրք զմարդն գիրացնէ և առողջ պահէ» և այլն։

Խրատականքի այս ձևը չափազանց տարածված է հին Արևելքում և գալիս է գերադասվող թվի նախնական պատկերացումից։

Երբ միտքը նոր էր թևածում վերացականության բնագավառը, թերևս մարդու առաջին ընդհանրացումը թիվն էր։ Թվի մեջ արդեն կա քանակի, միատեսակ և հակադիր երևույթները կամ իրերը ընդգրկելու ըմբռնում, որը պայմանականությունից անազատ մարդը վերագրում է հենց թվին։ Այն դառնում է նախապատճառ և ստանում սրբազան արժեք։

Այսպես, շատ երևույթներ արտահայտվում են չորսով. չորս ծագերը, հենման չորս կետերը, մարդու չորս վերջույթները, չորս անկյունները, նյութի չորս տարրերը և այլն, և չորսը դառնում է ոչ թե հաշվային սովորական միավոր, այլ ինքնակա մի արժեք, որով պայմանավորվում է երևույթը։ Թիվը բռնում է էության տեղը։

Հին ժողովուրդների մոտ բարձր զարգացման էր հասել աստղագիտությունը, որի հետ կապված են տոմարը, քրմական իմաստությունն ու գուշակությունները, իսկ ժամանակի միավորներն արտահայտվում են թվի միավորներով, և այդպես իրար են փոխարինում թիվն ու ժամանակը։ Որոշ թվեր, որոնք խորհրդանշում են երկնային մարմինների շարժումը, դառնում են սրբազան, բախտորոշ, բարի կամ չարագուշակ։ 13-ն այսօր էլ անցանկալի է և տհաճ, ինչպես ճանապարհն հատող սև կատուն։ Աստվածային

եռյակ էությունը (Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին), վեցօրյա արարչագործությունը և յոթերորդ օրվա հանգիստը, հոգու քառասնօրյա ճամփորդությունը սրբազան երեքի, յոթի, քառասունի աստվածաշընչական արտահայտություններ են և նախնաբար կային, ինչպես չորսով ուրվագծվող խաչը խաչելությունից առաջ։

Ոչ միայն տոմարը, քանակը, այլև պատկերներն ու ըմբռնումները փորձում էին արտահայտել կամ կարգավորել թվի միջոցով։ Սայաթ Նովան ևս սիրում էր չորսը. «Չորս տարեկան էրեխի պես յարըս խրատել է ուզում»[2], «Չուրս գլխանի ռաշի վըրեն աջալըն դըրիլ է թամքըն»[3], «Հենց գիտիմ թէ չուրս տարի է քաղաքս քարվան չի մտնի»[4], «Չուրս բոլորքըն ծաղիկներ ին, ճամփին փիանդազ ըլիլով»[5], «Բոյեմետ չուրս մատն ավելի լցվել է դոշըտ ու թիկունքըտ»[6]։

Ստեփանոս Լեհացին Մետաֆիզիկայի *իր թարգմանության լուսանցքներում թվակարգի է ենթարկում ըմբռնումները. «Մին ըստ բանի, այսինքն ըստ տրամաբանութեան, չորս կերպիւ ասի, այս է թուով, տեսակաւ, սեռիւ և համեմատութեամբ», «Հակակայից չորս են տեսակք», «Կարողութիւն չորս կերպիւ ասի», «Անկարութիւն ևս Դ կերպիւ ասի», «Որակն չորս կերպիւ ասի», «Սահման կամ եզր չորս կերպիւ ասի», «Կիրք կամ կրումն Դ կերպիւ ասին», «Պակասութիւն ի կողմանէ պատեհութեան ունելոյ չորս կերպիւ ասի», «Պակասութիւն ի կողմանէ բացասութեան չորս կերպիւ ասի»[7] և այլն։*

Ինչպես կարելի է նկատել, չորսն այստեղ հաճախ ոչ թե ըմբռնման դրսևորումների կամ հատկության թիվն է, այլ կանխորոշ սահմանը։ Ահա հենց այդպես էլ թվագրվում են խրատները, հիմքում մեծ մասամբ չորսը պահելով. «Չորս ազգ մարդոյ չէ պարտ մեղադրել. ա) թագաւորի, որ սպանանէ զմեղապարտն բ) և հիւանդին, որ զպահքն չպահէ գ) և անգիտացն վասն ճէհել խօսիցն դ) և գլտողն որդորողաց չարեաց։

Չորս իրօք հաստատի թագաւորութիւն ա) նախ՝ որ ոչ շտապի

---

[2] Սայաթ Նովա, *Հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, կազմեց, խմբագրեց և ծանոթագրեց Մորուս Հասրաթյան, Երևան 1963, էջ 60։*

[3] *Նույն տեղում, էջ 61։*

[4] *Նույն տեղում, էջ 60։*

[5] *Նույն տեղում, էջ 71։*

[6] *Նույն տեղում, էջ 45։*

[7] *Ձեռագիր № 2049, էջ 90բ, 94ա, 96բ, 98ա, 99բ, 103բ, 105ա—107բ։*

ի բանն, բ) զարժանաւորքն օժտէ, գ) որ խոնարհամիտ լինի, դ) որ զերդումն հաստատ պահէ։

Չորս իրաց լինի բարեպաշտութիւն. ա) որ լինի աւէլ սուրբ, բ) և լինի ինքն սուրբ գ) և ունենայ միրտ սուրբ դ) և սիրելիք սուրբ։

Չորս իրաց դարձեալ լինի բարեպաշտութիւն. ա) ի ժամանակի խաղաղութեան, բ) շատանալ ընչիցն, գ) և առողջ կենալն, դ) և հոգ չունենալն»[8]*։*

Թվարկվող հատկությունները շատ են պայմանական և հեշտությամբ կարելի է շարունակել, բայց նախասահմանը չորսն է։ Վերջին, բարեպաշտության մասին, խրատը կրկնվում է. «չորս իրաց լինի բարեպաշտութիւն», «չորս իրաց դարձեալ լինի բարեպաշտութիւն» կարելի էր թերևս միակցել «ութ իրաց լինի բարեպաշտութիւն», բայց կխախտվեր թվի սահմանայնությունը։

Բացի հայերենից թվերով արտահայտված խրատներ կան նաև ասորական և արաբական խմբագրություններում։ Դիտելով այդ, Ռ. Հարրիսը ուղղակի առնչություններ է տեսնում Աստվածաշնչի և Խիկարի զրույցի միջև[9]*։*

Ճիշտ է, հրեական գրականության մեջ խրատականքի այդ ձևը շատ է սիրված։ Դրա համար օրինակներ է տալիս Առակաց՝ գիրքը. «Վեց են, զոր ատէ տէր և յեւթներորդէն հրաժարէ հոգին. Աչք թըշնամանող, լեզու անիրաւ, ձեռք, որ հեղու զարիւն անպարտ, սիրտ, որ նիւթէ զխորհուրդս չարութեան, ոտք, որ ընթանան զչարիս և որ բորբոքէ զատութիւն անիրաւ վկայութեամբ (Զ, 17—19)»։

«Երեք են, զոր անհնար է ինձ իմանալ և զչորրորդն ոչ ճանաչեմ... (Լ,18)», «Երիւք շարժի երկիր և չորրորդին ոչ կարէ հանդարտել (Լ,21—22)», «երեք են որ պարծ շրջին և չորրորդն գեղեցիկ ճեմի (Լ,29)» և այլն։

Այս խրատներն ունեն բնորոշ ձև՝ երեք են և չորրորդն, վեց են և յեւթներորդն *և ոչ թէ՝* երեք են, չորս են, յոթ են, *չնայած նման օրինակ ևս կարելի է բերել, եթե իհարկե հետագա փոփոխություն չեն*[10]*։*

Այսպիսի ձևի հանդիպում ենք էլեֆանտինյան բնագրի մեջ, որը թերևս հրեական ազդեցության հետևանք է (53 պապիրուս,

---

[8] *«Խրատք իմաստասիրաց ասացեալ», Ձեռագիր № 2291, էջ 55ար։*

[9] „The story of Ahikar“, *էջ* LVIII։

[10] *Տե՛ս «Առակք Սողոմոնի», Լ, 24։*

տող 14), բայց հետագա խմբագրություններում (ասորական, արաբական և հայկական) նրանց թափանցման ուղիները տարբեր են։

Արաբական և ասորական խմբագրություններում կա միայն թվով արտահայտված երկու խրատ.

Ասորական	*Արաբական*
Որդյակ, չորս բան կա, որի դեպքում ոչ մի թագավոր չի կարող կանգուն մնալ. խորհրդատուի թերությունը, հիմար կառավարումը, չար մտքերը և հպատակների ճնշումը։	*Չորս բան կա, որի դեպքում ո՛չ թագավորը, ո՛չ նրա բանակը չեն կարող կանգուն մնալ. վեզիրի դժվարանալը, հիմար կառավարումը, չարակամությունը և հպատակների ճնշումը։*
Որդյակ, չորս մարդ չի կարող թագուն մնալ. իմաստունը, հիմարը, հարուստը և աղքատը։	*Եվ չորս բան կա, որ չի թաքցվի. խելքը, հիմարությունը, հարստությունը և աղքատությունը։*

Ինչպես տեսնում ենք, դրանք նույնն են։ Ասորական օրինակն հայտնի է Դիլլոնի թարգմանությամբ, որի հիմքում ընկած է Քեմբրիջի բնագիրը, Հարրիսը քաղվածք է բերում նույնպես Քեմբրիջի բնագրից, բայց հենց իր հրատարակության մեջ այդ հատվածը չկա։ Հատվածը չի հանդիպում և ասորական այլ բնագրերում։ Կամ Հարրիսը սղել է իր թարգմանության մեջ, կամ Դիլլոնն է հավելագրել արաբական բնագրերից։ Եթե այդպես է, օրինակը դառնում է ավելի մասնակի։

Նույն տիպի խրատներ հետագա շրջանի հայ ձեռագրերում հազվադեպ չեն։

«Չորս իրք զթագաւորութիւն կործէ և թապլեցնէ. որ թագաւորն ծիծաղի և թլահէ զմարդիկք և սէր դնէ հետ չմարդկաց և խալֆաթ առնէ հետ չար կանանց և չարագործաց և մեղապարտացն համբերէ։

Չորս ցեղ պատճառ կործանի թագաւորութիւն. նախ ի պակասութենէ խելաց և անգիտութենէ. բ. յագահութենէ և ի կաշառառու լինելուն, գ. շնացող լինի և բղջախոհ, դ. ըռիշտութենէն և կծնի լինելուն։ Եւ այս քան զամենայն ատելի է աչս ծառայից իւրոց և ըռամկաց։

Չորս իրք է, որ զթագաւորութիւն տապալէ. ա. յորժամ երես հանէ զիւր զօրքն. բ. անհոգ կենայ ի չարկամացն. գ. անհամբերել չարագործացն. դ. ի զրկել զիւր ժողովուրդն»[11]*։*

Այս խրատները հանված են մի շարքից, որը միատարր չէ և

[11] *«Խրատք իմաստասիրաց ասացեալ», ձեռագիր № 2291, էջ 57—58բ։*

ու՝ լրիվ ազգային։ Հավաքողը հիմք է ընդունել Թվերի սկզբունքը և քաղել հարազատ կամ օտար աղբյուրներից։ Շարքն ունի երկու տարբերակ՝ **Խրատք իմաստասիրաց ասացեալ** և **Բանք խրատականք ասացեալ իմաստնոց**: Առաջին տարբերակը սակայն ավելի նախնական է և քիչ աղարտված, այն № 2291 ձեռագրում ընդգրկում է 67 խրատ, չորս բանքով։ Հետաքրքիր է սակայն, որ 21-րդ խրատից հետո կազմողը ծանոթագրում է՝ **Զայս ի պարսից գտի և գրեցի**: Նշանակում է, որ հաջորդում են պարսից խրատներ։

Մյուս տարբերակի մեջ այդպիսի նշում չկա, և խրատների դասակարգումն այլ է[12]։

Թե որքան է կազմում պարսից տարրը, հնարավոր չէ զատորոշել, բայց հասկանալի է, որ այն կա։

Մի ուրիշ բնագրում բոլորովին այլ կապակցության մեջ դարձյալ հուշում է, որ խրատը քաղված է պարսկերենից։ **Պարսից առակս է՝ գաղտնի մեղքն լաւ է, քան զյայտնի առաքինութիւնն**[13]:

Օրինակներ կարելի է բերել ոչ միայն երկրորդաբար, այլև բուն իսկ պարսից աղբյուրներից.

«Այն մասին, որ չորս բան պահպանում են պետությունը. կրոնի պահելը, լավ և իմաստուն վեզիր ունենալը, օրենքները սրբորեն պահպանելը և լավ զորք ունենալը։

Այն մասին, որ չորս բան հնարավոր է միայն չորս բանով. թագավորել կարելի է միայն համեստությամբ, թշնամուն ոչնչացնել միայն բարեկամությամբ և նպատակին հասնել միայն համբերությամբ։

Այն մասին, որ չորս բան հնարավոր չէ առանց չորս բանի. երկիր առանց քաղաքականության, վեզիր առանց հավատարմության, զորք առանց կարգապահության, հպատակներ առանց ղեկավարության։

Այն մասին, որ չորս բան վնաս բերէ թագավորին. էմիրների անբանությունը, վեզիրների դավաճանությունը, ատորադասների անբարտավանությունը և նմանների նախանձը» և այլն[14]։

---

[12] «Բանք խրատականք ասացեալ իմաստնոց», ձեռագիր № 8699, էջ 41բ—47բ։

[13] «Բանք Սողոմոնի խրատական վասն յուսմանց ի բաղում օգտակարութիւն մարդկային բնութեան», ձեռագիր № 8699, էջ 5ա։

[14] Մատենադարանի արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 565, էջ 1բ—2բ, 4ա. Նույն ֆոնդի № 568 ձեռագիրը պարունակում է բնագրի տարբերակը՝ **Նվեր վեզիրներին**: Գրված է Հիջրայի 1242 թվականին, Միրզա Մահմադ Ալի պարսիկ քարձրաստիճան վեզիրի պատվերով, Աբբասի «կոտրած գրչով»։ Տե՛ս նաև Տաշքենդի ձեռագիր № № 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073,

Պարսկերեն այս բնագիրը կոչվում է **Նվեր թագավորներին** *(որոշ տարբերակներում՝* **Նվեր վեզիրներին**), *կազմողը կամ հեղինակն անհայտ է։ Վերագրվում է խոջա Աբդուլլահ Անսարին (1005—1088)։ Ունի չորս բանքով 40 խրատ։ Մուտքում ասված է, որ դրանք իմաստունները ընտրել են հների գրքերից*[15]*։*

Այսպես, չորս բանքերի համար հարկ չկա փնտրելու եբրայական սկզբնաղբյուր։ Շատ հնարավոր է, որ զրույցի արաբական խմբագրության մեջ խրատները թափանցել են հետագայում բուն իսկ արաբ կամ պարսից գրականությունից, որտեղ գտնում ենք ավելի մոտ և հարազատ ձևեր։

Վերադառնանք հայերեն բնագրին։ Չորս բանքերով հատվածը հայ խմբագրության մեջ անփութորեն մատնում է իրեն։ Այն միակցվել է աննուրբ թելերով։ Խրատաշարի վերջին բառերը հնչում են՝ **Որդեակ Նաթան, ի միտ առ զխրատս և մի՛ մոռանար:** *Դա ավարտն է։ Այնուհետև գալիս է չորս բանքերի հատվածը.* **Հարցումն թագաւորաց որդւոց և պատասխանիք Խիկարայ, Յուտայ և Բաղիայն հարցան ի Խիկարն, և ասէ Խիկար ի Նաթան. Զորս իրք զմարդոյ աչաց լոյսն շատացնէ...** *Միայն մի ձեռագիր (C3, № 713) կապ ստեղծելու համար ունի այլ ընթերցված՝* **Որդեակ Նաթան, ի միտ առ զխրատս և մի մոռանար զհարցումն թագաւորաց:**

Թագավորի որդիները՝ Հուտան և Բաղիան հարցնում են Խիկարին, և Խիկարը պատասխանում է Նաթանին։ Կապակցությունը բռնազբոսիկ է։ Հարցնում են թագավորի որդիները, իսկ նա պատասխանում է Նաթանին։ Անհարիր բնույթը պարզ է դառնում մի հետաքրքիր օրինակով։ Նույն բնագրի մեջ առաջադրված է նոր հարցում. **Հարցին ի Խիկար, խաւսին, թէ երկիրս ինչ կայ քաղցր, պատասխանի ասէ՝ Ամօթ երեսացն...**

Նկատվում է ինչ-որ անտեղի ճապաղում։ Ավելորդ է հնչում **խաւսին (Հարցին ի Խիկար, խաւսին)**, *բայց դա վրիպակն է այլ, ճիշտ ընթերցվածի, որ պահպանված է №№ 2669, 6712 և Կոնիբերի օգտագործած մի ձեռագրում։ Ոչ թէ* **հարցին ի Խիկար, խաւսին,** *այլ՝* **հարցին Պիտարխաւսին,** *այն է՝* **Պյութագորասին:** *Այդպես, Պի-*

(„Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР", том III, Ташкент, *1955, էջ 121—124), ՍՍՀՄ ԳԱ Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտի ձեռ. № 927* („Персидские и таджикские рукописи института Народов Азии АН СССР", часть I, М., *1964, էջ 106)* *և* Bodl ***№№ 1466, 1241, 45 ձեռագրերը։ Այս բնագրի մասին մեզ տեղեկացրել է արևելագետ Հ. Փափազյանը։***

[15] ***Մատենադարանի արաբատառ ձեռագրերի ֆոնդ, ձեռագիր № 565, էջ 2ա։***

տարխաւսին *բռնի ստուգաբանվել է* Խիկար խաւսին *և բնագիրը վերագրվել նրան։ Կա և երրորդ ընթերցումը՝* հարցին Պիղատո-սին, թէ երկիր ինչ կայ քաղցր[16].

Այդ հատվածը միակցվել է Խիկարի զրույցին հետագայում, հայ խմբագրության մեջ և չի եղել նրա նախօրինակում։ Պիտառ-խաւսին *կարող էր ստուգաբանվել* Խիկար խաւսին *հայերենի պայմաններում միայն։*

Բայց հետևենք փոխանցման ուղիներին։

Ձեռագրերում շատ հաճախ զրույցին հաջորդում կամ նախորդում են չորս բանքով բնագրեր։ Այսպես, ձեռագիր № 2147 (A₄)-ի բնագրից հետո գալիս է «Աւելումն և պակասումն. Զորս է, որ զսիրտըն բանա և սրտհեշտացնէ. ուսնիլ գիտութիւն, հարկիք յաւագաց, տեսանել զաշխարհի ա[ր]մնցնին և տեսանել զոր սիրէ» և այլն (էջ 213բ—215ա), № 1865 ձեռագրում զրույցին անմիջապես հաջորդում է՝ «Խրատք իմաստասիրացն. չորս իրք է, խրատէ այս սիրելի եղբայր և գրակարդաց, լաւ իմացիր և յուսիր, զի յոյժ պիտանացոյ է. (Զորս) իրք ամենայն մարդկան վատ է. ճըճգոհալն, հեկռով խաւսիլն, ի սիրտ ելնելն, շլատութիւնն» և այլն (էջ 99աբ)։ Այդպես և № 679 ձեռագրում, բայց այստեղ նույն բնագիրն է, ինչ C-ի հատվածը։

Ձեռ. № 679	C
Խրատ թագաւորաց, խիստ պիտանի և գեղեցիկ	Հարցումն թագաւորաց որդւոց և պատասխանիք Խիկարայ: Յուտայ և Բադիայն հարցան ի Խիկարն, և ասէ Խիկար ի Նաթան
Զորս իրք կայ, որ զմարդոյն աչաց լուսն շատացնէ. Նախ՝ ի վերա ծաղկանց հայիլն, երկրորդ՝ բոկիկ զկանանչն կոխելն, երրորդ՝ ի հետ ջրին ի վեր գնալն, չորրորդ՝ զիւր բարեկամն բարով տեսանելն։	*Զորս իրք զմարդոյն աչաց լոյսն շատացնէ։ Նախ՝ ի վերայ ծաղկանց հայիլն, երկրորդ՝ բոկիկ զկանանչն կոխել, երրորդ՝ ի հետ ջրին ի վեր գնալ, չորրորդ՝ զիւր բարեկամն տեսնուլ։*
Դարձեալ չորս իրքն զմարդն զիրացնէ և առողջ պահէ. Նախ՝ վուշ հագնիլն, երկրորդ՝ հանց բան լսել, որ իւրն դուր գայ, երրորդ՝ ի տանէ սիրտն առողջ լինի, չորրորդ՝ զհեռաւորն բարով տեսանէ։	*Դարձեալ չորս իրք զմարդն զիրացնէ և առողջ պահէ. Նախ՝ վուշ հագնիլն, երկրորդ՝ լսել բան հանց, որ իւրն դուր գայ, երրորդ ի տանէ սիրտն առողջ լինայ, չորրորդ՝ զհեռաւորն բարով տեսանէ։*

[16] *Ձեռագիր № 3260, էջ 287ա։*

Դարձեալ չորս իրք կայ, որ զմարդոյն հարկիքն աւելացնէ. նախ՝ ամէնն բարի խօսելն, երկրորդ՝ խոնարհ կենալն, երրորդ՝ պակաս կենալն, չորրորդ՝ ամաչէ ի մեծէ և ի փոքրէ։	*Դարձեալ Դ իրք են, որ զմարդոյն հարկիքն աւելցնէ. Նախ՝ ամէն բարի խօսելն, երկրորդ՝ խոնարհ կենալն, երրորդ՝ պակաս խօսելն և չորրորդ՝ ամաչէ ի մեծէ և ի փոքրէ։*
Դարձեալ չորս իրք են, որ զմարդոյն երեսին ջուրն տանեն։ Նախ՝ սիրոյ տեռութիւնն շատ խօսելն, երկրորդ՝ ամէն բան ի սրտի ներս առնուլն, երրորդ՝ զոր ոչ գիտենայ, պարծենայ թէ գիտեմ, չորրորդ՝ ստախօսութիւնն։	*Դարձեալ չորս իրք են, որ զմարդոյն երեսին ջուրն տանի. Նախ՝ ի սիրոյ տիռութիւնն շատախօսիլ, երկրորդ՝ ամէն բան ի սրտի ներս առնուլն, երրորդ՝ զոր չգիտենայ, պարծենայ թէ գիտեմ, չորրորդ՝ ստախօսութիւն։*
Հարցին ի Խիկար և ասեն, թէ զինչ կայ երկիրս քաղցր։ Պատասխանի ետ և ասէ։ Ամօթ երեսացն։ Որ ամօթ ունի քաղցր է նա, զի ամենայն չարիք ի լրբութենէ ծնանի։ Քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն (208բ—209բ)։	*Հարցին ի Խիկար, խօսին թէ երկիրս ինչ կայ քաղցր։ Պատասխանի ասէ. Ամօթ երեսացն։ Որ ամօթ ունի քաղցր է նա, զի ամենայն չարիք ի լրբութենէ ծնանի։*

Բնագրերն ունեն սոսկ ընթերցվածային տարբերություն, մի բան, որ կա նաև C խմբի առանձին ընդօրինակություններում։

№ 679 ձեռագրի չորս բանքը բաժանվում է Խիկարի զրույցից պարբերությամբ միայն և արդեն վերագրվել է Խիկարին։ Դա դեռ չի արտահայտված վերնագրում, բայց այստեղ ևս Հարցին ի Պիտարխաուին *վերընթերնվել է՝* Հարցին ի Խիկար և ասեն:

Որևէ գրչի դժվար չէր ունենալ № 679 ձեռագիրը, կամ նման մի օրինակ, որպեսզի այն մուծեր բուն զրույցի մեջ։

Հարրիսը գրում է. «Թագավորի որդիների անունները նշված են՝ Հուդան և Բաղիան, և այստեղ մենք կարող ենք լույս սփռել խորհըրդավոր Իթիելի և Ուքաղի վրա, որոնց մասին խոսվում է L առակում, և որոնց Ագուրն ուղղում է իր պատգամները։ Ակնհայտ է, որ նրանք երկու հետաքրքրասեր երիտասարդներ են և հավանաբար թագավորի որդիները, որոնք ծառայում են այն նպատակին, որպեսզի կարողանան ի հայտ բերել իմաստունի խելքը։ Այդ լույսի տակ մենք կարող ենք ազատվել շփոթությունից, որ ստեղծել են հին և նոր թարգմանիչներն ու մեկնիչները այս հատվածում»[17]*։*

Համեմատությունն ինքնին հետաքրքիր է, բայց Հարրիսը դրանով կամուրջ է գցում Ագուրի և Խիկարի միջև։

---

[17] „The story of Ahikar“, էջ LV—LVI։

«Ազուրն ինքը,—գրում է նա,—մի տեսակ Խիկարի կրկնակն է, և նրանց վերցրած նյութերը կարող են միասին դասակարգվել։ Ուստի հավանական է, որ Խիկարի առկա խմբագրությունները ներկայանում են շատ ավելի ընդարձակ հավաքածուներից քաղված կտորներով։

Աստվածաշնչի առակների հետ այդպիսի հավաքածուների ունեցած արենակցությունը կասկածի տեղիք տալ չի կարող»[18]։

Այդ ամենը թերևս կարող է վերաբերել հայ ձեռագրերում պահպանված հատվածին և ոչ թե Խիկարին, որի հետ այն առնչվել է պատահաբար և ոչ շատ վաղ։

Հատվածը սակայն հիմքեր չի տալիս ենթադրելու, որ Խիկարը և Աստվածաշունչը (Առակաց գիրքը) ունեն ընդհանուր աղբյուրներ, և նրանց վերցրած նյութերը կարող են միասին դասակարգվել[19]:

Գ. ԽՐԱՏԱՆԻ

Տղայութիւն մինչ յերիտասարդութիւն,—*այսպես է սկսվում մի բնագիր, որ ձեռագրերում ունի ոչ սակավ ընդօրինակություններ։ Բնագիրն առաջին անգամ հրատարակվել է 1847 թվականին «Բազմավեպում», առանց խորագրի*[20]*։ Հրատարակչի ձեռքին եղել է վերջից կիսով չափ թերի մի աղբյուր։ Այնուհետև 1966 թվականին «Խրատ Նուշիրուանի» հավելվածում հրատարակվում է երկրորդ անգամ, դարձյալ թերի, ավելացվում է երեք խրատ։ Հիմք է ծառայել Մատենադարանի № 8076 ձեռագիրը*[21]*։*

Բնագիրն ընդօրինակություններում անխորագիր է, կամ ունի այլազան խորագրեր. «Խրատ իմաստասիրաց վասն խնդրողացն»,

---

[18] „The story of Ahikar“, *էջ* LVI։

[19] *Տաշյանը նույնպես համաձայն չէ Հարրիսի հետ, գտնելով որ այդ հատվածը բնագրային չէ։*

«Մենք այս կտորին մեծ նշանակություն չենք տար,—գրում է նա,—անոր համար, որ հայտնապես հետսամուտ է. նաև միայն լիովին ռամիկ և աղավաղ լեզուն ասոր ապացույց է, վասն զի թեև Խիկարի արդի հայերենին մեջ ալ ռամկաբանությունք չեն պակսիր (որոնք նույնպես ուշ ժամանակի արդյունք են ըստ մեզ, բուն թարգմանությունը շատ ընտիր և առույգ լեզու մ'ունի, ինչպես կը վկայե նաև արդի բնագրին մեծ մասը), բայց այսչափ աղավաղություն այլուր չի գտնվիր»։ Տաշյանը այն համարում է «արաբական բնագրե մը փոխանցված» («Մատ. մանր. ուսումն.», Բ, էջ 86)։

[20] *«Բազմավեպ», 1847, էջ 198—200։*

[21] *«Խրատք Նուշիրուանի», աշխատասիրությամբ Բ. Լ. Չուգասզյանի, էջ 144—151։*

«Բանք Սողոմոնի խրատական վասն յուսմանց ի բազում օգտակարութեան մարդկային բնութեան», իսկ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 8076 ձեռագրում՝ «Ի պարսից բառէն թգր մի անցւ Յակոբ վարդապետի յօրինակէն»։

Սակայն հենց № 8076 ձեռագրի նյութերի դասակարգումից երևում է, որ այդ տողերը չեն առնչվում Տղայութիւն մինչ յերիտասարդութիւն *ամբողջ շարքին և այդտեղ են ընկած վրիպումով, կամ վերաբերում են առաջին մեկ-երկու խրատների։*

Ձեռագիրը մանրապատումների ժողովածու է, բավական խառը և անկանոն, այսպես՝ Թագաւորի սպանիչը *խորագրի տակ բուն գրույցից հետո («Կամէին իշխանքն սպանանել զթագաւորն իւրեանց։ Մին մարդ նոցա առակաբան ասաց...») գալիս է մի փոքրիկ բնագիր, որը ոչ մի կապ չունի խորագրի հետ. «Շաքարեղէգն թէ Ռ գէշ ջուր աղբով լինի ի բոլորն նա քաղցր կու փոխէ, և օձն զամենայն քաղցր և բարի իրք յիւր վատ թոյնքն փոխէ։ Նշանակէ զչար մարդ և զբարի մարդ։*

Մի լծեր զեզն ընդ իշոյ, եզն որոճող է, էշն՝ ոչ։ Նշանակէ եզն զիմաստուն քահանայ յեկեղեցի և էշ՝ զտգէտն։ Մի տուր զիմաստին կարգն տգէտին։ Դարձեալ եզն է հոգին, որ իմաստուն և էշ՝ մարմինն ցանկասէր և զազրագործ» (62բ—63ա)։

Բնագիրը նախորդից բաժանվում է միայն պարբերությամբ և սկզբնատողով։

Նույնը և հաջորդ խորագիրը։ Սուրբ աստված *վերտառությամբ ներկայացվում է տարասեռ նյութերի մի շարք։ Առաջինը պատարագի հոգևոր երգից մի հատված է հայատառ պարսկերեն, երկրորդը՝ Մահմեդի և խալիֆաների ընտանեկան ճյուղագրություն, երրորդը՝ խրատ։ Նյութեր, որոնք նույնպես բաժանվում են իրարից միայն պարբերությամբ և սկզբնատառով, իսկ խորագիրը վերաբերում է պատարագի երգին,* Սուրբ աստված-Փաքի խուդա: *Ինչպես տեսնում ենք դա պատահական է, և մի խորագրից մինչև մյուսը կարող են լինել բազմաթիվ նյութեր։*

Տղայութիւն մինչ յերիտասարդութիւն *շարքը նույնպես միասեռ չէ։ Այստեղ կարելի է գտնել ոչ միայն խրատ, առակ, առած, այլև նույնիսկ՝ աղոթք՝* Հայր մերը *հայատառ պարսկերեն՝* փի-[դ]արի ման քի բար ասմանի: Փաքաստ ու նամի թու *(65աբ) և դարձյալ բաժանվում են իրարից այնպես, ինչպես մեր բերած օրինակի մեջ, պարբերությամբ և սկզբնատառով։*

Այդ երկու շարքերի միջև տարբերությունն այնքան է, որքան յուրաքանչյուր միավորի։

Խրատաշարը միանգամից չի կազմվել։ Սկզբում եղել է առանձին նյութերի մի խումբ, առանց խորագրի։ «Բազմավեպում» այն ներկայացված է Հին ազգային առակներ *սեփական վերտառությամբ, իսկ երկրորդ հրատարակության խորագիրը նույնպես անհարազատ է։*

Երկու բնագրերն էլ չեն ավարտված, ոչ թե թերի են, այլ խմորման մեջ։ «Բազմավեպը» վերջանում է 74-րդ խրատով. Հարկևորին հարկիf տուր վասն իւր հարկեցն: Անհարկևորին հարկիf տուր վասն fո հարկեցդ: *№ 8076 ձեռագրում, որը երկրորդ տպագրության հիմքն է, բնագրին միացել է ևս երեք խրատ և մի աղոթք, իսկ № 8699 և Վենետիկի № 1294 ձեռագրերում շարունակվում են խրատներ, որոնք № 8076 ձեռագրում ընկած են* Սուրբ ասացված *բնագրից հետո, բայց հապավվել են* Հայր մերը, Սուրբ ասացվածը *և նրան հաջորդող* բ, դ, է *նյութերը, որոնք առավել անհարիր են։*

Այդ նշանակում է, որ № 8076-ում բնագրի սահմանակցությունը դեռ պարզ չէ։

Նյութերը գալիս են տարբեր աղբյուրներից, երբեմն և օտար։ «Պարսիկ առակս է,—հուշում է խրատներից մեկը,—գաղտնի մեղքն լաւ է, քան զյայտնի առաքինութիւնն», իսկ մի ուրիշ խրատ սկսվում է այսպես. «Գիտելի է, զի ասեն ոմանք պարսիկք»։

Եթե ամբողջ բնագիրը թարգմանված լիներ, կամ հեղինակը՝ պարսիկ, ապա բոլորովին հարկ չկար մի մասնակի դեպքում հիշելու՝ պարսիկ առակս է: Պարսիկ առակս է, *ապա մյուսները պարզ է, որ պարսիկ առակներ չեն։ Այդպես կարող է ասել միայն ոչ պարսիկը, որը բարեխղճորեն նշում է օտար աղբյուրից իր փոխառությունը։ Դրանք անկախ մանրապատումներ են, ինչպես* Սուրբ ասացված *պայմանական շարքի* է *գրույցը՝* Պարսիկն ասէ. Ալիբուսինայն տղայ մի փայտէ շինեաց, *բայց սա հետո դուրս է մղվել իր տարասեռ բնույթի շնորհիվ։*

Այս անհեղինակ կամ ժողովրդականացած նյութերին հարակցվել է նաև մի ձգվող շարք, որի աղբյուրն աներկբա Սիրաքն է.

Ձեռագիր № 8699	*Սիրաք*
քաղցրախաւս մարդն բազում բարեկամս առնէ, և լեզու քաղցր ի բազմաց յաճախ առնէ գովութիւն (90)։	*Քաղցրախօս մարդ բազում բարեկամս առնէ, և լեզու քաղցր ի բազմաց յաճախ առնու գովութիւն (Զ—5)։*
Որդեակ, բազումք եղիցին բարեկամք քո, բայց ի հազարաց եղիցի քեզ մի խորհրդակից (91)։	*Որդեակ, բազումք եղիցին բարեկամք քո, բայց ի հազարաց եղիցի քեզ մի խորհրդակից (Զ—6)։*

Եթէ զոք ի հանճարեղաց գտցես, առէպ կանխեա առ նա (94)։	*Եթէ զոք ի հանճարեղաց գտցես, առէպ կանխեա առ նա (Զ—36)։*
Աւտարաց առաջի զաղտնի գործ մի՛ գործեր, զի զպատահումն քո ի նոցանէ ոչ գիտես (106)։	*Օտարաց առաջի զգաղտնի գործ մի՛ գործեր, զի զպատահումն քո ի նոցանէ ոչ գիտես (Ը—21)[22]։*

Սիրաքի հավելումն ունեն արդեն մեր № 8699 և Վենետիկի № 1294 ձեռագրերը։ Դրանով էլ ավարտվում է բնագրի կազմավորումը, ավելի ճիշտ՝ ընդհատվում, ընդունելով բոլորովին այլ խորագիր՝ Բանք Սողոմոնի, խրատական վասն յուսմանց ի բազում օգտակարութիւն մարդկային բնութեան: *Դա անշուշտ տեղի է ունեցել Սիրաքի հատվածները միակցելուց հետո և նրա ազդեցությամբ, շփոթելով Սիրաքը Սողոմոնի հետ[23]։*

Այդպիսով, կարծում ենք խորագիրը չի կարող վերաբերել Տղայութիւն մինչ յերիտասարդութիւն *ամբողջ շարքին[24]։*

---

[22] *Զոհրաբյանի հրատարակությունը իր տարընթերցումներով շատ է հեռանում Բագրատունու (1860) օրինակից։*

[23] *Շփոթում է նույնիսկ Բարսեղ Սարգսյանը։ Նկարագրելով Վենետիկի օրինակը գրում է. «Թղ. 80 բ Կհարին ստուգիվ Սողոմոնի առակներն. «Որդեակ բազումք եղիցին բարեկամք քո, բայց ի հազարաց եղիցին քեզ մի խորհրդակից» և այլն դասական լեզվով» (էջ 765)։ Եթե Աստվածաշնչի մեծ գիտակ բանասերը կարող էր սխալվել, ապա դա շատ ավելի հասկանալի է որևէ գրչի կողմից։*

[24] *Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 8076 ձեռագրում խորագրի հապավումը՝* **Թգրմիանցւ** *ճիշտ է կարդալ՝* **Թագաւոր** մի անցաւ, *բայց տրամաբանական է՝* թարգմանեցաւ, *ինչպես վարվում է Բ. Զուգասզյանը։ Մառը նույն հիշատակությունը վկայաբերում է իր Վենետիկյան մի ձեռագրի նկարագրության մեջ, դարձյալ՝* թարգմանեցաւ (*Н. Марр,* Сборник притч Вардана, часть I, СПб., 1899, *էջ 68*)։

Բայց որովհետև ձեռագիրը մեզ անհաս է, չգիտենք հիշատակագրությունը նախորդում է Տղայութիւն մինչ յերիտասարդութիւն *շարքին, թե վերաբերում է այլ բնագրի, ինչպես նաև՝* թարգմանեցաւ *Մառը վերականգնել է հապավումից, թե այն կա բառի լրիվ գրությամբ։ Վենետիկյան ընդօրինակությունը շատ բան կարող է պարզել։ Այնուամենայնիվ զարմանալի է, ինչպես է № 8076 ձեռագրի գրիչը հապավելիս* թրգմնցւ *շփոթել* թգրմիանցւ*-ի հետ, այսինքն՝ մի բառը մի ամբողջ նախադասության, մանավանդ ձեռագրի միևնույն էջի վրա նա* թագավոր *ճիշտ է հապավում (թգր)։*

№ 8076 ձեռագրում այդ տողերը հետևում են առակների կամ զրույցների, որոնք վերաբերում են թագավորներին՝ «Կամէին իշխանքն սպանանել զթագաւորն իւրեանց» (62բ), «Թագաւոր մի ունէր գեղեցիկ այգի», (63ա), որին անմիջապես հաջորդում է՝ «Թագաւոր մի անցաւ» (63ա)։

Թերևս ենթադրել, որ դա մի աղավաղ հատված է և դարձյալ առնչվում է թագավորի մասին ինչ-որ զրույցի հետ, որ քաղված է ի պարսից բառէն: *Սակայն մենք կարող էինք շատ ավելի հիմք ունենալ, եթե* Յակոբ վարդապետի յօրինակէն *նախադասությունը ընկած լիներ* թգրմիանցւ *հապավումից առաջ։*

Բնագիրը մի տեսակ խրատանի է, ինքնաբերաբար ժողովված մանրապատումներից և ազգային հողի վրա, որը հետո ստացել է խորագիր, ուստի և՝ վերջ։

Խրատանիից բավական շատ փոխառություններ ունի Խիկարի չորրորդ (D) տարբերակը։

Խ ի կ ա ր	Խ ր ա տ ա ն ի
1(89) Որդեակ, քիչ ուտելն մարմնոյն շահ է, և սակաւ խօսելն հոգոյն շահ է, զի քիչ ուտելովն մարդն ոչ ախտանայ, բայց շատ և յաւելի ուտելովն հազարք մեռանին։	23. Քիչ ուտելն մարմնոյն շահ է և սակաւ խօսելն՝ հոգւոյն շահ է։ Քիչ ուտելովն մարդոյն չերմն չի բռնէ, այլ շատ ուտելովն հազար մեռանի։
2(90) Որդեակ, խօսքն զինչ ճոհար է, ի սատաֆի մէջն դիր և յամէն տեղ մի ցրուեր։	51. Բարի խաւսքն զինչ ճոհար է, ի սատաֆի մէջն դիր, մի ամէն տեղ ցրուել, այլ ի սառաֆ տար։
3(91) Որդեակ, եթե ժ բան բարի գիտես, զհինգն խօսէ և զԵ պահէ։	9. Թէ տասն խաւսք բարի գիտես, դու զինն խաւսեա և զմէկն պահէ։
4(92) Որդեակ, լեզուն հարցաւ գըլխոյն, թէ հալդ ինչ է. Ասաց, թէ՝ Քանի դու լուռ կաս, նա ես խիստ հանգիստ եմ։	
5(93) Որդեակ, որչափ որ քիչ զրուցես, այնչափ հարկիս առնուս ի մարդկանէ։	
6(94) Որդեակ զոտքդ ի կաւն դնէս, ի փշոյ պատրաստ կացիր, զձեռքդ ի ծակն տանիս, ի յօձու պատրաստ կացիր։	41. Զոտդ ի կաւն դնես, ի փշոյ պատրաստ կացիր, կձեռդ ի ծակն կու տանիս, ի յօձու խածանելու պատրաստ կացիր։
7(95) Որդեակ, յամենայն մարդ խօսք մի վստահանայր և զծածուկս քո մի յայտներ ումեք։	
8(96) Որդեակ, ընկեր հետ աղեկին եղիր, որ աղեկութիւնդ յաւելնայ։	60. Քո ընկերն քան զքեզ իմաստուն ու լաւ պիտի, որ խելքդ և իմաստութիւնդ յաւելնայ։
9(97) Որդեակ, ով ոք զբարեկամին բարի խրատն ատէ, արժանի է, որ թըշնամին ի վերայ նորայ խնդայ։	67. Ով զբարեկամի զբարի խրատն ատէ, արժանի է, որ թշնամին ի վերա նորա խնդայ։

9(98) Որդեակ, հետ վատին քիչ նիստ, թէ ոչ՝ քան զամէնն որ աղեկ ես, նա վատ զու դառնաս։	59. Հետ վատին քիչ նիստ, թէ չէ, քան զքեզ ամէն աղէկ ես, վատ կու դառնաս։
10(99) Որդեակ, տես զարեգակն, թէ որչափ պայծառ է, բայց փոքր մի ամպ, որ ի դէմն գայ, կու մթնեցնէ զինքն։ Այդպես և վատ մարդն զաղէկն կու խանգարէ։	59. Արեգակն, որ քան զամենայն արարածս ի բարձր է, փոքր մի յամպ ի դէմ կանգնի, բոլորն կու խաւարի։
11(100) Որդեակ, ով մօտ ի լուսինն նստի, երեսն նման լուսոյ պայծառանայ, և ով մօտ ի սև պոստուկն նստի, նորա նման լինենայ։	68. Ով մատ լուսինն նստի, երեսն նման լուսնի պայծառանայ, ով որ մոտ սեպակի (սև պուտուկի—Ա. Մ.) **նստի, երեսն նման նմա լինի։**
12(101) Որդեակ, Հարկաւորին Հարկիս արա, վասն իւր Հարկիցն, և անՀարկուն Հարկիս արա, վասն քո Հարկիցդ։	76. Հարկաւորին Հարկիք տուր, վասն իւր Հարկեցն, անՀարկուն Հարկիք տուր, վասն քո Հարկեցն։
13(102) Որդեակ, ինքեան գիտակն աստուածաճանաչ է և իմաստուն։	53. Ինքեան գիտակն աստուածաճանաչ և իմաստուն է։
14(103) Որդեակ, եթէ սաէ ոսկին, թէ ես Հնդիստանի եմ, ինչ շահ է իւր ասելն, վասնզի մաՀաքն կու ճանաչէ զինքն։	34. Թէ ոսկին սաէ. Ես Հնդստան եմ, ինչ Համար է, մաՀակն կու ճանաչէ։
15(104) Որդեակ, որ լսէ և ոչ առնէ՝ մէկ աչօքն կոյր է, և որ ոչ կամի լսել և ոչ առնել՝ երկու աչօքն կոյր է, իսկ որ լսէ և առնէ, երկու աչօքն ի լոյս է։	80. Որ լսէ և ոչ առնէ՝ մէկ աչքն կոյր է, և որ ոչ լսէ և ոչ առնէ՝ երկու աչաւքըն կոյր է, որ լսէ և առնէ՝ երկու աչօքն ի լոյս է։
16(105) Որդեակ, կին, թուր, ձի ոչ են Հաւատալի։ Ջրունն բոէ, և զկին անզգամ՝ ոչ։ Ձի շունն ոչ մոռանայ զերախտիս մարդոյ, իսկ կին, թուր, ձի ոչ ճանաչեն զտէր իւրեանց։	16. Նարինճ ու թուրինճն ի վերա սարին ով տեսել և զաւձու զլուխն ի ճնճղկի բունն ով տեսաւ։ Այս զարմանալի բան, որ կասեմ. կին, թուր, ձի ու ֆաթար ով է տեսել։ Ջրունն բռէ զկինն մի բռել։ Էր ասեմ քեզ, էնոր Համար, որ շունն բաֆայ պաՀէ, և կինն և թուր և ձին ոչ պաՀեն։

Պետք է նկատել, որ Խիկարի բնագրում քաղվածքներ են արված ավելի ընդարձակ և մի փոքր տարբեր Հավաքածուից։ 4,5 և 7-րդ խրատները, թեպետ չենք Հանդիպում խրատանիի մեջ, բայց նրանից են սերում։

Խիկարի հայկական խմբագրության փոխառությունների հաջորդ մեծ աղբյուրը Աստվածաշունչն է. Առակք Սողոմոնի, Իմաստութիւն Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ, Տովբիթի *գրքերը և* Նոր Կտակարանը:

Բայց այստեղ դժվար է որոշել երբ են արված փոխառությունները. կային թարգմանության նախօրինակում, թե հետամուտ են։

Սուրբ գրքի հետ զրույցի հարաբերակցությունը բազմակի ձևեր ունի.

ա. խրատներ, որոնք ընդհանուր են, գալիս են նախասկզբնական օրինակից և աղոտված հարց է. որն է աղբյուրը, Խիկարը, թե Սուրբ գիրքը։ Այստեղ բանասերի ձեռքին չափազանց քիչ փաստեր կան, և թերևս հնարավոր է միայն հայեցողական ենթադրություններ անել։

բ. խրատներ, որոնք ուղղակի Սուրբ գրքից անցել են Խիկարին, հայերեն թարգմանությունից առաջ։

Հոֆմանի դիտողությունից հետո, դա բավականաչափ քննված է բանասերների կողմից։ Ֆ. Նոն բերում է Սուրբ գրքի և Խիկարի առնչությունների մի ընդարձակ աղյուսակ[25]*։ Այդպիսի աղյուսակ ունի և Ա. Գրիգորևը*[26]*։*

Հասկանալի է, որ հետագայում հայկական հողի վրա Սուրբ գրքից կատարված փոխառությունները պետք է փնտրել այդ աղյուսակներից դուրս։

Ահա այդպիսի խրատների մի քանի զուգահեռներ.

Ս. Գիրք	*Խիկար*
Մի՛ գնար մէն ընդ առն բարկացողի և մի՛ կագիր ընդ նմա, զի յաչս նորա թեթև թուի արիւն։ (*Սիրաք, Ը—19*)	*Որդեակ, մի՛ գնար մէն ընդ առն բարկացողի և մի՛ կարգիր* (D$_1$—*113 կագիր*) *ընդ նմայ, զի յաչս նորա թեթև թվի արիւն քո։* (A$_4$—*58*, A$_5$—*82*, D$_1$—*113*)
Որդեակ, թէ գլուխ իցես բազմաց, մի՛ հպարտանար ի վերա նոցա, լեր դու իբրև զմի ի նոցանէ և հանապազ խնամեա զնոսա, և նոքա զանձինս իւրեանց ի մահ դիցեն ի վերա քո։ Եւ զպարգեւս խոստման քո մի՛ պակասե-	*Որդեակ, եթէ գլուխ իցես բազմաց, մի՛ հպարտանար ի վերա նոցա։ Լեր դու իբրև զմի ի նոցանէ և հանապազ խնամեա զնոսա, և նոքա զանձինս իւրեանց և զմահ դիցեն ի վերա քո։ Եւ զպարգեւս խոստմանց քոց մի՛ դարձուցաներ ի նո-*

25 *François Nau*, Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien, **էջ 301—304։**

26 *А. Д. Григорьев,* Повесть об Акире Премудром, Приложения, **էջ 280—283։**

ցուցանէր ի նոցանէ, հոգ տար նոցա ի սեղանս և զուրախութիւն նոցա քեզ համարեա։	*ցանէ, հոգ տար նոցա ի սեղանս և զուրախութիւն նոցա քեզ համարեա։*
(Սիրաք, ԼԲ, 1—3)	(A_4—*131*a, A_5—*148*a)
Տրտմութեան մի՛ տար զանձն քո և ի խորհուրդս մի՛ նեղեր զքեզ։ Կեանք մարդոյ ուրախութիւն սրտի։	*Տրտմութեան մի՛ տար զանձն քո և ի խորհուրդս մի՛ նեղեր զքեզ։ Կեանք մարդոյ ուրախութիւն սրտին է։*
(Սիրաք, Լ—21)	(A_4—*131*b, A_5—*184*b)
*Ընդ առն լեզուանոյ մի կռուիր, զի ի **վերայ հրոյ փայտ դիզես։***	*Որդեակ, ընդ առն լեզուանոյ մի կռուիլ, զի այնպէս է, որպէս թէ ի վերայ հրոյ փայտ դիզես։*
(Սիրաք, Ը—4)	(D_1—*196*)
Լաւ են հարուածք բարեկամի, քան զկամակոր համբոյրս թշնամոյ։	*Որդեակ, լաւ է վէրս բարեկամին, քան զհամբոյրս թշնամոյն։*
(Առակ, Իէ, 5—6)	(D—*67*)

Այս խրատները մուծվել են հետագայում, որովհետև՝

1. A տարբերակը ներկայացնող հինգ օրինակներից (A_{1-5}) *ունեն միայն երկուսը* ($A_{4,5}$)*, որոնք ամենայն հավանականությամբ գալիս են մեկ աղբյուրից։ Երկու ձեռագրերում էլ կա միևնույն սխալ ընթերցումը՝* **կարգիր** *փխ.* **կազիր**: *Առհասարակ* A_4 *և* A_5 *օրինակներն ունեն գրչական բացահայտ ազգակցություն։*

2. Ինչպես համեմատությունից պարզ է, խրատները Սիրաքի գրքին առնչվում են ոչ թե սոսկ թեմայով, այլ նույնն են նրա հետ, ուրեմն փոխառված են Սիրաքի հայերեն թարգմանության օրինակից։

Թերևս ենթադրել, որ թարգմանիչը տեսնելով նույն խրատը այլևս հարկ չի համարել նորից թարգմանելու, այլ տեղադրել է արդեն պատրաստի Սիրաքի օրինակը, մանավանդ Աստվածաշնչից հաճույքով էին ձևեր և արտահայտություններ փոխառում։ Բայց այս դեպքում դա ճիշտ չէ, որովհետև Սիրաքը վաղուց հետե չի մտել կանոնական գրքերի մեջ և հայերենում ունի տարբեր թարգմանություններ ու խմբագրություններ։ Մեզ հետաքրքրող խրատները գալիս են Զոհրաբյանի օրինակից, որը եթե մի այլ թարգմանություն չէ, ապա անպայման պարզեցված խմբագրություն է, ժողովրդականացված օրինակ։

3. Բնագրային մի կարևոր հանգամանք։ A_4*-ի մեջ 131* a *և* b *խրատները մուծվել են բավական ապաշնորհ ձևով և մատնում են իրենց։*

A *խմբի բոլոր ձեռագրերի շարքը վերջանում է այսպես.* Արդ, որ առնէ զայս ամենայն, եղիցի իմաստուն և փառավոր,—*այսինքն, ով կատարե այս բոլոր խրատները կլինի իմաստուն և փառավոր։*

Հասկանալի է, որ դա ավարտն է, բայց հենց այդ նախադասությունից հետո են A₁-ում գալիս Սիրաքի ԼԲ 1—3 և Լ 21—22 խրատները։ Դա ամենաբնորոշ ձևով մատնում է դրանց հետամուտ բնույթը։ A₅-ի գրիչն այս հանգամանքը նկատել է և նույն նախադասությունը բոլորովին դուրս թողել։

Սուրբ գրքից փոխառությունները դրանով չի ավարտվում։ Նրա ազդեցությունը նկատելի է ոչ միայն խրատների վրա, այլև պատմողական մասում, առհասարակ ոճերի ու արտահայտչական ձևերի մեջ, որից լիաբար օգտվել է հայ թարգմանիչը։

Սիրաքը, Սողոմոնը և Խիկարը խրատականքի մեջ ունեն ժանրային շատ մեծ հարազատություն և անսպասելի չէ, որ որոշ բնագրերում գրիչը Խիկարի անունը շփոթում է Սիրաքի հետ, իսկ այլ տեղերում ուղղակի վկայակոչում Սողոմոնին։

Սրանով մենք սպառում ենք փոխառությունների հարցը, որոնք կատարվել են հայերեն թարգմանության մեջ և չեն վերաբերում նախօրինակին։

Հայ խմբագրության համար փոխառության հիմնական աղբյուր են ծառայել Խօսք իմաստասիրաց և խրատք հասարակաց *բնագիրը,* Չորս բանքը, Հարց և պատասխանիքը, Խրատանին *և* Սուրբ գիրքը:

Ե. ԳՐՉԱԿԱՆ ԵՎ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Փոխառությունների ուղին սակայն միակը չէ խրատականքը հարստացնելու համար։ Հայ թարգմանության մեջ երևան են եկել նոր խրատներ նաև եթե կարելի է ասել՝ ինքնաճմամբ, բուն որևէ խրատ կիսելով կամ վերաձևվելով։ Նոր ընթերցումների շերտի տակ ծածկվել է խրատի նախնական պատկերը, և դարձյալ հեռացել բնօրինակից։

Հետևենք այժմ այդ ընթացքին։

Բնագրում ընդօրինակությունների ժամանակ տեղի են ունենում ակամա փոփոխություններ։ Ամենաուշադիր գրիչն անգամ թույլ է տալիս վրիպումներ և պատահական չէ, որ գրեթե բոլոր հիշատակարաններում կրկնվում է միևնույն խնդրանքը՝ Սխալանացս անմեղադիր լերուք: *Իսկ հաջորդ ընդօրինակողները նկա-*

տում են իրենց ձեռքի տակ եղած բնագրի վրիպումը և փորձում ուղղել կամ վերծանել անընթեռնելի մի բառ կամ աղավաղում, որոնք հաճախ դառնում են կամայական և բնագրից ավելի հեռանում։ Այսպես. մարդկան բառը A_2-ի գրչի համար դժվարընթեռնելի է եղել և նա վերծանել է՝ մեր և կեանս, դառնիճր G բնագրում դարձել է դառն ինչ, աղբ ի պարտիզի (A) գրիչը ենթադրելով որ աղվել է ւր մասնիկը, դարձրել է աղբիւր պարտիզի, մանավանդ փոփոխությունը անիմաստ չէ (C)։ E խմբի 80-րդ խրատն այսպես է. Որդեակ, լաւ է ստանալ ձի սմբակեղ և էշ ստուարոլոք, քան զծառայ փախչող և ստախօս: E-ն հիմք է ծառայել Fa-ի համար, որտեղ թույլ է տրվում վրիպակ՝ սմակել փխ. սմբակեղ, իսկ Fb-ն ծագում է Fa-ից։ Այնտեղ տեսնելով, որ սմակել իմաստ չունի փոխարինում են ծոյլ և պղերգ բառերով, իսկ ստուարոլոք սխալ ընթերցվելով՝ Fab-ում դարձել է ըստ վարուք:

Այդպիսի ակամա ճշգրտումները հաճախ վերաիմաստավորում, կամ առաջացնում են նոր խրատներ։

Որդեակ, քննեա զբանն ի սրտի քում և ապա՝ ի վեր հանիցես, զի թէ փոխես զբանն՝ քաղցր լինի (C 47)։ Ճիշտ ձևն է՝ ծաղր լինիս, բայց որևէ տեղ գրիչը շփոթել է։ Ամբողջ C տարբերակում քաղցր է, փոխանակ ծաղր: Դա իմաստ չի տալիս և C_3-ի կամ նրա օրինակի գրիչը փորձել է ելք գտնել. Որդեակ, քննեա զբանն ի սրտի քում և ապա՝ ի վեր հան զնա, զի թէ փոխես զբանն և ընտրես զբարին, քաղցր լինիս: Ստացվել է նոր խրատ։

Որդեակ, լաւ է քեզ, թէ գողացեն զինչս քո, քան թէ գողութիւն գտցեն ի վերայ քո (A 90)։ B խմբում կատարվել է մի բառի լրացում՝ զամենայն (զինչս քո զամենայն), իսկ B_8-ում արդեն ստացել է նոր իմաստ. Որդեակ, լաւ է թէ գողացեն զինչս քո զամենայն, քան թէ գտցեն մի գողութիւն առ քեզ:

A խմբում այն միտքն է, որ ավելի լավ է քեզանից գողանան, քան թե գողություն գտնեն քո մոտ, իսկ B-ում՝ ավելի լավ է քո ամբողջ ունեցվածքի դիմաց քեզ մոտ մի գողություն էլ չգտնեն։ Իսկ Fb-ի մեջ վերաճել է այսպես. Մի՛ գողանար զինչս մարդկանց, զի մի գուցէ աստ մահու մեռանիցիս և անդ յանշէջ հուրն այրիցիս (Fb 46)։

Մի այլ օրինակ, A_1-ում 12-րդ խրատն այսպես է. Որդեակ, թէ տեսանիցես զթշնամին քո գլորեալ, մի՛ ծաղր առներ զնա, զի թէ կանգնի, հատուցանէ քեզ:

Հատուցանէ քեզ անորոշ է, և դա թույլ է տալիս տարբեր մեկնություններ.

A₂

Որդեակ, թէ տեսանիցես զթշնամին քո գլորեալ, կանգնեա, և նա հատուցանէ քեզ (A—12)։

A4, 5

Որդեակ, թէ տեսանիցես զթշնամին քո գլորեալ, մի՛ ծաղր առներ զնա, զուցէ զի կանգնիցէ և քեզ ի չար հատուցանիցէ (A₄—12, A₅—36)։

Շարքի մեջ երբեմն պատահում են կրկնակ ձևեր, որ սկզբնապես նույնն են։ Օրինակ A—29-ը և A—81-ը ծագում են մի խրատից, որի նախնականը պահպանվել է G-ի մոտ (G—76)։

G

Որդեակ, եթէ առաքէ զքեզ տէր քո ուրեք, եթէ մեծ իցէ բանն, մի հա[տա-ցես] ի բանիցն և եթէ փոքր է, մի մեծացուցաներ, զի զուցէ [ո]չ ես լինիցին ըստ նմանութեան, և մի յաւելցես ի խաւսս (G—76)։

A

Որդեակ, յորժամ ոք առաքէ առ յայլ ոք բանս ինչ ասել, մի՛ յաւելցես ի խօսսն և մի՛ հատցես ի բանիցն, զի մի ծաղր լինիցիս և պատուհաս կրեսցես յերկոցունցն (A—29)։

A

Որդեակ, զբանս տեառն քո թէ մեծ է, մի՛ հատաներ և թէ ի փոքր է, մի՛ յաւելուր (A—81)։

Ահա տրոհմամբ կամ տարընթերցումների հետևանքով գոյացած խրատների մի շարք.

Որդեակ, զոր քեզ չար թուի, ընկերին մի՛ առներ, այլ զոր ինչ սիրես, թե արասցեն բարեկամք քո, արա և դու ամենեցուն, զի յամենայնէ բարի գտցես (A—61)։

Որդեակ, եթէ ոք արասցէ քեզ չար, դու բարի արա փոխարէն նորա (A₅—91)։

Որդեակ, թէ չար ինչ գործես մի ոք տեսցէ, զի աստուծոյ հաճոյ գործք բարիքն են (A—98a)։

Որդեակ, երկիր յաստուծոյ և զչար գործք քո մի ոք տեսցէ, զի մի ուսցին ի քէն (B—89b)։

Որդեակ, չար բանքն վկայ է ստութեան (A—99a)։

Բան սուտ սկիզբն ատելութեան է (B—88)։

Որ առատ է սրտիւ, լի է բարութեամբ և որ ագահ է մտօք և ունի ինչս բազումս, ունայն է և դատարկ և կենդանի մեռեալ է (A—110b)։

Որդեակ, որ առատ է սրտիւ, լի է բարութեամբ և որ կեղծաւոր է, դատարկ է յամենայն բարեաց (B—102)։

Որդեակ, որ ունի ինչս բազումս և ագահ է, այնպիսին է կենդանի մեռեալ (B—103)։

Որդեակ, ամբարտաւան մարդիկ հեռանան ի բարեկամութենէ մարդկան և ի սիրոյ և առնուն անարգանս անձին և մեկուսին յընկերաց, նոյնպէս խոզամիտք և ագահք (A—117)։

Որդեակ, ամբարտաւան մարդիկք հեռանան ի բարեկամութենէ և ի բազում սիրոյ և առնուն անարգանս անձին և մեկուսանան յընկերաց։

Որդեակ, խոզամիտք և ագահք ի բռնի բարեկամաց քակտեցին (B₁—114 ab)։

Եւ թէ կամիցիս ինչս ումեք տալ, մի յառաջ խոստանար, զի բան քո հաստատ լաւ է, քան զտուրսն (A—114b)։

Որդեակ, բան հաստատ լաւ է քան զտուրս, և անհաստատն հանապազ սխալ է յամենայն բանս (B—108)։

Որդեակ, շուն որ թողու զտէր իւր և գայ զհետ քո, քարամբ հալածեա զնա (A—97)։

Որդեակ, շունն որ հետ քեզ գայ, քարամբ հալածեա զնա, որ ոչ գայ (C—70)։

Որդեակ, լաւ է կող մի ի ձեռին քում, քան թէ բուծ յայլոց ձեռն (D—70)։

Որդեակ, լաւ է գող մի ի ձեռին քում, քան թէ դու յայլոց ձեռն (D₄—71)։

Որդեակ, ամենայն մարդ, որ ոչ վարի իրաւամբք և արդարութեամբ, յաւուրս իւր կարճէ (D—140)։

Որդեակ, ամենայն մարդ որչափ վարի իրաւամբ և արդարութեամբ, զաւուրս իւր բարիոք անցուցանէ (D₄—140)։

Շարքը կարելի է շարունակել, բայց այսքանն էլ բավական է։ Ինչպես տեսնում ենք, այս ճանապարհով ևս զրույցի մեջ հավելագրվել են խրատներ։

* *
*

Այժմ երբ գիտենք, թե ինչ հետսմուտ շերտեր կան խրատականքի մեջ, փորձենք որոշել նրա սահմանային կազմը։

Արդեն աղյուսակից նկատել ենք (էջ 37—40), որ շարքերը, չնայած իրենց ծավալով չեն բռնում իրար, բայց վերջանում են նույն կերպ, ինչ A խումբը։ A-ի վերջին 118-րդ խրատին համապատասխանում է B-ի 187—188-րդը, D-ի 210-րդը, G-ի 120-րդը (G-ն ունի 121 խրատ)։

Չեն բռնում միայն C-ն և E-ն։ C-ն պարզապես խախտված է, իսկ E-ի շարունակվող խրատները լրիվ քաղված են այլ աղբյուրից (L)։ Նույնն է և բոլոր խրատաշարերի սկիզբը։ Այդ նշանակում է,

որ տվյալ սահմաններում կամ B,D խմբերի մեջ տեղակայված են նոր խրատներ, կամ A-ից սղված է խրատների մի ամբողջ շարք։

Ճիշտ է առաջինը, որովհետև.

ա) Մեր նշած բոլոր հետամուտ շերտերը զուգահեռ չունեն A-ի հետ և եթե դուրս մղենք, ապա շարքն ուղղակիորեն կձգտի համասարվել նրան։ B խմբի խրատները հավելյալ էին և հետամուտ, որոնք չկային A-ի մեջ։

բ) Հետագա շերտեր չեն նկատվում A-ի մոտ, ուստի այն մնում է համեմատաբար անաղարտ։

գ) A-ն իր խմբի մեջ ունի հնագույն ձեռագիր (A₁, 1321 թիվ), որն ավելի մոտ է թերևս նախօրինակին և կարող է ենթարկված չլինել հավելագրումների։

Եթե փորձում ենք ընդունել, որ A-ն է ենթադրում հայերենի նախնական կազմը, ճշտենք այն իր մեջ եղած միավորների զուգորդմամբ։ Հիմքում պահում ենք A₁-ը։

A_1	A_2	A_3	A_4	A_5
1a	1a	1a	1a	24
1b	1b	1b	1b	25
2	2	2	2	26
3	3	3	3	27
4	4		4	28
5	5		5	29
6	6		6	30
7	7	12	7	31
8	8	13	8	32
9	9	14	9	33
10	10	15	10	34
11	11	16	11	35
12	12	17	12	36
13	13	18	13	37
14	14	19	14	38
15	15	20	15	39
16	16	21	16	40
17	17	22	17	41
18	18	23	18	42
19	19	24	19	43
20	20	25	20	44
21	21	26		
22	22	27	21	45
23	23	28	22	46
24	24	29	23	47
25	25	30	24	48
26	26	31	26	49
27	27	32	27	50
28a	28a	33a	28a	51a

A_1	A_2	A_3	A_4	A_5
28b	28b	33b	28b	51b
28c	28c	33c	29a	52
28d	28d	33d	29b	53
29	29	34	30	54
30	30	35	31	55
31	31	36	32	56
32	32	37	33	57
33	33	38	34	58
34	34	39	35	59
35	35	40		
36	36	41		
37a	37a	42a	92a	114b
37b	37b	42b		
38	38	43	106	128
39	39	44	107	129
40	40	45		
41	41	46	36	60
42a	42a	47a	37	61
42b	42b	47b	38	62
42c	42c	47c	39	63
42d	42e	47e	41	65
42e	42F	47F	42	66
42F	42g	47g	43	67
42g	42h	47h	44	68
42h	42i	47i	45	69
42i	42j	47j	46a	70
42j	42a	47a	46b	70b
43	43	48	47	71
44	44	49	48	72

A_1	A_2	A_3	A_4	A_5
45	45	50	49	73
46	46	51	50	74
47	47	52	51	75
48	48	53	52	76
49	49	54	53	77
50	50	55	54	78
51	51	56	55	79
52	52	57	56	80
53	53	58	57	81
54	54	59	59	83
55	55	60	25	
56	56	61	61	85
57	57	62	62	86
58	58	63	63	87
59	59	64	64	88
60	60	65	66	90
61	61	66	67	91
62	62	67	68	92
63	63	68	69	93
64	64	69		
65	65	70	70	94
66	66	71	71	95
67	67	72	72	
68	68	73	73	96
69	69	74	74	97
70	70	75	75	98
71	71	76	76	99
72	72	77	77	100
73	73	78	78	101
74	74	79	79	102
75	75	80	80	103
76	76	81	81	104
77	77	82	82	105
78	78	83	83	106
79	79	84	85	107
80	80	85	84	
81	81	86	86	108
82	82	87	87	109
83	83	88	88	110
84	84	89	89	111
85a	85a	90a	90a	112a
85b	85b	90b	90b	112b
86	86	91	91	113
87	87	92		
88a	88a	93a	92a	114a
88c	88b	93b	92c	114c
89	89	94	93	115
90	90	95	94	116
91	91	96	95	117
92	92	97	96	118
93	93	98	97	119
94	94	99	98	120
95	95	100	99	121

A_1	A_2	A_3	A_4	A_5
96	96	101	100	122
97	97	102	101	123
98a	98	103a	102a	124a
98b	99	103b	102b	124b
99a	100	104		
99b	101	105	103	125
100	102	106	104	126
101	103	107	105	127
102	104	108	108/9	130
103a	105	109	110	
103b	106	110	111	131
104a	107a	111a	113a	133a
104b	107b	111b	113b	133b
105	108	112	114	134
106a	109a	113a	115a	135a
106b	109b	113b	115b	135b
106c	109c	113c	115c	135c
107	110	114	116/7	136/7
108	111	115	112	132
109		116	118	138
110a	112	117a	119a	139a
110b	113	117b	119b	139b
111a	114a	118a	120	140
111b	114b	118b	121	141
112	115	119	65	89
113	116	120	122	
114a	117a	121a	123	142
	42d	47d	40	64
		4		
		5		
		6		
		7		
		8		
		9		
		10		
		11		16
			58	82
			60	84
			131a	148a
			131b	148b
				1
				2
				3
				4
				5
				6
				7
				8
				9
				10

A_1	A_2	A_3	A_4	A_5
				11 12 13 14 15 16 17

A_1	A_2	A_3	A_4	A_5
				18 19 20 21 22 23

A_1-ի վերջին 118-րդ խրատից հետո սյունակներում տեղակայված միավորները դուրս են մնում A_1-ի շարքից։

A_2-ի 42d-ն, որը համապատասխանում է A_3 47d, A_4 40 և A_5 64 խրատներին, բնագրային է՝ **Որդեակ, լաւ է կող մի ի ձեռին քո, քան թէ բուծ յայլո ձեռին:**

Այդ օրինակներում նախորդ խրատն այսպես է. **Լաւ է ճնճղուկ մի ի ձեռին քո, քան զհազարս յերկինս թռուցեալ:**

A_1-ում երկու խրատները միակցվել են (մեկի սկիզբը և մյուսի վերջը), տալով աղավաղ մի ընթերցում՝ **Լաւ է ճնճղուկ մի ի ձեռին քո, քան թէ բուծ յայլո ձեռին:**

A_3-ի՝ 4—11, A_4-ի՝ 60, A_5-ի 1—23 և 84 խրատները մուծված են **Խօսքից** *այսպիսի համապատասխանությամբ* A_3L $^{4}/_{57}$, $_{62}$, $^{5}/_{71}$, $^{6}/_{74}$, $^{8}/_{75}$, $^{9}/_{82}$, $^{10}/_{17}$, $^{11}/_{50}$, A_4L $^{60}/_{43}$, A_5L $^{1}/_{9}$, $^{2}/_{10}$, $^{3}/_{11}$, $^{4}/_{13}$, $^{5}/_{13}$, $^{6}/_{18}$, $^{7}/_{20}$, $^{8}/_{21}$, $^{9}/_{23}$, $^{10}/_{24}$, $^{11}/_{28}$, $^{12}/_{31}$, $^{13}/_{34}$, $^{14}/_{35}$, $^{15}/_{36}$, $^{16}/_{50}$, $^{17}/_{51}$, $^{18}/_{54}$, $^{19}/_{56}$, $^{20}/_{69}$, $^{21}/_{70}$, $^{22}/_{71}$, $^{23}/_{72}$, $^{84}/_{43}$։

A_4 58 (համապատասխանում է A_5 82-ին) և 131ab (համապատասխանում է A_5 148 ab-ին) խրատները գալիս են Սիրաքից (տես էջ 70)։

Այդպիսով նույն խմբի մեջ ևս A_1-ի շարքից դուրս բոլոր խրատները հետամուտ են։

Սակայն A-ն չենք կարող անվերապահ նախնականը համարել և ոչ, նույնիսկ, հայ առաջին բնագրին ամենից մոտ տարբերակ։ Նրա հետ կարող է վիճարկել G-ն, որը ինչպես գիտենք, ներկայանում է մի ձեռագրով, ընդօրինակված 1347 թվականին, միայն երկու և կես տասնյակ տարով ավելի ուշ A_1-ից։

G-ն ևս ունի գրեթե նույն թվով խրատներ՝ 121, բայց կարևոր է, որ մյուս բոլոր տարբերակներից ավելի G-ն է հեռանում A-ից։

Բերենք A և G բնագրերի համադրական աղյուսակը։

A	G
1a	1
1b	3
2	4
3	5
4	6 40
5	7
6	8
7	9
8	43
9	
10	51
11	
12	
13	
14	
15	
16	
17	
18	
19	
20	
21	
22	
23	
24	77
25	99
26	102
27	
28a	
28b	
28c	
28d	
29	76
30	26
31	28
32	
33	29
34	30
35	31
36	33
37a	17
37b	17
38	34
39	
40	35
41	36
42a	61
42b	
42c	70
42d	68
42e	69
42F	63

A	G
42g	66
42h	65
42i	
42j	
43	71
44	
45	37
46	39
47	
48	41
49	
50	42
51	44
52	53
53	54b
54	55
55	19 / 56
56	
57	
58	22
59	23
60	24 / 35
61	91
62	52
63	58
64	59
65	54a
66	60
67	67
68	
69	10
70	32
71	
72	
73	
74	97
75	
76	74
77	
78	
79	73
80	75
81	76
82	77
83	45 / 46
84	47
85a	48
85b	49
86	13

A	G
87	14
88a	16
88b	
89	
90	79
91	
92	
93	80
94	72
95	
96	85
97	86
98a	92
98b	88
99a	94
99b	
100	
101	96
102	
103a	
103b	
104a	98 / 107
104b	
105	
106a	109
106b	
106c	
107	
108	
109	20
110a	114
110b	115
111a	116
111b	
112	
113	
114a	
114b	117
114c	118
115a	62
115b	
116	
117	120
118	120
	2
	11
	12
	15
	18
	21
	27
	38

A	G
	40
	50
	57
	62
	64
	65
	78
	81
	82
	83
	84
	87
	89
	90
	93
	95
	100
	101
	103
	104
	105
	106
	108
	110
	111
	112
	113
	119
	121

Տարբեր են ոչ միայն շարքերը, այլև խրատները (տես գիրք Ա, էջ 41—43) և դժվար է ուղղակի որևէ մեկին առաջնություն տալ։

A բնագիրն ունի 57 խրատ, որոնք չեն զուգամիտվում G-ին, իսկ G-ն՝ 37։ Ժամանակով և վաղեմությամբ բնագրերը չեն զիջում իրար։

Բայց պետք է, որ հայ սկզբնօրինակին ամենից ավելի մոտ լինեն այդ երկու տարբերակները, կամ թերևս՝ խմբագրություն-ները։

Փորձենք քննել նրանց առնչակցությունը։

3. ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախապես ասենք, որ եթե G-ի որևէ ընթերցում վկայվում է տարբերակների թեկուզ մի օրինակով, ապա նախընտրելի է այդ ընթերցումը, որովհետև A,B,C,D տարբերակները սերում են միմյանցից, կամ բոլորի համար միևնույն հարազատ աղբյուրից, իսկ G-ն հենց այդ աղբյուրի նկատմամբ էլ ներկայացնում է ուղղակի հեռացող տարբերակ, թերևս՝ խմբագրություն, ուստի նրան համընկնող ընթերցումը իբրև վերապրուկ ավելի հեռավոր նախնուց է գալիս, կամ սկզբնօրինակից, երբ դեռ տարբերակներ, կամ խմբագրություններ չէին ձևավորվել։

Նույնը չենք կարող ասել E խմբի համար, որովհետև այն անմիջապես բնագրական առնչություններ ունի G-ի հետ, և ընթերցումները կարող են նրանից ծագել։

Առաջին խրատը A_1 *և G-ի մոտ այսպես է հարաբերում.*

A_1	G
Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքունի, մեռոյ զնա և թաղոյ ի սրտի քում, զի մի ումեք ասիցես. Զկապեալն մի՛ արձակեսցես և զարձակեալն մի՛ կապեսցես։	*Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքայի, մեռոյ և թաղոյ զնայ ի սրտի քում և մի՛ մոռասցիս և կամ ի վեր հանիցես։ Գուցէ հանդիպեսցէ ի թագաւորէն քեզ տանջանք և բանդ։*

Տարբերությունները բավական շատ են.

ա) **Արքունի** (A_1) — **արքայի** (G)։ A_1*-ի ձևը հավանաբար նախընտրելի է՝* **ի դրան արքունի**։ *Աստվածաշնչի և առհասարակ հայ մատենագրության մեջ* **արքունի** *օգտագործվում է, երբ հարցը վերաբերում է արքայականին, իբրև պետական հաստատության, իսկ երբ անմիջապես նկատի ունի որևէ անձնավորություն գործածվում է* **արքայի** *ձևը։ Այսպես՝* **Զխորհուրդս արքայի ծածկել** *(Տովբ., Ա. 20),* **Եւ դարձուցին զամենայն պատրաստութիւնն, զոր**

գտին ի տան արքային *(Բ, Մն, ԻԱ, 17)*, եւ երրորդ մասն ի տան արքային *(Բ, ՄՆ, ԻԳ, 3) և այլն։*

*Խիկարն արքունի դպիր է, որ կատարում է արքունի գործերը։ «Ով Խիկար դպիր,— ասում է արքան,—տրտում է անձն իմ վասն քո, զի ով ոք է, որ չետ մահուան քո կարէ զգործս քո արքունի վճարել» (A*2*)։ Նա Նաթանին դաստիարակում է իրեն փոխարինելու, որը նույնպես պետք է ծառայի արքունի դռանը և վճարի արքունի գործերը։*

Բայց G *բնագիրը միշտ նկատի ունի անձնապես թագավորին և տալիս է, անշուշտ, անհարազատ ընթերցում. «Ով Խիկար դըպրայպետ և իմաստուն խորհրդակից իմ, յորժամ ծերասցիս և վախճանեսցիս, ով պահեսցէ զիս» (*G*)։*

G*-ի ընթերցման մեջ նկատվում է ավելի անմիջականություն, որ թելադրվում է ժողովրդական ոճից։*

բ) Զի մի ումեք ասիցես (A) — և մի մոռասցիս և կամ ի վեր ճանիցես (G):

Այստեղ երկու ձևերն էլ պետք է որ ենթարկվեն խմբագրման։ G*-ի մոտ՝* և մի մոռասցիս և կամ ի վեր ճանիցես *կապակցության մեջ անհարիր բան կա։ Թվում է* մի մոռասցիս *համարժեք է* մի ի վեր ճանիցես*-ին (միակցվում են* և կամ *շաղկապով), բայց խրատի նպատակը որևէ խոսք մոռանալու, ի վեր չհանելու մասին է, այնպես որ* և մի մոռասցիս *ավելորդ է կամ աղավաղ, թերևս պետք է լիներ՝* և մոռ, *բայց* մի ի վեր ճանիցես *ձևը հանդիպում ենք այլ խմբագրություններում.* BC*-ն տալիս է* և մի ումեք ի վեր ճանիցես *(*B *հանիցես զայն), նույնիսկ այն պահպանվել է* A *խմբի մեջ,* A3 *բնագրում՝* և մի ումեք ի վեր ճանիցես, *իսկ* D*-ն հետևելով* A *խմբին, նախորդ ընթերցումը ևս պահել է իբրև վերապրուկ՝* և մի ճանիցես ի վեր և մի ումեք ասիցես: *Պարզ է, որ* A1*-ի* զի մի ումեք ասիցես *նախընտրելի չէ։ Պետք է ճիշտ համարել* A3*-ի ձևը։ Նկատենք, որ* A3*-ը շատ դեպքերում ավելի համերաշխ է* A1*-ին, քան* A2,4,5 *օրինակները։*

գ) Գուցե ճանդիպեսցէ ի թագաւորէն քեզ տանջանք և բանդ *(*G*)։*

A1*-ը (և առհասարակ* A*-ն) այս նախադասությունը չունի։ Բացակայում է նաև մյուս տարբերակներից։ Չենք կարող ասել հետամուտ է թե ոչ։ Ցույց է տալիս հետևանքը, խռացնում խրատի իմաստը և կարող էր չլինել նախնականի մեջ։ Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս նկատի ունի անձամբ թագավորին և ոչ թե առհասարակ արքունիքը։*

Երկրորդ խրատն այսպես է.

Որդեակ, զամենայն ինչ, զոր առնիցես և զոր ինչ տեսանիցես, մի՛ ումեք ասասցես (G):

$A_{1, 2, 4, 5}$*-ն այս խրատը չունեն, ինչպես նաև* B,D,E *տարբերակները, բայց հանդիպում ենք* A_3*-ի ու* C*-ի մոտ։*

Եւ զոր լսես մի՛ յայտնեսցես և տեսանես մի՛ ասասցես (**A_3**) **Եւ զոր տեսանես, մի՛ ասել և զոր լսես մի՛ յայտնել** (**C**):

Անշուշտ խրատը բնագրային է, և բաց է թողնում $A_{1,2,4,5}$ BDE*-ն, որովհետև հավաստվում է* A_3 C*-ի օրինակով և առկա է օտար խմբագրություններում.* **ասորական՝** S_1, S_2, S_3, S_4, G_2, **արաբական՝** Sm, Sl **սլավոնական՝** O, Col, Bel, Jag.

Բացի S_4*-ից բոլոր օրինակներում խրատը շարքի մեջ երրորդն է։ Բայց հրատարակիչներն համարակալումն սկսել են մուտքի պարբերությունից. «Որդյակ, լսիր իմ խոսքը, հետևիր իմ ասածին և հիշիր իմ պատգամները»* (S_2)*։ Պարզ է, որ դա խրատ չէ։ Հայերենը ևս այդպիսի մուտք ունի. «Լուր որդեակ բանից իմոց և զըխրատս իմ գրեա ի մատենի քում և մի մոռասցիս, զի ամք կենաց քոց բազմասցին և փառօք և մեծութեամբ հասցես ի ծերութիւն»* (A_2)*, բայց մենք խրատների շարքը չենք դասել։ Եթե ճիշտ համարակալվի, մեկով պետք է հետ գնալ։ Այդ դեպքում խրատը շարքի մեջ կլինի երկրորդը, ինչպես* S_4*-ում, որը մուտք չունի։*

Երկրորդն է նաև հայկական G*-ի մոտ։*

Բոլոր օտար խմբագրություններում խրատն ինքնուրույն է, անկախ, սկսվում է **որդեակով**: *Այդպես է նաև* G*-ն։*

Այս երկու դեպքերում էլ A_3C *օրինակը շեղվում է և անպատճառ ենթարկվել է հետագա խմբագրման։*

Սակայն A_3*-ի և* C *տարբերակի ընթերցումը բովանդակությամբ ավելի հարազատ է օտար խմբագրություններին.*

G	A_3C	S_1	Sm
Որդեակ, զամենայն ինչ, զոր առնիցես և զոր ինչ տեսանիցես, մի ումեք ասասցես։	*Եւ զոր լսես, մի՛ յայտնեսցես և տեսանես՝ մի՛ ասասցես։*	*Որդյակ, մի՛ պատմիր այն ամենը, ինչ տեսել ես և մի՛ հայտնիր այն ամենը, ինչ լսել ես։*	*Ով իմ որդի. եթե դու լսես որևէ խոսք, մի՛ տարածիր և եթե տեսնես որևէ բան, մի՛ պատմիր։*

G*-ի մոտ խորհուրդ է տալիս իր արարքներն ու տեսածները չհայտնել ոչ ոքի, իսկ մյուս օրինակներում* (CA_3 S_1Sm) *ոչ թե իր արարքները և տեսածը, այլ միայն տեսածն ու լսածը։*

Այստեղ պարզապես շեղվում է G-ն։

Խրատի տեղակայմամբ ևս A_3-ը և C-ն համերաշխ են։ Դա վկայում է, որ C-ն A_3-ի բնագրից է ծագել։

Այս օրինակներից, որ կարելի է անվերջ շարունակել, տեսնում ենք, որ և՛ A_1 և՛ G բնագրերը փոփոխաբար տալիս են նախընտրելի ընթերցումներ։

Նկատենք սակայն, որ G բնագիրն ունի ավելի ժողովրդական ազատ ոճ և շարադրանք։ Այսպես.

G	A_1
Որդեակ, եթէ հայեսցիս և տեսանիցես գեղեցկացեալս և ծարուրեալս, սանդրեալս և պաճուճեալս, մի՛ ցանկանայցէ ի սրտի քում, զի թէ զամենայն ինչս և զգանձս քո վատնեսցես և աւելի ի նմանէ ինչ ոչ գտանիցես, բայց միայն զմեղս և զանօրէնութիւնս շահեսցիս և պատիժս սաստիկս յաստուծոյ և ի մարդկանէ (4)։	Որդեակ, մի համբառնալ զաչս քո, տեսանել զկին գեղեցիկ, օծեալ և ծարուրեալ և մի՛ ցանկասցիս ի սրտի քում, զի եթէ տացես զամենայն ինչս քո ի ձեռս նորա, ոչինչ գտանիցես, այլ դատապարտիցիս յաստուծոյ և ի մարդկանէ (2)։
Որդեակ, մի՛ լինիր շտապկոտ իբրև զնշենի փութոտ... (5)։	Որդեակ, մի՛ լինիր որպէս նշենի փութոտ... (3)։
...Եւ եթէ ի սաստիկ զօրութենէ և ի խիստ... եզինք վարէին, ապա լուծ և արօր ոչ պակասէր ի պարանոցէ ուղտուց (6)։	...Եւ եթէ ի սաստիկ զօրութենէ եզինքն վարէին, լուծք ի յուղոտ պարանոցէ ոչ պակասէին երբեք (4)։
Որդեակ, զխորհուրդ քո ընդ կնոջ խորհիցիր, բայց զգաղտնիս քո մի՛ յայտներ նմա, զի կարճամիտ է և փոքրոգի, ոչ կարէ ծածկել զբանս ի սրտի, յայտնէ կարևորաց իւրոց և եղբարց և տայ ծեծել զքեզ (32)։	Որդեակ, ընդ կնոջ քո խորհեսջիր, բայց զգաղտնիս քո մի՛ յայտներ նմա, զի տկար է և ոչ կարէ պահել և յայտնէ կարևորացն, կարճամիտ է և փոքրոգի, ոչ կարէ ծածկել բանս ի սրտի։
Որդեակ, ամենևին մարդոյ երեշխաւոր մի՛ կենաս, զի եթէ չլսես ինձ [մորուզ] ցաւի և յետոյ վճարես և յոյժ տրտմիս (62)։	Որդեակ, փախիր յերաշխաւորութենէ, թէ ոչ՝ բազում վիշտս կրես և ոչ զերծանիս, մինչև հատուցես (115)։

Կան նաև բազմաթիվ աղավաղումներ և կրկնություններ։ 5-րդ խրատին միակցվել է 43-րդ խրատի վերջը՝ այլ եղիցիս դու հեզ և հանդարտ ի գործս գնացից քոց, և բարի լիցի քեզ։ Իսկ 43-րդ խրատում՝ այլ լեր հեզ և հանդարտ ի գործս գնացից քոց։ Այս խրատը

A_1-ում 8-րդն է և չի աղարտված։ Բայց բերենք՝ ավելի բնորոշ օրինակ, G-ի 19 և 56-րդ խրատները նույնն են և համապատասխանում են A_1-ի 55-րդին։

G—19

Որդեակ, այր որ խիստ է քան զքեզ, մի՛ հակառակիր ընդ նմա և մի՛ լինիր թշնամի մարդոյ, որ ուժով է քան զքեզ, զի խորհեսցի քեզ չարութիւն, և բարի լինիցի քեզ։

G—56

Որդեակ, այր որ խիստ է քան զքեզ, մի՛ հակառակիր ընդ նմա, զուցէ առնուցու զքեզ և զնէ յորմ անդր։

A_1—55

Որդեակ. այր որ խիստ է քան զքեզ մի հակառակիր ընդ նմա։

Կրկնություններ ունի նաև A_1 բնագիրը, բայց մի փոքր ավելի խմբագրված, բերենք օրինակ։

A_1—24

Որդեակ, սիրեա զհայր քո, որ ծնաւ զքեզ և զանէծս հօր և մօր քո մի առցես, զի ի բարութիւն որդոց քոց խընդասցես:

A_1—82

Որդեակ, պահեա զհայր քո և զմայր քո, զի ի հասանել որդոց քոց խնդասցես։

G բնագիրն ընդօրինակված է գրչի կամ գրիչների կողմից բավական անփույթ, աղավաղումներով և ունի խաթարված շարք։

A-ն ևս անաղարտ չէ։ Բայց նրանց փոփոխման բնույթի մեջ կա մեծ տարբերություն։ A բնագիրն անցել է, եթե կարելի է այդպես ասել, պաշտոնական գրչության ուղիներով։ Պահպանվել է որոշակի չափով բնագրի ամբողջականությունը և եթե փոփոխություն է մտել, ապա գիտակցված, խմբագրական բնույթի, երկը համարեցնելու համար քրիստոնեական եկեղեցու ոգուն, իսկ G-ն ընդօրինակվել և հարատևել է ժողովրդական պարզ և անգիտակ գրիչների ձեռքով, որտեղ չկա նպատակային խմբագրություն, բայց հենց որի պատճառով անվթար են մնացել նախնական շատ գծեր։

Նկատենք նաև, որ մյուս համեմատաբար ուշ կազմավորված տարբերակներն ու ընդօրինակությունները ևս կարող են իրենց հերթին որոշակի ճշգրտումներ մտցնել։

Այդպիսով պարզ է հայ ձեռագրական աղբյուրների ընդհանուր պատկերը։

Այժմ փորձենք ճշտել հայ խմբագրության տեղը Խիկարի մյուս բնագրերի շարքում (ասորական, արաբական, սլավոնական և այլն) և հավաստել մի քանի նախասկզբնական ընթերցումներ։

4. ԶՐՈՒՅՑԻ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ի՞նչ վաղեմություն ունի զրույցի բնագիրը հայ մատենագրության մեջ։

Կոնիբերը քննելով 1500-ական թվականներին ընդօրինակված Վենետիկի № 482 ձեռագիրը, գտնում է, որ այդ վիճակի համար այն պետք է, որ շատ ճանապարհ անցներ և հայերեն թարգմանությունը ենթադրում է 12—13-րդ դարերում։

«Թերևս հայ գրականության մեջ գտնվեն այս գրքի հիշատակություններ, որոնք պահանջեն թարգմանությունը դնել ավելի վաղ ժամանակի մեջ, բայց ես ոչ մեկը չգիտեմ»[1],—եզրափակում է նա։

Կոնիբերն այնուհետև Ղազար Փարպեցու «Թղթի» մեջ գտնում է մի առակ, որ Խիկարից է գալիս, բայց նա դրան չի ուզում նշանակություն տալ։ Անհրաժեշտ չէր, որ Փարպեցին քաղվածքը վերցներ հայկական աղբյուրից։ Իր «Թուղթը» նա գրել է Միջագետքի Ամիդ քաղաքում և հնարավոր է, որ քաղեր բուն ասորերենից[2]։

Տաշյանը սակայն գտնում է այդպիսի հիշատակություններ հինգերորդ և հետագա դարերի հայ մատենագրությունից (Եղիշե, Եզնիկ, Ղազար Փարպեցի, Թովմա Արծրունի, Արիստակես Լաստիվերտցի և այլն) և, չնայած դրան, ենթադրում է, որ թարգմանությունը եղել է ոչ թե 5-րդ, այլ 6 կամ 7-րդ դարում.

«Պետք չէ զարմանալ,—գրում է Տաշյանը,—որ այսչափ մեծ հնություն կուզենք տալ հայ թարգմանության։ Եթե նաև արդի օրինակները մաքրենք հետսամուտ ռամկաբանութիւններեն և աղավաղումներեն, որ լիովին կը հաջողի ապահովապես, եթե բախտ ունենանք հնագույն ձեռագիր մը գտնել,—այնպիսի ընտիր և մաքուր

---

[1] „The story of Ahikar", էջ LXXXI:

[2] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ LXXXI։*

գրական և առույգ լեզվով բնագիր մը կը տեսնենք, որ չենք վարանիր նաև մինչև Է կամ Զ դար հանել նախնական թարգմանությունը»[3]:

Մեր ձեռքի տակ կան այդպիսի բնագրեր, հնագույն և դասական մաքուր հայերենով, և փորձենք մատենագրական տվյալները նորից համադրել զրույցի հետ:

Հայ մատենագիրներ	Խիկար
Ղազար Փարպեցի	A_1
1. Ի հաւատոյ և յուսմանէ ագէտք երևին, և ի գործս ծոյլք և անժոյժք, յորոց ըստ անգիտութեանն, որ է ի նոսա և անկարգ ըստ վարուց՝ այդպիսի իսկ արդարև աղանդոց վայել էր բուսանել ըստ յօդուածոյ առասպելաբանութեանն թէ «Ըստ խոզի հարսնացելոյ՝ կոյաջուր բաղնիք»:	Որդեակ, եղեր ինձ որպէս խոզն, որ երթայր ի բաղանիսն: Յորժամ ետես զնախարարսն, անգեալ ի տիղմն թաւալէր ասելով, թէ դուք ի ձերդ լուացեք և ես ի յիմս:
	A_1G
	Որդեակ, զխոզն ի բաղանիս տարան և նա անկեալ ի մուրատն թաւալէր և ասեր. Դուք ի ձերդ լուացուցեք և ես ի յիմս:
Եզնիկ	A_1G
3. Եւ արդարև ոչինչ ընդ վայր ասացեալ է բան իմաստնոյն, թէ ծառայ, որ ընդ ունկն ոչ լսէ, ընդ մկանունսն տան լսել նմա:	Որդեակ, որ ընդ ականջն ոչ լսէ, ընդ թիկունսն (A_2B_{1-24} թիկունսն և ընդ լանջսն) լսեցուցանեն:
	G
	Մարդոյ, որ ականջն չլսէ, ի թիկունս ծեծելով լսեցուցանել պարտ է:
Եղիշե	A_1
4. Որպէս և ասաց ումն ի հնումն, մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ անմահութիւն: Որ զմահ ոչ գիտէ, երկնչի ի մահուանէ, իսկ որ գիտէ զմահ, ոչ երկնչի ի նմանէ: Եւ այս ամենայն չարիք մտանեն ի միտս մարդոյ յանուսումնութենէ: Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական և տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց: Լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք:	Լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք, քանզի կոյրն աչօք արագ ուսանի զերթևեկ ճանապարհին, իսկ կոյրն մտօք թողու զերթևեկ ճանապարհին և ընդ կամակորն գնա (C թողու զղորդ ճանապարհ [և] երթայ ընդ կամայկորն):

Զուգահեռները բերված են միայն 5-րդ դարի մատենագիրներից:

3 Հ. Տաշյան, Մատ. մանր ուսումն., մասն Բ, էջ 125:

Թեմատիկ աղնչությունները ակնբախ են, բայց ինչպիսի բնագրային աղնչություններ կան։

Առաջինը պարզ է, Փարպեցին նկատի ունի միևնույն առակը։ Դա վկայում է նրա մի ուրիշ արտահայտությունը. Թաւալեցաւ ի տղմի ուրացութեանց իբրև զղասակս խոզացն: Կոնիբերի մոտ այսպես է. և նա անկեալ ի մուրատն ($C_{2,5}$ 92 մաւրատն, մուրտն) թաւալեր: Սա դեռ հեռու է, իսկ A_1 հնագույն բնագրում՝ ի տիղմն՝ թաւալեր: Համընկնումը դառնում է գրեթե բառացի։

Պետրոս Առաքյալի Թղթի մեջ ևս կա նման արտահայտություն. Եկեալ ի դէպ նոցա ճշմարիտ առակին զգօնութեան, եթէ շուն դառնայ անդրէն ի փսխած իւր և խոզ լուացեալ՝ ընդ տիղմ թաթաւեալ (Բ. Պետ. Բ—22)։ Բայց, ինչպես նկատում է Տաշյանը, Փարպեցին Թղթից չի օգտվել, որովհետև նա առակը բերում է ըստ յոդուածոյ առասպելաբանութեանն և ոչ թե ըստ առաքյալի, բացի այդ, բաղնիքի մասին Թղթի մեջ որևէ հիշատակություն չկա, իսկ դա հատուկ է Խիկարի բոլոր խմբագրություններին[4]։ Եթե առաջին դեպքում այդպես է, ապա երկրորդ արտահայտությունը ևս նա քաղել է Խիկարից, այսինքն արդեն ծանոթ աղբյուրից և վերջապես՝ Պետրոսի Թղթի մեջ ընդ տիղմն թաւալեալ ընթերցումը ավելի հեռու է քան A_1-ի ի տիղմն թաւալեր: Կարծես պետք է հավատալ, որ Փարպեցին արտահայտությունը քաղել է հայ բնագրից[5]։

Ուշադրություն դարձնենք այդ առակում գործածված նախարար բառի վրա, որը հայ բնագրի հնությունն է արտահայտում։ Հետագա շրջանում, քանի որ նախարարությունը հանգավ, ավելի շատ գործածելի էր իշխան, տանուտեր և այլն։ Նախարար անշուշտ բնագրային է, որովհետև հոմանիշ ընթերցված ունի արաբական խմբագրության մեջ։ Այս բառը Կոնիբերի օրինակում աղված է ոչ պատահաբար։

Ա. Գրիգորևը նույնպես կարծում է, որ Փարպեցին օգտվել է հայ բնագրից, բայց նրա հավաստումը շատ թույլ հիմք ունի.

---

[4] Տե՛ս А. Д. Григорьев, Повесть об Акире Премудром, էջ 309։

[5] Մառի ժողովածուի մեջ կա առակ, որն ունի միևնույն թեման. «Թագաւոր մի մեծ և բարեմիտ ունէր խոզ մի սիրուն ի տան իւրում և խորհեցաւ մեծարել զնա և փառաւորել. կազմեաց նմա գինտ մի յոսկւոյ հազար դահեկանի և մետաքս ոսկէզօծ, սպիտակ բեհեզ՝ սատրիկ ծանրագին էած ի վերայ նորա. և զգինտն էած ի քիթն նորա, և նա առաւօտու ժամուն շրջէր ընդ քաղաքն և զամենայնն ի տիղմըն թաւալէր և զգինտն ոսկի, որ կայր ի քիթ նորա» (տե՛ս Ն. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ, Պետերբուրգ, 1895, էջ 210)։

Հասկանալի է, այս առասպելաբանությունից էլ չի օգտվել Փարպեցին։

«Քանի որ ըստ Ղազար Փարպեցու խոզը նախընտրում է մի բաղնիքը մյուսից,—գրում է նա,—ապա փոխառությունը կարող էր լինել միայն հայկական խմբագրության 929-ից (այնտեղ խոզը բաղնիք չի գնում, այլ նետվում է ջրափոսի մեջ), որովհետև ասորական խմբագրության 922-ում նախասիրության մասին խոսք չի կարող լինել. խոզը սկզբում լողանում է բաղնիքում, իսկ հետո մտնում կեղտոտ ջրափոսը»[6]։

Բայց այդպես չէ։ Ասորական խմբագրության հենց իր հրատարակած օրինակում էլ նույնն է հայերենի հետ (տես 920)։ Խոզը բաղնիք է գնում և ճանապարհին տեսնելով կեղտաջրով փոսը նետվում է նրա մեջ։ Շեղվում է արաբականը։ Այստեղ խոզը լողանալուց հետո դուրս գալով բաղնիքից, տեսավ կեղտոտ առու և սկսեց թավալվել նրա մեջ, որը անշուշտ հետագա ընթերցում է։ Արտահայտում է ավելի շատ խոզի անմաքրասեր բնույթը, բայց կա և նույնչափ նախասիրություն. խոզի համար ավելի հաճելի էր, որ բաղնիքից հետո իրեն նետեր առու։ Եվ վերջապես՝ Փարպեցու ըստ խոզի ճարսնացելոյ՝ կոյաչուր բաղանիք քաղվածքը հավասարապես խոսում է խոզի և՛ նախասիրության և՛ անմաքրակեցության մասին։

Ենիկի մեջբերման զուգահեռը հնագույն բնագրում (A_1) ևս նույնն է ինչ Կոնիբերի մոտ։ Նշանակում է հետագա փոփոխություն չի ապրել։ Բայց հենց այդպես էլ շատ մոտ են միմյանց։ Միակ տարբերությունն այն է, որ Ենիկը գործածում է մկանունք, փոխանակ թիկունք: Բայց դրանք նույնիմաստ բառեր են։ Հետագայում Վարդանն օգտագործում է թիկունք՝ Լուիցեն թիկամբ, զոր ոչ լուան ականջօք:

Տաշյանը չի փորձում պնդել, որ քաղվածքը գալիս է գրույցից և առանձնապես հայ խմբագրությունից.

«Արդյոք Ենիկ Խիկար կը հասկընա այն «իմաստունն», որմե առած է խոսքս, խնդիր է՝ զոր չենք համարձակիր հաստատել, թեև այլուստ չենք գիտեր թէ ինչ աղբյուրե քաղած է Ենիկ։ Ավելի խնդրական կը մնա հայ թարգմանության նկատմամբ, վասնզի ապահով չենք, թէ Ենկա գրչեն ըլլա այն և ոչ փոխառություն որևէ այժմ մեզ անծանոթ գրքի»[7]։

---

[6] А. Григорьев, Повесть об Акире Премудром, էջ 309։ 929, 922 Ա. Գրիգորևի հրատարակած բնագրի պարբերությունների համարակալումներն են։

[7] «Մատ. մանր ուսումն.», էջ 127։ Տաշյանը ծանոթագրում է. «Ճշտիվ Ենկա բացատրությամբ առած մը չկրցանք գտնել Ս. Գրոց մեջ, ուստի իր հիշած «ի-

Գրիգորևը այլ կարծիքի է. «Ծառայի մասին այս քաղվածքը Եզնիկը վերցրել է Խիկարից և հատկապես նրա հայկական խմբագրությունից, քանի որ միայն նրա մեջ կա «թիկամբ»: Մյուս խմբագրություններում թիկունքի փոխարեն պարանոց է»[8]:

Դիտողությունն իհարկե հետաքրքիր է և արժանի նկատառման, բայց պետք չէ շատ ոգևորվել, որովհետև ասորական և արաբական խմբագրությունները մեզ հասել են 15-րդ դարից հետո պահպանված ընդօրինակություններով: Հնարավոր է, որ 5-րդ դարյա նրանց նախամայր բնագրում ընթերցումը համերաշխ էր հայերենի հետ:

Հաջորդը Եղիշեի հատվածն է՝ Լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք:

Այստեղ ևս Գրիգորևը գտնում է հայերեն օրինակի հետ ինչ-որ առնչություն. «Նրա քաղվածքը,—գրում է Գրիգորևը,—համընկնում է միայն հայկական խմբագրությանը, որովհետև և՛ նրա և՛ հայկական խմբագրության մեջ աչքի կուրությունը մտավոր կուրության հետ է համեմատվում: Մյուս խմբագրություններում աչքի կուրությունը համեմատվում է սրտի կուրության հետ»[9]:

Դա անշուշտ հետաքրքիր է, բայց հայերենը թարգմանություն է, և ընթերցումը կարող էր սկզբնաղբյուրից գալ: Ուրեմն նման ընթերցում թերևս եղել է Եղիշեի օգտագործած օտար բնագրում:

Բայց պետք է ճշտել, Եղիշեն քաղել է ուղղակի գրույցից, թե ունի մի ուրիշ աղբյուր:

Լ. Խաչիկյանը դիտել է, որ մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն նշանավոր արտահայտությունը փոխառված է «Հերմեայ Եռամեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանք» գրքից[10]: Հ. Մանանդյանը չի ընդունում:

Քաղվածքները բերենք նույն ծավալով, ինչպես Մանանդյանի մոտ.

մաստունն» ուրիշ անձ մը ըլլալու է: Եզնկա գերմ. թարգմանիչը (Schmid, Eznik, Վիեննա, 1900, ընդ մամլով, էջ 56, ծն. 201) նույնպես չի կրնար Ս. Գրքեն նույն առածը գտնել և նշանակած է միայն, որ գերմանացիք ալ նույնպիսի առած մ'ունին՝ Wer nicht hören will, muss fühlen".

8 *А. Григорьев*, Повесть об Акире Премудром, *էջ 310*:

9 *Նույն տեղում, էջ 309—310*:

10 **Լ. Խաչիկյան**, *Եղիշեի «Արարածոց մեկնութիւն» աշխատությունը (թեկնածուական դիսերտացիա, անտիպ), Երևան, 1945, էջ 123*:

Եղիշե	Հերմես Եռամեծ
Որպէս և ասաց ոմն ի հնումն. Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է։ Որ զմահ ոչ գիտէ, երկնչի ի մահուանէ, իսկ որ գիտէ զմահ, ոչ երկնչի ի նմանէ։	Մահ իմացեալ անմահութիւն է, ոչ իմացեալն՝ մահ։

«Մեջ բերած համապատասխան վկայությունների համեմատությունից տեսնում ենք, որ Եղիշեի հատվածն ավելի ընդարձակ է, քան Հերմեսինը,— գրում է Մանանդյանը,— ուստի և դժվար է, իմ կարծիքով, անվերապահ կերպով պնդել, որ Եղիշեի պատմության աղբյուր է ծառայել Հերմեսի Սահմանքը»[11]։

Բայց փոխառությունը նախ՝ ծավալով չի որոշվում և ապա՝ Եղիշեի հատվածն ավելի ընդարձակ չէ, քան Հերմեսինը, այլ բերվել է ընդարձակ։ Այդպես կարելի է քաղել նաև Հերմեսից. «Անմահ առնէ զոր միշտ առնէ, բայց մահկանացուն առնէ, զոր երբէք արար։ Մահ իմացեալ անմահութիւն է, ոչ իմացեալն՝ մահ։ Մահկանացուք ընդ անմահիւքն անկեալ դնին, բայց անմահքն մահկանացուաց սպասաւոր լինին»[12]։

Ինչպես տեսնում ենք, երկու հեղինակների մոտ էլ նախադասությունները բնական տեղում են, իսկ համեմատելի արտահայտությունը լրիվ նույնն է աննշան ընթերցվածով. մահ ոչ իմացեալ փոխանակ՝ ոչ իմացեալն:

Լ. Խաչիկյանը բավարարվում է այդքանով։ Մենք կարծում ենք, որ հաջորդ նախադասությունը ևս նույնություն է միտում Հերմեսի տողերի հետ.

Եղիշե	Հերմես
Որ զմահ ոչ գիտէ, երկնչի ի մահուանէ, իսկ որ գիտէ զմահ՝ ոչ երկնչի ի նմանէ։	Որ զաստուած գիտէ, յաստուծոյ ոչ երկնչի, որ զաստուած ոչ գիտէ՝ յաստուծոյ երկնչի։

Դա արդեն բնագրի և Սահմանքի առնչությունը ավելի որոշակի է դարձնում։

Եղիշեն այդ ամենը բացատրում է անուսումնությամբ. Եւ այս ամենայն չարիք մտանեն ի միտս մարդոյ յանուսումնութենէ: Սահմանքը նույնպես նման բացատրություն է տալիս՝ Որ միտս ունի՝ լուսաւորեալ է:

Հաջորդ տողերը. Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական, և տգիտութիւն ի կատարեալ կենաց և այլն նույնպես Սահմանքի հետ

[11] «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, էջ 293։

[12] Նույն տեղում, էջ 310—311։

համեմատության եզրեր ունեն։ Մարմնոյ տեսող՝ աչք, և անձին՝ միտք։ Որպէս մարմին աչս ոչ ունելով՝ ոչ տեսանէ. սոյնպէս և անձն միտս ոչ ունելով՝ կոյր է։

Համեմատենք ամբողջ հատվածը Սահմանքի *և զրույցի հետ.*

Եղիշէ	*Հերմես*	*Խիկար*
Որպէս և ասաց ոմն ի հնումն. Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է.	*Մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է, մահ ոչ իմացեալ՝ մահ։*	
Որ զմահ ոչ գիտէ, երկնչի ի մահուանէ, իսկ որ գիտէ զմահ՝ ոչ երկնչի ի նմանէ։	*Որ զաստուած գիտէ, յաստուծոյ ոչ երկնչի, որ զաստուած ոչ գիտէ՝ յաստուծոյ երկնչի։*	
Եւ այս ամենայն չարիք մտանեն ի միտս մարդոյ յանուսումնութենէ։	*Որ միտս ունի՝ լուսաւորեալ է։*	
Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական, և տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց։	*Որպէս մարմին աչս ոչ ունելով՝ ոչ տեսանէ, սոյնպէս և անձն միտս ոչ ունելով՝ կոյր է։*	
Լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք		*Լաւ է կոյր աչօք, քան զկոյր մտօք։ Քանզի կոյրն աչօք արագ ուսանի զերթեկ ճանապարհին, իսկ կոյրն մտօք թողու զերթեկ ճանապարհին և ընդ կամակորն գնա։*

Այս համեմատությունը մեզ թելադրում է.

ա) Եղիշեն անշուշտ ծանոթ է Հերմեսի իմաստասիրությանը, և Սահմանքը *նրա աղբյուրներից մեկն է։*

բ) Որպէս և ասաց ոմն ի հնումն *ոմնը Հերմեսն է և ոչ՝ Խիկարը, որովհետև հենց հաջորդ արտահայտությունը բառացի կա Հերմեսի մոտ։*

գ) Եղիշեն օգտվել է ոչ թե ուղղակի և հաջորդաբար, այլ քաղել է Սահմանքի *տարբեր էջերից և իմաստասիրական դատողություններին հրապարակախոսական բնույթ տվել։*

դ) Վերջին արտահայտությունը՝ Լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք *չկա* Սահմանքի *մեջ, բայց հնարավոր էր տրամաբանորեն*

նրանից արտածել։ Նկատենք, որ **Սահմանքը** ևս խոսում է մտքի կուրության մասին և ոչ՝ սրտի։

Այդ արտահայտությունը Եղիշեի մոտ հետևություն է, իսկ Խիկարի մոտ՝ նախադրյալ, ուստի և կարող էր Եղիշեն ինքը արտածել, և պատահական նմանվեր Խիկարի տողերին։

Սակայն դարձյալ չի բացառվում, որ նա քաղել է Խիկարից, միայն ամեն դեպքում մտքերի ընթացքը անվերապահորեն առնչվում է **Սահմանքի** հետ[13]։

Մանանդյանը որոշում է, որ **Սահմանքը** պատկանում է հունաբան թարգմանությունների երկրորդ խմբին, ուստի և հունարենից թարգմանված պիտի լինի «հավանաբար 6-րդ դարի երկրորդ կեսում, կամ ամենավաղը՝ վեցերորդ դարի կեսերին»[14]։

Ստացվում է մեծ անհամաձայնություն։ Եղիշեն չէր կարող օգտվել 6-րդ դարի թարգմանությունից։ Դրանից ելնելով Մանանդյանը մերժում է, որ «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկի հեղինակը ծանոթ է **Սահմանքին**, կամ փորձում հաշտեցնել անհարիրը. «Եթե մենք ենթադրելու լինենք, որ Եղիշեն իրապես օգտվել է Հերմեսի «Առ Ասկղեպիոս Սահմանք»-ից,—գրում է նա, —այդ դեպքում մենք հարկադրված ենք լինելու նրա պատմության գրած ժամանակը, որ դեռևս վերջնական կերպով որոշված չէ, իջեցնելու մինչև վեցերորդ դարի երկրորդ կեսը»[15]։

Բայց կարելի էր և **Սահմանքի** թարգմանության ժամանակը տեղաշարժել, որը նույնպես «վերջնական կերպով որոշված չէ» և Մանանդյանը համարում է «հավանաբար 6-րդ դարի երկրորդ կես»։

Նա այդպես չի վարվում, որովհետև դա կարող է հակասել իր տեսությանը, որի համաձայն հունաբան դպրոցը սկիզբ է առնում 6-րդ դարից։

Սակայն արդեն Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի բանասիրական մի խորամիտ դիտողությամբ այդ սահմանները խախտված են։ Նա հենվելով բնագրի մեջ հիշված ամսաթվերի վրա, տոմարական հաշվումներով որոշում է Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան»՝

---

13 Եղիշեն **Սահմանքից** քաղվածքներ ունի իր մի այլ աշխատության՝ «Արարածոց մեկնութեան» մեջ ևս։ Լ. Խաչիկյանը նշում է այդպիսի երկու զուգահեռ (տե՛ս «Եղիշեի «Արարածոց մեկնութիւն» աշխատությունը», էջ 121—122)։ Դա մի երկրորդ անգամ հաստատում է, որ Եղիշեն ծանոթ է եղել **Սահմանքին**:

14 «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, էջ 293։

15 Նույն տեղում, էջ 293։

չեշտված հունաբան թարգմանության, ժամանակը՝ 480—484 թվականների միջև[16]։

Այդ դեպքում, երբ հարցը մնում է վիճելի, պետք չէ Հերմեսի Սահմանքը *անպատճառ տեղադրել 6-րդ դարի մեջ, իսկ Եղիշեին ետ մղել մեկ դարով։*

Հերմեսյան քաղվածքից մի պարբերություն հետո Եղիշեն վկայում է, որ ինքը ժամանակակից է և ականատես իր պատմած դեպքերին. «Ոչ ի կարծ ընդոստացեալ և ոչ ի լուր զարթուցեալ, այլ ես ինքնին անձամբ անդէն ի տեղւոջն պատահեցի և տեսի և լուայ»[17]։

Տեսի և լուա: *Առայժմ չհավատալու հիմքեր չունենք։*

Պետք է ենթադրել, որ Սահմանքը *թարգմանված է հինգերորդ դարում, Եղիշեից առաջ, կամ թերևս Եղիշեն օգտվել է բնագրից հունարենով։*

Ինչպես տեսնում ենք, մեր հնագույն մատենագրական ընթերցումները նոր բան չեն տալիս զրույցի առնչությունները մեկնելու համար, բայց որ 5-րդ դարի երկրորդ հիսնամյակին պատմիչները զրույցին ծանոթ էին հայերենի միջոցով, չի կարելի հերքված համարել։

Քննենք մատենագրական այլ առնչություններ։

Ձեռագրերում կա բավական շատ ընդօրինակված մի բնագիր՝ «Ի բանից իմաստասիրաց», որ հրատարակվել է Սոփերքում: *Առանձին իմաստուններից քաղված մտքեր, ասույթներ, որոնք իրենց բնույթով հեռու չեն խրատներից, «հավաքում մը, որ համենայն դեպս 7-րդ դարեն շատ առաջ թարգմանված էր հայերենի»*[18]։

Տաշյանը Խիկարի և այդ բնագրի միջև առնչություն չի տեսնում. «Աչքի կը զարնե այն պարագան, որ շոշափման կետեր չենք գտներ Խիկարա առածներուն և այն առածներուն մեջ, որ հավաքված են «Բանք իմաստասիրաց» անվամբ,—գրում է նա։ — Մեկ-երկու բան, որ կրնան համեմատության բերվիլ այնպես որոշ և ամեն տարակուսե զերծ ալ չեն»[19]։

---

[16] *«Արարատ», Վաղարշապատ, 1908, էջ 564—589, տե՛ս նաև* Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն, հտ. Ա, Երևան, 1944, էջ 613—618։*

[17] *Եղիշեի Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957, էջ 15։*

[18] Հ. Տաշյան, *Մատ. մանր ուսումն., մասն Բ, էջ 128։ «Բանք իմաստասիրացի» մասին տե՛ս նույն տեղում, մասն Ա, Վիեննա, 1895, էջ 213—218։*

[19] *Նույն տեղում, էջ 128։ Տաշյանը դա բացատրում է այսպես. «Սակայն նույն հավաքումն առավելապես հույն իմաստասիրաց վճիռները կը պարունակե,*

Տաշյանը օգտվել է միայն Սոփերքի հրատարակությունից, որը թերի է։ Ձեռագրերում կան ավելի հարուստ և բազմազան հավաքումներ[20], մյուս կողմից՝ թերի է և հետագա ընթերցումներով լեցուն Կոնիբերի օրինակը։ Այդ երկու բնագրերի համեմատությունը «շոշափման կետեր» չէր կարող տալ։ Իսկ շոշափման կետերը կան և բացահայտ են։ Ահա մի օրինակ[21].

Բանք	*Խիկար*
Յանզգամաց մի՛ ստանար բարեկամըս, զի մի և դու անզգամ կոչեսցիս։	*Եւ մի՛ լինիր կցորդ անզգամի և անմտի, զի մի իբրև զնոսա անզգամ կոչեսցիս։*
Զոր հանդերձեալ իցես, մի՛ ասիցես, զուցէ ի չկատարելն ծաղր լինիցիս։	*Թէ կամիս ինչ գործել, մի՛ յառաջ պարծիր, զի թէ չկարես գործել, ծաղր լինիս ի մէջ ընկերաց։*
Տեսի կին մի պառաւ, ծարուրեալ և ղարդարեալ և օծեալ։	*Տեսեալ զկին գեղեցիկ, օծեալ և ծարուրեալ...*

Եթե նմանությունները ուղղակի կապ չեն արտահայտում, ապա թույլ են տալիս մտածելու, որ երկու բնագրերն էլ միաժամանակյա թարգմանություն են, միևնույն միջավայրում և, թերևս, ծանոթ ձեռքով։

Խիկարի առնչությունը այս բնագրի հետ նույնպես երկրորդաբար խոսում է հայ մատենագրության մեջ նրա վաղեմության մասին։ Բայց կան ավելի արտահայտիչ զուգահեռներ.

Բանք	*Խիկար*
Որ ըզքարինս զգուէ, ատամնաթափ լինի, և որ ի ծով սերմանէ՝ զձկունս կերակրէ։	*Որդեակ, որ զքարինս զգւէ, ատամնաթափ լինի, և որ ծով սերմանէ՝ զձկունս կերակրէ, և որք սիրեն զանօրէնութիւնս,*

և այնպիսի հույն հավաքման մը թարգմանությունն է, թեև մեջը մտած ըլլան ասոր և անոր առածներ։ Արևելյան Խիկար դյուրավ կրնար տեղ չգտնել այն առածաբաններուն շարքին մեջ»։

Այո, բայց չէ՞ որ հույները վաղուց ծանոթ էին Խիկարին։ Հիշենք Դեմոկրիտին և Մենանդրոսին և վերջապես՝ Խիկարի պատմությունը որոշ խրատների հետ մտել է Պլանուդեսի կողմից խմբագրված Եզովպոսի կենսագրության մեջ։

20 Դրանք բավական տարբերվում են իրարից և միաձավալ չեն, ներկայացնում են մատենագրական մեծ հետաքրքրություն։ Արժեր ձեռագրերից հավաքել և կազմել մի ամբողջական գիտական բնագիր։

21 Մենք օգտվում ենք Սոփերքից *և Մատենադարանի № 464 ձեռագրից, որը* Սոփերքի *նկատմամբ մեծ տարընթերցումներ է տալիս (տես ձեռագիր № 464, էջ 9ա—30բ)։*

	յանձինս իւրեանց տուժեսցեն զփոխարէնն։
Եթէ ասիցէ կին քո, թէ խեղդիմ, ծաղր արա զնա, բայց դու խեղդելոյ անձին քո պատրաստեա (բայց դու ի խեղդելոյ անձին քում պատրաստ լէր)	*Որդեակ, յորժամ ասիցէ կին քո, թէ խեղդեմ զիս ի ձեռաց քոց, դու զգուշ լեր անձին քում, զի կամի զքեզ խեղդել։*
Կին, սուր, ձի անհաւատալիք են և ոչ գիտեն զերախտիս։ Ջրուն լաւ է բոնել, և զկին անզգամ՝ ոչ։	*Որդեակ, կին, թուր, ձի ոչ են հաւատալի։ Ջրուն բռէ և զկին անզգամ՝ ոչ, զի շունն ոչ մոռանայ զերախտիս մարդոյ, իսկ կին, թուր, ձի ոչ ճանաչեն զտէր իւրեանց։*

Սրանք, սակայն, հետամուտ են։ Խիկարի բնագրում հայտնվել են բավական ուշ։ Առաջինը՝ **որ զՔարինս զգւէ**, *վերցված է թերևս ուղղակի* **Բանք իմաստասիրացից**, *իր բնույթով այն բավական հարմար է զրույցի ավարտին և տեղադրված է D բնագրի վերջում, երկրորդ խրատը՝* **եթէ ասիցէ կին քո թէ խեղդեմ**, *Խիկարին է անցել ոչ թե անմիջապես* **Բանքից**, *այլ* **Խօսք իմաստասիրացի** *միջոցով, որի 18-րդ խրատն է՝* **Որդեակ, յորժամ ասէ զքեզ կին քո, թէ խեղդեմ զիս ի նեղոց քումմէ, դու զգուշացիր անձին քում, զի կամի խեղդել զքեզ**: *Իսկ երրորդ խրատը՝* **կին, սուր, ձի անաւատալիք են**, *նախ՝ անցել է* **Խրատանիին**, *ապա՝ փոխառել է Խիկարը։ Ինչպես տեսնում ենք,* **Բանքը (Ի բանից իմաստասիրաց)** *միջնորդաբար և ուղղակի աղբյուր է ծառայել* **Խիկարի, Խօսք իմաստասիրացի** *և* **Խրատանիի** *համար։*

Շարունակենք. հաջորդ դարերում զրույցի հետքերն ավելի են որոշակի։ Թովմա Արծրունին իններորդ, իսկ Արիստակես Լաստիվերտցին տասնմեկերորդ դարում բառացի քաղվածքներ են անում նրանից։ Բայց այստեղ մենք ունենք ավելի ուղղակի կովաններ։ Գաբրիել Այվազովսկին և Տաշյանը Խիկարի անվան առաջին հիշատակությունը գտնում են Ներսես Շնորհալու մոտ (12-րդ դար), մի հանելուկի մեջ՝ **Ես ինչ կարդամ զիւրմէն քեզ նառ, խեյօքն ծով է ու Խիկար**:

11-րդ դարի ձեռագրում, որտեղ խոսվում է աղանդավորների մասին, գրված է. «Այրն զոր գեղջուկք Շնար կոչեն և էր Շունայր, զի խոտէր զամուսնութիւնն, զբազումս ձգեաց զկնի իւր, իսկ այրն, զոր գեղջուկք Խիկար անուանեն և էր Խոկայր, զի իւրով իմաստու-

թեամբ համապաղ խոկմամբ ամենեցուն տայր խրատս և առակօք կրթէր, պատուեցաւ ի սուրբ հայրապետէս Զաքարիայ»[22]։

Աղբյուրը ճառընտիր է «ի սուրբ Կարապետ, ի ՇԹ (1060) թուականին գրուած, ունի եօթն ճառեր ի տնօրէնութիւնս տեառն և յիշատակարան ինչ-ինչ դէպքերու»։

Այսպես, 1060 թվականին, Շնորհալուց մեկ դար առաջ, հիշատակվում է Խիկարի անունը, որն արդեն ենթարկված է ժողովրդական, կամ ավելի ճիշտ՝ գրական ստուգաբանության։ Այդ նշանակում է, որ նա մինչ այդ արդեն երկար ճանապարհ է անցել, և միացվել է նրա ինքնությունը։ Խիկարի անձնավորությունը պատմականացնելու համար մնում էր մի վերջին քայլ՝ Պատուեցաւ ի սուրբ հայրապետէս Զաքարիայ: *Դա Զաքարիա Ա Ձագեցի կաթողիկոսն է, որը կրքոտությամբ պայքարում էր Փոտ պատրիարքի դեմ և գործել է 855—876 թվականներին։ Մինչ այդ հայրապետական ցանկերում ուրիշ Զաքարիա չունենք։ Այդպիսով Խիկարն իբր ապրել է 9-րդ դարում։*

Բայց, ինչպես տեսնում ենք, մինչև 11-րդ դարը Խիկարի անունը չի հիշվում, իսկ 11-րդ դարում վերաքաղված է գեղջուկ բերանից («Այրն, զոր գեղջուկք Խիկար անուանեն») Շնորհալու մոտ այն արդեն հասարակ անուն է՝ իմաստուն առումով։ Դրա համար պետք է, որ չափազանց ընտանի լիներ և անցներ մեծ ճանապարհ, որի հետքերը չենք տեսնում։ Կարելի է մտածել, որ Խիկարը մտել է հայ իրականություն ոչ թե գրույցի հետ, այլ անկախ, բանավոր ուղիներով, որպես ժողովրդական իմաստուն, ինչպես, օրինակ, Լոխմանը, իսկ երկը (գրույցը) թարգմանվել է հետագայում։

Սակայն, այստեղ մեզ կանխում է մատենագրական մի շատ կարևոր փաստ։

Մեր Մատենադարանի № 5465 ձեռագիրը թիվ և հիշատակարան չունի, բայց հնագիտական ամենավստահելի տվյալներով եթե ոչ 11, ապա անպատճառ 12-րդ դարի գրչություն է։ Ձեռագրում պահպանվել են Խիկարի զրույցներից մի քանի պատառիկներ, որոնք հավանաբար էլեֆանտինյան պապիրուսներից հետո բոլոր խմբագրությունների մեջ զրույցի պահպանված հնագույն գրավոր օրինակներն են և կիսում են առաջնությունը սորական նշանավոր պատառիկների հետ։

---

[22] Վահան վրդ. Տէր-Մինասեան, *Անգիր դպրութիւն և առակք, Կ. Պոլիս, 1893, էջ ՉԹ։*

Բնագիրն հրատարակված է լուսապատճենով մեր Ա. գրքում[23]։

Ինչպես տեսանք Կոնիբերը հենվելով 16-րդ դարի մի ձեռագրի վրա գտնում է, որ գրույցը պետք է անցած լիներ երկար ուղի և հայերեն թարգմանությունը ենթադրում 12—13-րդ դար, բայց մեր բնագիրը գալիս է ուղղակի 11—12-րդ դարից և դարձյալ ընդօրինակություն է։ Գրիչը թույլ է տալիս վրիպումներ, սխալներ, որոնք չէին կարող ինքնագրից գալ։ Այսպես՝ **թշնամանիցեն զքեզ** բացահայտորեն պետք է լինի **թքանիցեն զքեզ**, ունի երկգրություն՝ **յասպանջականս–յասպրնջականս** և այլն։ Բայց դա չէ կարևորը։ Ընդօրինակությունը բնագրից չափազանց շատ է հեռու և ոչ կարճ ժամանակով, որի ընթացքում հնարավոր էին գրչական այդպիսի վրիպումներ։

Քոթենավորից մինչև Մագիստրոս ավելի կամ պակաս չափով մատենագրության մեջ իշխում էր խճողուն և մեծաբառ լեզու, որ գալիս էր նրա սովորովի բնույթից։ Այստեղ կարելի է տեսնել հունաբան վերաձևում թե արաբական ոճ. միևնույն է, այն բավական որոշակի տարբերվում է 5-րդ դարից, անբռնազբոս, պարզ, բայց հարուստ ու գեղեցիկ և դեռևս անապակ։

Զրույցի պատառիկները այդպիսի լեզվով են գրված։

Դա միայն պարզ տպավորություն չէ։ Այստեղ կան օրինաչափություններ, որոնք 5-րդ դարի առաջին մատենագիրներին տարբերում են հետագա շրջանից, բայց ոչ միայն այստեղ, այլև մեզ ծանոթ Խիկարի մյուս հնագույն բնագրերում (A_1, G)[24]։

Պատառիկները չունեն այնպիսի բառեր, որոնք սկսվեն դասական լեզվին անծանոթ մասնիկներով՝ **ապա, առ, բաղ, բաց, գեր, դեր, ենթ, հոմ, մակ, յար, ներ, շաղ, շար, պար, վայր, վեր, տար, տրամ, սոր**։ Թերևս պատառիկների մեջ չկան, որովհետև սակավ են բառերը, և համընկել է, բայց գրեթե չկան նաև A բնագրում։

Տեղանունները արտահայտվում են հատկացուցիչով, ինչպես օրինակ՝ **Սենեքարիմայ արքայի Ասորեստանեայց, արքայն Եգիպտացւոց, ի դաշտն Արծրունեաց, տան իմոյ Նինուէի և Ասորեստանեայց, վասն Ասորեստանեայց, զհարկն մեր զերից ամացն առից յԵգիպտացւոցն** և այլն, որը դասական լեզվի առանձնահատկություններից մեկն է։

---

23 «Պատմութիւն և խրատք Խիկարայ իմաստնոյ», գիրք Ա, էջ 125—132։

24 Լեզվական այդ օրինաչափությունները քննելիս հենվում ենք Հ. Աճառյանի վրա (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Բ մաս, Երևան, 1951, էջ 88—93)։

7—864

Ձևով տարբեր են բնագրում առկա որոշ բառեր՝ ուղեղ, առեւծ, աներկեղ, մօտեւոր, հեռեւոր, վայելուրշ, արուեստ, պատասխանի փոխանակ ուղիղ, առիւծ, աներկիւղ, մօտաւոր, հեռաւոր, վայելուչ, արհեստ, պատասխան:

Առեւծ ձևը Արմատական բառարանի մեջ դիտված է իբրև հնագույն գրչություն։ Կարծում ենք, որ հնագույն են և մյուսները՝ ուղեղ, աներկեղ նույն առնմանությամբ։

Մոտեւոր, հեռեւոր անշուշտ աճել են մօտի, հեռի ձևերից, որոնք ուղղակի հիշեցնում են՝ արծուի, հիւսիսի, պատասխանի: Դասական մատենագրության մեջ կան այդպիսի կիրառություններ (մոտի, հեռի). «Իսկ զառ ի յաւղն քաղցրախառնութիւն, որ ի լճէն բերանքն արձակին ի ծովն և որք ի ծովէքն մաւտի ելոյ, որ ելանեն ստէպ ստէպ սղոխք ազոյ»։ Փիլոնի այս հատվածից, որտեղ մօտ բառը գործածված է մօտի ձևով, Խորենացին քաղել է բառացի[25]։ Արմատական բառարանում մօտի դիտված է իբրև բարբառային ձև (Գորիս)։

Հեռի ձևն ավելի քիչ է հազվադեպ, պահպանվել է ոչ միայն մատենագիրների մոտ՝ հեռի երկոտասան հրասախաւ (Եղիշէ, Ը), Ճակատէր ոչ հեռի յիւրմէ բանակէն (Խորենացի, Բ—43), ինչպես նաև՝ Եվսեբիոսի Քրոնիկոնի և Եկեղեցական պատմության մեջ, այլև բանավոր լեզվում՝ հեռի լողաց, հեռի Բեզանից և այլն, իսկ ուղղակի հեռեւոր ձևով՝ Եփրեմի և Փիլոն Եբրայեցու մոտ։

Թերևս ենթադրել, որ այդ և նման ձևերը կարող էին հետսմուտ լինել լեզվական ընդօրինակությամբ։ Դա շատ հնարավոր է և կարելի է բերել ուշ շրջանի բնագրերից բազմաթիվ օրինակներ, բայց

---

[25] Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, գիրք Գ, գլ. ԿԲ, էջ 342։ Փիլոնի թարգմանությունը Հայկազյան բառարանի հեղինակները դնում են 5-րդ դարի առաջին կեսը, որ կատարվել է Մաշտոցի և Սահակի անմիջական աշակերտների կողմից։ «Այն է երկասիրութիւն երիցագոյն թարգմանչաց՝ նախ քան զգնալ կրտսերագոյն դասակցաց յԱթէնս, քանզի հետք բանից և բառից Փիլոնի կան յայտնապէս ի գիրս Խորենացւոյն, Մամբրէի և Եղիշէի՝ առաւել ի բերանոյ սրբոյն Ղևոնդայ, միոյն ի հին թարգմանչաց անտի վեցից որպէս և յամենայն ի գրուածս նախնեաց մերոց»։ Սակայն հունաբան դպրոցի տեսաբանները (Մանանդյան, Ակինյան) այն փոխադրում են 6-րդ դարի առաջին կես, Թրակացու քերականությունից անմիջապես հետո, հարկադրաբար տեղաշարժելով նաև Խորենացուն։

Բանասիրական այս տարամիտությունը մեզ չի խանգարում, եթե, նույնիսկ, ընդունենք, որ հունաբան դպրոցի ժամանակագրությունը ճիշտ է։ Փիլոնի երկերը մեր հին մատենագրության մեջ այսպես են բնորոշվում. «Թարգմանութիւն հելլենաբան բոլորովին ըստ կազմութեան, այլ սքանչելի հայկաբան ըստ ճոխութեան հին բառից»։

այստեղ այդպես չէ, որովհետև հետագա տարբերակներում նույն ձևերը տեղի են տվել։

Համադրենք հնագույն և հետագա բնագրերից մի քանի օրինակ.

$A_{1,6}$	C, D_1
Որդեակ, ընդ **անէրկեղի** *ի ճանապարհ մի երթիցես (*A_1 *գնար* **փխ.** *երթիցես)։*	*Որդեակ, ընդ* **անէրկիւղի** (D **անէրկիւղն**) *ի ճանապարհ մի երթար։*
$A_2 B_1$	C_1
Ես՝ Խիկար, դպիր Սենեքարիմայ արքայի **Ասորեստանեայց** *և Նինուեի։*	*Ես՝ Խիկարս, դպրապետ Սենեքերիմայ արքային Նինուէի և* **Ասորեստանի**:
$A_2 B_1$	C_1
Եւ յորժամ **մեծ գայցես**, *ճակատեսցես զզօրաց իմ։*	*Եւ իբրև* **տեսցես**, *ճակատեսցես ընդդէմ իմ։*

G

Եւ յորժամ **մերձեցայց ես** *առ քեզ, կարգեսցես ճակատեսցես։*

և այլն։ Առանձնապես հետաքրքիր է վերջին օրինակը։ «Շատ անգամ հետին հայերենը գործ է ածում մի բայ, որի տեղ մեսրոպյանը մի ամբողջ ասացվածք ունի, ինչպես՝ պատասխանի տալ կամ առնել՝ փխ. պատասխանել, աղօթս առնել, աղօթս մատուցանել՝ փխ. աղօթել, զհետ երթալ՝ փխ. հետևել, երկիր պագանել, երկրպագութիւն առնուլ փխ. երկրպագել»[26]*։*

Այդպես է և **մեծ գայցես**, *որը կարելի է արտահայտել մեկ բառով՝ մերձեսցես։ G բնագրում արդեն այդ ձևը օտարոտի է և գրիչը պահպանելով արմատը իմաստափոխել է՝* **մերձեցայց ես** *փխ.* **մեծ գայցես**: *Թվում է, թե ենթարկել է յուրահատուկ ստուգաբանության և ուղղել «սխալը»։ Ինչպես հայտնի է G-ն A*$_1$*-ից իր գրչությամբ միայն քառորդ դարով է ավելի ուշ։ Նշանակում է, որ այդ ձևը նախնական է, պահպանվել է A խմբում և փոփոխություն կրել G-ի մեջ, իսկ C-ն ուղղակի տվել է այլ ընթերցում՝* **տեսցես** *դարձյալ հրաժարվելով* **մեծ գայցես** *հնագույն ձևից։*

Բայց նախնական շատ բառաձևեր և արտահայտություններ պահպանվել են, կամ հարատևել հետագա օրինակներում, նույնիսկ E խմբի մեջ, որը հասկանալի է։

26 **Հ. Աճառյան,** *Հայոց լեզվի պատմություն, Բ մաս, էջ 88։*

Այդպիսով այդ ձևերը ոչ թե միջամտվել են, այլ նախորդել։

Բայց, այնուամենայնիվ, ինչո՞ւ մինչև 11-րդ դարը խիկարի անվան ոչ մի հիշատակություն չկա, իսկ 11-րդ դարից հետո հիշվում է միայն բնագրից անջատ։

Ինչպես հայտնի է քրիստոնեական միջնադարում իմաստության միակ ակունքը Սուրբ գիրքն է, որը ընդունվում է իբրև բացարձակ հեղինակություն։ Սուրբ գրքից դուրս այլ իմաստունների անուններ հիշելը թերևս այնքան էլ պատշաճ չէր. Ըստ յողուածոյ առասպելաբանութեանն, ոչինչ ընդ վայր ասացեալ է բան իմաստնոյն, որպէս և ասաց ոմն ի ճնումն, Քանզի ասաց ոմն յիմաստնոց, եւ այլ ոմն թէ *արտահայտությունների տակ խիկարն է պահված, Հերմեսը, թե մի այլ ոք, միևնույն է, անունը չի տրվում, որովհետև Սուրբ գրքի կամ քրիստոնեական եկեղեցու կողմից ճանաչված որևէ հեղինակություն չէ։*

Դա շատ ավելի պարզ է վկայում մի բնորոշ օրինակ։ Թովմա Արծրունին գրում է. «Որպէս և Դաւիթ ասէ՝ Պատրաստեցայ եւ ոչ խռովեցայ. եւ այլ ոմն յարտաքին իմաստնոց ասէ. Ընդ աներկիւղի ի ճանապարհ մի երթայցես։ Այլ ճշմարտագոյնք են Սողոմոնեանքն, զի ասէ. Վայ միումն, յորժամ գլորիցէ, ո՞ յարուցանիցէ զնա»[27]։

Արծրունին միաժամանակ վկայաբերում է երեք հեղինակի. Դավիթ, այլ ոմն, Սողոմոն: *Առաջին և երրորդ հեղինակների անունը նա տալիս է ազատորեն, որովհետև գալիս են Սուրբ գրքից, բայց երկրորդը մնում է* այլ ոմն, *որովհետև արտաքին իմաստուն է («այլ ոմն յարտաքին իմաստնոց»), բայց հենց այդ* այլ ոմնը *խիկարն է, որից Արծրունին քաղել է բառացի։* Որդեակ, ընդ աներկիւղն ի ճանապարհ մի գնար *(A₆ երթիցես փխ. գնար)* և ընդ անզգամին հաց մի ուտեր,—*հուշում է 11-րդ խրատը։*

Այդպիսով հայ մատենագիրները ծանոթ են եղել խիկարին, բայց խուսափել են նրա անունը տալուց իբրև արտաքին իմաստուն։ Նա մեծ հեղինակություն է վայելել և լայն տարածում գտել բանավոր ճանապարհով, մինչև որ դարել է հասարակ անուն և հոմանիշվել իմաստուն բառին, ապա մտել մատենագրություն («խելքն ծով է ու խիկար») բուն աղբյուրից, գրավոր զրույցից անկախ։

Ահա թե ինչու հայ մատենագրության մեջ խիկարի անունը հիշվում է շատ ավելի ուշ, 11-րդ դարում և քաղված է գեղջուկ բերանից։

---

[27] *«Թովմայի վրդ. Արծրունւոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Պետերբուրգ, 1887, դպր. Գ, գլ. Ի, էջ 228։*

Այսպես, բնագրի լեզուն ինչպես և մատենագրական տեղեկությունները մեզ թույլ են տալիս ուղղակի պնդելու, որ զրույցի թարգմանությունը պետք է փնտրել 5-րդ դարի սահմաններից ոչ հեռու։

Այժմ տեսնենք, թե ինչ աղբյուրից է ծագել այն։

Բ. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐԸ

Հարրիսը փորձում է ճշտել ասորերեն, հունարեն և հայերեն բնագրերի առնչությունները.

«Հայերեն բնագրի մասին,—գրում է նա,—պարոն Կոնիբերը հաղորդում է, որ քննած զրույցի հնագույն ձեռերի մեջ հայերենը ասորերենի հետ մեծ համաձայնություն ունի, բայց նկատվում են նաև հունարենի ազդեցության որոշ նշաններ»[28]։

Հետևելով Հարրիսին, Տաշյանը գտնում է, որ հայ խմբագրության հիմքում կարող են ընկած լինել միայն ասորերենը և հունարենը, որովհետև «մյուսներն անոնցմե առաջ եկած են», բայց որովհետև հույն բնագիրը կորած է, իսկ նրանից ածանցված սլավոներենը համեմատության եզրեր չունի հայերենի հետ, ապա «եթե չենք ուզեր բոլորովին տարբեր հույն բնագիր մը ենթադրել, որ կորսված ըլլա, կը մնա միայն ասորականը»[29]։

Մի այլ տեղ նա արտահայտվում է բավական որոշակի. «Հայերենը թեև անկախ օրինակ մը կը ներկայացնե, համենայն դեպս թարգմանություն է հավանորեն կորսված ասորի օրինակի մը»[30]։

Բայց նա պարզ ենթադրությունից այն կողմ չի անցնում։

«Ապագային թողուլ կըստիպվինք նույնիսկ այն էական խնդիրը, թե ինչ բնագրե թարգմանված էր նախնական հայերենը»,—վերջապես գրում է Տաշյանը[31]։

Նյոլդեքեն նույնպես հայերենի թարգմանության սկզբնաղբյուրի մասին իր դիտողությունները հենում է Հարրիսի և Կոնիբերի վրա։ Նա ցավում է, որ կարող է օգտվել միայն անգլերեն թարգմանությունից։

«Հայերենը,— գրում է նա,— անկասկած ունի ուղղակի ասորական սկզբնաղբյուր։ Այն նորամուծություններով բավական հե-

---

28 „The Story of Ahikar", էջ LXXXI:

29 *«Մատեն. մանր ուսումն.», մասն Բ, էջ 137։*

30 *Նույն տեղում, էջ 109։*

31 *Նույն տեղում, էջ 136—137։*

ռացել է իր նախօրինակից և միաժամանակ պահպանել նախնականին վերաբերող որոշ գծեր, որոնք ջնջվել են ասորերենում»[32]։

Ասորական թարգմանություն են ընդունում և ուրիշ բանասերներ[33]։

Ցեթթերն արտահայտում է այլ կարծիք։ Նա սկզբում չի ժխտում, որ հայերենը կարող է թարգմանված լինել ասորերենից, բայց հետո տեսնելով բնագրի մեջ որոշ արաբաբանություն, ենթադրում է, որ դա պետք է տեղի ունենար 10-րդ դարից հետո, 11—12-րդ դարերում և ընդունում է արաբական սկզբնաղբյուր։

Վաղ շրջանի հայ մատենագրության մեջ Խիկարի հետքերը Ցեթթերը գտնում է, որ կարող էին ուղղակի նրանից չգալ։

Այսպես. ասորական, արաբական թե՞ հունական։

Արաբերենի վարկածը թույլ է։ Ցեթթերը իր եզրակացությունը հենում է անունների տառադարձության (Խիկար, Աբուսմաք), ինչպես նաև՝ բնագիր սպրդած արաբական մի բառի (նայիպ) վրա։ Բայց դա որևէ բան չի կարող ասել։

Հարրիսը, բերելով Ախիկարի հայկական հորջորջումը, նկատում է, որ այն «բացարձակապես չի համաձայնվում նշված որևէ ձևի, ոչ էլ՝ հայկական Տովբիթում տառադարձված ’Αχιάχαρος-ի հետ»[34], իսկ Ցեթթերը ծագեցնում է ուղղակի արաբերենից։ Բայց դա նախասկզբնական Ախիկարն է ա ձայնավորի անկումով։ Այն կարող էր տեղի ունենալ հենց ասորական սկզբնաղբյուրում, եթե այդպիսին ընդունենք հայերենի համար։ Ասորական S_1, S_2, S_3 և Cr ձեռագրերը տալիս են Ախիկար ձևը, իսկ S_4-ը՝ (Զախաուի № 162) Խիկար։ Ուրեմն դա հնարավոր է արաբերենից բոլորովին անկախ։ Հենց այդպես էլ կարծում է Ն. Դուրնովոն. «Արդեն արաբական, հայկական, սլավոնական խմբագրությունների ասորական նախօրինակում այն (Խիկարի անունը — Ա. Մ.) եղել է Higar, որը վկայվում է մի քանի ասորական ընդօրինակություններով»[35]։ Բայց և կարող էր վերաձևվել բուն հայերենում[36]։

Խիկարի ընկերոջ անունը նույնպես դժվար է արտածել արա-

---

[32] Untersuchungen zum Achigar—Roman von Th. Nöldeke, Berlin, 1913, էջ 58—59։

[33] *Տե՛ս F. Nau*, Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien, Paris. 1909, էջ 93, 116։

[34] „The Story of Ahikar", էջ XXVII։

[35] *Николай Дурново*, Материалы и исследования по старинной литературе, I, К истории повести сб Акире, М., 1915, էջ 73, տե՛ս նաև՝ *А. Грагорьев*, Повесть об Акире Премудром, էջ 311։

[36] Չնայած հայերենի մեջ բառասկզբի ձայնավորի պահպանումը բնական է, նույնիսկ փոխառությունների դեպքում այն վերանում է, ինչպես պարսից Նայիպը

բերենից։ Արաբերենում հնչում է Ibn Samikh, ասորերենում Yabusemakh, ինչպես նաև՝ Nabusemakh (S₃)։ Վերջին ձևը ճիշտ է և նախնական, վկայվում է պապիրուսներով։ Հայերենում Աբուսմաք ավելի մոտ է արաբերենին և շատ չի հեռանում ասորական երկրորդային ընթերցումներից, բայց մի դեպքում (Ձեռ. № 3081), որ անծանոթ է Ցեթթերին, համերաշխ է նախասկզբնականի հետ՝ Նաբուսեմաք: Դրանով արդեն ամեն ինչ պարզ է։ Աբուսմաք պետք է դիտել հետագա շեղում, որ ընդհանրացել է, թերևս, արաբերենի ազդեցությամբ՝ նաբու անծանոթ սկիզբը գրիչների կողմից փոխարինվելով աբու ձևով (հմմտ. Աբու Բեքր, Աբու Մահարի, Աբու Սամիք)։

Վերջապես զրույցի մեջ նայիպ բառի առկայությունը դարձյալ որևէ հիմք չի տալիս[37]։ Այն գտնում ենք միայն Կոնիբերի հրատարակության մեջ (նույնն է C-ի հետ), որ եղել է Ցեթթերի ձեռքի տակ։ Արքան վրդովված Խիկարի կարծեցյալ դավաճանությունից, Աբուսմաքին հրամայում է պատժել նրան.

«Եւ արքայն դարձուց զերեսս իւր յինէն և ասէ ցԱբուսմաք նայիպին իւրոյ, թէ տար սպանանեա զանօրէն Խիկարդ և հեռացոյ զգլուխ դորա իբրև կանգունս Ճ»։

Մյուս տարբերակներում այսպես է. AB «Խօսեցաւ արքայն ցԱբուսմաք ընկերն իմ և ասէ. Տար սպան զԽիկարդ և հեռացո զգլուխ դորա ի դմանէ իբրև կանգունս Ճ»։

D «Եւ արքայն դարձոյց զերեսս իւր յինէն և ասաց ցԱբուսմաք վազիրն իւր, թէ տար սպանեա զանօրէն Խիկարդ»։

G «Յայնժամ արքայ դարձուց զեր[ե]սս իւրոյ յինէն և ասէ ցԱբուսմակ ընկեր իմ. Տար [սպ]ան զԽիկար և հեռացո զգլուխ իւր ի նմանէ իբրև կանգունս Ճ»։

դարձել է Անանիա, բայց և նույն հայերենում որոշ բառբառներ միտվում են բառասկզբի ձայնավորից հրաժարման։ Ճամշադինում ավելուկին ասում են վիլուկ, անալիին՝ լանի, նախ՝ դրափոխելով բաղաձայնները՝ անալի-ալանի, իսկ ապա՝ կորցնելով բառասկզբի ձայնավորը՝ լանի: Դա ցույց է տալիս, որ սղումը կատարվել է ավելի ուշ։

Փոփոխությունը կարող էր լինել նաև Խեկ, Հայկ համապատեղության հարազատ ձևի առնմանությամբ, որ վկայվում է Խեկար, Հիկար (Հայկար) ձևերով։

[37] Ցեթթերը, հենվելով այդ բառի վրա, ավելի մեծ եզրակացություններ է հանում։ Նա գտնում է, որ նայիպ եկել է արաբերենից. իսկ այժմյան արաբական բնագրում այն չկա, այլ կա Sayyaf։ Ասորերենը բոլորովին չունի, ուստի արաբերենը եկել է անմիջապես եբրայերենից, որտեղ nasib է, որը կարող էր տալ najip ձևը։

Ֆ. Նաու Ցեթթերի հետ համաձայն չէ, գտնելով որ բառը կարող էր նախօրինակի մեջ չլինել, բայց մուծվել հետագայում (տե՛ս F. Nau, Histoire, էջ 80)։

E «Եւ աղաչեցի զԹագաւորն, Թէ տուր զիս ի յԱնբուսմաք ($E_{4,5}$ յԱբուսմակ) զօրապետն, որ տանի զիս յիմ դուռն գլխատէ և զգլուխն իմ Ճ կանկուն ի մարմնոյս հեռի Թաղէ»։

Տարբերակներն ունեն չորս ընԹերցում՝ նայիպին իւրոյ (C) վազիրն իւր (D), ընկերն իմ (A,B,G), զօրապետն (E)։

Ընկերն իմ տալիս են այն տարբերակները, որոնք ունեն հնագույն ձեռագրեր (A_1,G)։

Աբուսմաքն այլուր ևս հանդես է գալիս իբրև Խիկարի ընկերը. Եւ ասեմ զԱբուսմաք ընկերն իմ (A,B,G), եկն Աբուսմաք ընկերն իմ ($B_{7,8,10}$), Պարգևեա Աբուսմաքայ ընկերի իմոյ և կենսատուի (A,B), Յայնժամ Աբուսմաք ընկերն իմ, շնորհեա զայն Աբուսմաքայ ընկերին իմոյ (D)։

Այդպես է նույնիսկ C բնագրի մեջ։ Յայնժամ Աբուսմաք ընկերն իմ և Աբեստան կինն իմ, իբրև լուաւ զայս Աբուսմաքն, ընկեր իմ, Աբուսմաքայ ընկերին իմոյ և այլն։

Այս ընԹերցումը հաստատվում է ասորական խմբագրությամբ և էլեֆանտինյան պապիրուսներով։ Որ բնագրային է, պետք չէ կասկածել։

Տարընթերցվածներ տալիս են բացառապես այնտեղ, երբ առաջին անգամ է հիշվում Նաբուսեմաքի անունը։ Թագավորը դիմում է նրան իբրև պաշտոնյա և ոչ թե իբրև Խիկարի ընկեր։ Հենց դա էլ նկատվել է հետագա գրիչների և խմբագիրների կողմից, որոնք փորձել են ճշտել «սխալը»։ Այդտեղից ընթերցումների բազմազանություն, որ տարբեր ենթադրությունների բնույթ ունի։ Մի դեպքում նա պետք է, որ նայիպ լիներ կամ վեզիր (նայիպ և վեզիր ձևերն առկա են միևնույն կապակցության մեջ։ Գրիչը ձեռքի տակ ունեցել է ձեռագիր, որտեղ եղել է նայիպ, կամ ընդհակառակը և ինքը փոխել վեզիր, իր համար ավելի ընտանի ձևով), մի այլ դեպքում, արաբական խմբագրության մեջ՝ դահճապետ, քանի որ նա մահապատիժ է իրականացնում (նկատենք, որ այն չի համապատասխանում հայերենին), իսկ E տարբերակի շատ ավելի հետագա ընթերցումը՝ զորապետ, հենված է թյուրըմբռնման վրա։ Աբուսմաքը զորքով է տանում Խիկարին գլխատելու։ Զորք բառը, որ գրաբարում նշանակում է նաև մարդկանց խումբ կամ բազմություն, չի հասկացվել, այլ ընդունվել է պարզապես իր սովորական իմաստով։ Եթե նա գնում է զորքով, բնականաբար պետք է որ զորապետ լիներ։

Վերջապես մի այլ հանգամանք։ Ինչպես տեսանք հայ մատե-

նագրությանը Խիկարն անձնագրվել է անժխտելիորեն ավելի վաղ, քան արաբական պարսը իր փչակից դուրս կգար։ Նայիպ կամ վեզիր բառերն ուղղակի երկրորդային են, հետագա ազդեցության արդյունք[38], մուտք են գործել երբ արաբներն արդեն դադարել էին իրենց նիզերով մեր բերդերի դարպասները բախել, բայց հետո շատ բառեր նրանց արձակած նետերի պես եկան մխրճվեցին մեր լեզվի մեջ։

Սլավոներենով միջնորդված բնագիրը, որ ենթադրում է հունական սկզբնաղբյուր, նույնպես չէր կարող հայերենի թարգմանության հիմք լինել, որովհետև այդպիսի բնագիր չի եղել, իսկ սլավոներենն ունի բոլորովին այլ աղբյուր։ Մենք առիթ կունենանք այդ հարցին անդրադառնալու։

Մնում է միայն ասորերենը։

Ասորական խմբագրությունը վաղուց հետե դիտում էին իբրև հայերենի սկզբնաղբյուր, բայց որովհետև Տաշյանը և այլ բանասերներ ձեռքի տակ չունեին հայերեն անխառն կամ ավելի մաքուր բնագիր, չէին փորձում վճռաբար պնդել այդ վարկածի վրա։

Այժմ մենք ունենք Խիկարի հայկական խմբագրությունը հնագույն տարբերակներով, և կարելի է ավելի հաստատ խոսք ասել։

Հայ բնագրի ասորական թարգմանությունը հուշում են այն բացահայտ առնչություններն ու նմանությունները, որ գոյություն ունեն ասորական բնագրերի և մեր խմբագրության հնագույն և հաճախ էլ հետագա օրինակների միջև։

Բերենք մի քանի համեմատություններ։

Կոնիբերի բնագրում (C_4) S_2-ի 8-րդին համընկնող խրատը. «ցածոյ զաչս քո...», շարքից հեռու է ընկած և բոլորովին այլ տեսք ունի.

«Որդեակ, ցածոյ զաչս քո և կակղացոյ զբարբառ բերանոյ քո և նայեաց ընդ ակամբ քո, զի մի երևեսցիս մարդկան անզգամ, զի եթէ աղաղակաւ տաճար շինէր, էշն ամէն աւր է դարպաս շինէր և չարտախ» (C_4—45)։

Այստեղ ոչ միայն գռեհկացած է լեզուն և հեռու գրաբարից, այլև խրատը թերի է։ Բացակայում է ուղտի մասին եղած հատվա-

---

[38] Այդ բառը շատ անգամ գործածված է մեր միջնադարյան զրույցներում և այլուր (տե՛ս «Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից», խմբագրությամբ և առաջաբանով՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1957, էջ 59, 60)։

ծր։ Տպագրերի մեջ ինչ-որ մի հետք է մնացել. «Թէ ի սաստիկ զօրութենէ եգին վարի լուծն, նա (լուն)[39] ի պարանոցէն ոչ ելանէր»։

Տաշյանը նկատում է, որ լուն «անհնար» ընթերցումի փոխարեն պետք է լիներ ուղտու բառը, ասորականին համապատասխան։ A_1 և G բնագրերով այդ ենթադրությունը ճշտվում է. «Որդեակ, ցածո զաչս քո և կակղացո զբարբառ քո և նայեաց ընդ ակամբ քո և մի երևեսցիս մարդկան անզգամ, զի թէ աղաղակաւ տուն շինէր, էշն յաւուրս տասն ապարանս շինէր և եթէ ի սաստիկ զօրութենէ եգինքըն վարէին, լուծ ի յուղտո պարանոցէ ոչ պակասէր երբեք» (A_1–4)։

Այդպիսի ընթերցում տալիս են և B,D տարբերակները (նույնպես անհայտ Տաշյանին), որոնց մեջ սակայն խրատը երկատված է, իսկ ասորականում և մեր նախընտրելի բնագրերում՝ միասնական։ Երկու հատվածները տրամաբանորեն միևնույն միտքն են արտահայտում և միասնական պետք է լինեին նախնականի մեջ։

Ութերորդ խրատը. «Որդեակ, հեղցես զգինի յարդարոց և մի ըմբեսցես զնայ ընդ անօրէնս և ընդ ան[զգ]ամս...» Կոնիբերի բնագրում (C_4), ինչպես նաև A_1-ում, առհասարակ բոլոր օրինակներում յարդարոց ընթերցումը չկա և հնչում է այլ կերպ. «Հեղցես զգինի քո և մի ըմբեսցես ընդ անօրէնս և ընդ անզգամս...» (A_1—6)։

Այստեղ կա իմաստային նրբերանգ։ Ըստ երկրորդ ընթերցվածի արտահայտվում է այն միտքը, թե ավելի լավ է թափել գինին, քան թե խմել անզգամների և անօրենների հետ, իսկ ըստ G օրինակի՝ ավելի լավ է թափել գինին արդարների վրա, քան թե խմել անզգամների հետ։

Արդարներ պետք է հասկանալ մեռած մարդկանց, որոնց շիրիմներին ըստ վաղեմի հեթանոսական սովորության գինի էին ձոնում։ Այդ ծիսական ավանդույթը հարատևում է այսօր։ Մեռածի գերեզմանին, կամ հոգեհացը ուտելիս՝ թափում են գինու առաջին բաժակը ի պատիվ նրա։

Եթե երկրորդ ընթերցումը ասորական և հայկական բնագրերի առնչությունը թողնում է չլուծված, ապա G-ն բնագիրն անմիջապես կախման մեջ է դնում ասորականի հետ, ուր որոշակի ասված է. «Որդեակ, լավ է թափես գինին արդարների գերեզմանին, քան թե խմես այն չար մարդկանց հետ»։

Հինգերորդ խրատն հուշում է. «Որդեակ, լաւ է մարդո իմաստնոյ քարինս կրել, քան ընդ առն անմտի և յիմարի ըմպել գինի»

[39] Այս տարընթերցվածը մեր ձեռքի տակ եղած տպագրերում չկա, վերցված է Տաշյանից (տե՛ս «Մատ. մանր. ուսումն.», Բ, էջ 117)։

(A₁—5)։ G-ի մոտ այլ է. «Որդեակ, լաւ է ընդ իմաստնոյ քարինս կրել, քան ընդ յիմարի և անզգամի խմել գինի» (G—7)։

Առաջին դեպքում՝ իմաստուն մարդը լավ է քար կրի, քան գինի խմի անմտի հետ, երկրորդ դեպքում՝ իմաստունի հետ քար կրելն ավելի լավ է, քան հիմարի հետ գինի խմելը։

Այդ ընթերցումը պահպանել են նաև B,C,E տարբերակները և $D_{1,3}$-ը, իսկ A խմբի մեջ՝ A_5-ը իբրև վերապրուկ։ E տարբերակը, բնականաբար և տպագրերը (Fab), որոնք ծագել են E-ից, տալիս են այլ շեղում՝ ոչ թե խմել գինի, այլ ուտել և ըմպել։

Ասորական բնագրում խրատը բառ առ բառ համընկնում է G-ին։ Այսպիսով, որքան գնում ենք դեպի նախնականը, այնքան համապատասխանությունններն ավելի են հայկականի և ասորականի միջև։

Նկատելի է և մի ուրիշ հանգամանք։ Շատ դեպքերում տպագրերը (Fab), կամ E տարբերակը պահպանում են ավելի ճիշտ ընթերցված, քան թեկուզ Կոնիբերի բնագիրը, և դա մատնում է E-ի ազգակցությունը G-ի հետ։ Այսպես.

«Որդեակ, լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք, զի կուրն արագ ուսանի զերթևեկ ճանապարհին, իսկ կուրն մտօք թողու զղորդ ճանապար[հ] և երթայ ընդ կամայկորն» (G—63)։ Կոնիբերի բնագիրը (C_4) վերջում շեղվում է՝ բառ կամս իւր, որն իմաստ չունի, իսկ G-ի ընթերցվածը և՛ ճիշտ է և՛ համընկնում է ասորականին։ A_1-ը (A խումբը), մյուս տարբերակները և տպագրերը պահպանել են ճիշտ ձևը։

Այնուհետև, G-ում առկա. «Որդեակ, ի պարտեզ թագաւորաց մի մտանէր և (ընդ) կնոջ դատաւորաց մի խօսիր» խրատը բացակայում է A_1 (A)-ի, ինչպես նաև մյուս տարբերակների և Կոնիբերի մոտ, բայց պահպանվել է տպագրերում (Fab) հետևյալ տեսքով. «Որդեակ, ի յապարանս թագաւորաց մի մտանիր և ընդ կնոջ դատաւորի մի խօսիր»։ Այս խրատի թարգմանական շրջանից գալն աներկբա է, որովհետև ունի և ասորական բնագիրը. «Որդյակ, իշխանների պարտեզները մի մտիր և մի մերձեցիր իշխանների դստրերին»։ Ճիշտ է, խրատը կա տպագրերում, սակայն ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս հնագույնն ավելի մոտ է ասորականին և ենթադրվում է նրանից սերված։

Բերենք այլ կարգի մի բնորոշ օրինակ։

Կոնիբերի բնագրում պատժիչ խրատներից մեկն այսպես է. «Ոչիլ հացի եկեր զմարմին թագաւորի, բայց ինքն ումեք ոչ էր

ազուտ և ոչ պիտանի, այլ անպէտ և վատ»։ Ուղղակի համանալի չէ։

Ասորերենում գտնում ենք հազիվ հիշեցնող մի բան. «Որպէս ստիճ ցորենոյ, որ ուտէ զշտեմարանս թագաւորաց» և այլն։

Այս երկու խրատների միջև ինչ-որ նմանություն կա, բայց որևէ առնչություն չի կարելի տեսնել։ Հայերենում հացի ոջիլն ուտում է թագավորի մարմինը, որը ոչինչ չասող անմիտ բան է, իսկ ասորերենում ցորենի ստիճը փչացնում է թագավորի շտեմարանները։

Կոնիբերի բնագրի աղավաղումն այնքան մեծ է, որ որևէ հիմք չի տալիս ենթադրելու, թե հայերենը գալիս է ասորական աղբյուրից, սակայն նույն խրատը մեր A₁-ում հնչում է այլ կերպ.

«Որդեակ, եղեր ինձ որպէս ոջիլ հացի, որ եկեր զշտեմարանս թագաւորաց և ինքն ումեք ոչ է օգուտ և պիտանի»։

Այստեղ արդեն երևան է գալիս բնագրի լիակատար առնչությունն ասորականի հետ։ Դա միաժամանակ արտահայտիչ օրինակ է, թե որքան կարող է աղավաղվել բնագիրն, անցնելով գրչությունից գրչություն։

Այսպիսով, բոլոր այն դեպքերում, երբ ենթադրվում է ճիշտ ընթերցված, լինի դա հնագույն ձեռագիր օրինակների (A₁,G), որևէ այլ աղբյուրի, Կոնիբերի բնագրի թե տպագրերի մեջ, գրեթե անպայման համապատասխան է ասորականի հետ։

Կարելի է դեռ շատ այդպիսի զուգահեռներ բերել, բայց մեզ թվում է այսքանն էլ բավական է համոզվելու, որ հայ բնագիրն իրենից ներկայացնում է ասորականի թարգմանություն։

Բայց ինչ աղբյուրից, դժվար է որոշակի պատասխան տալ, որովհետև չկա, կամ դեռ չի կազմված ասորական խմբագրության համեմատական օրինակ։ Հայտնի չէ, թե ձեռագիր աղբյուրները ինչ բնագրային առնչություն ունեն միմյանց հետ։ Նրանք մանում են պարզապես մի խմբի մեջ, թե կազմում տարբերակներ։ Հարրիսը առաջնություն է տալիս S₂ օրինակին, իսկ Նոն՝ S₃։ Հայ խմբագրությունը, սակայն, ավելի հակամետ է S₂-ին՝ շարքերի հաջորդականությամբ և ընթերցումներով։

Բերենք ասորական S₂, S₃ և հայկական A₁, G բնագրերի համադրական աղյուսակը։ Որպես հիմք ընդունում ենք ասորական S₂-ը։

S₂	S₃	A₁	G
1	1	1	1
2	2		2
3	3	1	3
4	7	2	4
5	8	35	31
6	9	3	5
7	10	4	6
8	11	5	7
9	12/13	6	8
10	14	7	
11	15	7	9
12	18	9	
13	21	10	51
14	22		18
15	23	11	
16	24	12	
17	25	14	
18	26	15	95
19	27	16	
20	28	17	
21	31	18	
22	32	19	
23	33/34	20	
24	35	23	
25	36	24	77
26	37	26	102
27	38	27	
28	39a	28	
29	39b	28	
30	41a	28	
31	41b		
32	42	38	34
33	43	40	35
34	44	97	86
35	45		
36	46	46	39
37	47	47	40
38	48	50	42
39	49	51	
40	50	52	53
41	52	53	54
42	53	54	55
43	54	83	45/46
44	56	85b	49
45	57		50
46	58	65	54
47	61	42dF	63
48	63/64	42	45/66
49	65/66	67	67
50	67/68	42b/68	68/69,70
51	69	73	
52	70	72a	
53	71		97
54	72a	74	
55	73/74	77	
56	75		78
57	76		
58	77	44	
59	78a	91	
60	78b	93	80
61	79	94	72
62	80	95	
63	81		81
64	82	55	82
65	83		83
66	86	34	30
67	87		84
68	88		
69	89		
70	90		
71	91		
72	92		
73	93	96	85
74	94	37	17
	4		
	5	42q	66
	6		
	16	89	
	17		
	19		
	20		
	29		
	30		
	40	28d	
	51		
	55	85a	48
	59		
	60	62	52
	62	72b	
	84		
	85		
		8	
		13	
		22	
		25	
		29	
		30	

S_2	S_3	A_1	G
		31	
		32	
		33	
		36	
		39	
		41	
		43	
		45	
		48	
		49	
		56	
		57	
		58	
		59	
		60	
		61	
		63	
		66	
		69	
		70	
		71	
		75	
		76	
		78	
		79	
		80	
		81	
		82	

S_2	S_3	A_1	G
		84	
		86	
		87	
		88	
		90	
		92	
		98	
		99	
		100	
		101	
		102	
		103	
		104	
		105	
		106	
		107	
		108	
		109	
		110	
		111	
		112	
		113	
		114	
		115	
		116	
		117	
		118	

Հայկական G-ի, մինչև 9-րդ խրատը, շարքը գնում է ուղղակի հաջորդականությամբ սարական S_2-ի նկատմամբ։ Ընդմիջարկված է միայն 5-րդ խրատը, որը հայերենում ևս կա, բայց հեռու է ընկած (A_1—35, G—31), թերևս խախտվել է հայերենը, բայց ամեն դեպքում այդտեղ նկատելի են ինչ-որ օրինաչափության հետքեր, շարքից հեռացել է միաժամանակ և՛ A_1-ի և՛ G-ի միևնույն խրատը։ Այնուհետև G-ի շարքն անկանոն է, բացթողումներով և խաթարված։

Այդպես չէ A_1-ը։ Այն հնարավոր պահպանվածությամբ, հաճախ ավելի քիչ շեղումներով քան S_3-ը, համընկնում է S_2-ին։

Իսկ երկու բնագրերը (A_1,G) գրեթե ծածկում են S_2-ի շարքը։

S_3-ի որոշ խրատներ, որոնք հավելյալ են S_2-ի նկատմամբ, զուգահեռներ ունեն հայ խմբագրության մեջ։ Այդ նշանակում է, որ S_3-ի հավելյալ խրատները բնագրային են S_2-ի և S_3-ի ընդհանուր օրինակի համար, և հայ խմբագրությունը թարգմանություն է S_2-ին նախորդած ավելի լրիվ մի աղբյուրի։

Ուշագրավ է ոչ միայն այդ, այլև հայկական և S_2 բնագրերի մեծ նմանությունը մանրամասների մեջ։

G տարբերակում Խիկարին երիտասարդ ժամանակ հայտնում են, որ ինքը ժառանգ չի ունենալու. «Մինչդեռ ես տղա էի, հրաման եղև ինձ, թէ որդի քեզ չէ հրամայեած յաստուծոյ լինելոյ»։

Այդ ընթերցումը չունեն A,B,C,D հայկական տարբերակները, ինչպես նաև՝ արաբական Սալահանիի և Սմիթի բնագրերը (Sa, Sm), բայց առկա է ասորական S_1, S_2, S_3, S_4, Gr և սլավոնական աղբյուրներում, որտեղ ասվում է նրան, թե որդի չի ունենալու, բայց ե՞րբ՝ չկա։ Միայն ասորական S_2-ը համապատասխանում է լիովին։ Այլուր նա գուշակությունը լսում է երազի մեջ, իսկ հայկական G և ասորական S_2-ում՝ տղա ժամանակ (մինչդեռ ես տղա էի)։

Պետք է ընդունել, որ դա նախնական է, որովհետև թելադրված է հայ հնագույն բնագրով, և հավաստում է S_2-ը։

Մի այլ օրինակ։ Արմավենու առակը բնագրերում այսպես է.

A_1

Որդեակ, եղեր որպէս զարմաւենին, որ բուսեալ էր յափն գետոյն, և պտուղ նորա ի գետն անկանէր։ Եկն տէր ծառոյն կտրել զնա։ Ասէ արմաւենին. Թող զիս յայսմ ամի և ի միւսում ամին բերից պտուղ։ Ասէ տէրն. Դու ի ժամանակդ չես բերել ինձ պտուղ և այժմ, որ կտրել կամիմ, զիա՞րդ պիտանացիս։

S_2

Որդի, դու ինձ եղար այն արմավենու նման, որ կանգնած էր գետի ափին (Nau՝ և ամբողջ պտուղը լցնում էր գետի մեջ, էջ 251) և երբ նրա տերը եկավ կտրելու, ասաց. Թող ինձ այս տարի և ես քեզ կտամ եղջյուր։
Եվ նրա տերը պատասխանեց նրան. Դու ինձ չկարողացար տալ ինչ քոնն է, ինչպես կարող ես տալ ինչ քոնը չէ։

S_3

Որդիս, դու ինձ համար եղար ինչպես այն արմավենին, որը գտնվում էր ճանապարհի եզրին և որից երբեք պտուղ չէին քաղել։ Նրա տերը գալիս է և ուզում է կտրել։ Արմավենին ասում է. Ինձ մի տարի ևս թող և ես քեզ քրքումի պտուղ կբերեմ։
Տերն ասում է. Ողորմելի, դու չկարողացար տալ քո պտուղը, ինչպես պետք է կարողանաս ուրիշի պտուղ տալ։

Sa, Sm

Օ, իմ որդի, դու նմանվեցիր այն ծառին (Nau՝ արմավենուն), որը գտնվում էր ջրի ափին, բայց պտուղ չէր տալիս և երբ նրա տերն ուզեց կտրել նրան, նա ասաց. Փոխադրիր ինձ այլ տեղ և եթե պտուղ չտամ՝ նոր կտրիր։ Եվ տերն ասաց նրան. Եթե դու ջրի ափին պտուղ չես տալիս, ապա ինչպես կարող ես պտուղ տալ եթե այլ տեղում լինես։

Տաշյանը և պտուղ նորա ի գետն անկանէր նախադասությունը առնում է փակագծերի մեջ և ծանոթագրում. «Միայն հայերենն

ունի փակագծյալս, զոր ջնջելու է, վասն զի անհարմար է և ամբողջովին իմաստն ալ կխանգարեն»[40]։

Ճիշտ է, որ իմաստը խանգարում է։ Արմավենին պտուղ չի բերում, բայց քիչ հետո ասված է, որ պտուղը ջուրն է լցվում։

Նախադասությունը միայն հայերենը չէ, որ ունի, այլ նաև ասորական S₂-ը, բայց չկա Հարրիսի անգլերեն թարգմանության մեջ, որից օգտվել է Տաշյանը։ Հարրիսը նույնպես մտածել է, որ ջնջելու է և ջնջել է։ Այդ տողերը կան Nau-ի մոտ և ռուսերեն թարգմանությամբ։

Սակայն ամենևին էլ ջնջելու չէ։

Առակը մեր բերած օրինակներում շատ է այլազան։ Ամենուր և պտուղ նորա ի գետն անկանէր ավելորդ է, բայց այն չի սպրդել, այլ եղել է հայերենի և S₂-ի նախամայր բնագրում, այլապես միայն մի տեղ կարտահայտվեր։ Եվ ապա՝ դա հուշում է, որ առակը որքան էլ այժմ տարբերվում է, մի ժամանակ պետք է որ ունենար ընդհանուր գծեր, ուր այդ բառերն ավելորդ չհնչեին։ Այստեղ դարձյալ օգնության է գալիս G բնագիրը.

«Ծառ մի բուսեալ էր յեզր գետոյն, և յորժամ հասանէր պտուղն, թափէր ի գետն և կորնչէր։ Եւ յորժամ մարդն եկեալ պտուղ խնդրէր և ոչ գտանէր։ Բ և Գ տարի զայս արար և ոչ շահեցաւ ի պտղոյն։ [Յե]տոյ կտրեաց զծառն և ընկեց ի ջուրն և ասէ. Այսչափ երախտեացս մինչև հիմա (զինչ ես) արել, որ այլ համբերեմ նա զինչ տի առ[նես]»։

Սա հենց այն կամուրջն է, որ միացնում է A₁ և S₂-ը։ Եւ յորժամ հասանէր պտուղն, թափէր ի գետն և կորնչէր լիակատար իմաստ ունի, իսկ մյուս բոլոր բնագրերում և ասորական S₂-ում դարձել է վերապրուկ։

G-ին շատ ավելի մոտ է նաև ավետարանական անպտուղ թզենու առակը.

«Թզենի մի էր ուրումն տնկեալ յայգւոջ իւրում, եւ եկն խնդրել պտուղ ի նմանէ և ոչ եգիտ։ Ասէ ցայգեգործն. Ահա երեք ամք են յորմէհետէ գամ խնդրել պտուղ ի թզենւոջդ և ոչ գտանեմ, արդ կտրեա զդա. ընդէ՞ր և զերկիրդ խափանէ։ Նա պատասխանի ետ և ասէ. Տէր, թող զդա այս ամ ևս, մինչև շուրջ զդովաւ բրեցից և արկից աղբ։ Թերևս արասցէ պտուղ, ապա թէ ոչ՝ յամէ ևս հատցես զդա» (Ղուկ. ժԳ, 6—10)։

Այստեղ խոսք չկա պտուղը գետը թափելու մասին, բայց շա-

40 «Մատ. մանր. ուսումն.», էջ 96։

րունակության մեջ ունի զուգահեռ ընթերցում։ Երկու բնագրերում էլ տերը համբերում է երեք տարի և ապա՝ որոշում կտրել։ Բացի այդ, տերը գալիս է և պտուղ չի գտնում։ Արտահայտությունները համընկնում են նույնիսկ գրեթե բառացի՝ «եւ յորժամ մարդն եկեալ պտուղ խնդրէր և ոչ գտանէր» (G), «եւ եկն խնդրել պտուղ ի նմանէ և ոչ եգիտ» (Ղուկ.), իսկ մյուս օրինակներում տերը գալիս է, որ կտրի։ Այնուհետև թզենու առակը ի՞նչ-որ կերպ համարեցված է ավետարանական բնագրի ոգուն, բայց ոչ մի բանով նման չէ կամ չի հիշեցնում S_2, S_3-ի և արաբական ընթերցումներին։

Ասորական S_2-ում պահպանված վերապրուկը G-ի մեջ իր տեղումն է։ Նշանակում է նախնական ձևն ավելի պահել է G-ն, և հենց նույն G-ն ունի բնորոշ ընթերցում, որ զուգահեռ է Ղուկասի թզենու առակին։ Ուրեմն դրանց միջև պետք է տեսնել անմիջական ազգակցություն, որպես հետագա շեղումներ մեկ մայր օրինակից։ Թզենու առակը մտնում է այդ շարքի մեջ։

Պետք չէ ենթադրել, որ G-ի խմբագիրը, կամ գրիչը ենթարկվել է Սուրբ գրքի ազդեցությանը և առակը վերաձևել նրա համաձայն։ Այդ դեպքում կցնցվեին ուրիշ տարբերություններ ևս։ Մեկում ծառ է, մյուսում՝ թզենի (Ղուկ.), թզենին տնկված է այգու մեջ, իսկ ծառը (կամ արմավենին) գետի ափին և վերջապես՝ Յորժամ հասանէր պտուղն, թափէր ի գետն և կորընչէր նախադասությունը, որ հաստատվում է S_2-ով, թզենու առակը չունի, ուր նույնպես կարող էր տեղին հնչել։

Սուրբ գրքում սակայն առակի շեղումները բացատրելի են։ Թզենին տնկված է այգու մեջ, որպեսզի այգեպան ունենա, նոր գործող անձ, որն արտահայտում է զիջման և համբերատարության գաղափարը, Ավետարանին համաձայն։ Այստեղ նկատվում է ինչ-որ գրքային վերամշակում։ Տերը կարող էր անմիջապես հաղորդակցվել ծառի հետ, ինչպես մյուս օրինակներում։ Միջնորդը թուլացնում է առակի ուժեղն։

Սուրբ գրքի աղբյուրը անշուշտ զրույցն է։

Առակի մի ուրիշ ընթերցում ևս միտվում է S_2-ին և հեռանում S_3-ից։ S_3-ի մեջ արմավենին բուսել է ճանապարհի, իսկ հայերենի և S_2-ի ընթերցմամբ՝ գետի եզրին և այլն։

Օրինակները կարելի է շարունակել, բայց այսքանն էլ բավարար է։

5. ՋՐՈՒՅՑԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Ասորական S_2 և հնագույն պատառիկի (S_1), Ջախաուի № 162 ձեռագրի (S_4), ինչպես նաև՝ սլավոնական բոլոր բնագրերի միջև կա մի ընդհանրություն. Խիկարը զավակ չունի և դիմում է միակ աստծուն։ Աստված նրան մերժում է և խորհուրդ տալիս որդեգրել Նաթանին։

Մի այլ խումբ. Սալհանիի և Սմիթի արաբական բնագրերը (Sa, Sm), Ջախաուի № 336 ձեռագիրը (S_3) և Գրաֆենի օրինակը (Gr) ունեն բոլորովին տարբեր ընթերցում։ Խիկարը նախ դիմում է աստվածներին, որոնք անպատասխան են թողնում նրա աղերսը, ապա միակ և գերագույն աստծուն, որ նախապես կուռքերին (աստվածներին) դիմելու համար պատժում է և երկրորդաբար խորհուրդ տալիս որդեգրել Նաթանին։

Փորձենք քննել այդ ընթերցումները։

Առաջին խումբ. Որդի ունենալու համար Խիկարը դիմում է աստծուն և աստված մերժում է նրան։

Դա քրիստոնեական գրականության տարածված մոտիվ է, բայց նման լուծումն աննախադեպ։ Սրբերի մասին եղած զրույցների, հեքիաթների, վարքերի ու վկայաբանությունների մեջ քրիստոնյա աստվածն ամենաբարին է և չի կարող անտեսել զրկվածի աղոթքն ու աղերսը։

Բերենք մի քանի օրինակ.

«Այր մի էր մեծատուն և իշխան ի քաղաքի մի և ունէր անչափ գանձ, ոսկի և մարգարիտ անգին և պատուական ակունք, որ չկայր յայն աշխարհն քան զնա մեծատուն։ Եւ ինքն ծերացեալ էր և զաւակ ոչ ունէր և հանապազ աղաչէր զաստուած վասն զաւակի։ Եւ ետուր նմա աստուած եւ նմա որդի աննման և գեղեցիկ»[1]:

«Այր մի էր ի քաղաքն Ըստամպօլ, մեծատուն յոյժ և իշխան մեծ և հրամանատու բազում գաւառի. և էր անուն նորա Եփրեմիա-

[1] «Պատմութիւն աղջկան և մանկան և հարցմունք նոցա ընդ միմեանս», «Գիրք պատմութեան որ կոչի Պղնձէ քաղաք և բանք խրատականք և օգտակարք», Կ. Պոլիս, 1792, էջ 135։

նոս և կնոջն՝ Աննա։ Եւ էր Եփրեմիանոս մեծ սիրելի ի յաչս թագաւորին իւրոյ։ Սոքա էին հասեալ ի մերձ ծերութեան և ոչ ունէին զաւակ ի վերայ երկրի, որ ժառանգէր զինչս նոցա և էին կարի տրտում և անմխիթար վասն ժառանգութեան։ Տիւ և գիշեր հանապազ աղաչէին զաստուած վասն զաւակի։ Եւ յաւուր միում կինն՝ Աննա բազում աղախնեօք և ծառայիւք գնաց ի մեծ յեկեղեցին ի սուրբն Սոփիայ և կայր յաղօթս առ տէր և բարեխօսութեամբ սուրբ Աստուածածնին և ամենայն սրբոցն հայցէր ի Քրիստոսէ ժառանգ բարի։ Եւ յետ աղօթիցն բազում ողորմութիւնս առնէր աղքատաց և կարօտելոց և քահանայիցն ամենեցուն և ելեալ գնայր ի տուն իւր։ Եւ ի գնալն ի ճանապարհին հանդիպեցաւ մին աղքատ խեղճ և ողորմելի և ասաց. Տիկին, տուր ինձ ողորմութիւն ի քո մէկ որդւոյդ արևուն։ Եւ տիկինն հիացեալ ի միտս իւր ասաց թէ. Վայ ինձ, զի ես անժառանգ եմ, և դայ ինձ երանի տայ վասն որդւոյ։ Արտասուեաց և ելաց և հանեալ ետուր նմա ողորմութիւն և չանց գնաց ի տուն իւր։ Եւ ի գիշերին յայնմիկ երեկ ի տեսլեանն մին ծեր և աւետեաց զԱննայ և ասաց. Կին դու, ահա կատարեցաւ խնդրուածք քո առաջի աստուծոյ»[2]:

«Էր քահանայ ոմն՝ մեծազգի և մեծատուն, զարգացեալ ամենայն առաքինութեամբ, անուն նորա Ստեփաննոս։ Եւ էր յոյժ պարկեշտ և ամօթխած, աղքատասէր և ողորմած, հիւրընկալ և մարդասէր, առատաձեռն և ամենաբաշխ, քաղցելոց կերակրիչ և մերկացելոց զգեցուցիչ և յայլ ամենայն բարեգործութիւնս ժիր և արի։ Նաև ի պաշտօնս աստուծոյ և ժամակարգութիւնս սրբոյ եկեղեցւոյ անձանձիր աղօթասէր, և զի կին նորա ամուլ էր և ոչ ծնանէր, վասն որոյ միշտ հայցէր տալ նմա պտուղ օրհնութեան և ժառանգ սեփհական։ Իսկ որ զկամս երկիւղածաց առնէ, տէր լուաւ աղօթից նորա և ետ նոցա արու զաւակ»[3]:

«Մայր նորա սուրբ և ի սուրբ նախնեաց, հանդերձ այլովք առաքինութեամբ պտղաբերեաց բարեպաշտութեամբ զբարի շառաւեղն ի բարի արմատոյ, քանզի տենչայր մանկան արուի և յաղագս այնորիկ մաղթանս մատուցանէր այնքանեաց մեծաց բարեաց տուողին աստուծոյ, այլ և հանդիպէր բաղձանացն»[4]:

---

[2] «Վարք և պատմութիւն Ալեքսիանոսի ճգնաւորի», «Գիրք պատմութեան, որ կոչի Պղնձէ քաղաք», էջ 164։

[3] «Պատմութիւն տէր Յուսկան և որդւոյ նորին Ստեփաննոսին», նույն տեղում, էջ 184։

[4] «Պատմութիւն վարուց սրբոյն Գրիգորի Աստուածաբանի», «Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 286։

Այս օրինակների մեջ զարմանալի նմանություն կա Խիկարի զրույցի մուտքի հետ, բայց միայն լուծումը այլ է. Ով մաղթանս մատուցէր այլն ճանդիպէր բաղձանացն, *իսկ Խիկարը մերժվում է։*

Բացի այդ, Խիկարը դիմում է աստծուն ոչ քրիստոնեաբար.

«Այն ժամանակ ես մի բագին կառուցեցի ամբողջովին փայտից, հուր վառեցի այնտեղ, դրեցի մսի լավագույն պատառ և ապա ասացի» (S2)։

«Այն ժամանակ ես մի մեծ բագին կառուցեցի, աղոթք մատուցեցի և ասացի» (S3)։

Եվ վերջապես, հենց բնագրի մեջ էլ հեթանոսական պաշտամունքի հետքեր կան։

Սենեքերիմ թագավորը Նաթանին տալիս է փարավոնի նամակը, ուր առաջարկված է երկնքում տաճար կառուցելու խնդիրը։ Նաթանը կարդում է և սարսափած ասում. «Աստվածներն անգամ չեն կարող այդպիսի բան անել, թող թե մարդիկ»։

Խիկարը եգիպտական թագավորին նմանեցնում է բաբելոնյան աստված Բելի հետ. «Դու նման ես Բել աստծուն, իսկ քո իշխանները՝ նրա քրմերին» (75)։

Խրատներից մեկն այսպես է. «Իմ որդի, եթե դու որևէ բան գտնես կուռքերի առաջ, տուր նրանց բաժինը նրանց»։ Հարրիսը՝ բնագրի հրատարակիչը, ծանոթագրում է. «Այս նախադասությունը քրիստոնեական կամ մուսուլմանական ծագում ունենալ չի կարող»[5]*։*

Ինչպես տեսնում ենք, աստված, որ մերժում է Խիկարի զավակ ունենալու խնդրանքը S1, S2 և S4 բնագրերում բացահայտորեն քրիստոնյա չէ։

Կամ աստվածներ *հոգնակի ձևը ողվել է հետագայում՝ քրիստոնեացման նպատակով, կամ նախնական է և նկատի ունի մի այլ աստծու։ Դա տանում է եբրայական պաշտամունքը։*

Այս խնդրի մեջ պահված է բնագրի ծագման գաղտնիքը. եբրայական է այն, թե ասորաբաբելական։

Բանասիրությունն այստեղ վիթխարի ջանքեր է գործադրել (Մեյսներ, Հարրիս, Լիցբարսկի, Դիլլոն, Հալեվի, Նո, Ֆեթթեր, Նյոլդեքե, Գրիգորև, Դուրնովո), բայց հարցը մնացել է անպարզ։

Մեկնության համար հիմք են ծառայում երեք հանգամանք. Էլեֆանտինյան պապիրուսները, որոնք գտնվել են հրեական համայնքում, Տովբիթի գրքի հետ զրույցի առնչությունը և բնագրի պաշտամունքային միջավայրը։

---

[5] „The story of Ahikar", *էջ 66։*

Մենք անխուսափելիորեն կանգնել ենք հենց այս վերջին կետին, որ ամեն գծով կապվում է հայերենի հետ։

Անիկարի կողմից աստծուն դիմելու ձևի և Նիկարի մերժման մեջ ոչինչ չի հակասում ամենահզոր և միակալ Յահվեին։

Էլեֆանտինյան պապիրուսներում աստվածությունն արտահայտվում է հոգնակի ձևով՝ աստվածներ, բայց դա էլ շատ բան չի ասում, այդպես է նաև Սուրբ գրքի մեջ, որի տակ հրեաները հասկանում են միակ աստծուն։

Չի հակասում, նույնիսկ, բազմաստվածության տարրերի առկայությունը, որը հրեական կյանքի մեջ հարակցվում էր միակ աստծո պաշտամունքի հետ։

Տեսնենք հայ խմբագրությունը։

G բնագրի մեջ Խիկարը բացին է չինում, զոհ է մատուցում և դիմում աստվածներին. «Ով տեարք իմ աստուածք. Բէլշիմ և Միրշահմին, Էշարիշէ և Իշեմիշահ, եթէ հրամայեցէք արու որդի, զի մի անժառանգ մնացից»։

CE-ի ընթերցումը մի փոքր այլ է. «Ով տեարք իմ և չաստուածք իմ. Բելշիմ և Շիմիլ և Շահմին, հրամայեցէք և տուք ինձ արու զաւակ, քանզի ահա Խիկար կենդանի մեռանի»։

A,B,D տարբերակներում բացակայում են աստվածների անունները, իսկ աստուածներ տրված է չաստուածներ ձևով։

Ամենուր (G,C,E և A,B,D) աստվածները և աստված (B_{14}) մերժում են նրա խնդրանքը և խորհուրդ տալիս որդեգրելու Նաթանին։

Հայ բոլոր բնագրերի նախօրինակում եղել է այնպես, ինչպես G-ի մեջ, եթե ոչ՝ անհանդուրժողաբար տրամադրված քրիստոնյա խմբագիրն ինքը չէր թույլ տա աստված ձևից (ինչպես ասորական S_1, S_2, S_4 բնագրերում է) ստանալու աստվածներ, որից հետո խորշելով գրեր չաստվածներ, կամ երբեք չէր սղի աստվածներից մերժվելուց հետո միակ աստծուն ապավինելու հատվածը (ինչպես Sa, Sm, S^3, Gr բնագրերում)։

Չաստվածներ ձևն ինքնին ցույց է տալիս խմբագրի տրամադրությունը, որ իբրև քրիստոնյա բնագիրը ցանկացել է մեղմել, արտահայտելով իր վերաբերմունքը։ Աստվածներ հանդիպում ենք B խմբի № 3526 (B_4) ձեռագրում. մտի առաջի աստուածոցն փոխանակ՝ մտի առաջի չաստուածոցն, ով տեարf իմ և աստուածf փոխանակ՝ ով տեարf իմ և չաստուածf: Այդպես չժխտված ձևով մնացել է պատահաբար։ B_5-ը ուղղակի ազգակից է B_4-ին և թերևս իրարից են ընդօրինակված, բայց այստեղ դարձյալ խմբագրված է չաստվածներ:

B₁₄-ում արդեն ուղղակի **աստված** *է, և խմբագիրը ստիպված է եղել բնագրի մեջ ուղղումներ մտցնել, որոնք մատնում են իրենց։ Բերենք այդ հատվածը մի այլ համասեռ բնագրի հետ.*

B₁ *(ձեռ. № 45)*

Եւ զմտաւ ածեալ մտի առաջի չաստուածոցն և արկի խունկս և մատուցի զոհս և ընծայս բազումս և աղաչէի այսպէս ասելով. Ով տեարք իմ չաստուածք, տուք ինձ զաւակ արու, զի մի անժառանգ մնացից. և թէ տացէք ինձ զաւակս որ թէ յօրն Ժ քանքար բաշխեսցէ, ոչ կարէ սպառել զինչս իմ։

Յայնժամ ձայն եղև ի չաստուածոցն առ իս, զի ասէր. Ով Խիկար, ոչ է հրամայեալ քեզ զաւակ, բայց թէ առցես զՆադան քուեր որդին քո և սնուցես զնա և նա եղիցի քեզ որդի և հատուցանիցէ քեզ զսնունդսն քո։

Եւ յորժամ լուայ զայս ի չաստուածոցն, առի զՆադան, զքուեր որդին իմ միամեա և սնուցի զնա (297բ)։

B₁₄ *(ձեռ. № 697)*

Եւ զմտաւ ածեալ անկայ առաջի աստըծոյ և արկի խունկս և մատուցի զոհս և ընծաս բազումս և աղաչեցի այսպէս ասելով. Ով տէր իմ և աստուած իմ, տուր ինձ զաւակ արու, զի մի առանց ժառանգ մնացից և թէ լինի ինձ զաւակ արու, որ թէ յաւուրն Ժ քանքար բաշխեսցէ, զինչս իմ ոչ կարէ սպառել։

Յայնժամ ձայն եղև ի չաստուածոցն. Ով Խիկար գպրապետ և իմաստուն, չէ հրամեալ քեզ զաւակ լինել, բայց թէ առցես զՆաթան քըւեր որդի քո և սնուցես զնայ և նայ եղիցի քեզ որդի և հատուցանէ քեզ զսնունդսն քո։

Եւ յորժամ լուայ զայս ձայնս, առի զՆաթան զքըւեր որդին իմ միամեայ և սնուցի զնայ (78բ—79ա)։

Բոլոր այն տեղերում, երբ հարկ է լինում գործածել **աստվածներ** *ձևը B₁₄-ը սղում է, կամ արտահայտում եզակի թվով։*

Բայց ուշադրություն դարձնենք անունների վրա։

Բանասերներին ծանոթ էին CE *խմբի անունները՝ Բելշիմ, Շիմել, Շահմին։ Բացի Բելշիմից, որ բաբելոնյան հայտնի աստվածություն է, մյուսները չեն գտնվում ասորաբաբելական և որևէ այլ պանթեոնում*[6]*։ Դա առաջ է բերում որոշ տարակուսանք։*

G *հնագույն բնագրում անունները հնչում են բոլորովին այլ կերպ, որ անծանոթ է բանասերներին. Բելշիմ, Միրշահմին, Էշարիշէ և Իշեմիշահ։*

Այդպես, մենք ունենք անունների երկու հիմնական շարք.

Բելշիմ	***Բելշիմ***
Միրշահմին	***Շիմել***

[6] *Դրոզդովը գրում է. «Այդ հավանաբար ասորաբաբելական աստվածությունների աղավաղված անուններ են, թերևս Բելի, Շամաշի և Սինի» (տե՛ս Н. Дроздов,* Сказания об Ахикаре или Акире Премудром и отношение их к Библии, „Труды Киевской духовной академии", год XII, кн. V, Киев, 1901, *էջ 74)։*

Էշարիշե Իշեմիշահ	*Ծահմին*

Երկու խումբն էլ հետամուտ չեն, չնայած միևնույն խմբագրության մեջ տալիս են այնպիսի հեռացող ընթերցումներ, որ ենթադրում է նրանց հնարովի բնույթը։ Սակայն քրիստոնյա պահանջկոտ մատենագրության մեջ չի կարելի մտածել, որ երկու անգամ թույլ կտրվեր բռնի հեթանոսացում։

Հետևենք շարքերին։ G *և* CE *տարբերակներում առաջին աստվածությունը նույնն է՝ Բելշիմ։ Համընկնում է և երկրորդ աստվածությունը* CE*-ի երրորդի հետ՝ Միրշահմին-Ծահմին։ Սկզբից պարզապես սղվել է* միր *կապակցությունը։ Մյուսները համեմատության եզրեր չունեն։*

CE *տարբերակի անունները ծագում են* G*-ից, բայց չեն պահպանել իրենց նախնական տեսքը, որովհետև ընդօրինակողները գործ են ունեցել անհարգի և անծանոթ ձևերի հետ և փոխել անփութորեն։ Ահա մի քանի ընթերցում. Բեշիմ, Զրիմիլ* (C1)*, Ծիմել* (C1)*, Ջահմին* (C2)*, Ծամին* (C3)*, Ծահմիմ* (E6)*, Ծահիմ* (E7) *և այլն։ Իսկ* G*-ից մինչև* CE *գրչագրական վիթխարի ճանապարհ կա, որի ընթացքում հնարավոր էր այդպիսի հեռացում և անուններից մեկի* (C *խումբ), ապա մյուսի* (E *խումբ) կորուստը։*

Անունները պահպանվել են G *և* CE *տարբերակներում, այսինքն՝ խմբեր, որոնք կապված են ուղիղ ազգակցությամբ։ Մենք նկատել ենք, որ* E*-ն ամենից ավելի հարազատ է* G*-ին և եկել է նույն գծով, իսկ* C*-ի մուտքը լիակատար ծածկում է* E*-ին։ Միայն մուտքը։*

Ինչպես մյուս դեպքերում, այս անգամ ևս G*-ն ընթերցումը պահպանել է հարազատորեն, և անունները չեն սղվել նախապաշարումից զերծ «պարզ և անգիտակ գրիչների ձեռքով»։ Դա փոխանցվել է դարձյալ ամենից ավելի ժողովրդական տարբերակի մեջ* (E)*, որը սերում է* G*-ից։*

Որ անունները ինքնահնար չեն, ցույց է տալիս առաջին աստվածության հիշատակությունը՝ Բելշիմ: *Դա առկա է նաև ասորական բնագրում* (S2)*, այլ պարագաների մեջ։*

Հայ մատենագրությանն այդ աստվածությունն անծանոթ չէ, բայց գործածվել է Բարշամին *(Ագաթանգեղոս, Խորենացի),* Բել *(Խորենացի, Սեբեոս) և* Բարշամ *(Խորենացի) ձևերով, և ոչ երբեք՝* Բելշիմ: *Եթե դա մուծված լիներ, կարող էր նմանվել հայտնի ձևերից մեկին։*

Աստվածությունները հնագույն օրինակի մեջ (G) թվարկված են զույգերով. Բելշիմ-Միրշահմին, Էշարիշէ-Իշեմիշահ։ Դա հատուկ է դիցաբանական պանթեոններին՝ Իզիս և Օզիրիս, Էնլիլ և Նանլիլ, Ահրիման և Ահրումազդա, Վահագն և Աստղիկ, Աշեմբետել և Անատբետել։ Քառյակը նույնպես անսովոր չէ։ Շումերական պանթեոնի չորս աստվածություններ շատ հաճախ միասին են հիշատակվում. Ան, Էնլիլ, Էնկի և Նինխուրսագ, որոնք անձնավորում են բնության չորս տարրերը։

G տարբերակի անունները չենք գտնում ասորաբաբելական պանթեոնի մեջ, բայց դրա համար պետք է հավաստիանալ, արդյոք գործ ունենք ճիշտ, թե գրչությամբ աղավաղ ձևերի հետ և ապա՝ մեզ լրիվ հայտնի չէ ասորաբաբելական պանթեոնը, որ անշուշտ եղել է մեր պատկերացումից ավելի հարուստ[7]։

Եվ վերջապես հայ խմբագրության մեջ անունների առկայությունը անսպասելի չէ։ Բնագիրը հագեցված է հեթանոսական շրնչով։ Զնայած գրիչներն ամեն կերպ փորձել են մեղմել, բայց հետքերը մնում են պարզ։

ա) Երբ Սենեքերիմ թագավորը լսում է Խիկարի կարծեցյալ դավաճանության մասին, խիստ դառնացած դիմում է աստվածներին. «Զինչ մեղայ ես Խիկարայ, ով աստուածք, զի այսպէս կամեցաւ առնել ընդ իս չարիս, փոխանակ բարոյ իմոյ»։

Այդպիսի ընթերցում ունի միայն G-ն։ A տարբերակում արդեն փոխված է, դիմում է ոչ թե աստվածներին, այլ ցհաւատարիմսն.

«Եւ տրտմեալ արքայն ասէ ցհաւատարիմսն. Արդ, զինչ չար արարի ես Խիկարայ, զի այսպիսի որոգայթս խորհեցաւ ինձ։ Ընդէ՞ր հատոյց չար փոխանակ բարոյ», փոխված է նաև B,C,D-ի մեջ իսկ E-ն պարզապես չունի։

բ) Երբ Խիկարը հաջողությամբ է լուծում փարավոնի առաջադրած ավազից պարան մանելու խնդիրը, փարավոնն հրճվանքով ասում է. «Օրս այս յաւուրս օրհնեալ եղիցի, զի տեսի զԽիկար կենդանի առաջի դից իմոց և զիմաստութիւն մտաց սորա տեսի և փառաւորեցայ» (A)։

D,C տարբերակների բոլոր ձեռագրերում այսպես է. «Ով Խիկար, օրհնեալ ես դու առաջի դիցն»:

Առաջի դից իմոց,— այս ընթերցումն ունեն $B_{4-9\ \ 14,\ 15}$ ձե-

[7] Էշարիշե, Իշեմիշա անուններին մոտ չե՞ն հնչում արդյոք բաբելոնյան աստված Իշումը, խամատական աստվածուհի Աշիման, փյունիկյան աստված Էշմունը: Չի՞ կարելի նրանց մեջ տեսնել ծագմաբանական կապակցություններ։

ռագրերը։ B₁-*ը տալիս է* առաջի իմ *փխ.* դից իմոց, B₇,₁₇-*ը՝* դիմաց իմոց, A₂-*ը՝* աչաց իմոց:

Հասկանալի է, որ պետք է լինի առաջի դից իմոց: Օրճնեալ ես առաջի իմ, առաջի դիմաց, *կամ* առաջի աչաց *անիմաստ է։*

Դրանք պարզապես հետքերը վերացնելու ջղաձգումներ են։

գ) Խիկարը ի պատասխան փարավոնի բռնում է մի աքիս և տանջում. «Եւ ես՝ Խիկարս, ելի ի նմանէ և կալայ աքիս մի և յանդիմանեալ տանջէի զնա։ Յայնժամ պատմեցին Թագաւորին, եթէ Խիկար զդիսն մեր անարգէ» (C,D)*։*

Զդիսճ մեր աճարգէ,— *այդ ընթերցման դիմաց* C₂—₅-*ն ունի* զդիճսճ մեր աճցաճէ, *որ բացահայտ աղավաղում է։*

Իսկ AB *բնագրում շերտն ավելի է խտացած. «Եւ ես՝ Խիկար, ելի ի նմանէ և հրամայեցի բերել ինձ աքիս մի և կապեալ տանջէի զնա, մինչև գիտացին ամենայն քաղաքացիքն և երթեալ ծանուցին փարաւոնի, եթէ անարգեաց Խիկար զդիսս մեր, քանզի կալեալ աքիս մի և տանջէ յանդիման շաստուածոցն մեր* (AB)*»։*

Այս տարբերակի միայն B₉ *ձեռագրում է պահպանված* շաստուածոցճ մեր, *այլուր՝* յաճդիմաճ մեր, *իսկ* CD-*ն բոլորովին չունի։*

դ) Սեննեքերիմ Թագավորը նախարարների խորհրդով առաջարկում է Նաթանին լուծելու Փարավոնի խնդիրը. «Արքայ, յաւիտեան կաց,— պատասխանում է շփոթված Նաթանը,— այդպիսի գործոյդ աստուածճ *ոչ կարեն առնել պատասխանի, թող թէ մարդիկ»* (AB)*։*

Աստուածճ *ընթերցումը վերցված է* B₄,₅-*ից, այլուր՝* շաստուածճ: *Մի օրինակով նկատեցինք, որ նույնիսկ* B₅-*ը անհետևողական է։ Բնագրի սկզբում այն ևս ունի* շաստուածճ:

Այդ ընթերցման փոխարեն հնագույն բնագիրը (G) *տալիս է դիք («Զայդ իրս* դիճճ *ոչ կարեն վճարել»)։* C-*ն ևս այդպես է.* Զայդ բաճդ դիճ և ոչ կարեճ վճարել: *Դարձյալ* C₂,₃,₅-*ը ջանացել է ազատվել անհաճո բառից, բայց շատ միամիտ ձևով՝* իճճճ *փոխանակ* դիճ, *իսկ* D-*ի մեջ՝* դեճ *(«Զայդ բանքդ* դեճճ *ոչ կարեն վճարել»)։*

Այդպես, անվերջ նկատում ենք ուղղումներ, բայց խիստ անհետևողական։ Վրիպումներ են տալիս, նույնիսկ, շարադասական կապակցությունների մեջ։ Բերենք մի բնորոշ օրինակ. Խիկարը պատժում է Նաթանին, Նաթանը թողություն է խնդրում. «Տէր իմ Խիկար և հայր բազմերախտ, արա ինձ ըստ ողորմութեան քում,

աստուծոյ մեղանչեն մարդիկ, և թողուն նոցա»։ Կա անհամաձայ-նություն,— աստուծոյ և թողուն: Պետք է լինի աստուածոց կամ դից: *Բայց թերևս ենթադրել, որ* թողուն *նկատի ունի դարձյալ մարդկանց՝* աստուծոյ մեղանչեն մարդիկ և (մարդիկ) թողուն նո-ցա: *Այդպես չէ, որովհետև C բնագրի ընթերցումը պարզապես ցույց է տալիս, որ խոսքը աստուծո թողության մասին է. «Հայր իմ Խիկար, աստուծոյ մեղանչեն և նոցա թողու, յորժամ մեղայ ասեն»։*

Բազմաստվածության հետքերը ամենից ավելի ջնջված են խրատների մեջ։ Գրեթե ամենուր խոսքը միակ աստծո մասին է. «Որդիք և ստացուածք յաստուծոյ շնորհին» (30), «եւ բարի լիցի քեզ յաստուծոյ և ի մարդկանէ» (34), «բարկասցի աստուած ի վե-րայ քո» (35), «զաստուած մի հայհոյեր» (38), «և մի ողորմութիւն յաստուծոյ» (45), «ատիս յաստուծոյ» (47), «զուցէ բարկասցի աստուած» (58), «չարութիւն են առաջի աստուծոյ» (58), «եթէ կամիցիս յաստուծոյ խնդրել ինչ» (60), «յաւուր պատարագի աս-տուծոյ մի հեռանար» (78), «պատուհասի յաստուծոյ» (84), «զի ոչ հանի աստուած» (86), «աոցես յաստուծոյ հազարապատիկ» (92), «թէ պաշտոնեայ ես աստուծոյ» (95), «զի աստուծոյ հաճոյ գործք բարիք են» (98), «յամօթոյ իբրև յաստուծոյ» (98b), «յաս-տուծոյ դատաստանացն երկիր» (104a), «պատուիրանն աստուծոյ պարտաւ է մարդկան» (105)։

Եվ դա հասկանալի է, խրատներն անմիջապես ուսուցում են և չէին կարող հեռանալ միակ աստծո գաղափարից։ Բայց առա-կավոր խրատների մեջ բավական անսպասելի կարդում ենք. «Որ-դեակ, զերեսս դիցն և զարքունեացն ցուցի քեզ և մեծ փառաց հա-սուցի, և դու ի փառաց ընկեցեր զիս»։ B4,5-ը փորձել է աղավաղել՝ դիցեն *փոխանակ* դիցն:

Այս է պատկերը։ Չնայած գրիչների կողմից բավական պար-զորոշ արտահայտվում է ինչ-որ խորշանք, որի պատճառով ջնջել մաքրել են բազմաթիվ ընթերցումներ, բայց շատ տեղերում պարզ և որոշակի հետքեր են թողել։

Այդպես, նախնաբար բնագիրն ազատ էր քրիստոնեական վերախմբագրումից և ունեցել է ասորաբաբելական պանթեոն, իսկ հրեական շերտի մասին դեռևս խոսք լինել չէր կարող։

Հասկանալի է, որ դա հավասարապես վերաբերում է և ասո-րական խմբագրությանը, քանի որ ասորական S2-ը և հայկականը գալիս են մեկ նախամորից։

Բայց բնագրերն հետո հայ և ասորական հողի վրա ունեցել են այլ ճակատագիր։

Հայ թարգմանիչը 5-րդ դարում զրույցն հաղորդել է նույնությամբ, պահպանելով նրա հեթանոսական բնույթը։ Դա թույլ էր տալիս 5-րդ դարի ոգին։ Խիկարը դիտվել է իբրև արտաքին իմաստուն, որի երկը թարգմանվել է անփոփոխ։ Դա հայ մատենագրության սկիզբն էր, և ավելի էր արտահայտվում լայնախոհությունը։ Այդ շրջանից են մեզ փոխանցվել ժողովրդական ավանդություններ և դիցաբանական զրույցներ։

Բացի այդ։ Բնագիրը նույնությամբ իր աստվածներով և հեթանոսական միջավայրով թարգմանիչը կարող էր հայերենի փոխադրել հենց դուրս գալով քրիստոնեական դավանաբանության շահերից։

Հին աստվածները զրույցի մեջ քրիստոնյայի համար վատ և թույլ կողմերով են հանդես գալիս։ Նրանք հուսախաբ են անում Խիկարին, մերժում են նրան, որ զավակ ունենա և խորհուրդ տալիս որդեգրելու իր քեռորդուն. «Ահա Նադան քեռորդին քո, զի եթէ առցես և սնուցես և արասցես զնայ քեզ յորդեգիրս, և նայ հատուսցէ զսնունդ քո և կարող է ամենայն ինչ առնել»։

Խիկարը հրճվանքով է ընդունում աստվածների առաջարկը. «Ով աստուածք իմ և տեարք իմ, ես ննջեցուցանեմ զնայ ի վերայ բարձուց իմոց և ի ծոց կրեմ զնա, զի արկցէ հող ձեռօք իւրօք ի վերայ իմ»։

Բայց այստեղ ևս Խիկարը հուսախաբ է լինում։ Աստվածների կանխատեսումը ճիշտ չէր։ Նաթանը ապերախտ է վճարում մորեղբոր երախտիքը։

Հետագայում, երբ Խիկարը դադարեց լինել **ումն յարտաքին իմաստնոց**, սկսվում է բնագրի քրիստոնեացումը, բայց հնարավոր չէր հեթանոսական շերտը լրիվ ջնջել։

Խիկարը լիովին ազգայնանում է բանավոր ուղիներով, իսկ մատենագրության մեջ միշտ էլ որոշ չափով մնում է խորթ և արտաքին։ Ահա թե ինչու բնագիրը հետևողականորեն չի խմբագրըվել։ Սկզբում, երբ արդեն քրիստոնեական ոգին ավելի անհանդուրժող էր, խմբագրության մեջ արտահայտվում է ժխտող վերաբերմունքը։ Դուրս են նետվում աստվածների անունները (A,B,D) և աստվածները դառնում են չաստվածներ, իսկ հետո սկսում են հնարավոր չափով առհասարակ մաքրել բնագիրը։

Մի փոքր այլ ուղիով է ընթացել ասորական բնագիրը։ Ասո-

րական մատենագրության մեջ զրույցը դիտվել է իբրև ազգային նրկ և ոչ՝ թարգմանություն։ Այլեւ ազգայնացնելու հարկ չկար, մնում էր միայն վերամկրտել քրիստոնեական ավազանում։ Եթե հայ մատենագրության մեջ կաշկանդում էր օտար, արտաքին երկի զգացումը, ապա ասորի խմբագիրը ազատ էր դրանից։ Այդ պատճառով ավելի քիչ են բազմաստվածության հետքերը։

Երկրորդ խումբը այդպիսի վերախմբագրման լավագույն օրինակ է (Sa, Sm, S_3, Gr)։ Աստվածների մերժումից հետո Խիկարը դիմում է միակ աստծուն, որը դարձյալ մերժում է։

Եթե պետք է նորից մերժվեր, ապա երկրորդ դիմումը անտեղի է։ Խմբագիրը միակ աստծուն դիմելու մեջ նկատի է ունեցել գերադասություն տալ նրան, բայց չէր կարող հետևողական լինել, որովհետև այդ դեպքում կփոխվեր զրույցի ամբողջ սյուժեն։ Եվ այդպես, ընդմիջարկումը մնացել է կիսակատար ու անիմաստ։

Սակայն այս խմբի ընթերցումը ցույց է տալիս, որ Խիկարը ասորական խմբագրության մեջ նախնաբար նույնպես դիմել է աստվածներին։ S_2-ը պարզապես խմբագրել է աստված, իսկ S_3-ը հորինել է ավելորդ մի պատմություն։ Երկու բնագրերն էլ գալիս են մեկ աղբյուրից։

Որ հայ և ասորի խմբագրությունները ունեցել են նույն դիցաբանական ատաղձը, ցույց է տալիս մի շատ հետաքրքիր օրինակ։

Եգիպտոսի փարավոնը խնդիրներ է առաջադրում Խիկարին։ Նա իր նախարարներին հրամայում է կարմիր զգեստ հագնել, իսկ ինքը հագնում է կտավ և հարցնում. «Ասա, Աբիկամ, ինչի կարելի է նմանեցնել ինձ և ինչի կարելի է նմանեցնել իմ նախարարներին»։

Խիկարը պատասխանում է. «Նման ես դու Բել աստծուն, իսկ նախարարներդ նրա քրմերին»։

Մի քանի այդպիսի խնդիրներ հաջողությամբ լուծելուց հետո, փարավոնը հարցնում է. «Այժմ ասա ինձ, Աբիկամ, ում կարելի է նմանեցնել քո թագավորին ու տիրոջը»։

Խիկարը պատասխանում է. «Հեռի ինձնից, տէր իմ արքա, որ ես հիշեմ իմ տիրոջը, երբ դու նստած ես»։ Եվ անմիջապես շարունակում (բնագրում չկա, արդյոք փարավոնը կանգնում է թե ոչ). «Իմ տէր Սենեքերիմը նման է Երկնքի աստծուն, իսկ նրա նախարարները՝ ամպերում պահված կայծակների։ Եթե նա ուզենա, հողը կծածկի ցողով, երկրի վրա անձրև կտեղա, իսկ եթե ուզենա, կտեղա կարկուտ։ Երբ նա ննջում է, արևը դադարում է փայլելուց, իսկ նրա ճառագայթները դադարում են լուսավորելուց։ Բել աստ-

վածը իր քրմերի հետ փակվում է խավար զնդանում, լուսինը չի երևում երկնակամարում, իսկ աստղերը դադարում են առկայծել»։

Ամեն ինչ պարզ է և հետևողական։ Խիկարը փարավոնին նմանեցնում է Բելին։ Իսկ Սենեքերիմ թագավորին՝ Երկնքի տիրոջը, որ ամենազոր է և կարող է Բելին փակել խավարում։

Բելն այստեղ թշնամի աստվածություն է, և Խիկարը տոնում է քրիստոնյա աստծո հաղթանակը։

Բայց տեսնենք հայերենը։

GEF-ի մեջ այդ հատվածներն առհասարակ բացակայում են։ AB-ն միայն ունի փարավոնի համեմատությունը.

«Եւ հրամայեաց զօրաց իւրոց, զի զգեցցին հանդերձս քրքումս կարմիր և ինքն ազաւ բեհեզս ծիրանիս և հրամայեաց կոչել զիս և ասէ. Ում նման եմ ես և զօրքդ իմ։ Եւ ասեմ. Նման ես դու դիցն և զօրքդ քո նման է նորա»։

Իսկ նրա հարցին՝ Տէրն իմ Սենեքարիմ ում նման է, Խիկարը պատասխանում է. «Քաւ լիցի յիշել զարքայն իմ զՍենեքերիմ։ Արի յոտն կաց դու և ամենայն նախարարք քո, և ես ասացից զարքայէն իմմէ, թէ որպէս իցէ»։ Այստեղ ընդհատվում է, հետո փարավոնը պարզապես հարցնում է, թե ինչ է նրա իսկական անունը։

Բայց երկու հատվածներն էլ լրիվ պահպանվել են CD խմբում։

Այստեղ ևս փարավոնին նմանեցնում է դից, իսկ նախարարներին՝ իրմանց նոցա։ Վերջին արտահայտությունը AB-ի հետ տարընթերցված է տալիս՝ եւ նախարարք իո իրմանց նոցա (CD) փխ. և զօրքդ քո նման է նորա (AB)։ Հասկանալի է, որ AB-ում աղավաղված է։

Բերենք Սենեքերիմի հատվածը լրիվ. «Յայնժամ արքայն ուրախ եղև յոյժ և ասէ. Ասա ինձ զճշմարիտն, Սենեքարիմ արքայն ում նման է։ Ասեմ. Թագաւոր քաւ լիցի քեզ յիշել զարքայն Սենեքարիմ, քանզի նստեալ կաս, այլ յոտն կաց, և ես ասեմ։ Իբրև յարեաւ, ասեմ. Սենեքարիմ արքայն նման է Բելշիմի և նախարարք նորա փայլատականց նորա։ Յորժամ կամի նիւթէ զամպս և հարկանէ զցօղն, ի բարձունս ելանէ թագաւորիւք, որոտայ և կալնու զճառագայթս արեգականն և յորժամ կամի կարկուտ ածէ և մանրէ զփայտ դալար և չոր, ծակէ և հարկանէ զբոյսս դալարոյ»։

Ինչպես տեսնում ենք, հայերեն բնագիրն ավելի հետևողական է։ Խիկարը բնութագրում է իր թագավորին փարավոնի կանգնելուց հետո։ Բայց դա չէ կարևորը։ Այստեղ Բելշիմը բարեկամ աստվածություն է։ Խիկարը Սենեքերիմին նմանեցնում է Բելշիմին,

իսկ փարավոնին՝ դից։ Ասորականում փարավոնին էր նմանեցնում Բելշիմին, իսկ Սենեքերիմին՝ Երկնքի տիրոջը։

Ասորական բնագրում Բելշիմը օտարացվել է և ենթարկվել Երկնքի տիրոջը («Բել-աստվածն իր քրմերի հետ փակվում է խավար զնդանում»)։

Իսկ դից («նման ես դու դիցն») և Բելշիմի («Սենեքերիմ արքայն նման է Բելշիմի») մեջ ուրիշ ի՞նչ համեմատություններ են ընկած։

Երկրորդ անգամ փարավոնը զգեցոյց կտաւ զօրաց իւրոց և ինքն զգեցաւ կարմիր (A սպիտակ *փխ.* կտաւ, կարմիր յորդան *փխ.* կարմիր):

Երրորդ անգամ հրամայեաց նախարարաց. զի զգեցան զգեստ ներկուածոյ և ինքն՝ թագաւորն զգեցաւ զգեստ փետրուածոյ (AB փետրատս փխ. փետրուածոյ, D գոյնզգոյնս փխ. ներկուածոյ):

Խիկարը հաջողությամբ լուծում է խնդիրները։

Երկրորդ դեպքում փարավոնը նմանվել է արեգական, *իսկ զորքն իր՝* ճառագայթից նորա, *երրորդ դեպքում՝* դալար դաշտոյ, *իսկ նախարարները՝* ծաղկանց նորա:

Բայց շարունակենք.

«Եւ հրամայեաց զօրաց իւրոց զգենուլ թուխ և ինքն զգեցաւ շիկագոյն։ Եւ ածին զիս առաջի իւր։ Եւ ասէ. Ո՞ւմ նման եմ ես և զօրքդ իմ։ Եւ ասեմ. Նման ես դու Սինայի և զօրքդ քո մորենոյ նորա»։

Այս խնդիրը բացակայում է CD*-ի մեջ, ունի միայն* AB *տարբերակը։*

Ինչպես տեսնում ենք, անունները քաղված են Աստվածաշնչից։ Սինան այն լեռն է, ուր խօսեցաւ աստուած ընդ Մովսիսի, *իսկ մորենու միջից նա առաջին անգամ երևաց Մովսեսին* ի լեառն աստուծոյ ի Քորեբ *և ձայն տվեց, որ առաջնորդի Իսրայելը* յերկիր բարի և յընդարձակ, երկիր որ բխէ զկաթն և զմեղր:

Թվում է, որ խնդիրն հետամնաց է և դրա համար չկա CD*-ի մեջ, բայց այդպես չէ։*

Ասորական խմբագրության մեջ էլ կա մի խնդիր, որի զուգահեռը CD*-ն չունի։*

Փարավոնն իր մարդկանց առաջարկում է սև հագնել, իսկ ինքն հագնում է բրբում։ Ախիկարը փարավոնին նմանեցնում է լուսնի, իսկ նրա մարդկանց՝ աստղերի հետ։

Դա հենց միևնույն խնդիրն է, նույնն է հանդերձավորումը՝ սև

և կարմիր, բայց լուծումը հայերենում փոխվել է անճանաչելիորեն: Աղավաղված է նաև ասորերենը:

Սին (Sin) ասորերեն նշանակում է՝ լուսին:

Հայ բնագրի մեջ այդ բառը չի թարգմանվել և հետո նույնացվել է Սինա լեռան հետ:

Դա նախ մի շատ կարևոր վկայություն է, որ հայ խմբագրությունը գալիս է ասորերենից:

Բայց ինչո՞ւ չի թարգմանվել: Բառը պարզ է և հայտնի, և չէր կարող հայ թարգմանիչը չիմանալ և հարկ էլ չկար թողնելու նույնը: Պետք է ընդունել, որ նրա ձեռքի տակ եղած օտար բնագրի մեջ այդ բառը չի գործածվել պարզապես իբրև լուսին հասարակ անուն, որ կարելի էր փոխադրել հայերենի, այլ եղել է հատուկ անուն և արտահայտել է Սին աստվածությունը[8]:

Հետագա ընդօրինակողների համար դա դարձել է անհասկանալի և ստուգաբանվել Աստվածաշնչի օգնությամբ, իսկ CD տարբերակից ուղղակի դուրս նետվել:

Մեր այս ենթադրությունը իր ամենավճռական հաստատումն է գտնում A6 հնագույն պատառիկի ընթերցումով. «Նման ես դու Սինա և նախարարք քո քրմացն»: Ուղղական հոլովը՝ Սին, իսկ մոռենու փոխարեն՝ քրմացն: Հասկանալի է, որ խոսքը ոչ լուսնի և ոչ էլ Սինա լեռան, այլ աստվածության մասին է:

Ասորաբաբելական պանթեոնը գլխավորում էին երեք մեծ աստվածություններ՝ Անու, Բել և Էա, ապա գալիս է մի այլ խումբ, որը պանթեոնի մեջ դարձյալ ամենաբարձր տեղն ունի՝ Շամաշ, Սին և Ռաման (արևի, լուսնի և բնության աստվածություններ):

Կարծում ենք, որ Եգիպտոսի թագավորը իր շքախմբի հետ հենց այդ եռյակն է կերպավորել:

Նախ նա ներկայացնում է աստվածների պանթեոնը («Նման ես դու դից, իսկ նախարարք քո քրմանց նոցա»), ապա՝ արևին (Շամաշ), լուսնին (Սին) և տարերքին կամ բնությանը (Ռաման) ուղղակի նույն հաջորդականությամբ (Սինա լեռան խնդիրը AB բնագրում գալիս է Արևից հետո, այդպես է և ասորականի մեջ): Իսկ ամենից բարձր կանգնած է Բելշիմը:

Եթե մեր դիտողությունը ճիշտ է, ապա դա կարող է լինել ասորաբաբելական պանթեոնի լավագույն վկայություն:

---

[8] Լուսնի աստվածությունը շումերները կոչել են երկու անունով՝ Սին և Նաննա: Սինը վերաբնակեցվել է ասորաբաբելական պանթեոնում:

Այսպես, և՛ հայ և՛ ասորի խմբագրությունների մեջ հրեական պաշտամունքի հետքեր որոնելն ավելորդ է։ Աստվածների անունները և գրույցի հեթանոսական շերտը թելադրում են ասորաբաբելական պանթեոն։

Հետագա աստվածը նույնպես հրեա չէ, այլ ուղղակի քրիստոնյա։ Գրաֆենի ձեռագիրն ունի այսպիսի նախաբան. «Ասորի և Նինվեի թագավոր Սենեքերիմի և Սարհադոմի օրոք կար Ախիկար անունով մի մարդ, մի իմաստուն հրեա, որը գրագիրն ու մոքեղն էր այդ թագավորների։ Նա շարունակ անթերի ծառայում էր նրանց, երբ Ասորի թագավոր Սենեքերիմը մահացավ 679 թվականին նախքան Քրիստոսը»։

Խիկարը մի իմաստուն հրեա էր,— *կարծես նրա ժամման ուղղակի վկայությունն է, բայց այդ խոսքերը գրված են խմբագրի կամ գրչի կողմից իբրև ծանոթություն և բնագրի հետ չեն առնչվում։*

Ակնբախ է, որ բնագիրն անցել է գրագետ խմբագրի ձեռքով, որ լավատեղյակ է պատմությանը և նույնիսկ մոտավորապես ճիշտ որոշում է Սենեքերիմի մահվան թվականը։ Հասկանալի է, նա գիտեր Աստվածաշունչը և ելնելով Տովբիթի գրքից, որոշում է Խիկարի (Աքաիքարոսի) ծագումը։

Այսպես, այն խմբագրությունը, որ գրավոր ուղիներով հասել է մեզ տարբեր լեզուներով (հայերեն, ասորերեն, արաբերեն և այլն) ծագել և սկիզբ է առել ասորաբաբելական միջավայրում և հետագայում քրիստոնեացվել, պահպանելով բավական պարզ վերապրուկներ, հատկապես հայ խմբագրության մեջ։

6. ՆԱԽԱՄԱՅՐԸ ԵՎ ԹԵՄԱՆ

Խիկարի զրույցը մեզ ծանոթ է նաև հնագույն այլ աղբյուրներից (էլեֆանտինյան պապիրուսներ, Տովբիթի գիրք, Եզովպոսի կենսագրության երկրորդ մաս)։

Ի՞նչ առնչություն ունեն դրանք ասորաբաբելական խմբագրության հետ։ Այդ հարցի լուծումը մեզ կարող է հանգեցնել նախնականի գաղափարին։

Այստեղ ևս բանասիրության մեջ չափազանց շատ և տարամետ կարծիքներ կան, բայց մենք կընթանանք դեռ չանցած ուղիով։

Երբ 1907 թվականին հայտնագործվեցին էլեֆանտինյան պապիրուսները, անմիջապես դիտվեց, որ վաղուց հայտնի զրույցը և էլեֆանտինյան օրինակը ունեն մեծ տարբերություն։

Պապիրուսներում չկա Ախիկարի որդի չունենալու, 60 կին առնելու, զոհ մատուցելու, աստվածներին աղոթելու և այլ մանրամասնություններ, ինչպես նաև՝ երբ Նաթանի հանցանքը պարզ էր, չկա անուղղելիի մասին խրատներ և կարելի է կարծել, որ Նաթանին ոչ թե ոչնչացրել, պատժել է Խիկարը, այլ ներել։

Պապիրուսները վերծանելիս գիտնականները կարծում են, որ թերթերի մեջ բացթողումներ կան, իսկ Նյոլդեքեն համոզում է, որ առաջին թերթերը հաջորդում են իրար։ Այդ նշանակում է մանրամասնությունները չեն եղել բնագրում։

Ջէին էլ կարող լինել, և դա գալիս է երկի թեմայից։

Պապիրուսների և ասորաբաբելական խմբագրության մեջ զրույցը բոլորովին տարբեր զարգացում ունի և տարբեր բնույթ։

Պապիրուսների հիմնական գաղափարը որդու դավաճանությունն է, որդու ապերախտությունը։ Նաթանը Խիկարի հարազատ որդին է։

Ասորաբաբելական խմբագրության մեջ կա մի այլ խնդիր, այստեղ Նաթանը Խիկարի քեռորդին է։

Խիկարը՝ Ասորեստանի և Նինվեի տիրակալ Սենեքերիմ արքայի դպիրը, իր իմաստությամբ և հանճարով մեծ փառքի և հարըստության է հասել, բայց ժառանգ չունի. «Ես՝ Խիկար, դպիր Սենեքերիմ արքայի, ստացայ ինձ ծառայս և աղախնեայս և ստացուածս բազումս, շինեցի ինձ ապարանս վաթսուն և ոչ էի կարօտ ընչից,— պատմում է նա,—բայց զաւակ ոչ ունէի, որ ժառանգէր զինչս իմ».

Եվ նա դիմում է աստվածներին. «Ով տեարք իմ չաստուածք, տուք ինձ զաւակ արու, զի մի անժառանգ մնացից»։

Աստվածները մերժում են նրա խնդիրը և խորհուրդ տալիս որդեգրել իր քեռորդուն. «Ով Խիկար, դպրապետ և իմաստուն, չէ հրամայեալ քեզ զաւակ, բայց թէ առցես զՆաթան քուեր որդին քո և սնուսցես զնա, և նա եղիցի քեզ որդի և հատուցանիցէ քեզ զըսնունդսն քո»։

Հետագա ամբողջ ընթացքը ցույց է տալիս, որ դա ճիշտ չէր։

«Եւ յորժամ լուայ զայս ի չաստուածոցն, առի զՆադան՝ զքուեր որդին իմ միամեայ, և սնուցի զնա, և ագուցի նմա բեհեզս և ծիրանիս, և արկի մանեակ ոսկի ի պարանոց նորա, և որպէս զորդի թագաւորի շքեղաշուք զարդարեցի զնա և ձեռօք իմովք արբուցանէի նմա կոգի և կաթն, և ննջեցուցանէի զնա ի վերայ ամղանաց իմոց, մինչև եղև է ամեայ»։

Այնուհետև Նաթանին տալիս է արքայի մոտ ծառայություն և ինքն հեռանում պալատից, զի ի ճանզստեան եղիցի:

Բայց ապերախտ էր Նաթանը։ Նա մորեղբոր ունեցվածքը վատնում է անխղճորեն.

«Եւ սկսաւ Նաթան վատնել զինչս իմ և զամենայն ստացուածս իմ և ոչ խնայէր ի ծառայս իմ և յաղախնեայս և ոչ՝ ի սիրելիս և ոչ՝ ի բարեկամս։ Եւ կապեալ չարչարէր զնոսա ի հարուածս սաստիկս, կոտորէր սատակէր զերիվարս իմ յարաժամ»։

Խիկարը զրկում է նրան ժառանգությունից.

«Յորժամ տեսի, թէ այլափոխեաց Նաթան զգործս իւր, ապա խնայեցի յինչս իմ, զի մի կորիցէ և ասեմ ցՆաթան. Մի մերձենար յինչս իմ»։

Նաթանը դրանից կատաղած դավում է Խիկարին, և նա մահից խուսափելու համար թաքնվում է մութ գետնափորի մեջ, մեծ հնարամտությամբ նորից ձեռք է բերում թագավորի վստահությունը և խստորեն պատժում իր քեռորդուն.

«Յայնժամ առի զՆաթան, զքուեր որդին իմ և տարայ ի տուն իմ և կապեցի ընդ սիւն մի երկաթի, որ էր կշիռ նորա էՃ լիտր և

եղի առասան ի պարանոց նորա և հարի Ռ փայտ զլանջս նորա և Ռ զթիկունսն։ Եւ կայր ի դրան սրահի խմոյ, և տայի նմա հաց կշռով և ջուր չափով։ Եւ ... չարախոհ որդին կորստեան ուռեալ պատառեցաւ»։

«Ապերախտ որդու պատիժը,—ահա թե ինչն է այդ պատմության հիմնական թեման»[1],— գրում է նշանավոր արևելագետ Դյուպոն Սոմմերը։ Այդպես են մտածում և մյուսները, իսկ Դրոզդովը գտնում է, որ այդ պայքարի հիմքում ընկած է բաբելոնյան արևային մի անհայտ առասպել.

«Ախիկարը արևն է, իսկ Նաթանը՝ լուսինը։ Արևը հալածվում է լուսնի կողմից և խորասուզվում խավարի մեջ, բայց, լինելով ինչ-որ կենդանի թաղված, նա նորից երևան է գալիս իբրև հաղթող, հալածում է լուսնին և նետում խավարի մեջ»[2]։

Բեզսոնովը այլ կարծիքի է։ Նա գտնում է, որ դա հին ու նոր աստվածների պայքար է. «Ակիրը իսկ և իսկ հին աստված է,— գրում է նա,—որը շատ բան է կորցրել։ Իբրև Արևելքի ժողովուրդ, ասորեստանցիները ավելի շատ են կապված հնի հետ և այդ պատճառով, երբ նա նրանց համար հանդես է գալիս իբրև տառապող աստված, նրա վրա ծանրանում է այդ, ավելի ցավակցում են նրան, քան երիտասարդին։ Հենց նա էլ վերջում հաղթում է։ Կործանվում է երիտասարդը»[3]։

Սակայն այստեղ ո՛չ ապերախտ որդու պատիժ կա, ո՛չ արևային առասպել և ո՛չ հին ու նոր աստվածների պայքար, այլ դրված է շատ կարևոր մի խնդիր՝ մայրական գծով ժառանգության հարցը։

Մենամուսնությունից առաջ ազգակցությունը ճանաչվում էր մոր կողմից։ Հայրը չգիտեր թե ով է իր որդին, որովհետև կինը կարող էր ազատ հարաբերության մեջ լինել և մեկ ուրիշի հետ, բայց եղբայրը գիտեր, թե ով է իր քույրը, նա կարող էր ճանաչել նաև եղբորը, որովհետև միևնույն մորից են, բայց եղբոր որդուն՝ ոչ։

Այդպես, առաջին սերնդի մեջ կարելի է հավաստել քույրերի և եղբայրների ազգակցությունը, իսկ հաջորդ սերնդի մեջ՝ միայն քեռորդու, բայց ոչ՝ որդու կամ եղբորորդու։

---

1 Encyclopédie de la pleiade, Histoire des Litteratures. I. Litteratures anciennes orientales et orales, Tirage à part, էջ 641։

2 *Н. Дроздов*, Сказания об Ахикаре или Акире Премудром и отношение их к Библии, „Труды Киевской духовной академии“, год XII, кн. V, էջ 69։

3 „Песни, собранныя П. Н. Рыбниковым“, часть II, М., 1862, էջ CCVI:

Եվ ահա այն ժամանակ, երբ արդեն համայնքից անկախ մեկ մարդու ձեռքին կարող էր կուտակվել նյութական միջոցներ, և դեռ անհայտ էր սեփական որդին, այդ միջոցները իբրև ժառանգություն բնականաբար փոխանցվում էին քեռորդուն։ Քեռորդին էր միակ ժառանգության կրողը։

Մորեղբոր և քեռորդու արենակցության այդ վաղեմի ճանաչումը ներքին մեծ կապ է ստեղծել։ Տակիտոսը Գերմանիայի մասին իր ազգագրական դիտողությունների մեջ գրում է. «Աղջիկների որդիները մորեղբոր կողմից հարգվում են նույնքան որքան հոր, իսկ մի քանիսը գտնում են, որ այդ ազգակցական հարաբերությունը իրենից ներկայացնում է ավելի սրբազան և ամուր կապ։ Երբ պատանդ են պահանջում, գերադասում են այդ կապը, կարծես դա խղճի հետ ավելի վստահ ապահովություն է ներկայացնում, և միասին ընդարձակում են ընտանիքի շրջանակը»[4]*։*

Դրա արձագանքները պահպանվել են բանահյուսության մեջ։ Բարի քեռի արտահայտությունը գալիս է նրա վերաբերմունքից իր քեռորդու նկատմամբ։ «Թէ որ մորքուրդ պույախ (բեղ) ունենար, քեռիդ կըլլար», այսինքն՝ առավելություն կունենար, «Ճին հորը, տղան քեռուն կնմանի», «տղան քեռուն կքաշե, աղջիկը հորքուրին», «քուռակը այղրին կքաշե, տղեն քեռուն» և այլն[5]*։*

Տղան քեռուն կքաշե,— դա մշտապես դիտված և վաղեմի արենակցություն է, որ տպավորել է մարդկանց։

Մորեղբոր մեծ դերի լավագույն օրինակ է քեռի Թորոսը «Սասնա ծռերի» մեջ։ Նա միշտ պատրաստ կանգնած է իր քեռորդիների թիկունքին։ Հետաքրքիր է և բնորոշ, որ նա հարատևում է էպոսի բոլոր ճյուղերում, բոլոր սերունդների հետ։ Քեռու անմահության գաղափարը կա և հայ հեքիաթներում։

Եվ վերջապես Առածանիում կարելի է կարդալ չափազանց բնորոշ մի արտահայտություն. «Քեռուն մալը եգյանինն ա»։

Դա մայրական գծով ժառանգության փոխանցման հարատևած հիշողություն է։

Երբ արդեն ճանաչվեց հայրը, քեռորդին իր տեղը պետք է որ զիջեր, սակայն ինչ մատծ է կենցաղում և հոգեբանության մեջ չի կարող այդքան հեշտ մոռացվել, և դեռ երկար պայքար էր գնում հին ու նոր ժառանգորդների միջև, և հաստատվում էր որդու իրա-

---

4 „Корнелия Тацита о положении, обычаях и народах Германии", § 20 ("Сочинения П. Корнелия Тацита", часть первая, М., 1870), էջ *239*։

5 Ա. Ղանալանյան, *Առածանի, Երևան, 1960*։

վունքը։ Այդ պայքարը միաժամանակ տանում էր մայրական իրավունքի դանդաղ մահացման[6]։

Այդ մեծ դրամայից մի արարված արձանագրվել է մեր թվագրությունից առաջ 17-րդ դարում։

Խեթերի արքա Խատտուսիլիս I-ը, որ գահ է բարձրացել շուրջ 1650 թվականին, հիվանդ վերադառնում է արշավանքից և գրում իր կտակը։

Կտակը պահպանվել է հին խեթերեն բնագրով և բաբելոնյան թարգմանությամբ։

«Այսպես ասաց մեծ արքան՝ լաբարնան, ժողովին, աստիճանավորներին և բանակին։

Նայեցեք, ես հիվանդացա։ Եվ այդ ժամանակ ես պատանուն ձեզ համար լաբարնա կոչեցի, ասելով՝ Թող նա նստի գահին։ Ես՝ թագավորս, նրան իմ որդին հայտարարեցի, գրկեցի նրան և բարձրացրի։ Ես մշտապես շրջապատեցի նրան հոգատարությամբ։ Բայց նա անարժան դուրս եկավ, որ մեծարեիք նրան։ Նա արցունք չթափեց և ցավակցություն չհայտնեց։ Նա սառն է և անուշադիր։

Այդ ժամանակ ես՝ թագավորս, բռնեցի նրան և բերի իմ մահճի մոտ։ Եվ ինչ։ Թող այսուհետ ոչ ոք չբարձրացնի իր քրոջ որդուն»[7]։

Խիկարի զրույցը կարծես այդ մեծ դրամայի կրկնօրինակն է։ Այստեղ լուծվում է միևնույն խնդիրը. քեռորդին պետք է ժառանգորդ լինի թե ոչ։ Չնայած Խիկարի ամեն ջանքերին, Նաթանը որդի չի դառնում։ Չի իրականանում աստվածների կանխատեսումը։ «Ես այսպէս կարծէի թէ ժառանգես զինչս իմ, բայց ըստ անօրէնութեան քում ոչ հաճեցաւ քեզ աստուած»,— ասում է Խիկարը։

Բայց նմանությունը զարմանալի է։ Թվում է զրույցի հեղինակը ծանոթ է լաբարնայի կտակին, որից և հղացել է իր թեման։

«Նրան իմ որդին հայտարարեցի, գրկեցի նրան և բարձրացրի

---

6 Այս պայքարի հիշողություն է հայ ժողովրդական շատ տարածված Նռանհատի հեքիաթը։ Քույրը իր ամուսնու՝ դևի հետ ուզում է սպանել եղբորը, բայց նրանց որդին՝ Նռանհատը փրկում է քեռուն և սպանում իր ծնողներին (տե՛ս «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», Երևան, հտ. X, 1967, էջ 83—88)։

7 *В. Замаровский*, Тайны хеттов, 1968, էջ 267—268։ Նույնիսկ նոր խեթերեն արձանագրություններում սովորաբար հիշատակվում է նախ՝ մայրը կամ տատը, ապա հայրը կամ պապը։ Խեթական օրենսդիր արքա Տելեպինուսը սահմանում է ժառանգության կարգ, որ ելնում է հայրական իրավունքից (տե՛ս *А. М. Кондратов, В. В. Шеворошкин*, Когда молчат письмена, М., 1970, էջ 125)։

Ես մշտապես շրջապատեցի նրան հոգատարությամբ»,— ասում է Խատուսիլասը։

«Եվ սնուցի զնա, և ագուցի նմա բեհեզս և ծիրանիս, և արկի մանեակ ոսկի ի պարանոց նորա և որպէս զորդի թագաւորի շքեղաշուք զարդարեցի զնա»,— ասում է Խիկարը։

Երբ Խատուսիլասը հիվանդ է, նրա քեռորդին չի ցավակցում նրան և արցունք չի թափում, սառն է ու անտարբեր։

Նաթանը անհոգ է իր մորեղբոր դժբախտության առթիվ. «Ոչ եղև նմա փոյթ լալոյ, այլ ժողովեաց զամենայն սիրելիս իւր ըմպել ղգինի և արար ուրախութիւն մեծ փոխանակ լալոյն»։ Նա նույնպես սառն է ու անտարբեր։

Խատուսիլասը արշավանքից վերադառնալով՝ պատժում է իր քեռորդուն։ Խիկարը եգիպտական ճամփորդությունից վերադառնալով՝ պատժում է իր քեռորդուն։

Ասորական բնագրի վերջին խրատը հնչում է չափազանց դաժան. «Վերցրու քո քրոջ որդուն և խփիր նրան ապառաժ քարին»։

Խատուսիլասի պատգամն ավելի մեղմ է, արտահայտում է օրենսդրի կշռույթ և արքայական վեհություն. «Թող այսուհետ ոչ ոք չբարձրացնի իր քրոջ որդուն»։

Հայ բնագրի վերջին խրատներից մեկն այսպես է. «Որդեակ, հաստատեա յառակսն, որ ասեն՝ Ծնիր և կոչեա որդի, գնեա և կոչեա ծառա»[8]։

Քեռորդու շուրջը ստեղծվել են և ուրիշ երկեր, որոնց օրինակները մենք գտնում ենք հայ միջնադարյան զրույցների և հեքիաթների մեջ.

«Այր ոմն ագնուական այնչափ էր իրաւասէր և արդարադատ, մինչ զի ի դատաստանի յերեսս մարդոյ ոչ ակնարկէր։ Սա երբեմն հիւանդացեալ ի մահիճս անկեալ դնիւր, ի մերձակայ սենեկի ղաղաղակ և զողբումն կնոջ լուաւ, և հարցեալ զպատճառն ոչ ոք իշխեաց զստոյգն պատմել։ Ապա զոմն ի սպասաւորաց իւրոց առաքեաց և սաստիւ պատուիրեաց նմա, զի ստուգութիւն իրին ասասցէ իւրեան։ Եւ նա ծանուցեալ ահիւ սյատասխանեաց, եթէ, քեռորդին քո կամէր բռնադատել զկին ոմն, և այս է պատճառ աղաղակին։ Ընդ որ յոյժ զայրացեալ իշխանն, հրամայեաց զօրականացն, զի կախեսցեն զքեռորդին։

Իսկ նոքա կեղծաւորեալ զքեռորդին, ասեն ցմիմեանս. Եթէ

[8] Սլավոնական բնագրում խրատն այսպես է. „Сыну, иже рекли суть въ повестяхъ оже родивше то сыном звать, а еже скотъ доявше, то холопом звать"։ Կա նաև առած. Не куплен—не слуга, а не рожден—не дитя.

սպանիցեմք զայս երիտասարդս մեծազգի և տէրն մեր, որպէս հաւատալի է, մեռանիցի, կամ զմեզ սպանցեն, կամ աքսորս առաքեսցեն։ Ապա ծանուցին երիտասարդին և խրատ ետուն, զի յերեսաց քեռոյն ուրեք թաքչիցէ։

Յետ քանի ժամուց մտին առ տէրն զօրականքն և ասացին, թէ զհրամանքդ կատարեցաք։

Հինգերորդ աւուր երիտասարդն կարծելով թէ քեռին զվնաս իւր անտես արարեալ, բացեալ զդուռն հայեցաւ, զոր իբրև հիւանդն ետես, մեղմաբար զնա առ ինքն կոչեաց, մեկ ձեռամբ զպարանոցէ նորա կալաւ և միւսովն զսուսերն ծածկաբար հանեալ, ի կոկորդն եհար։ Եւ այնպէս մեծաւ ողբով և հառաչմամբ սրտի զմեռեալն յարտաքս հանին։

Գործն այն յամենայն գաւառի յոյժ զարշելի թուեցաւ, նաև իշխանին ցաւ ի վերայ ցաւոցն առաւելեալ։ Իբրև հիւանդութիւնն զօրացաւ, առաքեաց առ եպիսկոպոսն, հայցելով զսուրբ խորհուրդըն։ Որ իբրև եկն, մեծաւ զղջմամբ խոստովանեցաւ զամենայն մեղս իւր, բայց զսպանումն երիտասարդին լռեաց։ Ընդ որ բարկացեալ եպիսկոպոսն ասէ. Վասն էր զմարդասպանութիւնդ թաքուցեր և զքեռորդին քո սպաներ։

Եւ նա ասէ, Միթէ այն մեղք էին։

Ասէ եպիսկոպոսն. Կարի յոյժ։

Պատասխանի ետ իշխանն. Ես զայն ոչ համարեմ ի մեղս, և ոչ վասն այնորիկ խնդրեցից թողութիւն ի տեառնէ։

Ապա եպիսկոպոսն ասէ. Եւ ես ոչ տաց քեզ զհաղորդութիւնն, մինչև խոստովանեսցիս զայն մեղս։

Յայնժամ իշխանն ասէ. Գիտես, հայր սուրբ, զի ես ոչ եթէ ոխակալութեամբ զնա սպանի և կամ ի պայրացմանէ սրտիս, այլ միայն վասն երկիւղի աստուծոյ և ի ցանկութենէ արդարութեան։ Ոչ երբէք ոք այնչափ սիրեաց զքեռորդի իւր, որպէս ես զնա սիրեցի։ Եթէ ոչ տացես ինձ զմարմին տէրունական, ես զհոգի և զմարմին իմ ի նա յանձն առնեմ։

Զայս արար սակս օրինակի, մի գուցէ ընդդէմ արդարութեան և դատաստանի երևեսցի ինչ պակաս գործել։

Զև ևս եպիսկոպոսն ընդդէմ սեմ դրանն անցեալ էր, հիւանդն ձայնեաց առ նա, ասելով. Դարձիր, հայր սուրբ, դարձիր, տես, թէ իցէ մարմին տէրունական ի մաննատուփին։

Զոր իբրև եբաց և ոչինչ եգիտ, ասէ ցնա իշխանն. Ահա, զոր դու հրաժարէիր տալ ինձ, նոյն ինքն ոչ հրաժարեցաւ յինէն։

Եւ երևեցաւ սուրբ խորհուրդն ի բերան նորա։ Եւ կատարեցաւ

առ նա, զոր ինչ աստուածային գիրք ասեն. Սիրեցէք զարդարութիւն ոյք դատէք զերկիր»[9]։

Զրույցը խիստ քրիստոնեական բնույթ ունի, ժառանգության հարցը մթագնվել է, սակայն այստեղ ևս խաբված մորեղբայրն է («Ոչ երբեք ոք այնչափ սիրեաց զքեռորդի իւր որպէս ես զնա սիրեցի»), որ Խիկարի պես դաժանորեն է վարվում իր քեռորդու հետ և արդարացվում[10]։

Զրույցը նույնքան կատաղի թշնամանք է հարուցում քեռորդու դեմ։

Հայ Առածանիի մեջ մեր հիշած արտահայտությունների կողքին կարելի է և կարդալ. «Եղբոր տղա՝ ջան տղա, քրոջ տղա՝ շան տղա»։

Բայց ահա և դրա հակառակը.

«Էր թագաւոր մի և ոչ ունէր ժառանգ աթոռոյ իւրոյ, ոչ աղջիկ և ոչ՝ կորիւն, բայց քուրոջորդի մի միայն ունէր, և զնա կամեցաւ առնել ժառայ ի թագաւորութեան իւրոյ, զի թագաւորն ըզնա յոյժ սիրէր։

Եւ էր իմաստուն մանուկն այն և կարի աղօթասէր։ Եւ զայրացաւ ընդ բարութիւնն նորա և ընդ թագաւոր լինելոյ նորա մեծ այր մի։ Հնարս իմացաւ, թէ որպէս չարախօսեսցէ զքուրոջորդին առ թագաւորն, զինք կալցէ յետ թագաւորին զթագաւորութիւնն։ Եւ օր մի ասէ ընդ քուրոջորդին թագաւորին թէ. Ով մանուկ, բերանդ քո հոտեալ է, և դու չգիտես, և նստիս դու առ թագաւորն, և նա բարկանայ քեզ։

Եւ մանուկն, որ ազգական էր թագաւորին, ասաց. Ես այլ ոչ նստիմ առ թագաւորն՝ քեռին իմ, և թէ նստիմ, զերեսս դարձուցանեմ ի նմանէ, որ ոչ առնու ըզհոտ բերանոյս։

Եւ յորժամ զայս ասաց մանուկն, երթայ նայլիպն չարախօսեսցէ առ թագաւորն և ասէ թագաւորին, թէ. Քո քուրոջ որդին չար խորհի

---

[9] *«Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից»*, էջ 72—74։

[10] *Ժառանգության հարցը ավելի հստակ է պահպանվել միջնադարյան մի այլ զրույցում. «Էր ոմն փարթամ և յոյժ մեծատուն, ամենայն բարութեամբ լցեալ եւ ունէր ժառանգ կենաց իւրոց զորդի քուրն իւրոյ»։ Նա հիվանդանում է և կանչում ժառանգին խորհուրդներ տալու։ «Եւ նա եկեալ նստաւ առաջի նորա, և ըզգլուխն իւր էած ի ծոցին խրում»։ Բայց քեռորդին նրա խրատները չի լսում և խոսում է բոլորովին այլ բաների մասին։ Մորեղբայրը խիստ վրդովվում է և զրկում նրան ժառանգությունից. «Ահա, որդեակ, յայսմ հետէ ստար ես դու յինէն և ելցես ի ժառանգութենէ իմմէ վասն անմտութեան քո» (Ձեռ. 8356, էջ 73ա, Մառ, Բ ,էջ 39, Գ, էջ 81,* **Ա. Սրապյան** *Հայ միջնադարյան զրույցներ, Երևան, 1969, էջ 267—268)։*

քեզ վասն թագաւորութեանն քո, զի առցէ զքո թագաւորութիւնդ, մինչ կենդանի ես դու։ Եւ սաէ թագաւորն. Որով գիտացից։ Եւ նա ասաց, թէ. Յորժամ առ քեզ գայ, մօտ քեզ ոչ նստի և թէ նստի՝ ի յերեսս քո ոչ հայի, այլ դարձուցանէ ի քէն զերեսն իւր ի յայլ դին։

Եւ թագաւորն ըստ սովորութեանն իւր կոչեաց զքուրոջորդին առ ինքն, և նա ոչ գնաց։ Եւ յորժամ նա ոչ գնաց, կրկին կոչեաց թագաւորն և ստիպեաց նստիլ մօտ առ ինքն, զի ստուգէ զբանն նայիպին։ Եւ նա նստաւ մօտ թագաւորին, և նա դարձոյց զերեսն ի թագաւորէն վասն հոտոյ բերանոյ իւրոյ։

Յայնժամ թագաւորն երկմիտ եղև և կամէր սպանանել զքուրոջորդին և յայտնի ոչ կամէր, զի քուրոջորդի էր, այլ գիր ուղարկեաց առ այն վերակացուն, որ յերկաթիքան էր։ Եւ գիրն այն գրեալ էր թէ. Առաջին մարդն, որ գայ առ քեզ, ի կրակն ձգեցէք, որ այրի։ Եւ թէ սաէ, թէ. Ես թագաւորի քուրոջ որդին եմ, կամ նայիպն եմ, մի լսէք, ի հուրն արկէք։

Եւ յուղարկեաց զքուրոջորդին ի յերկաթիքանն և ի քուրայն։

Եւ յորժամ երթայր քուրոջորդին թագաւորին, եհաս յերեկոյին ժամն ի մէջ յերէզին միոյ յանմարդաբնակ տեղի մի և լսեց զձայն ժամահարի և ասաց ի միտս իւր, թէ. Աստուած է թագաւոր թագաւորաց, զաստուծոյ հրամանն պարտ է կատարել և ապա զիմ թագաւոր քեռոյն։ Եւ գնաց եկաց աղօթս և եկաց զգիշերն անդ և աղօթեաց առ աստուած։

Եւ ելեալ չարախօս նայիպն այն և ձիովն ի վաղ գնաց ի յերկաթիքանն, թէ ոչ է ձգած զթագաւորի քուրոջորդին ի կրակն, նա ինքն տայ ձգել։ Յայնժամ առին զինքն ձգեցին ի մէջ կրակին, որ այրեցաւ»[11]։

Բավական մեծ նմանություն կա Խիկարի սյուժեի հետ։ Թագավորը ժառանգ չունի և վերցնում է քեռորդուն, բայց դավում են նրա դեմ։ Եւ անմեղութիւնն իմ ապրեցոյց զիս,— *այս խոսքերը, որ Խիկարինն են, այստեղ կարող է ասել Նաթանը՝ քեռորդին։*

Երկուսն էլ՝ ինչպես տեսնում ենք, միջնադարյան զրույցներ են, բայց շատ ավելի հին թեմաներով։ Մերժվում կամ պաշտպանվում է քեռորդու դատը։

Պապիրուսներում սակայն հիմնական գաղափարը ասվեց որ որդու դավաճանությունն է, որդու ապերախտությունը։ Նաթանը Խիկարի հարազատ որդին է։ Այս դեպքում արդեն սյուժեի զարգացման համար բոլորովին էլ անհրաժեշտ չեն այնպիսի մանրամաս-

[11] *«Էջեր հայ միջնադարյան դեղարվեստական արձակից», էջ 58—60։*

նություններ, ինչպես արու զավակ չունենալը, աստվածներին դիմելը, բագին կառուցելը և այլն։

Առաջին խմբագրության մեջ դրանք պետք էին, որպեսզի ցույց տրվեր, որ Խիկարը որդի չունենալու պատճառով ստիպված էր Նաթանին որդեգրել, բայց նա չի կարող փոխարինել որդուն։

Այստեղ Խիկարը նույնիսկ երկու տղա ունի։ Նաթանը ավագն է, ուրեմն ժառանգորդը, որին նա զրկում է իրավունքից։ Վրդովված Նաթանը խարդավում է հոր դեմ, բայց չի հաջողում։ Խիկարը հայրաբար ներում է նրան, տալով իմաստուն խրատներ։

Այսպիսի տեսք ունի զրույցն էլեֆանտինյան պապիրուսների մեջ դեռևս մեր թվագրությունից առաջ 5-րդ դարում։

Նյոլդեքեն առավելություն է տալիս պապիրուսների ընթերցմանը, ուր Նաթանը հարազատ որդին է։ Դուրնովոն համաձայնվում է նրան.

«Որդու փոխարինումը քեռորդիով հասկանալի է,— գրում է նա,— այնքան որքան ավելի հարմար է պատկերել ապերախտ քեռորդուն քան որդուն»[12]։

Դա ճիշտ չէ։ Ընդհակառակը, ավելի հարմար է պատկերել ապերախտ որդուն, քան քեռորդուն, որովհետև հարազատ որդու ապերախտությունը ավելի ծանր է և ավելի արտահայտիչ, քան օտարի և ապա՝ դա կարող էր գալ հին աշխարհում կառավարող մարդկանց շատ ծանոթ և հաճախ պատահող օրինակից։ Հենց Ասորեստանի ահեղ տիրակալը՝ Սենեքերիմը մեռնում է իր որդիների դաղտնաբար մերկացրած դաշույնով։ Բացի այդ, սյուժեն հարմարության համար չի փոխված, այլ զարգանում են տարբեր թեմաներ։

«Հակառակ փոխարինումը,— շարունակում է Դուրնովոն,— ավելի դժվար կլիներ, այնքան որքան Ախիկարի գրքի հետագա խմբագրություններում Նաթանի ապերախտությունը ամուր կապված է այն բանի հետ, որ նա քեռորդի է և ոչ՝ հարազատ որդի և ապա՝ այդ մանրամասնության հետ կապված են և ուրիշները. Ախիկարի անզավակությունը, նրա դիմումը աստվածներին և այլն»[13]։

Բայց դա խոսում է վարկածի դեմ։ Միթե ավելի դժվար չէր հենց այդ փոփոխությունը (որդու փոխարինումը քեռորդիով), քանի որ իր հետևից պետք է քարշ տար այդքան մանրամասնություններ։

---

12 *Н. Дурново*, К истории повести об Акире, էջ 70։

13 Նույն տեղում։

Այո, տեղի է ունեցել հակառակը, այսինքն քեռորդին զիջել է որդուն, և պապիրուսների ընթերցումը հետամուտ է[14]։

Ինչպես տեսանք, երկու խմբագրություններում զարգանում են տրամագծորեն տարբեր թեմաներ։

Մորեղբոր և քեռորդու թեման ավելի հին է, որովհետև կապված է մայրական իրավունքի հետ։ Խիկարը պահանջում է արու զավակ, որ ժառանգէր զինչս իմ, նշանակում է զրույցի ծագումից առաջ, թերևս վաղուց արդեն ժառանգում էր որդին, բայց դեռ մեծ էր քեռորդու իրավունքը և նրան փոխարինելու սովորույթ կամ հնարավորություն կար։ Զրույցը ծագել է հենց դա մերժելու անհրաժեշտությունից։ Իսկ որդու դավաճանությունը միշտ էլ եղել է, բայց երբ իբրև ժառանգորդ արմատավորվում էին նրա իրավունքները, որդու ապերախտության թեման առաջ մղվել չէր կարող։

Բայց քեռորդու դեմ կիրքը չէր կարող տևական լինել։ Նա, միևնույն է, վտանգ չէր սպառնում։ Բանահյուսության մեջ քեռորդու և մորեղբոր լավագույն հարաբերությունների պատկերացումը ցույց է տալիս, որ թշնամանքը քիչ է հետք թողել։ Ահա թե ինչու զրույցի թեման կարող էր փոխվել կամ մթագնվել։ Այդպես, Սմիթի արաբական խմբագրության մեջ քեռորդու և մորեղբոր հարաբերությունը շփոթվել է հին և նոր սերունդների պայքարով. «Օ, որդյակ իմ, արծվի ծերությունը լավ է, քան ագռավի երիտասարդությունը», Եզովպոսի օրինակում Ենոսը ազնվականի որդի է, իսկ ղփչաղերեն խմբագրության մեջ՝ հորեղբոր տղա։

Իսկ հայրերի և որդիների հարաբերությունը հայրական իրավունքի շրջանում միշտ էլ կարևոր և ուշադրություն պահանջող խնդիր է։ Այն կապված է սերնդակցության գաղափարի հետ և բանահյուսության մեջ արտահայտվել է հետաքրքիր ու բարդ դրսևորումներով։ Մհերը կարող է որդի ունենալ, եթե նույն օրը մեռնեն նա և իր կինը, կարծես սերնդի հարատևությունը պայմանավորվում է սեփական ոչնչացմամբ։ Դավիթը անպարտ է, բայց նրան գուշակել են, որ պետք է սպանի իրենից ծնվածը, Ռոստամը գտնում է Զոհրաբին, Արտավազդը հոր իրավունքը թյուրելու համար կրում է խստագույն պատիժ։

---

14 Որոշ բանասերների թարգմանությամբ Նաթանը Ախիկարի քրոջ որդին է։ Ցրանսուա Նոն 9-րդ տողը կարդում է այսպես. «[Դրա փոխարեն որդին] քրոջս, որին ես մեծացրել էի, ինձ [վատություն] արեց» («Documents», էջ 95)։ Այդ դեպքում, պարզ է, որ համառոտված են պապիրուսները, որովհետև քրոջ որդու հանգամանքի հետ սյուժեի մեջ անհրաժեշտ են դառնում որոշ գործողություններ։

Այո, հոր և որդու հարաբերության խնդիրը շատ ավելի կենտական է, և եթե նախապես գրույցի թեման դա լիներ, չէր կարող փոխվել։ Մինչև պապիրուսները (մեր թվագրությունից առաջ 5-րդ դար) գրույցն հյուսվել է քեռորդու շուրջը։

Բայց շարունակենք։

Պապիրուսների նախնական բնույթը ենթադրվում է նաև նրանով, որ այդտեղ գրույցը համառոտ է և պարզ, խրատները կուտակված են մի տեղում, լեզուն ավելի հնաբույր է և արձանագրային, Սարհադոնի և Սեննեքերիմի տեղերը չեն շփոթված։

Իհարկե, ճիշտ է, պապիրուսները գալիս են մեր թվագրությունից առաջ 5-րդ դարից, առանց հետագա միջամտության և հենց իբրև 5-րդ դարի երկ, պետք է որ ավելի հին լիներ և պահպաներ նախնական ընթերցումներ, քան մեր խմբագրությունը, որ շուրջ երկու և կես հազարամյակ ճամփորդել է, թողնելով գրչական ընդօրինակությունների մի անծայր հետագիծ։

Սակայն բնագիրը կամ աղբյուրը կարող է ավելի ուշ շրջանի լինել, բայց որևէ հին բնագրի նկատմամբ պահպանել լավագույն և նախնական ընթերցումներ։ Մենք այդ հաճախ էինք տեսնում, երբ համեմատում էինք մեր տարբերակները։ E-ն ուշ շրջանի է, ամենից ավելի բարբառայնացված և աղավաղ, բայց այնտեղ պահպանվել են հնագույն ընթերցումներ, որոնք չկան մյուս խմբերում և հաստատվում են G-ով։ G-ն A_1-ից քառորդ դարով ուշ է և դարձյալ խաթարված, բայց ունի ընթերցումներ, որ նախնական են բոլոր խմբագրությունների համեմատ (ասորական, արաբական և այլն)։ A_1 բնագիրն ամենահինն է, բայց այն բաց է թողնում գրույցի մուտքը, իսկ պատմությունն արտահայտում միայն մի քանի բառով, բայց խրատների շարքը և այլ շատ գծեր մնացել են անվթար։

Այդպես և էլեֆանտինյան պապիրուսները կարող էին արդեն խմբագրված լինել և հեռացած նախօրինակից, իսկ մեզ հասած խմբագրությունը հետամուտ թանձր շերտի տակ պահպաներ հնագույն և ավելի ճիշտ ընթերցումներ։

Պապիրուսների մուտքն ավելի համառոտ է, չունի որոշ մանրամասնություններ, որ պայմանավորված է թեմայով։

Բայց գրույցի երկրորդ մասը, հատկապես եգիպտական արկածների բաժինը, որ նույնպես չկա պապիրուսներում, թեմայի հետ կապ չունի։ Միևնույն է, գրույցի հերոսը որդին է թե քեռորդին, այդ դրվագները կարող էին լինել և չլինել։

Դրա լավագույն օրինակն է A_3, A_4 ձեռագրերի ընթերցումը։

Այստեղ մեծ հաջողությամբ համառոտվել է և շատ արագ կամուրջ է ստեղծվել ուսուցող և առակավոր խրատների միջև. չխաթարելով սյուժեն.

«Զայս ամենայն ուսուցանէի Նաթանայ քեռորդւոյ իմոյ ես՝ Խիկար դպիր, այսպէս կարծելով, թէ զուսումս զայս, զոր ուսուցի Նաթանայ, պահեսցէ ի սրտի և կացցէ ի դրան արքունի, և ոչ գիտացի, թէ զբանս իմ անտես առնէ: Եւ նա հոսեաց զբանս իմ որպէս փոշի ընդ հողմոյ:

Զայս եղեալ ի մտի, թէ հայրն իմ Խիկար ծերացեալ է և հասեալ է յափն գերեզմանին, զառանցեալ են միտքն իւր և դողացեալ են ամենայն մարմինն: Եւ սկսաւ Նաթան վատնել զինչս իմ և կորուսանել: Ոչ խնայէր ի ծառայս և յաղախնեայս իմ և կապեալ չարչարէր զնոսա, ի հարուածս սաստիկս կոտորեալ սատակէր զերիվարըս իմ, զձիս և զջորիս:

Յայնժամ ես՝ Խիկար, յորժամ տեսի զայս ամենայն, թէ Նաթան զգործս իմ այլայլեաց, խնայեցի զինչս իմ, զի մի կորայց, և սկսայ խաւսել Նաթանայ և ասեմ. Յինչս իմ մի մերձենար, վասն զի ասացեալ է յիմաստնոց, թէ ձեռք որ ոչ են վաստակել՝ ակն մի խնայեսցէ:

Եւ երթեալ պատմեցի Սենեքարիմ արքային: Եւ հրամայեաց Նաթանայ և ասէ. Որչափ հայր քո Խիկար կենդանի է, յինչս նորա մի մերձենար: Եւ նա ոխացեալ, մահու սպասէր անձին իմոյ:

Եւ իմ գիտացեալ, զեկուցի արքային, և նա ետ զՆաթան ի ձեռս իմ, թէ արա որպէս և կամիս և մի ոք իշխեսցէ հանել ի ձեռաց քոց:

Եւ իմ առեալ զՆաթան, արկի ի բանդ և եդի զմի ի ծառայիցն իմոց պահապան, զի զոր ինչ ասեմ գիտիցէ»:

Ահա ամբողջը:

Այդպես կարող էր լինել և նախնականում, որտեղ թեման հյուսված է եղբորորդու շուրջը և փոխանցվեր պապիրուսներին, կամ նույն ձևով կրճատվեր պապիրուսների մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք, պապիրուսների պատմողական մասի համառոտ բնույթը ևս, եթե ընդունենք որ նախնական է, որդու թեմային առաջնություն չի ապահովում:

Բայց արդյո՞ք նախնական է:

Զրույցի մեջ պետք է տեղի ունենային սյուժեի համար պարտադիր որոշ գործողություններ, որոնք չկան պապիրուսներում: Պարզ չէ, թե ինչպես շնորհազրկված Խիկարը նորից շահեց իր արքայի վստահությունը: Ուրեմն բնագիրը մեզ չի հասել լրիվ և չգիտենք մյուս դրվագները եղե՞լ են, թե ոչ:

Ամեն դեպքում որոշ մանրամասներ հաճախ ավելի հին են և մուտք են գործել թերևս պապիրուսների խմբագրությունից ոչ ուշ։

Ընդունված է, որ զրույցի հեքիաթային տարրը պետք է հետագա ընդմիջարկում լինի, ինչպես, օրինակ, երկնքում տաճար կառուցելու խնդիրը։

Նախամայր բնագրի մեջ կարող էր չլինել, բայց զրկել այդ դրվագը վաղեմությունից պետք չէ։

Հին աշխարհը և միջնադարը հղի էին հրաշքներով, և մարդու միամիտ, բայց անհանգիստ երևակայությունը ագահորեն դրանով էր սնվում։ Բուզանդը ապրել է իր պատմած դեպքերից ամենաուշը մեկ դար հետո, իսկ Ագաթանգեղոսը՝ թերևս մի փոքր ավելի, բայց նրանք գրի են առել արդեն վիպականացած պատմություն։ Խորենացին հավատում է, որ իր ուսուցչի համար տառերը գրվեցին աստվածային ձեռքով, իսկ ամբողջ Հին և Նոր Կտակարանի բազմաթիվ էջեր գեղեցիկ հեքիաթ են, որ հավատ էին ներշնչում։ Որևէ ասորեստանցի թերևս 6-րդ կամ 5-րդ դարում կարող էր երևակայել, որ հեռավոր Եգիպտոսում Խիկարի վարժեցրած մանկտիք արծվի մեջքին երկինք են բարձրացել, մանավանդ պատկերն անսովոր չէ։

Ասորական աղյուսների մի շարք պատմում է Էտանի մասին։ Նրա կինը ծանր երկունքի մեջ է։ Արևի աստվածը խորհուրդ է տալիս ինչ-որ տեղից բերելու մի բույս, որ կարող էր ազատել ծննդկանին։

Էտանը նստում է արծվի վրա և թռչում լեռներից այն կողմ, ձեռք բերելու փրկարար բույսը[15]։

Մի այլ պնակիտ պատմում է Էտանի ողբերգական մահը։ Իշտարը թշնամացել է նրան։ Էտանը արծվի մեջքին թռչում է երկինք և հրապուրվելով այնքան է բարձրանում, որ հասնում է Իշտարի իշխանության սահմանները, իսկ այնտեղից վայր ընկնում[16]։

Նկատենք, որ արծիվը բավական դեր ունի և մեր զրույցի մեջ։ Մանուկները թռչում են արծվի վրա։ Խիկարը ճակատամարտ է տալիս Արծվյաց դաշտում։ Դա ևս հատուկ է ասորաբաբելական աշխարհին, որտեղ արծվի պաշտամունք կար[17]։

---

15 *Д. Бойка*, Древняя Ассирия, картины из ее жизни, сказания о богах и героях. С английского перевел М. А. Дьяконов, М.—Л., 1922, էջ 77։

16 Նույն տեղում, էջ 78։

17 *С. Песоцкий*, Гадания у древних Ассиро-вавилонян, էջ 113—114 («Труды Киевской духовной академии», 1901, май, год XII, кн. V).

Հանդերձավորմամբ փարավոնի առաջադրած հանելուկները նույնպես հնագույն ծագում ունեն։

Մարդիկ տարբեր միջոցներով նմանարկում էին բնության երևույթները, վերակրկնում և հաղորդակից լինում նրա հետ, ավելի ճիշտ՝ այդպես ձեռք էին բերում նրա ուժը, ենթադրելով, որ իրենք էլ դառնում են բարձր կամ անհաս հատկության կրողը։ Այդտեղից են գալիս խորհրդավոր միստերիաները, մարմնի բազմաձև կտածումները, գունավորումները, պճրանքը։

Փարավոնն ուղղակի ուզում է իմանալ. հասու է արդյոք Խիկարը, թե ինչ խորհուրդ է պահված նրանց տարբեր հանդերձավորման մեջ։

Որ արքայական պալատներում հատուկ հանդերձավորմամբ խորհուրդներ էին արտահայտում, ցույց է տալիս շատ հին և հետաքրքիր մի օրինակ.

Ֆրանսիական հնագետները պեղումների ժամանակ ոչ շատ վաղուց գտել են մի բևեռագիր նամակ, որ Համմուրաբիի պալատից հղել է Մարիի[18] Ծիմրի Լիմ թագավորին նրա ծառայողը.

«Մտանք դահլիճ։ Հագցրին զգեստներ։ Կային ոմանք Յամհրատից... Նրանք ամենքն էլ զգեստավորվեցին։ Եվ որովհետև բոլոր յամհրատցիները զգեստավորվեցին, իսկ իմ տիրոջս ծառաները՝ ոչ, ես նրանց փոխարեն այսպես բողոքեցի... Ինչու ես մեզ նախատում իբրև արհամարհելի անձեր...

Իմ տիրոջս ծառաներն էլ զայրացան և դուրս ելան բողոքեցին Համմուրաբիին, որի հետևանքով նրանք էլ հագցվեցին։

«Ես նրանց, որ ինձ հաճելի են, կհագցնեմ և հագուստ չեմ տա նրանց, որ հաճելի չեն ինձ։ Ուրիշ անգամ չեմ վերադառնա և կոչունքի պատգամավորներին չեմ հագցնի»։ Այսպես ասաց Համմուրաբին։ Այս բանը իմ տերը թող գիտենա»[19]։

Նամակը շուրջ 3700 տարվա վաղեմություն ունի և արտահայտում է միևնույն աշխարհի սովորույթները։

Հանդերձավորմամբ որևէ խորհուրդ արտահայտելն այնքան խորն է մտած կենցաղի մեջ, որ Համմուրաբին և փարավոնը իրենք են հագցնում արարողության մասնակիցներին։

Պետցկին ենթադրում է, որ արծվի թռիչքով և արտաբերած ձայներով ատրաբաբելացիները գուշակություններ էին անում։ Եթե դա ճիշտ է, արդյոք այդպիսի մի վայր չի եղել Արծվյաց դաշտը, որտեղ հրավիրում են Խիկարին նրա դավաճանությունը ստուգելու։

18 *Քաղաք Միջագետքում, այժմյան Թել-էլ-Հարատի անապատի շրջանում։*

19 *«Բազմավեպ», 1964, էջ 121։ Բերում ենք արևելահայերենով։*

Ս. Ն. Կրամերը իր ընթերցած հնագույն պոեմներից մեկն անվանել է «էնմերկարը և Արատտայի կառավարիչը»։

Բանաստեղծը պատմում է, թե ինչպես Ուրուկի և Կուլաբի տիրակալ էնմերկարը դեսպան է հղում հեռավոր Արատտայի կառավարչին, պահանջելով հնազանդություն։ Նա հրաժարվում է։ էնմերկարը նորից է դեսպան հղում։ Արատտայի կառավարիչը խորհում է, որ Ինաննան՝ սիրո և պատերազմի աստվածուհին, երես է թեքել իրենցից, բայց առաջարկում է խնդիրը լուծել մենամարտի միջոցով։ Պարզ կդառնա ով է ուժեղագույնը։

Մարտահրավերը սակայն արված է չափազանց մշուշոտ արտահայտություններով։ Այնտեղ ասվում է, որ մենամարտի համար ընտրված մարտիկը չպետք է լինի «ոչ սև, ոչ սպիտակ, ոչ դեղին, ոչ շագանակագույն, ոչ բծավոր»։

«Այս ամենի մեջ, եթե խոսքը գնում է իրեն՝ մարտիկի մասին, դժվար է որևէ միտք որսալ»,—նկատում է Կրամերը։

Սակայն էնմերկարի պատասխանից, որ ընդունում է մարտահրավերը, կարծես հասկանալի է դառնում առաջարկության իմաստը։ «Այստեղ մարտիկ բառը փոխարինված է հագուստ բառով։ Ըստ երևույթին խոսքը գնում է զգեստի մասին և ոչ թե զինվորի արտաքինի»[20]։

Այդպես է։ Եվ ահա թե հին աշխարհում որքան մեծ նշանակություն է ունեցել զգեստավորումը և գույնը և ինչ մեծ խորհուրդ է պարունակել իր մեջ։ Իսկ շումերական քաղաքակրթության առաջին և ուղղակի կրողները ասորաբաբելացիներն էին։

Փարավոնի առաջադրած մյուս խնդիրը ևս մեզ հասել է մթագնված ձևով, բայց մեծ վաղեմություն ունի։

Փարավոնը հարցնում է Խիկարին. «Ձի՞ է, երիվարք ձեր խրխնջացին յԱսորիս, լուան կուռք մեր և վրիժեցան» (վիժեցան— Ա. Մ.)»:

Խիկարը դուրս է գալիս, բռնում է մի աքիս և տանջում։ Երբ փարավոնը հարցնում է պատճառը, Խիկարը պատասխանում է, որ աքիսն իրեն մեծ վնաս է հասցրել, այս գիշեր գնացել է Ասորեստան, խեղդել իր աքաղաղին և հետ եկել։ Փարավոնն ասում է. «Ինձ այնպէս թուի, թէ որչափ ծերացար, իմաստութիւն քո անհամացաւ։ յԵգիպտոսէ մինչև յԱսորիս 3 և 4 խրախս է, զիա՞րդ գնաց աքիսդ յայսմ գիշերի և խեղդեաւ զաքաղաղն, եկ այսր»:

[20] С. Н. Крамер, История начинается в Шумере, М., 1965, էջ 34—35։

«Եթէ գիտես, որ յԵգիպտոսէ յԱսորիս այսչափ ճանապարհ է,— պատասխանում է Խիկարը,— ապա գիա՞րդ լուան կուռք ձեր գխրխնջիւն երիվարաց մերոց և վրիժեցան»։

Պետք է ուղղակի մտածել, որ խնդիրը նախնաբար այդպես չէր, որովհետև եթե Խիկարի արարքը փարավոնին թվում է անմտություն, ապա ինքը ևս այդպիսի հարց չէր առաջադրի։

«Առասպելի հնագույն նշանակությունը ձեռագրում մոռացվել է,— գրում է Բեզսոնովը,— ուստի փարավոնի խնդիրը թվում է անբնական, և Ակիրը մերժում է մի ուրիշ անբնական խնդրով»։

Այդ նշանակությունը փորձում է պարզել Բեզսոնովը, բացահայտել նրա բնույթը, և դա մեր կարծիքով հիանալի հաջողվել է նրան։ Բեզսոնովը ցույց է տալիս, որ առասպելը վերաբերում է արևի մայր մտնելուն, արևային օրվա կամ տարվա տևողությանը և անցմանը.

«Խնդրի իմաստն այն է,— գրում է նա,— թե ինչով է կապվում Արևմուտքը Արևելքի հետ և դա ինչ արագությամբ է կատարվում»[21]։

Արևմուտքը Արևելքի հետ...

Հօգուտ այս գեղեցիկ վարկածի մենք կարող ենք բերել արտահայտիչ մի փաստ վրացական հեքիաթից.

«Արևելյան թագավորը դեսպանների միջոցով հայտնեց Արևմըտյան թագավորին հետևյալը. Այստեղ իմ ձին վրնջաց, իսկ այդտեղ քոնը հղիացավ»։

Արևմտյան թագավորը չի կարողանում այդ խոսքերի իմաստն ըմբռնել։ Նա իր թագավորության կեսը խոստանում է այն մարդուն, ով կլուծի հանելուկը։ Հանձն է առնում մի երիտասարդ։ Նա ձիավորների խմբով մոտենում է Արևելյան թագավորի քաղաքին։ Երկու կիլոմետր հեռու նրանք նապաստակ են տեսնում և կանչում որսի շան, բայց ոչ մի շուն չի երևում։ Երբ մտնում են քաղաք, տղան հրամայում է բոլոր հանդիպած շներին սպանել։ Մարդիկ բողոքում են թագավորին.

«Քաղաքից երկու կիլոմետր հեռու,— արդարանում է տղան,— մենք շատ որսի հանդիպեցինք, իսկ շուն չկար։ Մենք բղավեցինք և կանչեցինք, բայց ոչ մի շուն չհայտնվեց»։

Թագավորը խիստ վրդովվում է և նրան անմիտ կոչում. «Միթե երկու կիլոմետրի վրա շունը կարող է քո կանչը լսել»։

---

21 „Песни, собранныя П. Н. Рыбниковым", часть II, М., 1862, էջ CCXVI:

«Տեր,— պատասխանում է տղան,— եթե այստեղ քո ձին վրնջում է, իսկ այնտեղ Արևմուտքի թագավորի ձին հղիանում, ապա միթե ձեր շները չէին կարող երկու կիլոմետրի վրա լսել մեզ»[22]։

Ինչպես տեսնում ենք, խնդիրը նույնն է, և նույն լուծումը։ Խնդիրը դիտվել է անբնական և թելադրվել անբնական լուծում։ Բայց ոչ թե վիճում են Ասորեստանի և Եգիպտոսի թագավորները, այլ Արևելքի և Արևմուտքի, որ ուղղակի ցույց է տալիս, թե հիրավի դա նախնաբար եղել է աստղաբաշխական առասպել։

Վիճող կողմերը հեքիաթի մեջ ավելի հին են (Արևելքի թագավոր և Արևմուտքի թագավոր), քան Խիկարի զրույցում (Սենեքերիմ և փարավոն), բայց առասպելի բովանդակությունը ճիշտ է պահպանված զրույցի մեջ։

Այս հեքիաթի օրինակը ցույց է տալիս, որ առասպելը գոյություն է ունեցել անկախ, իբրև վեճ Արևելյան և Արևմտյան թագավորների, թերևս աստվածությունների միջև, բայց հետո համակրցվել զրույցին և ոչ շատ ուշ, որովհետև առասպելի բովանդակությունը պահպանվել է գրեթե անաղարտ։

Ռուս բանահյուսության մեջ կա Ակիրի (Խիկար) զրույցի մի տարբերակ։ Ակիրը որդեգրի խարդավանքով բանտ է նետվում։ Մի թագավոր նրանց թագավորությանը հղում է հանելուկ. «У нас жеребцы ржут а у вас кобылы жеребятся» և սպառնում, որ եթե չլուծեն հանելուկը, կգա և բոլորին կայրի (Ежели они не разгадают загадку, грозил всех прибить и огнем сжечь):

Մարդիկ չեն կարողանում լուծել և խուճապի են մատնվում։ Մի դահիճ անցնում է բանտի մոտով։ Ակիրը հուշում է նրան. «Пойди, скажи царю, что какой-то старичонко ихней старушонкой женился и плод дали»[23].

Ինչպես տեսնում ենք, հարցը համարվել է այլաբանություն և ոչ թե անբնական։ Այլաբանություն է եղել և նախնականում, բայց այստեղ, իհարկե, վերաիմաստավորված է։

Այդպես, շատ դրվագներ, որ չկան պապիրուսների մեջ, հեշտությամբ չի կարելի հետամուտ համարել։

[22] „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа", вып. 21, отд. II, էջ 88—90։

[23] „Сборник великорусских сказок архива Русского географического общества", вып. II, издал А. М. Смирнов, Петроград, 1917, էջ 757-758 („Записки Русского географического общества по отделению этнографии", т. XIУ, 2)։

Իսկ այն բոլոր ճիշտ ընթերցումները, որ պահպանվել են էլեֆանտինյան պապիրուսներում, նախնաբար եղել են, երբ Նաթանը Խիկարի քեռորդին էր։

Փորձենք հավաստել։

Ասորական S2 բնագիրն սկսվում է այսպես. «Սարհադոմի որդի-Սենեքերիմի, Ասորեստանի և Նինվեի թագավորի, 20-րդ տարում....»։

Ինչպես տեսնում ենք, հոր և որդու տեղերը շփոթված են։ Այդպես են նաև մյուս տարբերակները, Բոնիոնի ձեռագրի հետագա գրչությամբ օրինակը և այլն։

Շփոթում են և արաբական ձեռագրերը. «Սարհադոնի որդի Սենեքերիմ թագավորի օրերին կար մի իմաստուն»,—սկսվում է Ագնես Սմիթի բնագիրը, իսկ Սալհանիի բնագրում երբ Խիկարն իր որդուն ներկայացնում է Սենեքերիմ թագավորին, նա ասում է գոհությամբ. «Աղոթում եմ աստծուն, Խիկար, որպեսզի նա պահպանի քո որդուն, որ կարողանա ծառայել այնպես, ինչպես դու ես ծառայել ինձ և իմ հորը՝ Սարհադոմին»։

Սակայն Բեռլինի Զախաուի № 336 ձեռագիրը (ըստ Հարրիսի՝ S3) ունի ճիշտ ընթերցում։ Խիկարը որդեգրում է Նաթանին Սենեքերիմի թագավորության ժամանակ, բայց երբ Նաթանը դավադրում է մորեղբորը, Եգիպտոսի փարավոնին նամակ է գրում Սարհադոնի անունից։ Գրաֆենի օրինակի մեջ ավելի որոշակի է. «Ես՝ Ախիկարս շատ եմ աշխատել, ծառայել եմ նաև Սենեքերիմ թագավորի որդուն՝ Սարհադոնին»։ Բոնիոնի ձեռագրի հին գրչությամբ հատվածը համապատասխանում է Գրաֆենի օրինակին։

Այս բոլոր ընդօրինակությունները ազգակցական կապ ունեն մյուսների հետ և կարծում ենք նույն սխալը եղել է ընդհանուր նախագաղափարի մեջ, բայց որոշ ձեռագրերում ուղղվել գրչի կողմից։ Ինչպես տեսանք Gr-ի խմբագիրը նույնիսկ գիտեր Սենեքերիմի մահվան թվականը։ Հասկանալի է, նա կիմանար նաև, որ Սարհադոնը Սենեքերիմի որդին էր։

Այդպես, մի որոշ շրջանում սխալը եղել է տիրական։

Դա հեշտ բացատրելի երևույթ է և սովորական հատկապես բանահյուսության մեջ։ Երբ պատմական կամ վիպական մի դեմք մխրճվում է ժողովրդի հիշողություն, նույնիսկ դարերով հեռու մի ուրիշ գործչի արարքները հաճախ վերագրվում են նրան։ Այդպես է լինում և պատմագրության մեջ, երբ չկա ստույգ ժամանակագրություն։ Խորենացին Տիգրան Մեծի գործողությունները կա-

պում է Տիգրան թագավորի հետ, որ ապրել է շատ ավելի վաղ, Կյուրոսի ժամանակներում[24]*։*

Սակայն այդ շփոթումը տեղի է ունեցել բավական ուշ, 2-րդ դարից հետո, մինչ մեր թվագրությունը, որովհետև Տովբիթի գրքի կազմողը (մ. թ. ա. 2-րդ դար) օգտվել է մի աղբյուրից, որ պատկանում է քեռորդու խմբագրությանը, իսկ Սեննեքերիմն ու Սարհադոնը իրենց դերերը չեն փոխել։

Այդպիսով պապիրուսների ընթերցումը բնագրին առավելություն չի տալիս։

Շարունակենք։ Նախնականում հավանաբար խրատները պետք է խմբված լինեին մի տեղում, ինչպես էլեֆանտինյան պապիրուսների մեջ։ Այդ դեպքում պետք է ենթադրել, որ ավելի հին է պապիրուսների սյուժեն, երբ ապերախտը որդին է և ոչ՝ քեռորդին և դրանից էլ կարող է հեռանել Խիկարի վճիռը։ Նա որդուն ներում է։

Սակայն սյուժեի այսպիսի զարգացումը, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ ավելի հին է, դարձյալ չի ժխտում քեռորդու վարկածը։

Ինչպես հայտնի է Եզովպոսի կենսագրության երկրորդ մասը նույնն է Խիկարի զրույցի հետ։ Այստեղ Խիկարը Եզովպոսն է, Նաթանը՝ Եննոսը։ Եզովպոսը զավակ չունի և որդեգրում է մի ազնըվականի որդու։ Խրատները խմբված են մի տեղում, Եզովպոսը ներում է Եննոսին։ Ամբողջ հատվածը կրկնակի համառոտ է զրույցի համեմատ։

Ինչպես տեսնում ենք, հունական խմբագրությունը ևս, որ ավանդվել է Պլանուդեսի կողմից, ծագել է մի խմբագրությունից, որ ասորաբաբելականի հետ ուներ միևնույն թեման, բայց նաև՝ սյուժետային զարգացմամբ հիշեցնում է պապիրուսները։

Այդպես, եթե այդ հատկանիշները ևս դիտենք իբրև նախնական, դարձյալ զրույցի թեման չեն խախտում։

Սակայն Նաթանի ճակատագրի հարցն անմիջապես կապվում է թեմայի հետ։ Եթե նա Խիկարի քեռորդին է, պետք է որ անպատճառ պատժվեր, որովհետև Նաթանը մերժվում է իբրև ժառանգորդ. ընդհատվում է կապը։

Դա այնքան բնական էր թեմայի տրամաբանությամբ, որ հետագա ոչ մի խմբագրություն չի փոխել, չնայած անցել են քրիստոնեական միջնադարով.

«Խաւսել սկսաւ որդին ապերախտ և անհնազանդ և ասէ. Տէր իմ Խիկար և հայր բազմերախտ, արա ինձ ըստ ողորմութեան քում։ Աստուծոյ մեղանչեն մարդիկ, և թողու նոցա։ Եւ մի մեղանչեր

[24] **Մ. Աբեղյան,** *Երկեր, հտ. Ա, Երևան, 1967, էջ 46։*

անձին իմոյ, և ես եղեց քեզ չար ծառայ, որպէս զմի յանցաւորաց քոց»։

Աղաչանքը չափազանց ազդու է, բայց մնում է անարձագանք։ Իսկ եթե որդին է, ներումը հասկանալի է դառնում, որովհետև խոսքը միայն ապերախտության մասին է, և Խիկարը կարող էր մեծահոգի լինել իր ժառանգորդի նկատմամբ։

Տովբիթի գրքի մեջ Նաթանը պատիժ է կրում. «Որդեակ իմ, տես դու որպէս արար Ադամ Աքիաքարայ, որ սնոյց զնա, որպէս ի լուսոյ տարաւ զնա ի խաւար, որչափ չար անցոյց ընդ նա, այլ Աքիաքարոս ապրեցաւ և նմա հատուցումն անդրէն հատուցաւ, և էջ նա փոխանակ նորա ի խաւարն»[25]։

Բայց Պլանուդեսի բնագիրը մի փոքր այլ է։ Եզովպոսը խրատներ է տալիս Եննոսին, և նա մեռնում է խղճի խայթից. «Այս խրատներս անանկ դիպան Եննոսին, որ նետի օդի պես սիրտը խոցեցին, մինչև խիղճմտանքի խայթելովը և Եզոբոսին սուր խրատները մտմտալով՝ շատ չանցավ մեռավ»։

Միևնույն է, Նաթանը դարձյալ պատիժ է կրում, և մեղմել է խմբագիրը։ Թերևս դա արված է Պլանուդեսի կողմից, որը Եզովպոսի կենսագրության առաջին կազմողն է, թերևս արդեն այդպես էր Պլանուդեսի ձեռքի տակ եղած աղբյուրում, բայց պետք է նկատել, որ այդ փոփոխությունը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ մթագնված էր մորեղբոր ու քեռորդու հարաբերությունը։ Եննոսը Եզովպոսի քեռորդին չէ, բայց և ոչ հարազատ որդին։

Պապիրուսներում, սակայն, երբ թեման փոխված է, հայրը ներողամիտ է հարազատ որդու նկատմամբ, որովհետև նա ոչ թե կանգնած է առհասարակ որդու, այլ վատ և ապերախտ որդու դեմ։

Այդ բոլորից մենք կարող ենք որոշ եզրակացությունների գալ։

Երկու ամենահին տարբերակները, որ հասել են մեզ. Տովբիթի գրքում, ակնարկների ձևով, և իբրև Եզովպոսի կենսագրություն, սերում են ասորաբաբելական խմբագրությունից։

Պլանուդեսն անշուշտ քաղել է ամենահայտնի աղբյուրներից, իսկ Տովբիթի գրքում այնպես ազատ է ակնարկներ արվում Խիկարի շուրջ, որ թվում է, թե խոսքը շատ տարածված և հայտնի երկի մասին է։

Այդ նշանակում է, որ և՛ հույն և՛ հրեա գրականություններում զրույցը ծանոթ է եղել ասորաբաբելական խմբագրության ձևով։

Էլեֆանտինյան բնագիրը մնում է միայնակ։ Եթե այն տարածված լիներ, ապա Տովբիթի հրեա հեղինակն անշուշտ այդ-

[25] **Տովբ.**, *ԺԴ—12*։

տեղից կքաղեր իր օրինակները, որովհետև պապիրուսները գտնվել են հրեական համայնքում և ավելի կարող էին մատչելի լինել։

Բայց ինչ ծագում ունեն արամեական պապիրուսները։

Ֆրանսուա Նոն տեսնելով արամեական (A) և արևելյան (O) խմբագրությունների միջև մեծ տարբերություն, գրում է.

«Մենք առանց կասկածի կարող ենք եզրակացնել, որ O-ն և A-ն իրարից անկախ երկու խմբագրություններ են։ O-ն չի բխում A-ից և, նույնիսկ, O-ն և A-ն չեն գալիս նույն մի ընդհանուր գրավոր աղբյուրից»[26]։

Նոն կարծում է, որ երկու խմբագրությունների համար ընդհանուր է եղել բանավոր աղբյուրը. «Դրանք ենթադրում են միայն մի ընդհանուր բանավոր նախօրինակ,—գրում է նա մի երկու պարբերություն հետո,— և եթե նույնիսկ նրանք օգտագործել են ավելի վաղ շրջանի վավերագրեր, այդ վավերագրերը ընդհանրություն չեն ունեցել»[27]։

Դա իհարկե ծայրահեղ է։

Համեմատության ժամանակ ոչ մի հիմք չի կարելի գտնել, որպեսզի բնագրերն այդքան օտարացվեին միմյանցից։ Մենք կարծում ենք, սակայն, ընդհակառակը, Նոյի համառոտումներից օգտվելով՝ A-ն ծագել է O-ից, իսկ ամբողջ տարբերությունը պայմանավորված է թեմայի փոփոխմամբ։ A-ի մեջ Նաթանը դարձել է որդին, որը և իր հետ ձգել է սյուժետային նոր գիծ։ Բայց շարունակենք։

Նոն գտնում է, որ պապիրուսների հեղինակը 6-րդ դարի արամեախոս է. «Նրա հայրենիքը Ասորեստանն է, որովհետև նա շատ լավ է օգտագործում ասորական անունները։ Պահպանված պապիրուսները բացարձակապես ոչնչով չեն կապվում Եգիպտոսի հետ»[28]։

Այո, եբրայական տարրը, անշուշտ, նկատելի է պապիրուսների մեջ, չնայած որոշ ուսումնասիրողներ փորձում են այն չտեսնել, սակայն բնագիրը ենթարկված է սոսկ խմբագրական փոփոխությունների։ Պապիրուսներում ոչ մի խոսք չկա Յահվեի մասին, նրա անունը չի տրվում, այն ժամանակ, երբ հարակից թերթերի մեջ հանդիպում է 15 անգամ[29], իսկ աստված հիշվում է (զրույցի պապիրուսներում) բազմաթիվ դեպքերում, որ կարելի է հասկանալ և՛ եզակի և՛ հոգնակի։

---

[26] "Revue biblique internationale", *էջ 76։*

[27] *Նույն տեղում, էջ 77։*

[28] *Նույն տեղում, էջ 76։*

[29] *Նույն տեղում, էջ 77։*

Դա նույնպիսի խմբագրական աշխատանք է եբրայական գրականության մեջ, ինչ մեզ մոտ քրիստոնեության շրջանում։ Ջնջվել են աստվածների անունները, բայց պահպանվել աստվածները, իսկ միակ աստված, քրիստոնյա թե հրեա (Յահվե), դեռ մուտք չի գործել։ Իսկ որ հեթանոսական աստվածները նախապես եղել են իրենց անուններով, ցույց է տալիս մի քանի անգամ կրկնվող Շամաշի անունը, որը պահպանվել է, որովհետև չի խանգարել հրեական մոնոթեիստական պատկերացումներին։ Յահվեի ժամանակ էլ դեռ երկար հարատևում էր այլ աստվածների պաշտամունքը հրեից մեջ[30]։

Այդպես, բնագիրը ոչ թե գրված է, այլ խմբագրված հրեական ձեռքով։

Անպայման չէ, որ խմբագրի հայրենիքը կարող էր Ասորեստանը լինել, ինչպես կարծում է Նոն։ Անունների շատ լավ վերարտադրությունը ցույց է տալիս, որ բնագիրը սկզբնապես ասորաբաբելական է և ոչինչ այլ բան, որովհետև կարելի է երկրի սահմաններից հեռու էլ լավ վերարտադրել անունները, մանավանդ արամերենը մ. թ. ա. 5-րդ դարում ընդհանուր լեզու էր։

Նոն հենվում է նաև այն փաստի վրա, որ պապիրուսներում ոչ մի հիշատակություն չկա Եգիպտոսի մասին. «Պահպանված պապիրուսները բացարձակապես ոչնչով չեն կապվում Եգիպտոսի հետ»։

Բայց դա հակառակ բանի է տանում։

Զրույցի մեջ Եգիպտոսը և նրա փարավոնը հանդես են գալիս իբրև թշնամի կողմ։ Փարավոնը պարտվում է Խիկարի իմաստության առաջ և հարկ վճարում Ասորեստանին։ Տեսանք, որ այդ ամբողջ հատվածը բավական հին է և կարող էր հարակցվել զրույցին ավելի վաղ, քան հինգերորդ դարը։

Եգիպտական տիրապետության մեջ, Ասուանում, Էլեֆանտինում ապրող որևէ հրեա, հասկանալի է, որ անհրաժեշտաբար դուրս կնետեր դա։ Եվ եթե Եգիպտոսի մասին պապիրուսներում ոչ մի հիշատակություն չկա, կարող է հենց ենթադրել տալ, որ զրույցը խմբագրվել է Եգիպտոսում։

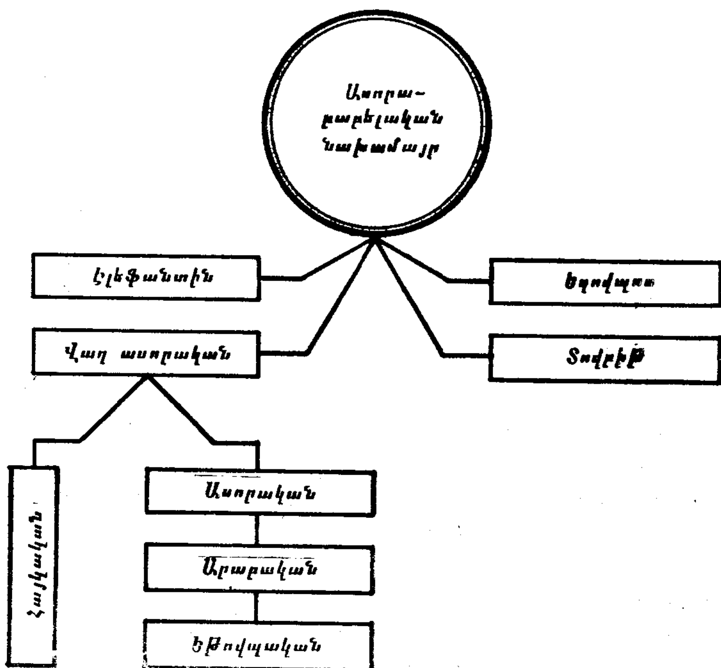
[30] Տե՛ս *И. М. Волков*, Арамейские документы иудейской колонии на Элефантине II века до Р. Х., М., 1915, էջ 50—54։ Սակայն եթե գրույցը թարգմանված կամ փոխադրված չլիներ, դժվար թե Շամաշի անունը առաջ մղվեր Յահվեի տիրապետության շրջանում։ Շամաշը հրեական պայմաններում մնացել է այնպես, ինչպես քրիստոնեության ժամանակ Բելշիմը ասորական բնագրի մեջ։

Այդպես, մեր կարծիքով պապիրուսները ծագել են ասորաբաբելական ընդհանուր գրույցից (ըստ Նոի՝ O), փոխված են և խմբագրված Եգիպտոսում, հրեական ձեռքով։

Այժմ կարող ենք ասել, որ ոչ միայն գրավոր ուղիներով մեզ հասած խմբագրությունը, այլև գրույցի բոլոր տարբերակները. պապիրուսները, Եզովպոսի կենսագրության երկրորդ մասը, Տովբիթի գրքում հիշատակությունների օրինակը ենթադրում են մեկ նախամայր, որի ծնողը ասորաբաբելական մշակույթն է։

Հայ խմբագրության մեջ պահպանված դիցաբանական շերտը արտահայտում է այն միջավայրը, որտեղ ծագել և կազմավորվել է գրույցի բուն թեման։

Փորձենք կազմել բնագրերի ճյուղագրությունը.

Արաբական և եթովպական խմբագրությունների տեղը որոշելիս հենվում ենք նախորդ ուսումնասիրողների վրա։

Ճյուղագրությունից դուրս են մնում սլավոնական, հունական, ղփչաղական, թուրքական և վրացական խմբագրությունները։

Քննենք նրանց ազգաբանությունը։

7. ՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Զրույցի սլավոնական խմբագրության մասին առաջին անգամ հպանցիկ հիշատակվում է 1800 թվականին «Ироическая песнь о походе на половцев» գրքում։ «Սաք Իգորի գնդի մասին» վիպերգը պարունակող ձեռագրի նկարագրության մեջ թվարկվում է նաև Խիկարի բնագիրը, սաքից անմիջապես առաջ[1]։

Կարամզինը 1816 թվականին, նկատի ունենալով նույն ձեռագիրը, գրում է, որ այնտեղ կան ևս երկու պատմվածք, որոնցից մեկը Խիկարի զրույցն է։ «Դրանք անկասկած ռուսական ստեղծագործություններ չեն,— ավելացնում է նա,— բայց իրենց հնությամբ արժանի են ուշադրության»[2]։

Նա բերում է զրույցի մուտքից մի փոքր հատված։

1825 թվականին Ն. Պոլևոյը «Արաբական հեքիաթի հին ռուսական թարգմանությունը» խորագրի տակ ներկայացնում է ռուսական խմբագրության մի այլ օրինակ։ Նա այն համեմատում է Կարամզինի բերած հատվածի և Շավի-Կոզոտի բնագրի ռուսերեն թարգմանության հետ։ Պոլևոյն իր փոքրիկ հոդվածի մեջ յուրովի բնորոշելով ռուս հին գրականությունը, աշխատում է ցույց տալ Խիկարի արժեքը ռուսական կյանքի ու հարաբերությունների ուսումնասիրության գործում։

«Մեր հին մատենագրության գրեթե ամբողջ արտադրանքը,— գրում է նա,— բաղկացած է հոգևոր և պատմական ստեղծագործություններից և թարգմանություններից։ Դրանցից բացի, ինչպես երևում է, մեր նախնիների մատենադարաններում չափազանց քիչ

---

1 „Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новогородского-Северного Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия", М., 1800, էջ VII։

2 *Н. М. Карамзин*, История государства Российского, СПб., 1842, V издание, Примечания к III тому Истории государства Российского.

են եղել այնպիսի երկեր, որոնք պատկանեին գրականության բնագավառին»։

«Պատմությունը,— շարունակում է Պոլևոյը,— մեզ ցույց է տալիս նրանց գործը, բայց միայն գրական ստեղծագործություններն են, որ կարող են ցույց տալ նրանց մտածողության եղանակը, կարծիքները, նախապաշարումները և այն ամենը, ինչ կա նրանց պատկերացումներում»[3]։

Ահա այս տեսակետից հազվագյուտ օրինակ է Խիկարի զրույցը։

«Նման հուշարձանների հայտնագործումը հետաքրքիր կլիներ պատմաբանի, լուրջ ընթերցողի և բանասերի համար»— եզրափակում է նա[4]։

Այսպես ծայր առավ զրույցի մասին հետաքրքրությունը ռուս իրականության մեջ։

Փորձենք քննել այն ուղիները, որոնցով ընթացել է ռուսական բանասիրությունը Խիկարի սլավոնական խմբագրության շուրջը։ Դա ընդգրկում է զրույցի թարգմանական ուղիների և ժամանակի, ռուսական և սերբական կամ հարավսլավոնական գրական փոխհարաբերությունների, սլավոնական գրականության վրա Արևելքի ազդեցության խնդիրները։

Ա. Պիպինը լիովին մերժում է Արևելքի ազդեցությունը ռուս ժողովրդական բանահյուսության և գրավոր գրականության վրա. «Մինչ այժմ նրա ուսումնասիրությունը (ժողովրդական բանահյուսության — Ա. Մ.) արևելյան ազդեցության հարցի վերաբերյալ չբերեց ոչ մի հետևություն, այդպես և դրա լուծման համար քիչ, կամ, նույնիսկ, ոչինչ չի քաղվել հին գրավոր գրականությունից»։

Սակայն նա բացառում է Խիկարի զրույցը.

«Միակ ստեղծագործությունը,— գրում է Պիպինը,— որը կարող է մի փոքր հուշել Արևելքի գրականության հետ նրա կապի մասին մնում է Հազար ու մեկ գիշերների հեքիաթը հին ռուսական թարգմանությամբ։ Դա, իբրև միակը իր տեսակի մեջ, շատ հետաքրքիր հուշարձան է»[5]։

---

[3] „Московский телеграф", № II, 1825, էջ 227։

[4] Նույն տեղում, էջ 235։ Պոլևոյն իր բնագիրն հրատարակում է 1842 թվականին «Древнерусские повести» ընդհանուր խորագրի տակ, անշուշտ ցույց տալու համար բնագրի հարազատությունը ռուս հին գրականությանը։ Այստեղ նա նորից նշում է բնագրի արևելյան ծագումը և, նույնիսկ, կապը Եզովպոսի հետ (տես «Русский вестник», V том, СПб., 1842, էջ 54—65)։

[5] А. Пыпин, Очерки из старинной русской литературы, „Отечествен ные записки", том XCVIII, вторая книжка, СПб., 1855, էջ 116։

Պիպինը նշում է, որ զրույցը մուտք է գործել Բյուզանդիայից, հարավսլավոնական ինչ-որ թարգմանության միջնորդությամբ։

Ա. Վեսելովսկին 1871 թվականին Խիկարի անցման ուղիների մասին միևնույն տեսակետն է հայտնում, բայց նրա համար Խիկարի զրույցը ոչ թե բացառություն է, այլ Արևելքի ազդեցությունը հաստատող օրինակ։

Նշելով, որ անմիջապես արաբական Հաղար ու մեկ գիշերներից եղել է հունական թարգմանություն, որը չի պահպանվել, բայց որի գոյությունը մեզ թույլ է տալիս ենթադրելու Ակիր (Խիկար) իմաստունի մասին հարավսլավոնական բնագիրը, Վեսելովսկին գրում է.

«Դա որոշում է Արևմուտքի վրա Արևելքի ազդեցության պատմության մեջ Բյուզանդիայի դերը հեքիաթների բնագավառում։ Եթե մոնղոլները կարողանում էին գործել բացառապես բանավոր փոխանցումներով, ապա Բյուզանդիայի ազդեցությունն ավելի գրական բնույթ ուներ»[6]։

Նույն դիրքերից Խալանսկին առարկում է Միլլերին, Արևելքի ազդեցություն տեսնելով նաև բիլինաների վրա[7]։

Այսպես, Խիկարը թարգմանվել է սլավոներեն հույն որևէ բնագրից։ Այդ կարծիքը բաժանում են և մյուս բանասերները՝ Իրեչեկը, Վլադիմիրովը, Լոպարևը և ուրիշներ[8]։

Խիկարի բնագիրը ռուս իրականության առաջին անգամ ծանոթացվեց 1795 թվականին Ազուրի ֆրանսերեն հրատարակության թարգմանությամբ, իբրև Հազար ու մեկ գիշերների շարունակություն։ Բնագրի ծանոթությունն ավելի վաղ էր, քան նրա շուրջ եղած բանասիրական հետազոտությունները։ Այդ պատճառով զրույցն անվերապահորեն ընդունվեց որպես Հազար ու մեկ գիշերների արաբական հեքիաթ։

[6] *А. Н. Веселовский*, Новые отношения Муромской легенды о Петре и Февронии и сага о Рагнаре Лодброне. „Журнал Министерства народного просвещения", часть CLIV, 1871, էջ 120։

[7] *М. Халанский*, Южно-славянское сказание о Кралевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса, сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа, III (оттиск из „Русского филологического Вестника"), Варшава, 1895, էջ 520։

[8] *К. И. Иречек*, История болгар. Одесса, 1878, էջ 563; *П. В. Владимиров*, Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков, Киев, 1901, էջ 97—98։ *Х. Лопарев*, Слово о святом „Патриархе Феостирикте", к вопросу о 29-ом февраля в древней литературе "Памятники древней письменности", XCIV, 1893, էջ 3-14, 17-31։

1822 թվականին Յագիչը հրատարակում է երկու ձեռագրերից կազմված սերբական բնագիրը գերմաներեն թարգմանությամբ[9], որի առաջաբանում հայտնում է նույն միտքը: Այդպես էլ ընդունվում է եվրոպական բանասիրության կողմից: 1898 թվականին Հարրիսի, Կոնիբերի և Սմիթի նշանավոր գրքում Յագիչի բնագիրը հրատարակվում է անգլերեն[10]: Այդ հրատարակությամբ սլավոնական խմբագրությունը հայտնի է դառնում իբրև հույն կորած բնագրի փոխօրինակ:

1890 թվականին Ա. Վեսելովսկին, դարձյալ գտնելով, որ բնագիրը թարգմանվել է հունարենից, հպանցիկ դիտում է. «Սլավոնական պատմվածքը, ճիշտ է, տարբեր ձևերով աղավաղված, հատուկ անունների մեջ արևելյան ծագման հետքեր է պահպանել»[11]:

1898 թվականին Ց. Ե. Կորշը նայում է զրույցի հատուկ անունների կազմը և նկատում, որ նրանց մեջ զգացվում է հայկական տարր[12]:

Ա. Դ. Գրիգորևը Կորշի խորհրդով դիմում է Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Գ. Խալաթյանցին և միասին արված հետևությունները հրատարակում Մոսկվայի Հնագիտական ընկերության տեղեկագրում, 1896 թվականին[13]:

Որոշ անուններ բնագրում արտահայտված են այնպես, որ հունարենից արված թարգմանության դեպքում չեն համապատասխանում սլավոնական տառադարձության օրենքներին. Адоров (Адорски), Анадан, Анабугил (Набугил), Абекам (Обека), Арапар:

«Առաջին երկու անունները,— գրում է Գրիգորևը,— իրենց մեջ d-ի առկայության պատճառով կասկած են հարուցում: Եթե ասենք Анадан-ը համապատասխանում է ասորա-արաբական Nadan-ին, ապա Адоров չի կարելի արտածել ուղղակի ասորա-արաբականից: Հունարենի փոխանցման ժամանակ Athur, Athor սպասվում է τ և

---

[9] „Byzantinische Zeitschrift“, 1892, էջ 107—126:

[10] „The story of Ahikar“, էջ 1—23:

[11] *А. Н. Веселовский*, Сказки „Тысячи одной ночи“ в переводе Галлана (предисловие)—Тысяча одна ночь, арабские сказки, новый полный перевод Ю. В. Доппельмайер, т. II, М., 1890, էջ XVII:

[12] *А. Д. Григорьев*, Происхождение славянских текстов повести об Акире Премудром. „Археологические известия и заметки, издаваемые Имп. Москв. Арх. обществом, под редакцией Д. Н. Анчука и А. И. Кирпичникова“, год VI, № 11—12, М., 1898, էջ 357:

[13] Նույն տեղում, էջ 77:

ոչ թե ծ։ Հետևյալ երկու անունները զարմացնում են իրենց մեջ ճ-ի առկայությամբ։ Анабугил *անունը համապատասխանում է ասորա-աքքադական* Nabusmik-*ին, իսկ* Абекам-*ը* Abikam-*ին։ Փոխանցման ժամանակ հույները* ճ-*ն կտառադարձեին* ξ-*ով, իսկ այդ վերջին հնչյունը սլավոնները կարտահայտեին* в-*ի միջոցով։ Համեմատիր* Навуходоносор, Вавилон *և այլն։ Եթե սլավոնները թարգմանեին ուղղակի հունարենից, ապա վերևում բերված երկու անունները կհնչեին* Анавугил, Авекам։

Բայց, ինչ-որ շատ ավելի կարևոր է, O *ձեռագրում գտնվող Առապար անունը* (R *և* Соф-*ի հետ համեմատած ավելի հին) դուրս է գալիս, որ հայկական բառ է։*

Հայկական առապար = τραχύς, asper, ἀκρότομος, praeruptus rupes։ *Հայերի մոտ կա նաև* b, *որով նրանք փոխանցում են և, հունական* β (Babylon, Habuhodonosor), *իսկ* Adorov *բառը, այն է՝* t-*ի անցումը* d-*ին ցույց է տալիս, որ մենք գործ ունենք Արևմտյան Հայաստանի բարբառի հետ, որտեղ գոյություն ունի այդպիսի փոխարինում*[14]։

Այսպես։ Գրիգորևը գտնում է, որ զրույցի սլավոնական թարգմանության մեջ կա հայկական միջամտություն. «Դա հնարավոր է, որովհետև սլավոնները մեկ անգամ չէ, որ շփվել են հայերի հետ», բայց «հատկապես ինչո՞ւմ է արտահայտվել այդ միջնորդների դերը, արդյո՞ք հունարենից ուղղակի սլավոներենի թարգմանության մեջ, թե՞ այն բանում, որ հունարենից հայկական թարգմանությունը սկզբնաղբյուր է ծառայել սլավոնական բնագրի համար»[15]։

Գրիգորևը հավանական է համարում երկրորդ ենթադրությունը. եկեղեցա-սլավոնական թարգմանությունը կատարվել է հունարենից ոչ ուղղակի, այլ հայ բնագրի միջնորդությամբ։

Այդ վարկածով Ա. Դ. Գրիգորևը 1898 թվականին հանդես է գալիս Մոսկվայի Հնագիտական ընկերության սլավոնական հանձնաժողովի առաջ[16]։

---

[14] *А. Д. Григорьев*, Происхождение славянских текстов повести об Акире Премудром. „Археологические известия и заметки, издаваемые Имп. моск. арх. обществом под редакцией Д. Н. Анчука и А. И. Кирпичникова“, год УI, № 11—12. М., 1898, *էջ 357։*

[15] *Նույն տեղում, էջ 359։*

[16] „Древности. Труды Славянской комиссии имп. моск. арх. общества“, т. III, М., 1902, *էջ 8—11* (Протокол 36-го заседания Славянской комиссии московского археологического общества, 28 ноября, 1898г.)։

Խ. Ե. Եվսեևը կարծիք է հայտնում, որ սլավոնական բնագրում հատուկ անունների, ինչպես նաև՝ Арапар-ի առկայությունն այդպիսի ձևով հնարավոր է նաև առանց հայկական միջամտության, որովհետև սեմական բնագրում արդեն կարող էր լինել իրանական ազդեցություն։

1899 թվականին նույն հանձնաժողովի հաջորդ նիստում Ն. Ն. Դուրնովոն նույնպես գտնում է, որ անունները կարելի է բացատրել առանց հայերենի միջնորդության։ Абекам աղավաղված է, նախնականը եղել է Амбекам, որը համապատասխանում է հունական 'Αμβεχάμ, 'Αββεχάμ ձևերին։ Հունական գրականության մեջ սեմական б-ն փոխանցվել է ձայնավորների մեջ μβ կամ ββ-ի միջոցով։ Анабугил բառի մեջ կարելի է վրիպակ տեսնել, б փխ. в, իսկ Арапар-ը հունական 'Αραπαρ կամ 'Αραφαρ-ի միջնորդությամբ կարող է ծագել ասորական Arafar-ից[17]։

Այս հարցի շուրջն այնուհետև գրականության մեջ որևէ խոսք չենք գտնում։

Տասը տարի անց, 1909 թվականին, դարձյալ Սլավոնական հանձնաժողովի նիստում Ա. Դ. Գրիգորևը վարկածն ուղղակի շրջանցում է[18]։

Բայց արևելյան շերտը, ինչպիսին էլ այն լինի, ակնառու է և անտեսվել չէր կարող։ Նույն նիստում Կորշը գտնում է, որ բնագրերի անհամապատասխանությունները մղում է մեզ չհասած ասորական խմբագրության։ Իմիջիայլոց, նա Акир անունը փորձում է արտածել հին սեմական Хаккар-ից։

Ֆրանսուա Նոն, դարձյալ 1909 թվականին, քննելով Յագիչի բնագիրը, գտնում է, որ սլավոնական խմբագրությունը կարող է թերևս ասորականից գալ[19]։

1913 թվականին հրատարակվում է Ա. Դ. Գրիգորևի ծավալուն ուսումնասիրությունը[20]։ Այստեղ նա անսպասելիորեն մերժում է հայերենով միջնորդված հունական սկզբնաղբյուրի գաղափարը և հետևում Նոյին։

Այդ վարկածի համար նա դարձյալ հիմք է ընդունում անունների տառադարձությունը.

„Հունական բնագրի դեպքում հազիվ թե Абекам (Абикам),

[17] „Древности, Труды Славянской комиссии", էջ 11—12։

[18] Նույն տեղում, т. V, 1911, էջ 41։

[19] „Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien", էջ 98—99։

[20] *А. Д. Григорьев*, Повесть об Акире Премудром, М., 1913։

Набугил (Анабугил), Набугинал *անունները ստացվեին б-ով։ Սովորաբար հույները սեմական б-ն արտահայտել են β-ի միջոցով, իսկ սլավոնները այդ β-ն արտահայտել են* в-*ով, համեմատիր* Навузардан —Ναβουζαρδάν, Навуходоносор —Ναβουχοδονόσορ, Навуфей-Ναβουθαί: *Ճիշտ այդպես էլ հունական միջնորդության դեպքում հազիվ թե* d *ստացվեր* Адоров (*և* Анадан) *անունների մեջ, քանի որ արևելյան* At^{h}or, At^{h}ur *անցման ժամանակ հունարենում սպասվում է* τ *կամ* σσ, *համեմատիր հունարեն՝* 'Ασσυρία, 'Ατουρία, 'Ατυρία։

*Միաժամանակ ուշադրություն է գրավում գրույցի մի քանի հատուկ անունների սլավոնական ձևերի մոտիկությունը այդ անունների սեմական և ոչ թե հունական կամ հայկական ձևերին,—շարունակում է Գրիգորևը,—*Адоров-*ի (*Адор *գոյականից) համար համեմատիր ասորական* At^{h}or *և արաբական* At^{h}ur (At^{h}or *հատկապես ասորական ձև է, համաձայն ակադ. Ֆ. Ե. Կորշի)։ Իր տեղայնացմամբ գրույցի սլավոնական խմբագրության* Синагрип-*ը ավելի նման է, նույնիսկ, բուն ասորեստանյան թագավորի անվանը՝* Sin-aḫé-irib *քան ասորական* Сеннахериб *և արաբական* Санхериб *բնագրերից մեզ հայտնի ձևերին»*[21]։

Մի երկու պարբերություն հետո Գրիգորևը եզրակացնում է. «Այսպես, Ակիր իմաստունի մասին գրույցը սլավոներեն է թարգմանվել, ամենից ավելի հավանական է, ուղղակի ասորական բնագրից»[22]։

Այս հետևությունը չէր կարող լռությամբ ընդունվել։ Վ. Իստրինը գտնում է, որ Գրիգորևը դեռևս չի ապացուցել, իսկ Ն. Դուր-

---

[21] *А. Д. Григорьев*, Повесть об Акире Премудром, *էջ 532։*

[22] *Նույն տեղում, էջ 535։ Գրիգորևը սակայն այնքան էլ վստահ չէ այս նոր կարծիքի մեջ։ Այն գլուխը, որտեղ նա փորձում է ապացուցել, որ սլավոնական բնագիրն անմիջապես գալիս է ասորերենից, վերջացնում է այսպես. «Ասորական խմբագրության պահպանված ձեռագրերի հետագա ուսումնասիրությունը կօգնի պարզելու սլավոնական խմբագրության* Ador-*ի* (Адоров) *մեջ* d-*ի ծագումը գալիս է արդյոք նույն ասորական ձեռագրից, որտեղ եղել է* Ador *փոխանակ* Athor, *երևան է եկել արդյոք այն անկախ սլավոնական խմբագրության նախօրինակից, թե այստեղ ինչ-որ կերպ արտահայտվել է արևմտահայ բարբառի ազդեցությունը, որ տ-ն խառնում է դ-ի հետ։*

Այստեղ հայկական ազդեցության անհրաժեշտություն թույլ տալու դեպքում, թերևս հնարավոր կլինի դրա արդյունք համարել և սլավոնական խմբագրության մեջ Арапар *անվան հանդես գալը» (էջ 539)։*

նովոն իր գրախոսության մեջ նորից մերժում է նրա փաստարկները[23]։

1915 թվականին Դուրնովոն անդրադառնում է հարցին ավելի հանգամանորեն[24], դարձյալ հենվելով անունների տառադարձության վրա։

«Ինչպես Գրիգորևը,— գրում է նա,— ես նույնպես հնարավոր եմ համարում սլավոնական թարգմանության լեզվի մասին դատելու միայն հատուկ անունների հիման վրա»[25]։

Այնուհետև բերելով անունների բազմաթիվ հնարավոր փոխանցումներ, նա մերժում է ասորական նախօրինակը. «Ակիրի մասին զրույցի սլավոնական թարգմանության համար ուղղակի սեմական բնագրի ենթադրությունը,— շարունակում է Դուրնովոն, —մեզ կանգնեցնում է և այլ դժվարության առաջ։ Քիչ է հավանական, որ 11—12-րդ դարերում սլավոնների մեջ լինեին ասորական և արաբական լեզուներին հավասարաչափ լավ ծանոթ մարդիկ, որպեսզի այդ լեզուներից գրական հուշարձանների թարգմանություն անեին... Մնում է թարգմանության հունական կամ այլ (պարսկական, հայկական և այլն) միջնորդության հնարավորությունը»[26]։

Պարսկական կամ հայկական նախօրինակին նա չի անդրադառնում և քննում է հունականը։ Դուրնովոն միաժամանակ նկատում է, որ մի քանի անունների տառադարձություններն ավելի մոտ են արաբականին։ Առհասարակ գրեթե բոլոր փաստարկների մեջ նա տեղ է տալիս երկրորդ հնարավորության։ Վերջապես իր միտքն ավարտում է բավական զգուշավոր.

«Ես կարծում եմ, որ Ակիրի մասին զրույցի հատուկ անունների տառադարձության առանձնահատկությունները չեն բացառում այն բանի հնարավորությունը, որ սլավոնական թարգմանու-

---

[23] *В. М. Истрин*, Ал. Дм. Григорьев. Повесть об Акире Премудром, исследование и тексты, 1913, Журнал Министерства народного просвещения, новая серия, часть LI, СПб., 1914, *էջ 333—365*; *Н. Н. Дурново*, Ал., Дм. Григорьев, Повесть об Акире Премудром (отдельный оттиск из Известий Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. XX, кн. 4, 1915)։

[24] *Н. Н. Дурново*, К истории Повести об Акире, М., 1915 (Отдельный оттиск из 2-го выпуска IУ тома Трудов Славянской комиссии имп. московского археологического общества).

[25] *Նույն տեղում, էջ 100*։

[26] *Նույն տեղում, էջ 101*։

թյունն արվել է հունարենից, չնայած և ըստ երևույթին չի վկայում ընդդեմ սլավոներենի ուղղակի թարգմանության որևէ սեմական լեզվից։

Ինչ վերաբերում է սլավոնական կամ ենթադրվող հունական բնագրի սեմական օրիգինալին, ապա մի քանի առանձնահատկությունների հիման վրա (Акир, Амбекам *կամ* Абекам, Анабугил) *հնարավոր է մտածել, որ այդ օրիգինալը եղել է ոչ թե ասորական, այլ արաբական։ Եթե դա իսկապես այդպես է, ապա հարկ կլիներ ընդունել, որ եղել է Ախիկարի գրքի մի քանի արաբական թարգմանություն և որ սլավոնականը վերաբերում է արաբական հատուկ թարգմանության, որը տարբերվում է մեզ հայտնի արաբական խմբագրությունների նախօրինակներից»*[27]*։*

Դա միևնույն շրջապտույտն է։ Այսպես հավասար հաջողությամբ կարելի է ընդունել արաբական, ասորական, հայկական, հունական, պարսկական, թերևս հնդկական բնագիր։

Այդ կարծիքները մնացին անհետ, և շարունակեց հարատևել հունական սկզբնաղբյուրների ենթադրությունը։ 1953 թվականին Գուդզիի «Ռուս հին գրականության պատմության» հինգերորդ հրատարակության մեջ կարդում ենք. «Այս պատմվածքը, որ մեզ է հասել 15—16-րդ դարի սկզբի ռուսական ձեռագրերից, ակներևաբար թարգմանվել է ուղղակի հունարենից»[28]*։*

Բանասիրության ընթացքից պարզ է, որ Գուդզիի այդ պընդումը սոսկ վերակրկնություն է և ակներևաբար ոչ մի հիմք չունի։

Այսպես, սլավոնական խմբագրության սկզբնաղբյուրի հարցում բանասերները որոշակի արդյունքի չհասան, որովհետև հենվում էին միայն հատուկ անունների տառադարձության վրա։

Իհարկե, հատուկ անունները բնագրի աղբյուրը որոշելու գործում կարող են դեր խաղալ, բայց ոչ միշտ։

Եթե լիովին պարզ չեն մի լեզվից մյուսին փոխանցման օրենքները, անունների տառադարձությունից չի կարելի որևէ խնդիր ճշգրիտ սահմանել։ Հենց ինքը՝ Դուրնովոն նշում է, որ համեմատության համար չունենալով հին շրջանում (11—13-րդ դար) արաբական կամ ասորական լեզուներից արված ոչ մի սլավոնական

---

[27] *Н. Н. Дурново,* К истории Повести об Акире, М., 1915 (отдельный оттиск из 2-го выпуска IV тома Трудов Славянской комиссии имп. московского археологического общества), *էջ 103։*

[28] *Н. К. Гудзий,* История древнерусской литературы, издание пятое, М., 1953, *էջ 159։*

թարգմանություն, չենք կարող ասել սեմական անունների այդպիսի փոխանցումը, ինչպիսին մենք ունենք Խիկարի մասին գրույցում, հնարավո՞ր է արդյոք ասորական կամ արաբական լեզվից ուղղակի թարգմանության դեպքում։

Ընդունված է, որ գրույցը թարգմանվել է սլավոներեն 11—13-րդ դարերում, բայց ձեռագրական ամենահին ընդօրինակությունները գալիս են 16-րդ դարից։ Թարգմանական օրինակից մեզ բաժանում է երեքից հինգ դար։ Այդ ընթացքում հատուկ անունները կարող էին բավական հեռանալ նախասկզբնական ձևերից։ Հետագա խմբագրություններում նույնիսկ մուտք են գործել անուններ, որոնք առհասարակ խորթ են բնագրին (Ելտեգի, Թեոդուլիա, Սուտիր), բացի այդ, բուն իսկ սլավոնական բնագրի սահմաններում պետք է որոշակի լինեն անունների նախասկզբնական ընթերցումները (Абекам թե Амбекам և այլն), որպեսզի համեմատվեն ճիշտ ձևեր։

Մի այլ հանգամանք պարզորոշ թելադրում է, որ խնդիրը չի կարելի լուծել տառադարձության որևէ նոր և հակամետ տարբերակով։

Սլավոնական խմբագրության մեջ անունները հնչում են բավականաչափ տարբեր և կարծես չեն ենթարկվում սլավոներենի հատուկ թարգմանական տառադարձության օրենքներին։ Իրենց ձևով անունները մերթ հուշում են հունական սկզբնաղբյուր, մերթ հեռանում և դժվար է հունարենով բացատրել, նույնքան և դժվար է արտածել սեմական կամ այլ աղբյուրից։

Անունները հենց բուն սլավոներենում եզակի են և չեն կրկնվում նույնիսկ սլավոնական մատենագրության մեջ։ Դա ինքնին մեծ տարակույսի առիթ է տալիս[29]։

---

[29] Զրույցի սլավոնական խմբագրության մեջ անունները կրում են ինչ-որ անհատական թարգմանության կնիք։ Կարելի է ենթադրել, որ թարգմանիչը ծանոթ չէ, կամ հաշվի չի առել սլավոներենում արդեն ընդունված ձևերը։ Թարգմանիչը թերևս սլավոն չէ։ Ահա բնորոշ մի օրինակ։ Սենեքերիմը հայտնի դեմք է Աստվածաշնչում, նրա անունը տրվում է Տովբիթի գրքի մեջ և այլուր։ Սլավոներեն այն արտահայտվում է Сеннахирим ձևով։ Թարգմանիչն անպատճառ կիմանար, թե ինչպես է տառադարձված սլավոնական մատենագրության մեջ և կհետևեր Սուրբ գրքին, որը բոլոր քրիստոնյա մատենագրություններում եղել է ընդօրինակման աղբյուր (ինչպես, օրինակ, հայերենի թարգմանիչը լրիվ հետևել է հայ Աստվածաշնչին), բայց նա սլավոնական Աստվածաշնչի հետ ծանոթ չէ։ Դա միջնադարում անհավատալի է մատենագրի համար։ Թարգմանիչը այդ անունը տառադարձում է բոլորովին այլ կերպ, որ իբրև ընթերցված ամբողջ սլավոնական մատենագրության մեջ մնում է եզակի, բացի Թեկտիրիատի լեգենդից, որտեղ այն փոխառվել է բա-

Փոխանցման ուղիների հարցը դրանով չի սպառվում։ Արդյոք թարգմանությունը եղել է ուղղակի ռուսների կողմից, թե հարավսլավոնական որևէ ժողովրդի (բուլղարներ, սերբեր, հարավային սլավոններ)։

Իրեչեկը նշելով, որ բազմաթիվ հունա-արևելյան պատմվածքներ սերբերին և ռուսներին է անցել բուլղարների միջոցով, գրում է. «Ճիշտ այդպես Ռուսաստանում շատ սիրելի Սինոգրիպ թագավորի, կամ մինիստր Ակիրի մասին զրույցը, որը վերաձևված է Հազար ու մեկ գիշերներից, սլավոններին հայտնի դարձավ բուլղարական թարգմանիչների միջոցով»[30]։

Պիպինը զրույցն համարում է սերբական թարգմանություն[31]։

Ե. Բարսովը նույնպես ընդունելով, որ զրույցը գալիս է հունարենից, գտնում է, որ նրա առաջին փոխանցողը սերբերն են[32]։

1897 թվականին Ա. Ի. Սոբոլևսկին սահմանում է այն օրինաչափությունները, որոնցով հնարավոր է տարորոշել հարավսլավոնական և ռուսական թարգմանությունները։

Ն՛վ հարավային սլավոնների և՛ ռուսների մատենագրության լեզուն եկեղեցական սլավոներենն է։ Բայց որքան էլ ռուս թարգ-

---

ցառապես զրույցից։ Այդպես և Նաթանը։ Աստվածաշնչում Թ-ն արտահայտելով Ֆ-ով՝ գրվում է Нафан կամ Нафанаил, իսկ Տովբիթում՝ Аман։ Այդ ամենից անհաղորդ է Ակիրի թարգմանիչը և փոխադրում է Анадан։

Թարգմանիչը անծանոթ անուններին տվել է այնպիսի ձևեր, որոնք իր կարծիքով պետք է որ սլավոներենի համար ավելի հարազատ հնչեն։ Այդ նպատակով նա հաճախ դիմել է հունարենի միջնորդության, և թարգմանական նախօրինակի անունները սլավոներեն բնագրում ստացել են խորթ և անօրինակ ձևեր։

[30] *К. И. Иречек*, История болгар, *էջ 563։ Տողատակում Իրեչեկն ավելացնում է. «Պիպինի ենթադրությունը ռուսական Սինոգրիպի բուլղարական ծագման մասին հաստատվում է Բելկովեցկյան ժողովածուով»։*

Պիպինի մոտ սակայն այդ ենթադրությունը շատ հպանցիկ է։ 1857 թվականին նա գրում է. «Ակիրի մասին զրույցը իր ծագմամբ պարտական է բյուզանդական գրականությանը, որից մեզ է անցել մի որևէ հարավ-սլավոնական թարգմանության միջոցով» („Отечественные записки“, том XCVIII, вторая книжка, СПб., *1855, էջ 149—150), իսկ 1898 թվականին, 41 տարի անց, արտահայտվում է ավելի որոշակի. «Որովհետև գտնված է բավական հին սերբական ձեռագիր, որը համընկնում է զրույցի հին ռուսական խմբագրությանը, ապա մյուս հուշարձանների օրինակը ստիպում է ենթադրել, որ և այստեղ թարգմանությունը եղել է ոչ թե ռուսերեն, այլ հարավսլավոներեն»* („История русской литературы“, том II, СПб., 1893, *էջ 40)։*

[31] *Տե՛ս ծանոթագրություն № 30։*

[32] *Е. В. Барсов*, Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской Дружинной Руси, том I, М., 1887, *էջ 66։*

մանիչը հիանալի տիրապետեր եկեղեցա-սլավոնական լեզվին, որոշ անծանոթ արտահայտությունների դեպքում չէր կարող չդիմել ռուսերենի օգնության։

Ելնելով դրանից Սոբոլևսկին Խիկարի զրույցը դասում է ուղղակի ռուսական թարգմանությունների շարքը[33]։

Այդ տեսակետն իր համար հող գտավ։ 1901 թվականին Պ. Վ. Վլադիմիրովը որդեգրում է, հենվելով միևնույն բառային կազմի վրա[34]։ Հետագայում դա ընդունում են Գրիգորևը[35], Իստրինը[36], Դուրնովոն[37] և ուրիշներ։

Բայց հարցը դրանով չի փակվում։ Մինչ այդ Խիկարի զրույցը ծանոթ էր միայն սերբական և ռուսական ընդօրինակություններով։ Մ. Ն. Սպերանսկին պաշտպանելով նույն կարծիքը, գրում է. «Վստահ ասել, որ թարգմանությունը նախ եղել է բուլղարերեն, ապա անցել սերբերին, դժվար է, որովհետև կա մեզ մատչելի միայն սերբական ձեռագիր»[38]։

Սակայն այդ պայմաններում դժվար է նաև ասել, որ թարգմանությունը նախ եղել է ռուսերեն։

Իրեչեկի նշած Բելկովեցկյան ձեռագիրը մնում է անծանոթ, գոնե ռուսական բանասիրությանը, բայց 1935 թվականին Իորդան

---

33 *А. И. Соболевский*, О древних русских переводах в домонгольский период, М., 1897, էջ 7։

34 *П. В. Владимиров*, Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков, Киев, 1901, էջ 101։

35 *А. Д. Григорьев*, Повесть об Акире Премудром, М, 1913, էջ 498—526։ *Ինչպես գիտենք Գրիգորևը թարգմանության հայրենիքը մինչ այդ ընդունում էր Բուլղարիան։ Այստեղ ևս նա փոխում է իր կարծիքը։*

36 *В. М. Истрин*, Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода, Пет., 1922, էջ 96—98։ *Իստրինը նշելով որ հին սլավոնական գրականության մեջ շատ թույլ էր հետաքրքրությունը աշխարհիկ թեմաների նկատմամբ, այդ փաստի հիման վրա ռուս գրականության համար վերապահություն է անում. «Բայց, այնուամենայնիվ, ռուս գրականությունը սլավոնական գրականությունների մեջ ունի առանձնահատուկ դրություն։ Այնքան որքան և այս հնագույն պատմվածքները երևան են եկել ոչ թե հարավային սլավոնների մոտ, որոնք վիպական գրականության նկատմամբ ոչ մի հետաքրքրություն չեն ցուցաբերել, այլ ռուսների մոտ։ Խիկարի զրույցը, ճիշտ է, հայտնի է սերբական ընդօրինակություններով, բայց դրանք իրենց ծագմամբ գալիս են ռուս ձեռագրերից» (25)։*

37 *Н. Н. Дурново*, К истории Повести об Акире.

38 *М. Н. Сперанский*, К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур. „Известия отделения русского языка и словесности Российской Академии наук", том XXVI, 1921, էջ 195—196։

Իվանովը քաղվածաբար հրատարակում է բուլղարական մի այլ օրինակ Լովչանական ժողովածուից[39]։ Այդպիսով գոյություն ունի նաև բուլղարական բնագիր։

Ինչպես տեսնում ենք, չնայած բանասիրության մեծագույն ջանքերին, դեռ շատ խնդիրներ մնում են առկախ։

«Իմիջիայլոց,— գրում է Մինդալևը 1914 թվականին,— հենց խրատների կազմը, մինչև նրանց անցումը սլավոնա-ռուսական հողի վրա, դեռևս ոչ բավարար է որոշված, բոլոր մեզ հասած բնագրերի, ինչպես սլավոնական. ռուսական և սերբական, այնպես էլ արևելյան. ասորական, արաբական, հայկական խմբագրությունների մանրամասն հետազոտության բացակայության պատճառով։ Գտնել հունական բնագիրը մինչև այսօր չի հաջողված, նույնպես՝ որոշել սլավոնական խմբագրության նախօրինակի ծագումը, ո՞ր լեզվից է կատարվել թարգմանությունը և ո՞ր լեզվով, ուղղակի ռուսերե՞ն, թե հարավ-սլավոնական որևէ լեզվով, եղել է մեկ, թե՞ երկու թարգմանություն, առայժմ դեռևս չլուծված հարցեր են»[40]։

Դրանք չլուծված հարցեր են և այսօր։

* *
*

Ինչպես է հայտնվել զրույցը ռուս հին գրականության մեջ։ Մենք կփորձենք վերադառնալ այդ խնդրին։ Դա հնարավոր է, որովհետև այժմ հայտնի են ավելի շատ աղբյուրներ։

Հույն նախօրինակի հարցը ծագել է ինքնաբերաբար։ Քանի որ գրական փոխառությունները հիմնականում Բյուզանդիայից են գալիս, ապա այդպես ենթադրվեց նաև զրույցի ուղին։ Բայց դրա համար հավաստող հիմքեր չկան։

Հունական բնագիրը մեզ ծանոթ է միայն Եզովպոսի անունով, որտեղ վերապատմվում են միևնույն դեպքերը։ Զրույցը ներկայացնում է խիստ օտարացած խմբագրություն։

Սլավոնականը նրա հետ ոչ մի առնչություն չունի։ Դա պարզ է հենց առաջին հայացքից, ուստի բանասիրության մեջ առաջ է քաշվել մի այլ, կորած հույն խմբագրության վարկածը։

---

[39] *И. Иванов*, Староболгарски раскази, София, 1935, էջ 237—245։

[40] *П. Миндалев*, Моления Даниила Заточника и связанные с ним памятники. „Ученые записки Императорского Казанского университета“, год XXXI, книга IV, апрель, Казань, 1914, էջ 303։

Այդ ենթադրության համար Պիպինին հիմք է ծառայում Թեոստիրիկտի լեգենդը, որտեղ հիշատակված են Սենեքերիմի և Խիկարի անունները. «Լեգենդը անկասկած հունական է,— գրում է Պիպինը,— որը պարզ է նրա լեզվից և բնույթից և հետևաբար ենթադրում է Սենեքերիմի հունարեն թարգմանություն, որովհետև միայն այս հեքիաթի հայտնի լինելու դեպքում հնարավոր էր առիթ տալ նման պարականոնի»[41]։

Ծանոթանանք սակայն պարականոնի հետ․

Սենեքերիմը նավով պատերազմ է գնում (Поеде царь Синагрипъ на брань), նրան ուղեկցում է Խիկարը (В то время бысть у него рядеца именем Акиръ)։ Փոթորիկը սպառնում է նրանց։ Խիկարի խորհրդով Սենեքերիմը դիմում է սուրբ Նիկոլայից։ Փոթորիկը դադարում է։ Սենեքերիմն ուզում է սրբին տեսնել։ Խիկարն ասում է, որ դա կարող է անել միայն մետրոպոլիտ Թեոստիրիկտը։ Մետրոպոլիտն համաձայնվում է։ Նրանք պատրաստվում են սրբին ընդունելու, բայց նա ուշանում է, որովհետև փրկում էր ծովում խեղդվողներին, որոնք նվիրաբերում են մի հավ։ Հետո երբ սուրբը դա պատմում է Թեոստիրիկտին, նա ասում է, որ այդ դատարկ բանի համար ինքը երեք քայլ անգամ չէր անի։ Իբրև պատիժ սուրբ հայրերը որոշում են նրա հիշատակը տոնել միայն չորս տարին մեկ[42]։

Տիխոնրավովը և նրա հետքերով Գրիգորևը ցույց են տալիս, որ լեգենդը սլավոնական ծագում ունի և ամենևին էլ թարգմանա-

---

[41] *А. Пыпин*, Очерк, էջ 84։

[42] *Х. Лопарев*, Слово о святом „Патриархе Феостирикте", к вопросу о 23-м февраля в древней литературе, Памятники древней письменности, XCIV, 1893, էջ 3—14, 17—31։

Բնագրի բանասիրական քննությունը կապված Ախիքի գրույցի հետ տե՛ս *А. Пыпин*, Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских. СПб., 1857, էջ 84, *А. Веселовский*, Малорусские народные предания и поверья, Свод Михайлова Драгоманова, Изд. Юго-западного отдела И. Р. Г. О, Древняя и новая Россия, год третий, том I, Киев, 1876, էջ 207—8, *А. Веселовский*, M. Gaster, Ilchester lectures on greco-slavonic literature, „Журнал Министерства народного просвещения", шестое десятилетие, часть CCLVI, 1888, էջ 225—228, *Е. Аничков*, Микола угодник и св. Николай, „Записки Неофилологического общества", вып. 2, № 2, 1892, էջ 43—45, *Г. Потанин*, Акир повести и Акир легенды, „Этнографическое обозрение", № 2, М., 1895, էջ 105—125, *П. Владимиров*, Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков, Киев, 1901, էջ 101 և այլն։

կան չէ։ Նախ՝ նրա բնագիրը չկա հույն մատենագրության մեջ և ապա՝ հույները չունեն սուրբ Թեոստիրիկտի տոնը[43]։

Բայց եթե ընդունենք, որ թարգմանական է, դարձյալ մեզ հիմք չի տալիս ասելու, որ եղել է Խիկարի հունական բնագիր։

Սենեքերիմի և Խիկարի անունները լեգենդի մեջ պատահական են[44]։ Բնագիրը ծագումնաբանական ավանդություն է։ Նրա նպատակն է բացատրել, թե ինչու չորս տարին մեկ է տոնվում Թեոստիրիկտը։ Սուրբ Նիկոլայը խեղդվողներին փրկելու մասին կարող էր պատմել և այլ առիթով։ Բովանդակության մեջ ոչինչ չէր փոխվի։

Որ դա այդպես է, ցույց է տալիս սրբի տոնը ուշ կատարելու ստուգաբանական մի այլ ժողովրդական տարբերակ, որ գրի է առել Ա. Աֆանասևը.

«Մի անգամ աշնանը գյուղացին ճանապարհով բեռ էր տանում, գալիս է Կասյան սատծո ծառան (УГОДНИК) և հրաժարվում նրան օգնելու, որ իր դրախտի զգեստները չփչանան. օգնում է Նիկոլան։ Երբ նրանք դրախտ են գալիս և տերն իմանում է, թե գործն ինչպես է եղել, նա ասում է Կասյանին. «Դու չօգնեցիր գյուղացուն, դրա համար քեզ երեք տարին մեկ կտոնեն, իսկ քեզ, Նիկոլա ծառա, նրա համար, որ օգնեցիր գյուղացուն բեռը տանելու, տարին երկու անգամ տոն կլինի»[45]։

Այստեղ Կասյանը Թեոստիրիկտն է, իսկ Սենեքերիմին և Խիկարին փոխարինել է բեռ տանող գյուղացին։

Բնագրում այդ անունները կարող էին մտնել հետո, ռուսական հողի վրա։ Դա խոսում է միայն ռուս իրականության մեջ զրույցի շատ տարածված լինելու մասին։

Այդպիսով լեգենդը չի կարող վկայել զրույցի առկայությունը հույն մատենագրության մեջ, և կարծում ենք այն չի եղել։

13-րդ դարում Մաքսիմոս Պլանուդեսը կազմում է Եզովպոսի կենսագրությունը, որը մեծ տարածում է ստանում բյուզանդական աշխարհում։ Եզովպոսը դիտվում է իբրև հույն իմաստուն, ձեռք բերելով ամենամեծ ժողովրդականություն։ Պլանուդեսի կազմած կենսագրության մեջ պատմվում են միևնույն դրվագները, ինչ Խի-

---

43 А. *Григорьев*, Повесть об Акире Премудром, էջ 466—471։

44 Ա. Վեսելովսկին գրում է. «Հին Ռուսիայում հանրահայտ Մինոգրաֆի (Սինագրիպ-Սենհարիբի) և Ակիրի (Հայկարի) անունները վերցված են հին արաբական հեքիաթից, բայց առնչվել են լեգենդին բոլորովին պատահական» (Տե՛ս „Малорусские народные предания и поверья", էջ 208)։

45 А. *Афанасьев*, Народные русские легенды, № 11.

կարի մասին։ Թե որն է փոխառված, սոսկ բանասիրական հարց է, բայց գրույցը ճանաչվել է Եզովպոսի անունով։ Դա լիովին բավարարում է և հարկ չկար անհայտ իմաստունի մի նոր թարգմանություն։

Տիրական է դառնում միայն հեղինակություններից մեկը։ Եզովպոսի անունով կան երկու տարբերակներ, բայց նրանից հետո Խիկարը չի հիշվում հույների մոտ։

Իսկ հայ գրականության մեջ տեղի է ունեցել հակառակը. Խիկարն է կանխում Եզովպոսին։ Խիկարը հայերեն է թարգմանվել 5-րդ դարում, ասորերենից, բայց չնայած հայ և հույն մատենագրության ամենամեծ առնչություններին, Եզովպոսի թարգմանության փորձ չի եղել, թարգմանվել է, բայց ոչ կենսագրությունը, որ կարող էր հիշեցնել հայ իմաստունին, այլ միայն առակները («Առակք Ողիմպիանու»)։ Այդպես և Լոխմանը, որ արաբական աշխարհի խորհրդատուն է, հայ բանահյուսության մեջ ստանձնել է բժշկի դեր՝ Լոխման հեքիմ, իսկ արաբների մոտ նա կանգնած է Խիկարի և Եզովպոսի կողքին։

Արաբական գրականության մեջ պահպանվել է նաև Խիկարի գրույցը, բայց որպես Հազար ու մեկ գիշերների հեքիաթ։ Որոշ տարբերակներում գլխավոր հերոսը ոչ թե Խիկարն է՝ Հայկարը, այլ նրա կինը՝ Ջեֆագնան։

Հին սլավոնների մոտ նույնպես մեծ ժողովրդականություն է վայելում Խիկարը, իբրև ազգային իմաստուն՝ Акир Премудрый, նա դարձել է «հայտնիներից հայտնի հին Ռուսաստանում» (Կարամզին)։ Զրույցի ազդեցությունը նկատվում է բազմաթիվ ժողովրդական և գրավոր ստեղծագործությունների վրա[46], «Ինչպես երևում է, Ակիրը ընդհանրացվել է մինչև քրիստոնեական խորհրդատուի աստիճան»,— նկատում է Վեսելովսկին[47]։

---

46 Զրույցի ազդեցությունը բացահայտ է „Чудо св. Николая", „Моления Даниила Заточника", „Поучение от святых книг о чядех" հնագույն բնագրերի վրա, ինչպես նաև՝ հետագա շրջանի շատ ստեղծագործություններում։ Զրույցը ներթափանցել է նաև ռուս ժողովրդական բանահյուսության և խոսքի մեջ։ Բազմաթիվ առածներ, արտահայտություններ և հանելուկներ ծագում են նրանից։

47 *А. Веселовский*, M. Gaster, Ilchester lectures on grecoslavonic literature and its relation to the folklore of Europe during the Middle Ages, Журнал Мин-ва Народ. Просв., VI десятилетие, часть CCLVI, март, 1888.

Այստեղ ևս Խիկարը կանխում է Եզովպոսին, և ռուս գրականության մեջ չենք գտնում Եզովպոսի հնագույն օրինակ։

Այդպես ուրեմն, երկու խմաստունների համատեղ գոյությունը միևնույն դերով, անհարիր է, ուստի և հույն մատենագրության մեջ ապարդյուն է Եզովպոսից դուրս որոնել զրույցի մի այլ խմբագրություն[48]։

Սլավոնական բնագրի համար հունական սկզբնաղբյուրի որևէ վկայություն չկա։ Յագիչի գերմաներեն թարգմանության մեջ Аки-рос անունը ինքնահնար է, որովհետև այդպիսի ձև չունեն նրա օգտագործած բնագրերը, իսկ պատահող որոշ հունաբանությունները ընդհանուր տեղի են, որ կարող էին Աստվածաշնչից գալ։ Նույնիսկ հայ բնագրի մեջ, որ անառարկելիորեն ասորական թարգմանություն է, Հարրիսը և Տաշյանը հունաբանություններ են նկատում։

Բայց որտե՞ղ պետք է փնտրել սլավոնական բնագրի ակունքը։ Եզովպոսի և արաբական խմբագրությունները բացառվում են, որովհետև հեռու են նրանից։ Մնում է հայկականը և ասորականը։ Տեսնենք, թե ինչ հարաբերություն կա նրանց միջև։

Մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ հայ բնագիրը գալիս է անմիջապես ասորականից, սակայն մի աղբյուրից որ այժմ չկա, բայց մայրն է եղել Քեմբրիջի № 2020 ձեռագրի[49] (ըստ Հարրիսի՝ S2, ըստ նոի՝ C) բնական է, որ S3-ով ներկայացող ասորական խմբագրությունը պետք է նմանության և զուգահեռության եզրեր ունենա հայկական խմբագրության հետ։

Սլավոնական բնագիրն հիշեցնում է այս երկու խմբագրությունները։ Զրույցի բավական ուժեղ տեղայնացումը մթագնել է ուղղակի կապը, սակայն փորձենք քննել մի քանի բնորոշ ընթերցումներ։

---

[48] Վերջերս մենք ծանոթացանք մի հոդվածի հետ, ուր հեղինակը հենվելով այլ փաստի վրա նույնպես գտնում է, որ Խիկարի հունական բնագիր չի եղել։

«Անհրաժեշտ է նշել, որ Խիկարի պատմությունը չկա Արևմտյան գրականության մեջ, այն դեպքում, երբ այնտեղ ներթափանցել են Արևելյան գրեթե բոլոր ժողովրդական սիրված երկերը։

Խիկարի զրույցի տարածումը սահմանափակվում է միայն Փոքր Ասիայով և Եվրոպայի հարավ-արևելքով։ Դա հավանաբար հուշում է, որ վեպը չի թարգմանվել հունարեն։ Հունական կուլտուրան հաճախ կամուրջ է հանդիսացել արևելյան ժողովուրդների տարրերը Արևմուտք թափանցելու համար» (տե՛ս L'Histoire du Sage Ahikar, dans les littératures slaves et la littérature roumaine et ses rapports avec le folklore, I. C. Chiţimia, Romuneslavica, IX, Bucuresti, 1963, էջ 416)։

[49] «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 77—92։

Ասորական S₂ բնագիրն սկսվում է այսպես. «Ասորեստանի և Նինվեի թագավոր Սարհադոնի որդի Սենեքերիմի 20-րդ տարում»։ Ջնջած սխալ, բայց հիշատակում է Սարհադոնի անունը որպես Սենեքերիմի հայր (իրականում Սենեքերիմն է Սարհադոնի հայրը)։ Այդպես նաև մյուս տարբերակները, Բոնիոնի ձեռագրի հետագա գրչությամբ օրինակը և այլն։

Բեռլինի Զախաուի № 336 ձեռագիրը (ըստ Հարրիսի S₃, ըստ Նոհ՝ B) ունի ճիշտ ընթերցում։ Խիկարը որդեգրում է Նաթանին Սենեքերիմի թագավորության օրերին, բայց երբ Նաթանը դավում է մորեղբորը, Եգիպտոսի փարավոնին նամակ է գրում Սարհադոնի անունից։ Գրաֆենի օրինակի մեջ շատ ավելի որոշակի է. «Ասուրի և Նինվեի թագավորներ Սենեքերիմի և Սարհադոնի օրոք կար Ախիկար անունով մի մարդ, մի իմաստուն հրեա, որը գրագիրն ու մոբեդն էր վերոհիշյալ թագավորների։ Նա շարունակ անթերի ծառայում էր նրանց, երբ Ասուրի թագավորը՝ Սենեքերիմը մահացավ 679 թվականին, նախքան Քրիստոսը»։ Այս տողերն անշուշտ պատկանում են գրչին կամ խմբագրին, որը բավական լավատեղյակ է պատմությանը, բայց բնագիրն սկսվում է այսպես. «Ես՝ Ախիկարս, շատ եմ աշխատել, ծառայել եմ նաև Սենեքերիմ թագավորի որդուն՝ Սարհադոմին։ Այն ժամանակ գուշակները բոլոր աստղագետների հետ միասին ասացին ինձ. Դու մի արու զավակ ես ունենալու»։ Բոնիոնի ձեռագրի հին գրչությամբ հատվածը համապատասխանում է Գրաֆենի օրինակին։

Սարհադոնի անունն հիշատակվում է նաև արաբական բնագրերում. «Սարհադոնի որդի Սենեքերիմ թագավորի օրերին կար մի իմաստուն»,— սկսվում է Ագնես Սմիթի հրատարակած բնագիրը։ Սալհանիի մոտ՝ երբ Խիկարն իր որդուն ներկայացնում է Սենեքերիմ թագավորին, նա ասում է գոհունակությամբ. «Աղաթում եմ աստծուն, Խիկար, որպեսզի նա պահպանի քո որդուն, որ կարողանա ծառայել այնպես, ինչպես դու ես ծառայել ինձ և իմ հորը՝ Սարհադոնին»։

Մեզ այստեղ չի հետաքրքրում, թե ինչպես է այդ սխալը տիրական դարձել երկու խմբագրությունների մեջ։ Մենք արդեն ասացինք, որ նույնիսկ S₃-ը, Գրաֆենի և Բոնիոնի օրինակները տալիս են հետագա ուղղված ընթերցումներ։ Կարևոր է նկատել, սակայն, որ ասորական և արաբական խմբագրությունների բոլոր տարբերակները, ճիշտ թե սխալ, պահպանել են Սարհադոնի անունը, այն կա, նույնիսկ, զրույցի էլեֆանտինյան պապիրուսներում (մեր թվ.

առաջ 5-րդ դար), ուր նրանց տեղերը դեռ չեն շփոթվել և Տովբիթի գրքում։

Չնայած Սարհադոնը գրույցի հետագա խմբագրություններում որևէ դեր չունի, բայց շարունակում է հիշատակվել Սենեքերիմի անվան հետ։ Դա ընդունված ձև է Արևելքում և ապա՝ գրիչները, որոնք մեծ մասամբ լավ ծանոթ էին Սուրբ գրքին, Սարհադոնի անունը չէին սղի հենց միայն որպեսզի գրույցը կապվեր Սուրբ գրքի հետ։ Աստվածաշնչի յուրաքանչյուր անունում կամ հարասում հավաստի և արժեքավոր էր դարձնում երկը։ Հաճախ, նույնիսկ, ինքնահնար կապեր էին ստեղծվում Աստվածաշնչի անունների հետ։

Հայկական խմբագրության մեջ, սակայն, որը գալիս է ասորերենից, Սարհադոնի անվան ոչ մի հիշատակություն չկա։ «Յամս Սենեքերիմայ՝ արքայի Ասորեստանի, ես՝ Խիկար, դպրապետ էի նմա»։ Այսպես է սկսվում բնագիրը։ Ինչպես տեսանք, այդ անունը աներկբա եղել է նախօրինակի մեջ։ Հետագայում գրիչները տեղայնացման միտումով, որպեսզի գրույցը կապվի հայոց թագավոր Սենեքերիմ Արծրունու հետ, սղել են, կամ բաց թողել։ Նույն առնմանությամբ բնագրում հիշատակվող Արծվյաց դաշտը դարձել է Արծրունյաց դաշտ։

Սարհադոնի անունը չկա նաև սլավոնական խմբագրության մեջ[50]։ Դա հայ և սլավոնական բնագրերի անընդմիջարկված կապ է արտահայտում։ Եթե հայ բնագիրը սղել է տեղայնացման միտումով, ապա սլավոնականը չուներ այդպիսի մտահոգություն։ Ընդհակառակը, սլավոնական թարգմանիչն անաղարտ կպահեր գրույցի պատմականության համար։ Սարհադոնի անունը ուղղակի չի եղել սլավոներենի նախօրինակում։

---

[50] Այնտեղ, ուր Խիկարը Նաբուսեմաքին հիշեցնում է, որ ինքը նրան փրկել է, երբ Սենեքերիմի հայրը մահվան է դատապարտել, Խլուդովյան ձեռագրում հիշվում է նրա անունը՝ Авдан։ Գրիգորևը այդ առթիվ գրում է. «Ըստ երևույթին այն չի կարելի արտածել ասորա-արաբական Սարհադոնից և միայն Խլուդովյան ձեռագրի լրացումն է» (Повесть.., էջ 401), իսկ Դուրնովոն գրում է. «X ձեռագրում, որտեղ այն պահպանվել է, աղավաղված է, և անհայտ է այդ ձեռագրի անունը ծագում է ասորական Սարհադոնից թե այլ անունից» (К истории, էջ 72)։

Սարհադոնից չի կարող ծագել, որովհետև նմանության ոչ մի հետք չունի։ Авдан համաձայն Կորշի չուվաշերեն նշանակում է աքաղաղ։ Եթե նման մի անուն պատահաբար չի ընկել բնագրի մեջ, ապա, մեր կարծիքով, դա հայկական բնագրում հիշված Նաթանի եղբոր անունն է՝ Բաւդան (տես Bod ձեռագրի ընթերցումը)-բ-ն սղվել է և մյուս անունների առնմանությամբ (Արիկամ, Ամրուգիլ, Ակիր) ստացվել Աւդան։

Շարունակենք։ Բնագրերի առնչակցության բնորոշ կռվաններ կարելի է տեսնել զրույցի խրատականքում, խրատների դասակարգման և բնույթի մեջ, ուր կարող են պահպանված լինել նախնական գծեր, իսկ պատմողական մասում հայկական և ասորական բնագրերի փոխադարձ նմանությունները և հեռացումները ծածկում են իրար և ոչինչ չեն կարող հուշել։

Բերենք թվային արտահայտությամբ սլավոնական և հայ խրատականքի զուգահեռ՝ շարքերը։

O	A	B	C	D	E	G	Fb	C_4
1	1a	1	1a	1		1		1a
2a	1c		1c			2		1c
2b	1b	2	1b	2	2a	3	2	1b
3	2	3	2	3	2b	4	24	2
4	3		4	26	111	5		3
5	4	$\frac{4}{5}$		$\frac{6}{7}$	51	6		
6a	5	6	3	8	3	7	3	4
6b	7a		5a	16a				5a
6c			5b					5b
7	8	8	7	29	12	43	11	8
8	9	9	8	30	78		58	9
9	10	10	9a	32	58	51		10a
10a		11	9b	19		18		10b
10b	11a		9c	33a				10c
10c	11b		9d	33b				10d
11	12		11	34 132				11
12								
13a	14		12	36				
13b	15			38				
14	16	12		39				
15	17	13	10	40	112		92	12
16a	18	14	13	41				14
16b	18	14	13	41				14
16c	18	15	13	41				14
16d	18	15	13	41				14
17	19	16		42				
18	20	17		43	80		81	
19	21		14b					16
20								
21a	22	18		45				17a
21b	23	19		46		77		17b
22	24	20	64a	47				$\frac{18a}{78a}$
23	24	20	64b	47		99		$\frac{18b}{78b}$
24	25	21	41	48		102		48a
25	26	22	15	50				19

O	A	B	C	D	E	G	Fb	C_4
26	27	23	16/17	52				20
27a	28a	24		53				22
27b	28a	24		53				22
27c	28b	25a		54				22
27d	28a	24		53				22
27e	28c		18	55		11		23a
28	28d	25b	18	57		12		23b
29					4		4	
30a					5			
30b					5			
31	86	77	19	148	57	13		24
32	87	78	20			14		25
33a	88a	79a	21c	149a	59a	16		26c
33b	88b	79b	22	149b	59b			27
33c	55	48	23	21a/49	30	19/56	27	28
34	57		25	119	31	21	28	30
35	109	100		186		20		29
36	58	49	26	120		22		31
37	59	50	27	121	33	23	30	32
38	60	51	43	123	34	24/25	31	
39	30	27	29/30	59		26		42
40a	30	27	29/30	59		26		34
40b	30	27	29/30	59		26		35
41	31	28	31	60	7	28	6	36
42	32	29	32a	62				37a
43	33		32b	63	8	29	7	37b
44a	34a	30a	33a	61a		30a	43	38a
44b	34b	30b	33b	61b		30b		38c
44c	34c	30c	33c	61c		30c		38c
45	35		34		9	31	8	39
46	36					33		6a
47	37a	31a	21a			17a		26a
48	38	32	36c	168		34		41
49	46			84		39		44
50	47			85/86				
51	50		42	107	11	42	10	47
52	51			108		44		64
53a	52			109		53		65a
53b	52			109		53		65b
54	53	46	55	112	28	54b	26	66
55	54	47	56	114	29	55		67
56	84			145		47		
57	85a	75a	57a	146		48		69a
58	85b	75b	57b	147	56	49		69bc

O	A	B	C	D	E	G	Fb	C_4
59								69de
60	62	53	58	126	37	52	34	70
61	63	54/55	59a	110	38	58	35	71
62	65	56b	59b/14a	111	40	54a	37	15
63								
64	42a			65		61		73a
65	42e	36		74		69	14	51
66					16	64	13	
67	41			64	14	36	9	73b
68	42g	38	44	77		66	59	73c
69	42F	37	45	68	79	63	12	50
70	67	58		129	13	67	38	
71a	42d			73	42	68		52a
71b	42h	39		69d	15	65b	14	52c
71c	42c	35		72		70		52b
71d								
72a	69	60		131	44	10	41	
72b							73	
73								54
74a	43	41		79		71		
74b	70	61	60	133	45	32	40	74
75a	72	63/64	47	134/5	47		41	55
76	75	67	49	216/13b	49			57
77	76	68	61	139	50	74	43	
78	77	69		140				
79								
80	79	71	62	143	53	73		76
81	101	91	75	167		96		
82	80	71	63	142		75		77
83								
84	81	72			54	76		
85						78		
86			50				75	58
87	89	80	51	150	60		46	59
88	90	81	65	164	61	79		79
89	44	44	52	81	27b			60
90								
91a	91	82		165	62		47	
91b								61
92a	93	84	66b	157	63	80	48	80b
92b							18	80c
93								
94	94	85	68	159	64	72	49	83
95								
96			66a			81		80a
97					23	103	21	
98					18	83	16	81b
99		159			105		87	
100								

O	A	B	C	D	E	G	Fb	C_4
101			67	106	19	84	17	82
102					6	15	5	
103	96	86		166	65	85	50	84
104a								
104b								
105	30	27	$\frac{29}{30}$	59		26		
106	97	87	70	162		86		85
107								
108	101	91	75	167		96		90
109				188	22	101	20	
110		117			84		62	

Ցանկի մեջ արտահայտված են հայկական վեց տարբերակ՝ A,B,C,D,E,G, *որոնցից* C *և* E *տարբերակների* C_4 *(բնագիր հրատարակված Կոնիբերի կողմից 1898 թվականին),* Fb *(Պղնձե քաղաքի պատմությանն ուղեկցող երկրորդ բնագրախումբը) միավորները ծանոթ են նախորդ քանասերներին, ուստի տալիս ենք նաև նրանց շարքերը։*

A *և* C *տարբերակների մեջ մտնում են 14-րդ դարի ձեռագրեր (*A_1*, ձեռագիր № 2961, 1321 թ. և* G*, ձեռագիր № 5599, 1347 թ.)։*

Իսկ սլավոնական խմբագրությունը ներկայացված է լավագույն համարվող Մոսկվայի համալսարանին կից Ռուսաստանի պատմական և հնագիտական ընկերության № 189 ձեռագրով (O), որը հրատարակել է Ա. Դ. Գրիգորևը Մոսկվայի պատմական թանգարանի № 427 (պատկանել է Ի. Ա. Վախրեմևին) և Մոսկվայի Խլուդովի գրադարանի № 246 ձեռագրերի համեմատությամբ։

Այժմ բերենք սլավոնական և ասորի խրատականքի զուգահեռ շարքերը։

O	S_2	S_3
1	1	1
2a	2	2
2b	3	3
3	4	7
4	6	
5	7	11ad
6a	8	
6b	10	
6c	10	17b

O	S_2	S_3
7		
8	12	18
9	13	21
10a	14	22
10b		17a
10c	15	23b
11	17k	
12	16	24
13a	17	25a
13b	18	25bc

O	S_2	S_3
14	19	27
15	20	28
16a	21a	31a
16b	21b	31b
16c	21c	
16d	21d	
17	22	
18	23b	
19		
20		

O	S_2	S_3
21a		
21b	24	35
22		
23	25	36b
24		
25	26	37
26	27	38
27a	28a	39a
27b	28b	39b
27c	28c	39c
27d	28d	39d
27e	28e	
28	30a	40
29		
30a	30b	41a
30b	31	41b
31		
32		
33a		
33b		
33c		51b
34		
35		
36		
37		
38		
39		
40a		
40b		
41		
42		
43		
44a	66ab	
44b	66c	
44c		
45	5	
46		

O	S_2	S_3
47	74a	
48	32	42
49	36	46
50	37a	47a
51	38	48
52	39	49
53a	40a	50a
53b	40b	50b
54	41	52
55	42	53
56		
57		55
58	44	56
59	45	57
60		60
61		
62	46	58
63		
64		
65	47	61
66		
67		
68	48a	63a
69	48b	63b / 64
70	49a	65
71a	50a	67a
71b	50b	67b
71c	50d	67c
71d	50e	68a
72a		
72b		
73		
74a		
74b		
75	52	70
76	54	72ab

O	S_2	S_3
77		
78	55	
79		
80		
81		
82	56	
83		
84		
85	57	
86		
87		
88		
89	58	77
90		
91a	59	78
91b		
92a	60	72
92b		
93		
94	61	79
95		
96	63	81
97		
98		
99	65	83
100		
101		
102		
103		
104a		
104b		
105		
106	34	44
107		
108		
109		
110	73	

Ասորական խմբագրությունը ներկայացվում է S_2 և S_3 բնագրերով։ S_2-ը Հարրիսի հրատարակած Քեմբրիջի № 2020 ձեռագիրն է (ըստ Նոյի՝ C), որի հետ հայկական խմբագրությունը գալիս է միևնույն աղբյուրից, իսկ S_3-ը Բեռլինի Զախաուի № 336 ձեռագիրն է (ըստ Նոյի՝ B), որը Նոն համարում է լավագույնը։

Համեմատության համար այստեղ ևս հիմք ենք վերցրել սլավոնական O բնագիրը։

Տեսնենք, թե ինչ են հուշում աղյուսակները.

1. Հայերենում չունեն իրենց զուգահեռները սլավոներենի 13 խրատներ, իսկ ասորերենում՝ 61 (S_2 և S_3-ը միասին), S_2-ը՝ 65, S_3-ը՝ 77։

*Հայերենին չհամընկնող խրատներից ինը (63, 79, 83, 90, 93, 95, 104*a*, 104*b*, 107) հատուկ են միայն սլավոներենին։ Բացակայում են և՛ ասորերեն և՛ արաբերեն խմբագրություններից, ուրեմն կարող են ոչ թե բնագրային լինել, այլ մուծված սլավոնական հողի վրա։ Հետաքրքիր է, որ բացի 63 և 90-րդ խրատներից դրանք չեն հանդիպում և այլ աղբյուրներում։ Մյուս չորս խրատները առկա են ասորերենի մեջ, բայց իրենց կրկնօրինակներն ունեն նաև արաբերենում, ուրեմն նախնական են և հայերենից կարող էին սղվել հետագայում։*

Ինչպես տեսնում ենք հայկական խրատաշարը գրեթե լրիվ ծածկում է սլավոներենին։

*2. Ասորականում բացակա խրատներից 42-ը (7, 19, 21*a *22, 24, 31, 32, 33*a*, 33*b*, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40*a*, 40*b*, 41, 42, 43, 44*c*, 56, 61, 64, 66, 67, 72*a*, 72*b*, 73, 74*a*, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 92*b*, 97, 102, 103, 108, 109) գտնում ենք միայն հայերենի մեջ։ Չունի նաև արաբերենը։ Դա շատ կարևոր է։ Եթե սլավոնական խրատաշարի բավական մեծ թվով միավորներ ունի միայն հայկական խմբագրությունը, ապա, թերևս, հայերենից է գալիս, այլապես կլիներ նաև մյուս խմբագրություններում։ Ուրեմն, այն ինչով ասորերենից և արաբերենից տարբերակվել է հայերենը, արտացոլված է սլավոներենի մեջ։ Դա բացառում է նաև սլավոնական և հայկական բնագրերի համար մեկ սկզբնաղբյուր ենթադրելու գաղափարը։*

Դիտենք, որ խրատների մեծ մասն ունի կանոնավոր հերթաշար՝ 31—34, 72—74, 86—88, և նրանց զուգորդումը հայերենի հետ պատահական չէ։

Շարքում չկա և ոչ մի խրատ, որ միտվեր միայն ասորական խմբագրությանը։

Բայց շարունակենք։ Իսկ ինչ է թելադրում խրատների բնույթը։

Ասորական S_1, S_2, Զախաուի № 162 և Սալհանիի ու Սմիթի արաբական տարբերակների առաջին խրատն այսպես է. «Որդյակ, եթե մի խոսք լսես, թող այն մեռնի քո սրտում և մի հայտնիր ոչ ոքի (մարդու)» S_3-ը, Բոնիոնի և Գրաֆենի ձեռագրերը՝ «Որդյակ, եթե դու լսում ես իմ խոսքերը, փակիր դրանք քո սրտում և մի հայտնիր ուրիշի», իսկ եթովպական խմբագրությունը՝ «Որդյակ,

եթե դու լսես որևէ խոսակցություն, պահիր այն քո սրտում և մի ասա հարևանին»։

Հայկական խմբագրությունը, սակայն, տալիս է բոլորովին այլ ընթերցում. «Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքունի, մեռո զնա և թագո ի սրտի քում, զի մի ումեք ասիցես» (A)։

Այստեղ Խիկարը իր քեռորդի Նաթանին խրատում է թագավորի դռանը որևէ բան լսելիս ոչինչ չհայտնել, իսկ ասորական և մյուս խմբագրություններում՝ ոչ թե թագավորի դռանը, այլ առհասարակ։

Հայերենի G տարբերակն ավելի որոշակի է. «Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան արքայի, մեռո և թագո զնա ի սրտի քում և մի՛ մոռասցիս և կամ ի վեր հանիցես։ Գուցէ հանդիպեսցէ ի թագաւորէն քեզ տանջանք և բանտ»։

Բոլոր խմբագրություններից հայերենին համաձայն է միայն սլավոներենը։ Սլավոնական առաջին խմբագրության ձեռագրերում կարդում ենք.

«Аще что слышиши от царя или видиши в дому его, да сгинет в сердце твоем и не известивши его человеком...».

Պարզ է, որ այս ընթերցվածն է հին և ճիշտ, որովհետև Խիկարը Նաթանին դաստիարակում է իբրև պալատական արքայադպիր։

Դիմենք պատժիչ խրատներին, որոնք ավելի առարկայական են, ուստի և կարող են պահպանել քիչ խաթարված կամ հեռացած տարրեր։ Դրանք պարզապես առակներ են, իսկ առակի սյուժեն հաստատուն է։ Քանի որ այստեղ գործ ունենք ավելի կայուն ձևերի հետ, հնարավոր է գնահատել փոփոխումը կամ տարբերակումը։ Փոխվում են ընդհանրապես «գործող անձինք», որովհետև ամեն մի ժողովուրդ առակի մեջ դեր է տալիս իր պատկերացումով ավելի հարմար «հերոսի»։

Կազմենք չորս խմբագրություններում առակների «գործող անձանց» համեմատական աղյուսակ.

№№	Սլավոներեն (0)	Հայերեն (A—G)	Ասորերեն (S_2)	Արաբերեն (Sm)
3	*օձ*	*կարիճ*	*կարիճ*	*կարիճ*
4	*այծ*	*այծ*	*վիթ (գազել)*	*վիթ (գազել)*
5	*նետ*	*նետ*	*քար*	*քար*
7	*խոզ-ձի*	*խոզ-ձի*	*խոզ-ձի*	*շուն կամ խոզ-ձի*
9	*գայլ-էշ*	*գայլ-էշ*	*առյուծ-էշ*	*առյուծ-էշ*
10	*որոգայթ-նապաստակ*	*որոգայթ-ճնճղուկ*	*որոգայթ-ճնճղուկ*	*որոգայթ-ճնճղուկ*
11	*եղջերու*	—	—	—
	շուն-բրուտ	*շուն-բրուտ*	*շուն-բրուտ*	*շուն-բրուտ*
14	*խոզ-նախարարներ*	*խոզ-նախարարներ*	*խոզ*	*խոզ-նախարարներ*
16	*ծառ-կացին*	*ծառ-կացին*	*ծառ-փայտահատ*	*ծառ-փայտահատ*
17	*ձագ ծիծառն-աքիս*	*ձագ ծիծառն-աքիս*	*ձագ ծիծառն-կատու*	—
18	*աքիս*	*աքիս*	*կատու*	*կատու*
19	*ոչխար*	*ոչխար*	*այծ*	—
20	*քուռակ-մայր ձի*	—	*քուռակ-մայր ձի*	—
26	*խլուրդ-արծիվ*	*խլուրդ-արծիվ*	*խլուրդ-արծիվ*	—
27	*թզկի-տերը*	*արմավենի-տերը*	*արմավենի-տերը*	*անպտուղ ծառ-տերը*
28	*գայլ-գին*	*գայլ-գին*	*գայլ-գին*	*գայլ-գին*
29	*գայլի ճուտ-գառ, ուլ*	*գայլի ճուտ-այծ, բոյծ, գառն*	*գայլ-ուսուցիչ, այծ, ոչխար*	*գայլ-գառն, ուլ*
31	*էշի գլուխ*	—	*էշի գլուխ*	*էշի գլուխ*

Ի՞նչ է հուշում աղյուսակը։

Երեք առակների մեջ (3, 10, 27) փոփոխությունը կատարվել է հետագայում. օձ-կարիճ, թզկի-արմավենի, նապաստակ-ճրնճղուկ: *Դրանք ունեն տեղայնացման բնույթ։ Օձը և թզկին շատ ավելի ծանոթ են ռուս մարդուն, քան կարիճը և արմավենին, և հաճախ թակարդ է դրվում նապաստակ և ոչ թե ճնճղուկ որսալու համար։ Որ փոփոխությունը կատարվել է հետագայում, տեղական հողի վրա, ցույց է տալիս նրանց անզուգահեռ բնույթը։ Առաջին և երկրորդ դեպքերում համերաշխ են հայկական, ասորական և արաբական խմբագրությունները, իսկ երրորդ դեպքում՝ հայկականը և ասորականը, արաբականը՝* անպտուղ ծառ: *Սլավոնականը մնում է մենակ։ Մի առակ (11) հետամուտ է։ Բնորոշ է, որ այն առեղծվել է ռուսական աշխարհին հարազատ կենդանու՝ եղջերվի մասին և չունի զուգահեռ այլ խմբագրություններում։ 20 և 31-րդ առակները*

չունի հայերենը, որոնք, անշուշտ, եղել են նախնականի մեջ, բայց հետագայում աղվել։ Նկատենք, որ այդ առակներից մեկը բավական ուժեղ տարբերակվում է ասորականից, այսպես.

Սլավոնական	Ասորական
Էշի գլուխը դրեցին ոսկի սկուտեղի վրա, և սահելով ընկավ մոխրի մեջ։ Եվ այսպես ասացին. Իր գլխի բարին չգիտի, այլապես պատվից չէր ընկնի մոխրի մեջ։	Էշի գլուխը դրին սեղանի մոտ և դունչը մտցրին ափսեի մեջ։ Բայց էշը շուռ եկավ և ընկավ գետին։ Եվ մարդիկ ասացին. Նա, ինչպես երևում է, վիրավորվում է, որ իրեն անհրաժեշտ հարգանք չեն մատուցում։

Դա ինքնին թելադրում է, որ նախօրինակը ասորերենը չի եղել։

Այդ առակի հետքերը, սակայն, պահպանվել են հայ առածանիում, իր տարբերակներով. «Խոզի գլուխը սեղանին են դրե, գլորեր աղբն է ընկե», «Կոզնին (ոզնին) դրին խալիչին, գլորեց ընկավ գետին», «Խոզի գլուխը խալիչի վրա չի կենալ»։

Ինչպես տեսնում ենք՝ նույնն է։ Կրճատված է միայն երկրորդ՝ բարոյական մասը, հենց որի համար այն հայերենում դարձել է առած։

Մյուս խրատն այսպես է. «Որդյակ, ես տեսել եմ քուռակ, որ սպանել է իր մորը»։ Դա ոչ խրատ է ոչ առակ, այլ պարզապես արտահայտություն, որ սյուժե չունի և հեշտությամբ կարող էր սղվել։

Մյուս առակները եթե շեղվում են, շեղվում են միայն հայերենի հետ։

Անջատենք աղյուսակից այդ օրինակները.

Սլավոնական	Հայկական	Ասորական	Արաբական
այծ	այծ	վիթ	վիթ
նետ	նետ	քար	քար
գայլ	գայլ	առյուծ	առյուծ
կացին	կացին	փայտահատ	փայտահատ
աքիս	աքիս	կատու	—
աքիս	աքիս	կատու	կատու
ոչխար	ոչխար	այծ	—

Հակառակ երևույթը չկա։ Ոչ մի դեպքում սլավոնականը չի շեղվում հայերենից։

Երրորդ առակում, որտեղ գործող անձը գայլն է, ռուսական տարբերակի O և X ձեռագրերը տալիս են лютый зверь ընթեր-

ցումը (Подобен еси сыну оному лютому звери (X зверю), ինչպես նաև՝ սերբական С-ն, իսկ սերբական Ч և Ф ձեռագրերը вылкъ (Сыне был ми еси яко вылкъ)։ Գայլ է նաև Յագիչի գերմաներեն թարգմանության մեջ և նրա համեմատած բնագրում (вукъ), եթե դրանք նույնը չեն[51]։

Այսպես, եթե բնագիրը սերբական գրականությանն է անցել ռուսերենից, ապա, անշուշտ, կպահպանվեր օրինակի ձևը՝ лютый зверь, բայց երբ չի պահպանվել, պետք է թարգմանվեր հոմանիշով և այդ հոմանիշը вълкъ-ն է, իսկ եթե ընդհակառակը, ապա ռուսական բնագիրը вълкъ թարգմանել է лютый зверь։

Ամեն դեպքում թարգմանական նախօրինակի մեջ գործող անձը գայլն է։

Այժմ բերենք մի քանի խրատներ չորս խմբագրություններով.

Հայկական	Սլավոնական	Ասորական	Արաբական
Որդեակ, եղեր որպէս զայն, որ ձգեր նետս յերկինս և ոչ կարաց հասուցանել ի վեր, բայց զանօրէնութիւն շահեցաւ։ Եւ դարձաւ նետն ի գլուխ իւր։	Որդյակ, եղար ինձ այն մարդու նման, որ նետահարեց երկինքը, բայց նետը այդպես էլ երկինք չհասավ և աստծու իրեն մեղք շահեց։	Որդյակ, դու նմանվեցիր այն մարդուն, որ քար է նետում երկինք։ Քարը երկինք չըհասավ, բայց մարդուն տրվեց իր ծառայության համաձայն։	Որդյակ իմ, դու ինձ համար եղար այն մարդու նման, որ վերցրեց քարը և նետեց երկինք, որպեսզի խփի իր տիրոջը, բայց քարը չկպավ և չհասավ երկինք և միայն հանցանքի և մեղքի պատճառ եղավ։

[51] «Հայտնի չէ այս փոփոխության պատճառը»,—նկատում է Գրիգորևը (Повесть об Акире Премудром, էջ 389), իսկ Դուրնովոն դա ոչ թե համարում է փոփոխություն, որ գայլը դարձել է лютый зверь, այլ առյուծի սովորական անվանումը (*Н. Дурново*, Ал. Дм. Григорьев, Повесть... (рецензия))։ Նա հենվում է Միլլերի «Ժողովրդական երգեր лютый зверь-ի մասին», Իստրինի «Զրույց հնդկական թագավորության մասին» և իր՝ «Կենդանիների մասին զրույցների պատմությունից» աշխատանքների վրա (*В. Ф. Миллер*, О лютом звере народных песен, „Древности. Труды Московского археологического общества", том. VII, вып. I, М., 1877, էջ 1—17; *В. Истрин*, Сказание об Индийском царстве. „Древности. Труды Славянской комиссии Имп. моск. арх. общества", том. I, М.)։ Բայց հենց այդ ուսումնասիրությունները բերում են հակառակ եզրակացության։ Զրույցի մեջ лютый зверь ընթերցումն անպատճառ փոխարինել է գայլին։ 11—12-րդ դարերում, այսինքն „Сказание"-ի և „Девгенево деяние"-ի թարգմանություններից դեռ մեկ-երկու դար առաջ лютый зверь հասկացվել է գայլ։ Հետաքրքիր է, որ ազբուկովնիկներում лев բացատրվում է царь зверей և ոչ՝ лютый зверь։

Որդեակ, եղեր ինձ որպէս գայլն, որ պատահեաց իշոյն և ասէ. Ողջոյն քեզ, յովանակ։ Ասէ էշն. Այդ ողջոյնդ տեառն իմոյ, որ արձակեաց զպարանն յոտից իմոց և ետ տեսանել զդէմս քո չար և արեանարբու։	Որդյակ, նմանվեցիր այն գայլին, որ տեսավ ավանակին և ասաց նրան այսպես. Դու բարի եկար։ Եվ ասաց ավանակը. Թող նրան լինի ողջույնդ, ով իմ ոտքերը ամուր չկապեց, որ քեզ չըտեսնեի։	Որդյակ, դու եղար ինձ համար այն առյուծը, որ առավոտյան հանդիպեց ավանակին և ասաց նրան. Ողջույն տեր իմ։ Բայց ավանակն ասաց նրան. Այդ ողջույնը, որ տվեցիր ինձ, թող բաժին լինի նրան, ով կապեց ինձ անցյալ գիշեր և ամուր չարեց իմ կապը, այլապես ես չէի տեսնի քո դեմքը։	Օ, որդյակ իմ, դու ինձ համար եղար այն առյուծի նման, որ ընկերացավ էշին։ Որոշ ժամանակ էշը քայլեց առյուծի հետ։ Բայց մի օր ցատկեց առյուծը էշի վրա և կերավ նրան։

Որդեակ, եղեր ինձ որպէս խոզն, որ երթայր ի բաղանիսն։ Յայնժամ ետես զընախարարսն, անկեալ ի տիղմն թաւալէր, ասելով թէ. Դուք ի ձերդ լուացէք և ես՝ ի յիմս։	Որդյակ, եղար դու ինձ ինչպես խոզը։ Բոյարների հետ գնաց բաղնիք և երբ հասան տիղմի, պառկեց նրա մեջ և բոյարներին ասաց. Դուք գնացեք բաղնիք լողանալու, իսկ ես ուզում եմ այստեղ լողանալ։	Որդյակ, դու նմանվեցիր խոզին, որ բաղնիք էր գնում և տեսավ կեղտաջրով փոսը։ Իրեն նետեց այնտեղ և լողացավ նրա մեջ և կանչեց իր ընկերներին. Եկեք լողանանք։	Օ, որդյակ իմ, դու ինձ համար եղար այն խոզի նըման, որը նախարարների հետ բաղնիք գնաց, իսկ հետո, դուրս գալով բաղնիքից, տեսավ կեղտոտ առու և ըսկսեց թավալվել նրա մեջ։

Պարզ համեմատությունից նկատելի է, որ միայն «գործող անձինք» չէ, որ համանուն են, այլ սյուժեի մանրամասներով ևս սլավոներենը միտվում է հայերենին։

Այդպիսի ընդհանրություններ կարելի է նշել նաև առակավոր խրատներից դուրս։

Խիկարը խնդրում է Նաբուսեմաքին, որպեսզի իր փոխարեն նրա ծառային գլխատեն.

Ասորերեն (S2)	Ասորերեն (S3)	Արաբերեն (Sm)
Ահա ես բանտում ունեմ ստրուկ Մարցիֆան անունով (ըստ Նոփ՝ Մանգիֆար), և նա պետք է մեռնի։	*Ահա ես մահապարտ ստրուկ ունեմ։ Նա բանտում է և կոչվում է Մեղիֆար։ Նա մահվան է դատապարտված չար գործերի պատճառով։*	*Բանտում ես ունեմ մի ստրուկ, որը մահվան է արժանի։*

Հայերեն (G)	Սլավոներեն (O)
Է իմ ծառայ մի, որում անունն է Սեփար և յոյժ նման է ինձ, է ի բանտի, զի մահապարտ է։	*Ինձ մոտ բանտում կա՝ մի մարդ, որի անունն Առապար է, դեմքով նման է ինձ և մահապարտ է*[52]*։*

Այստեղ սլավոներենը ուղղակի կախման մեջ է հայերենից։ Հայերենում ասված է, որ մահապարտ ծառան նման է իրեն։ Այդպես է նաև սլավոներենը, իսկ ասորերենը և արաբերենը այդ մանրամասնությունը, որ անպայման բնագրային է, չունեն։

Նկատենք, որ հենց այս պարբերության մեջ է հանդես գալիս Առապար անունը, որ դիտվել է իբրև հայկական բառ[53]*։*

---

52 „Се бо есть муж у мене в темнице, ему же имя Арапар, образем слицено (X сличено) мне и повинен есть смерти".

53 *Ինչպես տեսանք, Ն. Դուրնովոն, գտնում է, որ Առապարը հունական* Арапар *կամ* Арафар*-ի միջնորդությամբ կարող է ծագած լինել ասորական* Arafar*-ից։ Դուրնովոն հավաստում է, որ սեմական լեզուներում այդպիսի անուն կա։ Ընդունենք, չնայած նա աղբյուրը չի նշում։ Իսկ ի՞նչ կերպ է առնչվել Խիկարի հետ։*

Արաբական խմբագրությունը մահապարտ ծառայի անունը չունի, ասորական S2*-ը տալիս է Մանգիֆար, Գրաֆենի օրինակը՝ Մեղիֆար, հայերեն հնագույն բնագրի օրինակը՝ Սեփար (Սիփար), սլավոներենը՝ Առապար։ Առաջին երեք անունները, չնայած բավական աղավաղ, անշուշտ գալիս են մեկ նախօրինակից։ Հայերեն Սիփարը Մանգիֆարն է, առաջին վանկի սղումով, ֆ-ն հայերենում տալիս է փ։ Բայց ոչ մի կերպ չի կարելի չորրորդ անունը՝ Առապար, արտածել նույն խմբից։ Այն որևէ բանով չի հիշեցնում մյուսներին։ Ընդհանուր է միայն ոչինչ չհուշող վերջին երկու հնչյունը՝* ար*։ Այդպիսով* **Առապարը** *նախնականի մեջ եղած մահապարտ ստրուկի անվան հետ որևէ կապ չունի։*

Իբրև անուն **Առապարը** *չէր կարող նաև ասորերենից գալ, թեկուզ հունարենի միջնորդությամբ, եթե նույնիսկ, ընդունենք, որ գոյություն ունի սեմական ձև, որովհետև միևնույն ասորական խմբագրության մեջ դժվար է ենթադրել նույն մարդու երկու խիստ տարահունչ անուններ.*

Այն դժվար է բացատրել նաև հայերենի միջնորդությամբ, եթե ընդունենք, որ Առապար հայերեն բառ է, գոյական և ոչ անձնանուն, ապա, անհասկանալի է. ինչ ճանապարհով այն կարող էր ներթափանցել բնագիր իբրև անձնանուն, դուրս մղելով հենց հայերենից եկող ձևը՝ Սիփար։

Մեր օրինակները թույլ չեն տալիս ենթադրելու սլավոներենի և հայերենի համար մեկ ընդհանուր աղբյուր, քանի որ նրանք բնորոշ են միայն հայերենին։ Հայկական և ասորական S_2-ը գալիս են նույն աղբյուրից։ Դրանով պետք է բացատրել նրանց ընդհանրությունները, բայց, ինչպես տեսանք, սլավոներենը բոլոր այն դեպքերում, երբ մոտ է հայերենին, հեռանում է S_2-ից։ Ամենից ավելի բնորոշ են առակների «գործող անձինք»։ Եթե[1] հայերենը և սլավոներենը իրարից անկախ ծագեին մեկ նախամորից, ապա սլավոներենում «գործող անձինք» այդպես մաքուր չէին զուգահեռ գնա հայերենին և տարբերակվի S_2-ից, քանի որ S_2-ն էլ նույն նախամորից է գալիս, ինչ հայերենը։

Փոփոխությունները նախ կատարվել են հայերենում, ապա անցել սլավոներենին։

Բերենք այդպիսի մի օրինակ ևս.

Հայկական D տարբերակը, Բանք իմաստասիրականքը և Սոլովեցկյան բնագիրը (Sol) ունեն զուգահեռ խրատ.

Բանք	D	Sol
Որ զքարինս զգուէ, տամնաթափ լինի (ձեռ. № 464, էջ 1 բ)։	Որդեակ, որ զքարինս զգուէ, տամնաթափ լինի։	Որդեակ, ով որ քարը կծի, տամնաթափ կլինի։

Այս խրատը հետամուտ է գրույցի և՛ հայկական և՛ սլավոնական բնագրերում, Բանքից գալիս է նախ՝ հայ բնագիր, ապա՝ սլավոնական։ Դժվար է ենթադրել, որ Բանքը առանձին-առանձին չմիջնորդված աղբյուր է եղել և՛ D-ի և՛ Sol-ի համար։ Դա կլիներ հնարավոր, բայց բացառիկ զուգադիպություն։ Այդպես, մի խրատ, որ հայ մատենագրության պայմաններում մուտք է գործել գրույց,

---

[1] Թերևս ենթադրել, որ Առապարը ծագել է Սիփարից։ Սլավոնական բնագրում անունների ամեն կերպ սկսվում են ա-ով, օր Նադան-Анадан, Նաբուգեմաք-Набугил-Ампугил, Նինվեի-Ниневийский-Наливский-Алевитский, Բադան-Авдан և այլն։ Այդպես և Սիփարը կարող էր դառնալ Асипар, որից և՝ Арапар։ Բայց այս ենթադրությունը կարող է նկատառվել միայն այն դեպքում, եթե բացատրվի ինչպես է սի (զի, զե, սե) կապակցությունը դարձել ra, եթե դեր չունի որևէ աննմանություն կամ վրիպակ։ Նկատենք, որ հայերեն գրչագրերում ս-ն հնարավոր է շփոթելով կարդալ n:

Այստեղ ևս մենք գործ ունենք անվան խորթ ու անօրինակ ձևի հետ։

ունի և սլավոնական թարգմանությունը։ Դա շատ արտահայտիչ վկայություն է հայերենը իբրև սլավոնականի թարգմանական սկզբնաղբյուր ընդունելու համար։

Նկատենք, որ սլավոներենը D*-ի հետ ունի այլ եզակի համընկնումներ ևս։ Քեռորդու պատժիչ խրատը, որ բնագրային է՝* Сыну, иже ркли 'суть въ повестехъ оже родивше то сыном звать, а еже скоть даявше: то холопомъ звать *առկա է հայկական վեց տարբերակներից միայն* D*-ում (*D*—170)։*

D*-ի մեջ պահպանվել են գծեր, որ նախապես կային սլավոնական բնագրի թարգմանական օրինակում։*

Մի հետաքրքիր զուգահեռ ևս, բայց որը դուրս է գալիս զրույցի սահմաններից։ Սլավոներենում Ալեքսանդրի դրվագներից մեկը զարմանալիորեն նման է D_4*-ի ընթերցմանը։ Ալեքսանդրը ցանկանում է երկինքը մոտիկից տեսնել։ Հրամայում է թռչունի վրա սնդուկ դնել և սնդուկի մեջ բարձրանում է երկինք։*

Ահա այդ հատվածը D_4*-ի համեմատ.*

$Д_4$

Եւ կապեալ էի պինդ պարանօք զսընտուկն և զշուանն լուծի ի մէջն անկըղոյ հաւուցն, որ և առեալ վերանային։ Եւ կայր ի ձեռս մանկանց մի մի շամփուր միս, որ թէ բարձրացուցանէին շամփուրն մսով և հաւքն վերանային ընդ սնդկովն ի բարձր ելանէին և կամէին առնուլ միսն, և որքան ոչ կարենային առնուլ միսն, նա այլ աւելի բարձրանային սընտուկովն, և տղայքն ի մէջն բարձր ձայնիւ աղաղակէին և ասէին, թէ բերէք քար և կիր, զի գործեցաք զապարանն թագաւորին, մինչև վերուստ ի վայր գայր ձայն տղայոցն։ Եւ թէ զմիսն աստ և անդ շրջեցուցանէին, նա հաւքն ի միսն փաղէին, զսնտուկ աստ և անդ վերացեալ շրջեցուցանէին։ Եւ յորժամ կամենային իջանել ընդ երեսս յերկրի, նոյնժամայն խոնարհեցուցանէին տղայքն զշամփուրն ի վայր և հաւքն ի միասին գային խոնարհութեամբ ընդ երեսս երկրի, նոյնժամայն առնէին զմիսն և կերակրէին։

Ալեքսանդր

Самъ же царь Александръ селъ въ той клетце и велелъ повязать ужами ея крепко и твердо, понеже бо ветромъ не разрушило. И зверей повеле отъ земли взогнати: зверіе же съ горы полетеша вси в купе клетки же со Александромъ посреде ихъ носящеся на воздусе. Нравъ же бе у зверей таковъ: аще где зазрятъ мясо сырое, туда и летятъ. Александръ же умысли такъ во оконце на копіе восторгнулъ мяса и показуя, вверхъ державъ. Зверіе же гледяху на мясо то, и усердно горе леташе: лондеже видятъ мясо, тако и летятъ чающе постигнути мясо и возномахуся высоко необычно на воздухъ. Кулы Александръ восхоте летети, туда и мясо зверемъ показоваше-звери туда и летаху; яко уздою мясомъ зверей повадитъ.

Մենք դժվարանում ենք բացատրել նրանց առնչության ուղին, բայց որ այն կա՝ անժխտելի է։ Միևնույն է, թե երբ է Ալեքսանդրը

Խիկարից դասեր քաղել և ինչ լեզվով, ամեն դեպքում հայ և ռուս գրական կապերն ավելին են, քան մենք կարող ենք պատկերացնել։

Խիկարի բնագիրը սլավոներեն է թարգմանվել 11—13-րդ դարերում։ Դա մի շրջան է, երբ արդեն գոյություն ուներ լայն շփում հայերի և սլավոնական ժողովուրդների միջև։

Դեռ շատ վաղուց հայերը Բուլղարիայում ունեցել են բնակեցման մեծ շրջագիծ[54]։

Խիկարի զրույցը կարող էին իրենց հետ տանել հայ Պավլիկյանները, և այդ փոխանցման օրինակը բացառիկ չէ։ Հայտնի է, որ Դիգենիսի մասին բյուզանդական նշանավոր վեպի մեջ խիստ նկատելի է հայկական տարրը և այն, ինչպես նկատում է հայ բյուզանդագիտության հայրը՝ Նիկողայոս Ադոնցը, նույնպես փոխանցվել է սլավոններին բուլղարահայերի կողմից[55]։

Թարգմանությունը հնարավոր էր նաև Կիևյան Ռուսիայում։ Կիևյան Ռուսիայի հետ հայերի հարաբերության մասին կան հնագույն վկայություններ։

Դեռ վաղուց Կիևում բավական թվով հայեր էին ապրում։ Անհասկանալի է ինչ ճանապարհով Ս. Սոֆիայում Յարոսլավ Իմաստունի սարկոֆագի վրա փորագրված են հայկական տառեր, որոնք հուշում են 11—12-րդ դար։ Ագապիտի վարքի մեջ հիշվում է. «Врач некто родом и верою армянин, хитр зело во врачевании якоже прежде того не быти такому» և այլն[56]։

Այդպիսով լիովին հնարավոր էր գրական փոխանցումը, ինչ

---

[54] *И. Иванов*, Богомилски книги и легенды, София, 1925, էջ 18—19 և այլն։ Բուլղարիայի հայ գաղութի մասին հպանցիկ ակնարկ և մատենագիտական տեղեկություններ տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, գիրք Ա, Երևան, 1964, էջ 305—327։

[55] *Nicolas Adontz*, Etudes Armeno-Byzantines, Lisbonne, 1965, էջ 36։ Ադոնցը գրում է. «Հենց նույն տարագիր հայերն էին, որ Դիգենիսի պոեմը փոխանցեցին Կիպրոս և Բալկանյան երկրներ»։ Հայերի կողմից ստեղծված կամ փոխանցված սլավոնական մի ուրիշ բնագիր ևս պահպանվել է հին բուլղարական ձեռագրում՝ «Խոսք Հովհաննեսի Ոսկեբերանի, թե ինչպես են առաջացել Պավլիկյանները» (Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Պավլիկյանների առասպելական ծագումը ըստ հին բուլղարական մի ձեռագրի, «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1957, № 1, էջ 83—92։

[56] „Киевопечерский патерик по древним рукописям“, Киев, 1870, էջ 88—89, 93. „Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературе“, М., 1897, էջ 154; *Л С. Хачикян*. Новые материалы о древней армянской колонии Киева. „Исторические связи и дружба украинского и армянского народов“ (сборник материалов науч. сессии), Ереван, 1961, էջ 110—119։

ճանապարհով ուզում է լինի. բուլղարների միջոցով, թե, ուղղակի, Կիևյան Ռուսիայում։

Նկատենք, որ դա համապատասխան է ռուս հին գրականության զարգացման միտումներին։

Ա. Պիպինը և Դ. Լիխաչովը գտնում են, որ ռուս գրականությունը Ասիայի հետ ոչ մի կապ չունի։ «Ասիայի հետ կապերի բացակայությունը համարվում է ռուս գրականության ապշեցուցիչ առանձնահատկությունը»[57],— գրում է Լիխաչովը։ Եթե որևէ ազդեցություն կամ ներթափանցում կարելի է նկատել, ապա միայն բանավոր ուղիներով և շատ չնչին։ Այդ հանգամանքը Լիխաչովը բացատրում է դիմադրողականությամբ. «Այդ անկասկած կապվում է հին Ռուսիայի մշակույթի Ասիայի նկատմամբ տածած դիմադրողականության հետ»[58]։

Բայց ինչ է նշանակում Ասիա. «Հին Ռուսաստանը գիտեր թարգմանություններ հունարենից, լատիներենից, եբրայերենից, գիտեր երկեր, որոնք ստեղծվել են Բուլղարիայում, Սերբիայում, գիտեր թարգմանություններ չեխերենից, գերմաներենից, լեհերենից, բայց չգիտեր և ոչ մի թարգմանություն թուրքերենից, թաթարերենից, միջինասիական կամ կովկասյան լեզուներից»[59]։

Այդպես, նա նկատի ունի մահմեդական ժողովուրդներ ընդգրկող երկրներ, երկրներ, որոնց հետ և դիմադրության մեջ էր հին Ռուսաստանը։

Որ դա այդպես է, երևում է հաջորդ տողերից։ Տեսնելով ժողովրդի քաղաքական կյանքում նույն դիմադրողականությունը, Լիխաչովը նկատում է. «Ի տարբերություն արևելյան և հարավային Եվրոպայի, Ռուսաստանում չեն եղել «պոտուրչենեցներ», «պոմակներ»՝ բնակչության ամբողջ խմբեր կամ շրջաններ, որոնք անցել են մահմեդականության»[60]։

Այստեղից պարզ է,— եզրակացնում է Լիխաչովը,— որ խոսել ռուս հին գրականության դրության մասին «Արևելքի և Արևմուտքի միջև» բոլորովին անկարելի է։ Այդ նշանակում է ռուս հին գրականության ճշմարիտ իմացության բացակայությունը ծածկել աշխար-

---

57 *Д. С. Лихачев*, В чем суть различий между древней и новой русской литературой. „Вопросы литературы", № 5, 1965, էջ 176։

58 Նույն տեղում, էջ 177։

59 Նույն տեղում, էջ 176։

60 Նույն տեղում, էջ 177։

հագրական պատկերացումով։ Ռուս հին գրականության դրության մասին կարելի է խոսել միայն իբրև արևելյան Եվրոպայի նկատմամբ ասիական ազդեցության դեմ դիմադրության վերջին և շատ ավելի ամուր կետի մասին»[61]։

Լիխաչովը այդ երևույթից իբրև ենթադրաբար շեղվող օրինակ բերում է Խիկարի զրույցը. «Միայն մի ստեղծագործության՝ «Ակիր իմաստունի մասին» պատմվածքի, շուրջ կարող է կասկած լինել, արդյո՞ք այն չի թարգմանվել ասորերենից»[62]։

Քանի որ Ակիր իմաստունի մասին պատմվածքը գալիս է հայերենից, ապա վերանում է այդ բացառումը ևս։ Հայ գրականությունը չի մտնում «ասիականության» շրջանակների մեջ, և հին Ռուսաստանը հարկ չուներ նրա նկատմամբ դիմադրողականություն տածելու[63]։

«Իրանա-ռուսական էպիկական ճանապարհը ձգվել է ոչ թե Կովկասի և Պոլովցյան տափաստանների վրայով,— գրում է Մ. Խալանսկին,— այլ մի ուղղությամբ, որ որոշվում է մշակութապատմական միջանցիկ կայաններով. արաբներ, Բյուզանդիա, հարավային սլավոններ»[64]։

Այստեղ պետք է ավելացնել մի կայան ևս՝ հայեր։

---

61 „Вопросы литературы“, № 5, 1965, էջ *177*։

62 *Նույն տեղում, էջ 176։ Նկատենք, սակայն, որ այստեղ, Դ. Լիխաչովի մոտ ինչ-որ հակասություն կա։ Ասորերենը նա մտցնում է «ասիականության» մեջ, եբրայեցերենը՝ ոչ, ընդունում է եբրայեցերենից թարգմանելու հնարավորությունը, իսկ ասորերենից՝ համարում բացառություն։*

63 *Երբ ընդունում ենք,որ սլավոներենի նախօրինակը հայերենն է, այդ հետևությունը դառնում է նախադրյալ, որով արդեն հնարավոր է նույնիսկ որոշ դեպքերում հեշտությամբ բացատրել սլավոներենում առկա անունների ծագումը։*

64 *М. Халанский*, Южно-славянские сказания о Кралевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса (оттиск из „Русского филологического Вестника“), Варшава, 1895, էջ *520*։

8. ԴԻՑԱՅԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Այս բնագրի մասին առաջին խոսքն ասում է Հ. Տաշյանը իր կազմած Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագրացուցակում[1] և ապա՝ 1899 թվականին երեք գիտնականների «The Story of Ahikar» *գրքի առթիվ գրված ուսումնասիրության մեջ «Հանդէս ամսօրէա» ամսագրում, որ առանձին գրքով հրատարակվում է 1901 թվականին։ Դիցաբերեն խմբագրությանը նվիրված է վերջին գլուխը, մի քանի էջ[2]։*

Ֆրանսուա Նոն այս խմբագրության մասին բավարարվում է փոքրիկ ծանոթությամբ. «Հայերենից ծագում է մի այլ վերսիա, թաթարերեն, որը դեռ չի հրատարակված»։

Բնագիրն առաջին անգամ տպագրվել է 1913 թվականին «The Story of Ahikar» *ծանոթ գրքի երկրորդ հրատարակության մեջ, Կոնիբերի կողմից[3]։ Այնուհետև լատիներեն տառադարձությամբ, լուսապատճենը և ֆրանսերեն թարգմանությունը հրատարակում են Ժան Դընին և Էդուարդ Տրիյարսկին* «Rocznik Orientalistyczny» *ամսագրի 27-րդ հատորում, 1964 թվականին[4]։ Նրանց ծանոթ չէ Կոնիբերի աշխատանքը և հենվելով Ֆ. Նոի վրա, կարծում են, թե*

---

[1] *«Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 943—945։*

[2] *«Հանդէս ամսօրեայ», 1899, էջ 372—377, «Մատ. մանր. ուսումն.», մասն Բ, Վիեննա, 1901, էջ 143—152։*

[3] „The story of Ahikar from the Aramaic", Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Old turkish, Greek and Slavonik versions by F. C. Conybeare, J. Rendel Harris and Agnes Smith Lewis, second edition enlarged and corrected, Cambridge, 1913, *էջ 86—98 և 185—197։*

[4] „Rocznik orientalistyczny", tom XXVII, Warszawa, 1964, *էջ 7—61։*

հրապարակ են բերում առաջին անգամ[5]։ Բնագիրը տեղ է գտել և մեր ժողովածուի մեջ, հայերեն տառադարձությամբ, որ արված է Դընիի և Տրիյարսկու հրատարակությունից[6]։

Երեք հրատարակությունների հիմքում էլ ընկած է միևնույն և միակ ձեռագիրը, որ գտնվում է Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ և կրում է 468 համարը։

Ձեռագիրը ժողովածու է, պարունակում է Գոշի և լեհահայոց դատաստանագրքերը, Ոսկեբերանի մի ճառը և հայատառ ղփչաղերեն այլ նյութեր, ընդօրինակված է 1575 թվականին, Կամենիցում։ Գրիչն է Խաչերես Տեր-Օգսենտյանը[7]։

Խիկարի բնագիրը բռնում է ժողովածուի 54—62 էջերը։

Դընին և Տրիյարսկին իրենց փոքրիկ առաջաբանի մեջ գրում են. «Թվում է առավել հավանական, որ մեր բնագիրը հայկականից է գալիս»[8]։

Քիչ է ասված։ Ոչ թե առավել հավանական, այլ հենց այդպես է։ Բնագիրը թարգմանված է հայերենից և ղփչաղախոս հայերի համար։ Այդ մասին արդեն որոշակի դիտողություններ ունի մեծ բանասեր Հ. Տաշյանը։ Մենք չենք ուզում կրկնել[9]։

Ջրույցը թարգմանված է C տարբերակի մի որևէ ընդօրինակությունից։ Ասուվածների անունները նույնն են ինչ C-ի մոտ և ապա՝ ղփչաղերեն բնագրի խրատականքը վերջանում է չորս բանքով, իսկ դա հատուկ է միայն C-ին։

Բերենք խրատների զուգահեռ շարքերը C-ի համեմատ։ Ղփչաղերեն բնագիրն համառոտագրում ենք հայերեն Ղ տառով։

---

[5] Նույն տեղում, էջ 8։ Հեղինակները նշում են «The Story of Ahikar» գրքի երկրորդ հրատարակությունը (էջ 7), բայց ղփչաղական բնագրի մասին մնում անտեղյակ։ Դա հիշեցնում է հունգարացի գիտնական է. Շուտցը իր գրախոսության մեջ (տե՛ս «Acta Orient. Hung.», t. XIX, 1966, էջ 265—368)։

[6] «Պատմութիւն և խրատք Խիկարայ իմաստնոյ», գիրք Ա, էջ 321—335։

[7] Տե՛ս Տաշյանի Ցուցակը, էջ 943—945։ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս նաև «Rocznik», էջ 8։ Այստեղ նշված է, որ թարգմանչի և ընդօրինակողների անունները բացակայում են։ Թարգմանչինը՝ այո, բայց ընդօրինակողինը կա և ուղղակի հրատարակիչները չեն նկատել։

[8] „Rocznik", էջ 9։

[9] Հայերենից թարգմանվելու լավագույն վկայություն են բնագրում պահպանված բազմաթիվ հայերեն բառերը՝ **ճարտար, ճիշտակ, գերեզմանկայ, անզգամլարկայ, անզգամ, լեղի, բամբասել, փորձանք, արդար, փորձություն, փառք, ազան, քաջ** և այլն։

C	Դ
1a	1a
1b	1b
1c	1c
2	2
3	4
4	3
5	5
6	6
7	8
8	9
9a	10a
9b	10b
9c	10c
10	
11	11
12	14
13	15
14a	16a
14b	16b
15	17
16	
17	
18	19
19	20
20	21
21a	22a
21b	22b
21c	22c
22	23
23	24
24	25
25	26
26	27
27	28
28	29

C	Դ
29	30
30	31
31	32
32a	33a
32b	33b
33	34
34	35
35	36
36	37
37	38
38	
39	39
40	40
41	42
42	41
43	43
44	44
45	45
46	46
47	47
48	48
49	49
50	50
51	51
52	52
53	53
54a	54a
54b	54b
55	55
56	56
57a	
57b	
57c	
58	57
59a	
59b	

C	Դ
60	58
61	59
62	60
63	61
64	
65	62
66a	63a
66b	63b
67	65
68	
69	66
70	67
71a	68a
71b	68b
72	69
73a	
73b	
74a	70a
74b	70b
75	74
76	72
77	73
78	74
79	75
80	76
81	78
82	79
83	80
84	81
85	82
	7
	12
	13
	18
	64
	77

Աղյուսակը բացորոշ արտահայտում է երկու բնագրերի ազգակցությունը։

Բանասերները ղփչաղերեն խմբագրությունն համեմատել են Կոնիբերի հրատարակության հետ, որը որոշ առումով համահավաք բնագիր է[10]*։ Կոնիբերն օգտագործել է տարբեր խմբի ութ ձեռագիր։*

---

10 *Դընին և Տրիյարսկին գրում են. «Քանի որ չգիտենք որն է թարգմանչի նախօրինակը, մենք կսահմանափակվենք նշելով մի քանի տարբերություններ մեր բնագրի և հայկականի միջև, որի քննական հրատարակությունը տրված է Կոնիբերի կողմից» («*Rocznik*», էջ 9)։*

Այդ համեմատությունները այժմ կորցնում են իրենց գիտական արժեքը։

Նրա մոտ ընդգրկված են 100 խրատ, իսկ C խմբին բնորոշ է միայն 85-ը։ Ինչպես տեսնում ենք, ղփչաղերենը խրատների քանակով գրեթե ծածկում է C-ին, ունի 82 խրատ, իսկ Կոնիբերի հավելյալ խրատները նրա համար անհարազատ են։

Հետաքրքիր է, որ C₁ բնագիրը (№ 1978) ընդօրինակված է Իլովում (Լվովում)։ Լեհահայ գաղութին ծանոթ էր C խմբագրությունը, որը և ղփչաղերեն թարգմանչի ձեռքն է անցել։

Ղփչաղերենից, սակայն, ոչ թե պակասում են երեք խրատ, այլ ինը՝ C-ի 10, 17, 57, 59, 64, 68 և 73-ը։ Բայց C-ի համեմատ ունի հավելյալ վեց խրատներ՝ 7, 12, 13, 18, 64, 77։ Այդ խրատները հետամուտ չեն, այլ բնագրային և առկա են հայերեն մյուս տարբերակներում[11]։ Նշանակում է ղփչաղերեն թարգմանչի մոտ եղել է մի աղբյուր, որ դեռևս ավելի շատ խրատներ ուներ և որոշ չափով կարող է արտահայտել C-ի կազմավորումը։

Փորձենք որոշել թարգմանության ժամանակը։

Տաշյանը ենթադրում է գրչի ընդօրինակության տարեթվից (1575) շատ առաջ.

«Անհնար է մտածել,— գրում է նա,— որ բուն թարգմանիչը վերջին կեսեն ավելի բառաբառ թարգմանելեն ետքը՝ մնացյալ մասն և առակներու վերջին շարքն մեկդի թողուր, և միայն քանի մը խոսքով ամփոփեր, այն ալ այնպես, որ վերջին էական կետերն անգամ դուրս մնան։ Հայտնապես գրչի մը համառոտությունն է այն, և այսպիսի օրինակ մը գտած էր Խաչերես։ Ասով հիշյալ օրինակն իբր ԺԶ դարուն ըլլալու է, իսկ թարգմանությունն ավելի ալ կանուխ»[12]։

Այո, անհնար է։ Բայց հնարավոր է մտածել, որ հենց բուն թարգմանչի ձեռքի տակ եղած հայերեն օրինակն էր արդեն համառոտված և ոչ թե ղփչաղերեն բնագրի որևէ ընդօրինակություն։ Այդպիսի բնագրեր հայ տարբերակներում շատ կան, թեկուզ հենց A խմբի մեջ, և սեղմվում է ընդհանրապես պատմողական մասը։ Առհասարակ հայ մատենագրությունն առավելություն է տվել խրատներին։ Մեզ ծանոթ ամենահին ձեռագրերում բնագրի պատմության և զրույցների բաժինը կրճատված է. C₁-ում՝ կիսով չափ, իսկ A₁-ում՝ լրիվ, թողնելով պատմողական և առակավոր խրատների մեջ մի փոքրիկ անցում, այսպես.

---

[11] A-ի միավորներին համընկնում են այսպես՝ 7/6, 12/24, 13/17, 18/21։ Երկու խրատ (64 և 77) A-ն չունի, բայց կան մյուս տարբերակներում։

[12] «Մատենագրական մանր ուսումն.», մասն Բ, էջ 145։

«Արդ, որ լսէ զխրատս զայս և առնէ, սիրելի առնէ զանձն աստուծոյ և մարդկան և երանեմ կենաց նոցա։ Եւ որ լսէ և ոչ առնէ, մանաւանդ թէ հակառակ ևս լինի և փոխանակ բարոյ չար ևս խորհի, եթէ որդի է, թէ եղբար, թէ աշկերտ, թէ սիրելի կամ օտար, նա զառաջիկայ գրեալդ ընդունի։ Եւ թէ ոչ՝ հազար եղուկ է նոցա»[13]։

Կրճատված է նաև E տարբերակը և մյուս տարբերակներից շատ ընդօրինակություններ, հաճախ պահպանելով միայն խրատները։

Նկատենք, որ սլավոնական խմբագրությունը ազգային մատենագրության մեջ ընթացել է այլ ուղիով։ Ավելի կրճատվել են խրատները և պահպանվել պատմության ու զրույցների բաժինը։

Ղփչաղերեն թարգմանությունը շատ վաղ չէր կարող լինել, որովհետև այն գալիս է հայկական C տարբերակից, որը ինքնին մեծ վաղեմություն չունի։ C-ի խմբին պատկանող որևէ ձեռագիր ընդօրինակություն մեզ հայտնի չէ, որը անցներ 17-րդ դարից այն կողմ։ Նրա չորս բանքի հավելումը հետագա շրջանի է և դեռևս 15-րդ դարում չէր միակցվել բնագրին։ Եվ ապա՝ ինչպես աղյուսակից տեսնում ենք, հայկական C-ից դուրս հետամուտ և ոչ մի խրատ հատուկ չէ ղփչաղերեն խմբագրությանը։ Նշանակում է թարգմանությունը երկար ճանապարհ չի անցել և չի տեղայնացել։

Տաշյանն ինքը քիչ հետո նկատում է. «Մյուս կողմանե հայտնապես շատ հին ալ ըլլալու չէ թարգմանությունը։ Գոնե այն ձեռագիրն, որ թարգմանչին առջևն էր, արդեն ճշգիվ մեր արդի ծանոթ ձեռագրաց կարգեն էր, ոչ նվազ աղավաղ»[14]։

Շատ հին չէր կարող լինել և ոչ էլ՝ ԺԵ դարից ավելի կանուխ։

Վաղ ժամանակներում է կազմավորվել լեհահայոց գաղութը։ Այն դեռ երկար պահպանում էր ազգային լեզուն, բայց հատկապես 16-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսեց շատ արագ կորցնել։ Գրագրությունների մեջ մուտք են գործում լեհերենը և ղփչաղերենը։ Ղփչաղախոս տարրը ուժեղանում է Ղրիմից գաղթած հայերի հավելումով։ Գրավոր աղբյուրներից ճիշտ որոշել, թե երբ հայ համայնքը սկսեց ղփչաղախոս դառնալ, անհնար է։ Կենցաղում, առանձին խոսակցության մեջ, նրանք թերևս ավելի շուտ էին անցել ղփչաղերենի, բայց գրավոր խոսքը ավանդույթի ուժով մնում էր հայերենը։ Գիրն ավելի պահպանողական է։ Մեզ հասած առաջին հայագիր

[13] Ձեռագիր № 2961, էջ 51բ։

[14] «Մատ. մանր ուսումն.», մասն Բ, էջ 147։

ղփչաղերեն երկից էլ դեռևս չի կարելի սահմանել հայերենից ղփչաղերենի անցման ժամանակը, որովհետև այդ անցումը ուղղագիծ չէ։ Հայ գրավոր լեզուն դեռ շարունակում էր երկար, իսկ ղփչաղերենը ուղեկցում էր նրան։ Կրոնական բնույթի երկերը և այն ամենը ինչ ուներ «ազնիվ» թեմա, գրվում էր հայերեն, դա գրականության լեզուն էր, իսկ հասարակ գրությունները՝ ղփչաղերեն։ Այդ երևույթը տեսնում ենք նաև 17-րդ դարում թուրքախոս հայերի մոտ[15]։

Միայն 16-րդ դարի վերջից են երևան գալիս լուրջ երկեր ղփչաղերենով։ Ստեղծվում է հայատառ ղփչաղերեն գրականություն իր լիարժեք նշանակությամբ։ Հետաքրքիր օրինակ է Կամենիցի նշանավոր տարեգրությունը։ Տեր Հովհաննեսը սկսում է 1540 թվականից և հասցնում մինչև 1610 թվականը՝ հայերեն։ Նրա որդին և թոռները արդեն շարունակում են ղփչաղերեն[16]։ 16-րդ դարի 70-ական թվականներից հիմնականում ղփչաղերենով են վարում և դատական նիստերը[17]։

Խիկարի բնագրի ղփչաղերեն միայն մի օրինակ է ծանոթ Տաշյանին, Վիեննայի Մխիթարյանների ձեռագիր № 468-ը։ «Ասկե դուրս ալ օրինակներ անշուշտ կը գտնվին, բայց առայժմ մեզի անծանոթ և անմատչելի են»[18]։

Ուրիշ օրինակներ անծանոթ են և այսօր։ Դա թերևս թույլ է տալիս ենթադրելու, որ չկան կամ քիչ են եղել և դարձյալ վկայում է բնագրի վաղեմության դեմ։

Բացի այդ։ Խաչերեսը ընդօրինակել է մի ձեռագրից, որ պարունակում էր լեհահայոց դատաստանագիրքը, իսկ ինչպես հայտ-

---

15 Տե՛ս Ա. Մարտիրոսյան, *Մարտիրոս Ղրիմեցի*, Երևան, 1958, էջ 79—80։

16 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, *Կամենից*, Վենետիկ, 1896, էջ 3։ Ալիշանը գրում է. «Տարեգրոցս հեղինակք են ւսագերէցք. նախ, Տէր Յովհաննէս, 1560-էն մինչև ի 1610, յորում վախճաներ է... Գրուածն ցուցընէ, որ ոչ միայն լեզուին բաւական հմուտ է, այլև նախնեաց գրուածոց և ազգին պատմութեան։ Կենաց եաքի տարիներուն (1605—1610) յիշատակներն՝ երևի գրած իր որդին և յաջորդն՝ Տէր Գրիգոր ւսագերէց։ Բայց սա յետ մահուան հօրն՝ (մեզ ոչ հաճելի) թաթար կամ թանձր թուրք լեզուաւ շարունակէ զտարէգիրսն՝ մինչեւ ի 1616, նոյնպէս այլ իր որդիքն Տէր Օքսենտ և Տէր Յակովբ (1629) մինչև ի 1624։ Այսպէս ըրած են այդ Լեհահայքդ իրենց դատաստանական գրուածոց եւս, որոց 30 մեծ հատորէն աւելի՝ հիմայ պահուին Քիեւի դիւանաց մէջ։ Առաջին քիչ տարիներու գործերն՝ հայերէն, վերջի մեծ մասն՝ թաթարերէն»։

17 Տե՛ս «Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի դատարանի արձանագրությունները», աշխատասիրությամբ Վ. Ռ. Գրիգորյանի, Երևան, 1963, էջ 47։

18 «Մատ. մանր ուսումն.», մասն Բ, էջ 144։

նի է Գոշի լեհահայոց օրինակը ստեղծվել է 1518 թվականին, լատիներեն, Սիգիզմունդ Ա-ի հրամանով և հաստատվել 1519 թվականին։ Այդ մասին պարզ հիշատակվում է Բիշոֆին ծանոթ լատիներեն մի օրինակի սկզբում. «Դատաստանագիրք հայ իրաւանց, քննեալ և հաստատեալ Սիգիզմունտ Ա. բարեպաշտ թագաւորէն Լեհաց և նորին թագաւորական մեծավայելչութեան հրամանաւն և կամօք իրենց լեզուէն ի լատին թարգմանեալ և հաւատարմութեամբ օրինակէն ընդօրինակեալ»[19]։

Բնագիրն այնուհետև թարգմանվել է ղփչաղերեն և լեհերեն։ Մեզ այս դեպքում կարևոր չէ ինչ աղբյուրից[20], բայց, անշուշտ, 1518 թվականից հետո և մինչև 1575 թվականը, մինչև Խաչերեսի ընդօրինակությունը։ Խոսքը վերաբերում է ղփչաղերենին։

Ինչպես տեսնում ենք, Խաչերեսը, եթե ձեռագրի ընդօրինակողն է և ոչ՝ թարգմանիչը, իր ձեռքի տակ ունեցել է նույն դարում կազմըված մի ժողովածու։ Հնարավոր էր սակայն, որ կազմողը գրույցը վերցներ մի այլ հնագույն օրինակից, բայց այդպիսի ենթադրության համար հիմքեր չկան։

Կարծում ենք Խիկարի բնագիրը ևս թարգմանվել է ղփչաղերեն 16-րդ դարում, C տարբերակից և Խաչերեսի ընդօրինակությունից (1575 թ.) ոչ շատ առաջ։

Ղփչաղերեն խմբագրությունը իր հերթին վկայում է, որ C տարբերակը ձևավորվել է 17-րդ դարից վաղ, հավանաբար 16-րդ դարում, չնայած այդ շրջանից մեզ C խմբին պատկանող ձեռագիր չի հասել։

---

[19] Բիշոֆ, Լեհահայոց հին իրավունքը, թարգմանեց Հ. Գրիգորիս Վ. Գալեմքյարյան, Վիեննա, 1890, էջ 25։

[20] «Կամենից-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները» ժողովածուի առաջաբանում նշված է, որ լեհերենը թարգմանվել է լատիներենից, իսկ ղփչաղերենը՝ լեհերենից (էջ 54)։ Անշուշտ դրա համար Գրիգորյանը որևէ հիմք ունի, բայց մեզ անծանոթ է։ Հայտնի է, որ լեհերենը թարգմանվել է «1601 թվին, հայ ավագանու հրամանով» (Բիշոֆ, էջ 27), ուրեմն չէր կարող ղփչաղերենը լեհերենից թարգմանվել, քանի որ 1575 թվականին արդեն կա ղփչաղական բնագրի ընդօրինակություն։ 1601 թիվն ընդունում է վերջին հետազոտողներից մեկը ևս՝ Վ. Ս. Կուչինսկին (տե՛ս „Армянский судебник Гоша и его применение во Львове", „Ист. связи. и дружба украинского и армянского народов", Киев, 1965, էջ 148), բայց նա նշում է, որ այդ հարցը պահանջում է լրացուցիչ ուսումնասիրություն։

Որոշ գիտնականներ նշում են թարգմանության մի այլ տարեթիվ՝ 1528 (տե՛ս *W. Hejnosz*, Spraw niewoli w lwowski statucie ormianskim, Lwow, 1932, էջ 5)։

9. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Այս բնագրի միակ օրինակը պահպանվում է Զմմառի վանքի ձեռագրատանը 413 համարի տակ։ Ձեռագիրը ժողովածու է, հայատառ թուրքերեն, որը պարունակում է Պղնձե քաղաքի, Փահլուլ թագավորի, Նուշիրվանի, Խիկարի և Աղջկան ու մանկան զրույցները։

Ձեռագիրը նկարագրված է Մ. Քեշիշյանի կողմից, Զմմառի ցուցակում[1]*։ Ժամանակը և գրիչն անհայտ են։ Ենթադրվում է ԺԷ—ԺԸ դար։*

Մեծ ջանքեր պետք չեն որոշելու թարգմանության սկզբնաղբյուրը։ Դա հայերենն է։

Զրույցը թարգմանվել է թուրքախոս հայերի համար և հայատառ թուրքերեն ծավալուն գրականության երկերից մեկն է, գրականություն, որ միայն նկատված է, բայց դեռ կարոտ է ուսումնասիրության։

Թարգմանիչը որոշ բառեր թողել է հայերեն։ Այսպես.

E	Թ.
Որդեակ, թէ աղքատ ես, յաւուր պատարագաց *աստուծոյ մի՛ հեռանար։*	*Օղուլ, էյէր քի ֆուքէրէյիսէն* պատարաֆ *կեօր հէր կիմ։*
Որդեակ, խոնարհութիւն *մայր է խաղաղութեան, բնակարան է ողջունի և զաւուրս մարդոյն խաղաղութեամբ առնէ։*	*Օղուլ, տիրլիք տիւզէնլիք խաւէրսէն* խօնարութիւն *անաար տըր։*

Դա մատնում է սկզբնաղբյուրը։

Հպանցիկ համեմատությունից պարզ է, որ նրա ձեռքի տակ եղել է E *տարբերակի որևէ օրինակ։ Մյուս բնագրերից* E*-ի շեղումները տեսնում ենք նաև այստեղ։*

---

[1] *«Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին», կազմեց Մեսրոպ վրդ. Քեշիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 742։*

Բայց բերենք խրատների համադրական աղյուսակը E1 Fa *և* Fb *բնագրական օրինակների հետ։ Թուրքերենը համառոտագրում ենք Թ տառով.*

E_1	Fa	Fb	Թ
1	1	1	1
2	2	2	2
3	3	3	3
4	4	4	4
5			
6	5	5	5
7	6	6	6
8	7	7	7
9	8	8	8
10	9	9	9
11	10	10	10
12	11	11	11
13	12	12	12
14	13	13	13
15	14		
16	15	14	14
17	16	15	15
18	17	16	16
19	18	17	17
20	19	18	18
21	20	19	19
22	21	20	20
23	22	21	21
24	23	22	22
25	24	23	23
26	25	24	24
27	26	25	25
28	27	26	26
29	28		
30	29	27	27
31	30	28	28
32	31	29	29
33	32	30	30
34	33	31	31
35	34a	32	32
36	34b	33	
37	35	34	33
38	36	35	34
39	37	36	35
40	38	37	36
41			
42	39	38	37
43	40		38
44	41	39	39
45	42	40	40
46	43		41
47	44	41	42
48	45	42	43
49	46		44
50	47	43	45
51	48		46
52	49		47
53	50		48
54			
55	51	45	49
56	52		50
57	87		81
58	53		51
59a	88a		
59b	88b		
60	89	75	82
61	54	47	
62	55	47	
63	56	48	53
64	57	49	
65	58	50	54
66	90	76	83
67	91	77	84
68	59	51	55
69	92	78	85
70	60	52	56
71	61	53	56
72	86	74	80
73a	62	54	57
73b	93	79	86
74	63	55	58
75	64	56	59
76	94	80	87
77	65	57	60
78	66	58	
79	67	59	61
80	95	81	88
81	96	82	89
82	68	60	62
83	69	61	63
84	70	62	64
85	71	63	65
86	72	64	66

E_1	Fa	Fb	Թ
87			
88	73	65	67
89	74	66	68
90	75	67	69
91	76	67	70
92	77	68	71
93	97	83	90
94	78	69	72
95	79	70	73
96	80	70	74
97	81	71	75
98	82	72	76
99	83		77
100	85	73	79

E_1	Fa	Fb	Թ
101	98	84	
102	84		78
103	99	85	91
104	100	86	
105	101	87	
106	102	88	92
107			
108	103	89	93
109	104	90	94
110	105	91	95
111	106		
112	107	92	96
		44	
			97

Աներկբա է, որ Թուրքերենը գալիս է նույն աղբյուրից, բայց ավելի հարազատություն է միտում Fab-*ին՝ տպագրերին։*

Առանձնացնենք խմբերը համապատասխանությունն ավելի արտահայտիչ դարձնելու համար։ Տալիս ենք Թ-ն Fab-*ի համեմատ։*

Fa	Fb	Թ
1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	5
6	6	6
7	7	7
8	8	8
9	9	9
10	10	10
11	11	11
12	12	12
13	13	13
14		
15	14	14
16	15	15
17	16	16
18	17	17
19	18	18
20	19	19
21	20	20
22	21	21
23	22	22
24	23	23
25	24	24
26	25	25

Fa	Fb	Թ
27	26	26
28		
29	27	27
30	28	28
31	29	29
32	30	30
33	31	31
34a	32	32a
34b	33	32b
35	34	33
36	35	34
37	36	35
38	37	36
39	38	37
40		38
41	39	39
42	40	40
43		41
44	41	42
45	42	43
46		44
47	43	45
48		46
49		47
50		48
51	45	49

Fa	Fb	Թ
52		50
53		51
54	46	52
55	47	
56	48	53
57	49	
58	50	54
59	51	55
60	52	56
61	53	56
62	54	57
63	55	58
64	56	59
65	57	60
66	58	
67	59	61
68	60	62
69	61	63
70	62	64
71	63	65
72	64	66
73	65	67
74	66	68
75	67	69
76	67	70
77	68	71
78	69	72
79	70	73
80	70	74
81	71	75
82	72	76
83		77
84		78
85	73	79
86	74	80
87		81
88		
89	75	82
90	76	83
91	77	84
92	78	85
93	79	86
94	80	87
95	81	88
96	82	89
97	83	90
98	84	
99	85	91
100		
101		
102	88	92
103	89	93
104	90	94
105	91	95
106		
107	92	96

Խրատներից երեքը չկան միայն Թուրքերենում (57, 66, 98), վեցը բացակայում են Fb-*ի հետ միասին (14, 28, 88, 100, 101, 106), իսկ 10-ը համապատասխանում են միայն* Fa-*ին և չկան* Fb-*ի մեջ։ Հենց դա ցույց է տալիս Թ-ի և* Fa-*ի ավելի սերտ կապը։*

Fb-*ի հետ միասին շեղումը կարող է լինել ուղղակի պատահական, որովհետև Թ-ն ցուցաբերում է խրատները կրճատելու միտում։ Բայց դա, համենայն դեպս, առաջացնում է որոշ տարակույս։ Արդյոք չկա մի երրորդ բնագիր, որ ընկած լիներ երկու տպագրերի միջև և արտահայտեր անցումը* Fa-*ից* Fb*։ Սակայն մինչև 1857 թվականը* Fa-*ն հրատարակվել է հինգ անգամ՝ 1708, 1749, 1792, 1814 և 1820 թվականներին, 1857-ից ուղղակի սկսվում է* Fb-*ն։ Այդ հինգ հրատարակությունների մեջ կան մասնակի շեղումներ (օր.* լուծքն *փոխանակ՝* կուռքն*), բայց նրանց խրատաշարերը լիովին համընկնում են։ Իսկ այլ տպագրություն մեզ ծանոթ չէ։*

Թերևս մտածել, որ F *բնագրախումբը ծայր է առնում 1708*

թվականից ավելի վաղ և Fa-ից Fb անցումը ձեռագրական բնույթ ունի, իսկ 1857 թվականի տպագրությունը նկատի է ունեցել դարձյալ ձեռագիր ընդօրինակություն։ Բայց դրա համար հիմքեր չունենք։

Խիկարի զրույցն ընդօրինակվել է անկախ, առանց պայմանականության և չի կազմել որևէ ժողովածուի միավոր, իհարկե մեծ մասամբ միաբնույթ նյութերի հետ (Խոսք իմաստասիրաց, Ձորս բանք, Սողոմոն, Սիրաք, Մովսեսի օրենքները և այլն), երբեմն, նույնիսկ Աստվածաշնչի կազմում։ Իսկ F բնագիրը միշտ հանդես է գալիս իբրև Պղնձե քաղաքի պատմության զրույցներից մեկը։ F-ի ընդօրինակություն այդ ժողովածուից դուրս չունենք։

Ժողովածուի հնագույն օրինակը տպագիրն է, նշանակում է այն կապված է տպագրի հետ։ Ժողովածուն պատրաստվել է հրատարակության առթիվ։ Այնուհետև հանդիպում ենք նույն ժողովածուի ձեռագրական ընդօրինակությունների, որոնք բոլորն էլ գալիս են տպագրից[2]։

Պետք չէ, ուրեմն, տարակուսել, որ Fa-ին հակառակ Fb և Թ բնագրերի համապատասխանությունները (համատեղ չունեն վեց խրատ) պատահական են։ Նկատենք, որ խրատները դուրս են նետված և ոչ թե հավելագրված և չկա ոչ մի խրատ, որ բացակայեր Fa-ի մեջ, բայց ունենային Fb և Թ բնագրերը։

Թ-ն միտվում է Fa-ին ոչ միայն խրատների կազմով, այլև ընթերցումներով։ Բերենք մի երկու օրինակ.

Fa	Թ.	Fb
Որդեակ, քեզ զինչ բան որ չար թուի, ընկերին քում մի՛ առնէր և զոր ինչ բարին է՝ կատարէ և արասցես քեզ բարեկամ և դու յամենեցունց բարի գտցես։	Օղուլ, պիր շէյ քի սանայ ֆենա կեօրիւնիւր, օնու քայըլըրնայ էթմէ պիր էլլիկին վարըլայ օնու էյլէքի տօստ էտինէսին քէնտինէ, վէ հէրքիսինտէն էյլիք կեօրէսին։	Որդեակ, զինչ բան չար թուի քեզ, ընկերին քում մի՛ կամենար։
Որդեակ, ած զգինի վասն ուրախութեան, բայց տես, մի լինի թէ ըմպէ գինին զքեզ։	Օղուլ, ազանըը շարապ իչ շօղ օլմաք իչին, լաքին շարապ սէնի իչմէսին։	Որդեակ, ած զգինի վասն ուրախութեան, բայց տես թէ մի գուցէ ըմպէ գինին զքեզ, զի փառաւոր առնէ երբեմն զմարդն և երբեմն ամօթալից և ծաղր։

---

2 Տպագրից են ընդօրինակված Մաշտոցի անվան մատենադարանի № № 8963, 9428, 9265, 10166 (Fa) և 8724, 10107 (Fb) ձեռագրերը։

Որդեակ, մեծատան որդին թէ օձ ուտէ, կասեն թէ վասն բժշկութեան կերաւ և թէ աղքատն ուտէ՝ կասեն թէ սովալլուկ մեռանելոյ կերաւ։	*Օղուլ, պիր զենկին էվլատն երլան եէսէ, տէրլէր քի իլաճ եէրինէ եէտի, էյէր ֆուքարէ եէսէ աճըլքտան եէտի եօլմէսին տէյի տէրլէր։*	*չունի*

Երկրորդ խրատը E-*ի մեջ շատ ավելի տարբեր ընթերցում է տալիս՝* Որդեակ, արար աստուած զկինն վասն ուրախութեան, բայց տես մի լի ըմպեր ճան զգինի: *Երրորդ խրատը* Fb-*ն չունի, իսկ* E-*ի մոտ դարձյալ տարբեր է։* Fa-*ի մեջ և՛ մեծատան որդին և՛ աղքատը* թէ օձ ուտեն, *իսկ* E-*ում՝* մեծատան որդին օձ կերաւ... աղքատին որդին ձուկ կերավ: *Բոլոր դեպքերում Թուրքերենը համեբաշխ է* Fa-*ին։*

Իսկ ե՞րբ է թարգմանվել բնագիրը։ Ինչպես գիտենք Fa-*ն սկիզբ է առնում 1708 թվականից և ձգվում մինչև 1850 թվականը, այնուհետև շարունակվում է* Fb-*ն։*

Թարգմանությունը, հավանալի է, պետք է ընդունել 1708 թվականից հետո, տպագրից, կամ Fa *որևէ տպագրից ընդօրինակված ձեռագրից, իսկ վերջին սահմանը հնարավոր է որոշել թերևս միայն ձեռագրական տվյալներով, բայց պետք է համարել ոչ շուտ, քան 18-րդ դարի վերջը։*

10. ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Խիկարի վրացերեն բնագիրը հայտնաբերում և հրատարակում է Ա. Խախանովը, 1901 թվականին և գտնում, որ թարգմանված է հայերենից[1]*: Դա որևէ տարակույս չի առաջացրել բանասիրության մեջ*[2]*:*

Բայց հայկական ո՞ր տարբերակից է գալիս վրացերենը:

Խախանովին ծանոթ է երկու բնագիր. Կոնիբերի հրատարակությունը (C4) *և Բունիաթյանի գրառումը:*

«Հայկական և արաբական խմբագրությունների հետ այն (վրացական բնագիրը—Ա. Մ.) *համեմատելիս՝ երևան է գալիս նրա մեծ համաձայնությունը հայկական խմբագրության լոնդոնյան հրատարակության հետ և մոտիկությունը այն տարբերակին, որ զետեղված է* «Кавк. учеб. окр». (вып. XIX) *մեջ: Մի խոս-*

---

1 *Александр С. Хаханов*. Очерки по истории грузинской словесности, вып. 3, М., 1901, էջ 169—180 և 422—426.

2 **Տես** კორნელი კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია ტომი II, თბილისი, 1941, էջ 441—443, **გივი მიქაძე**, ალ. ხახანაშვილისეული ზოგიერთი ხელნაწერის შესახებ, „Вопросы истории народов Кавказа“ ***(ժողովածու նվիրված Ն.Ա. Բերձենիշվիլու ծննդյան 70 և գիտական-հասարակական գործունեության 50 ամյակին)***, Тбилиси, ***1966, էջ 377—384***, *П. М. Мурадян*, Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке, Ереван, 1966, ***էջ 69—76:*** *Կ. Կեկելիձեն գրում է. «Մի շարք ոճաբանական ձևեր ցույց են տալիս, որ թարգմանությունը հին չէ, 18-րդ դարից այն կողմ չի անցնում և պատկանում է 18-րդ դարի այն շրջանին, երբ առանձնապես ուժեղացան վիրա-հայկական գրական կապերը, երբ հայերենից թարգմանվում էին բազմաթիվ տարասեռ երկեր» (էջ 443): Կեկելիձեն բնագրին ծանոթ չէ: Նա օգտվում է Խախանովի թարգմանությունից: Առհասարակ այդ ձեռագիրը երկար ժամանակ համարվում էր կորած: Առաջին անգամ նրա մասին ծանուցում է Գիվի Միքաձեն (տե՛ս* «Вопросы истории народов Кавказа», *էջ 381): Ձեռագրին իր ծանոթությամբ Միքաձեին է պարտական և Պ. Մուրադյանը: Սակայն նրա մոտ ձեռագրի հասցեն շփոթված է՝ Վրաստանի կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ 1446, ձեռ. № 114, պետք է լինի՝ Վրաստանի կենտրոնական արխիվ, վրացական ձեռագրերի ժողովածու, № 114: Իսկ 1446 ֆոնդի գործ № 198-ում պահվում է գրույցի մի այլ օրինակ, որ արտագրված է Խախանովի ձեռքով, 1901 թվականի մարտի 12-ին:*

քով,—շարունակում է Խախանովը,—վերջինում որոշ խրատներ ավելի կարճ են, քան հայկական լոնդոնյան տարբերակում և վրացական պատմվածքում։ Այլ տեղերում նկատվում են դրափոխություններ, երկու պարբերությունների միացում և հակառակը՝ մեկի բաժանում երկուսի»[3]։

Բոնիաթյանի օրինակը իբրև աղբյուր վստահելի չէ և արժեք չի ներկայացնում։ Իսկ եթե համադրենք լոնդոնյան օրինակի (Կոնիբերի բնագիր—C_4) և վրացական գրույցի խրատները, կստացվի այնքան մեծ տարբերություն, որ համեմատելի եզրեր չեն մնա։

Խախանովը վրացական բնագրի սկզբնաղբյուրը որոշելիս հենվել է հիմնականում գրույցի մուտքի թելադրած տվյալների վրա, իսկ C խմբի մուտքը (որի մեջ է մտնում լոնդոնյան հրատարակությունը (C_4), ծածկում է E-ին։

Համադրենք վրացական խրատաշար E-ից ծագած տպագիր խմբերի՝ Fa և Fb-ի հետ.

Fa	Fb	Վ.
1	1	1
2	2	2
3	3	3
4	4	4
5	5	5
6	6	6
7	7	7
8	8	8
9	9	9
10	10	10
11	11	11
12	12	12
13	13	13
14		14
15	14	15
16	15	16
17	16	17
18	17	18
19	18	19
20	19	20
21	20	21
22	21	22
23	22	23
24	23	24
25	24	25
26	25	26
27	26	27
28		28
29	27	29
30	28	30
31	29	31
32	30	32
33	31	33
34a	32	34a
34b	33	34b
35	34	35
36	35	36
37	36	37
38	37	38
39	38	39
40		40
41	39	41
42	40	42
43		43
44	41	44
45	42	45
46		46
47	43	
48		47
49		48
50		49
51	45	50
52		51
53		52
54	46	53
55	47	54
56	48	55
57	49	56
58	50	57
59	51	58
60	52	59
61	53	60
62	54	61
63	55	62
64	56	63
65	57	64
66	58	65
67	59	66
68	60	67
69	61	68
70	62	69
71	63	70
72	64	71
73	65	72
74	66	73
75	67	74
76	67	75
77	68	76
78	69	77
79	70	78
80	71	79 / 80
81	71	81
82	72	82
83		83
84		84

[3] „Очерки по истории грузинской словесности“, էջ 169։

Fa	Fb	Վ
85	73	85
86	74	86
87		87
88		88
89	75	89
		90
90	76	91
91	77	92

Fa	Fb	Վ
92	78	93
93	79	94
94	80	95
95	81	96
96	82	97
97	83	98
98	84	99
99	85	100

Fa	Fb	Վ
100	86	101
101	87	102
102	88	103
103	89	104
104	90	105
105	91	106
106		107
107	92	108

Համապատասխանությունը, ինչպես տեսնում ենք, կատարյալ է, և վրացերենը ծագում է Fa *տպագրից։ Ավելին սպասել չէր կարելի։ Վրացերենում բաց է թողնված, ուղղակի վրիպած է* Fa-*ի 47-րդ խրատը և տրոհվել են 80, 89 խրատները, ուրեմն ընդհանուր թիվը կազմել է 107, ինչպես* Fa-*ի մեջ, և ունեն կատարելապես նույն հաջորդականությունը։*

Երբ արդեն պարզ է, թե վրացերենը որ աղբյուրից է գալիս, բանասերների կողմից արված որոշ դիտողություններ և համեմատություններ կորցնում են իրենց թարմությունը[4] *և տեղ է մնում խոսելու սոսկ թարգմանության բնույթի, թարգմանչի աշխատանքի մասին, որը սակայն մեզ չի հետաքրքրում*[5]*։*

Խախանովը բնագիրն հրատարակելուց մեկ տարի հետո 1902 թվականին, զեկույցով հանդես է գալիս Մոսկվայի հնագիտական ընկերության Սլավոնական հանձնաժողովի առաջ, որտեղ հայտնում է, որ իր ձեռքի տակ ունի մի նոր բնագիր, ավելի լրիվ և ավելի ամբողջական։

Դա հետագա բանասերների կողմից մնացել է աննկատ և վրիպել ուշադրությունից։ Բերում ենք արձանագրությունը.

«Ա. Ս. Խախանովը կարդաց զեկուցում. «Նոր վրացական բնա-

---

[4] *Ա. Խախանովը հենվում է Ն. Դուրնովոյի վրա. «Խիկարի մասին արված դիտողություններով ես պարտական եմ Ն. Ն. Դուրնովոյին... Խիկարի մասին շարադրանքի համար ֆակուլտետը նրան շնորհել է ոսկե մեդալ»* («Очерки», *էջ 423)։ Վրացերենը հայերենից թարգմանված լինելու ենթադրության համար Դուրնովոյին բավական հիմքեր են տվել Բունիաթյանի բնագրի հետ արված համեմատությունները ևս, քանի որ, չնայած անհարազատ բնույթին, այն գալիս է տպագրից։*

[5] *Բնագիրն ընդօրինակված է 1834 թվականին, անփույթ և կրճատումներով։ Գրիչ՝ Անդրեաս Տեր-Գրիգորով։ Թարգմանության լեզվի մեջ նկատելի են թիֆլիսահայոց խոսակցությանը բնորոշ վրացերենի պարզ հետքեր։ Այս դիտողությունը պատկանում է Ս. Տ. Երեմյանին։*

գիր Խիկարի մասին»։ Ռեֆերենտը հայտարարեց, որ նրա հաղորդումը համարվում է Խիկարի մասին տպագրված իր աշխատանքի լրացումը։ Այս պատմվածքի նոր բնագիրը նույնպես թարգմանված է հայերենից 1855 թվականին, բայց իր բովանդակության ամբողջականությամբ և ուրական կազմով տարբերվում է առաջինից։ Երկրորդ բնագրի լեզուն ավելի մաքուր է և զատորոշված։ Բառերը ավելի հասկանալի են և կառուցվածքը ճիշտ վրացական բնույթ ունի։ Բացի դրանից, ռեֆերենտը նշեց բովանդակության մեջ A և B բնագրերի տարբերությունը։ A բնագրում Խիկարի խրատները 109, իսկ B-ում՝ 105 են։ Զրույցի վերնագիրը B-ի մոտ մի փոքր այլ է. «Խրատք պիտանիք և օգտակարք, զոր ասացեալ է Խիկարայ իմաստնոյ»։ Այնուհետև B բնագիրն ավելի լրիվ է A-ից, քանի որ A-ն վերջանում է Խիկարի տված խրատներով, իսկ B-ն պատմվածքը հասցնում է մինչև վերջ։ B-ի այս լրացուցիչ մասը տարբերվում է հայկական խմբագրությունից, որ տպագրված է Կովկասի ուսումնական օկրուգի ժողովածուում, նրանով, որ Խիկարին և Սենեքերիմին ուղղված Նաթանի նամակը բերվում է նամականիի ձևով և ոչ թե կարճ վերապատումով, ինչպես Կովկասի ուսումնական օկրուգի ժողովածուում։ Ընդ որում, Նաթանի հասցեին Խիկարի արված վերջին դիտողությունները չորսից ավելի չեն, իսկ վրացական բնագրում՝ 11 են։ Այդ տարբերությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ B բնագիրը ոչ A-ի պատճենն է և ոչ էլ թարգմանված է Կովկասի ուսումնական օկրուգի ժողովածուում տպագրված խմբագրությունից, այլ ներկայացնում է ինքնուրույն, հատուկ թարգմանություն։ Զեկուցման քննարկմանը մասնակցեցին Ս. Դ. Գրիգորևը և Ն. Ն. Դուրնովոն»[6]։

A բնագիրը խախանովը հրատարակել է մի ձեռագրից, որ ընդօրինակված է 1834 թվականին, իսկ B-ի թարգմանության թվականը արձանագրության մեջ նշված է 1855։ Հասկանալի է, որ B-ն չէր կարող A-ից գալ, և նրանք տարբեր թարգմանություններ են, եթե իհարկե 1855-ը թարգմանության և ոչ թե ձեռագրի ընդօրինակման տարեթիվն է[7]։

---

[6] Протокол 59-го заседания Славянской комиссии Императорского московского археологического общества, 18 января, 1902, в доме общества, 51 („Древности. Труды Славянской комиссии Имп. моск. арх. общества“, том III, издан под редакцией М. И. Соколова, М., 1902).

[1] Ձեռագիր աղբյուրը մեզ հայտնի չէ, բայց հավանաբար Վրաստանի կենտրոնական արխիվի ֆ. 1446, № 198 գործում պահվող բնագիրը ընդօրինակված է այդ ձեռագրից։ Գ. Միքաձեի նկարագրությունը համընկնում է արձանագրության տվյալներին։

Սակայն A-ն և B-ն մեկ թե առանձին թարգմանություններ են, միևնույն է, գալիս են նույն բնագրից՝ Fa։ Նշված տարբերությունները այլ բան ենթադրելու հիմքեր չեն տալիս։ A բնագրում, ինչպես տեսանք, Խիկարի խրատները ոչ թե 109 են, այլ 106, և մեկ խրատի սղումով լիակատար համընկնում են Fa-ի կազմին։ B բնագրինը՝ 105։ Այստեղ էլ սղվել են կամ ձուլվել երկու խրատ։ Նման տատանումները շարքի համար ոչ մի արժեք չունեն։

B-ն, ինչպես նաև՝ A-ն (Վ) չէին կարող թարգմանված լինել Կովկասի ուսումնական օկրուգի ժողովածուում տպագրված խմբագրությունից, այսինքն՝ Բունիաթյանի բնագրից։ Դա նրա կողմից տպագիրը կամայաբար փոխած մի օրինակ է, որ 1894 թվականին ներկայացվել է իբրև ժողովրդական տարբերակ։

B-ում Խիկարի պատժիչ խրատները 11-ն են։ Դա ուղղակի համընկնում է Fab-ի պատժիչ խրատներին, դարձյալ 11։

A-ի պատմողական մասերի որոշ կրճատված բնույթը ոչ թե թելադրում է նրա համար այլ աղբյուր որոնել, կամ կապել Բունիաթյանի օրինակի հետ, այլ գալիս է թարգմանչի, կամ որևէ գրչի կողմից։

Այդպես, եթե ընդունենք, որ վրացական Խիկարը հայերենից երկու անգամ է թարգմանվել, ապա երկու դեպքում էլ իբրև թարգմանության սկզբնաղբյուր է ծառայել միևնույն Fa-ն[8]։

* *
*

Երբ արդեն պարզ է սլավոնական, ղփչաղական, վրացական, թուրքական թարգմանությունների ազգաբանությունը, արտահայտենք այն գրույցի ճյուղագրության մեջ։

Սլավոնական խմբագրության ռուսական, բուլղարական, սերբական, հարավսլավոնական տարբերակների, ինչպես նաև՝ սլավոնական և ռումինական խմբագրությունների հարաբերությունը կա-

[8] Վրացական խմբագրության ընդօրինակությունների ի մի բերված և հրատարակված չեն, որպեսզի կարելի լիներ տարբեր թարգմանությունների մասին ճշգրիտ խոսք ասել։

Կ. Կեկելիձեին ծանոթ է «Խրատք Պիլատնի իմաստնի, որ ուսուց Նաթանելիին» բնագիր, որ ինչպես ինքն է նշում, Խիկարի թարգմանության հետ կապ չունի (էջ 441), բայց վկայում է այդ թեմայի տարածված լինելու մասին։ Դա հավանաբար Պլատոնն է, ինչպես հայերեն մի բնագրում՝ Հերմեսը, որ ուսուցում է Նաթանին։

րելի է որոշել նրանց գիտա-համեմատական հրատարակությունից հետո[9]։

Մենք արդեն անդրադարձել ենք բանասիրության մեջ եղած տարակարծություններին։ Հարցը հետաքրքիր է ռուսական և հարավսլավոնական գրական հարաբերությունների տեսակետից։

Վերջին անգամ, 1931 թվականին, Ն. Դուրնովոն պրոֆ. Ռեշետարի կողմից հրատարակված գրույցի մի այլ ընդօրինակության առթիվ (պատկանում է Յագիչի սերբա-խորվաթական բնագրերի խմբին) հայտնեց այն կարծիքը, որ գրույցը սլավոնական գրականության մեջ հանդես է եկել «13-րդ դարի սկզբից ոչ ուշ, թերևս նշանակալիորեն վաղ, ընդորում կատարվել է հարավային կամ հարավ արևմտյան Ռուսիայում (Գալիչե) և արդեն այստեղից հազիվ թե ուշ քան 13-րդ դարը թափանցել Բալկանյան թերակղզի»։

Դուրնովոն այդ եզրակացությանն է գալիս ձեռագրերի լուրջ և բարեխիղճ համեմատությունից հետո, սակայն նա ծանոթ չէր

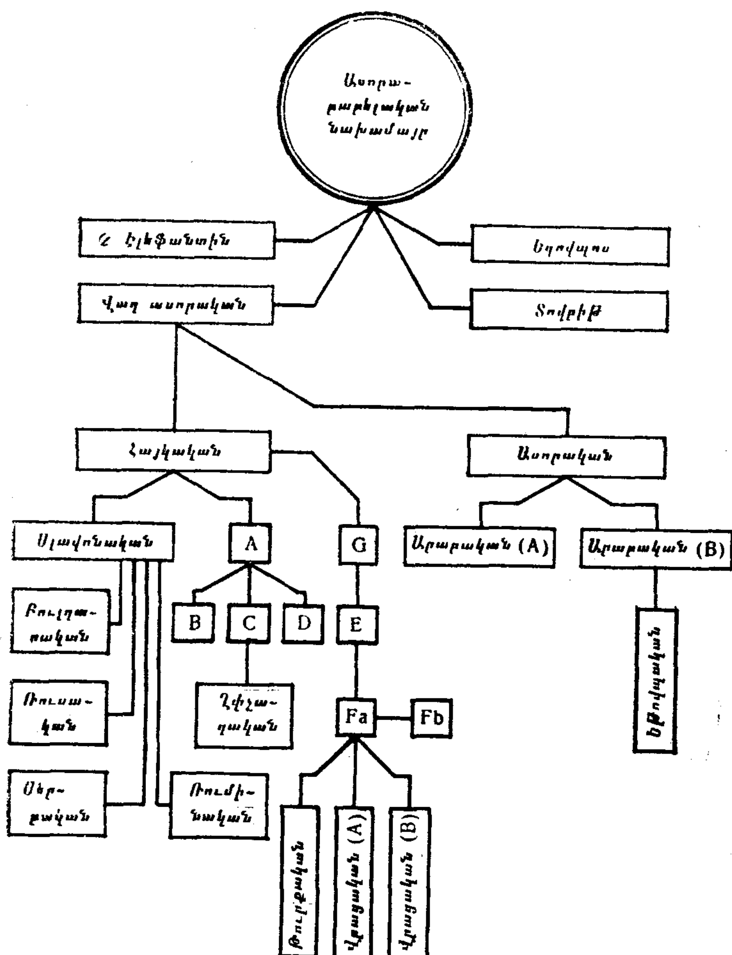
---

[9] Խիկարը ռումինական բանասիրության և գրականության մեջ տես Archirie și Anadam. *Istoria literaturii române*, I, Buc., 1964, էջ 721—724, *N Cartojan*, Cărțile populare în literatura românească, vol. I—II, Buc. 1929—1938. (Editura Casei Școalelor). t. I, էջ 251 260, bibliografie, էջ 260—262, *N. Cartojan*, Istoria literaturii române vechi. vol. I—III, Buc., 1940—1945. (Fundația pentru literatură și artă), Archirie și Anadam, vol. 1, էջ 80—81, *I. C. Chițimia*, Povestea lui Archirie filosoful: Cărțile, populare în literatura românească, Editată de *I. C. Chițimia*, și Dan Simionescu. vol. III, Buc., 1963, էջ 309, և այլն։ *I. C. Chițimia*, „L'Histoire du sage Ahikar“ dans les littératures slaves et la littérature roumaine et ses rapports avec le folklore: Romanoslavica, Buc., IX (1963), էջ 413—426, *M. Gaster*, Archir și Anadam Literatura populară română. Buc., Ig. Haiman, 1883, էջ 104—113, *M. Gaster*, Ilchester lectures on greeko-slavonic literature and its relation to the folklore of Europe during the Middle-ages, London, 1887, XI+229. The wise Arkir and Syntipas, էջ 109—114, *M. Gaster*, Isprăvile lui Archir: Chrestomație română. Leipzig, Buc., 1891, vol. II, էջ 134—135, *M. Gaster*, Isprăvile lui Archir în Egipt. Chrestomație română, Leipzig, Buc., 1891, vol. II, էջ 135—136, *M. Gaster* Contributions to the History of Ahikar and Nadan: Journal of the Royal Asiatic Society, 1900, էջ 301—319. Reprod: Studies and texts in folklore, London, 1925, vol. I, էջ 239—259, *Gh. Moian*, Valiantă orală din „Istoria lui Archirie“: Muza, VII (1878—1879), nr. 4—6, 9, 11, 12, 14, *Anton Pann*, Înțeleptul Archir cu nepotul său Anadam, Buc., 1850, էջ 46, վերահրատարակված՝ 1854, էջ 67, 1872 էջ 67, 1880, էջ 67։

բուլղարական խմբագրության հետ, որ հետագայում, 1935 թվականին որոշ կրճատումներով հրատարակեց Իորդան Իվանովը։

Իսկ Ա. Գրիգորևը ենթադրելով, որ ռումինական խմբագրությունը թերևս ծագել է սլավոնականից, որը ռումինականի վրա սլավոնական գրականության ազդեցության մի հավելյալ վկայություն է, համեմատում է ռումինական խմբագրությունը։

Ահա այդ հիման վրա տալիս ենք նաև սլավոնական խմբագրության ներքին ճյուղագրությունը։

11. ԽԻԿԱՐԻ ԶՐՈՒՅՑԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Խիկարի զրույցը վաղեմի ժամանակներից եկող Արևելքի գրականության տարածուն և կենսական թեմաներից մեկն է։ Այն ճանաչված էր հին աշխարհի մատենագրության մեջ։ Հեռավոր էլեֆանտինում հայտնաբերված պապիրուսները շատ բան են ասում։ Մ. թ. ա. 5-րդ դարում նրան ծանոթ են հույն հեղինակները։ Դեմոկրիտը հավանաբար քաղվածքներ է արել Խիկարից։ Նրանից են ծագում Եզովպոսի կենսագրության երկրորդ մասը, Տովբիթի գրքի հիշատակությունները։ Նկատվում են բազմաթիվ զուգահեռներ Մենանդրոսի, Սողոմոնի, Սիրաքի խրատների և Նոր կտակարանի առակների միջև, սյուժետային ընդհանրություններ արևելյան թեմաների հետ և այլն։

Եգիպտոսում ստեղծվում էր մի գրականություն, որ վերագրում էին Թոթ աստծուն, իսկ Թոթը նույնացվում էր Հերմեսի հետ։ Հետագայում հույների մոտ Հերմեսը գիտակցվեց եգիպտական Թոթից անկախ, և նրա շուրջը ստեղծվեց առանձին գրականություն, մինչև մեր թվագրության երրորդ դար։ Հերմեսյան գրականությունը մեծ մասամբ կրոնա-փիլիսոփայական բնույթի է և օգտվում է խրատաբանական, ուսուցողական ձևից։ Հիմնականում Հերմեսը դիմում է իր որդուն և Ասկղեպիոս աշակերտին։

Հայ մատենագրության մեջ պահպանվել է հերմեսյան երկերի մի օրինակ. «Հերմեայ եռամեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանք», որի գիտական բնագիրը հրատարակել է Հ. Մանանդյանը[1]։ Մատենադարանի № 2543 ձեռագրի 172ա թերթից սկսվում է մի բնագիր, որը նույնպես հերմեսյան երկերի թվին է պատկանում. «Դարձեալ

[1] «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1956, էջ 287—314։

այլ բանք Հերմեսի իմաստնոյ, ասացեալ յաղագս տնօրէնութեան բանին աստուծոյ»[2]։

Այստեղ սակայն Հերմեսը դիմում է ոչ թե, ինչպես սովորաբար, որդուն կամ Ասկղեպիոսին, այլ, բավական անսպասելի՝ Նաթանին. «Խօսեցաւ Հերմես իմաստասէրն ընդ որդոյ իւրում Նաթանայ։ Ծանիր որդեակ իմ Նաթան, զի անպատմառ իջանելոց է Հուրն աՀեղատես», կամ՝ «Որդեակ իմ Նաթան, ես յայտնեցի զքեզ զամենայն ծածուկ խորհուրդս, որ առ իմաստասէրս։ Այս է գիրք, որ ասի Գիրք կենաց։ Եւ արդ, դու, որդեակ, բաց զաչս մտաց քոց և գանձեա ի գանձարանի սրտի քում, զոր այժմ աւանդեմ քեզ և պատճառն պատճառից պարունակեսցէ զքեզ...»։

Այս բնագիրը թարգմանել է Կիպրոսի Դավիթ եպիսկոպոսը, արաբերենից. «Թարգմանեալ յարաբացի գրոց ի ձեռն նուաստ և ողէտ եպիսկոպոսիս Դաւթի, ի խնդրոյ տէր Աւետիք նուիրակիս»[3]։

Բնագրի առնչությունը Խիկարի Հետ ակնբախ է ոչ միայն արտաՀայտչական ձևով («Որդեակ իմ», «Լուր որդեակ»), որ ընդՀանուր և տարածված էր արևելյան Հնագույն գրականության մեջ,

---

[2] Մատենադարան, ձեռագիր № 2543, էջ 172ա։

[3] Ձեռ. № 2543, էջ 172ա։ Այդպես է խորագիրը, բայց բնագրի վերջում նույն Դավիթ եպիսկոպոսը գրում է, որ թարգմանվել է Հունարենից.

«Ոմն բժիշկ, խպտի ազգաւ, յոյժ աստուածասէր և բարեկամ և սիրելի մեր, յեկեալ առ իս յեպիսկոպոսարանն, որ ի Կիպրոս և եբեր առ իս զգրեալ բանքս յիմաստնոց յունարէն լեզվով և խնդրեաց յինէն թարգմանել զսոսա յարաբացի լեզու, որ և թարքմանեցի վասն խնդրոյ նորա։ Եւ ապա դարձեալ թարքմանեցի զնայ ի յունարէն լեզվէ ի Հայ լեզու։ Յորում ժամու պատաՀեցաւ սա մեզ պատուականն և առաքինասէր և աստուածասէր նուիրակն տէր Աւետիք աբեղայն, որ և ընթերցաւ զթարքմանեալն ի մենջ զաակաւ իմաստասիրաց խօսս զոր ի վերոյ ասացաք և յոյժ փափաքանաւք խնդրեաց ի մենջ, վասն որոյ գրեցի զսայ ի խընդրոյ տէր Աւետիքին»։

Պետք է Համենայն դեպս խորագրին Հավատալ։ Հիշատակարանը վերաբերում է նախորդ բնագրին, որը աստվածության մասին Հույն և այլ մտածողների ասույթների փոքրիկ Հավաքածու է։

Առաջին բնագիրը նա թարգմանել է ղպտի բժշկի խնդրով, որը բերել է նրան «զգրեալ բանքս յիմաստնոց յունարէն լեզվով», իսկ Հետո թարգմանված երկը տեսնելով Ավետիք նվիրակը պատվիրել է իր Համար էլ գրել, որի մեջ նա ավելացրել է և Հերմեսի բնագիրը՝ «ի խնդրոյ տէր Աւետիք նուիրակիս»։

Որ իմաստասիրաց բանքերը և Հերմեսի մարգարեությունը թարգմանված են տարբեր աղբյուրներից, վկայում է Դավթի կրկնակ Հիշատակարանը.

Զայս յիմաստնոց բանս որ ի կարգ,
Զոր յունաց թարքմանեցաք.
Զսա գրեցի շարադասակ,
Եւ զՀերմեսինն յաւելաք։

այլև, որ գիմում է Նաթանին, Խիկարի քեռորդուն («Որդեակ իմ Նաթան»), ինչպես Խիկարը։

Այստեղ Հերմեսի աշակերտը չի շփոթված, այլ Նաթանի ուսուցիչը, Հերմեսը փոխարինել է Խիկարին։ Դա ոչ ուղղակի վկայությունն է այն բանի, որ հերմեսյան գրականությունը տարածված էր նաև Խիկարի անվամբ, ավելի ճիշտ՝ ինչպես Թոթի, այնպես էլ Խիկարի շուրջը ստեղծվել են երկեր, որոնք հետո մտել են հերմեսյան հեղինակությունների մեջ։

Որ խոսքը նույն Հերմեսի մասին է, և այստեղ ևս նա պատմական անձ չէ, այլ ընդհանրացված կերպար, հայտնի է հենց բնագրից։ Նախ նա դիմում է Նաթանին, որը ոչ մի առնչություն չէր կարող ունենալ որևէ Հերմեսի հետ և ապա՝ նույն բնագրի մեջ փորձ է արվում Հերմեսի համար մարգարեների շարքում տեղ որոշել.

«Շ (500) տարով յառաջ քան զԴաւիթ, իմաստունս այս Հերմես և Շ (500) տարով յետոյ քան զՄովսէս»։

Այդպիսի փորձ արված է արաբական Լոխմանի և հունական Եզովպոսի համար, իսկ Խիկարի մասին ինքը Սուրբ գիրքն է հոգ տանում։ Մարգարեացված իմաստունների այս անվավեր շարքի մեջ պետք է մտնի նաև Հերմեսը։

Հնագույն ժամանակների իմաստուններն անվերջ կերպավորել են իրար։

Խիկարի հետ Հերմեսի առնչումը թերևս գալիս է հետքրիստոնեական շրջանից, մինչև 3-րդ դար, երբ Հերմեսը ըմբռնվել է Թոթից անկախ։ Այդ է թույլ տալիս մեզ մտածելու բնագրի բովանդակությունը, բայց գուցե և ենթադրել ավելի վաղ շրջան։ Հետաքրքիր է, որ այնտեղ հիշատակություն կա Եգիպտոսի մասին. «Եւ մտանէ յԵգիպտոս լոյսն ծածկեալ»։ Դա իհարկե սոսկ վարկածային բնույթ ունի, բայց որ 5-րդ դարում, մեր թվագրությունից առաջ Եգիպտոս է տարվել Խիկարի բնագիրը, անվիճելի է։ Այդ են վկայում էլեֆանտինյան պապիրուսները։

Այսպես։ Մենք հպանցիկ հիշատակեցինք Խիկարի ազդեցությունը ընդհանուր գրականության վրա, որն ունի բավական լայն շրջագիծ՝ պապիրուսներից Սուրբ գիրք և Հազար ու մեկ գիշերներ։ Բայց և մեծ է ու խորը նրա ազդեցությունը բանավոր գրականության, տարբեր ժողովուրդների առածների, հեքիաթների, զրույցների, առակների վրա։

Տեսնենք թե ինչ ճանապարհ է անցել զրույցը մեր մատենագրության մեջ։

Հարրիսը՝ Կոնիբերի հետ միասին Պղնձե քաղաքի ժողովածուից դուրս խիկարի բնագրի առաջին հրատարակողը, գրում է.

«Ինչ-որ տարօրինակ է, չնայած գրքի հայերի մոտ շատ տարածված բնույթին, հայ գրականության մեջ ուրիշ հետք չի նկատվում»[4]։

Բայց մենք այդ հետքերով գնացինք մինչև 11-րդ դար («Այրըն, զոր գեղջուկք խիկար անուանեն և էր խոկայր»)։

Ինչպես տեսանք, հայկական խմբագրությունը, հակառակ օտար մյուս բնագրերի, չի հիշատակում Սենեքերիմի հոր անունը՝ Սարհադոն[5]։ Այդ շեղումը կարևոր է։ Բնագրում կա Արծվաց դաշտ, որտեղ պետք է Նաթանի խարդավանքով ներկայանար խիկարը։ Հայ տարբերակներում այն դարձել է Արծրունյաց դաշտ։ Սենեքերիմ, Արծրունյաց դաշտ։

Զուգադիպությունները ավելի հեռուն են գնում։ Խորենացին հայտնում է, որ Արծրունիները Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորից են սերել. «Եւ են այս երկու տունքս ի զաւակէ Սենեքերիմայ՝ Արծրունիք և Գնունիք»։ Իսկ նրանց տոհմական խորհրդանշանը եղել է Արծիվը. «Եւ զԱրծրունիդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին։ Թողում զառասպելեացն բաջաղանս, որ ի Հադամակերտին պատմին, մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ և հովանի թռչնոյ՝ պատանւոյն թալկացելոյ»[6]։

Այս ամենից հետո ոչինչ չէր մնում զրույցը կապելու Արծրունիների տան հետ, իսկ Սարհադոնի անունը դուրս է նետվել իբրև խորթ և անհարիր, ավելորդ մանրամասնություն։

Որոշ բնագրերում հայացվել են և այլ անուններ։ Խիկարի կինը՝ Աշփեգանին դարձել է Արփեստան, որը գալիս է արփի բառից, Սենեքարը՝ Սնաքար, Աբիկամը՝ Ապիկար։

Անունների այդպիսի տեղայնացումը բնորոշ է և խիկարի այլ խմբագրությունների համար։ Սլավոնական հետագա խմբագրության մեջ իբրև փարավոնի դեսպան հանդես է գալիս այնքան մեծ սարսափ տարածած մի պատմական դեմք՝ Բաթու խանի իշխան Ելտեգին, իսկ իբրև խիկարի կին՝ Թեոդուլիան։

---

[4] „The story of Ahikar", էջ LXXXI:

[5] Հիշեցնենք, որ իրականում Սենեքերիմն է Սարհադոնի հայրը, բայց այստեղ նկատի ունենք բնագրի ընթերցումը։

[6] «Մովսեսի Խորենացւոյ Պատմութիւն հայոց», աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Թիֆլիս, 1913, էջ 111, (Բ—է)։

Զրույցի գլխավոր հերոսը հայերենում երկար և հետաքրքիր ճանապարհ է անցել։

11-րդ դարում նա արդեն հայ իմաստուն էր, որ «համապազ խոկմամբ ամենեցուն տայր խրատս և առակօք կրթէր», իսկ 12-րդ դարում գործածվել է իբրև հատուկ անուն, հոմանշելով իմաստուն բառին[7]*։*

14—15-րդ դարերում, հավանաբար Սաբայի պարականոնի ազդեցությամբ, ժողովրդական գիտակցության մեջ լիովին միացվում է Խիկարի ինքնությունը։

Հայտնի է Իսրայելի թագավոր Սողոմոնի և Սաբայի վեճը, որը լսելով Սողոմոնի իմաստության հռչակը գալիս է Հաբեշստանից նրան փորձելու. «Եւ տիկինն Սաբայ լուաւ զանուն Սողոմոնի և զանուն Տեառն և զիմաստութիւն Սողոմոնի և եկն փորձել զնա առակօք»[8]*։*

Զրույցը պարականոն է և վերցված ոչ թե Աստվածաշնչից, որտեղ շատ համառոտ է հիշատակվում այդ մասին, այլ Թալմուդից։ Ե՛վ Թալմուդում և՛ Սուրբ գրքում հաղթում է Սողոմոնը. «Եւ ետես զամենայն իմաստութիւն Սողոմոնի և ... յիմարեցաւ»[9]*։*

Հայկական օրինակում սակայն, որը վերագրվել է Խիկարին, վեճը շարունակում և հաղթում է ոչ թե Սողոմոնը, այլ Սաբան՝ Խիկարը։ Սողոմոնն իր առջև դրված խնդիրը լուծելուց հետո հարցնում է. Ո՞րն է աստծո արարածների մեջ գեղեցկագույնը։ Գեղեցկագույնը ես եմ, կինը,— պատասխանում է նա։ Այդպես Խիկարը անձնավորել է Սաբային և նույնացվել նրա հետ։

---

[7] Խիկար—բառ ռամկական, իմաստուն կամ իմաստակ,— բացատրում է Հայկազյան բառարանը։

Բառը այդ կիրառմամբ ողողված է մեր մատենագրության մեջ. «Խելօք Խիկար հեզահոգի (Քյուրդյանի հավաքածուի մի ձեռագիր, հիշատակարան, 1481 թիվ), «Մի հաւատալ ամէն մարդոյ, թէ զիրենք ցուցնեն քեզ Խիկար» (Կոստանդին Երզնկացի, էջ 199), «կամ թէ խելօք ես դու Խիկար» (Կոստանդին Երզնկացի, էջ 207), «Խելօքդ լեր դու այլ Խիկար» (Կոստանդին Երզնկացի, էջ 208), «Եւ իմաստուն մտաւք գերդ Խիկար» («Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին», էջ 268), «Թարքանչեալ բարձին զխելք Խիկարին, ետուն սպանանել զխր մարուն, հաւր աշից հանին» (Տաղ տէր Ստեփաննոսին Սիւնեաց եպիսկոպոսին, ձեռ. № 3888, էջ 139ա) «Եւ տանուտէր յոյժ մտացի, խելօքն էր շատ նման Խիկարի» (Ստեփանոս Թոխաթեցի, Ողբ), «Պարոն Թադոս հեզ և Հիկար (Փիրղալեմյան, ձեռ. № 6273, 1393 թ., էջ 11), «Իսկ Հասփել այսպէս ըղնա խրատէր, թէ Խաթուն իմ Խիկար քեզ հոգ մի առնէր» («Պատմութիւն Փարէզի և Վեննայի», էջ 97) և այլն։

[8] Գ Թագ., Ժ, 1։

[9] Գ Թագ., Ժ, 4—6։

Դրան ավելի է նպաստում թեման, որ քրիստոնյա միջավայրում Հարազատ կարող էր հնչել, քան բուն Խիկարի զրույցը, որտեղ նա որոշակիորեն քրիստոնյա չէ և պաշտում է աստվածներ, կամ կուռքեր։

Փոխակերպվելով Սաքայի, Խիկարը վերանձնավորել է և հենց իրեն։ Բուն զրույցի մեջ Սաքայի պարականոնի ազդեցությամբ, որը դիտվում է իբրև Խիկարյան հեղինակություն, որոշ փոփոխություններ են մտնում։

14—15-րդ դարերի ընդօրինակություններից դուրս են նետված Խիկարի կին առնելու հանգամանքը («վաթսուն կին առի»), բազնում աղոթելը և աստվածների անունները։ Զրույցը այդպիսով համերաշխվում է Սաքայի պարականոնին։

Թերևս դրանով պետք է բացատրել այն տարօրինակ երևույթը, որ Խիկար կիրառվել է որպես կանացի անուն։ Դեռ 13-րդ դարում, 1280 թվականին հիշատակվում է Խիկար քահանա, Մատենադարանի № 2746 ձեռագրի ստացողը, բայց այնուհետև՝ 1347 թվականին՝ տիրուհի Ստեփաննոսի[10], 1348՝ տիրուհի Ստեփաննոսի[11], 1419՝ մայր Յովհանէսի[12], 1455՝ մայր վարդան Խանանայի[13], 1471՝ մայր Անթառամի և այլն։

Կանանց համար այդպիսի անուն գործածելը կենցաղում սովորական էր և ընդունված։ Մենք հանդիպում ենք Նուանա, Խնձոր, Խեյոք անուններին։ Եթե կարող էր Խեյոք լինել, որ հիշատակված է դեռևս 1336 թվականի գրչության մեջ, ապա Խիկար, որը նույնպես խելոք է նշանակում, կամ իմաստուն, բնական է, կարող էր գործածվել։ Բայց այս դեպքում, կրկնում ենք, միայն պետք է ընդունել, որ մթագնված էր բուն Խիկարի անհատականությունը և նրա կապը զրույցի հետ. «Ես՝ Խիկար դպիր Սենեքերիմայ արքայի, վաթսուն կին առի և վաթսուն ապարանս շինեցի և ես՝ Խիկարս, վաթսուն տարու եղայ և ոչ եղև ինձ որդի»։

Հետագայում արդեն, 16—17-րդ դարերում Խիկարը վերադառնում է իրեն։ Գործածվում է նախ՝ իբրև տղամարդու մականուն,

[10] A Catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum by F. C. Conybeare, London, 1913, էջ 9a.

[11] «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 368։

[12] «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, հտ. Ա., Երևան, 1955, էջ 224։

[13] «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Յակովբոս Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 425։

ինչպես **Մուրատ Խիկար** *(տաղասաց 16-րդ դարու),* **Միրզաջան Խիկար** *(հիշատակված Արցախի մի արձանագրության մեջ)*[14], *իսկ հետո՝ պարզապես իբրև անուն՝* **Խիկար Երեց** *(1691 թիվ)*[15], *«Այս է հանգիստ Խիկարին, Գրիգոր աւագերիցու որդւոյն»*[16], *մինչև մեր օրերը։*

Այդ շրջանում որոշ գրիչներ, նույնիսկ, ավելի լայն տեղեկություններ ունեն Խիկարի մասին։ 17—18-րդ դարերի երկու ընդօրինակություններ (ձեռագիր № № 3526, 3493) տալիս են հետաքրքիր ընթերցված։ Խոսելով Նաբուսեմաքի մասին, որին Սենեքերիմը հանձնարարում է Խիկարին պատժել, ձեռագրերի մեջ ասված է. «Աբուսմագ, ոռուսի լեզուաւ Անպուհիլ»[17]*։*

Այդ նշանակում է նրանք գիտեն, որ ռուսական բնագրում **Նաբուսմաէ** *տառադարձվել է* **Անպուհիլ** (Анбугил) *և ծանոթ են զրույցի սլավոնական խմբագրության հետ։*

Սակայն Խիկարն այնքան է հայացված և նրա շուրջը կուտակվում է այնքան մեծ գրականություն, որ նույնիսկ 19-րդ դարի հայ բանասերը նրան համարելով ազգային գրող, բուն երկը՝ զրույցը, մերժում է իբրև անվավեր[18]*։*

«Եթե անուն մը կա անգիր դպրության մեջ, անուն ամենուրեք հիշված ու հեղեղված, այս նշանավոր անունն է Խիկար։ Որովհետև առածներ, առակներ ու առասպելներ կավանդվեն ու կզրուցվեն նրա անունով, ուստի միշտ կոչված է Խիկար իմաստուն»,— գրում է Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյանը[19]*։*

Բայց ինչով է պայմանավորված Խիկարի այդքան մեծ ժողովրդականությունը հայ և ընդհանուր գրականության մեջ։

Խիկարն առհասարակ մուտք է գործել հայ մատենագրության

---

14 **Մակար Բարխուդարյանց**, *Արցախ, Բագու, 1895, էջ 406։ Արձանագրությունն այսպես է. «Քրիստոս աստուած նշանս բարէխաւս Դալաթին։ Աստուծով ես Դալաթս, ամուսին իմ մեծ իշխան Միրզաջան Խիկար, որդիքս իմ Տաւիթ բէկ Մելիք պէկի գանգնեցին գխաչս փրկութիւն հոգոյ ի տանէն Գեղամայ, դոստր Մէլիք Ղուկասին Թ. ՉՂԸ»։*

15 *Տե՛ս* **Թեոդիկ**, *Ամենայն տարեցոյց, 1922, էջ 67—71։*

16 **Ռ. Երզնկեանց**, *Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ, Վաղարշապատ, 1886, էջ 38։*

17 *«Պատմութիւն և խրատք Խիկարայ իմաստնոյ», գիրք Ա, էջ 111 (17-րդ դարի տարընթերցվածը)։*

18 **Գաբրիել Այվազյան**, *Հազար և մի առակավոր բանք ազգայինք և օտարք, Կ. Պոլիս, 1874, էջ Ը—ԺԱ։ Զրույցի Խիկարի պատկանելությունն անհավանական է համարում և Վ. Տեր-Մինասյանը (տե՛ս «Անգիր դպրություն և առակք», էջ 22)։*

19 *«Անգիր դպրություն և առակք», էջ 22։*

և ժողովրդական բանահյուսություն տարբեր և շատ հաճախ իրար չհատող ճանապարհներով։ Բայց երկու դեպքում էլ նրա մեծ տարածման ակունքը զրույցն է։

Դա մոռացումն հաղթահարած մի երկ է, որ երկար դարեր չի կորցրել իր հմայքը։ Մի փոքրիկ խճանկար, որտեղ ամեն ինչ կա. և՛ խրատ, և՛ առակ, և՛ զրույց, և՛ պատմություն, և՛ հանելուկ։ Եղեալք՝ պատմութիւն, ոչ եղեալք՝ առասպել: *Բազմազան տարրեր հավաքվել են մի սյուժեի շուրջը, իսկ գործողությունը ծավալվում է մի ձևով՝ զրուցատրությամբ։*

Զրույցի մեջ մեծ տեղ են գրավում խրատները։

«Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ»,—ահա մեր դպրության հոր առաջին խոսքը, ուղղված իր ժողովրդին և առաջին գիրը հայերեն։ Այսպես, հայերեն թարգմանված առաջին երկը խրատներ են։ Դա պատահական ընտրություն չէ։ Այդտեղ նախասիրություն կա, դարի նախասիրությունը։ Իսկ խիկարյան զրույցը խիստ համասեռ է Սողոմոնի առակներին և հայտնվել է հայ գրականության մեջ թերևս նույն շրջանում։ Հինգերորդ դարի հայ պատմիչներն արդեն ծանոթ էին Խիկարին թարգմանաբար, բնագրից կամ միջնորդված աղբյուրներից։

Խրատները հորից որդուն փոխանցվող կարճ բանաձևումներ են, որտեղ վարվելակերպի և հասարակական կենցաղի կանոններ են հրահանգվում։ Դրանք մեծ մասամբ դրսևորվում են իբրև հորդոր։ Ստեղծվում է առիթ և հայրը սկսում է խրատել որդուն. Որդյակ... իսկ որդին միայն լսում է։ Այս ձևը կիրառվում է նաև հետագայում իմացաբանական երկերի մեջ։ Հերմեսը սովորաբար իր մտքերը հայտնում է որդուն կամ աշակերտին՝ Ասկղեպիոսին։

Այսպես, հայրն իր կենսափորձն է հաղորդում կամ թելադրում որդուն։ Դա ուսուցման նախնական ձևն է, որ բարձրացել է գրական աստիճանի։

Խրատները նախապես գրեթե առանց բացառության ուղղված էին, կամ վերաբերում էին թագավորական կամ իշխանական տան ժառանգորդներին և եթե ոչ՝ ապա նրանց հետ առնչվող մարդկանց, որպեսզի «որոց իբրև լուիցէ իմաստունն, իմաստնագոյն լիցի, իսկ որ հանճարեղն իցէ՝ զառաջնորդութիւն ստասցի»։ Դրանք սերնդաբար մշակվում էին նույն ոլորտներում, իսկ մյուս խավերը մնում էին դուրս, որովհետև գրավոր մշակույթն ուներ դասային ընդգրկում։

Հայտնի են Իսրայելի թագավոր Դավթի որդի Սողոմոնի առակները (խրատները), հայ ձեռագրերում հանդիպում են «Հարցումն թագաւորաց որդւոց», «Խրատք թագաւորաց խիստ պիտանի և գեղեցիկ» (ձեռ. № 679, էջ 208բ—209բ), խրատներ են վերագրված Նուշիրվան թագավորին, որը «թագ մի ունէր ոսկի և պատուական ակներով և շինուած էր քսան և երկու անկիւնով և յամէն անկիւն այս խրատս գրած էր»։ Այդպես է շատ նշանավոր Բարեզամի և Հովասափի զրույցը։ Հովասափը հնդկական թագավոր Աբեների որդին է և թագաժառանգը, որին իմաստություն են ուսուցում։ Մահմեդական Արևելքի նշանավոր խրատագիրքը՝ «Կաբուս Նամեն» գրված է էմիր Կաբուսի որդի Քեյ Քաուսի կողմից իր որդուն՝ Գիլանշահին։ Պարսկալեզու ձեռագրերում հանդիպում ենք «Նվեր վեզիրներին», «Նվեր թագավորին», բնագրեր, որոնք նույնպես խրատներ են։ Նույն շարքի մեջ է «Խօսք իմաստասիրաց և խրատք հասարակաց» բնագիրը, որ որոշ ձեռագրերում ունի ավելի բնորոշ խորագրային ընթերցում՝ «Խօսք իմաստասիրական առ ծառայս և մերձաւորս թագաւորաց, զի ուսցին սովաւ և իմաստնասցին», բայց հետագայում հանդես են գալիս ընդհանուր ձևով, ինչպես սլավոնական մատենագրության մեջ «Поучение сыну от отца» ու հազվագյուտ բնագիրը և այլն։

Խիկարը թագավորի ատենադպիրն է և խրատներ է տալիս իր քեռորդուն[20] արքայի մոտ ծառայության մտնելուց առաջ։ Բայց բնագիրն անցել է երկար ճանապարհ և ենթարկվել խմբագրության։ Այժմ այն ոչ թե խրատների ժողովածու է, որ հայրը տալիս է արքայի մոտ ծառայության մտնող որդուն կամ քեռորդուն, այլ խրատներ ու կանոններ ընդհանրապես երիտասարդի վարքի մասին։ Դրանով պետք է բացատրել, որ պապիրուսների մեջ պահպանված խրատները գրեթե առնչություն չունեն մեզ հասած խմբագրությունների հետ։

Այստեղ իհարկե որոշ հետքեր կան, որ բնագիրն սկզբնապես ուղղված էր արքայադպրին. «Որդեակ, եթէ լսես բան ինչ ի դրան

[20] Հավանաբար խրատներն սկզբում մեծ մասամբ հասցեագրված են եղել քեռորդուն։ Մեր ձեռագրերում կան այդպիսի վերապրուկային օրինակներ. «Խրատ խոսր ոմըն մեծատուն քրոջ որդոյ իւրոյ և ասաց. Ով որդեակ, ջանա ի բարի և մի հեշտանար ի սուտ կեանքս այս, զի անցաւոր է, անմոռաց յիշեա զօրն ահագին և զժամ մահուն դատաստանին մի մոռանար, խոնարհ և անոխակալ լեր և ըզմեղըս քո մի պահեր առ քեզ» (Ձեռագիր № 5948, էջ 14ա)։ Մենք արդեն ծանոթացանք մի այլ զրույցի հետ, որտեղ նույնպես մորեղբայրը խրատում է իր քեռորդուն (տես էջ 190, ծանոթ. 2)։

արքունի, մեռո զնա և թագո ի սրտի քում, զի մի ումեք ասիցես» և այլն, բայց մեծ մասամբ նկատի ունի տարբեր խավի և դիրքի մարդկանց։

Լինելով հասարակական վարքի կանոններ, խիկարյան խրատականքը հարուստ է իր բովանդակությամբ։ Այն արտահայտում է մարդու վերաբերմունքն ու փոխհարաբերությունը կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում՝ կնոջ, բարեկամի, ընկերոջ, ծնողների, ծերերի, դատավորների և իշխանավորների նկատմամբ, գինու, հաճույքների, հարստության և իշխանության վերաբերյալ, և հաճախ՝ հակասական, որովհետև այնտեղ կան հասարակական գիտակցության առանձին շերտեր, փոփոխված բարոյական ըմբռնումներ։ Այսպես, 45-րդ խրատով դատապարտում է տիրախույս ծառային. «Ծառայ, որ մեզմինչէ տեառն իւրում և երթայ առ այլս, յաշխարհի հանգիստ մի գտցէ և մի՝ ողորմութիւն յաստուծոյ», չնայած Նաթանը մտնում է հզորագույնի՝ արքայի մոտ բարձր ծառայության, բայց խրատներից մեկը զգուշացնում է ոչ մի կապ չունենալ հզորների հետ. «Զքանս հզորաց մի հոգասցես»։ Մի խրատով կարծես թե որդուն առևտրական է պատրաստում. «Մի առնուր կշռով մեծաւ և տալ փոքրով և ասել թէ շահեցայ», մի այլ խրատով՝ դատավոր, «Թէ դատաւոր իցես, ուղիղ դատեսջիր, զի ի մեծ դատաւորէն ոչ պատուհասեսցիս», կամ աստուծո պաշտոնյա, կրոնավոր. «Թէ պաշտոնյա ես աստուծոյ, զգոյշ լեր և սրբութեամբ ծառայեա նմա»։

Արտահայտված են նաև սոցիալական վիճակներ. «Որդեակ, որոյ ձեռն լի է, նա իմաստուն է և առատ, և ամենայն ոք պատուէ զնա։ Եւ որ աղքատ է, անմիտ և անարգ է և ոչ ոք պատուէ զնա», կամ՝ «Յորժամ իցես ի մէջ արանց, թէ աղքատ ես, մի յայտներ զաղքատութիւն քո, զի բանից քոց ոչ լուիցեն և արհամարեսցիս ի նոցանէ»։

Խրատներն ունեն ճանաչողական մեծ արժեք և կենսափորձի խտացում են.

«Որդեակ, մի՛ լիներ կարի քաղցր, զի մի կլանիցեն զքեզ. մի՛ կարի դառն, զի մի թքանիցեն, այլ եղիցիս հեզ և հանդարտ ի գործըս գնացից քոց»։

«Որդեակ, մեծատան որդին օձ կերաւ, ասէին դեղ է նմա, աղքատին որդին կերաւ, ասեն առ սովուն կերաւ»։

Տարբեր ժամանակներում մարդիկ գտել են այնտեղ իրենց հետաքրքրող հարցերի պատասխանները և միշտ վերախմբագրել, արտահայտելով սեփական տրամադրություն։

Օտար բոլոր խմբագրություններում խրատներից մեկն այսպես է. «Որդեակ, կերա դառնին և լեղի և ոչ էր դառն քան զաղքատութիւն», իսկ հայկական խմբագրության մեջ հնչում է հայերեն՝ և ոչ էր դառն ճան զաղքատութիւն և զպանդխտութիւն:

Մի այլ տարբերակում խորանալով տրամադրությանը, ստեղծվել է նոր խրատ. «Որդեակ, կերայ աղբուկ և արբի ջուր հոտեալ և չէր դառն քան զօտարութիւն»։

«Որդեակ, եղեր ինձ որպէս այծն, որ ուտէր զոորունն, և ասէ. ոորունն ցայծն. Զի՞ ուտես զիս, ոչ գիտես թէ ինև չիկեն զմորթդ։ Ասէ այծն. Ես ի կենդանութեան իմում ուտեմ զքեզ և ի մահուան իմում ճող խլեն զատակ քո և չիկեն զմորթ իմ»։ Այս առակավոր խրատը գրչի մոտ ինչ-որ մտքեր է արթնացնում, և ձայնարկությամբ իր վերաբերմունքն է արտահայտել՝ Ոհ, ոհ ի դառն ժամանակիս:

«Որդեակ, ամբարտաւան մարդիք հեռանան ի բարեկամութենէ մարդկան և ի սիրոյ և առնուն անարգանս անձինն և մեկուսանան յընկերաց, նոյնպէս և ագահքն»։

Այս խրատի վերջում D₄*-ը ընթերցում է ավել. «նոյնպէս և քահանայքն»։*

Խիկարի խրատները եթե անվերջ սնվել են ժողովրդական ակունքներից, ապա իրենք էլ շատ վտակներ են ակնավորել։ Բազմաթիվ առածներ այս բնագրից են ծագում։

Ահա փոխադարձ անցումների մի երկու օրինակ.

Խ ի կ ա ր	*Ա ռ ա ծ ա ն ի*
Որդեակ, յորժամ կոչեն զքեզ ի պատիւ, մի նստիր քան զքո լայեխիդ տեղիքն ի վեր, զի մի ասիցեն թէ ել յայդ տեղացդ և եկ ի վայր, և դու ամօթով լինիս (E—6)։	*Վարը նստի, որ վերևը քեզ տեղ տան (6)։* *Քրդանա մեծին մհար (համար) պահած տեղում նստիս ոչ (6)։*
Լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք, քանզի կոյրն աչօք արագ ուսանի զերթեւեկ ճանապարհին, իսկ կոյրն մտօք թողու զերթեւեկ ճանապարհին և ընդ կամակորն գնա (A—42f)։	*Լաւ ա աչքով քոռ ինի մարդ, ինչ մտքով (12)։*
Որդեակ, ակն մարդոյ աղաւ է. ոչ լցցի զանձով, մինչև լցցի հողով (G—83)։	*Մարդու աչքը մի բուռ հողով կըկըշտանա (27)։* *Աչքածակի աչքը մենակ հողով կըկըշտանա (17)։*

Որդեակ, մի լինիր կարի քաղցր, զի մի կլանիցեն զքեզ և մի կարի դառն, զի մի թքանիցեն զքեզ, այլ եղիցիս հեզ և հանդարտ ի գործս գնացից քոց (A—*8*)։	*Ոչ թքելու ա, ոչ կուլ տալու (37)։*
Որդեակ, թէ տեսանիցես զերիտասարդ մարդն թուցեալ յօդս, մի հաւատար նորա, զի բան ծերոց հաստատ է, քան զտղայոց (E—*27*)։	*Երիտասարդը օդը ելլէ մի հավատար (69)։*
Որդեակ, լաւ է իմաստուն մարդոյ հետ քար կրել, քան զհետ յիմար մարդոյ և անզգամի ուտել և ըմպել (E—*3*)։	*Խելոք մարդու հետ քար կրելը լավ է, քանց գժի հետ փլավ ուտելը (11)։*
Որդեակ, մեծատան որդին օձ կերաւ, ասէին դեղ է նմա, աղքատին որդին կերաւ, ասէին առ սովուն կերաւ (A—*10*)։	*Աղքատին տղան օձ կերաւ, ըսին անօթի էր, հարստին տղան կերավ, ըսին դեղ էր (220)։*
Լաւ է անուն բարի, քան զտեսանկ ցանկալի (A—*42g*)։	*Լավ է անուն բարի, քան գանձ աշխարհի (96)։*

և այլն։ Կան նաև բազմաթիվ հարակից մտքեր, որոնք կարող են փոխառված լինել և հեռացած բնօրինակից, կամ համընկնել բոլորովին պատահաբար։

Խիկարի խրատները նյութ են տվել և կաֆաներին։ «Որդեակ, ակն մարդոյ ագահ է, ոչ լցցի գանձով մինչև լցցի հողով» խրատը տեսնում ենք ոչ միայն Առածանիի մեջ, այլև «Բանք պիտանիք և օգտակարք ասացեալ յառաջնոց»[21] *բնագրում։*

Շատ թագաւորաց մեծաց ւ իմաստուն արանց լըսեցի,
Թէ անչափ չէչտանայ մարդն յաստընուորէս մինչ որ մեռնի։
Տանին զերեզման դընեն և հողով իւր աչքն լըցի,
Ապա փոշիմանի ւ ասէ, թէ հերիք է ւ այլ չի պիտի։

Ձեռագրում, մինչև Պղնձէ քաղաքի զրուցաշարի մեջ մտնելը, Խիկարը հաճախ ընդօրինակվում էր և հետո էլ ընդօրինակվել է Սողոմոնի, Սիրաքի խրատների և Մովսեսի օրենքների հետ մի ժողովածուում, իբրև համասեռ երկ։ Եվ դա բնական է։ Խրատքը ոչ միայն նպատակ է դնում փոխանցել ավագ սերնդի իմացությունն ու կենսափորձը, այլև սերնդի մշակած վարքագիծը, որ հաճախ ուժ է ստանում վերածվելով օրենքի։

[21] *«Գիրք պատմութեան որ կոչի Պղնձէ քաղաք», Կ. Պոլիս, 1792, էջ 221։ Այդ քառյակը վերագրվում է նաև Հովհաննես Երզնկացուն (Տե՛ս Ա. Սրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, Երևան, 1958, էջ 156)։*

Այսպես, ձեռագիր № 4726-ում ընդօրինակված են Մովսեսի օրենքները, «Խօսք իմաստասիրացից» անմիջապես հետո՝ «Դատաստանք օրինացն Մովսիսի, զոր ասաց տէր և գրեաց Մովսէս»։

Դրանք դատաստանք չեն, այլ պարզապես խրատներ, կամ պատվիրաններ։

ա) Զպանդուխտն, որ է ղարիբ և օտարն մի՛ նեղացնէք։

բ) Զորբն և զայրին մի՛ յաղթահարէք։

գ) Եթէ տացես արծաթ ի փոխ եղբօր քում, որ աղքատ իցէ, մի՝ հեպեսցես զնա և առցես շահ։

դ) Եւ թէ գրաւեսցես զբաճկոն ընկերի քո, նախ քան զմտանել արեգականն, դարձոյ անդրէն առ նայ, զի այն է վերարկու նորա։

ե) Զառաջնորդս քո մի՛ բամբասեր և զիշխան ժողովրդեան քո մի՛ հայհոյեր։

զ) Թէ տեսանես զգրաստ ընկերի քո անկեալ ընդ բեռամբն, մի՛ զանց առներ զնովաւ, այլ յարոյ զնայ և բարձ։

է) Մի՛ խոտորեսցես զիրաւունս տնանկին ի դատաստանի իւրում։

ը) Մի՛ եփեսցես զգառ ի կաթ մօր իւրոյ։ Ասէ պատճառն, որ քան ոչխարն ի կաթն է, գառն մի զենոյր վասն Բ պատճառի. նախ՝ մի ցամաքեսցի կաթն, և ըստ մտաց այս է. Վասն մեղաց հօր զորդին մի տուժեր[22]*։*

Այդպիսի պատվիրաններ բազմաթիվ են Խիկարի և Խօսքի *մեջ.*

«Որդեակ, մի՛ հեղուր զարիւն արդար ի տարապարտուց, զի մի հեղցեն զարիւն քո փոխան նորա» (A—*33)*։

«Որդեակ, մի՛ ստանար ինչս յանիրաւութենէ, զի մի կորուսանիցէ զամենայն ստացուածս քո» (A—*100)*։

«Որդեակ, դատաստան անիրաւութեան մի՛ առներ։ Թէպէտ յաղթես ատեխին, յաստուծոյ դատաստանացն երկիր» (A—*104*a)։

Նույնիսկ առնչություններ և փոխանցումներ կարելի է տեսնել դրանց մեջ։ Վերջին խրատը՝ Դատաստան անիրաւութեան մի՛ առ-

---

[22] *Բնագիրը քաղված է* Ելքի *ԻԲ, ԻԳ գլուխներից, բայց նրա հետ տալիս է շատ մեծ տարբերություններ, օր.* Զպանդուխտն, որ է ղարիբ և օտարն մի նեղացնէք *(ձեռագիր),* Զպանդուխտն մի չարչարիցէք եւ մի նեղիցէք զնա, զի եւ դուք պանդուխտք էիք յերկրին եգիպտացւոց (Ելք, *ԻԲ, 21—22),* Զորբն և զայրին մի յաղթահարէք *(ձեռագիր),* Զամենայն զայրի եւ զորբ մի չարչարիցէք: Ապա եթէ չարչարելով չարչարիցէք զնոսա, եւ բողոք բարձեալ աղաղակիցեն առ իս, լսելով լուայց աղաղակի նոցա: Եւ բարկացայց սրտմտութեամբ եւ կոտորեցից զձեզ սրով, եւ եղիցին կանայք ձեր այրիք եւ մանկունք ձեր որբք» (Ելք, ԻԲ, 22—24) *և այլն։*

Մեր *փոքրիկ ընթերցումով հանդիպում ենք մովսիսյան պատվիրաններում՝* Անիրաւութիւն ի դատաստանի մի՛ առնիցես:

Խրատը դառնում է պատվիրան, պատվիրանը՝ օրենք, ձեռք բերելով պատժիչ ուժ։ Շատ հաճախ նույնը Ելքի *մեջ պատվիրան է,* Ղևտականում՝ *օրենք։* Մի-*ն դառնում է* որ,— *մի՛ շնացես, ո՛ր շնացէ։*

Խիկարի մոտ որոշ խրատներ նույնպես Ղևտականի *մեջ արդեն օրենքի ուժ ունեն.*

Խիկար	*Ղևտ.*
*Որդեակ, մի՛ մերձենար ի կին ընկերի քո, ապա թէ շնասցիս, բարկասցի աստուած ի վերայ քո և այլք շնասցեն ընդ կնոջ քո և դու տրտմիս յոյժ (*A—*35)։*	*Այր ոք եթէ շնասցի ընդ առնակնոջ կամ շնայցէ ընդ կնոջ ընկերի իւրոյ, մահու մեռցին և շնացողն և շնացեալն (Ղևտ. Ի—10, 11)։*
*Որդեակ, սիրեա զկին քո զի մարմին քո է և զհետ կնոջ օտարի մի՛ երթար, զի գործդ մահաբեր է և չար է առաջի աստուծոյ և մարդկան (*A—*63)։*	
*Որդեակ, սիրեա զհայր քո, որ ծնաւ զքեզ և զանէծս հօր և մօր քո մի՛ առցես, զի ի բարութիւն որդոց քոց խնդասցես (*A—*24)։*	*Մարդ ոք, որ հայհոյեսցէ զհայր իւր կամ զմայր իւր՝ մահու մեռցի։ Զհայր իւր կամ զմայր իւր թէ բամբասեսցէ՝ մահապարտ է (Ղևտ.—9, 10)։*

Օրենքը սովորույթի հաստատումն է, խրատը՝ ուսուցումը։ Խրատը հորդորում է՝ զի գործդ մահաբեր է և չար է առաջի աստուծոյ և մարդկան, զի ի բարութիւն որդոց քոց խնդասցես, *իսկ օրենքը՝ պատժում՝* մահու մեռցին, մահապարտ է:

Խրատը ևս ձգտում է դրան։ Եվ ծնվում է օրենքը[23]*։ Հենց թեկուզ խիկարյան խրատները։ «Խօսք իմաստասիրացի» մի խրատ այսպես է. «Որդեակ, մտանութիւն յերկուս դէմս սահմանի։ Եթէ տեսանես զնենգաւորն ի սպանութիւն տեսոն և ոչ յայտնես նմա, մահապարտ ես և դու իբրև զնա»։*

---

[23] *Բոլորովին ոչ պատահաբար խրատը նույնանում է պատժի հետ, խրատել նշանակում է պատժել։ Սովորական են այսպիսի արտահայտությունները. «Ես նրան այնպես խրատեմ, որ երբեք չմոռանա», «ես նրան մի լավ խրատեցի» և այլն։ Նման կիրառում կա նաև Խիկարի մոտ. «Որդեակ, զքո որդին ի գանէ մի խնայեր։ Որպէս պիտոյ է աղբն պարտիզի և կապն քսակի և պարան յոտս իշոյ, այնպէս պիտոյ է ծեծն տղային, զի թէ մի անգամ և երկիցս* խրատես՝ *ոչ մեռանի» (*A—*18)։*

Դա արդեն օրենք է և ունի իր պատժի սահմանումը։ Ինչպես գիտենք խոսքը ներձուլվել է Խիկարին։ Բայց հենց թեկուզ Խիկարից մի օրինակ. «Որդեակ, ծառայ, որ մեղանչէ տեառն իւրում և երթայ առ այլս, յաշխարհի հանգիստ մի՛ գտցէ և մի՛ ողորմութիւն յաստուծոյ»։ Սա արդեն խրատ չէ, այլ կանոն, որ արտահայտում է ստրկատիրական հարաբերություն, ծառայի կապվածությունը տիրոջը։ Պատիժը դեռևս բարոյական է՝ հանգիստ մի՛ գտցէ և մի՛ ողորմութիւն յաստուծոյ: *Այստեղ անցումը օրենքին մի քայլ է միայն, օրենք, որ արգելում է տիրոջից ծառայի ինքնակամ հեռանալը։*

Գրչություններում Խիկարի բնագիրն այսպես է ներկայացված.

«Խրատք Խիկարայ իմաստասիրի, զոր պարտ *է իմանալ և ի միտ առնուլ ամենայն մարդոյ, վասն շահի և օգտութեան», «...*պարտ է *ամենայն հարք այսպէս խրատեն զորդիս և վարդապետք զաշակերտեալսն», «...*պարտ է *ամենեցուն ի միտ առնուլ», «...*պարտ է *և արժան ուշիմ ի միտ դնել, զի դուռ է իմաստութեան և շահ է ամենայնի»։*

Սահմանվում է նույնիսկ պատիժ.

«Արդ որ լսէ զխրատս զայս և առնէ, սիրելի առնէ զանձն աստուծոյ և մարդկան և երանեմ կենաց նոցա։ Եւ որ լսէ և ոչ առնէ, մանաւանդ թէ հակառակ ևս լինի և փոխանակ բարո, չար ևս խորհի, եթէ որդի է, թէ եղբայր, թէ աշկերտ, թէ սիրելի կամ օտար, նա զառաջիկա գրեալդ ընդունի։ Եւ թէ ոչ՝ հազար եղուկ է նոցա»:

Նա զառաջիկա գրեալդ ընդունի,—*սպառնում է Նաթանի ճակատագրով։*

Խիկարը Նաթանին պատժում է ամենայն դաժանությամբ, որովհետև «անտես արար և հոսեաց զբանս, որպէս հողմ ընդդէմ փոշոյ»։ Չնայած Նաթանի խնդրանքին ու զղջումին, նա չի ներում նրան, այլ «հարկաներ բիր» մինչև որ «ուռեցաւ Նաթան և պատառեցաւ»։ Այդպես է բոլոր խմբագրություններում, բացի Եզովպոսի օրինակից, դա հետագա ուղղում է։

«Որդեակ, որ ընդ ականջսն ոչ լսէ ընդ թիկունսն լսեցուցանեն»,—ահա պատժի սահմանումը։

Զրույցի վերջում ձգվում է խրատների մի այլ շարք, որ տալիս է Խիկարն իր քեռորդուն եգիպտական ճամփորդությունից հետո։ Դրանք առակավոր բնույթի են, ուղղակի առակներ, ավելի ճիշտ՝ **խրատուց օրինակք.**

«Որդեակ, եղեր ինձ որպէս կարիճն, որ եհար զասեղն։ Ասէ. Ահա խայթոց, որ չար է քան զքոյդ»։

«Որդեակ, եղեր որպէս զայն, որ ձգէր նետ յերկինս և ոչ կարաց հասուցանել ի վեր, բայց զանօրէնութիւն շահեցաւ, և դարձաւ նետն ի գլուխն իւր»։

«Եղեր ինձ որպէս շուն, որ եմուտ ի հնոց բրտի, և յորժամ ջեռաւ, սկսաւ հաչել ընդդէմ նորա»։

Երբ առակը բերվում է համեմատության համար, կորցնում է իր ինքնակա նշանակությունը և դառնում խրատուց օրինակ և իբրև առակ պայմանական է, բայց երբ բերվում է մեկնության համար, ստանում է ժանրային ինքնություն և խրատն է դառնում պայմանական։ Առաջին դեպքում՝ խրատը նախադրյալ է, երկրորդ դեպքում՝ հետևություն։

Բայց պետք է ընդունել, որ և՛ իբրև նախադրյալ և՛ իբրև հետևություն, խրատը նախորդում է առակին։ Առակը, եթե այն այլաբանություն է և ոչ թե կենդանական զրույց, կամ կենդանական զրույցի մի հատված, ծագում է խրատի անհրաժեշտությունից։

Այլաբանությունը կամ առակը լուծման պահանջից է ծնվել, իսկ լուծումը հենց ինքը խրատն է, այն, որ այլաբանաբար յինքեանս ունի թագուցեալ։ Առակը այլաբանական խրատ է։

Դրա հիանալի օրինակ են Խիկարի առակավոր խրատները, որոնք ևս, պարզ է, կարող էին և՛ ընդարձակվել և՛ պոկվել զրույցից ու ստանալ անկախ բնույթ։ Աղվեսագրքում ու Վարդանի ժողովածուների մեջ ցրված են այդ առակներից, բայց ոչ այնքան շատ։ Այդ նրանից է, որ Խիկարի առակավոր խրատները պտտվում են մի հարցի շուրջը, ունեն պատժիչ բնույթ, թեմատիկ մեծ կապ իրար հետ, և տրոհելը դժվար է։

Խիկարի խրատները ավելի են տարածված հայկական ձեռագրերում, քան Սիրաքի և Սողոմոնի, որոնք օգտվում են Աստվածաշնչի հեղինակությունից։ Սողոմոնի և Սիրաքի խրատները համեմատաբար միաբնույթ են և հեղինակային, իսկ Խիկարը ունի ժողովրդական կենսալիր ոճ և ուղեկցվում է հետաքրքիր պատմությամբ։ Նրանք ձեռագրերում անհամեմատ քիչ փոփոխություններ են կրել։ Բայց այդպես չէ Խիկարը։ Ընդօրինակողները ազատորեն խրատականքի մեջ կատարել են բազմաթիվ հավելագրումներ ու նորամուծություններ։ Մի ձեռագրում (ձեռ. № 697, B_{14}) գրիչը բերում է իր խրատը և ավելացնում՝ Այս անարժանէս է, իսկ որքան գրիչներ են հավելագրել, որ չի նշված։

Այդպիսով դարերի ընթացքում խրատականքը հենքի դեր է կատարել և դարձել մի տեսակ բարքերի ու վարքագծի ուղեցույց։

Զրույցի երկրորդ մասը հարց ու պատասխանիք է, որը նույնպես ուսուցողական բնույթ ունի և ավելի ճանաչողական արժեք։ Հին աշխարհում մարդը քիչ բան գիտեր բնության և աշխարհի մասին և պակասը լրացնում էր յուրովի։ Նա երեխայի պես բաց էր աբել աչքերը և նայում էր շուրջը զարմացած, նա հարցնում էր՝ ինչո՞ւ և պատասխանում կա՛մ ձեռք բերված փորձով, կա՛մ սրամիտ հնարանքով, կա՛մ երևակայությամբ, կա՛մ գերբնական ճանապարհով։ Հեքիաթների մեջ ողողվել է այս թեման, թագավորները իրար հետ մրցում են հանելուկներով, վիշապները բարդ առաջադրանքներ են տալիս հերոսներին, հանելուկներ կամ դժվար խնդիրներ են լուծում, որ հասնեն տենչած գեղեցկուհուն և այլն։

Փարավոնի բոլոր հարցերը Խիկարը լուծում է բացառապես իմացությամբ։ Նա այլ կերպ չի հաղթում թշնամուն։

Փարավոնն առաջադրում է տոմարի, երկնքում տաճար կառուցելու, ավազից պարան մանելու, դեռ չլսված խոսք ասելու և ուրիշ խնդիրներ։

Այդ ամենը ինքնին հետաքրքիր են և հյուսվում են այնպիսի կապակցությամբ, որ շատ հեշտ ամեն մի խնդիր կարող է ինքնակա արժեք ունենալ։ Ոչինչ չի տուժի, եթե ավելացվեն նոր խնդիրներ, կամ որոշ խնդիրներ դուրս ընկնեն, ծավալվեն գեղարվեստական անկախ ձևերի մեջ և այլն։

Այստեղից էլ առաջանում է փոխազդեցության լայն հնարավորություն։ Այդ խնդիրները զուգահեռաբար կան մեր և ուրիշ ժողովուրդների զրույցներում, հեքիաթներում և այլուր։

Այսպես։ Տոմարի խնդիրը Խիկարն ասում է, որ ասորոց հորթարածներն անգամ գիտեն։ Այդ խնդիրը կա և «Պատմութիւն աղջըկանն ու մանկան»[24] զրույցի մեջ։ Երկրորդ խնդիրը կապված է մարդու թռչելու գաղափարի հետ։ Ասորաբաբելական աղյուսների վրա պատմվում է Էտանի մասին, որը թռչում է արծվի հետ։ Այդպես են անում Խիկարը և Եզովպոսը։ Հույն առասպելում թռչում են Դեդալն ու Իկարը։

Մարդու այդ երազանքը հետաքրքիր ճանապարհ է անցել։ Էտանի զրույցը ավելի հին է և շատ անբնական է հնչում։ Նա ինքն է նստում արծվի վրա, որը սովորական արծիվ չէ, այլ գիտի մարդկային լեզուն։ Խիկարի մոտ դրվագը հավանաբար անցել է Էտանից, բայց ստացել իրական գծեր. թռչում են, ոչ թե ինքը, այլ վարժեցված երեխաներ, որոնց դնում է կողովի մեջ։ Դա նույնությամբ

[24] «Պատմութիւն վասն Պղնձէ քաղաքին», էջ 147—148։

անցել է Եզովպոսին, իսկ Իկարը ինքն է թևեր սարքում և փորձում թռչել։ Սա արդեն նոր բան է և մարդու թռիչքի առաջին փորձը, որը նույնպես ծնվել է նախորդ երազներից։ Բայց այստեղ դիտենք մի հարց, արդյո՞ք Խիկարը որևէ առնչություն չի կարող ունենալ Իկարի հետ, թե՞ անունների պատահական զուգահնչունություն է։

Խիստ տարածված են և մյուս խնդիրները. ավազից պարան մանել, այնպիսի բան ասել, որ ոչ ոք չի իմացել։ Հիշենք, որ Հ. Թումանյանը, այս վերջին թեմայի վրա է հյուսել իր հեքիաթներից մեկը և այլն։ Սրանք թեմաներ են, որոնք անվերջ հետաքրքրել են մարդկանց։

Արաբների մոտ Խիկարի հետագա խմբագրությունները դարձել են հեքիաթ և մտել Հազար ու մեկ գիշերների մեջ[25], ենթարկվելով հեքիաթների ընդհանուր ոգուն, իսկ սլավոնական աշխարհում ընթացել են վիպականացման ուղիով։ Այստեղ հերոսների հարաբերությունը, երկախոսությունները, փոխադարձ սպառնալիքները, գործողությունները և այլն էպոսին հատուկ ձևեր են ընդունել։ Եգիպտական թագավորը երբ լսում է, որ Ակիրը գլխատվել է, խորհուրդ է անում իր մեծամեծների հետ.

«И тогда слышав царь египетцкий Фараон, что Акирь погублен бысть, и нача глаголати посадником своим: «Некий муж был, именем Акирь премудры, в земле Аливиетсей, у царя Синографа: а ныне Акирь погублен бысть, уж наше время дан своя многая летная время имать у царя Синографа».

Նրանք ձայնակցում են արքային.

«Тогда же и посадники рекоша: «Воистину, государь царь, время, время твое дань свою имать».

Փարավոնն ուղարկում է իր ահեղ դեսպանին՝ Ելտեգիին.

«И посылает царь египетцкий фараон грозного посла своего Елтегу, а с ним многое множество раб своих в светлых ризах и в златокованных доспехах».

Ելտեգին վարվում է թշնամու երկրի հետ այնպես, ինչպես Մսրա Մելիքի դեսպանները.

«И тогда поиде грозный посол Елтега ко граду Онлевиту, и не дошед до града Аливита и нача станом становиться и нача ясти и пити саморучно и нача к себе силою имати на ложище отеческие дщери».

[25] «Հազար ու մեկ գիշերների» բավական մանրամասն մատենագիտությունը տե՛ս „Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера“, М., 1900, էջ 231—240։

Իսկ երբ հայտնի է դառնում, որ Ակիրը կենդանի է, Սինոգրաֆը փոխադարձաբար նրան ուղարկում է Եգիպտոս.

«И повеле отроком своим сделати парусы борзые и варижи белые, и велел на себя класти светлыя ризы и златокованныя доспехи. И поиде Акирь к Египту, аки орел на ловлю к великому царю египетцкому против ево посольствовать».

Նա նույն կերպ է վարվում թշնամու հետ.

«И пришед Акирь премудры ко граду Египту, и станом стал, и нача ясти и пити и силно имати девицы красные к себе на ложище».

Ակիրը երեք տարի նստում է հորի մեջ, փարավոնը պահանջում է երեք տարվա հարկ։

Դրամատիկ բնույթ ունի Ակիրի հանդիպումը իր կնոջը, Թեոդուլիային, բանտից դուրս գալուց հետո.

«Акирь пойде в дом свой изыскати жену свою Θеодулию. И жена его бысть порабощена у сына его Анадана, у овечьих стад и верблюжьих и у воловьих быта. Акирь же нашед ее и глагола ей: «Θеодулия, гряди ко мне!» Θеодулия же по глаголу позна и, а по видению не познала и притече и паде на ногу его и пролия слезы своя и глаголя: «Алавицкое солнце, откуду еси пришел? Уже ми еси по три года не восходило! Откуду ми еси свет возсиял».

Երբ Անադանը հրաժարվում է լուծել փարավոնի հանելուկները, թագավորն ընկնում է ծանր վշտի մեջ.

«И впаде царь Сенеграф в великое недоумение и снем венец злат со главы своея и поверже на место и нача главу свою перстию посыпати и пребывати один в палате своей и нача плакати горько и глагола «Увы! мне окаянному что сотворих! Вскоре урезах лозу плодотворяющую, поломих замок Алавицкого царства...».

Ամբուգիլն այդ մասին հայտնում է Ակիրին, որը և նրա հետ որոշելով, որ արդեն ժամանակն է, գալիս է թագավորի մոտ.

«Анбугил же шед скоро потолкав у палаты царевы. Царь же вопрошаше: «Кто есть пред дверьми моими?» Анбугил же рече глаголя: «Аз, господине, твои конюшец Анбугилец...».

Այդ ամենը նորամուծություններ են, որոնք չկան սլավոնական առաջին խմբագրության մեջ և այլուր[26], ունեն վիպական բնույթ, միտվում և կարծես նույնանում են բիլինաների հետ։

---

[26] **Մենք բաղեցինք հետագա խմբագրություններից։ Տե՛ս** „Памятники старинной русской литературы“, изд. Григорием Кушеревым-Безбородко, под ред. Н. Костомарова, СПб., 1860, вып. II, *էջ 359—364* (вариант первый), 364—370 (вариант второй), „Русский Вестник“, том пятый, СПб.

Ռուս բանահյուսության մեջ Ակիրի և ժողովրդական երկերի զուգահեռները նկատվել են, բայց շատ դեպքերում դեռ անորոշ են փոխանցման ուղիները, զրույցի ապրած կյանքը սլավոնական մատենագրության մեջ։

«Բոլոր գիտնականները,—գրում է նշանավոր բանասեր Պերետցը,— շոշափել են հիմնականում Ախիկարի մասին զրույցի ծագման, նրա ստեղծման ժամանակի ու տեղի, սլավոնական գրականության մեջ նրա թարգմանության ուղիների, մասնավորեն սլավոնա-ռուսական խմբագրությունների հետ կապված խնդիրները։ Զրույցի գրական պատմության ավելի մանրամասն վերլուծությունը մնացել է ինչ-որ հասանելության սահմաններից դուրս։ Իսկ, իմիջիայլոց, այդ հարցը, ռուսական հին մատենագրության մեջ բնագրի ճակատագրի հարցը, մենք կարծում ենք ռուս գրականության պատմագրի համար ավելի է կարևոր»[27]։

Այդ հարցում որոշակի արդյունքի կարելի է հասնել միայն, երբ պարզվի Խիկարի զրույցի սահմանային կազմը ռուս մատենագրության մեջ։ Բայց փորձենք անել մի քանի դիտողություն։

Ակիրը թարգմանվելով բավական վաղ, 11—13-րդ դարերում, այնուհետև շատ ավելի ընթացել է բանահյուսական ուղիով, քան մատենագրական։ Ժողովրդական երկերի և Ակիրի զրույցի փոխադարձ ներթափանցումը որակային չափերի է հասել, և գրեթե ջնջվում են սահմանները։

Զրույցը խրատականքի մեջ՝ մեծ մասամբ տալիս է, պատմության մեջ՝ վերցնում, ինչպես մեր բերած օրինակները, և դա դանդաղորեն հանգեցրել է նախնական ձևից նրա հեռացմանը իբրև ստեղծագործություն, թուլացնելով խրատաբանական բնույթը և ուժեղացնելով վիպական տարրը։

Բայց դրանից բոլորովին չի կարելի ենթադրել, որ խրատաբանությունը սլավոնական գրականության համար երկրորդային էր։ Ընդհակառակը, Խիկարի զրույցը տոգորել ու սնունդ է տվել սլավոնական մատենագրությանը հենց այդ ուղղությամբ։ Պատահական չէ, որ գրավոր աղբյուրներում («Домострой», «Пчела», «Поучение и наказание отца к любимому сыну, как ему в

1842, էջ 54—65 изд. Н. Полевым, „Известия отделения русского языка и словесности императорской АН“, том XXI, кн. I, 1916, էջ 268—278, *В. К. Перетц*, К истории текста повести об Акире Премудром, СПб., 1916.

[27] *В. К. Перетц*, К истории текста повести об Акире Премудром, էջ I։

мире стоять без **конца»** *և այլն) լայնորեն փոխառվել են խրատները, իսկ սյուժետային կողմը, առանձին պատումներ մուծվել են ավելի շատ՝ բիլինաներում։ Սլավոնական գրականությունը չեշտված խրատաբանական բնույթ ունի, ուստի այն, օգտվելով գրույցի խրատականքից, շրջանցել է գրույցն ամբողջությամբ, որը հետո գնացել է ժողովրդական խմբագրման ուղիներով։ Այստեղ արդեն ավելի հետաքրքրում է պատմությունը, և խրատները համառոտվում են, բայց ոչ բոլորովին ազվում։*

Խիկարի հետագա զարգացումն ընթացել է երկու ուղղությամբ։ Գրավոր սահմաններում սյուժեի մեջ ժողովրդական ընդմիջարկումները և խմբագրումները այն դարձրել են վիպական գրույց։ Դրա լավագույն օրինակներն են Ն. Պոլևոյի հրատարակած բնագիրը, Ռումյանցևյան և Պոգոդինյան ձեռագրերը և Պերետցի հետագա խմբագրությունը, իսկ բանավոր սահմաններում՝ հեքիաթ.

«Жил Акирь премудрый, детей у него не было, взял он себе покормленка и стал поить-кормить его заместо роднова сына. Только покормленок его пошел одинова к царю и сказал, што Акирь премудрой всяки зелья составлять и хочет его царя истребить» *և այլն*[28]*։*

Բոլորովին այլ ընթացք է ունեցել գրույցն հայ մատենագրության մեջ։ Զնայած հայկական խմբագրությունն ունի վեց տարբերակ, որոնք այնպես արտահայտիչ հեռանում են իրարից, և, նույնիսկ, կարելի է համարել առանձին խմբագրություններ, բայց բոլոր փոփոխությունները մատենագրական բնույթի են։ Զրույցի պատմության մեջ և ոչ մի տարբերակում, թեկուզ հետագա, չի կարելի ցույց տալ անհարիր նորամուծություն, կամ իհարկե հետմուտ բառեր և արտահայտություններ՝ **նայիպ, վազիր, մեյմար, մոհր, որդան կարմիր** *և այլն, մասնակի ընդմիջարկություններ՝* **օռուսի լեզուաւ Անպուհիլ,** *անունների տեղայնացում և մեծ քանակությամբ խրատների ներհոսք, բայց դա հեռու չի տանում։*

Զրույցը զերծ է եղել իբրև մատենագրական երկ և զերծ է այնպիսի միջամտություններից, որոնք կարող էին նրա բնույթը փոխել։

Ակիրի թեման ռուսական բանահյուսության մեջ զարգացել է իբրև հեքիաթ, բայց այստեղ այդպիսի օրինակ չկա։

---

[28] „Сборник великорусских сказок Архива Русского географического общества“, вып. II, Петр. 1917, *էջ 757—758։ Այս հեքիաթը գրի է առնվել և հրատարակվել շատ ուշ, երբ արդեն թուլացել էր հետաքրքրությունն Ակիրի նկատմամբ։ Այդպես էլ մնացել է աննկատ։*

Հեքիաթներում, զրույցներում և զանազան այլ պատումներում Խիկարը հյուրընկալվում է, փոխարինում, բայց հանդես չի գալիս իր սեփական թեմայով։ Կա ժողովրդական մի հեքիաթ՝ **խիկարի խըսեն**[29], *որտեղ նա թափանցել է պատրաստի սյուժեի մեջ, ինչպես Ակիրը սլավոնական Թեոկտիրիստի լեգենդում։ Այդ սյուժեն հայտնի է նաև առանց Խիկարի։ Նրա մի պատումը ծանոթ է վրացական բանահյուսությանը։*

Այդպիսով, զրույցը հայերեն թարգմանությունից ի վեր, ամբողջ ընթացքում, մնացել է իբրև բացառապես մատենագրական երկ, բայց այնքան մեծ է նրա դերն ու հմայքը, որ հերոսը ձեռք է բերում համազգային իմաստունի համբավ։

Հին ժողովուրդներն ինչպես որ ունեին իրենց աստվածները, իրենց նահապետները, իրենց հերոսները, իրենց արքաները, այնպես էլ՝ իրենց մարգարեն և իմաստունը.

«Իմաստուններն այն աստիճան պատվավոր տեղ էին գրավում, որ արժանի էին համարվում թագավորության, որովհետև իրենց կենդանության ժամանակ և մահից հետո նրանք բերում էին մեզ աստվածների պատգամներն ու նախազգուշացումները»,— գրում է Ստրաբոնը[30]*։*

Ստրաբոնը տալիս է մի քանի հռչակավոր իմաստունների և Ախայիկարոսի անունը։ Ախայիկարոսն անշուշտ Ախիկարն է։

Ժողովուրդն իմաստունի մեջ խտացնում էր իր մտավոր ուժը, մտավոր կարողությունը և այստեղ ևս ձգտում էր հասնել հաղթանակի։ Դա ազգերի պայքարն է մտքի ոլորտներում ինքնահաստատման կամ գերիշխանության համար։ Դա անթիվ անգամ արտահայտված է հեքիաթներում։ Հերոսները վիճում են իրար հետ, և տիրում է հաղթողը։ Այդպես է նաև Խիկարի զրույցի մեջ։

Քրիստոնեությունը բերեց նոր աստված, նոր հերոսներ և նոր իմաստուն։ Դա Իսրայելի արքա Դավթի որդի Սողոմոնն էր։ Նա արտահայտում է քրիստոնեական մտքի հաղթանակը։ Ամենուր, ինչպես և հայ ժողովրդի մեջ, նա ձեռք է բերում վիթխարի հռչակ։

Սողոմոնի մասին կան բազմաթիվ զրույցներ, հետաքրքիր պատմություններ, որտեղ դրսևորված է նրա կենսունակությունն ու իմաստությունը։ Նա ժողովրդականանում է, բայց չի ազգայնանում։ Նրա մեծ ժողովրդականացմանը օգնում է Սուրբ գիրքը և հենց Սուրբ գիրքն էլ խանգարում նրա ազգայնացմանը։ Սողոմոնը միշտ մնում է Իսրայելի արքա Դավթի որդի։

---

29 *«Էմինյան ազգագրական ժողովածու», հտ. Բ, էջ 442—427։*

30 *Страбон*, География, 1964, XVI, 2—39.

Քրիստոնեությունը համամարդկային բնույթ ուներ, նա հավատով եղբայրացնում էր և անտեսում ազգային սահմանները, բայց դա այնքան ժամանակ, քանի ապրում էր իր անաղարտ վիճակի մեջ։ Հետո երբ դարձավ եկեղեցի, չարաշահվեց հենց այդ բնույթը։ Եկեղեցիների մեջ ծայր առավ առաջնության մեծ պայքար, որ ընթանում էր տարբեր ձևերով, բայց իր հիմքում պահում էր ազգային ինքնության գաղափարը։ Եկեղեցիների մեջ ... իսկ ժողովուրդը՝ նույնպես։ Սողոմոնը միշտ էլ մեզ համար մնում է օտար ու գրքային։ Նա եկվոր է, չնայած աստված իր հաճության ձեռքն է դրել նրա ուսին։

Սողոմոնը չի դառնում ազգային իմաստուն, և ժողովուրդը առաջ է մղում իր սեփականը։

Միջնադարում հայ ազգային, ժողովրդական իմաստունը Խիկարն է։

Իբրև այդպիսին նա պետք է հանդես գար մյուս բոլոր իմաստունների նկատմամբ իր մտավոր գերազանցությամբ, ինչպես Դավիթը իբրև ազգային հերոս իր ուժով գերազանցում է մյուսներին։

Եվ հենց այդպես է։ Ժողովրդի համար նա ամենից ավելի մեծ իմաստունն է, հաղթում է, նույնիսկ, Սողոմոնին։

Աստվածաշնչում Սաբան մրցեց Սողոմոնի հետ և յիմարեցաւ: *Դա բնական է, հրեա ժողովրդի հանճարեղ գիրքը առաջնություն է տալիս իր իմաստունին*[31]*, բայց ինչպես տեսանք, հայկական զրույցի մեջ հաղթում է Սաբան, որովհետև միջամտում է Խիկարը։*

Դա պարականոն է։ Բայց ահա բանահյուսական օրինակ.

«Սողոմոնի իմաստության համբավը տարածված էր ամենուրեք։ Նա իր արտակարգ խելքի շնորհիվ բարձր պաշտոն էր վարում արքունիքում, լինելով թագավորի խորհրդականը։ Այդ ժամանակ Խիկարն աշխատում էր մի նշանավոր հարստի մոտ որպես հովիվ։ Օրերից մի օր Սողոմոն իմաստունը թագավորի հետ դուրս է գալիս շրջագայության, և երբ իրիկնադեմին մոտենում են մի գյուղի, այդ ժամանակ Խիկարը նախիրը քշում էր դեպի գյուղ։

Սողոմոն իմաստունը թագավորի հետ հանգիստ զրուցելով դանդաղ քայլում էր նախրի մոտով, իսկ Խիկարը լսում նրանց։

---

*31 Հովսեփոսի մոտ Սողոմոնը իմաստությամբ հաղթում է Քիրամին, իսկ Մենանդրոսի և Դիոսի մոտ՝ Աբդեմենոսն է հաղթում Սողոմոնին, որը սահմանված տուգանք է վճարում։ Այս բանը Հովսեփոսը հիշելով, չի ուզում հավատալ, որովհետև դա հրեա պատմիչի համար շատ էլ հաճելի չէ (*Հովսեփոս, Հնախոսություն*, Ը—5)։*

Սողոմոնն իր զրուցակցի ուշադրությունն է հրավիրում մի հղի կովի վրա, ասելով որ կովը կծնի մեկ ամիս հետո, իսկ հորթի ճակատը կլինի սպիտակ։ Խիկարը, որ մինչ այդ լուռ էր, միջամտում է ասելով. Սողոմոն իմաստունն ապրած կենա, որ կովը մեկ ամիս հետո պետք է ծնի, ճիշտ է, բայց հորթի ճակատը սպիտակ չէ, այլ պոչի ծայրն է սպիտակ և հետ է ծալված ճակատի վրա։ Լսելով իր անունը (նրանք ման էին գալիս ծպտված) և դիտողությունը, Սողոմոն իմաստունը զարմանում է, իսկ թագավորը դիմելով Խիկարին ասում է. Եթե դու գիտես, որ նա Սողոմոն իմաստունն է և հակառակում ես, ուրեմն հիմարի մեկն ես։ Խիկարը, առանց թագավորին վիրավորելու, համեստորեն պնդում է իր ասածը։ Վեճը լուծելու և իր ճշմարտացիությունը հաստատելու համար Սողոմոն իմաստունը առաջարկում է վճարել կովի արժեքը և մորթել։ Խիկարը համաձայնվում է։ Երբ կովը մորթում են, պարզվում է, որ իրավացի է Խիկարը։ Սողոմոն իմաստունն ու թագավորը մնում են ապշած։ Այդ ժամանակ Սողոմոն իմաստունը դիմում է Խիկարին ասելով. Ինչպե՞ս է, որ այդքան խելոք ես, բայց ապրում ես աղքատ և խեղճ։ Խիկարը պատասխանում է. Աշխարհը նման է մի ոչխարի։ Այն ժամանակ, երբ ես էի ծնվում, ոչխարը ոտով եղջյուրներն էր քորում, իսկ երբ դու ծնվեցիր՝ դմակը»[32]։

Հաղթում է հայ իմաստունը, որ աննշան ու աննկատ է մնացել, որովհետև ծնվել է աննպաստ ժամանակ։ Այստեղ շատ ավելի մեծ խորհուրդ կա։

Նկատենք, որ հայերենում Խիկարի անունով որոշ հեքիաթներ ու զրույցներ այլ ժողովուրդների մոտ վերագրվում են Սողոմոնին։

Վրաց բանահյուսության մեջ մի հեքիաթ, որտեղ հերոսը Սողոմոնն է, հայերենում պատմվում է Խիկարի անունով[33]։

Որ Խիկարը գերադասվում է Սողոմոնից, հուշում է նաև ժողովրդական արտահայտությունը. «Թե հերը Սողոմոն իմաստունն է, տղեն Խիկարի խելքն ունի»[34]*,—այսինքն ավելին է նրանից։*

Դա արտահայտում է ժողովրդի բարձր ինքնագիտակցությունը և մտավոր ուժը, որ իր սեփական իմաստունին է առաջ մղում, մեր-

---

[32] *Ասացող Գրիգոր Պողոսյան (1887—1955), Լեռնային Ղարաբաղ, Մարտունու շրջան, գյուղ Ճարտար։ Գրի է առել որդին՝ Ց. Պողոսյանը։ Այս զրույցի մի այլ տարբերակ տե՛ս* Քամալյանց Ս., *Սերերի զրույցներից, Ա կապուկ, Թիֆլիս, 1911, էջ 4—5։*

[33] „Сборник Кавказского уч. округа", вып. XIX, *էջ 148—151։*

[34] **Ստ. Մալխասյանց,** *Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944, էջ* **263։**

ժելով նույնիսկ Սողոմոնին, որ համաքրիստոնեական իմաստուն էր։

Սողոմոնը առանց պայքարի չի մտնում նաև սլավոնական աշխարհ։ Դա արտահայտված է. «О царе Саламане, царице Саламании и прекрасном царе Василье Окулевиче» բանավոր պոեմում[35]։

Վասիլի Օկուլևիչը հրամայում է, որ իր համար կին գտնեն.

---

[35] „Песни собранныя П. Н. Рыбниковым“, часть II, Народныя былины, старины и побывальщины, М., *1862, էջ 277—287։*

Окульевич *ազգանունն ունի բազմաթիվ տարընթերցումներ*– Акульевич, Акурович, Акуревич, Окулевич: *Բեզսոնովն ապացուցում է, որ այդ ձևերը ծագում են* Акир-*ից (էջ* CCXXVI)*։ Նշանակում է Վասիլի Օկուլևիչը ուղղակի առնչվում է Ակիրի (Խիկարի) հետ։*

Կարծում ենք ընդհանրապես, փոխանցվելով Խիկար-Ախիկար արևելյան խմբագրություններում ընդհանրական ձևից, այդ անունը այնուհետև սլավոնական գրականության մեջ ոչ թե ապրել է հնչյունափոխական զարգացում, այլ նոր տեսք է ստացել հենց այդ բիլինայի ազդեցությամբ։

Ակիրի զրույցի և բիլինաների մեջ կան շատ այլ առնչություններ.

Մ. Խալանսկին բիլինաները համեմատելով զրույցի հետ, գրում է. «Իրենց ծագումով նրանց կախվածությունը զրույցից կասկած չի հարուցում» (տե՛ս *М. Халанский*, Южно-славянские сказания о Кралевиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса, Варшава, 1895, *էջ 511—520)։ Նա բերում է մի քանի օրինակ, բայց որոշ դեպքերում մենք կարծում ենք ընդհակառակը։ Այսպես, ռուսական հին ձեռագրում պարսից թագավորը կոչվում է* Алон*, հարավսլավոնական խմբագրության մեջ՝* Алан *կամ* Алунъ*, «Այդ ավելի նախասկզբնական ձևից էլ ծագում է և* Галина *(Գիլֆ, № 257) կամ* Калина (Каина) *անունները վելիկոռուսական բիլինաներում» (էջ 531)։*

Բայց ավելի ճիշտ կլիներ ենթադրել, որ Алон *ձևը ծագել է* Галина*, կամ* Калина *ձևերից, որովհետև որքան էլ ձեռագրերը հին լինեն, 16-րդ դարից, այսինքն՝ հետմոնղոլական շրջանից այն կողմ չեն անցնում։ Կալինա թաթարական արևէ իշխան ավելի կարող էր ազդեցություն ունենալ և ռուսական բիլինաներում իր անունը թողնել, քան թե այդ անունը կփոխառվեր Ակիրի զրույցից, որտեղ պարսից թագավորի մասին միայն մի անգամ է հիշատակվում։*

Այդ անունը չկա այլ խմբագրություններում (սարական, արաբական, հայկական), ուստի ռուսական բնագրում հետամուտ է։

Եվ վերջապես այդպիսի փոխառության այլ օրինակ ունենք սլավոնական խմբագրության մեջ՝ Ելտեգի, որը պատմական դեմք է։

Այդպես նաև Խալանսկին մի այլ երգում Алат *անունը արտածում է Ակիրի մեջ գործածված* Алевитский *ձևից (էջ 515)։ Բայց դա նույնպես շատ հավանական չէ, որովհետև ռուսական բնագրի նախնականը եղել է* Налибский, *այն է՝* Ниневийский, *որը, թերևս, հենց այդ* Алат *կամ նման ժողովրդական ձևի ազդեցությամբ դարձել է* Алевитский *և այլն։*

Приберите мне княгину по разуму,
Чтобы станом была станешенька,
И ростом была высокошенька,
И на лицо была красовитя.

Իվաշկա Պովարենին խորհուրդ է տալիս փախցնելու Սողոմոնի կնոջը, բայց Օկուլևիչը հանդիմանում է նրան.

Ты безумный вор Ивашка Повареный,
Как же можно от жива мужа жена отнять?

Իվաշկան պատասխանում է.

Ты прекрасный царь Василий Окульевич!
И с хитрой возьмем со хитростью,
Со великою увезем со мудростью.

Խորամանկ խորամանկությամբ և մեծ իմաստությամբ,— *Դա էապես պայքարի նշանաբանն է, բայց ունի բոլորովին ուրիշ ելք։*

Նրանք ձևանում են վաճառական և Սողոմոնի կնոջը հրավիրում առևտրի։ Կինը գալիս է, հարբեցնում են և փախցնում։ Երեք տարի անց Սողոմոնը գնում է ետ բերելու իր կնոջը։ Այս անգամ կինն է ամուսնուն հարբեցնում և փակում տան մեջ։ Գալիս է Վասիլի Օկուլևիչը։ Ուզում են Սողոմոնին կախել։ Նա մահից առաջ խնդրում է վերջին անգամ փող փչել։ Երրորդ փողը փչելիս՝ օգնության են գալիս նրա զորքերը։ Կախում են Վասիլիին, Իվաշկային և Սալամանիին։

Խելքի և իմաստության մեջ հաղթում է Սողոմոնը։ Դա պետք է բացատրել նրանով, որ դեռևս ուժեղ էր արտաքին քրիստոնեական ազդեցությունը, և ազգային իմաստունը իրեն այնպես չէր զգում, որ դուրս գար հաղթողի դերով։

Սկզբում նույնն է եղել նաև հայ իրականության մեջ։ Երբ Խիկարը տեսնում է, որ Նաթանը լավ չի վարվում իր ունեցվածքի հետ, արգելում է նրան. «Մի մերձենար յինչս իմ, զի ասացեալ են իմաստունքն, թե ձեռք որ ոչ են վաստակեալ, ակն մի խնայեսցէ» (AB)։

Ասացեալ են իմաստունքն: *Հնագույն պատառիկներում* (A_6)՝ **ասացեալ է յառակս,** C-*ում*՝ **գրեալ է յառակսն.** D-*ում*՝ **ասացեալ է յիմաստնոցն,** E-*ն չունի, բայց ահա* G *տարբերակը, որ* A_1-*ի հետ ամենահինն է և ուր ժողովրդական ներթափանցումներն ավելի խիտ շերտ են կազմում, տալիս է այսպիսի ընթերցում.* **Գրեալ է Սողոմոն իմաստունն յառակսն:**

Խիկարը դիմում է Սողոմոնին իբրև բարձրագույն հեղինակության, իսկ ապա՝ ընտանեանալով, ինքն է գրավում նրա տեղը։

Բերենք մի օրինակ ևս. «Քարոզ ի բան Սողոմոնի, որ ասէ. Լաւ է կոյր աչօք, քան զկոյր մտօք, զի կոյրն աչօք ուսանի զերդևեկ ճանապարհին, իսկ կոյրն մտօք հանապազ մոլար ընթանայ և աչօք ոչ տեսանի։

Ասէ իմաստունն և անյաղթ փիլիսոփայն Դավիթ, թէ իմաստութիւն ի տեսականն այն է, որ մարդն իմաստուն լինի և մտօքն տեսնու զչարն և զբարին, զմեղք և զարդարութիւն...» և այլն (Ձեռ. № 3526, էջ 176ա)։

Քարոզի բնաբանը Խիկարինն է (Ա—42բ) և վերագրվել է Սողոմոնին, բայց դա հասկանալի է։ Քարոզներում կարող էին մեկնության ենթարկվել միայն Սուրբ գրքի և եկեղեցական հայրերի ասույթները։ Սողոմոնն այստեղ փոխարինել է Խիկարին, օգտվելով իր պաշտոնական հեղինակությունից։

Այսպես։ Մերձավոր Արևելքի վաղեմի իմաստունը դարեր շարունակ իր ապերախտ քեռորդու հետ ճամփորդել է քաղաքակիրթ ժողովուրդների մեջ և պատմել, անվերջ պատմել։ Ու շարունակ լսել են նրան։

Այդտեղ կա և՛ դարերի իմաստության և՛ դարերի խորհուրդ։

В книге «История и поучение Хикара Премудрого» на основе данных армянской редакции перевода повести о Хикаре изучаются вопросы о ее происхождении, характере и локализации, о времени ее перевода на армянский язык и оригинале перевода, о прототипе славянской, кипчакской, турецкой и грузинской редакций переводов и ряд других.

Первая глава посвящена истории филологического изучения повести.

Во *второй главе* рассматриваются вопросы вариантов армянской редакции—каковы связи между ними, какой из вариантов является более ранним, возникли ли варианты из одного прототипа или существовал ряд переводов. Лишь после выяснения этих вопросов, имея под рукой достоверный текст, можно делать филологические замечания о первоисточнике всех редакций.

Путем сопоставления поучений различных вариантов выясняется, что все тексты восходят к одному общему первоисточнику и что второго перевода не было.

Отдельные варианты были порождены в дальнейшем списками и редакционными изменениями. Почти диаметрально расходятся варианты А и G, представленные древними текстами XIV века. Варианты BCD восходят к А, а вариант Е сближается с G, но не вполне отчетливо. Все тексты допускают взаимные наслоения, которые нередко покрывают друг друга.

Поучения в текстах позднее были дополнены элементами, привнесенными извне, или другими поучениями. Мы попытались выделить их и очистить тексты.

На армянской почве повесть питали четыре источника:

1. *«Речения мудрецов»*. Это средневековый текст, который почти полностью (около 77 изречений) вошел в состав поучений Хикара, однако до настоящего времени оставался в тени и приписывался Хикару, так как по форме поучения чрезвычайно сходны. Но текст этот является творением иного характера и направленности. Вопросы связи этих двух текстов подвергнуты филологическому исследованию.

2. *«Четыре вещи»*. Эти поучения уже по своей форме отличаются от повести о Хикаре и были внесены в нее позднее. Они имеются лишь в варианте С, хотя Р. Гаррис приписывает им большую давность.

Отрывок о «Четырех вещах», внесенный в повесть о Хикаре, встречается независимо от нее в армянских рукописях. Указываются те пути, по которым данный отрывок мог попасть в повесть о Хикаре.

3. *«Поучения»*. Это сборник поучений, имеющий более народный характер и составленный позднее. Им пользовались писцы четвертого варианта (D). В 1847 году сборник был опубликован в «Базмавепе» под названием Древние национальные притчи». В дальнейшем было высказано мнение, что сборник является переводным. Мы выявляем процесс оформления сборника. Это объединение разнородных материалов, идущих из различных источников, в том числе и иноземных.

В этот сборник вошли и многие поучения Сираха, тексты которых сходны с публикацией Зограбяна. Это само по себе свидетельствует о том, что сборник был составлен на армянской почве.

Отмечены и выделены все те поучения, которые вошли в повесть из этого сборника.

4. *Священное писание*. Связи повести о Хикаре с Библией в филологии давно известны. После обнаружения элефантинских папирусов стало ясно, что автор книги Товита пользовался повестью о Хикаре. Имеются также многочисленные параллели между некоторыми сказаниями Экклесиаста, Сираха и Нового завета, часть которых, возможно, перешла в повесть о Хикаре из этих книг, но они имеют большую давность. Есть и множество поучений, перешедших к Хикару из Библии на армянской почве.

Выявлены и выделены те библейские поучения и притчи, которые попали в повесть из армянского перевода Библии.

5. *Изменения, внесенные писцами и издателями*. Армянская редакция повести не только полна чужеземными наслоениями, но и, проходя через века, подверглась многочисленным изменениям писцов и издателей, что еще более отдалило ее от переводного первоисточника.

Процесс этих изменений выявлен с необходимой кропотливостью.

Далее, при определении внесенных в повесть наслоений делается попытка выявить границы армянской редакции повести. Они совпадают с вариантами А и G. Но эти два варианта очень далеки друг от друга. Каждый из них составляет отдельную редакцию.

Третья глава посвящена вопросам взаимоотношения между древнейшими текстами А и G—каковы связи между этими двумя редакциями, которой из них следует отдать первенство, не было ли двух переводов.

Варианты А и G возникли из единого источника. Эти варианты не безупречны, но в характере изменений имеется большое различие. Текст А прошел путь официального редактирования. Целостность текста в известной мере сохранилась, и если в него были внесены изменения, то они имели сознательный, редакционный характер, для придачи повести духа христианской церкви. Текст же G переписывался и распространялся рукой простых и несведущих народных писцов, здесь нет целеустремленной редакции, но именно поэтому в нем сохранилось множество первичных черт.

Остальные, сравнительно более поздние варианты и переписки также сохранили в себе первоначальные чтения и могут в свою очередь внести определенные уточнения.

В *четвертой главе* рассматривается вопрос о времени и первоисточнике армянского перевода повести о Хикаре.

Ф. Конибер, исследовав Венецианскую рукопись №482, переписанную в 1500 году, находит, что состояние рукописи говорит о длительности пройденного ею пути, и предполагает, что этот армянский перевод относится к XII—XIII векам.

«Возможно, что в армянской письменности найдутся упоминания об этой книге, которые потребуют отнести ее к более раннему периоду, но я не знаю ни одного»,—пишет Конибер.

А. Ташян находит эти упоминания в армянских письменных памятниках пятого и последующих веков (у Егише, Езника, Лазара Парбеци, Товма Арцруни, Аристакеса Ластиверци и др.), но, несмотря на это, предполагает, что перевод относится не к V, а к VI или VII векам.

Вновь сопоставив и изучив эти упоминания и добавив сюда некоторые другие, мы вынуждены признать, что чтения имеющихся у нас древнейших рукописей ничего нового в этот вопрос не вносят. Трудно утверждать, что упоминания взяты из армянской версии Хикара, а не идут другими путями (авторы могли непосредственно пользоваться сирийским текстом). Отрывок же, приведенный у Егише, «лучше быть слепым глазами, чем слепым умом», взят не из повести о Хикаре, а из Гермеса.

Лишь притча о свинье и бане, приведенная у Лазара Парбеци, почти не вызывает сомнений в том, что она взята из армянского перевода повести о Хикаре.

В труде приводятся, однако, другие факты, позволяющие думать, что книга Хикара была переведена на армянский язык в V веке.

Из каких же источников возникла армянская редакция повести о Хикаре? Р. Гаррис пытается уточнить связи между сирийской, греческой и армянской версиями и находит, что среди древнейших форм повести армянский текст во многом согласован с сирийским, но в нем заметны и некоторые следы греческого влияния.

Следуя за Гаррисом, Ташян считает, что в основе армянской редакции могут лежать сирийский и греческий тексты, так как другие произошли от них, но поскольку греческий текст утерян, а возникший из него славянский текст не имеет компонентов сравнения с армянским, то «если мы не хотим делать предположение о потерянном, совершенно отличном греческом тексте, останется лишь сирийский». Но А. Ташян не идет дальше простого предположения. «Оставляем на будущее решение существенного вопроса—с какого первичного текста была переведена армянская редакция»,—заключает он.

Т. Нельдеке в своих замечаниях о первоисточнике армянского перевода также опирается на Р. Гарриса и Ф. Конибера, выражая сожаление, что может пользоваться лишь английским переводом. Перевод с сирийского признается и другими филологами.

П. Феттер выражает другое мнение. Вначале он не отрицает, что армянская редакция может быть переведена с сирийского, но в дальнейшем, заметив в тексте ряд арабизмов, предполагает, что армянский текст мог появиться после X века, в XI—XII веках, и быть переводом с арабского.

Итак, какой из первоисточников мог стать основой армянской редакции—сирийский, греческий или арабский?

Арабская гипотеза оказалась несостоятельной. П. Феттер делает свое заключение на основе транскрипции собственных имен (Хикар, Абусмак), как и одного арабского слова, вошедшего в текст («наип»). Но это ни о чем не говорит.

Р. Гаррис, приводя армянскую форму имени Ахикар, отмечает, что она «не согласуется ни с одной из названных форм, ни даже с формой Ахиахарос»[1], транскрибированной в армянском Товите. Феттер же прямо возводит ее к арабской. Но эта форма произошла от первоначальной «Ахикар» с падением гласного *а*, что могло иметь место уже в сирийском первоисточнике, если принять его за источник армянской версии. Сирийские рукописи S_1, S_2, S_3 и G сохраняют форму Ахикар, а в рукописи S_4 имеется форма Хикар, которая возможна и независимо от арабского. Именно так считает Дурново: «Уже в сирийском прототипе арабской, армянской и

---

[1] „The story of Ahikar", London, 1898, стр. XXVII.

славянской версии оно являлось в форме Higar, засвидетельствованной и некоторыми сирийскими списками»[1].

Но форма Ахикар могла измениться и в самом армянском.

Имя друга Хикара также трудно возводить к арабскому. В арабском оно звучит Ибн Самик, в сирийском Иабусемак, как и Набусемак (S_3). Последняя форма первична и правильна, что удостоверяется папирусами. Армянское Абусмак близко к арабскому и не очень удаляется от сирийских чтений, но в одном случае (рукоп. № 3031), неизвестном П. Феттеру, оно совпадает с первоначальной формой Набусемак. Тем самым все делается ясным. Форму Абусемак следует рассматривать как дальнейшее отклонение, возможно, под влиянием арабского. Незнакомое начало имени Набу писцы заменили формой Абу (ср. Абу Бекр, Абу Маари, Абу Самик).

Наконец, наличие в повести слова «наип» также не дает никаких оснований считать его арабским.

Оно встречается лишь в издании Ф. Конибера (одинаково с вариантом *С*, которое было у П. Феттера под рукой).

Наши варианты имеют, однако, четыре чтения: наипу его (*С*); вазир его (*D*), друг мой (*А*, *В*, *G*), полководец (*Е*). «Друг мой» дают те варианты, которые имеют древнейшие рукописи (*А*, *G*). Абусмак неоднократно выступает как друг Хикара: «И сказал я другу своему, Абусмаку...» (*А*, *В*, *G*), «Пришел друг мой, Абусмак...» ($B_{7, 8, 10}$), «Награди Абусмака, друга моего...» (*А*, *В*), «О Абусмак, друг мой...» (D_4), «...тогда друг мой, Абусмак...», «Дай это другу моему, Абусмаку...» (*D*).

То же имеем в тексте *С*:

«Тогда друг мой, Абусмак и жена моя, Абестан...», «Когда услышал это друг мой, Абусмак...», «Абусмаку, другу моему...» и т. д.

Это чтение удостоверяется сирийской редакцией и, что важно, элефантинскими папирусами. Нет сомнений в том, что оно относится к тексту.

Наконец, есть еще одно обстоятельство. Повесть о Хикаре вошла в армянские письменные памятники в V веке, когда еще не могло быть и речи об арабском влиянии.

Итак, слова «наип» или «вазир» являются вторичными, результатом позднейшего влияния.

Греческий текст, из которого, как предполагается, возникла славянская редакция, также не мог лечь в основу

---

[1] *Н. Дурново*, К истории повести об Акире, Материалы и исследования по старинной литературе. М., 1915, стр. 57.

армянского перевода, так как подобного текста не было, и славянская редакция имеет совершенно другой источник.

Остается лишь сирийский текст.

Сирийская редакция уже давно рассматривалась как первоисточник армянской, но поскольку у Ташяна и других филологов не было под рукой несмешанного или более безупречного армянского текста, они не пытались решительно настаивать на этой гипотезе.

Наличие древнейшего варианта редакции повести о Хикаре на армянском языке дает нам возможность быть более решительными в высказываниях.

Перевод армянской редакции с сирийского текста подсказывается тем явным сходством и связями, которые проявляются между сирийским текстом и древнейшими, нередко и более поздними вариантами армянской версии.

В труде приводится множество подобных сопоставлений, которые отражают прямую связь между армянским и сирийским текстами.

Во всех тех случаях, когда предполагается правильное чтение, будь это древнейшие рукописные образцы (*A*, *G*) или другие источники, в тексте Ф. Конибера или в печатных изданиях, оно почти всегда соответствует сирийскому.

Определяется также, из какого сирийского источника могла возникнуть армянская версия о Хикаре. Таблица вариантов армянской и сирийской редакций (S_1, S_3), а также проведенные между ними сравнения и параллели показывают, что армянская редакция более близка к варианту S_2, S_3 и что она должна была возникнуть из предшествовавшего S_2 более совершенного текста. Таким образом, армянский текст и сирийский вариант S_2 имели единый первоисточник.

В *пятой главе* рассматривается вопрос происхождения повести о Хикаре. Для его разрешения филологи (Б. Мейсснер, Р. Гаррис, М. Лицбарский, П. Феттер, Т. Нельдеке, Р. Сменд, А. Григорьев, Н. Дурново и другие) приложили огромные усилия, но вопрос остался невыясненным.

Основой для его изучения служат три фактора: элефантинские папирусы, связь повести с книгой Товита и культовая среда текста.

Гипотезы о греческом, арабском, персидском происхождении повести слабы и не имеют научных обоснований. Борьба идет вокруг двух других гипотез—ассирийском и еврейском происхождении повести.

В пользу еврейского происхождения говорит элефантинский текст, найденный в иудейской общине и восходящий к V веку до н. э. В нем имеются явные гебраизмы и отражены тесные связи с Библией, в частности с книгой Товита.

16—864

В пользу ассиро-вавилонского происхождения свидетельствует содержание повести, взятое из среды ассирийских царей Сеннахирима и Сархадона, и некоторые языческие культовые слои. Но для подтверждения или отрицания той или другой гипотезы нет какого-либо решающего и достоверного фактора. Связи с Библией и гебраизмы могли возникнуть позднее путем перевода чужого текста и его локализации, для своего же творчества иноземный сюжет могли использовать и иудеи. Обе страны были близко связаны друг с другом, и это было вполне возможно. В Библии множество подобных тем. Языческая же среда неясна.

В сирийском тексте (S_2), древнейшем фрагменте (S_1) и в Берлинской рукописи Э. Захау № 162 (S_4), а также во всех славянских текстах имеется одна общность. У Хикара нет детей. Он обращается к богу, но бог советует ему усыновить Натана.

Другая группа текстов—арабские тексты. А. Салхани и А Смита (*Sa*, *Sm*), рукопись Э. Захау № 336 (S_3) и текст Графена (*Gr*) имеют совершенно иное чтение. Хикар вначале обращается к богам, которые оставляют его просьбу без внимания, а затем к единому богу, который наказывает его за обращение к идолам (богам) и снова дает совет усыновить Натана.

В армянской же рукописи Хикар обращается к богам и называет их по именам—Белшим, Шимел, Шамин.

Форма «боги» мало о чем говорит, так как слово «элоим» иудеи воспринимали и в единственном, и во множественном числе. Имена богов, встречающихся в армянском тексте, привели ученых в недоумение и остались неистолкованными, так как не имеют параллелей в других редакциях и не встречаются в ассиро-вавилонском пантеоне. Ученые предполагают, что имена привнесены в армянский текст позднее. Известно лишь одно из имен—Белшим, которое имеется и в сирийском тексте—бог Бел, но он выступает как враждебный бог.

И здесь, когда филология, не имея достоверных данных, попадает в порочный круг, на помощь приходят древнейшие армянские рукописи с новыми и весьма важными чтениями, еще не известными научной общественности.

В этих вариантах языческий слой представлен намного сильнее и определеннее. Сравнивая другие редакции с армянской, можно заметить, что более правильной и древнейшей является та линия сюжета, где Хикар обращается к богам и получает отказ. Обращение же к богу или взывание к единому богу после отказа богов является позднейшим изменением.

Имена богов в армянской редакции встречаются в двух разновидностях. В первом случае перечисляются три бога—Белшим, Шимел, Шамин, известные ученым. Но имеется и другая группа богов—Белшим, Миршагим (*Միրշահիմ*), Эшарише (*Էշարիշէ*) и Ишемиша (*Իշեմիշա*). Их имена встречаются в древнейшей армянской рукописи (*G*).

Эта группа имен не могла быть внесена позднее, так как невозможно предполагать, чтобы в строгие христианские памятники письменности дважды вносились языческие элементы.

О том, что армянская и сирийская редакции имеют одну и ту же мифологическую основу, относящуюся к ассиро-вавилонскому пантеону, говорит следующий факт.

Египетский фараон предлагает Хикару ответить на ряд вопросов. Он приказывает своим придворным одеться в красные одежды, а сам облачается в белый холст и спрашивает Хикара, чему можно уподобить фараона и его придворных. Хикар отвечает: фараон подобен богу Белу, а придворные его—жрецам.

После решения ряда таких задач фараон спрашивает: «Чему можно уподобить царя Сенекерима?» Хикар отвечает: «Сенекерим подобен небесному богу, а его придворные—молниям, укрытым в тучах. Когда бог спит, солнце перестает светить, и бог Бел с придворными заключается в темницу».

Здесь все ясно и последовательно. Хикар уподобляет фараона Белу, а Сенекерима—всесильному небесному царю, который может запереть Бела в темницу.

Бел выступает здесь как враждебный бог, и Хикар провозглашает победу христианского бога.

Но иное в армянских текстах.

На первый вопрос Хикар отвечает, что фараон подобен богам, а придворные—жрецам их. На второй вопрос он отвечает,что царь Сенекерим подобен Белшиму, а придворные—молниям его. Как видим, Белшим выступает здесь не как враждебное божество. Понятно, что перед нами редактированный сирийский текст. Небесным богом является сам Белшим, который не мог быть врагом Белшима, если признать, что чтение сирийского текста правильно.

Далее. Во второй раз фараон одел придворных в холст, а сам оделся в красное. В третий раз придворные оделись в цветные одежды, а фараон оделся в одежды из перьев.

Хикар удачно решает и эти задачи. Во втором случае он уподобляет фараона солнцу, а придворных—лучам его, в третьем случае фараон уподобляется зеленой долине, а придворные—цветам.

Далее: «И приказал придворным своим одеться в черное, сам оделся в красное. И привели меня к нему, и сказал: «На кого похож я и придворные мои?» И сказал я: «Похож ты на гору Синай и придворные твои на терновый куст».

Эта задача отсутствует в вариантах C, D и имеется лишь в вариантах A, B.

Как видим, имена взяты из Библии. Синай—это гора, на которой бог говорил с Моисеем. Сквозь «терновый куст» он впервые появился перед Моисеем и провозгласил, чтобы тот повел народ Израиля «в землю хорошую и пространную, где течет молоко и мед».

Кажется, что задача внесена позднее, и поэтому ее нет в вариантах *C*, *D*, но это не так.

В сирийской редакции также имеется задача, у которой нет параллели в *C*, *D*.

Фараон приказывает своим людям одеться в черное, а сам одевается в красное. Ахикар уподобляет фараона луне, а людей его—звездам.

Это та же задача и тот же цвет одежды—черный и красный, но решение задачи в армянском тексте неузнаваемо изменилось, искажен и сирийский текст.

По-сирийски «Син» означает «луна». В армянском тексте это слово не было переведено и в дальнейшем отождествилось с горой Синай. Это, прежде всего, важное свидетельство того, что армянская редакция возникла из сирийской.

Но почему это слово не было переведено? Оно было ясно и известно, и армянский переводчик не мог его не знать. Следует предполагать, что в тексте оригинала это слово было употреблено не как нарицательное «луна», что можно было перевести на армянский, а как собственное имя божества Син.

Для дальнейших переписчиков это слово стало непонятным и получило толкование с помощью Библии, а из вариантов *C*, *D* оно просто выпало.

Это предположение находит свое решительное подтверждение в чтении древнейшего фрагмента A_6: «Подобен ты Сину, а придворные твои—жрецам его» .

Именительный падеж имеет форму Син, а вместо тернового куста выступают жрецы. Ясно, речь идет не о луне и не о горе Синай, а о божестве.

Ассиро-вавилонский пантеон возглавляли три главных божества—Ану, Бел и Эа, затем шла другая группа, которая занимала в пантеоне не менее высокое место—Шамаш, Син и Раман (божества солнца, луны и природы).

Мы думаем, что египетский царь со своими придворными изображали именно эту триаду. Сначала он уподоб-

ляется пантеону божеств («подобен ты богам, а придворные твои—жрецам их»), затем солнцу (Шамаш), луне (Син) и стихиям или природе (Раман) прямо в той же последовательности (задача о горе Синай в тексте А, В идет после Солнца, то же в сирийском тексте). Выше всего стоит Белшим. Это лучшее свидетельство ассиро-вавилонского пантеона.

Сравнивая и сопоставляя чтения различных редакций, мы в этой главе пытаемся выявить первичный слой языческих элементов и показать процесс изменений в армянской и сирийской редакциях.

Итак, та редакция, что дошла до нас письменным путем на различных языках (армянском, сирийском, арабском и других), возникла в ассиро-вавилонской среде и в дальнейшем испытала на себе влияние христианства, сохранив довольно ясные следы пережитков, в частности в армянской редакции.

В *шестой главе* рассматриваются связи древнейших источников повести (элефантинских папирусов, книги Товита, второго раздела биографии Эзопа) с ассиро-вавилонской редакцией, дошедшей до нас письменными путями.

И здесь в филологии высказано множество противоречивых мнений, но мы пойдем по еще не пройденному пути.

После обнаружения в 1907 году элефантинских папирусов сразу же было замечено, что между давно известным текстом повести и элефантинской версией есть большие различия.

В папирусах не говорится о бездетности Хикара, о его 60 женах, о жертвоприношении, о молении богам и других подробностях, нет также поучений о неисправимости после установления вины Натана, и можно думать, что Хикар не наказал Натана, а простил его.

При анализе папирусов ученые высказали мнение, что между листами имеются пропуски. Т. Нельдеке же был убежден, что первые листы следуют друг за другом. Это означает, что в тексте вначале этих подробностей не было.

Они и не могли быть. В папирусах и ассиро-вавилонской редакции повесть получила различное развитие и характер, что было обусловлено важным обстоятельством. В папирусах Натан является сыном Хикара ,а в ассиро-вавилонском тексте—племянником (сыном сестры). Какой из этих вариантов первичен?

Решение этой задачи ответит на вопрос о том, какой характер имела повесть и каков был ее сюжет.

Если основной идеей повести являлось предательство, вероломство сына, то для развития сюжета не было необходимости в таких подробностях, как бездетность Хикара, обращение к богам, сооружение храма и т. д.

В первой редакции они были нужны, чтобы показать, что бездетный Хикар вынужден был усыновить Натана, но тот не мог заменить ему сына.

В папирусах у Хикара два сына. Натан старший, он наследник, однако Хикар лишает его этого права. Натан, возмущенный, восстает против отца, Хикар же отечески прощает его и дает мудрые советы.

Так выглядит элефантинский текст, относящийся к V веку до н. э.

Т. Нельдеке отдает предпочтение редакции папируса, где Натан—родной сын Хикара. Он считает, что замена сына племянником понятна, так как легче представить себе неблагодарного племянника, чем неблагодарного сына.

Это неверно. Напротив, легче представить себе вероломного сына, чем племянника, так как предательство родного сына тяжелее и впечатлительнее, чем чужого человека. Примером для этого могли служить знакомые и частые случаи среди правителей древнего мира. Сам жестокий деспот Ассирии Сеннахирим погибает от тайного удара мечом своих сыновей. Кроме того, сюжет изменен не ради удобства, а развивает различные темы. По мнению Дурново, обратная замена была бы более трудной, поскольку в дальнейших редакциях книги об Ахикаре вероломство Натана тесно связано с тем, что он не родной сын, а племянник, с чем связаны и остальные подробности—бездетность Ахикара, его обращение к богам и т. д.

Но это говорит против гипотезы ученого. Разве не была бы более трудной именно эта замена (сына—племянником), поскольку она должна была повлечь за собой столько подробностей?

Да, произошло обратное—племянник (сын сестры) уступил место сыну, и чтение папирусов является позднейшим внесением.

Кроме того, тема дяди (брата матери) и племянника является более древней, так как связана с наследственным правом по материнской линии.

Еще до возникновения повести наследником являлся сын, но велики были и права племянника. Повесть же возникла из необходимости отрицания этих прав. Измена сына имела место во все времена, но, когда укоренялись наследные права сына, тема вероломства не могла быть выдвинутой на первый план.

Но борьба против племянника не была длительной, так как не грозила опасностью. Изображение дружественных отношений между братом матери и племянником в устном народном творчестве показывает, что вражда между ними оставила мало следов. Вот почему тема повести могла измениться

или затемниться. Так, в арабской редакции А. Смита взаимоотношения между племянником и братом матери были спутаны с борьбой между старым и новым поколением. В тексте Эзопа Энн является сыном знатного человека, а в кипчакской редакции—племянником по отцовской линии. Отношения же между отцами и сыновьями всегда были важным, требующим внимания вопросом, который был связан с идеей кровного родства и отразился в народном творчестве в интересных и сложных проявлениях. Мгер может иметь сына, если в тот же день погибнут он и его жена, как будто продолжительность рода обусловлена собственным уничтожением. Давид непобедим, но ему предсказали, что его убьет родившийся от него. Рустем убивает Зохраба, Артавазд за нарушение отцовских прав несет жестокую кару.

Да, взаимоотношения между отцом и сыном были гораздо жизненнее, и, если бы они служили первоначальной темой повести, она не могла бы измениться. До папирусов (V в. до н. э.) повесть была сложена вокруг племянника.

Если мы убеждаемся, что тема племянника древнее, чем тема сына, то ассиро-вавилонская редакция должна считаться первичной, а элефантинские папирусы ее дальнейшей редакцией, несмотря на то, что они относятся к V в. до н. э. Следовательно, из ассиро-вавилонского источника происходят текст, использованный автором книги о Товите, и эзоповский текст, поскольку они также предполагают вариант о племяннике.

Какова давность отдельных фрагментов повести—полета детей на орле, решения задач на переодевание, задачи о коне и петухе и т. д.? Есть основания считать, что эти фрагменты также относятся к древнейшим временам, они имелись в предшествующих элефантинским рукописям текстах, но в дальнейшем выпали.

В папирусах весь египетский раздел подвергнут редактированию по вполне понятным причинам. В повести Египет представлен как враждебная страна, но редактор, живший в Элефантине под египетским владычеством, не мог этого допустить.

Таким образом, по нашему мнению, папирусы возникли на основе общей ассиро-вавилонской повести и были изменены и редактированы в Элефантине, а первоисточники биографии Эзопа и книги Товита должны были принадлежать к ассиро-вавилонской, а не к элефантинской редакции.

Теперь можно сказать, что не только редакции, дошедшие до нас письменными путями, но и все варианты повести—папирусы, вторая часть биографии Эзопа, намеки в книге

Товита—предполагают единый праисточник, который был порожден ассиро-вавилонской культурой.

Седьмая глава посвящена славянской редакции повести. К исключительному в своем роде памятнику славянской письменности—переводу повести о Хикаре—интерес возник уже давно.

В 1855 году А. Пыпин отмечал, что повесть проникла из Византии посредством какого-то южнославянского перевода.

Это мнение разделяют филологи К. Иречек, И. Ягич, П. Владимиров, Х. Лопарев и другие.

Но вскоре появились противоречивые гипотезы.

Е. Корш и А. Григорьев признавали, что текст переведен с армянского, но через некоторое время Корш и Григорьев выдвинули новую гипотезу о том, что текст переведен с сирийского. Н. Дурново более склонен признавать возможность перевода с арабского.

Исследователи при решении вопроса о первоисточнике перевода основывались на транскрипции имен, но если законы заимствований из данного языка в другой не вполне ясны, то на основе транскрипции собственных имен не всегда можно правильно решить тот или иной вопрос.

Принято считать, что повесть была переведена на славянский в XI—XIII веках, но самые древнейшие рукописные варианты относятся к XVI веку. От переводного оригинала их разделяет от трех до пяти веков. За это время собственные имена могли намного удалиться от первоначальных форм. В дальнейшие редакции были даже привнесены имена, которые вообще чужды тексту. Конечно, при установлении первоисточника собственные имена могут играть определенную роль, но не всегда.

Вопрос о греческом первоисточнике возник непроизвольно. Поскольку литературные заимствования на Руси шли в основном из Византии, то так же была воспринята и повесть о Хикаре.

Греческий текст известен нам под именем Эзопа, где пересказываются те же события, что и в повести о Хикаре. Повесть представляет собой сильно измененный и отчужденный вариант.

Славянский текст не имеет с ним ничего общего. Это ясно уже с первого взгляда, поэтому в филологии была выдвинута гипотеза о какой-то иной, потерянной редакции.

Но, кроме Эзопа, в греческой письменности нет никаких следов другой редакции повести, ее и не было.

В XIII веке Максим Плануд составляет биографию

Эзопа, которая получает большое распространение в византийском мире. Эзоп рассматривается как греческий мудрец и приобретает большую популярность. В биографии, составленной М. Планудом, об Эзопе рассказывается все то же, что и о Хикаре. Какой из двух этих текстов заимствован—это чисто филологический вопрос, но повесть была известна под названием биографии Эзопа, что полностью удовлетворяло греков и не вызывало надобности в новом переводе о неизвестном мудреце. Господствующим делается один из авторитетов. Имеется два варианта с именем Эзопа, но после Эзопа Хикар у греков не упоминается.

В армянской же письменности имело место обратное явление—Хикар вытеснил Эзопа. У армян эта повесть была переведена в V веке с сирийского источника, но несмотря на весьма тесные связи греческой и армянской литературы, попыток перевода биографии Эзопа не было. Эзопа переводили, но не биографию, которая могла напомнить об армянском мудреце, а лишь басни (*Առակք Ողիմպիանու*). Точно так же Лукман, мудрый советник арабского мира, превратился в армянском народном творчестве в врачевателя (*Լոքման Հեքիմ*), у арабов же он выступает наравне с Хикаром и Эзопом.

В арабской литературе также сохранилась повесть о Хикаре, но в виде сказки из «Тысячи и одной ночи». В некоторых вариантах главным героем является не Хикар-Айкар, а его жена Зефагна.

У древних славян Хикар также завоевал большую популярность как народный мудрец Акир Премудрый, который «стал в древней России известным из известных» (Н. Карамзин). Влияние «Повести об Акире Премудром» заметно во многих русских народных и письменных произведениях. «Акир, видимо, обобщался до роли христианского советодателя» (А. Веселовский). И здесь Хикар вытесняет Эзопа, в русской литературе мы также не находим древнейшего текста Эзопа.

Таким образом, совместное существование двух мудрецов в одной и той же роли было неуместно; следовательно, безрезультатно искать в греческих письменных памятниках какой-либо другой редакции, кроме эзоповской.

Нет никаких фактов, говорящих о греческом первоисточнике славянского текста. Ягич в своем переводе славянского текста на немецкий язык называет героя Акиросом, но это вымышленное имя, так как в использованных им источниках такого имени нет. Где же следует искать первоисточник славянской редакции? Арабская и эзоповская редакции исключаются, так как очень далеки от нее, остаются армянская и сирийская.

Армянский текст вытекает непосредственно из сирийского, из текста, которого теперь нет, но он был источником кембриджского текста № 2020, изданного Р. Гаррисом (S_2). Естественно, что сирийская редакция, представленная рукописью S_2, должна иметь сходство и параллельные с армянской редакцией компоненты.

Славянский текст напоминает эти две редакции, но во всех тех случаях, которые характерны для армянского текста, славянский идет за ним и удаляется от сирийского.

Доказательством взаимной связи двух текстов, определенной основой могут служить поучения текстов, их характер и группировка, в которых могли сохраниться первичные черты, в повествовательной же части взаимное сходство и расхождения армянского и сирийского текстов покрывают друг друга и ничего не могут подсказать.

Приведенные таблицы дают следующий итог:

1. 13 славянских поучений не имеют своих параллелей в армянском, а в сирийских версиях S_2 и S_3 нет 57 славянских поучений (в версии S_2—63, S_3—75).

10 из несовпадающих с армянским текстом поучений присущи только славянской редакции. Они отсутствуют также в арабской и сирийской редакциях и могут относиться не к тексту, а быть наслоением, внесенным на славянской почве. Остальные три поучения наличны в сирийском и арабском, следовательно, они были в первоисточнике и из армянского текста выпали в дальнейшем.

Армянские поучения почти полностью совпадают со славянскими.

Из поучений, отсутствующих в сирийском тексте, 43 находим лишь в армянском. Их нет и в арабской редакции. Это очень важный факт. Если довольно большое число поучений славянского текста имеется лишь в армянской редакции, то это означает, что они попали в славянский текст из армянского, в противном случае они были бы и в других редакциях. Таким образом, отличительные черты армянской редакции от сирийской и арабской нашли отражение и в славянском тексте. Это исключает также предположение о едином первоисточнике славянского и армянского текстов.

Большая часть поучений имеет регулярную очередность 31—44, 72—74, 86—88 и не случайно совпадает с армянским текстом.

В славянском тексте нет ни одного поучения, которое имелось бы только в сирийской редакции.

Этот важный факт остался незамеченным филологами, так как до настоящего времени было известно лишь два ва-

рианта армянской редакции с неполными текстами (текст, изданный в 1898 году Ф. Конибером, и текст, представленный вместе с «Историей о Медном городе»). У нас же имеются под рукой шесть вариантов, два из которых представлены древними рукописями XIV века. Эти варианты дают целостную неискаженную картину поучений.

О чем говорит характер поучений? Первое поучение сирийских текстов S_1, S_2 рукописи Захау № 162 и арабских вариантов Салхани и Смита звучит: «Сын мой, если услышишь какие-либо слова, пусть умрут они в сердце твоем, и не сообщай о них никому». В рукописях Бониона и Графена: «Сын мой, если ты услышал мои слова, запри их в сердце своем и не сообщай другим». В эфиопской редакции: «Сын мой, если услышишь какой-либо разговор, спрячь его в сердце своем и не сообщай соседу».

Армянская же редакция дает иное чтение: «Сын мой, если услышишь что-либо во дворце царя, убей это и схорони в сердце своем, чтобы не сказать никому» (А).

Хикар поучает здесь своего племянника Натана не сообщать никому то, что он услышит во дворце царя, а в сирийской и других редакциях поучение относится вообще к услышанному.

Армянский вариант G звучит более определенно: «Сын мой, если услышишь что-либо во дворце, убей это и схорони в сердце своем, и не вспоминай об этом, и не выражай этого. Может случиться так, что царь предаст тебя мукам и тюрьме».

Из всех редакций армянскому тексту соответствует лишь славянский. В рукописи первой славянской редакции мы читаем: «Чадо, аще что слышиши от царя или видиши в дому его, да сгинет в сердце твоем и не известивши его человеком».

Ясно, что именно это чтение является древним и подлинным, так как Хикар дает наставление Натану как придворному писцу.

Но обратимся к поучениям-упрекам, которые более вещественны и могут сохранять в себе элементы, мало искаженные. Это притчи, сюжет которых постоянен.

Так как здесь мы имеем дело с более устойчивыми формами, то возможно проследить их изменения или отличия. Изменяются обычно «действующие лица», поскольку каждый народ отдает главную роль наиболее подходящему по его представлению «герою».

Сравнивая между собой притчи четырех редакций (армянской, сирийской, арабской, славянской), мы замечаем, что действующие лица армянской редакции часто отличны от сирийских и арабских, и во всех случаях отклонений ар-

мянскому тексту соответствует славянский. Так, в одних и тех же поучениях сирийского и арабского текстов действующим лицом является газель, а в армянском и славянском—коза, камень—стрела, лев—волк и т. д.

Ни в одном из случаев славянский не уклоняется от армянского и не приближается к сирийскому или арабскому.

Из сравнения четырех редакций—сирийской, арабской, армянской и славянской—можно заметить, что в армянской и славянской версиях совпадают не только действующие лица, но и сюжет и языковые средства выражения.

Наши примеры не позволяют предполагать, что славянский и армянский тексты исходят из общего источника, поскольку они характерны только для армянского. Но армянский текст и сирийская версия S_2 имеют общий источник, и этим следует объяснить их общие черты. Однако, как мы видели, во всех тех случаях, когда славянский текст близок армянскому, он отдаляется от S_2. Более всего характерны собственные имена притч. Если бы армянский и славянский тексты независимо друг от друга возникли из одного праисточника, то в славянской версии собственные имена не следовали бы с такой точностью за армянскими, отличаясь от S_2. Думаем, что изменения произошли в армянском тексте, а затем передались и славянскому.

Текст повести о Хикаре был переведен на славянский в XI—XIII веках. Это была эпоха, когда уже существовали тесные связи между армянским и славянским народами. С давних пор в Болгарии имелись большие армянские поселения. Повесть о Хикаре могли принести с собой армяне-павликиане, она могла быть переведена и в Киевской Руси. Имеются древнейшие свидетельства о взаимоотношениях между армянами и жителями Киевской Руси.

Отметим, что все это согласуется с тенденцией развития древнерусской литературы.

Видный теоретик древнерусской литературы Д. С. Лихачев отмечает, что русская литература не имеет никаких связей с Азией. «Отсутствие связей с Азией является поражающей особенностью древнерусской литературы»[1],—пишет он. Если и заметны следы какого-либо влияния или заимствований, то они проникали устным путем и в незначительном объеме.

Это обстоятельство Д. С. Лихачев объясняет сопротивляемостью. «Это, несомненно, находится в связи с особой

---

[1] *Д. Лихачев*, В чем суть различий между древней и новой русской литературой. „Вопросы литературы“, 1965, № 5, стр. 176.

сопротивляемостью культуры Древней Руси по отношению к Азии»[1].

Но что понимает Д. С. Лихачев под Азией? «Древняя Русь знала переводы с греческого, с латинского, с древнееврейского языков, знала произведения, созданные в Болгарии и Сербии, знала переводы с чешского, немецкого, польского, но не знала ни одного перевода с турецкого, татарского, с языков Средней Азии или Кавказа»[2].

Таким образом, он имеет в виду страны с магометанскими народами, страны, которым сопротивлялась Древняя Русь.

Что это так, видно из следующих строк. Видя в политической жизни народа ту же сопротивляемость, Д. С. Лихачев замечает: «В отличие от других стран Восточной и Южной Европы в России не было «потурченцев», «помаков»—целых групп или районов населения, перешедших в магометанство»[3]. «Отсюда ясно,—заключает он,—что говорить о положении древнерусской литературы «между Востоком и Западом» совершенно невозможно. Это значит подменить географическими представлениями отсутствие точных знаний по древнерусской литературе. Можно говорить лишь о положении древнерусской литературы как крайнего и наиболее твердого пункта сопротивления азиатскому влиянию на востоке Европы»[4].

В качестве примера предполагаемого отклонения от этого положения Д. С. Лихачев приводит повесть о Хикаре. «Только об одном произведении—«Повести об Акире Премудром»—могут быть сомнения: не переведена ли она с сирийского?»[5].

Поскольку повесть об Акире Премудром идет из армянского источника, то отпадает и это исключение. Армянская литература не входила в «азиатские» рамки, и Древняя Русь не имела надобности оказывать ей сопротивление.

В *восьмой главе* рассматривается кипчакская редакция. Впервые об этом тексте упоминает А. Ташян в составленном им списке рукописей, хранящихся у Мхитаристов в Вене, а также в исследовании, написанном в 1889 году по поводу книги трех ученых *The stopy of Ahikar*.

Текст впервые был опубликован в 1913 году Ф. Конибером во втором издании книги *The story of Ahikar*, а в 1964

---

[1] „Вопросы литературы", стр. 176.

[2] Там же, стр. 176.

[3] Там же, стр. 177.

[4] Там же, стр. 177.

[5] Там же, стр. 176.

был издан Ж. Дени и Э. Триярским, которые, не зная о публикации Конибера, считали, что издают текст впервые. Кипчакский текст, написанный армянскими буквами, нашел место и в нашем сборнике с фотокопии Дени и Триярского.

В небольшом предисловии к своей публикации Дени и Триярский пишут: «Кажется более вероятным, что наш текст переведен с армянского». Сказано недостаточно. Это не вероятно, а действительно так. Текст переведен с армянского для кипчакских армян. Об этом вполне определенно говорит выдающийся филолог Ташян, и мы не хотим повторять его.

Повесть переведена с одного из списков варианта *C*. Имена богов те же, что и в тексте *C*, поучения кипчакской редакции кончаются «Четырьмя вещами», а это присуще лишь варианту *C*. Для большей очевидности мы приводим сравнительную таблицу кипчакской редакции и варианта C.

Таблицы ясно показывают, что турецкий текст возник из Fa, то есть из первой группы печатных публикаций. Именно это и дает основание определить приблизительное время перевода.

Текст о Хикаре был переведен на кипчакский язык в XVI веке, несколько ранее армяно-кипчакского списка (1575 г.). Ташян приписывает этому переводу большую давность.

Кипчакская рукопись, в свою очередь, свидетельствует о том, что вариант *C* оформился ранее XVII века, возможно, в XV, хотя рукописи этой эпохи, относящиеся к группе *C*, до нас не дошли.

Вопросы, связанные с турецкой редакцией, исследуются в *девятой главе*. Единственный экземпляр этого текста хранится в монастыре Зммара под № 413. Рукопись представляет сборник повестей, написанных на турецком языке армянскими буквами. Сюда входят повесть о Медном городе, поучения царя Пахлула, Нуширвана, Хикара и Беседа девушки и юноши. Рукопись описана в списке Зммара М. Кешишяном. Время и писец неизвестны, предполагается XVII век. Не нужно прилагать много усилий, чтобы определить источник перевода—это армянский текст.

Повесть была переведена для турецких армян и является одним из многих произведений, написанных по-турецки армянскими буквами. Эти произведения известны, но все еще не изучены.

Переводчик оставил ряд армянских слов без перевода, что указывает на первоисточник. Из беглого сравнения делается ясным, что под рукой у него был образец варианта E. Отклонения этого варианта от других текстов заметны и здесь.

Текст был переведен с печатного варианта или с его копии после 1708 года и не позже конца XVIII века, так как рукопись относится к этому периоду.

Глава десятая посвящена грузинской редакции. Грузинскую редакцию повести о Хикаре обнаружил и издал в 1901 году А. Хаханов, считавший, что она переведена с армянского. Это мнение не вызывает разногласий.

Но какой армянский вариант стал первоисточником?

Хаханову были известны два текста—публикация Конибера (C_4) и устный текст, записанный Бунятовым.

Запись Бунятова не может служить надежным источником и не представляет ценности, а различие между лондонским вариантом и грузинской редакцией настолько велико, что в них нет компонентов сравнения.

В труде приведена сравнительная таблица этих двух текстов.

Хаханов при определении источника грузинского текста опирался в основном на данные начала повести, а начало группы С (куда входит и лондонское издание C_4) соответствует группе *Е*.

При сравнении грузинской редакции с Fab приходим к выводу, что грузинский текст переведен с печатного издания Fa.

В грузинском тексте выпущено или просто выпало поучение № 47 текста Fa и разделились поучения 80 и 89, следовательно, общее число поучений составило 107, как в Fa, и они имеют ту же последовательность.

Через год после публикации текста, в 1902 году, Хаханов выступает с докладом перед Славянской комиссией Московского археологического общества, в котором объявляет, что у него имеется новый текст повести, более полный и целостный.

Это сообщение прошло для филологов незамеченным и ускользнуло от их внимания.

Первый текст (*А*) Хаханов издал по рукописи, которая была написана или переписана в 1834 году, второй же текст (*В*) был переведен, согласно сообщению Хаханова, в 1855 году. Понятно, что текст В не мог возникнуть из А. Это два разных перевода, если, конечно, 1855 год является годом перевода, а не переписки рукописи.

Однако, даже если *А* и *В* являются отдельными переводами, они идут из того же текста *Fa*. Отмеченные различия не дают основания предполагать что-либо иное. В тексте *А* имеется не 109 поучений, а 106, и путем сокращения одного поучения они полностью совпадают с текстом *Fa*.

Текст *B* имеет 105 поучений. И здесь сократились или слились 2 поучения. Подобные колебания не имеют никакого значения для их последовательности. В тексте B число поучений-упреков составляет 11. Это прямо совпадает с текстом *Fab* где их также 11.

Сокращенный характер некоторых частей повествования вовсе не означает, что следует искать другой источник текста или связывать его с экземпляром Бунятова, как пытается делать Хаханов. Сокращения сделаны переводчиком или кем-либо из переписчиков.

Итак, если признать, что грузинский текст был переведен с армянского дважды, то в обоих случаях источником служил тот же текст *Fa*.

Одиннадцатая глава посвящена судьбе повести о Хикаре в армянской литературе. Рассматриваются вопросы ее распространения и локализации, жанровых связей, ее роли и взаимовлияний и другие.

Повесть о Хикаре является одной из жизненных и распространенных тем литературы древнего Востока. Она была известна в литературе древнего мира. О многом говорят и папирусы, обнаруженные в далекой Элефантине. В V веке до н. э. с ней были знакомы греческие авторы. Демокрит, возможно, приводил выдержки из Хикара. Из этой повести родилась вторая часть биографии Эзопа, с ней был знаком и автор книги Товита. В ней наблюдается множество параллелей с поучениями Менандра, Соломона, Сираха и притчами Нового Завета, заметна сюжетная общность с восточными темами и т. д.

Армянские рукописи говорят и о других связях.

В Египте была создана литература, которую приписывали богу Тоту, а Тот отождествлялся с Гермесом. В дальнейшем у греков Гермес стал осознаваться независимо от египетского Тота, и вокруг него создалась особая литература, которая имела частично религиозно-философский характер и пользовалась формой поучений и назиданий.

В основном Гермес обращается с поучениями к сыну и к ученику Асклепию.

В армянских письменных памятниках сохранился один из гермесовских трудов «Определения Гермеса Трисмегиста Асклепию», научный текст которого был издан А. Манандяном. В рукописи № 2543, хранящейся в Матенадаране, на листе 172а начинается текст, также принадлежащий к трудам Гермеса, «Еще раз слово мудреца Гермеса о воплощении сына божьего».

Однако здесь Гермес обращается не к Тоту и не к Аскле-

лию, как обычно, а довольно неожиданно к Натану: «Сказал Гермес-философ сыну своему Натану: «Знай, сын мой, Натан, что непременно сойдет к нам грозный огонь...», или: «Сын мой, Натан, я сообщил тебе все тайные знания мудрецов. Это та книга, что называется книгой жизни. И ты, сын мой, открой глаза мысли своей и собери в сокровищницу своего сердца то, о чем я поведаю тебе».

Связь текста с повестью о Хикаре очевидна не только по форме выражения («Сын мой...», «Знай, сын мой...»), которая была распространена в древнейшей восточной литературе, но и по тому, что обращение относится к Натану, племяннику Хикара. Хикар здесь заменен Гермесом. Это косвенное свидетельство того, что литература, созданная вокруг Гермеса, была распространена и с именем Хикара, вернее, как вокруг Тота, так и вокруг Хикара создались произведения, которые в дальнейшем были приписаны Гермесу.

Хикар оказал на мировую литературу влияние, имевшее довольно широкие границы—от папирусов до Священного писания и до «Тысячи и одной ночи». Но влияние этой повести велико и в устном творчестве, в притчах, сказках и баснях различных народов.

Каков путь этой повести в армянской литературе?

В армянской редакции, в противоположность другим текстам, не упоминается имя отца Сеннахирима—Сархадона. Это отклонение очень важно. В тексте имеется долина орлов, куда должен был явиться Хикар вследствие коварства Натана. В армянских вариантах долина орлов (арцвац) превратилась в долину Арцруняц.

Совпадения продолжаются. Хоренаци сообщает, что род Арцруни ведет свое начало от ассирийского царя Сеннахирима: «Эти два дома Арцруни и Гнуни происходят от потомков Сеннахирима»[1]. Их родовым геральдическим знаком был орел. «Арцруни должны были б называться Арцви-уни, потому что они носили перед царем орлов. Пропускаю нелепые сказки, рассказываемые в Хадамакерте: «Дремлет юноша (под открытом небом), его сечет дождичек, его печет солнышко—птица крыльями осеняет изможденного юношу»[2].

После этого оставалось лишь связать повесть с родом Арцруни и выбросить чуждое имя Сархадона как неуместную подробность.

---

[1] „История Армении Моисея Хоренского“, пер. Н. О. Эмина, М., 1893, стр. 57.

[2] Там же, стр. 57.

В ряде текстов арменизировались и другие имена—имя жены Хикара Ашпегани превратилось в Арпестан от Арпи (заря), Сенекар перешло в Снакар (негодный камень), Абикам—в Апикар (бездарный).

Подобная локализация имен характерна и для других редакций Хикара. В поздней славянской редакции в качестве посла фараона выступает историческое лицо, внушавшее ужас,—князь Елтега из приближенных хана Батыя, а жена Хикара именуется Феодулией.

Главный герой повести в армянской редакции прошел долгий и интересный путь. В XI веке он уже превратился в армянского мудреца, который, «в своей премудрости размышляя постоянно, давал всем советы и воспитывал притчами», а в XII веке имя Хикар употреблялось как нарицательное со значением «мудрец».

В XIV—XV веках, возможно, под влиянием повести о царице Савской, личность Хикара в народном сознании была полностью затемнена.

Известен спор между царем Израиля Соломоном и царицей Савской, которая, услышав о прославленной мудрости Соломона, приехала испытать его.

Повесть эта является апокрифом и взята не из Священного писания, где об этом говорится весьма кратко, а из Талмуда. И в Талмуде, и в Священном писании победителем является Соломон. «И увидела царица Савская всю мудрость Соломона и... смутилась».

Но в армянском тексте, отнесенном к Хикару, спор завершается победой не Соломона, а Хикара. Соломон, решив предложенную ему задачу, задает вопрос, кто является прекраснейшим из созданий бога. «Прекраснейшим созданием являюсь я, женщина»,—отвечает Хикар, воплощенный в царицу Савскую и отождествленный с ней.

В самой повести под влиянием апокрифа о царице Савской, который рассматривается как сочинение о Хикаре, вносится ряд изменений. В XIV—XV веках из списков выбрасываются эпизоды о женитьбе Хикара («взял шестьдесят жен»), о молении в храме и имена божеств. Так повесть солидаризируется с апокрифом о царице Савской.

Очевидно, этим следует объяснять то странное явление, что еще в XIV веке слово «Хикар» употреблялось как женское имя.

В дальнейшем, в XVI—XVII веках, Хикар вновь перевоплощается в самого себя. Вначале его имя употребляется как прозвище мужчины—Мурат Хикар (поэт XVI века), Мирзаджан Хикар, а затем просто как мужское имя (Хикар ерец).

Хикар вновь связывается с повестью и осознается как секретарь Сеннахирима, имеющий шестьдесят жен и поклоняющийся божествам.

В дальнейшем Хикар настолько арменизируется и вокруг него создается такая большая литература, что армянские филологи и литераторы XIX века считают Хикара национальным писателем и включают его имя в учебники.

Чем же обусловлена такая популярность повести о Хикаре в армянской и мировой литературе?

Хикар вошел в армянскую литературу и в устное народное творчество разными, нередко нескрещивающимися путями, но во всех случаях основой его популярности служила повесть.

Повесть о Хикаре—это произведение, преодолевшее забвение и не потерявшее в течение веков своего обаяния. Это мозаика, в которой есть все: и поучение, и притча, и изречение, и сказание, и повесть, и загадка. Множество элементов объединилось вокруг одного сюжета.

Большое место в повести занимают назидания. «Познать мудрость и наставление, понять изречения разума»,—вот первые слова отца армянской письменности, направленные своему народу, и первые слова, написанные на армянском языке.

Итак, первым творением, переведенным на армянский язык была книга поучений. Это не случайный выбор. Он диктуется духом эпохи .Повесть о Хикаре родственна притчам Соломона и появилась в армянской литературе, возможно, в тот же период. Армянские историки V века уже знали о Хикаре из переводов, из оригинала или через другие источники.

Поучения—это краткие формулировки, передающиеся отцом сыну, в которых излагаются нормы поведения и общественного быта. Они большей частью выражаются в форме наставлений, советов . Создается повод, и отец начинает поучать сына: «Сын мой...», сын же лишь слушает. Эта форма изложения применяется и в дальнейшем, вплоть до философских трактатов.

Являясь сводом правил общественного поведения, поучения Хикара богаты содержанием. В них выражены нормы поведения и взаимоотношений людей в самых различных сферах жизни—нормы отношения к женщине, к родственнику, к другу, к родителям, к старцам, к судьям и правителям. Даются наставления о вине, об удовольствиях, о богатстве и власти, наставления, нередко противоречивые, поскольку в них отражены отдельные наслоения общественного сознания,

измененные моральные восприятия. Так, поучение 45 осуждает изменников-слуг: «Слуга, который грешит против хозяина своего и уходит от него в другое место, не сможет найти покоя и милости бога».

Несмотря на то, что Натан поступает на службу к могущественному царю, одно из поучений предостерегает его не иметь никакой связи с властителями, «не беспокоиться о делах сильнейших». В одном из поучений мудрец готовит сына в купцы: «Не бери большими мерами, и не отдавай малыми, и не говори: «Я выгадал». В другом же—готовит сына в судьи: «Если будешь судьей, верши праведный суд, чтобы не быть осужденным великим Судьей», или в духовники: «Если ты слуга бога, то будь осторожен и служи ему свято».

В поучениях отражено также социальное положение людей: «Сын мой, кто богат тот мудр и щедр, и все его чтут. А если кто беден, тот слывет глупым и бесчестным, и никто его не чтит», «Не говори среди людей о бедности своей, ибо они будут презирать тебя».

Поучения имеют большую познавательную ценность, так как являются обобщением жизненного опыта.

«Сын мой, не будь слишком сладок, ибо тебя проглотят, и не будь слишком горек, ибо тебя оплюют, а будь кротким и смиренным в своем поведении».

«Сын мой, богач съел змею—сказали, для лечения, бедняк съел змею—сказали, от голода».

В различные времена люди находили в поучениях ответы на волнующие их вопросы и вносили в них изменения, отражавшие их собственные настроения.

Одно из поучений во всех других редакциях звучит: «Сын мой, изведал я горькое растение, и оно было не более горьким, чем бедность». В армянской же редакции добавлено: «Сын мой, изведал я горькое растение, и оно было не более горьким, чем бедность и жизнь на чужбине».

В другом варианте создалось новое поучение, усиливающее настроение: «Сын мой, съел я пиявку и выпил гнилую воду, и не были они более горьки, чем чужбина».

«Сын мой, ты был для меня подобным той козе, что ела торун (растение). И сказал торун козе: зачем ты поедаешь меня, разве не знаешь, что мною обрабатывают твою шкуру? Ответила коза: «При жизни я буду поедать тебя, а после моей смерти пусть вырвут твой корень и обработают мою шкуру». Это поучение пробуждает в переписчике какие-то мысли, и он выражает свое отношение в словах «О, горькие времена!».

«Сын мой, высокомерные избегают дружбы и любви людской и остаются одинокими и без почестей. Так же и алчные».

Вариант D_4 дает следующее чтение этого поучения: «...так же и духовники».

Поучения Хикара питались народными истоками, но и сами они породили множество ручейков. На их основе возникали многочисленные притчи. В исследовании приведен обширный ряд подобных взаимных переходов.

Поучения Хикара «Сын мой, око людское жадно, не насытится сокровищами, пока не насытится землей» мы встречаем не только в пословицах, но и в своеобразных четверостишиях—кафах.

В рукописях повесть о Хикаре, до того как присоединиться к повести о Медном городе, переписывалась, наряду с поучениями Соломона, Сираха и законами Моисея, как однотипное творение. И это естественно. Поучения преследовали цель передать не только знания и жизненный опыт старших поколений, но и выработанные ими правила поведения, которые нередко перерождались в законы.

Так, в рукописи № 4726 непосредственно после «Речений мудрецов» приведены «Законы Моисея», которые еще не являются законами, а выступают как поучения и заповеди.

Множество подобных заповедей имеется и в повести о Хикаре, и в «Речениях мудрецов».

«Сын мой, не проливай напрасно кровь невиновных людей, чтобы вместо нее не пролилась твоя кровь».

«Сын мой, не приобретай имущества неправедными путями, чтобы не потерять все свое добро».

«Сын мой, не верши неправедный суд. Хоть и победишь врага, но бойся божьего суда».

В этих заповедях можно найти даже взаимные связи и заимствования. Последнее поучение «не верши неправедный суд» мы встречаем с небольшим изменением и в заповедях Моисея.

Поучение делается заповедью, заповедь перерождается в закон и получает силу наказания.

Нередко одно и то же поучение в «Исходе» является заповедью, а в «Левите» трактуется как закон. Некоторые поучения Хикара в «Левите» также имеют уже силу закона. В исследовании приводятся параллельные ряды подобных примеров.

Поучение убеждает, закон же наказывает. Но и поучение нередко стремится к наказанию. Одно из поучений в «Речениях мудрецов» гласит: «Сын мой, донос бывает двояким. Если увидишь, что негодный убивает хозяина и не сообщишь об этом, то будешь осужден на смерть, как и он».

Это уже закон, устанавливающий меру наказания. Как

известно, «Речения» слились с повестью о Хикаре. Приведем пример хотя бы из самой повести: «Слуга, который грешит против хозяина своего и уходит от него в другое место, не может найти покоя и милости бога». Это уже не поучение, а закон, который отражает рабовладельческие отношения, зависимость слуги от хозяина. Наказание еще носит моральный характер: «не найдет покоя и милости бога», но здесь от поучения до закона, запрещающего слуге самовольный уход от хозяина,—один шаг.

В рукописях поучения Хикара представлены так: «Поучения Хикара Премудрого, которые всякий человек *должен* знать и помнить для блага и использования, все отцы *должны* подобным образом наставлять детей своих, и духовники—учеников своих..., все *должны* изучать и помнить их, потому что это—дверь мудрости, полезной для всех».

Устанавливается даже наказание: «Тот, кто эти поучения услышит и выполнит, станет любимым богом и людьми и будет счастлив в жизни своей. Тот же, кто услышит их и не выполнит, особенно, если сделает обратное и, вместо добра, совершит зло, будь это сын, или брат, или ученик, или любящий, или чужой, то пусть он примет к сведению написанное вначале (о наказании), а если нет, да будет он несчастным тысячу раз».

Кто не выполнит этих наставлений, тому угрожает судьба Натана.

Хикар жестоко наказывает Натана за то, что тот «презрел слова отца своего и развеял их, как прах, по ветру». Несмотря на раскаяние и мольбы Натана, Хикар не прощает его и избивает до смерти. Так поступает Хикар во всех редакциях повести, кроме греческой, но это позднейшая правка.

«Сын мой, кто не слушает ухом, того заставляют слушать спиной»,—так начинает свое наказание Хикар.

В конце повести помещен ряд наставлений, которые Хикар дает своему племяннику после египетского путешествия. Они имеют характер притч или, вернее, являются притчами.

«Сын мой, ты был подобен тому, кто пустил стрелу в небо и не смог попасть в него, но показал свою нечестивость, и стрела упала ему на голову».

«Ты был для меня тем псом, который сунулся в печь гончара, согрелся и начал лаять на гончара».

Поучения-притчи Хикара могли расширяться, отрываться от повести и получать самостоятельный характер. В «Лисьей книге» и в сборниках Вардана содержится немало притч из повести о Хикаре.

Поучения Хикара более распространены в армянских

рукописях, чем поучения Сираха и Соломона, хотя последние и пользовались авторитетом Библии. Поучения Сираха и Соломона сравнительно однотипны, в них чувствуется книжность, и в рукописях они не претерпели особых изменений.

Поучения же Хикара написаны в полнокровном народном стиле и сопровождаются интересными рассказами. Переписчики свободно вносили в текст множество дополнений. В одну из рукописей (№ 697) писец вносит свое поучение и добавляет: «Это от меня, недостойного». Но сколько имеется подобных дополнений без указания на их авторов!

Таким образом, в течение веков поучения Хикара играли роль основы, на которую наслаивались новые образования и делались своеобразным календарем нравов и обычаев.

Вторая часть повести состоит из вопросов и ответов, также имеющих воспитательный характер и большую познавательную ценность. В древности у людей было мало знаний о природе и мире, и они восполняли этот недостаток своеобразно. Человек, как ребенок, открывал глаза и удивленно смотрел вокруг. Он спрашивал «почему» и объяснял непонятные явления или при помощи приобретенного опыта, остроумной выдумки и воображения, или сверхъестественным путем. Об этом спорили цари, соревнуясь и задавая друг другу загадки, об этом рассказывалось в сказках, где вишапы давали героям сложные поручения и трудные задачи, и герои выполняли их, чтобы добиться любви красавиц и т. д.

На все вопросы фараона Хикар отвечает исключительно с помощью своей мудрости. Именно так он побеждает врага.

Фараон предлагает Хикару выполнить различные сложные задания—построить в небе храм, свить веревку из песка, произнести никем не слышанное слово и т. д.

Все это интересно само по себе и сочетается в такой связи, что каждая задача легко может получить самостоятельную ценность. Ничто не пострадает, если прибавить сюда новые задачи или отбросить некоторые, воплотить их в независимые художественные формы и т. д.

Отсюда возникают широкие возможности взаимовлияния. Эти задачи существуют параллельно в повестях и сказках армянского и других народов. В исследовании приводятся подобные параллели.

У арабов дальнейшие редакции Хикара превратились в сказку и вошли в «Тысячу и одну ночь», подчинившись общему духу сказок, в славянском же мире они сблизились с эпосом. Взаимоотношения героев, их диалоги, их действия, их угрозы и т. п. получили присущие эпосу формы и как бы отождествились с былинами.

В русской филологии уже были отмечены параллели между повестью об Акире Премудром и народным творчеством, но путь, пройденный повестью в славянской письменности, во многих случаях еще неясен.

Разрешить этот вопрос можно будет тогда, когда выяснятся границы распространения повести о Хикаре в русской письменности. Однако попробуем сделать несколько замечаний.

Повесть об Акире Премудром была переведена сравнительно рано, в XI—XIII веках, а затем она распространялась скорее устным, чем письменным путем. Элементы устного народного творчества, проникшие в повесть об Акире, принимают качественный характер, и границы между ними и повестью почти стираются.

В области поучений повесть большей частью отдает, но в области повествования воспринимает сама, и это постепенно удаляет ее от первоначальной формы, ослабляя ее поучительный характер и усиливая эпические элементы.

Но из этого нельзя заключить, что элементы поучительности были для славянской литературы чем-то второстепенным. Напротив, повесть о Хикаре дала пищу славянской письменности именно в этом направлении. Не случайно, что в письменных источниках (Домострой, Пчела, Поучение и наказание отца к любимому сыну как ему в мире стоять без конца и др.) широко заимствованы поучения, в то время как отдельные сюжетные фрагменты проникли в былины. Славянская литература имела подчеркнуто назидательный характер, следовательно, она восприняла поучения повести, но сама повесть подверглась народной редакции. Здесь уже проявляется больший интерес к повествовательной части, поучения сокращаются, хотя и не вполне суживаются.

Дальнейшее развитие повести пошло по двум направлениям. В границах письменной речи народные сюжетные наслоения и редакция превратили ее в эпическую повесть. Лучшими примерами могут служить текст, изданный Полевым, Румянцевские и Погодинские рукописи. В границах же устной речи повесть превратилась в сказку.

Иной процесс развития пережила повесть в армянской литературе. Хотя армянская версия имеет шесть вариантов, которые настолько удалены друг от друга, что их можно принять за отдельные редакции, но все изменения в них носят книжный, письменный характер. Ни в одном из вариантов, хотя бы и позднейших, нельзя указать на чисто фольклорные новообразования. Есть, конечно, привнесенные слова и выражения, локализация имен, внесение большого числа поучений, но все это не играет особой роли.

Повесть рассматривалась как письменное творение и избежала таких вмешательств, которые могли бы изменить ее характер.

Таким образом, повесть после перевода ее на армянский язык в течение всего времени оставалась исключительно письменным произведением, но ее роль и обаяние были так велики, что герой ее приобрел славу всенародного мудреца.

Древние народы имели не только своих богов, родоначальников, героев, царей, но и своих пророков и мудрецов.

«Прорицатели были в таком почете, что считались даже достойными царской власти, так как они объявляют нам не только при жизни, но и после смерти веления и указания богов»,—пишет Страбон[1].

Страбон приводит имена некоторых известных мудрецов, в том числе и имя Ахаикароса. Это, несомненно, Акикар.

Народы воплощали в мудрецах свою интеллектуальную силу, свои умственные возможности, стремясь достичь победы и здесь. Это была борьба за самоутверждение, за господство в сфере мысли. Эта борьба бесчисленное количество раз отражалась в сказках. Герои спорят друг с другом, и победитель получает власть. То же происходит в повести о Хикаре.

Христианство ввело нового бога, новых героев и нового мудреца. Это Соломон, сын Давида, царя Израиля. Он воплощает в себе победу христианской мысли. Повсюду, как и среди армянского народа, он завоевывает большую славу.

О Соломоне сложено множество повестей, интересных рассказов, в которых отображены его жизнеспособность и ум. Он приобретает популярность, но не народность. Священное писание способствует его великой популярности, но оно же препятствует его народности. Соломон всегда остается сыном Давида, царя Израиля.

Христианство имело общечеловеческий характер, своей верой оно роднило народы и стирало национальные границы, но лишь в пределах того времени, пока существовало в своем первичном виде. В дальнейшем, когда появилась церковь, оно приняло спекулятивный характер. Среди церквей началась великая борьба за свои догмы и первенство, которая в основе своей сохранила идею национальной самостоятельности. То же отразилось и в восприятии народов. Соломон, этот всехристианский мудрец, оставался для них чуждым и книжным. Это пришелец, хотя он и избран богом.

Соломон не делается национальным мудрецом, и народы выдвигают своих.

---

[1] *Страбон*, География, 1964, стр. 706.

В средние века национальным мудрецом армянского народа был Хикар, который стоял выше других мудрецов так же, как национальный герой Давид Сасунский превосходил силой других людей. Для народа Хикар—величайший из мудрецов, победивший даже Соломона.

В Библии царица Савская испытала Соломона и «смутилась». Это естественно, великая книга еврейского народа сохранила первенство за своим мудрецом, но, как мы видели, в армянской версии Соломона побеждает царица Савская, так как посредником оказывается Хикар.

Есть пример и в устном народном творчестве, где царь Соломон терпит поражение от пастуха, которым является Хикар.

О превосходстве Хикара над Соломоном говорит и народная поговорка: «Если отец—Соломон мудрый, то сын его—с умом Хикара», то есть умнее отца.

Итак, древнейший мудрец Ближней Азии, путешествуя с племянником в течение веков среди цивилизованных народов, роднился с ними, повсюду встречая любовь и признание.

В повести о Хикаре запечатлены заветы и мудрость веков.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ասորական բնագրեր

S_1—*Բրիտանական թանգարանի ձեռագրի պատառիկ № 7200*

S_2—*Քեմբրիջի ձեռագիր № 2020*

S_3—*Բեռլինի ըստ Զախաուի ձեռագիր № 336։* Nau-ի *համառոտագրում է՝* C

S_4—*Բեռլինի ըստ Զախաուի ձեռագիր № 162*

Gr—*Գրաֆենի անձնական ձեռագիրը*

Արաբական բնագրեր

Sa—*Սալհանիի հրատարակած բնագիրը*

Sm—*Ա. Սմիթ Լևիսի հրատարակած բնագիրը*

Սլավոնական բնագրեր

O—*Ռուս. հնագիտական ընկերության № 189 ձեռագիրը*

Col—*Սոլովեցկի վանքի № 46 ձեռագիրը*

Bel—*Բելգրադի Ազգային գրադարանի № 828 ձեռագիրը*

Jag—*Յագիչի հրատարակած բնագիրը*

X—*Խլուդովի գրադարանի ձեռագիր № 246,4°*

Ч—*Չերտկովի գրադարանի ձեռագիր № 1⁴/₂₅,4°*

Հայկական բնագրեր

A_1—*Մատենադարանի ձեռագիր № 2961*
A_2— » » » *1495*
A_3— » » » *3119*
A_4— » » » *2147*
A_5— » » » *2004*
A_6— » » » *5465*

B_1— » » » *45*
B_2—*Մատենադարանի ձեռագիր № 1865*
B_3— » » » *679*
B_4— » » » *3526*
B_5— » » » *3413*
B_6— » » » *2448*
B_7— » » » *4290*
B_8— » » » *8076*
B_9— » » » *2732*
B_{10}— » » » *6643*
B_{11}— » » » *7032*
B_{12}— » » » *6961*
B_{13}— » » » *3687*
B_{14}— » » » *697*
B_{15}— » » » *723*
B_{16}— » » » *3387*
B_{17}— » » » *8443*
B_{18}— » » » *2116*
B_{19}— » » » *2492*
B_{20}— » » » *3206*
B_{21}— » » » *5935*
B_{22}— » » » *6110*
B_{23}— » » » *8482*
B_{24}— » » » *519*

C_1— » » » *1978*
C_2— » » » *2669*
C_3— » » » *713*
C_4— » » » *1898*
C_5— » » » *6712*

D_1— » » » *2018*
D_2— » » » *464*
D_3— » » » *7993*
D_4—*Կ. Կեկելիձեի անվ. ձեռագրերի ինստիտուտի ձեռագիր № 172*
D_5—*Մատենադարանի ձեռագիր № 8699*
D_6— » » » *7974*

E_1—	*Մատենադարանի*	*ձեռագիր*	№ *3081*
E_2—	»	»	» *527*
E_3—	»	»	» *613*
E_4—	»	»	» *1403*
E_5—	»	»	» *5495*
E_6—	»	»	» *6708*

Fa—*1792 թ. Հրատարակություն*
Fb—*1857 թ. Հրատարակություն*

G—	*Մատենադարանի*	*ձեռագիր*	№ *5599*
L_1—	»	»	» *4724*
L_2—	»	»	» *4726*
L_3—	»	»	» *2890*
L_4—	»	»	» *9993*
L_5—	»	»	» *45*
L_6—	»	»	» *6724*
L_7—	»	»	» *3239*
L_8—	»	»	» *5349*
L_9—	»	»	» *6047*
L_{10}—	*Մատենադարանի*	*ձեռագիր*	№ *6726*
L_{11}—	»	»	» *6703*
L_{12}—	»	»	» *2783*
L_{13}—	»	»	» *3467*
L_{14}—	»	»	» *5229*
K —	»	»	» *2272*

Այլ բնագրեր

O—*Ասորաբաբելական սկզբնաղբյուր (ըստ* Nau-*ի)*
A—*Էլեֆանտինի պապիրուսներ (ըստ* Nau-*ի)*
Վ—*Վրացական բնագիր*
A—*Վրացական առաջին բնագիր (ըստ Խախանովի)*
B—*Վրացական երկրորդ բնագիր (ըստ Խախանովի)*
Թ—*Թուրքական բնագիր*
Ղ—*Ղփչաղական բնագիր*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ[1]

Աբբաս գրիչ. Բ—59
Աբդեմենոս. Բ—231
Աբեղյան Մ. Բ—98, 148, 212
Աբեներ. Բ—217
Աբեստան. Ա—157, 159, 168, 202, 203, 236, 238, 260—262, 313, 333, Բ—104
* Աբերան. Ա—158
* Աբուստան. Ա—236
* Ամբուստան. Ա—238
* Աշփեզանի. Բ—212
* Աբբուստան. Ա—136
* Արփեստան. Ա—109, 110, 114, Բ—212
* Ափեստան. Ա—109, 110, 114, 115
Աբիկամ. Ա—162, 163, 208, 238, Բ—124, 171, 212
* Աբիկե. Ա—238
Աբովյան Խ. Բ—28, 29
Աբրահամյան Ա. Գ. Բ—186
Աբու բեքր. Բ—103
Աբու Մահարի. Բ—103
Աբու Սամիք. Բ—103
Աբումաք (Աբումազ). Ա—109—113, 118, 156—158, 160, 162, 167, 202, 203, 205—207, 212, 237, 238, 260—262, 313, 315, 334, Բ—102—104, 215
* Աբեմազ. Ա—261
* Ամբուզիլ. Բ—171
* Անպուհիլ. Ա—111, Բ—215
* Նաբումաք. Ա—237, Բ—103, 215

[1] Ա՝ գիրք Ա, Բ՝ գիրք Բ։

* Արտահայտում է նախորդ անվան տարընթերցվածը։ Ստորաբաժանումները պայմանական են։

* Նաբուսեմաք. Բ—103, 171, 18[illegible], 215
Ագաթանգեղոս. Բ—119, 142
Ագապիտ. Բ—186
Ագուբ. Ա—11, Բ—19, 155
Ագուր. Բ—23, 62, 63
Ադոնց Ն. Բ—186
Ալեքսան գրիչ. Ա—36
Ալեքսանդր Մակեդոնացի. Ա—360, Բ—185
Ալեքսիանոս. Բ—115
Ալթուն. Բ—33
Ալիշան Ղ. Բ—194
Ակինյան Ն. Ա—354, Բ—98
Ահրիման. Բ—120
Ահրումազդա. Բ—120
Աճառյան Հ. Ա—354, 355, Բ—97, 99
Այվազովսկի Գ. Բ—29, 30, 95, 215
Ան. Բ—20
Անահիտ. Բ—103
Անասյան Հ. Ա—16
Անատբետել. Բ—120
Աննա. Բ—115
Անսար խոջա Աբդուլլահ. Բ—60
Անու. Բ—24, 127
Աշեմբետել. Բ—120
Աշիմա. Բ—120
Ասեմանի. Ա—8, Բ—7, 13
Ասկղեպիոս. Բ—89, 92, 209, 210, 216
Աստղիկ դիցուհի. Բ—120
Աստվածատուր երեց. Ա—30
Ասուրբանիպալ. Ա—7
Ավետիք աբեղա. Բ—210
Արիստակես Լաստիվերտցի. Բ—85, 95
Արծրունիք. Բ—212
Արծրունի Գեորգ. Ա—39, 352
Արշակունիներ. Բ—54

Արտավազդ տրքայորդի. Բ—139
Աւղան. Բ—171
Աֆանասև Ա. Բ—167

Բագրատունի Արսեն. Բ—66
Բագրատունիներ. Բ—54
Բաթու խան. Բ—212
Բարեղամ. Ա—35, Բ—217
Բարթիկյան Հ. Բ—186
Բարխուդարյանց Մ. Բ—215
Բարշամ. Բ—119
Բարշամին. Բ—119
Բեղաոնով. Բ—131, 145, 233
Բել. Բ—16, 23, 24, 116, 118, 119, 124—127
Բելիար. Ա—118, 167, 268, 317
Բել-Մարդուկ. Բ—24
Բելշիմ. Ա—42, 139, 164, 209, 221, 247, 325, Բ—14, 15, 24, 117—120, 125—127, 151
* Բեշիմ. Ա—137, Բ—119
* Բեչիմ. Ա—164
Բելով Ա. Բ—27
Բեն Սիրա. Բ—31
Բենֆեյ Թ. Բ—10
Բերձենիշվիլի Ն. Բ—202
Բժշկյան Մ. Ա—11
Բիշոֆ. Բ—195
Բոգոյավլենսկի. Ա—21
Բոնիոն. Ա—13, 14, Բ—25, 170
Բունիաթյան. Ա—17, 21, 23, Բ—202, 203, 206
Բունեթ Վ. Բ—11
Բուսլաև Ֆ. Ա—15, Բ—19

Գալան Մ. Ա—11, Բ—7
Գալեմքյարյան Գ. Բ—195
Գաստեր Մ. Ա—17
Գիլանշահ. Բ—217
Գիլգամեշ. Ա—7
Գրաուերտ. Բ—19
Գրաֆեն. Ա—13, 14, Բ—114, 128, 147, 170, 183
Գնունիք. Բ—212
Գրիգոր Աղթամարցի. Ա—360
Գրիգոր Աստվածաբան. Բ—115
Գրիգոր Ավագերեց. Բ—215
Գրիգոր Դերայերցի. Ա—50
Գրիգոր Երևանցի. Ա—29
Գրիգոր Խլաթեցի. Ա—50
Գրիգոր Մագիստրոս. Բ—97
Գրիգորյան Վ. Բ—194, 195
Գրիգորև Ա. Ա—10, 13, 15, Բ—11—18, 22, 24, 27, 32, 69, 87—89, 116, 156, 157, 159, 160, 164, 166, 171, 175, 181, 205, 208
Գուդզի Ն. Բ—161
Գուշակյան Թ. Ա—354

Դանիել. Բ—17
Դավիթ մարգարե. Բ—100, 211, 217, 230
Դավիթ (Սասունցի Դավիթ). Բ—139, 231
Դավիթ փիլիսոփա. Բ—235
Դավիթ եպիսկոպոս. Բ—210, 211
Դավիթ Ղրիմեցի. Ա—27
Դալաթ. Բ—215
Դեղալ. Բ—225
Դեմոկրիտ. Բ—94, 209
Դիգենիս. Բ—186
Դիլլոն. Ա—13, Բ—8, 58, 116
Դիոնիսիոս Արիոպագացի. Ա—44
Դիոնիսիոս Թրակացի. Բ—98
Դիոս. Բ—231
Դնի Ժ. Ա—18, 323, Բ—28, 189—191
Դրոզդով Ն. Բ—10, 131
Դուրնովո Ն. Ա—15, 16, 18, Բ—102, 116, 138, 158, 160, 161, 164, 171, 183, 204, 205, 207

Եգանյան Օ. Ա—291
Եզնիկ Կողբացի. Բ—85, 88, 89
Եղովպոս. Ա—8—11, 24, Բ—7, 11, 14, 19, 30, 31, 94, 129, 139, 148, 149, 152, 165, 167—169, 208, 209, 211, 223, 225, 226
Ելտեգի. Բ—162, 212, 226, 233
Եղիշե. Բ—85, 86, 89, 90—93, 98
Եննոս. Բ—139, 148, 149
Եսայի որդի. Ա—32
Եվսեբիոս Կեսարացի. Բ—98

Եվսեև Խ. Բ—158
Երեմյան Ս. Բ—204
Երզնկյանց Ռ. Բ—215
Եփրեմ Ասորի. Բ—98
Եփրեմ վարդապետ. Ա—26
Եփրեմիանոս. Բ—114

Զախառու Է. Ա—12, 18, 19, Բ—12, 20—23, 102, 114, 147, 170, 176, 177
Զարբհանալյան Գ. Ա—16
Զաքարիա Երզնկացի. Ա—38
Զաքարիա Երեց. Ա—49
Զաքարիա Հայրապետ. տե՛ս Զաքարիա Զագեցի
Զաքարիա Զագեցի. Բ—30, 96
Զաքարիա քահանա. Ա—38
Զեֆագնա. Բ—168
Զոհրաբ. Բ—139
Զոհրաբյան. Բ—66, 70
Զորաբաբել. Բ—17

Էա. Բ—127
Էբերհարդ Ա. Ա—10
Էնլիլ. Բ—120
Էնկի. Բ—120
Էսափել. Բ—213
Էտան. Բ—142
Էշարիշե. Ա—42, 247, Բ—117, 120, 243
Էշմուն. Բ—120

Թեոկտիրիստ (Թեոստիրիկտ). Բ—9, 162, 166, 167, 230
Թեոդիկ. Բ—215
Թեոդուլիա. Բ—162, 212, 227
Թոթ. Բ—209, 211
Թովմա Արծրունի. Բ—85, 95, 100
Թովմա վարդապետ. Ա—30
Թորոս եպիսկոպոս. Ա—29
Թոփճյան Հ. Ա—355
Թումա Մոկացի. Ա—48
Թումանյան Հ. Բ—226

Իգոր Սվյատոսլավիչ. Բ—153
Իգիս. Բ—120
Իթիել. Բ—62
Իկար. Բ—225, 226
Ինաննա. Բ—144
Իշեմիշահ. Ա—42, 247, Բ—117, 120, 243
Իշում. Բ—120
Իշտար. Բ—142
Իսարին Վ. Բ—15, 17, 18, 27, 159, 164
Իվանով Յ. Ա—18, Բ—165
Իվաշկա Պովարենի. Բ—234
Իրեչեկ Կ. Բ—19, 155, 163, 164

Լալաֆարյան Ս. Ա—360
Լամուել (Լեմուել). Բ—23, 31
Լևիս Սմիթ Ա. Ա—12, 323, Բ—9, 111, 114, 139, 156, 170, 177
Լիխաչով Դ. Բ—187, 188
Լիցբարսկի Մ. Ա—12, Բ—8, 19, 20, 22, 23, 116
Լոխման. Բ—11, 25, 96, 168, 211, 249
Լոնգվինով. Ա—16
Լոպարև Խ. Բ—155

Խաթուն. Բ—213
Խալաթյանց Գ. Բ—156
Խալանսկի Մ. Բ—233
Խախանով Ա. Ա—17, Բ—202, 203, 205
Խանխաթուն. Ա—49
Խաչերես Տեր-Օգանեսյան. Բ—190, 192, 194
Խաչիկյան Լ. Բ—89, 90, 92, 214
Խատտուսիլաս. Բ—133, 134
Խելոք (կնոջ անուն). Բ—214
Խեկ. տե՛ս Հայկ
Խիկար. Ա—3, 4, 7—12, 14—17, 20, 21, 25—42, 51, 52, 75—77, 104—116 118, 123—125, 133, 136—140, 152—156, 158—162, 164, 165, 168, 171—173, 177—179, 199—206, 209—211, 215—217, 221, 235—240, 242, 243, 247, 248, 258—263, 265, 269, 299, 301, 303, 312—317, 321, 325, 326, 333—335, 339, 352—362, Բ—7, 10, 19, 20, 24—35, 45—50, 53—55, 57, 60—63, 67—69, 71, 81, 85, 89, 91—100, 102—105, 111, 114, 116,

123—126, 128—
130, 133, 134, 138, 139, 141—149,
151, 153—155, 162, 164, 166—171,
178, 182, 186, 194, 196, 200, 202,
204—207, 209—217, 219—226,
228—235
* Ախիակարոս. Բ—230
* Ախիկար. Ա—8, 14, 19, 42, Բ—11—14, 16—18, 20—25, 27, 31, 102, 126, 128, 131, 138, 139, 147, 161, 170, 228, 230, 233
* Ակիակար. Բ—129
*Ակիր. Ա—21, Բ—131, 145, 146, 155, 159, 160, 163, 167, 168, 188, 226—230, 233
* Խեկար. Ա—257, Բ—103
* Հայկար. Բ—103, 167, 168
* Հիկար. Բ—103, 213
Խիկար, մայր Անթառամի. Բ—214
Խիկար, մայր Վարդան քահանայի. Բ—214
Խիկար, մայր Հովհաննեսի. Բ—214
Խիկար, տիրուհի Ստեփաննոսի. Բ—214
Խիկար, տիրուհի Ստեփաննոսի. Բ—214
Խիկար քահանա. Բ—214
Խնձոր (կանացի անուն). Բ—214
Խոկայր (Խիկար անվան ստուգաբանություն). Ա—8, Բ—95

Ծիմրի Լիմ. Բ—143

Կաբուս Էմիր. Բ—217
Կասյան սուրբ. Բ—167
Կարամզին Ն. Ա—14, Բ—153, 168
Կարսկի Ե. Բ—15
Կելլեր Օ. Բ—13
Կեկելիձե Կ. Բ—202, 206
Կիրակոս Գանձակեցի. Բ—9
Կյուլեսերյան Բ. Ա—359
Կոնիբեր Ֆ. Ա—17, 21, 23, 24, 34—36, 45, 135, 136, 323, Բ—9, 30—33, 60, 85, 87, 88, 94, 97, 101, 103, 105—108, 156, 175, 189, 191, 192, 202, 203, 212
Կոսկեն Է. Բ—32, 33
Կոստանդին Երզնկացի. Բ—213
Կոստանդին Ջուղայեցի. Ա—32
Կոստանյանց Կ. Ա—25
Կորշ Ֆ. Բ—11, 156, 158, 159
Կրամեր Ս. Բ—144
Կրաչկովսկի Ի. Ա—12, Բ—25
Կրումբախեր Կ. Ա—11, Բ—8
Կուզմին Ի. Ա—12
Կուլչիցկի Ս. Բ—195
Կուն Ե. Բ—30
Կուկուլևիչ. Ա—15
Կուշներև Գ. Ա—15

Հազրապետ գրիչ. Ա—35
Հալեվի Յ. Բ—10, 14, 116
Հակոբ Թոխաթեցի. Ա—29
Հակոբ վարդապետ. Բ—64
Համամ Արևելցի. Ա—25
Համմուրաբի. Բ—142
Հայկ Նահապետ. Բ—103
Հասրաթյան Մ. Բ—56
Հարությունյան Ս. Բ—212
Հարրիս Ռ. Ա—10, 13, 125, 323, Բ—8, 9, 31, 57, 58, 62, 63, 101, 112, 116, 147, 156, 169, 170, 176, 189, 212
Հերմես Եռամեծ. Բ—89, 93, 100, 206, 209—211, 216
Հիսուս Քրիստոս. Ա—34, 36, 49, 172, 216, 242, 288, 356, 357, Բ—9, 17, 62, 115, 170, 215
Հովասափ. Ա—35, Բ—217
Հովասափ վարդապետ. Ա—31
Հովհաննես գրիչ. Ա—50
Հովհաննես երեց. Ա—34
Հովհաննես Երզնկացի. Բ—53, 220
Հովհաննես Ոսկեբերան. Բ—186, 190
Հովհաննես տպագրիչ. Ա—39, 352
Հովսեփոս պատմիչ. Բ—231
Հոֆման Գ. Ա—8, Բ—78, 19, 30, 69
Հուգա (Հուտա). Ա—152, Բ—60—62

Ղազար գրիչ. Ա—30
Ղազար Համթեցի. Ա—38
Ղազար Փարպեցի. Բ—85—88

Ղանալանյան Ա. Բ—132
Ղեոնդ երեց. Բ—98
Ղուկաս ավետարանիչ. Բ—112, 113
Ղուկաս գրիչ. Ա—30

Մամբրե Թարգմանիչ. Բ—98
Մանանդյան Հ. Բ—89, 92, 98, 209
Մալխասյանց Ս. Բ—232
Մահմեդ. Բ—64
Մաշտոց. Բ—98
Մառ Ն. Ա—27, Բ—66, 87
Մարգար. Բ—33
Մարգարա Արճշեցի. Ա—360
Մարդուկ. Բ—24
Մարդոքեյ. Բ—17
Մարկ Պ. Բ—10
Մարտիրոս Ղրիմեցի. Բ—194
Մարտիրոսյան Ա. Ա—34, Բ—194
Մելիք Հախնազար. Ա—34, Բ—172
Մելիք Ղուկաս Բ—215
Մելիքսեթ գրիչ. Ա—48
Մելիք-Օհանջանյան Կ. Բ—9, 105
Մելիք բեկ. Բ—215
Մեյեր Է. Բ—20, 23
Մեյսներ Բ. Բ—8, 30, 116
Մենանդրոս. Բ—94, 209, 231
Միլլեր Վ. Ա—21, Բ—12, 155, 181
Մինաս գրիչ. Ա—28
Մինգալև Պ. Բ—165
Միրզաջան խիկար. Բ—215
Միրզա Մահմադ Ալի. Բ—59
Միրշահմին. Ա—42, 247, Բ—117—120, 243
Միքաձե Գ. Բ—202, 205
Միքայել գրիչ. Ա—29
Մխիթար Անեցի. Ա—26
Մխիթար Գոշ. Ա—51, Բ—195
Մխիթարյաններ. Բ—190
Մկրտիչ Սարկավագ. Ա—28
Մկրտում Ագուլեցի. Ա—30
Մհեր (Փոքր). Բ—139
Մյուլլեր Ա. Բ—8
Մովսես Խորենացի. Բ—98, 119, 142. 147, 212
Մովսես մարգարե. Բ—200, 211, 220, 221
Մովսես Մահտեսի. Ա—39
Մսրա Մելիք. Բ—226
Մուսայելյան Ս. Ա—40
Մուսին-Պուշկին. Ա—14
Մուր. Բ—8
Մուրադյան Պ. Բ—202
Մուրատ խիկար. Բ—215

Յագիչ Վ. Ա—15, Բ—156, 158, 169, 181, 207
Յահվե, Բ—17, 23, 117, 150, 151

Նաբոոդան. Ա—126
*Բաւղան. Ա—153, Բ—184
* Բուղան. Ա—153
* Բութան. Ա—153
* Փութան. Ա—153
Նաբու. Բ—24
Նաբուգոդոնոսոր. Բ—17
Նազարևսկի Ա. Բ—15
Նաթան (Նադան). Ա—26—28, 30, 37, 38, 76, 77, 104—110, 112, 113, 118, 119, 123, 124, 126, 138——140, 151—156, 160, 167, 168, 171, 172, 179, 199—206, 209, 212, 215, 216, 221, 222, 234—237, 240, 242, 247, 248, 257—261, 263—265, 303, 310—312, 314, 317—319, 326, 333—335, 353, 356, 358, 359, 361, Բ—16, 23, 60, 61, 116—118, 121, 123, 129—131, 133, 134, 137—139, 141, 147—150, 153, 163, 170, 171, 178, 184, 205, 206, 210—212, 223, 234
* Ադամ. Բ—149
* Ադան. Ա—34, 258
* Նաթդան. Ա—248
* Նաթանելի. Բ—206
* Նայդան. Ա—257
* Նատան. Ա—32
Նայիտ. Բ—102
Նանլիլ. Բ—120
Նաննա. Բ—127
Ներսես Շնորհալի. Բ—53, 95, 96
Նիկոլա սուրբ. Բ—166, 167

18—864

Նինխուրսագ. Բ—120
Նո Ֆ. Բ—11, 12, 14, 18, 21, 24—26, 69, 116, 139, 150, 151, 158, 175, 183, 189
Նյոլդեքե Թ. Ա—9, Բ—20, 22, 23, 101, 116, 129, 138
Նուշիրվան. Բ—33, 63, 196
Նռանա. Բ—214

Շակաթալա. Բ—10
Շահին. տե՛ս Ղազար Համթեցի
Շահմին. Ա—137, Բ—15, 117—119
* Շամին. Ա—137
* Շահիմ. Ա—137, Բ—119
* Շահմիմ. Ա—137, Բ—119
* Ջահմին, Ա—137, Բ—119
* Շահմիլ. Ա—327
Շամաշ. Բ—24, 118, 127, 151
Շավի. Ա—11
Շավի-Կոզոտ. Ա—11, Բ—7, 153
Շելլ. Բ—25
Շեհերազադա. Բ—7
Շիմիլ. Ա—137, Բ—15, 117, 119
* Շիմել. Ա—137, Բ—118, 119
* Շիլիմ. Ա—327
* Ջրիմիլ. Ա—137, Բ—119
Շնար աղանդավոր. Բ—95
Շնորհալի. տե՛ս Ներսես Շնորհալի
Շունայր (Շնար անվան ստուգաբանում). Բ—95
Շուտց Է. Բ—28, 190

Ողիմպեան. Բ—168, 249
Ոսկերերան. տես Հովհաննես Ոսկերերան
Ոսկյան Հ. Ա—355

Չրաքյան Հ. Բ—30, 32, 33
Չուգասզյան Բ. Բ—33, 63, 66

Պաղտասար դրիչ. Ա—49
Պան Ա. Ա—17
Պավլիկյաններ. Բ—186
Պարոն Թադոս. Բ—213
Պեսոցկի Ս. Բ—143
Պետրոս Առաքյալ. Բ—87
Պետրոս գրիչ. Ա—49
Պերետց Վ. Ա—16, Բ—228, 229
Պիգուլեսկայա Ն. Բ—27
Պիլոտն իմաստուն. Բ—106
Պիղատոս. Բ—61
Պիպին Ա. Ա—14, Բ—154, 163, 166, 187
Պիտարխուս. Ա—152, Բ—60—62
Պլանուդես Մաքսիմոս. Ա—8, 10, Բ—19, 94, 148, 149, 167
Պլատոն. Բ—206
Պյութագորաս. Բ—60
Պոլևոյ Ն. Բ—19, 153, 154, 229
Պողարյան Ն. Ա—355, 358
Պողոս տպագրիչ. Ա—39, 352
Պողոսյան Գ. (ասացող). Բ—232
Պողոսյան Ֆ. Բ—232
Պոտանին Գ. Բ—9

Ռաման. Բ—127
Ռեյնախ Թ. Բ—9
Ռեշետար. Ա—16, Բ—27, 207
Ռոպենսոն (Դանիել Դեֆոյի հերոսը). Բ—28
Ռասամ Օ. Ա—7
Ռոստամ Զալ. Բ—139
Ռոտ. Բ—19

Սարա թագուհի. Բ—213, 214, 231
Սալամանի (Սողոմոն իմաստունի կինը). Բ—234
Սալհանի Ա. Ա—12, Բ—111, 114, 170, 177
Սահակ գրիչ. Ա—36
Սահակ Պարթև. Բ—98
Սայաթ-Նովա. Բ—56
Սարգիս դպիր. Ա—16
Սարգիս Եղեսիացի. Ա—28, 49
Սարգիսյան Բ. Ա—356—358, Բ—66
Սարհադոն. Բ—128, 140, 147, 170, 171, 212
Սեբեոս. Բ—119
Սենեփար. Ա—110
* Առապար. Բ—183, 184
* Մանզիֆար. Բ—183
* Մարցիֆան. Բ—183
* Մեղիոֆար. Բ—183
* Սենեփր. Ա—110

* Սենեքար. Ա—110, 158, Բ—212
* Սեփար (Սիփար). Ա—260, Բ—183, 184
* Սինաքար. Ա—158
* Սնաքար. Ա—158
Սենեքերիմ. Ա—27, 34, 40—42, 75, 105, 106, 111—113, 115, 117, 118, 126, 137, 153, 154, 303, 310, 311, 314, 316, 317, Բ—8, 16, 23, 24, 29, 33, 99, 116, 120, 121, 124—126, 128, 130, 138, 140, 146—148, 162, 165, 167, 170, 171, 205, 212, 214, 215
* ՍանաՀերիմ. Բ—9
* Սննեքարիմ. Ա—76, 159, 161—163, 165, 166, 177, 178, 199 200, 203—205, 208—211, 221, 235, 237—239, 247, 260, 261, 263, 325 334, 353—358, 361, Բ—97, 141
* Սենիքարիմ. Ա—154—158
* ՍենՀարիբ. Բ—167
* Սինագրիպ. Բ—167
* Սինաքարիմ. Ա—167
* Սինաքերեմ. Ա—258
* Սինայքարիմ. Ա—261
* Սինեքարիմ. Ա—259
* Սինոգրաֆ. Բ—167, 227
* Սինոգրիպ. Բ—163
Սենեքերիմ Արծրունի. Բ—29
Սիգիզմունդ Ա. Բ—195
Սին. Ա—126, Բ—24, 118, 127
Սիրաք. Ա—25, 26, 239, Բ—23, 65, 66, 69—71, 77, 200, 209, 220, 224
Սմենդ Ռ. Ա—9, Բ—20, 23
Սմիթ Ջ. Ա—7
Սոբոլևսկի Ա. Բ—163, 164
Սողոմոն իմաստուն. Ա—25, 28, 258, Բ—30, 57, 59, 64, 66, 69, 71, 100, 200, 209, 213, 216, 217, 220, 224, 230—235
Սոմմեր Դ. Բ—25, 131
Սպերանսկի Մ. Բ—27
Ստեփաննոս գրիչ. Ա—41
Ստեփաննոս Թոխաթեցի. Բ—213
Ստեփաննոս ԼեՀացի (Իլովացի). Ա—44, 45, Բ—56
Ստեփաննոս մեծազգի. Բ—115
Ստեփաննոս Սյունեցի. Ա—44
Ստեփաննոս Սյունյաց եպիսկոպոս. Բ—213
Ստրաբոն. Բ—230
Սրապյան Ա. Բ—136, 220
Սունդուկյան Գ. Ա—16
Սուտիր. Բ—162
Սուքիաս Ջուղայեցի. Ա—36

Վազեներ. Բ—19
Վախրեմև. Բ—175
ՎաՀագն վիշապաքաղ. Բ—120
Վարդան Արեղա. Ա—31
Վարդան Այգեկցի. Ա—8, Բ—87, 224
Վարդան Գրռուզեցի. Ա—29
Վարդան Մամիկոնյան. Բ—92, 93
Վարդան Ոսկերիչ. Ա—39
Վարդիխաթուն. Ա—49
Վասիլ գրիչ. Ա—51
Վասիլի Օկուլևիչ. Բ—233
Վելսկեր. Բ—19
Վեսելովսկի Ա. Բ—19, 155, 156, 167, 168
Վեստերման Ա. Ա—10
Վիլսկեր Լ. Բ—27
Վլադիմիրով Պ. Բ—155, 164

Տաշյան Հ. Ա—24, 25, 51, 58, 67, 356, Բ—30—32, 63, 85—88, 93, 95, 101, 105, 106, 111, 112, 169, 189, 190, 192—194, 214
Տելեպինոս. Բ—133
Տավիթ բեկ. Բ—215
Տեր-Գրիգորով Ա. Բ—204
Տեր Զաքարե ստացող. Ա—49
Տեր-Մինասյան Ե. Բ—93
Տեր-Մինասյան Վ. Բ—29, 30, 96, 215
Տեր-Մկրտչյան Գ. Ա—27, Բ—92
Տեր Յակովբ. Բ—194
Տեր Յովանես, որդի ստացողի. Ա—49
Տեր ՅովՀաննես. Բ—194
Տեր Յուսիկ. Բ—115
Տեր Օքսենտ. Բ—194
Տիգրան Թագավոր. Բ—148
Տիգրան Մեծ. Բ—147
Տիխոնրավով. Բ—166

Տիմոթեոս Կուզ. Բ—92
Տովբիթ. Ա—8, 9, 24, Բ—7, 8, 10, 19, 21, 23, 32, 69, 102, 116, 128, 129, 148, 149, 152, 162, 163, 170, 208, 209
Տրդատ գրիչ. Ա—38
Տրիյարսկի Է. Ա—18, 323, Բ—28, 189—191

Ռաղիա. Ա—152, Բ—60—62

Ցյունդել. Բ—19

Ունգնադ Ա. Ա—18, Բ—20, 22
Ուքաղ. Բ—62

Փահուլ Թագավոր. Ա—16, Բ—196
Փափազյան Հ. Բ—60
Փիլոն Եբրայեցի. Բ—97, 98
Փիրղալեմյան Ղ. Բ—213

Քամալյանց Ս. Բ—232
Քարամյանց Ն. Բ—29
Քեշիշյան Մ. Ա—196, 353
Քեյ Քաուս. Բ—217
Քեռի Թորոս. Բ—132
Քիրամ. Բ—231
Քիցիմիա Ի. Բ—27
Քյուրդյան Հ. Ա—360, Բ—213
Քոթենավոր (Թեոդորոս Քոթենավոր). Բ—97
Քրիստոս. տե՛ս Հիսուս Քրիստոս

Օզիրիս. Բ—120
Օրլով Ա. Բ—97

Ֆեթթեր Պ. Ա—17, Բ—10, 11, 19, 102, 103, 116

Абекам. Բ—156—158, 161, 162
* Абикам. Բ—158
* Амбекам. Բ—158, 161, 162
* Авекам. Բ—157
* Обека. Բ—156
Абу Бекр. Բ—240
Абу Маари. Բ—240
Абу Самик. Բ—240
Авдан. Բ—171, 184
Акир. Ա—9, 13, 15, 16, 18, 21, Բ—13, 14, 17—19, 23—27, 32, 69, 87—89, 102, 118, 131, 138, 156—161, 164, 166—168, 226—229, 233, 240, 249, 253
* Айкар. Բ—249
* Акирос. Բ—169, 249
* Ахиахарос. Բ—239
* Ахикар. Ա—13, 54, Բ—118, 131, 239, 240, 244, 296
* Хикар. Ա—2, 12, 23, 53—61, 361, Բ—236—243, 245, 246, 248, 249, 251—256
* Хокайр. Ա—54
Акульевич. Բ—233
Акуревич. Բ—233
Акурович. Բ—233
Алан (Алон, Алун). Բ—233
Анабугил. Բ—156—159, 161
* Абусмак. Բ—239, 240
*Ампугил. Բ—156—159, 161
* Анавугил. Բ—157
* Ампутил. Բ—156—159, 161
* Анбугил. Բ—215, 227
* Анбугилец Բ—227
* Иабусемак. Բ—240
* Ибн Самик. Բ—240
* Набугил. Բ—159, 184
* Набугинал. Բ—159
* Набусемак. Բ—240
Анадан. Բ—156, 159, 163, 184
* Аман. Բ—163
* Натан. Բ—242, 245, 246, 251
* Нафан, Բ—163
* Нафанаил. Բ—163
Аничков Е. Բ—166
Ану. Բ—244
Анчук Д. Բ—156, 157
Арапар. Բ—156, 158, 159, 184
Аристакес Ластивертцы. Բ—238
Артавазд. Բ—247
Асемани. Ա—54
Асклепий. Բ—256
Афанасьев А. Բ—167

Барсов Е. *И*—15, *Р*—163
Бел. *Р*—242—244
Белов А. *И*—13
Белшим. *Р*—242, 243, 245
Бойка Д. *Р*—142
Бонион. *Р*—251
Бунятов. *И*—57, *Р*—255, 256
Буслаев Ф. *И*—15

Вардан Айгекцы. *И*—54, *Р*—66
Василий Окульевич. *Р*—233, 234
Веселовский А. *Р*—155, 156, 166, 168, 249
Вильскер Л. *И*—13
Владимиров П. *Р*—155, 164, 248
Волков И. *Р*—25, 151

Галина (Каина, Калина). *Р*—233
Галлан. *Р*—156
Гаррис Р. *Р*—237, 239, 241, 250
Гермес Трисмегист. *Р*—238, 256
Гильгамеш. *И*—53
Гофман Г. *И*—54
Графен. *Р*—242, 251
Григорьев А. *И*—13, *Р*—69, 87—89, 102, 156—160, 164, 167, 241, 248
Гудзий Н. *Р*—161

Давид Сасунский. *Р*—247
Даниил Заточник. *Р*—165, 168
Демокрит. *Р*—256
Дени Ж. *И*—61, *Р*—254
Джано. *И*—13 *Р*—27
Доппельмайер Ю. *Р*—156
Драгомлинов М. *Р*—166
Дроздов Н. *Р*—118, 131
Дурново Н. *И*—9, 16, 18, *Р*—13, 15, 17, 18, 22—25, 27, 102, 138, 160, 164, 181, 239—241, 246, 248
Дъяконов М. *Р*—142

Егише. *Р*—238
Езник Кохбаци. *Р*—238
Елтега *Р*—226

Замаровский В. *Р*—133
Захау Э. *Р*—242
Зефагна. *Р*—249
Зограбян. *Р*—237
Зохраб (сын Рустема). *Р*—247

Иванов И. *И*—18, *Р*—165, 186
Ивашка повареный. *Р*—234
Игорь Святославич. *И*—14, *Р*—153, 163
Иречек К. *Р*—155, 163, 248
Истрин В. *Р*—160, 164, 181

Карамзин Н. *И*—14, *Р*—153, 249
Кешишян М. *Р*—254
Кирпичников А. *Р*—156, 157
Кондратов А. *Р*—133
Конибер Ф. *И*—57, 59, *Р*—238—241, 251, 253—255
Корнелия Тацити. *Р*—132
Корш Е. *Р*—248
Костомаров Н. *И*—15, *Р*—227
Краевский А. *И*—14
Кралевич Марк. *Р*—155, 233
Крамер С. *Р*—144
Кузьмин И. *И*—12
Кушнерев-Безбородко Г. *И*—15, *Р*—227

Лазар Парбеци. *Р*—238
Лихачев Д. *Р*—252, 253
Лицбарский М. *Р*—241
Лопарев Х. *Р*—155, 166, 248
Лукман. *И*—12, *Р*—26, 249

Манандян А. *Р*—256
Марр Н. *Р*—66
Мгер. *Р*—247
Менандр. *Р*—256
Мейснер Б. *Р*—241
Микола угодник. *Р*—166
Миллер В. *И*—11, *Р*—226
Миндалев П. *Р*—165
Миршагим. *Р*—243

Моисей. Բ—244
Мурадян П. Բ—202
Мхитар Гош. Ա—61, Բ—195

Навузардан. Բ—159
Навуфей. Բ—159
Навуходоносор. Բ—157, 159
Назаревский А. Բ—16
Нёлцьдеке Т. Բ—239, 241, 245, 246
Николай св. Բ—166, 168
Нуширван. Բ—254

Окулевич. Բ—233

Пахлул царь. Բ—254
Перетц В. Ա—16, Բ—25, 228
Песоцкий С. Բ—142
Петр (Петр и Ферония). Բ—19, 155
Плануд М. Ա—54, Բ—248, 249
Полевой Н. Բ—228
Потанин Г. Բ—166
Пыпин А. Ա—14, Բ—154, 166, 248

Рагнар Лодброн. Բ—19, 155
Раман. Բ—244, 245
Рустем (Рустем Зал). Բ—247
Рыбников П. Բ—131, 145, 233

Саламан см. Соломон.
Саламани (жена Соломона). Բ—233
Салхани А. Բ—242, 251
Салье М. Ա—12
Сархадон. Բ—242
Синогрип. Ա—14
 * Санхериб. Բ—159
 * Сенеграф. Բ—227
 * Сенекерим. Բ—243
 * Сеннахериб. Բ—159
 * Сеннахирим. Բ—162, 242, 246
 * Синагрип. Բ—159, 166
 * Синограф. Բ—226
Син. Բ—244, 245
Сирах. Ա—58, Բ—237, 256
Сменд Р. Բ—241
Смирнов А. Բ—146

Смит Левис А. Բ—242, 247, 251
Соболевский А. Բ—164
Соколов М. Ա—17, Բ—205
Соломон. Ա—58, Բ—233
Сперанский М. Բ—164
Страбон. Բ—230
Ташян А. Ա—57, 58, 61, Բ—238, 239, 241, 253, 254

Товит. Ա—54, 55, 57, Բ—237, 239, 241, 245, 247, 248, 256
Товма Арцруни. Բ—238
Тот. Բ—256
Триярский Э. Ա—61, Բ—254

Феврония (Петр и Феврония). Բ—19, 155
Феодулия. Բ—227
Феостирикт св. Բ—155, 166
Феттер П. Բ—239—241

Халанский М. Բ—155, 188, 233
Хаханов А. Բ—202, 255, 256
Хачикян Л. Բ—186

Шамаш. Բ—244, 245
Шамин. Բ—242, 243
Шеворошкин В. Բ—133
Шимел. Բ—242, 243

Эа. Բ—244
Эзоп. Ա—54, 55, 57, Բ—245, 247—249, 256
Эмин Н. Բ—186
Энн. Բ—247
Эшарише. Բ—243

Ягич И. Բ—248, 249.

Ạββεχάụ (Ạụβεχάụ). Բ—158
Abikam. Բ-157
Aesop (Esop). Ա—10, 11, 63, 64, 67
Ahikar. Ա—11—13, 17, 51, 65, 66, 70, 352, Բ—18, 21, 26, 27, 34, 57, 62, 63, 69, 85, 101, 102, 116, 156, 158, 169, 190, 207, 212, 239, 253

* Achigar. Ա—9, Բ—20, 102
* Akhikar. Ա—63, Բ—9
* Archir. Ա—17, Բ—207
* Higar. Ա—69, Բ—102, 240
* Hikar. Ա—18, Բ—28
* Khikar. Ա—62—64, 66—68, 70 361
* Khokair. Ա—63

Aldus. Ա—10
Anadam. Ա—17, Բ—207
* Nadan. Ա—17, Բ—156, 207
Arafar. Բ—158
Araκar. Բ—158
Assemani. Ա—63

Benfey Th. Բ—10
Bezenberger A. Բ—8
Bezold. Բ—8
Bouniathian. Ա—66
Bouset W. Բ—11

Cartojan N. Բ—207
Chiţimia I. Բ—27, 169, 207
Cin. Բ—127
Conybeare F. Ա—12, 66—68, 352, Բ—9, 189, 214
Cornill C. Ա—12

Deny J. Ա—18, 70, Բ—28

Eberhard A. Ա—10
Eznik. Բ—89

Funk. Ա—17

Gilgamesh. Ա—62
Galland M. Ա—11
Gaster M. Ա—17, Բ—166, 168, 207

Halevy J. Բ—10
Harris R. Ա—12, 352. Բ—9, 189
Hejnosz W. Բ—195
Hoffmann G. Ա—8

Ibn Samikh. Բ—103
Karamianz N. Ա—359, 360, Բ—29

Keller O. Բ—19
Kirly W. Բ—7
Koch. Ա—17
Krumbacher K. Ա—10, Բ—8

Lidzbarski M. Ա—12, Բ—8,

Mark P. Բ—10
Mekhitar Gosch. Ա—70
Meyer E. Ա—9, Բ—20,
Moian Ch. Բ—207

Ναβουχοδονόσορ. Բ—159
Ναβουζαρδάν. Բ—159
Nabusemakh. Բ—103
* Nabusmik. Բ—103
Nau F. Ա—11—14, 18, 21, 26, 56, 65, Բ—18, 21, 25, 34, 69, 102, 103, 111, 112
Nöldeke Th. Ա—9, Բ—20, 102

Pann A. Ա—17, Բ—207
Perceval C. Ա—11
Planudes M. Ա—63

Reinach Th. Բ—9
Rynucius. Ա—10

Sachau E. Ա—9, 18, Բ—20
Sägmüller. Ա—17
Salhani A. Ա—12
Sayyaf. Բ—103
Schanz. Ա—17
Simionescu. Բ—207
Sirach. Ա—67
Smith Levis A. Ա—12, 352, Բ—9, 189
Tachian A. Ա—66, 67, 70
Tobie. Ա—63, 64, 67, Բ—11
Tryjarski E. Ա—18, 70, Բ—28

Ungnad A. Ա—18, Բ—20

Vardan. Ա—63
Velser. Ա—17
Vetter P. Ա—17, Բ—11

Westermann A. Ա—10

ԱՐՏԱՇԵՍ ԱԶԱՏԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
АРТАШЕС АЗАТОВИЧ МАРТИРОСЯН

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ԽԻԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ

Գիրք Բ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների Սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ «Մատենադարանի» գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր Ժ. Մ. ԱԴՈՆՑ

Կազմը՝ Ն. Հ. ԽԱՆՋԱԴՅԱՆԻ

Տեխնիկական խմբագիր Ս. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ՎՖ 03719 Պատվեր 864 Հրատ. 3523 Տպաքանակ 3000

Հանձնված է արտադրության 20/VI 1971 թ., ստորագրված է տպագրության 24/V 1972 թ., տպագր. 17,63 մամուլ, հրատ. 15,41 մամուլ, թուղթ № 1, $60 \times 90^{1}/_{16}$: Գինը 1 ռ. 21 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության էջմիածնի տպարան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Խիկարի զրույցը բանասիրության մեջ 7
2. Զրույցի սահմանային կազմը 35
   (Զրույցի շերտերը և հնագույն բնագիրը) . . . . —
   ա. Խոսք իմաստասիրաց . . . . —
   բ. Չորս բանք 55
   գ. Խրատանի 63
   դ. Սուրբ Գիրք 69
   ե. Գրչական և խմբագրական փոփոխություններ . . . 71
3. Հնագույն բնագրերի հարաբերությունը 80
4. Զրույցի մուտքը հայ մատենագրություն 85
   ա. Թարգմանության ժամանակը . . . . —
   բ. Թարգմանության սկզբնաղբյուրը 101
5. Զրույցի հայրենիքը 114
6. Նախամայրը և թեման 129
7. Սլավոնական խմբագրություն 153
8. Ղփչաղական խմբագրություն 189
9. Թուրքական խմբագրություն 196
10. Վրացական խմբագրություն 202
11. Խիկարի զրույցը հայ մատենագրության մեջ 209
12. Резюме 236
13. Համառոտագրություններ 267
14. Անձնանունների ցանկ 269